

લખાજમ.

(લખાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકનો રૂ. ૨-૮-૦૦૦ પાસેજ સાથે.)

મળવાનું ઠેકાણું:—વસન્ત ઓરિસ.—અમદાવાદ.

નિયમો.

૧. તન્ત્રીની સહીના—ખાસ પોતે લખેલા અગર ખીજ વાગે ખાસ લખાવેલા, તેમજ વસન્ત-ઓરિસમાં તૈયાર કરાવેલા અને વસન્ત-ઓરિસની સહીથી પ્રકટ થતા સર્વ લેખો આટે તન્ત્રી જવાબદાર છે. અને તેથી એના ઉપર છાપવા છપાવવાનો દર તન્ત્રીના રહે છે.

૨. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.

૩. બાંધાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રંથ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાંધાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રંથનું ગ્રંથના ભાગનું કે લેખનું બાંધાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિન એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સવળી જવાબદારી બાંધાન્તર કર્તાને શિર રહેશે.

૪. કોઈ પણ લખકનું અસહ લખાણ—જે લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો ના કોઈ હોય કે ન હોય—પણ પાછું લેખકને મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.

૫. કોઈપણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય કોઈ પત્રમ પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ ખમેને લખી જણાવવું. કારણ કે તેવા લેખો પ્રાસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસફ ઉપર છે.

અવસ્થાપક.

સર વિશ્વમ પેડર્જનનો સ્વર્ગવાસ.

મયા મામમાં સર વિશ્વમ પેડર્જનના પાત્ર ચાલી હરીકત નાણી સ્વદેશ માટે લાગણી
 પદાવનાર દરેક હિન્દી જનને બારે શોક પાત્રે ખોની લાગણી થઈ છે. સર વિશ્વમ
 દેશના એક કુળપાન કુટુંબમાં જન્મેલા હતા અને હિન્દુસ્થાનની સેવા એ એમનું એ
 પેઢીથી કુસત્ર થઈ પાત્રું હતું. પણ હિન્દુસ્થાનની સેવા એટલી હિન્દુસ્થાનના લોકની સેવા
 એ મહાન સમર્થ એ જેવો સમજ્યા હતા તેવો બાળે જ કોઈ અંગ્રેજ, બસ્ટિ હિન્દી
 સરકારી નોકર પેડું સમજે છે; એટલું જ નહિ. પણ પેન્સને જીતરીતે ઇંગ્લંડ જઈને પણ
 ધન અને સનાતી તુલ્યાથી અન્ય વ્યવસાયમાં ન પડતાં, હિન્દી સેવામાં, ખરા અર્થમાં
 હિન્દી જ સેવામાં, ધન માન પ્રતિષ્ઠા સર્વનો ભોગ આપીને એમણે પોતાનો ઉત્તર કાળ
 સુખનો હતો. એ ઉત્તર કાળ કોઈક અદ્ભુત રીતે હિન્દી પ્રજાના રાજકીય નિકાસના પ્રથમ
 પર્વ માથે બરાબર મળી રહે છે. હિન્દી નેસનવ ડૉન્ટોસ સ્વપાઈ એ આરસામાં જ સર
 વિશ્વમ પેન્સન લઈ કૉંગ્રેસના કાર્યમાં જોડાયા હતા, અને એ સંસ્થાએ, ત્રીસ વર્ષોસ
 વર્ષની અધ્યાક અને જોરદાર મહેનતથી, મત્તાનાર રીતે, બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ ખાસે હિન્દી
 સ્વરાજ્ય માટેની લાગણી કબૂતારી—ત્યાં આ ઉદારચરિત અંગ્રેજે પોતાના એકિક જીવનનું
 કાર્ય પૂરું થયું એમ સમજવાની રીતે, સ્વર્ગવાસ ક્યો !

પાર્સીમેન્ટમાં દાખલ થઈને મયા સનાતના હેરા દલકમાં દાદાનાથ પેડર્જન ગમે
 મદાપુરગાએ હિન્દને અતુલ એવા કરી છે. અને અત્યારે સ્વરાજ્યની પ્રજાને
 જે કોઈ ક્ષેત્ર મળી છે તે મળે છે તેમ પાથો એ જ દલકમાં એ જ કુળને દાપે
 તખાલ્ફો છે. હિન્દુસ્થાનના અન્ય વખતે તેમ જ પ્રમો પ્રથમે ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રમો વખતે,
 સર વિશ્વમે આગળ પડીને પાર્સીમેન્ટમાં હિન્દી પ્રજાનું દષ્ટિબિન્દુ ઉપરિથત રાખ્યું છે. તથાપિ
 હિન્દી એટલ પ્રતે એમણે ધરાવેલી કિસ્મત એમની સર્વ સેવામાં સુખ્ય મણાશે. હિન્દુસ્થાનના
 ખેડૂતને દેવાદાર સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવાને ખેડૂતો માટે નાણાં ધીરનારી પેઢીઓ સ્થાપવાની,
 અને એમના દેનાનો કુચ્છો કરવા માટે લલાદ નીમવાની, તથા મહેસુલના આધાર ધરાવવાની
 મસલા—પોરે. અરે મુલાદ સરકારમાં આધકારસ્થાને. નહા—ને. વખતથી, મી. નહી. પણ, એ.
 સચનાર્તુ ગૌરવ ને પ્રથમ સરકારને મન્દ મન્દ રીતે જ આનમાં આવેતું તે અત્યારે બહુ
 સ્પષ્ટ રીતે કહીવાર્તુ ત્ય છે, અને અત્યારની 'કાઓપરેટિવ મોસાઇકીઓ', ગામડાની આર્થિક
 સ્થિતિનાં અન્વેષણ વગેરે પ્રબલિતની પ્રવૃત્તિનાં બીજ સર વિશ્વમની સચનામાં રહેલાં છે.

પ્રજાના સ્વરાજ્યમાં જ સાધ્નજનું બજા રહેલું છે. 'સેક્ટરિયેટ' ની અમલદારીમાં
 નહિ; એ સત્ત્વ અંગ્રેજ રાજકર્તાઓને જેમ જેમ સમજાતું જશે તેમ તેમ પેડર્જનને જેવા
 એમના બન્ધુઓની યોગ્ય કદર કરતા તેઓ યશે. અત્યારે તો આ ઉદારચરિત પ્રકરે બ્રિટિશ
 સાધ્નજ્યને કરેલી મહાન સેવા હિન્દુસ્થાન જ સમજે છે, અને પ્રભુ ખાસે એમનો આત્મા
 નિત્ય સુખમાં વસતો એમ આશીર્વાદ દે છે.

તન્ત્રી.

सर विद्यम. वेङ्कटन.

સર વિલ્લમ વેડરબર્ન.

હિન્દના અનન્ય મિત્ર.

હિન્દના રાજ્યતંત્રના પ્રતિહારનું નવું પ્રકરણ વધવાનો સ્મરણ હિન્દની સાચા સલાહકારો એક પછી એક કેવલ પામતા નામ છે એ એક અતિશય ક્લેશકારક વૃત્તાંત છે. ગોખલે-શીરોઁશાહ દાદાબાઈ-વેડરબર્ન-આ પુરુષો હિન્દનું ભવિષ્ય ઘડવામાં આ સ્મરણ કેટલા અગત્યના હતાં તે કાનાથી અજ્ઞાત છે? હતાં એ વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસી કાઢી શકો કે તેમની જગ્યા પૂરાઈ છે અથવા ને વખતે મિ. મોન્ટેગ્યુનું રિપોર્ટબોત પાર્લિમેન્ટમાં રજૂ થશે તે વખતે એમની ખોટ આપણને નહિ જણાય? હૉન્ગકેમંગ પાપો નાંખનાર એ દૂર અંદેશી વીરપુરુષોપૈકીના કેટલા બધા અત્યારે કલાવીન યથ ગયા છે! અને તેમાંના જેઓ આ સ્મરણ રાત્રત, સત્ય અને મંગીન સત્તાદર્શી દેશની આત્મોદારની પ્રતિ અમને હિમ થતી અટકાવવાને હયાત છે તેઓ કેવા એકઠાવાળા પડી ગયા છે! આ દિવસે દિવસે તાંનો થતા જતા વીરમંજીમાં સર વિલ્લમ વેડરબર્ન કેવો અપૂર્વ બાગ ફેલા દતા તે જેમના નાણુવામાં છે ને તે આજકાલના મંચેગોમા પડેલી તેમની ખોટ માટે અપાઁ ખેડ થયા વિના નહિ જ રહે. હિન્દના આત્મોદારના આ સાચા ગુરુઓની હિન્દને જે સ્મરણ આપત જરૂર છે તે સ્મરણ વિધિ એક પછી ખીજને ખસડી લઈ એમના અનુપાધીઓના કર્તવ્ય-બારમાં અસલ શિક્ક કરે છે. અને જે ગૃહસ્થિતિમાં તેમને તેમના સાચા મતાઓના અભિજ્ઞ મોહન મંત્રની અને અનુભવનમુદ્દ દાર્શનિકની પૂરી આગવધકતા છે તે પરિસ્થિતિમાં તેમના જ્ઞાતકાલના વચતેના પરિચીદન માત્રથી પ્રાપ્ત થતા હર્દ્યોષધથી જ મંતોષ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે એ યોદ્ધા શોકજનક નથી.

સર વિલ્લમ વેડરબર્નને હિન્દના અનન્ય મિત્ર દતા. પ્રથમ તો આખી સિવિલ સર્વિસમાં જે યોડા આંગળીને વેટે ગણાય તેટલા ગૃહસ્થોએ હિન્દના દિલ માટે સાચી લાગણી રાખીને અને પોતાના વર્ગની અપ્રિયતા વ્હેરી લઈને ક્ષિટિક્ષ સાપ્રાજ્યને હિન્દમાં પ્રવેશસંમત બનાવ્યું છે તેમાંના સર્વોત્તમ ગૃહસ્થોમાંના એ એક હતા. પૂર્વના કાળના મનો અર્થે એકિન્દ્ર-મટન વગેરેના જેવા જ સદ્ગુણી અને હિન્દની પ્રજાના કબ્જાબુને માટે નિર્ભયતાથી કામ કરનારા હાલના કાળમાં જીમ વેડરબર્ન અને સર હેન્રી કોટનનાં નામો છે. પોતાના પ્રગૃંથી જીવન પડીને પણ રાજ્યેવાના સમયમાં જનપદદિલકર્તા ગજપુરુષ તરીકે હિન્દી પ્રજાનું અપરિમિત માન પામેલા અને નિરૂત્તિના સમયમાં પોતાના સર્વ સમયોનો, અને તનનો, મનનો, લથા, ધનનો, જોમ અર્પીતે હિન્દની પ્રજાનાં રાજકીય ગ્રેષ્ઠને નમ્રક લાવનાર આ પુરુષનો ગારવની અનન્ય સિદ્ધાંત ખીજ કાઢી પડ્યા મોગ્વ પુરુષના થઈ શકે તેમ નથી. હિ દુરપાત તરફથી મુક્તિ મેળવનારી પાછળે પણ હિન્દના દિલમાં જ અરચનાર અને હિન્દના હકનુ રક્ષણ કરવા ઇચ્છનાં સિવિલ અંતાઓને ઘરનાં નાણુની મદદ

આપી હિન્દના એવને આગળ વધારનાર આ પુરુષની સેવાઓની કિંમત આપણે સ્વી રીતે આકી સકીશું ? હિન્દના જે વખતે તેઓ રાજસેવામાં હતા તે વખતે તેઓ હમેશા 'જન-પદ્ધતિર્કર્તા' જ હતા એ જ એક નાની સ્ત્રી વાત નથી. તે માટે જો કે 'પાર્થિવેન્દ્ર' તેમનો ત્યાગ ન્હોતો ક્યોં તો પણ દૂર તો રાખ્યા જ હતા અને હુશીયાર ગણાતા સિવિલિયનેને જે મોટા ખેડે અને અધિકારો મળે છે તેમાના કોઈ ખેડે કે અધિકારો મેળવવા સર વિલ્યમ બાગ્ગરાલી થયા ન હતા. જે વખતે કૉન્ગ્રેસ રમવાઇ તે વખતથી જ તેઓ કૉન્ગ્રેસના હિનેચુ હતા અને કૉન્ગ્રેસની પહેલી બેઠકમાં જ હાજરી આપી પોતાની ઉદારતા, નિર્બંધતા અને સ્વઅનિષ્ઠ તેમણે સિદ્ધ કરી આપ્યાં હતાં. રાજસેવામાંથી નિવૃત્ત થયા પછી મળેલી મુખમંત્રી સને ૧૮૮૯ ની કૉન્ગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તેમને નીમીને આપણા અગ્રણીઓએ તેમની અનુપમ લોકસેવાની અને તેમના ઉદાર લોકહિતાનુરાગની તુલના કરી, અને ત્યારથી હિન્દના એક સાચા, બધા અને જાહોરા મિત્ર તરીકે હિન્દના હિતમાં કિંમતી ફાળો આપી મર વિલ્યમ હિન્દની કરોડો પ્રજાનો આશીર્વાદ પામી વિરહમુગ્ધ થયા ત્યાસુધી એમના જીવનની એક ફાળ પણ એવી લાગે જ ગઇ હશે કે જે વખતે તેમણે હિન્દનું નિતચિંતન નહિ કર્યું હોય

સર વિલ્યમ વેડરબર્ન એક માયા અને નિર્બંધ સિખરલ રાજપુરુષ હતા. તેમનું રાજ્યજીવન એમના સિખરલ મનત્યોથી રંગાયલું હતું અને નિર્બંધ પ્રજાઓના તથા નિર્બંધ મર્યાદાઓના હકનું રક્ષણ કરવા તેઓ હમેશા તત્પર રહેતા ૧૮૮૯ ની મુખમંત્રી કૉન્ગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તેમણે કહ્યું હતું કે:—

"I have passed a quarter of a century among you, and during that period of time I have not known what it was to suffer an unkindness from a Native of India. During that period I have been in the service of the people of India and have eaten their salt. And I hope to devote to their service what still remains to me of active life."

બાવાઈ — મેં તમારામાં ત્રીસ વર્ષ ગાળ્યા છે, એ માળામાં કોઇ પણ હિન્દી તરફથી મને કોઈ વર્તમાન નહોતું થયું. આ ગાળનારું હિન્દના લોકોની સેવામાં રહ્યું હતું અને મેં હિન્દનું લાજ પાળ્યું છે. અને હવે મારા પ્રયત્ન જીવનની જોડલી સુન્ત બાકી છે તેટલી સુન્ત હું તેમની જ સેવામાં ગાળવાની આશા રાખું છું.

હિન્દુસ્થાનમાંથી હજારો સિવિલિયને આ રીતે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ રહી, હિન્દનું લાજ પાળને ચાલ્યા ગયેલા છે તેમાના માટે જ આ સખો ઉચ્ચારવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે અને ઉચ્ચાર્યા પછી પણ છેક છેલ્લી ધડી નભાવી રાખનાર તો કોઇ પણ નીવડ્યું નથી એમ કહેવામાં કોઇને પણ ગેરધન્ધાક થતો હોય એમ જણવામાં નથી. આથી સર વિલ્યમ વેડરબર્નને હિન્દુસ્થાનના અનન્ય મિત્ર તરીકે વર્ણવવા એ એમને ધન્નતા આપવાની ખાતર

‘હું દિનદિન લોકોના સેવક તરીકે રહ્યો છું અને છેક સુધી રહેવા ધારું છું’ એ શબ્દોમાં જ એમનો લોકસેવાનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ થાય છે. તો પણ એમની એ ઉદાર દૃષ્ટિ એમના જીવનમાં કેવી રીતે મૂર્તિમંત થઈ હતી તે જાણવું જોઈએ. તેઓ મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી તરીકે લાંબા વખત સુધી રહ્યા હતા અને તેમની તે કારકીર્દિ દરમિયાન એમના શ્રમચિંતનના ધણી પૂરાવા એમણે આપ્યા છે. તેમણે એક સદુચી મોટામાં મોટા અને વિશિષ્ટ પ્રકારનો પુરાવો તે તેમની ખેતીવાડીની બેન્કના સંબંધની યોજના છે. એ રાજપુરુષે આપણા ખેડૂતોનો સ્થિતિનો મંચીન અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમના સમજવામાં સ્પષ્ટ રીતે આવ્યું હતું કે ખરી રીતે ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારવા માટે નાણાંની જરૂર છે. આ જરૂર પૂરી પાડવા માટે તેમણે એથીકેશ્ચરલ બેન્ક કાઢવાની એક યોજના તૈયાર કરી મુંબઈની સરકારની મંજૂરી મેળવી. હિન્દી સરકાર પણ તેમના મતમાં મળી. સર એવગ્નિ બેરિંગ, તે વખતના નાણા ખાતાના પ્રા.ન. તેમણે પાંચ લાખ રૂપિયા બેન્કને સરકાર તરફથી ધીરવાતું પણ વચન આપ્યું. અને હિન્દી સરકારે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને મંજૂરી માટે તે યોજના મોકલાવી આપી. પણ કોઈ અચાત કારણથી તે મહાત્માના મંદિરમાંથી તે યોજના બહાર નીકળી જ નહિ! જ્યારે કેટલેક વર્ષે તે મંબંધી પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે જણાવવામાં આવ્યું કે એ યોજના વહેવાર નહતી. સર વિશ્વમે આ વાત કાન્સેસના પ્રમુખપદ ઉપરથી પોતે જ કહી છે, નહિ તો એ એના તો હુમાંલ લાગે છે કે આપણે માનતાં પણ આચકા ખાઈએ. આ એક વાતમાં એમના શ્રમ ચિંતનનો અને બીજાઓની બેદરકારીનો પૂરતો પુરાવો આપી જાય છે. આ વિષય ઉપર વિશેષ બોલતાં તેઓ કહે છે કે—

“In reviewing the situation in England, we must admit that the organized forces are in the hands of our opponents. The India Office is strong against us together with the influence of the Services and the Society. The London press is not favourable to us. And those members of Parliament who have Indian experience rank themselves mainly on the official side.

આટલું દિગ્દર્શન કરી બતાવી તેઓ જણાવે છે કે—

The forces of the new democracy are in favour of national aspirations; and wherever meetings of working men are addressed they are found willing, nay eager, that justice should be done to India.”

ઉપરના વાક્યો તે દિવસે સાચાં હતાં. આ કાણે કનિયા ઑરિસની દૃષ્ટિ પ્રથમના જેટની વિષમ નથી અને ક્રિશ્ચિય પ્રજા અત્યારે આપણને જવાબદારી સંભાળવામાં રાખી રહ્યા તૈયાર થઈ છે તેટલો તે દિવસની અને આજની સ્થિતિમાં સ્પષ્ટ ફેર છે. તે ફેર લાવવામાં સર વિશ્વમ વેડરબર્નનો પણ કિમતી ભાગ હતો અને તે સાર આપણે તેમને

જેટલું માન આપીએ તેટલું એણું છે. આ પ્રસંગના બાવલુમાં કૉંગ્રેસ જે તે વખતે માન માર વર્ણન બાળક હતી તેના સંબંધે તેમણે એવું બિવિધ ભાષ્યું હતું કે—

“The congress has become a household word in England and it will become a power in the State if you continue patient, persistent, moderate”

આ વાત પણ એમની ખરી નીવડી છે. અત્યાર સુધી કૉંગ્રેસે ધૈર્ય આગ્રહ અને સંયમિતા બતાવ્યાં છે અને તેને પરિણામમાં હાવમાં કૉંગ્રેસનું બળ ફેટલું છે તે કહેવાની જરૂર નથી. સર વિશ્વમ વેડરબર્ન ઇંગ્લંડમાં શ્રદ્ધા અને આગ્રહ સાથે હીવયાન કરવાનો વખતો વખત આગ્રહ કરતા. ઇંગ્લંડની પ્રજા આપણને એકદમ બધુ આપી દેશે એમ તેઓ કદી પણ કહેતા નહોં, પણ ઇંગ્લંડ તમને ઇન્સાફ આપશે અને ઇંગ્લંડને તમારા દુખોની સમજણ પડશે તો ઇંગ્લંડ જરૂર તમારી બહારે આપશે એમ તેઓ હમેશા માનતા અને ઉપદેશતા. એઓ સુરત લિબરલ હતા અને સ્વાભાવિક રીતે લિબરલ પ્રકારનાં તેમને શ્રદ્ધા હતી. સને ૧૮૮૦ની કૉંગ્રેસ વખતે તેમણે કાઉન્સિલના સુધારા ઉપર ખાસ આગ્રહ રાખવાની સલાહ આપી હતી. તે જ વખતે તેમની સાથે ઇંગ્લંડથી મિ. બ્રૅડશે હિન્દની પરિસ્થિતિ જોયા અને હિન્દના હિતમાં શુ યથ શકે તેવું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાવ લેવા માટે આવ્યા હતા અને મિ. બ્રૅડશેને આપણે માટે લાડવા સાથે તૈયાર કરવામાં સર વિશ્વમે હિન્દની અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી

સર વિશ્વમનો બીજો એક મોટો મુદ્દો પાર્લમેન્ટના કાયુનો હતા. હિન્દુસ્થાનનું રાજ્યતંત્ર પાર્લમેન્ટને જવાબદાર છે અને પાર્લમેન્ટે તે ઉપર અસરકારક કાયુ ગમશે જોઈએ એવું તેઓ માનતા સને ૧૮૫૮ ની ગ્રાંટવણ પરી તે કાયુ રિથિન થઈ ગયો ને તેમને મતે અત્યત અનિષ્ટ હતું

આ સિવાય તેઓ હમેશાં ઇંગ્લંડમાં હીવચાલ કરી ઇંગ્લંડની પ્રજાને હિન્દની પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવાની મજબૂત હીમાયત કરતા. એક સમયે લિબરલ તરીકે તેઓ Peace, Retrenchment and Reform—મુલેહ મુધારો અને કરકસર માટે આગ્રહી હતા હિન્દના ખરચના સંબંધમાં, હિન્દની સિવિલ સર્વિસની બેદરકારીના સંબંધમાં અને શેડાનાં અને સરકારના હિત સામસામાં રહેવાને બદલે એકસરખાં કરવાની જરૂરીયતા સંબંધમાં એમના વચનો અત્યારે પણ અસરકારક છે. તેઓએ કહ્યું છે કે—

“We know that in this country and elsewhere the great reforms we want for the people, are peace retrenchment and reform This is the basis for the welfare of the people Now, with regard to the great official and military service, their professional interests are directly antagonistic to all three x x x Then there come the departments. How can they

be expected to regard with favour the reforms which mean the destruction of themselves? With regard to reform, how can we expect them to take the initiative in acts of reform which means putting a limit and control on their own arbitrary powers? Reform also means, as my friend, the hon. Member for Finsbury (Mr Naoroji) has said, more power for the people of the country. And the employment for high office of the people of the country is directly opposed to the ruling classes, who naturally wish to keep their appointments for themselves."

એમણે મિ. હર્બર્ટ, પૌલની 'સિમ્પ્લોનયસ' પરીક્ષાની દરખાસ્તને પણ ટેકા આપ્યો હતો અને તે મંત્રીએ બોલતાં ખુશી અને 'સિમ્પ્લોનયસ' કેટલાંક એવાં તો સાચાં વેળા કહ્યાં હતાં કે જે સ્વદેશી વસ્તુને મોઝાઈ પણ વખતે નીકળવાં મુશ્કેલ પડે. સર વિશ્વમ વેડરબર્ન હિન્દ તરફની પોતાની ફરજ જરામર સમજતા. તેઓ કહેતા કે ઇંગ્લેન્ડના લોક તો પોતે પોતાનું કરી શકે એમ છે. હિન્દને માટે કોઈ બોલનાર નથી. અને આ ધોરણે આલતાં જ્યારે તક મળતી ત્યારે તેઓ સાચી અને સાદી ભાષામાં હિન્દની પ્રજાની શ્રિયાદો નિર્ભયતાથી રજુ કરવાનું કદી જાતી નહિ. તેમના પરિશ્રમથી પાર્લિમેન્ટમાં હિન્દી પાર્લિમેન્ટની કમિટી સ્થપાઈ હતી. તે કમિટીમાં તેઓ ઉત્સાહથી કામ કરતા અને તેમની મહેનતથી નીમાયશ લોર્ડ વેલ્બીના કમિટીમાં તેમની પણ યોજના કરવામાં આવી હતી. આ કમિટીમાં તેઓએ ઘણામાં નવરોજી અને મિ. કેનની સાથે—મોટા ભાગથી જુદા પડીને પોતાનો મત આપવાની ક્ષમતા કરી હતી.

સર વિશ્વમની પાર્લિમેન્ટની કારકીર્દી જાહેર દુકાની નીવડી કારણ કે પછીની પાર્લિમેન્ટમાં તેઓને સ્થાન મળી શક્યું નહતું. તો પણ પાર્લિમેન્ટની જાહેર રહીને હિન્દની સેવા જનવચામાં તેમણે મજા રાખી નહતી. તેઓએ ખરી રીતે હિન્દી પ્રજાના રીતસર નીમાયશ 'વધીય' તરીકે ત્યાં કામ કર્યું હતું. અંગ્રેની પ્રેસિડેન્સ એસોસિએશનના સ્વધારો સાથે તેઓ હમેશાં પત્રવ્યવહાર ચલાવતા અને અંગ્રેની પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહી જે વખત જે કંઈ જોઈએ તે કરવામાં કોઈને ખૂબી રહેતા નહિ, કદી પણ માછા પડતા નહિ. વિજય પક્ષના હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેમને તે પક્ષમાં મિત્રો વધારે હતા અને જ્યારે ૧૯૦૫ માં તે પક્ષ અધિકાર ઉપર આવ્યો તે વખતે વિજય પક્ષના મુખ્ય અધિકારીઓને મળીને હિન્દ ખાતાના પ્રધાન તરીકે એક સારામાં સારા વિજય પક્ષની યોજના કરાવવા સાર તેમણે જગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. હિન્દને સહભાગ્યે તે વખતે જૉન મોર્લિ જેવા ઉદાર અને ઉદારચરિત નિહાળનની તે સ્થાન ઉપર યોજના યથા અને ઇન્ડિયા ઓફિસથી સ્વતંત્ર રીતે કામ લેવાની કેટલી જરૂર છે તે તેમના મન ઉપર ઠસાવવામાં અને ઇન્ડિયાનો કેસ તે મહાનુભાવની પાસે યોગ્ય રીતે મૂકવામાં સર વિશ્વમ હમેશાં મદદગાર થતા હતા. જૉન મોર્લિ તરફ અંગ્રેની પ્રજાના હિતવાદી તરીકે ગણેલા આપણા ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના જમને સહજતાના માર્ગ ઉપર ચલાવવામાં પણ સર વિશ્વમ વેડરબર્નનો પૂરો હાથ હતો.

સને ૧૯૧૦ ની અલાહબાદની કોંગ્રેસના પ્રમુખ પદ ઉપર તેમને નીચી હિન્દ તેમની તે વખતની સેવાઓની કદર કરી, અને આ વખતે તેમણે, પૂર્વે જેમ સરકારને સાચાં વચનો કહ્યાં હતાં, તેમ સરકારને અને પ્રજાના અગ્રેસરોને પણ કહીને પોતાની સત્યનિષ્ઠા અને નિઃસંકલ્પતા સંગીન પુરાવો આપ્યો હતો. આ વખતે પણ હિન્દને નૈરાશ્વર્યકંઠી બચાવવાના હેતુથી તેમણે પોતાની શ્રદ્ધાનો સંપૂર્ણ ખાલ આપ્યો હતો. તેમણે કહ્યું કે—

“ My sympathy with your aspirations is whole-hearted; and I cherish an enduring faith in the destiny of India. India deserves to be happy. And I feel confident that brighter days are not far off. There is a saying that every nation deserves its fate, and my confidence in the future of India is founded on the solid merits of the Indian people—their law-abiding character, their industry, their patient and gentle nature, their capacity for managing their own affairs, as shown in their ancient village organization. Further, I place my trust in the intelligence and reasonableness and the public spirit of the educated classes. And last but not least, I have confidence in the congress whose proud duty it is to guide the people in their peaceful progress towards self-government within the Empire. ”

આ વખતે તેમણે ત્રણ અમૂલ્ય વિજયમંત્રો આપ્યા હતા.

“ Hope ” — “ Conciliation ” — “ United effort. ”

“ શ્રદ્ધા ” — “ સમાધાન ” — “ સંદર્ભિત ”.

આ મંત્રોની આપણને ૧૯૧૦ માં ઘણી જરૂર હતી. મિન્ટો અને મોલેની ચોજના અમલમાં મુકાઈ ગઈ હતી પણ તેને મિલિના માર્ગ ઉપર લઈ આવવાનું કામ ઘણું કઠણ હતું. તે વખતે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી, સમાધાન કરતાં કરતા મંદતિ—મંથ—બળથી કામ લેવાની પૂર્ણ જરૂર હતી. (૧) યુરોપીયન અમલદારો અને કેળવણી લીધેલી પ્રજા વચ્ચે, (૨) હિન્દુ અને મુસલમાનોની વચ્ચે અને (૩) વિનીત અને ઉદ્ધમ પક્ષની વચ્ચે જે ગંભીર વિરોધો વર્તતા હતા તે સમાધાનની જરૂર હતી. આ ત્રણ વિરોધો પૈકી બીજા, અને ત્રીજા અત્યારે સમી ગયા છે. પહેલાં હજી જોવા ને તેવા જ છે, જલકે હાલના પ્રસંગના વધારે ઉપ જન્યા છે. ઉક્તમાં હિન્દની ફરિયાદોનો પ્રચાર કરવાનારે તેમની, જ્યાંમણ પણ કમેચની માફક આ વખતે પણ તેટલી જ મજબૂત હતી તેમણે કહ્યું હતું કે—

The congress Resolutions contain the case for India, the brief for the appellant is complete; and what is now wanted is a vigorous propaganda in England, in order to bring the appeal before the High Court of the British Nation. ”

હેવટની પ્રતિ સુધી આ હિપાય ઉપર તેમને મુખ્ય બાર હતો. અને આપણા અગ્ર-
ણીઓ ઉપર આવેલા તેમના હેલા તારો પણ હમણાં ચાલતા પ્રસંગને અંગે આ જ વિષયના
સંબંધમાં હતા. કૉન્ગ્રેસ-સીંગની યોજનાના સંબંધમાં તેઓની પરિપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી.
પણ તેઓ યુરોપિયન અધિકારી વર્ગ તરફથી બધા ઉપરિધન થશે એમ માનના અને તેમને
ચૂપ કરવા યોગ્ય માર્ગ લેવાની જરૂર વિશે તેઓ હમેશાં સાચી સલાહ આપતા. તેઓએ
મધ્યું છે કે:—

“When a member of the permanent civil service steps into the Viceroy's
Executive council or “cabinet” he ceases to be a servant and becomes
one of the governing body. The whole force of Indian opinion should, there-
fore, be directed against the statutory provision which gives the civil
service three out of five seats in the Viceroy's cabinet. This is what
creates the “Bureaucracy” which is literally the rule of the official.”

હિન્દના રાજકીય સમુદાય માટે કોઈ પણ અંગ્રેજ અમલદારે સર વિશ્વમ વેડરબર્નના
વેટહુ સંગીન અને નિરંતર કામ કર્યું નથી, એટલું જ નહિ પણ એમના વેટહુ કામ
કોઈ સ્વદેશી લોકોએ પણ બાંધે જ કર્યું હતો. એમને હિન્દ ઉપર અસાધારણ—અનન્ય
પ્રેમ હતો, હિન્દની પ્રજા માટે અસાધારણ—અનન્ય—સહાય હતો; હિન્દનું પ્રેમ એ જ એમનું
જીવનસૂત્ર હતું અને મિ. મોન્ટેગ્યુનું જીવનવળ નિર્વચન એમને કાને પડવા પામ્યું એ એમનું
પરમ સહભાગ્ય હતું. મિ. ગોખલેએ ખૂંડ જ કહેલું છે કે:—

“The picture of this great venerable rishi is a picture that is too
venerable, too beautiful, too inspiring for words it is a picture to dwell
upon lovingly and reverentially and it is a picture to contemplate
in silence.”

પ્રજા એમના આત્માને પરમ સાન્નિ આપો, એમના દક્ષિણત્વા ચિંતનથી યુરોપીયન
અધિકાર વર્ગના વિરોધ સામે, અને હિન્દને જે અપરિમિત આત્મમજ અને આત્મ-
શક્તિની આશા જરૂર છે તે પ્રાપ્ત થાયો.

હિતમણાલ કે, ત્રિવેદી.

સ્વૌચ્છ

ચાને

હસ્તકળા શિક્ષણ.*

૧. ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ.

"Man only understands thoroughly that which he is able to produce." Froebel.

"જે વસ્તુ માણસ નીપજવી શકે છે તેણે જ તે સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે."

સ્વૌચ્છ એ સ્વિકૃતિ આપાનો શબ્દ છે અને તે ઉપરથી સહેજે અનુમાન થશે કે તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન સ્વિટ્ઝરલેન્ડ છે. ૧૮૭૦ માં તે કેળવણીના માધન તરીકે અણાતું નહતું. પરંતુ ૧૮૭૦ માં પ્રસિદ્ધિ પામી વખતે માણવાના ઉત્તમ સાધન તરીકે અણાતું હતું. ૧૮૭૪ માં સરકારને વાં માધન પડ્યું કે સ્વૌચ્છની અધીગતિ થવા માંડી છે અને તેના નીચે મુજબ આ વખતે આવ્યાં હતાં.

"How objectionable it is."

"અહીં જોડાણ વિસ્તાર અને સ્પર્ધાથી થતો બાવમાં ઘટાડો.

આ મંત્રીની આ વાંચવા લખવા તરફ અણાતું વિશેષ ધ્યાન અને તેથી "હેમ—અમલમાં મૂકાઈ ગઈ હતી" થતું હોય.

હતું. તે વખતે પૂર્ણ અદાથી, કે પૂર્ણ જરૂર હતી. (૧) કુરોપીયન અર્થીખવાતો હતો. ઝોરો સોસોમન અને તેના કાકાએ અને મુસલમાનોની વચ્ચે અને (૩) વિનીત અને તરફ એમ નિશાળ કાઢી હતી. અને તેમાં હતા તે શમાવવાની જરૂર હતી. આ ત્રણ વિલેજીયાવામાં આવતો હતો, જેવો કે લક્ષ-અર્થ છે. પહેલા હજુ જેવા ને તેવા જ છે, બધે લા પરંતુ હજુ ઉપમેણી થશે એ જ હજુમાં હિન્દની રિવાજોનો પ્રચાર કરવા માટે તેમજને ચોખ્ખા લાગ્યું નહિ. તેને લાગ્યું આ વખતે પણ તેટલી જ સખજ હતી તેમજ, કહ્યું હતું હસ્તકામને અચૂક જાતની રેવે

"The congress Resolutions contain the tale. માટે ચોક્કસ કરવામાં આવી appellant is complete; and what is now wanted is પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. in England, in order to bring the appeal before the મુજબ મેળકને સ્વાધીન British Nation"

પાડવાની 'ફોર્મેટીવ' (formative education) સાધન તરીકે વાપરવાનું ફિન્લેન્ડના યૂનો સિમિઅસન દ્વારા કર્યું હતું. તે ફિન્લેન્ડની પ્રાથમિક ફોર્મેટીવ પિતા હતા, અને તેના ફોર્મેટીવ અંબધી 'વિચારો' કુબેર અને પેરેલોઝીના લખાણો ઉપરથી બંધાયેલા હતા. ઑટો સોમોમને ૧૮૭૭ માં ફિન્લેન્ડની મુખ્યશિક્ષક તરીકે અને નિમિઅમની પ્રથા અને પદ્ધતિ અંબધી માંડિતી મેળવવામાં કે લોક સમય માળખો. ત્યારથી તે ૧૮-૮ માં સિમિઅસનું મરણ થયું ત્યાં સુધી જે વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહ્યો.

આ સિમિઅસનો ફિનિશ સિદ્ધાંતો સ્વિકાર લઈ જવામાં આવ્યા, અને નાસની નિયામમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી ત્યાંના નિવાસિતારીએ ફિન્લેન્ડની પ્રથમાં જે અગત્યના સુધારા દાખલ કર્યા. નિયામમાં આવના દરેક જાતના રજાઓ કામને કેટલાક ફોર્મેટીવ સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિથી તપાસ્યું અને તેને માલમ પડ્યું કે તે વાડવાના (formative education) શિક્ષણ માટે લાકડું તૈયારી વધારે ઉપયોગી માલમ છે. ત્યારથી બીજા જે જે દસ્તકમો શીખવાતાં હતા તે બંધ કરવામાં આવ્યાં અને એકદમ લાકડાનું કામ જ નિયામમાં રાખ્યું. તે વખતથી ફોર્મેટીવ શાળીય સિદ્ધાંતો ઉપર લાકડાના કામની યોજના કરવા તેજ પ્રયત્ન કર્યો, અને હવેથી સ્વોઇડ એ "Homology" મરી જઈ "Educational story" થયું.

શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે પણ ધર્મો સ્થાપવામાં આવ્યા. પ્રથમ તે તે કામને માટે ખાસ શિક્ષકોની (અથવા ક્ષેત્રમાં નિમ્ણુત એવા શિક્ષકોની) યોજના થી. પણ પાછળથી એમ જાણ્યું કે સામાન્ય શિક્ષક એ જ વધારે અનુકૂળ થશે. તે ઉપરથી એ સુધારો અમલમાં મુકતાં "નાસ" જે સ્વિકારમાં આ પદ્ધતિનું ખાસ ધ્યાન છે ત્યાં તેવા માળખેને જગ્યા મળતી બંધ થઈ. ૧૮૮૨ થી સ્વિડેનને પણ "નાસ" ના ટ્રેનિંગ ક્લાસમાં દાખલ કરવામાં આવી. આ ટ્રેનિંગ ક્લાસનો નીચેના દેશોએ અત્યાર સુધીમાં મારો લાભ મેળવેલો છે —

સ્વિડેન, નોર્વે, આર્જિન્ટિના, આર્જેન્ટાઇન રિપબ્લિક, બેલ્જિઅમ, આર્જિન, કાનડા, ચિલી, કેન્યા, ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ, ફિન્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, નેધરલેન્ડ્સ, આઇસલેન્ડ, ઇટલિ, જાપાન, રશિયા, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ. સ્પેન, જર્મની, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, હંગરિ, ઉરુગ્વે, ઑસ્ટ્રિયા અને ઇટાલિયા.

આ કામનું શિક્ષણ હોલેન્ડમાં ૧૮૭૬ માં, બેલ્જિઅમમાં ૧૮૮૧ માં, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ૧૮૮૨ માં, ઑસ્ટ્રિયામાં-૧૮૮૩ માં, રશિયામાં ૧૮૮૪ માં આવવાની શરૂઆત થઈ. જાપાન, ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ આ વિષયને નિવાસમાં ધ્યાન આપવામાં આવેલું છે.

સ્વૌચ્છ શિક્ષણ વધારવાને માટે હેઝાર્ડમાં ગાર મહાન મંડળે સ્થપાયાં છે. એટલે
 ઘિટન અને આયર્સેન્ડનું સ્વૌચ્છ શિક્ષણ મંડળ ૧૮૮૮ માં સ્થપાયું. ૧૮૯૨ માં ડિનરના
 પરગણાનું સ્વૌચ્છ અને કેળવણીને જરૂરી એવું દસ્તાવેજનું મંડળ ઉઠ્યું તથા અને તેની
 શાખાઓ રોફીદર, માન્વેસ્ટર, વગેરે સ્થળોમાં સ્થપાઈ. સ્કોટલેન્ડને માટે સ્વૌચ્છ શિક્ષણનું
 મંડળ તેજ સાલમાં સ્થપાયું અને તેની શાખાઓ એડિનબરો, ગ્લાસગો આદિ ઠેકાણે
 ઉભી થઈ. એવાં મંડળો અને તેની શાખાઓ અનેક સ્થળે સ્થાપવામાં આવી. ૧૮૯૩ ના
 ડિસેમ્બર માસમાં વિગાન અને હુમર ખાતાએ રાજ દ્વારા સ્વૌચ્છને કેળવણીને જગતા લાક-
 ડાના દામતી જરોબરીમાં મૂક્યું અને દિવસે દિવસે તેનો વિસ્તાર વધારે ને વધારે થતો ગયો.

કેળવણીના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે દસ્તાવેજશિક્ષણ નિરાળના અભ્યાસ-
 ક્રમમાં કંઈ આધુનિક વિષય નથી, પણ ધણી સંકોચી તે પૂરોપમાં ઝાણ વધતા પ્રમાણમાં
 જોવામાં આવે છે. ક્વચિત્ તે અગરથાન લોમવતો માલમ પડે છે તો ક્વચિત્ તેને વિસારે
 મૂકવામાં આવેલો છે. પણ હેડા જે ત્રણ મૈત્રીથી તો જુદિયાળી અને અગ્રમણ્ય દિમાધ-
 તીઓ અને શિક્ષણશાસ્ત્રના સ્થાપકો તેને માટે આમદપૂર્વક લલત ચલાવી રહેલા છે. “કોમી-
 નિયમ, લોક, રસો, પેરેસોલી, કુબેલ આદિ જે મહાન મુરજો થઈ ગયા તે સર્વે દસ્તા-
 વેજી શિક્ષણની અગત્યતા પોતાના કંઈમાં દર્શાવતા ગયા છે; અને તેમના પ્રવાસનું શબ્દ
 ફળ આજે પાશ્ચાત્ય દેશો ભોગવે છે. હિંદુસ્થાનમાં પણ દસ્તાવેજીશિક્ષણની અગત્ય તરફ
 આપણા નેતાઓનું ધ્યાન ખેંચાવા લાગ્યું છે, અને તે લખલ કરી તેનો વિસ્તાર કરવા
 સરકારને આમદ કરવામાં આવે છે. આપણા ઈંગ્રાજોમાં “મેન્ચુઅલ ટ્રેનિંગ” નો વિષય
 દરેક હાઈસ્કૂલ તથા ટ્રેનિંગ કોલેજમાં લખલ કરવા સરકારનો પ્રથમ વિચાર હતો. પરંતુ
 મેન્ચુઅરમાં ચાલતી સ્વૌચ્છ પદ્ધતિ જોયા પછી “મેન્ચુઅલ ટ્રેનિંગ” ને બદલે સ્વૌચ્છ શિક્ષણ
 લખલ કરવામાં આવ્યું છે.

૨. સ્વૌચ્છ એટલે શું? તેનું સ્વરૂપ.

“Drawing, representation, construction and decorative work are educational processes as real as reading and writing; they touch as nearly the springs of all that is best in human character. They may have results as valuable and as far-reaching.”

—Sir Joshua Fitch,

સાર:—“કંઈ પણ ચિત્ર કાઢવું અથવા તો બનાવવું તે વાચન લેખન જેટલું જ
 કેળવણી આપનારું છે.”

સ્વૌચ્છ એ ‘કાઈ’ વિષય નથી, તેમ ‘ધંધો’ નથી. તે એક કેળવણીની પદ્ધતિ છે. તેનો
 અર્થ ‘કામ કરવામાં દૈશ્યલ એટલે જ ‘દાખ’ છે અને “sight-of-hand” માંના
 “sight” શબ્દનો પર્યાય શબ્દ છે. લાકડાના કામથી અપાતી “મેન્ચુઅલ ટ્રેનિંગ” ની

આસ પદ્ધતિ માટે તે શબ્દ જોજવામાં આવે છે. તેનો ઉદ્દેશ સામાન્ય (વિશિષ્ટ નહિ) કૌશલ સાંપવાનો છે. આ હેતુથી જુદા જુદા હાથપાસ વપરાવવામાં આવે છે, જેથી સ્વૌઘડ વિષયોને જુદી જુદી રીતે પેદાનો હાથ વાપરવાની તક મળે. આ પદ્ધતિ અમુક એક ઉદ્યોગ અથવા વેપારમાં કૌશલ સાંપવા તરફ દિશાખતી નથી. સ્વૌઘડ/પદ્ધતિની અગત્યતા બાળકોએ જાનાવેલા નમુનાના અન્યર આવધી-આંધવાની નથી, પરંતુ સેની/ક્રીકેટ આંધવામાં વેપારી દિશાબંધી એવાને બદલે એક સિદ્ધાંત-દિશિબંધ રાખવું જોઈએ. અમુક જ ધંધા શીખવવાનો ઉદ્દેશ ન રાખતાં, કોઈ પણ ધંધામાં અને જીવનની કોઈ પણ સ્થિતિમાં કૌશલોની સારી પડે એવી સામાન્ય કુશળતા સાંપવાનો તેનો મુખ્ય હેતુ છે. જે કે, (જુદ સ્વૌઘડ) લાકડાનું સ્વૌઘડ કામ પસંદ કરવામાં આવે છે, તોપણ તેથી બધા બાળકો સુધાર થશે એવી ધારણા રાખવાનું હંધ પણ કારણ નથી.

લાકડાનું જ કામ પસંદ કરવું એવો સ્વૌઘડ પદ્ધતિમાં હંધ આસ નિયમ નથી. પરંતુ આપણું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે એવો કોઈ પણ પદાર્થ સેવો, ખાણ આસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ કે, તે કામ કેળવણીની દિશિથી ધણું જ લાભદાયી હોવું જોઈએ. આ દિશિબંધી એતાં લાકડાનું કામ નિર્વિવાદ શ્રેષ્ઠ હશે છે. લાકડાના કામમાં સંધાકા ઉપર ઉતારવાનું કામ અને કોતરકામનો સમાવેશ થાય છે. લાકડાનું કામ સા માટે શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે તેનો જવાબ આગળ આપવામાં આવશે.

લાકડાના કામના જે નણુ વિભાગો ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કોતરકામ ઉત્તરવી પંક્તિ મોગવે છે. અને તેથી તેને પહેલાં જોઈએ અગત્યનું ગણવામાં આવતું નથી. કોતરકામ જે કે રસિક દિશિથી સારો વિષય છે તે પણ તેમાં કેટલાક મોટા દોષો રહેલા છે. તેમાં શારીરિક બળતી જરૂર પડતી નથી અને તેથી કરીને શરીરને મજબુત બનાવવામાં અથવા તો શરીર ખીલવવામાં ઉપયોગી થતું નથી. અને આખો દિવસ માનસિક અમ ક્યો અથવા તો સ્થિર ચર્ચ એસી રહ્યા તેનો બરપર્ષ કરવામાં મદદગાર થતું નથી. તેથી અણુ-વિશેષ તે વધારે વખત સ્થિર એમી રહેવાની, અને તે પણ અસાધ્ય સ્થિતિમાં, કરવા પાડે છે કે જે આસોગ્યતા અને સ્વોદીના કરવાને મુકસાન કરે છે.

જે નિશાળોમાં સ્વૌઘડ ઉપયોગી કરવું હોય તો તે ખરેખર મહેનતનું કામ હોવું જોઈએ, જેથી શારીરિક શક્તિ વધે અને પ્રવૃત્તિમય વૃત્તિને સંતોષ આપે. તે શારીરિક મહેનતનું કામ હોવું જોઈએ, નહિ તો મહેનતના કામ તરફ માનની સામગ્રી ઉત્પન્ન કરશે નહિ, જે તેનો એક હેતુ છે. તેમાં બનતી ચીજો મોજશાખની નહિ જોઈએ, પરંતુ ઉપયોગી વસ્તુઓ જ હોવી જોઈએ. આ સિદ્ધાંતોને અનુલક્ષીને સ્વૌઘડ પદ્ધતિનો કામ થકી કાઢવામાં આવ્યો છે.

સ્વૌઘડ પદ્ધતિનો સર્ગાવેશ હંધ અમુક સંખ્યામાં નમુનાઓ તૈયાર કરવા એમાં થતો નથી. પરંતુ તે એક મદાન પદ્ધતિ છે જે ખરી કેળવણીના માધન તરીકે ઉપયોગી કરવા

માટે શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ઉપર ચચાસી છે. એક અમત્યનો સિદ્ધાંત એ છે કે નમુના પરની વપરાશની ઝીજ તરીકે ઉપયોગી થશે. બેઠક, જુદી જુદી ક્રિયાઓ દર્શાવવા તેમાં નમુનાને ક્રમવાર ગોઠવેલા છે અને તેમાં ફેરફાર કરવાની છૂટ છે. પરંતુ તેમાં મુદ્દાની વાત લક્ષમાં રાખવાની કે રક કરેલા નમુનામાં જે જે ક્રિયાઓ કરવી પડતી હતી તેથી જ અને તેજ ક્રિયાઓ નવા નમુનામાં પણ થવી જોઈએ, નહિ તો ક્રમભંગ થશે. ક્રમ એવી રીતે ગોઠવેલો છે કે સહેલા કામ ઉપરથી અધરા કામ ઉપર લઈ જવામાં આવે છે. કોઈ પણ નમુને બાળકની શક્તિ ઉપરાંતનો ધર્ષ શકતા નથી તો પણ દરેક નવા નમુનામાં કંઈક નવીન ક્રિયા રહેલીજ હોય છે. નમુના એ પદ્ધતિનું બાજુ અથવા દશ્ય રૂપ છે. અને તેથી કરીને 'ને' પદ્ધતિ તેના અર્થ સ્વરૂપમાં હાથલ કરવી હોય, તો નમુના જે દેશની અંદર સ્થાપક હાથલ કરવામાં આવે તે દેશની જરૂરિયાતને પૂરી પાડે એવા હોવા જોઈએ. તેથી દેશ પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર થાય તો સારું.

સાધારણ સુધારાની રીતથી આમાં કંઈક વિચક્ષણતા નજરે પડશે. પરંતુ તેનું કારણ અમાન નથી પણ પદ્ધતિનું દરિદ્રિય છે. બાળકની શારીરિક માનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિ કરવી; અને આ હેતુ પાર પાડવામાં જેટલે અંશે નમુનો સદાયજીત થાય તેટલે જ અંશે તેની ઉપયોગિતા છે. મતઝગ કે નમુનો પ્રધાન હેતુ નથી ગણ્ય છે. આ વિચક્ષણતાના સંબંધમાં જે સમજૂતિ ઉભય થવા સંભવ છે માટે તે દૂર કરવા અને સ્પષ્ટીકરણ કરવું ઉચિત છે. પહેલાં તો એ કે જ્યાં સુધાર કરવી વાપરે છે ત્યાં સ્થાપકના સારવાતમાં આકૃતિ વાપરવામાં આવે છે. કારણ એટલું જ કે આકૃતિ દરેક બાળક ગ્રહીતું હોય છે, અને તેના હાથમાં પ્રથમ મુકવા લાયક હથિયારોમાં તે સારું અને સહેલું છે. કુદળ કામ કરનારના હાથમાં તે પૂર્ણ રીતે સામર્થ્યવાન છે અને જે કામ સુધાર બીજા સાધનવડે કરે છે તે કામ એક ચંત્રની માફક આકૃતિ ધર્ષ શકે છે. બીજો પણ એક તફાવત છે. સ્થાપક વિધાર્થી જુદા જ હથિયારોથી કામ કરે છે એટલું જ નહિ પણ કારીગરથી કામમાં પણ તે જુદો જ પડશે. "દરેક નમુનો પૂર્ણપણે વિધાર્થીએ પોતે એકલાએ જ તૈયાર કરેલો હોવો જોઈએ." આ સિદ્ધાંત તે કમના વિરોધ માટે જવાબદાર છે. કામની વહેંચણી જે કે વેપારીની દરિદ્રી અને ઝડપની દરિદ્રી ઉપયોગી છે તોપણ સ્થાપકમાં તેની મનઈ છે. કારણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ પૂર્ણ તેથી જતું રહે છે. સામાન્ય રીતે એમાં સ્થાપક વિધાર્થી કંઈ ધર્ષ શીખતો નથી અને તેથી કરીને નમુનાનું સ્વરૂપ, તે તૈયાર કરવામાં વપરાતાં હથિયારો, અને તેને તૈયાર કરવાની રીતમાં સ્થાપક પદ્ધતિ કારીગરની પદ્ધતિથી જુદી જ પડે છે. કેવળીના સાધન તરીકે, સ્થાપક એ ધર્ષ એક છે. કારણ ઉત્તરિવોહને માટે જે કામ કરવામાં આવે છે તેમાં જેવી રીતે આર્થિક કારણો અમુકને જાગ્ર બળવે છે તેમ સ્થાપકમાં તે બળવતાં નથી.

કેવળીના કામમાં લીધેલું સ્થાપક સામાન્ય સ્થાપક કરતાં જુદું પડે છે. કારણ પહેલા પ્રકારમાં કામ કરતા કામ કરનાર ઉપર સુધારેલા આપવામાં આવે છે. જે ક્રિયાઓ સ્થાપકમાં કરવાની હોય છે તેનાથી બાળકની શક્તિઓની ખીલવણી અમુક ધારેલી દિશા-
ઓમાં કરવામાં આવે છે

સ્વૌચ્છથી કરવામાં આવતા કામને સુધારી કામ ધારી લેવાનું નથી. જન્મેમાં વસ્તુ અને સાધન તો એક જ છે. પરંતુ તેમાં અમત્યના ફેરફાર રહેલા છે. સુધારની ચીજને કરતાં સ્વૌચ્છના નમુના તાન જુદાજ છે. તે કદમાં નાના હોય છે જ્યારે સુધારનાં કારખાનામાં જનતી ચીજને મોટી હોય છે. આકારમાં સ્વૌચ્છ નમુના જુદા પડે છે. જુદા જુદા પ્રકારની વફાકાર ધારવાળા તેઓ હોય છે, જ્યારે સુધારના નમુના કાટખુણુ અથવા ચક્ર આકારના ધણે ભાગે હોય છે. આ તદ્દાવત આમળના નમુનાઓમાં ચમચા, પળીઓ, હાથા વગેરેમાં જણ્યુ આવે છે

ખીજે તદ્દાવત હથિયારોમાં પણ જોવામાં આવે છે. સ્વૌચ્છમાં સરખાતમાં ચાકુ એક અમત્યનુ હથિયાર હોય છે, જે સુધાર કદી પણ હાથમાં પકડશે નહિ. ચાકુને બદલે સુધાર હમેશાં ફરશીનોજ ઉપયોગ કરશે. ખીજા વપગતા હથિયારો કુહાડો અને ડ્રો નાઇફ પણ સુધારોને વાપરતા જોવામાં આવશે નહિ.

કાચ કરવાની રીતમાં અને હથિયાર વાપરવાની રીતમાં પણ ફેર હોય છે. કામની વહેંચણુ સ્વૌચ્છમાં થતી નથી. આ બધા તદ્દાવત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાના છે, કે જેથી કરીને સ્વૌચ્છ શિક્ષણને સુધારી કામ કહેવાની જૂઠ્ઠા થાય નહિ.

સ્વૌચ્છ એ સામાન્ય શિક્ષણની શાખા છે; તે હુમરકળાનું શાન આપતું નથી. શુભ-શતી તથા અંગ્રેજી નિર્દોષો સામાન્ય કૅળવણીનું સ્થાન છે. હુમર જિંદગીની કૅળવણી તો ઉદ્યોગશાળા અથવા કળાભવનમાં જ અપાય છે. સ્વૌચ્છ એ સામાન્ય કૅળવણીની શાખા હોવાથી પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓમાં, શીખવવાનું છે. તે ફરકને સાફ અને કાપ-સાકારક છે. આટલા ઉપરથી—સ્વૌચ્છ શીખીને વિદ્યાર્થી પોતાનું શુભશાન ચલાવી શકશે કે! આવા હથિયારો સુધારો વાપરે છે કે? આવી ખાટલીપર સુધારોને કામ કરવાનું હોય છે કે?—આવા પ્રશ્નો અનર્થક અને અરથાને છે તે મનજી વાચકના લક્ષમાં આણું કરી જ.

(૩) સ્વૌચ્છમાં સમાવેશ થાય એવાં જુદાં જુદાં કામો.

(૧) સાફ ધાતુનું કામ.	(૭) ફેટનું (કરવત) કામ.
(૨) લુહાર કામ.	(૮) ચોપડી બાંધવાનું કામ.
(૩) ટોપણી બરવાનું કામ.	(૯) કાંડે બોર્ડનું કામ.
(૪) ખાસ શુંધવાનું કામ.	(૧૦) લાકડાનું કામ
(૫) ખસા બનાવવાનું કામ.	(૧૧) લાકડાનું મંચાણ ઉપર ઉતાર કામ.
(૬) ધર રંગવાનું કામ.	(૧૨) લાકડાનું કોતર કામ.

(૧) સાદુ ધાતુનું કામ—કાનસથી ઘસતાં ઝીણું રંગરસો વિદ્યાર્થીના કેસમાં ભવ છે જે નુકસાનકારક છે. ગરમી તથા ધુમાડો પણ કાપકારક નથી અને એસિડોનો ઉપયોગ નુકસાન કરે છે.

(૨) લુહાર કામ—કેટલેક અંશે વિદ્યાર્થીઓ આ કામ કરી શકે છે. પણ વયના પ્રમાણમાં તે વિદ્યાર્થીના ગળા ઉપરાંતનું છે. લુહારની પેઠે ધૂમ્રાગતા લાસચોળ, લોહા, ઉપર વિદ્યાર્થી કામ કરે એ આદા રાખી શકાય નહિ. તેઓ સારા આકાર પણ નીપળવી શકે નહિ. અને આગિનું સખત તેજ આંખોને નુકસાનકારક છે.

(૩) રોપલી બરવાનું કામ—કામ ઉપયોગી તો છે પણ બળનું નથી. તેમાં વાર્નિશ વગેરે વાપરવામાં આવે તો સ્વચ્છતા જળવી શકાતી નથી. તે કામમાં અગવડ બરેલી સ્થિતિમાં શરીરને રોકવું પડે છે, અને તે બેઠાબેઠનું કામ છે. કામનો બ્વપરિથત ક્રમ જળવાતો નથી. કારણ કિયાઓને ઝુકેલીના પ્રમાણમાં બોઠવવી એ અપરૂ છે.

(૪) ધામ ગુથવાનું કામ—એકમત નથી.

(૫) ધર રંગવાનું કામ—કરીગરીનું કામ કરવાનું નથી પણ બારી બારણાં બગેરે રંગવાનું કામ કરવાનું હોય છે. નિશાળોમાં તેની સગવડ ધઈ શકતી નથી.

(૬) ફેટ કરવતું કામ—મતબેદ છે. બાગો એકમ કરી બોઠવવા ઘણું ધુરંદેલ છે. રસ ટકાવી શકાતો નથી. આકારની પુલ્કિ (સકિ) ખીલવી શકાતી નથી. કામ ઘણું નાજુક હોય તો આંખને નુકસાન કરે છે. શરીરને ખરાબ સ્થિતિમાં રોકવું પડે છે.

(૭) કાંઈ બોઈનું કામ—મોટા હોકરોંઓ મોટે કામ ધણું દલકું અને સહેલું છે. દસ અગિવાર વર્ષ સુધી જ આ કામ કરવાનું છે. જુદા જુદા રંગનું બાન કરાવે છે. અમુક પ્રકારની સ્પર્શશક્તિ ધણું ખીલવે છે.

(૮) આંકડાનું કામ—અપૂર્ણ રીતે કાપકારક છે, કાંઈ પણ પ્રકારે-પાંખા બરેલું નથી.

(૯) મંદાડા ઉપર ઉતારવાનું કામ—લાકડાના કામ સાથે જ સલાવવામાં આવે છે. આ કામ એકલું જ હોય તો હૃદય ઉપર અસર નીપળાવે છે.

(૧૦) લાકડાનું કાતર કામ—સ્વૈચ્છિક આ કામ તરફ વિશેષ લાગણી દર્શાવનારા આવતી નથી. હોકરોંઓ તથા શિક્ષકો બરોબર સમજી શકતા નથી. અને ઘેલું અધરૂં પડે છે. શરીરને મહેનત પડતી નથી. તો પણ લાકડાના કામ સાથે સહેજસાજ બનાવવામાં આવે છે.

કે—મોડેલિંગ (માટીના નમુના બનાવવા) નો કેટલેક ઠેકાણે સ્વૌચ્છમાં સમાવેશ કરે છે. તે સ્પર્શશક્તિ ખીણવે છે તથા આકારની સુંદરતા પણ બતાવો શકે છે. તેનાથી ઘસીરને કસરત મળી શકતી નથી.

(૪) સ્વૌચ્છના ઉદ્દેશ.

(૧) સામાન્ય રીતે મહેનતના કામ તરફ પ્રેમ અને રસ ઉત્પન્ન કરવો. સ્વૌચ્છમાં એક ક્ષયદો એ છે કે પોતાના આકર્ષક શુભોને લીધે બાળકમાં તે રસ લાવે છે, અને બાળકને કંઈ પણ ઉત્તેજક લાલચની જરૂર રહેતી નથી, ઇનામની પણ જરૂર નથી. "Virtue is its own reward" આ કામમાં જરોબર અનુભવી શકાય છે. આ હેતુ પાર પાડવા માટે નીચેના નિયમો બજાવવા જોઈએ.

(અ) નમુનાઓ બાળકની દૃષ્ટિબિંદુથી ઉપયોગી હોવા જોઈએ. જો નમુનો બાળકને પોતાને ઉપયોગી યદ્ય પડે તેવો હોય તો તે સ્વાભાવિક રીતે જ કેવી રીતે બનાવી મેવો તે ચીખવા ઉત્સાહી બને છે. મારે સ્વૌચ્છનો સિદ્ધાંત છે કે નમુનો બાળકને ઉપયોગી લાગે એવો હોવો જોઈએ. સ્વેપાર્જનથી મેળવેલી વસ્તુનો ઉપયોગ દમોમાં વધારે આનંદ આપે છે એ દરેકનો અનુભવ હોય છે.

(૩) કામ એકલું ક્રિયાત્મક અને, કંટાળો આપે તેવું હોવું જોઈએ નહિ. જો બાળકને એક લાકડાનો કડકો આપી તેના ઉપર, જરોબર સીધો કાપ આપે ત્યાં સુધી, કરવા તથી કાપ મૂકવાનું કહેવામાં આવે તો બાળક કંટાળી જશે. તેમાં તેને રસ પડશે નહિ. આના કારણે અને અમેરિકામાં અખતરા થએલા છે અને સિદ્ધ થયું છે કે ફક્ત ત્રણ ચાર કાપ સુધી જ કામ સાધારણ સંતોષકારક થાય છે. પછીના કાપ પડેલા કરતાં પણ અગત્ય આવે છે. આ બાબતમાં સ્વૌચ્છ મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગથી શ્રેયતા મેળવે છે. મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગમાં એક લાકડાનો કડકો આપી જરોબર સીધું વહેરતાં આવડે (અથવા કાંઈ પણ એક ક્રિયા જરોબર કરતાં આવડે) ત્યાં સુધી વિધાર્થીને તેના ઉપર કાપ મૂકવાનું કહેવામાં આવે છે (અથવા તો તે જ ક્રિયા કરવાનું કહેવામાં આવે છે); બ્યારે સ્વૌચ્છમાં દરેક ક્રિયા જોવી કે વહેરવાની, રેફા મારવાની વગેરે નમુના સાથે જ જોડેલી હોય છે. આથી ક્ષયદો એ થાય છે કે છોકરોના રસ ઠેક નમુનો પુરો થતાં સુધી ટકી રહે છે. અને સહેજ પણ બે-દરકારી થતાં નમુનો બચડી જાય અને બધી મહેનત રદ જાય એ બોધથી તે ધણે જ સત્વર રહે છે. અને તેવું ધ્યાન પૂર્ણપણે કામ ઉપર એટલું રહે છે. શિશુઓને એક મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે " from concrete to abstract " અને આ સિદ્ધાંત તે " from easy to difficult " થી જુદો નથી. આ પદ્ધતિમાં આ સિદ્ધાંત જરોબર રીતે સચવાય છે. કારણકે સરખાતામાં વિધાર્થી નમુના ઉપરથી કામ ચાર કરે છે. પછી નમુનો અને વિવિધ બને ઉપરથી કામ કરવાનું હોય છે. ત્યાર પછી કેવળ ચિત્ર ઉપરથી (from abs-

fract alone) કામ કરવાનું હોય છે. અને છેવટે વિદ્યાર્થીને જે નમુનો જનાવવાનો હોય તેનું ચિત્ર પણ પોતાની મેળે નકી કરી, આરેખી પોતે કામ શરૂ કરે છે.

(ક) કામની અંદર વિવિધતા હોવી જોઈએ. આ વિવિધતા અનેક રીતે દાખલ કરેલી જોવામાં આવશે દ્વિધારાની વિવિધતા, ક્રિયાઓની વિવિધતા, કદ અને આકારની વિવિધતા અને નમુનાના ઉપયોગની વિવિધતા કેટલેક અંશે આ કારણને લીધે અને કેટલેક અંશે વિદ્યાર્થી નાશીપાસ થાય નહિ તેટલા માટે, કોઈ એક નમુનો બે ત્રણ વાર પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ સંતોષકારક ન થાય તેને ખીન્ને નમુનો લાઇ ધરવા દેવામાં આવે છે અને કેટલેક વખત આગળ ચાલ્યા પછી તેનો તે જ નમુનો ફરીથી વધારે સંતોષકારક રીતે પૂરો કરવા દેવામાં આવે છે.

(ડ) દરેક નમુનો વિદ્યાર્થીની પોતાની સક્તિને અનુસાર કોઈ તે પોતે બનાવી શકે એવો હોવો જોઈએ. સ્વાભિમાન એવી વસ્તુ છે કે બીજાએ કરી આપેલું કામ જોઈએ તેટલો આનંદ આપતું નથી વિદ્યાર્થીને મુશ્કેલી આવતા. શિક્ષકને કોઈ પણ ક્રિયા કરી દેખાડવી પડે તો તે બીજા કટક ઉપર દરવી પડે છે. વિદ્યાર્થી દરેક નમુનો જાતે બનાવી શકે તેટલા માટે નમુનો ધણે અધગે નહિ તેમ ધણે સહેલાં હોવો જોઈએ નહિ. આટલા માટે ક્રિયાઓની મુશ્કેલીનું ધોરણ લઈ નમુનાઓની ગોઠવણ ધઇ છે. એટલે પહેલી ક્રિયા મૈથા સહેલી, પહેલી અને બીજી ક્રિયા વચ્ચે કોઈ પણ સહેલી ક્રિયા આવી શકે નહિ; અને કોઈ પણ ક્રિયા પહેલી કરતાં અધરા અને પછીની કરતાં સરેલી હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી જણી આવશે કે નમુનાઓનો પૃથો ક્રિયાઓ ઉપર ગોઠવાયેલો છે નમુના ઉપર ક્રિયાઓનો આધાર નથી.

(ઈ) તે મંગીન કામ હોય જોઈએ, નહિ તો આપણે તેમનામાં મહેનતના કામ તરફ ધ્યાન દેવનું કરી શકીશું નહિ.

(ફ) વિદ્યાર્થીઓ જે જે નમુના જનાવે તે બધાં ઉપર તેમનો હુક હોવો જોઈએ. અસખત લાકડું તેમનું નથી, પણ મહેનત અને શુદ્ધિ તેમની છે. માટે કોઈ પણ નિશાળે તે લેઈ લેવાની દાનત રાખવી નહિ. આમાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે "The magic of property turns sand into gold." મોટા માણસો સુધાં પોતાની જનાવેલી ચીજ પોતે રાખવામાં ધણે આનંદ માને છે તો બાળકોની શી કથા ? સારા નમુના નિશાળના સંમલસ્થાનમાં રાખવા હોય તો વિદ્યાર્થીને તેની નિશાળને ભેટ આપવા કલાથી તે પ્રતીકો ભેટ આપશે.

(૨) બીજો ઉદ્દેશ પ્રામાણિક શારીરિક મજુરીના કામ તરફ માનની દષ્ટિ પેદા કરવાનો છે.

"Honor and shame from no condition rise,
Act well your part and there all honor lies."

Pope.

૧૮૮૩ માં ક્રાન્સમાં મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગ સ્કુલ ખુલી મુકવાની ક્રિયા વખતે ફેરિ નામના એક ગૃહસ્થે કહ્યું કે—“ હસ્તકામની ઉચ્ચતા સર્વમાન્ય થાય તેટલા માટે આ સરળ અને ખાત્રી લાયક રસ્તો લીધેલો છે. આપણે તેને નિશાળોમાં સ્થાન આપ્યું છે. જ્યારે રંદા અને કાનસ નકસા અને ઇતિહાસની સાથે માન ભરેલું સ્થાન ભોગવશે અને હસ્તકામ એ વિચારપૂર્વક અને પદ્ધતિ સર શીખવવામાં આવશે ત્યારે જુના વહેમો નાશ પામશે અને વંશ પરંપરા ઉતરી આવેલા જતોના વિભાગ દેખાતાં બંધ થશે એમ તમને લાગતું નથી શું ? નિશાળની પાટલીઓ ઉપર સામાજિક શાંતિની શરૂઆત થશે અને આપણી પ્રિય પ્રજાનું ભવિષ્ય ઐક્ય અને શાંતિ ભરેલું થશે. એકલા શબ્દોથી જ આ માનની લામણી પેદા થઈ શકશે નહિ. માટે સૌથી સારો ઉપાય એ છે કે દરેક જાતની નિશાળોમાં આવું કામ દાખલ કરવું જેથી દરેક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ તે કામ કરે અને શિક્ષકોએ પોતે આવાં કામ કરવામાં આનંદ લેવો અને માન ગણવું. તેની સાથે બીજને શીખવવામાં પણ મોજ માનવી.”

આના સંબંધમાં ઇન્ડિઅસ કમિશન આગળ ટાટા આર્પન વર્કસના મેનેજર મી કુટવીલરે આપેલી જુબાની ઉપર ટાઇમ્સ પત્રના અગ્ર લેખની નોંધ લેવી અરધાતે નથી. તેના ઉપરથી દિગ્દુરિયાનમાં સ્વૌચ્છ જેવા વિષયની કેટલી આવશ્યકતા છે તેનો વાચકને સહેજમાં ખ્યાલ આવશે.

“.....They amount in the main to a powerful plea for recognition of the dignity of manual labour. It is not that system of education in India is academically defective, not that facilities for instruction are non-existent. But that there is in India no school for hard knocks. The great American Industrialists learn their trade with the pick and the shovel; in England there is a large class of men who have worked in their trades from the very bottom as a preliminary essential to rising to the

top. In India on the other hand, the feeling is, almost universal that it is the degree that counts, not the training which the degree connotes and which should accompany and follow it. Here too the whole force of the environment, heredity and custom is opposed to the school of hard knocks. *The dignity of manual labour has yet to be realised*. The point of view which Mr. Tutwiler advances is not a new one. The ruler of one of the Native States in India recently complained that his Indian engineers, however well qualified they might be professionally, were without resource from want of practical experience and that they were extremely averse to putting their hands to any job." (Leader of the Times of India 13-12-09.)

સારાંશ—હિંદુસ્થાનના લોકોને ધાર્મિક કામ પ્રત્યે તિરસ્કારસ્પદિ હોય છે. માનની લાગણી હજુ પેદા થવાની છે. મોટા છત્રનેરો જેમણે છત્રનેરી કામનું પ્રમાણ પત્ર મેળવેલું હોય છે તેઓને હાથમાં હલોડો લઈ કામ કરવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પ્રસંગ ઉભો, થાય તો પોતાના મિત્રની વાટ જોતા ઉભા રહેશે.

(૩) વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્ય ઉત્પન્ન કરવાં એ ત્રીજો ઉદ્દેશ છે.

બધું કામ નિરાણોમાં જ કરવામાં આવે છે. અને વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની નિયમિત મંથા શખવામાં આવતી હોવાથી શિક્ષકનું દરેક વ્યક્તિ દીઠ ધ્યાન રહે છે. તેથી બાળક કામ કરવામાં જો આજસ અથવા કોચરછ કરતો હોય તો તે શિક્ષકના ધ્યાન ખેંચી રહી જાય એ અસંભવિત છે. દરેક શિષ્યનું મગ્નું કેટલું છે તે શિક્ષક જાણી શકે છે અને ફરિયાદો કામ શિક્ષકની તરફ આગળ ખડું જ હોય છે. જેના ઉપરથી શિક્ષક પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે છે. આને લીધે વિદ્યાર્થી સ્વાસ્થ્ય થવા વિના રહેતા નથી. તેણે કામ કરવું જ જોઈએ અને તે પણ વિચારપૂર્વક. સ્વૌચ્છ વિદ્યાર્થી યંત્રની મારફત હોઈ શકે જ નહિ. અનુભવ ઉપરથી જામને એટલું તો માલમ પડ્યું છે કે ઉમરમાં વધી ગયેલા વિદ્યાર્થીને મદદની ધણી જરૂર પડે છે. તેઓની તર્કશક્તિ આગળ આવી શકતી નથી. તેમનાથી નાની ઉમરના વિદ્યાર્થીઓને મદદની જોઈ જરૂર પડે છે. નાનાં બાળકોનો આ સંબંધમાં અનુભવ થવો જોઈ છે. સ્વાસ્થ્ય કેળવવાને માટે શિક્ષકને ત્રીજો નિયમો જાળવવાના છે.

(૪) શિક્ષક દરેક વ્યક્તિ ઉપર ધ્યાન આપી શકે અને તેની શક્તિ પ્રમાણે શીખરી શકે તેટલા માટે વર્ગ ઘણો મોટો હોવો જોઈએ નહિ. એક શિક્ષકને વીસથી વધારેના વર્ગ આપવામાં આવતો નથી. વર્ગ મોટો હોય તો એ શિક્ષકો સાથે કામ કરે છે અથવા વર્ગના એ બાગ કરવામાં આવે છે.

(૫) દરેક વિદ્યાર્થીનું કામ બીજાથી અલગ હોવું જોઈએ. તેને માટે દરેકના રેખા

ઉપર હથિયારો (જરૂરનાં) મૂકેલાં હોય છે અને કામની વહેંચણી કરવા દેવામાં આવતી નથી. આવી રીતે તે સ્વનંત્ર થતાં માંખે છે.

(ક) શિક્ષકે જરૂર કરતાં વધારે કહેવું નહિ. તેમ ક્રિયા કરી જતાવવી નહિ. વિદ્યાર્થીના કામમાં શિક્ષક મદદ કરે અને નમુનો સારો બતાવરાવે તેના કરતા વિદ્યાર્થીના નમુનો બગડેલો રહે એ વધારે સારું.

(ઢ) વિદ્યાર્થીને બને તેટલું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય આપવું આગળ જતાં માપ અથવા આકાર બદલાની વિદ્યાર્થીને છુટ આપવામાં આવે છે.

(જ) નિયમિતપણું, ચોક્કસપણું, સ્વચ્છતા અને સુધડતા—ની ટેવ પાડવી.

સાધારણ કુળનમાં આ ટેવોની ઘણી અગત્ય છે, અને તેથી આ ટેવો બાળકમાં લાંબવા દરેક નિનાળે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ખરાબ અને સારા કામ વચ્ચેના તફાવત ધણીક નહિ સમજી શકે. આ અમજી સહાય એવું સામર્થ્ય દરેકમાં હોય તો વધારે સારું.

સ્વોપદ્ય ગેદરકારીવાળું અનિયમિત અને અચોક્કસ કામ પારખવાની શક્તિ લાવે છે. કામ નિયમિત રીતે કરેલું હોય પણ ચોક્કસ રીતે બરાબર માપસર ન કરેલું હોય તો તે નકામું છે. માટે તેને માટે સ્વોપદ્યમાં ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થી પાસે સારું અને બરાબર માપમરતુ જ કામ લેવા પ્રયત્ન કરવો, પણ તેમાં ઊંડરાંમાંની શક્તિનો પણ વિચાર રાખવો. ધીમે ધીમે પોતાનું ધોરણ વધારતા જવું, તેમાં શિથિલતા રાખવી નહિ. કારણ રશ્કિન કહે છે તેમ—

“What is worth doing at all is worth doing well.”

સ્વચ્છતા અને સુધડતાની પણ ટેવ તેટલી જ આવશ્યક છે. પાટલી ઉપર લાકડાના ઊંલ અથવા વહેરનો ઢગ થવા દેવો નહિ. હથિયાર અને તેમ પાટલી ઉપર પડી રહેલા દેવાં નહિ કામે ચર્ચ રહે કે દરેક વસ્તુને પોતાના જગ્યા ઉપર પાછી મૂકવા ફરજ પાડવી. ચરેવનું કામ કરવાનું આવે તો તે વખતે નીચે રહી કામગીરી વગેરે રખાવી પાટલીની સંભાળ લેવાયતી. ઇત્યાદિ. હથિયારને પાર ચડાવવામાં વિદ્યાર્થીએ પોતાના કપડાં તથા હાથ સ્વચ્છ રાખવા પ્રયત્ન કરવો. આ રીતે તેનામાં ઘણી સારી ટેવો આવશે.

(પ) આખ, અને આકાર પ્રત્યે રસિક શુદ્ધ કેળવવાનો પાંચમો ઉદ્દેશ છે. હાથની ચપંગતા અને સ્પર્શ શક્તિ પણ ખીલવવાની છે જેમ જેમ નમુનો મેંપૂર્ણ રીતે ચોક્કસ થઈ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ આખ અને હાથની કેળવણી વધારે કાપલાકારક અને કિમતી બને છે.

(૬) સ્વોપદ્ય ધ્યાન આપવાની ટેવ પાડવામાં ઘણું કિમતી છે. ધ્યાનનો આધાર

કામમાં પડતા રસ ઉપર છે. અને જેમ રસ વધારે પડે છે તેમ વધારે ધ્યાન અપાય છે. વિષયમાં ખરી રીતે રસ પડે છે કે કેમ તેની પરીક્ષા, કામ આગળ વધતાં રસ વધે છે કે, ઘટે છે તે ઉપરથી થાય છે. સ્ત્રૌષ્ઠકમાં રસ વધતો જતો ગાલમ પડે છે. કંટાળો ન આવે તેટલા માટે એક ક્રિયા ઠેટલાક નમુના સુધી લંબાવેલી છે અને તે ક્રિયાની સાથે બીજી ક્રિયાઓ જોડેલી હોય છે; મતલબ કે એક જ નમુનામાં જુદી જુદી ક્રિયાઓ રાખી અને એક ક્રિયા બરાબર આવડે તેટલા માટે તેને બીજા નમુનાઓમાં સ્થાન આપેલું છે. નમુનાની જાત, આકાર અને ઉપયોગમાં વિવિધતા રાખવામાં આવેલી છે અને આ વિવિધતા રમ ટકાવે છે. તેથી ધ્યાન વધારે અપાય છે. બીજા વિષયોમાં ધ્યાન અરમખસિત રીતે ટકાવવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે. બીજાં પણ કારણો છે જેથી ધ્યાન ફરજિયાત આપવું પડે છે. જે ધ્યાન બરાબર ન આવે તો વિદ્યાર્થી સમજે છે કે હાથ થગ કપાશે અથવા બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે વાગી ખેસશે. અને જે ધ્યાન અપાય નહિ તો નમુનો બગડશે એમ પણ ધારતી રહે છે. આ બધાં કારણોથી વિદ્યાર્થીને ધ્યાન આપવાની ધમ્મી સારી ટેવ પડે છે.

(૭) ઉદ્યોગ, ખંત અને ધીરજ સ્ત્રૌષ્ઠ વિદ્યાર્થીઓમાં આવે છે.

ઉદ્યોગ સિવાય ઉત્તિ નથી. ઉદ્યોગ કરતાં હાર ખાવી જોઈએ નહિ. બીજા વિષયોમાં મગજ કામ ન કરે ત્યારે સહેજે વિદ્યાર્થી નાસીપાસ થઈ ઉદ્યોગ કરવો મૂકી દે છે. બધા જ કંઈ એકસરખી જુદિના હોતા નથી. તેથી જેઓ આગળ ચાલી રાકતા નથી, તેઓ કંટાળી જાય છે. પણ જેઓનું મગજ હાથની મદદ સિવાય ચાલતું નથી તેવા ધણા શાળામાં સ્ત્રૌષ્ઠ જેવા વિષયમાં કે જ્યાં હાથ અને મગજ બંનેને કામ કરવાનું હોય છે, તેમાં કાળી રહે છે. ફાવી તો થું પણ મલી જાય છે. સ્ત્રૌષ્ઠકમાં વિદ્યાર્થી જોઈ શકે છે કે ઉદ્યોગી ચવામાં ફાપે છે. કારણ જે ઉદ્યોગી નહિ થાય તો નમુનાઓ પૂરા ચવાના નથી એમ ખીક રહે છે. તેની સાથે તેને ખંતીલા પણ થવું પડે છે જે ખંત રાખે નહિ તો કોઈક વખત અટકી પડવું પડે છે. ધીરજ પણ રાખવી પડે છે. સુથાર સંધિ મેળવતો હોય અથવા તો જુના મોઢામાં કગાડ ખેસાડવા પ્રયત્ન કરતો હોય તે વખતે જેવાથી આ બાબત સક્ષમાં આવશે. “*Moro hasto, lossa spoon*” એનો અનુભવ સ્ત્રૌષ્ઠકમાં પ્રત્યક્ષ રીતે મેળવાય છે. અધીરણ અને ચીડીઓ સ્વભાવ નુકસાનકારક નીવડે છે.

(૮) એક સરખી રીતે શરીરની ખીલવણી કરવી એ છેલ્લો ઉદ્દેશ છે.

હાથના વખતમાં માનસિક શક્તિઓ, શારીરિક શક્તિઓના મોજે પણ, ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ચવું જોઈએ તેથી ઉઠવું થાય છે. મોન્ટેઇન લખે છે કે “મનુષ્ય એકલા આત્માનો બનેલો નથી, પણ શરીર અને આત્માનો બનેલો છે; જે સાદી અને સહેલી વાત દરેક બાળકને પણ વિદિત છે.” હવે કંઈ તેમાં ફેરફાર થાય છે અને માનસિક કેળવણીની સાથે શારીરિક કેળવણી ઉપર ધ્યાન અપાવા લાગ્યું છે.

હર્બર્ટ સ્પેન્સર લખે છે કે “કુદરત એ કંઈક નામું રાખનાર છે. તે યાપણ રોકી શકે તેના કરતાં ને તેની પાસે વધારે જાગવામાં આવે તો જગા ઉધાર બરાબર કરવાને વાસ્તે બીજા ઠેકાણેની યાપણ કમી કરે છે. ઉમરને અનુસાર શારીરિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિને માટે જોઈતા પ્રમાણમાં તેને સામાન લેવા દેખે તો તે આગળ જતાં એક સરખી રીતે ખોલી નીકળેશે જુવાન નીપજૂવશે.”

શારીરિક મહેનતનું કામ, કેળવણીનું જે અંગ આપણે આત્માર મુખી વીસારી મૂકેલું છે, તેને અસરકારક રીતે મદદ આપશે અને ખમી જ સક્તિઓને એક સરખી રીતે કેળવી શકશે અર્થાત્ કસરતનો અભ્યાસક્રમ જેટલું આખી શકે તેટલું એ નહિ આપી શકે પરંતુ શારીરિક સક્તિનું ક્રમ તે ગરજ સારવામાં ધણે અંશે મદદગાર થશે. સ્વૌછાંડને “applied gymnastic” તી પદ્ધતિ તરીકે ગણી લેતાં દરકત નથી. પણ તે પ્રધાન હેતુ ગણી લેવેા જોઈએ નહિ.

(૫) સ્વૌછાંડના ફાયદા.

સ્વૌછાંડથી થતા ફાયદાનું જુદું સ્પષ્ટીકરણ હવે કરવાની જરૂર રહી નથી. કારણ જે જે ફાયદા થતા ધારવામાં આવે છે તે બધા સવિસ્તર સ્વૌછાંડના ઉદ્દેશ ઉપરથી જાણી આવશે. તેના ઉપરથી કુંકાણમાં કહીએ તો સ્વૌછાંડથી શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક ખીજવણી થાય છે. આ ઉપરાંત ખીસીસ એની ખીસાન્ને એક વખતે કહ્યું છે તેના ઉતારા અને શંકવાની છુટ લઉં છું:—

“Manual training is being more and more recognised as necessary for the development and co-ordination of the brain, the senses and the muscles. It compels accuracy of eye and hand, encourages inventiveness and creative power, gives strength and elasticity to the body, and forces theories into comparison with facts. It reacts on the mind, developing alertness and attention, on morals by enforcing truth in action and compelling obedience to law. It passes on one hand into crafts and arts, on the other into science and its applications. The workshop of the primary and secondary schools changes into the technical institute and laboratories of the colleges and University. All through his education the student is kept in touch with nature and the world of facts as well as with literature and the world of ideals.”

અર્થ:—મગજ, દ્રશ્યો અને સ્પર્શજોની ખીજવણી અને સંદોષોગ માટે હસ્તકામના (શારીરિક મહેનતના કામના) શિક્ષણની અગત્યતા વધારે ને વધારે ક્યુવ રાખવામાં આવતી જાય છે. તે આખ અને હાથને ચોક્કસધાળા થવાની કરજ પાડે છે; શોધક

બુદ્ધિ અને ઉપાદય શક્તિને ઉત્તેજીત કરે છે; શરીરનું બળ વધારે છે અને તેને ચિંતિ-સ્થાપક બનાવે છે. આગમને વસ્તુસ્થિતિ સાથે સરખાવી જોવાની ટેવ પાડે છે. ધ્યાન અને તત્પરતાના ગુણોના વિકાસ કરવામાં મન ઉપર તેથી થએલું પરિણામ જણાય છે. કૃતિમાં સત્યતા અને કાયદાને અધીનતા શીખવી નૈતિક ગુણોમાં વૃદ્ધિ કરે છે. અને બાળકને એક ઉપયોગી નાગરિક થવામાં મદદગાર થાય છે. એક રીતે ઉદ્યોગ અને ધંધામાં અને બીજી રીતે વિજ્ઞાન અને વિધાનમાં તે લાયક પામે છે. ઉદ્યોગ અને હુશરની શાળાઓ અને વિદ્યાલયો અને વિશ્વવિદ્યાલયોની પ્રયોગશાળાઓ આગમ જતાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓની વર્કશોપનું સ્થાન લે છે. આથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષણ દરમ્યાન કુદરત અને પ્રયોગો તેમ જ સાહિત્ય અને કલ્પના સૃષ્ટિના મંબંધમાં એક સરખી રીતે રહી શકે છે.”

પુસ્તકોના આધારે અથવા હસ્તકળા શિક્ષણના દિમાયતીઓના કહેવા પ્રમાણે આટલા કાયદા છે “ જેની ઘટ્ટીએ બેસીએ તેનાં ગીત ગાવાં પડે. ” એ ન્યાયથી આ બધા કાયદા દર્શાવેલા હશે એમ કદાચ કોઈ કહે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, લેખકે આ વિષયનો ખતે કામ કરી અનુભવ લીધેલો છે. અને જો તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવામાં આવે, કારણ તેનો પણ આ વિષય સાથે મંબંધ રહેલો છે, તો તે ખાતરીથી કહે છે કે આ વિષય લાભદાયી છે. જેમ પુસ્તક ગમે તેટલું સાફ હોય પણ તેનો આધાર વાચક ઉપર રહેલો છે તેમ કોઈ પણ વિષય ગમે તેટલો સારો હોય તો પણ તેનો આધાર શિક્ષક ઉપર રહેલો છે. શિક્ષણશાસ્ત્રના એક અગ્રેજી પુસ્તકમાં એક ઠેકાણે લખેલું છે કે નકારા શિક્ષકના હાથમાં ધણું જ સાફ પુસ્તક મૂકે. પણ તેના કંઈ પણ ઉપયોગ થવાનો નથી; પરંતુ ગમે તેવું પુસ્તક સારા શિક્ષકના હાથમાં આવશે તો તેનાથી તેનો સારો જ ઉપયોગ થશે. તેમ વિષયનું પણ છે. આ વિષયનો સારો ઉપયોગ થાય તેટલા માટે સાગ શિક્ષકોને જ જો નીમવામાં આવશે તો તેના કાયદા સામાન્ય જનો વખત જતાં પોતાની મેળે જોઈ શકશે. મારા શિક્ષક નીમવા એટલું જ બસ નથી. તેને જરૂરની આતુરતાઓ પણ મળવી જોઈએ. મેળવતો હોય વિષયને જોખમમાં ઉતરવું પડશે એ સ્પષ્ટ જ છે. તેની સાથે અધિકારીઓના જોવાથી આ બાબત ઉપર પણ આધાર છે.

સ્થાપકમાં પ્રત્યક્ષ રીતે મેળવાય

અને નૈતિક કાયદા દર્શાવેલા છે તે મંબંધમાં મારો પોતાનો

(૮) એક સરખી રીતે શરીરની ખોળવણી કેરેમ્પર્ચન થશે.

હાલના વખતમાં માનસિક શક્તિઓ, શારીરિક શક્તિ

પ્રવર્તન કરવામાં આવે છે. થવું જોઈએ તેથી ઉત્કૃષ્ટ થાય છે.

એકલા આત્માનો બનેલો નથી, પણ શરીર અને આત્માનો

વાત દરેક બાળકને પણ વિદિત છે.” હવે કંઈ તેમાં ફેરફાર

વધીની સાથે શારીરિક ફળવણી ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યું

કહે છે અને શરીરને કસરત

એકાદ કલાક કાલવામાં આવે

ખરી રીતે કાયદો થાય તેટલા

યુ ધ્યાન ઉપર ખાસ ધ્યાન

આપણું પહે છે. કામ કરતી વખતે છાતી આગળ રાખવી, ઠોક સીધી રાખવી, પગ અમુક રીતિમાં રાખવા વગેરે. આના ઉપર શિક્ષકે ધ્યાન આપી હમેશાં વિદ્યાર્થીને ટેકતા રહેવું. જોઈએ છે, જરા પણ ભેદરસારી વાપરવી નહિ. હું જાતે બે ત્રણ વર્ષ સુધી ઉપરસના રોગથી પીડાતો હતો. ધારવાડ મને સરકાર તરફથી મારી મરજી વિરૂદ્ધ રજાઈડ ટ્રેનિંગ માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં દરરોજ થાંચે છ માસ સુધી કામ સતત કર્યાં કર્યું. હવાનો ઉપયોગ શરૂઆતથી હતો જ પરંતુ ધારવાડથી આવ્યા પછી ખીલકુલ રોગ જતો રહ્યો તે ત્રણ વર્ષે થયાં ફરી દેખાયો નથી. આ ઉપરથી જણાશે કે કામથી કેસરત મળી અને છાતી સુધરી.

(૨) માનસિક કાયદા.

આમાં સંદેહ, આકાર, માપનો શુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. તેની સાથે કલ્પનાશક્તિના પણ વિકાસ થાય છે. “Symmetry” ની પણ ખામી હોય તો તરત જ પારખી શકાય છે તેનાથી રસિક શુદ્ધિ (aesthetic sense) પણ આવે છે. આ મંબંધમાં અંગન અનુભવ: ટ્રેનિંગ ક્ષાસમાં અમે જો કે શિક્ષકો તરીકે ગયા હતા તો પણ અમને સામાન્ય વિદ્યાર્થીની માણક જ ગણુવામાં આવતા હતા. શરૂઆતના બે વ્હી માસ સુધી ઠાંડે ખોડવું કામ કર્યું. તેમાં વિષય સાથે પરિચિત થયા પછી એક નમુનો પુરો કર્યો કે તેના ઉપરથી ખીલે પોતાની કલ્પનાશક્તિને અનુસાર કોઈ પણ આકાર કોઈ પણ માપનો કરવો પડતો. આ ઉપરથી અમને રસ્તે જતાં દુકાનોમાં ધર તરફ વગેરે અન્ય જોવાને રથજો જોવાની પ્રવૃત્તિ પડતી કે જેથી અમારા નમુના બનાવવામાં અમને મદદ મળે. મતલબ કે નિરીક્ષણ કરતા રહેવું પડતું. તે ઉપરાંત તેના ઉપર વજો વિચાર કરવો પડતો જેથી કંઈ નવીનતા યુક્તિ આવી એક નમુના ઉપરથી નવીનતા ભરેલો બીજો જ નમુનો અમે તૈયાર કરી શકીએ. તદુપરાંત નમુનો છેક સારો ન થય જાય તેટલા માટે શું કરવાથી તેની શોખામાં વૃદ્ધિ થશે એનો પણ વિચાર કરવો પડતો. આ અનુભવ ઉપરથી માનસિક કેળવણીના કાયદા સફળમાં આવશે.

(૩) નૈતિક કાયદા.

સારી ટેવો પાડવી એ અર્થમાં નૈતિક કેળવણી લીધી છે. પહેલી ટેવ સ્વચ્છતા, બીજી સુવચ્છતા, નિયમિતપણું, ચોક્કસપણું ઇત્યાદિ. હવે અમારા સંબંધમાં આ ટેવો પાડવી એ “માફી કોઠીએ કાના ચડાવવા” જણાવેલું હતું, તો પણ કેટલીક ટેવો ત્યાંથી પડી છે તે હજી સુધી કાયમ છે. કામ પૂર્ણ થયું-કે. તરત જ જાગડેલા હાથ ધોઈ નોખવા, કામ કરતી વખતે મેજ સાફ રાખવું, હથિવાર વગેરે સાફ રાખવા, આ કામ હમેશતા છે ને તે વિદ્યાર્થી જાતે કરે છે. આ પ્રમાણે કેટલોક વખત અભ્યાસ નહી રહે તો પોતાની મેજે સ્વચ્છતા અને સુગંધતાની ટેવ પડે છે. તેની સાથે કોઈ પણ શારીરિક મહેનતનું કામ કરતાં સરમ

આવતી નથી. કારણ રોજ ટેબલ સાફ કરવું પડતું. વખતો વખત ટેબલ, હથિયાર વગેરેને તેજ લગાડવું પડતું. આ કામ પણ વિદ્યાર્થી ખાસેથી લેવામાં આવે છે. વધારાના હથિયારને જ સિપાઈ પામે તેલ લગાડવામાં આવે છે. ગમે તેવા શ્રીમાન બાળક પામે આ પ્રમાણે કામ લેવામાં આવે' તો સારીરિક મહેનત પ્રત્યેની તેની તુચ્છકારણ્યુદ્ધિ પોતાની મેળે 'નદ યરો, વ્યવસ્થા પણ આવડશે.

આ ઉપરાંત તે વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે. અમુક હથિયારો જાણી તે વાપરતાં આવડતું એ કંઈ નાનો સુનો શરદો નથી.

(૬) પદ્ધતિ શામે થતા આલેખો; તેમનું સમાધાન—

દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુ દોષરહિત નથી. અને આ પદ્ધતિ સામાન્ય નિયમને અપવાદકારક નથી. પરંતુ જોવાનું માન એટલું છે કે જે ઉદ્દેશથી પદ્ધતિ રચવામાં આવી છે તે ઉદ્દેશ તેથી ખાં પડી શકે છે કે નહિ. તે જોતાં તેમાં દોષ જોનારને પણ કમ્પ્યુઝ કરવું પડે છે કે —

"The system as now perfected is undoubtedly excellent. The sloyd is strictly educational in its objects, in no respect can it be said to in the least resemble technical instruction. The exercises are most carefully

હવે આલેખો શા મા છે તે જોઈએ.

(અ) તે સીડનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને ધણી જ સારી છે, પરંતુ તે બીજા દેશોના જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકે નહિ. જે નમુનો પોતાના દેશમાં ઉપયોગી ન દોષ તે સ્લૉઇડમાં આવી શકે નહિ. આટલા માટે નમુના બદલવાની છુટ છે. પરંતુ સરત માન એટલી કે નમુનામાં રહેલી સર્વ કિંયાઓ નવા નમુનામાં આવવી જોઈએ. આ કંઈ સહેલી બાબત નથી. હાલ તો અંગ્રેજી સ્લૉઇડ ક્લાસમાં અમેરિકન નમુનાઓ કાયમ રાખેલા છે, પરંતુ તે આપણે ત્યાં ઉપયોગી નથી અર્થવા બનાવનાર તેનો જાતે ઉપયોગ કરી શકે નહિ એમ નથી.

(બ) ટ્રોઈંગ ઉપરથી નમુનો તૈયાર કરવાને બદલે એક નમુના ઉપરથી જ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના નમુના તૈયાર કરે છે. આ વાંધામાં સત્ત્વ લાગતું નથી સરખાતમાં નમુના ઉપરથી ટ્રોઈંગ પાડવીએ છીએ અને તેના ઉપરથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના નમુના તૈયાર કરે છે. આગળ જતા કેવળ ટ્રોઈંગ ઉપરથી નમુના તૈયાર કશવવામાં આવે છે. ટ્રોઈંગનો અભાવ નથી.

(ક) સ્લૉઇડનો અભ્યાસ ક્રમ પૂરો કરવાને મજા વખત લાગે છે, પણ આખો ક્રમ

પૂરો કરવો જોઈએ એવું કંઈ આવશ્યક નથી. દારણ અંગ્રેજી-બટ્ટા ધારણથી વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગશાળાઓમાં કામ કરવાનું હોય છે.

(ક) આસ પેપરનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવે છે. અ્યારે આને ઉપયોગ છુટથી કરવા દેવામાં આવે ત્યારે વિદ્યાર્થી પોતાના કામમાં બેદરકાર રહે છે. તે એમ જ ધારે કે આસ પેપર (સેનડ પેપર) થી સફ્થ લવાશે. દેશિયારથી 'સફ્થ લાવવા શા માટે મહેનત નકામી કરવી ? ટ્રેનિંગ ક્લાસમાં અમને પણ આસ પેપર વાપરવાનું પર્ણ મન થઈ આવતું હતું પણ શિક્ષકની કસોટી અર્હી જ નીકળે છે. શિક્ષકે આસ પેપર પોતાના કળાનમાં રાખવો. અને કામ પુરું થયા પછી પેલિય કરતી વખતે જ " *final* " લાવવા માટે તે પૂરો પાડવો. શિક્ષકે જોવાનું છે કે વિદ્યાર્થી આસ પેપર વાપરી પોતાની મહેનત અજાવવા માગતા નથી. બીજું આસ પેપર વાપરે તો પણ વાંધા બરેલું નથી. દારણ તે વાપરવામાં પણ કુશળતા જોઈએ છીએ. તેની સાથે સાવધાનતાની પણ જરૂર પડે છે. મહેનત પણ બેદરકાર અથવા હતાવળા થતા નમુનાની ધાર તુટી જાય છે અને તે ખાગી ગણાય છે. માટે આ વાંધા કંઈ અગત્યનો નથી.

(દ) પણા નમુનાઓ બતાવવામાં કરવતથી કાપ મૂકતી વખતે લીટીથી ચોટ દૂર કાપ મૂકવાનું કહેવામાં આવે છે. પછી માપની લીટી સુધી ફરતી અથવા માફ વડે જોઈ જાડી રહેશે ભાગ દાખી દાઢવાનું કહેવામાં આવે છે. આને લીધે સ્વાશ્રપની ટેવ બરોબર ફેળવાતી નથી. અને અ્યારે એક ક્રિયા પૂરી કરવામાં તેને બીજું દશિયાર વાપરવાનું મજરી એવું તે જાણે છે. ત્યારે તે પોતાના કામમાં ચોક્કસ રહેશે નહિ.

આ તકરાર મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગ વાળાઓની દશિધી થયાર્ય છે. જો કે મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગ અને સ્વૌચ્છ એક જ છે, રસ્તા જ માત્ર જુદા છે. મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગમાં કરવતથી સીધા અને સફ્થદાર કાપ મૂકતાં આવડે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીને એકલું વહેરવાનું જ કામ સોંપવામાં આવે છે. તેથી કરી મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગમાં નમુના તૈયાર કરતી વખતે બરોબર માપની લીટી ઉપર જ કાપ મૂકવો પડે છે. સ્વૌચ્છમાં દરેક ક્રિયાનો સંબંધ નમુના સાથે જોડેલો છે. એટલે તેને વહેરતા શીખવવાનું હોય તો એક લાકડાનો કટકો આપી તેને આડા ઉભા કાપ મૂકવાનું કહેવામાં આવતું નથી. પરંતુ એવો નમુનો આપવામાં આવે છે કે જ્યાં તેને વહેરવાની ક્રિયા કરવી પડે. હવે જો તેને બરોબર લીટી ઉપર જ કાપ મૂકવાનો હોય તો પહેલાં કદી કરવત વાપરેલી નહિ હોવાથી કાપ વાંકો જવાનો જ, જેથી નામુનો બગડી જાય. માટે જરૂર કરતાં સહેજ ચોટો બાગ વધાર કાપ કરવત વાપરવી અને પછી માફ અથવા ફરસીથી તે બાગ સરખો કરી લેવો એ વાસ્તવિક છે. જેમ જેમ તે કરવત વાપરતા થશે તેમ તેમ કાપ સીધો અને સરખો આવતો જશે. જો કામ એકલું કરવતથી થઈ શકે એવું હોય ત્યાં જો દશિયાર વાપરવાને કાંઈ પણ માણસ તૈયાર થાય નહિ; માટે કરવતથી જ સીધો કાપ આવે એવી રીતનો પ્રવલ્ન કર્યા વગર વિદ્યાર્થી રહેશે નહિ.

(ફ) બીજી વાંધા ચાકુ માટે કાઢવામાં આવે છે. ફરશીથી કામ સહેલું થાય છે અને ફરશીનું કામ ફરશીથી જ કરવું જોઈએ. ચાકુ એ નવીન હથિયાર વાપરવાની જરૂર નથી.

ચાકુ એટલે માટે પસંદ કરેલું છે કે વિધાર્થીઓ ચાકુ હથેલાં વાપરતા જોવામાં આવે છે. ધણા ખરાબા ખીસામાં ચાકુ હોય છે. તેથી વિધાર્થીને, ફરશી કરતાં ચાકુ એ વધારે પરિચિત હથિયાર છે. “પરિચિત ઉપરથી અપરિચિત ઉપર જવું” એ શિક્ષણનો સિદ્ધાંત છે. માટે ચાકુ એ પહેલું હથિયાર લીધું. જેમ આગળ વધતો, ત્યારે છે તેમ ચાકુનો ઉપયોગ કમી કરી ફરશીનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ચાકુ કદ ફરશીનું સ્થાન લેતો નથી.

(ગ) ધણા આગળ વધ્યા પછી નમુનાઓમાં ધણા હથિયારનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. વિવિધતા હેતુપુરસ્કર રાખેલી છે.

દોષ કાઢનાર પોતે જ કહે છે કે આ દોષોથી કંઈ એમ મિદ્ધ થતું નથી કે સ્લૌષ્ઠ વધોડી કાઢના જેવું છે કારણ તેના મુખ્ય હેતુ સ્વાભાવિક શક્તિઓને ખીવવવાનો છે, ઉદ્યોગ અથવા ધર્મી શીખવવાનો નથી.

૭ દાખ દરેક હાઈસ્કૂલ અને ટ્રેનિંગ કોલેજના અધ્યાસક્રમમાં આ વિષય દાખલ કરવાનો સરકારનો વિચાર છે. તેની સાથે શુભચાલી સુલોમાં તરતને મારે તો કાઠું બોર્ડનું જ કામ ચલાવવામાં આવશે, વખત જતે કરીને છાત્રકાનું કામ પણ ત્યાં દાખલ થશે એવી આશા છે.

પુરુષોત્તમ સદાશિવ દેઉસ્કર. *

પ્રાણમય જગત્.

(અનુસન્ધાન ૪૪ ૭૫૬ થી.)

હવે આપણે જડ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. જડ દ્રવ્યોમાં પણ કેટલાંક પરસ્પર વિરોધી દ્રવ્યો જોવામાં આવે છે. એક જડ દ્રવ્ય પોતે બીજાને ધક્કો મારે છે અથવા પોતે જ બીજાનો ધક્કો સહન કરે છે. જે સ્થળે આઘાત હોય છે, તે સ્થળે પ્રત્યાઘાત પણ હોય છે. જડ દ્રવ્ય પોતે વિકૃત થઈને બીજાને વિકૃત કરે છે. અહોપઅહો પણ એક બીજાને કર્પાકર્ષી કરે છે, આગ્રપરમાણુઓ attractor પણ પરસ્પર આઘાત પ્રત્યાઘાત કરે છે. તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, જડ દ્રવ્યોમાં પણ એક પ્રકારનું યદ્દ ચાલ્યા કરે છે, અને ચાલ્યા

* સ્લૌષ્ઠ સિદ્ધાંત પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ—અમદાવાદ.

કરશે જ. પ્રારંભમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે-જડનો ધર્મ અનેધતા impenetrability છે. એક જડ દ્રવ્યમાં પીત્તું જડ દ્રવ્ય ભેળવવામાં આવે, છતાં તે તેમાં સંપર્ક મળી જતુ નથી. જો મળી જાય તો તેનું અસ્તિત્વ વ્યર્થ થઇ જાય. તે વિશે એક દૃષ્ટાંત લઇએ. આપણે જે આકાશ ભેદએ છીએ, તેનો આકાર એકસરખો એકસરખો જ છે; તે આકાશના જુદા જુદા વિભાગો પાડવાની આપણી ક્ષમ્બ યાય તો તેમાં જુદાં જુદાં ચિન્હો ગોઠવવાની આપણને જરૂર પડે છે. આ ચિન્હો ઉપર જ તે જુદા જુદા વિભાગોના અસ્તિત્વનો આધાર રહે છે. તે ચિન્હો જો અન્યોન્ય મળી જાય તો પછી તેઓનું અસ્તિત્વ પણ નાશ પામે છે. એ જડ દ્રવ્યો જ્યાં સુધી પરસ્પર મળી ન જાય ત્યાં સુધી તે બન્નેની વચ્ચે કંઈક અંતરાય રહે છે. તે અંતરાયની ડાહ્યાદિ પ્રમાણે તે બન્ને દ્રવ્યોના પરમાણુઓની ગતિ હોય છે. તે અંતરાયની ડાહ્યાદિ કરવાને માટે જ બન્ને દ્રવ્યો પરસ્પર ધક્કાધક્કી કરે છે, બન્નેની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલે છે. પરંતુ તે યુદ્ધને નિયત કોષ્ટકમાં ધરાવી શકાય છે, કયા બાગમાં યુદ્ધનો અથવા ધક્કાધક્કોનો કુટશે અંગ છતો, તે ગણિતથી નક્કી શકાય છે. તેના નિયમમાં અણુમાત્ર પણ ફેરફાર થતો નથી. તેનું ગણિત કરવામાં લેશ માત્ર પણ અસંભવ અથવા અનિર્ણયિતતા નથી. આપણે એ મનોને કુસ્તી કરતા જોયા છે. તે બન્ને મનો સ્વસ્થ થાય માટે કદિ એવી શનું દરે કે—‘આપણે બન્નેએ અમુક રીતે જ હાથપગ દલાવવા અને આપણા બેમાંથી એક અમુક સ્થિતિમાં આવી જાય, ત્યારે તેનો પરાજય થયો ગણાય,’ તો તેનું હદ યુદ્ધ જોવાને આપણને સહજ પણ કૌતુહલ થશે નહિ. એવી ચર્ચાથી તેઓ જે યુદ્ધ કરશે, તે હૃદયચત્રતાથી જ કરશે, બહાર દેખાવમાં તેઓ લડશે, પણ તે લડાઈથી તેઓનો અંતઃકળુમાં કંઈ પણ સ્તોભ થશે નહિ. જડ દ્રવ્યોમાં જે પરસ્પર યુદ્ધ ચાલે છે, તે તેવાજ પ્રકારનું હૃદયચત્ર યુદ્ધ છે. તે યુદ્ધ અમુક નિયમમાં જ અને મર્યાદામાં જ ચાલે છે; તેમાં કંઈ પણ વ્યવિચ્છેદ હોતું નથી. જો એમ ન હોય તો ક્રિકેટ અથવા ગિલ્ડિયનો દડો બળક્રિયાશાસ્ત્ર Dynamicsના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને અન્યત્ર દેખ જતો નથી? ભૂગર્ભમાંથી પ્રચંડ શરીર બહાર કાઢીને હિમાલય પર્વત જવારથી પ્રકટ થયો છે, ત્યારથી તે પુરેપુરી ઉદાસીનતાથી ઉભેલો તપસ્વી જોવા લાગે છે. બહાર આવતાં તેને જોડેલો ધક્કો લાગ્યો છે, અને તે ધક્કાના બળથી જોડેલુ બહાર નીકળી શકાય, તેટલો જ બહાર તે નીકળ્યો છે. કદાચ તે પોતે પૃથ્વીને સામે ધક્કો ચારતો હોય, તો તે ધક્કો પણ અમુક અંશમાં જ મારી શકે છે. કાળના કાળથી તે તોડાન, ઘટિ અને હિમની વચ્ચે છાતી કાઢીને ઉભો છે, હનંતો નદીના પ્રવાહો તેની છાતી ચીરીને તેને ખંડ વિખંડ કર્યા કરે છે, તેના અંગાંશના સઘ સઘ જોડલા કડકા કરી તેની માદો બનાવી દે છે, તે છતાં તે ઘટના તરફ તેનો શ્રેષ્ઠ પણ થતો નથી, તેથી તેને કંઈ પણ ખીડા થતી નથી. જો તે કંઈ થોડો પણ રોધ resistance કરે છે, તો તે રોધનું પરિમાણ ગણિતશાસ્ત્ર શોધી શકશે. જડ દ્રવ્યોમાં પરસ્પર જે કંઈ વિરોધ છે, તે વિરોધ તરફ પણ તેઓની ઉદાસીનતા છે. તે વિરોધને નિયત કોષ્ટકમાં ધકાવવામાં આવે તો પણ તેઓની ઉદાસીનતામાં કંઈ ફેરફાર થઇ શકે તેમ નથી. સ્વચ્છતા માટે, સ્વવિચ્છિન્નતા સાચવી રાખવાને માટે,

સ્વતંત્રત્વને માટે જડ દ્રવ્યો કંઈ પણ ઉદ્ધમ કરતાં હોય, તેવું જાણવામાં આવ્યું નથી. ‘અમુક ઉદેશથી જ વિદ્યુત થવું, નહિ તો ન જ થવું,’ એવી કંઈ પણ ભાવનાપૂર્વક જડ દ્રવ્યો ઉદ્ધમ કરતાં હોય, એવું કદિ પણ જોવામાં આવ્યું નથી.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે—પ્રાણ જડને આત્મસાત્ કરવાને ઇચ્છે છે, છતાં જડના કટલાક અંગોનું તે શ્રદ્ધા કરે છે અને અવશિષ્ટ અંગોનું વર્જન કરે છે. પર્મદગ્ની કરવાની પ્રાણમાં એક પ્રકારની શક્તિ છે. જડ દ્રવ્યોમાં પણ તેવી કંઈક શક્તિ જણાય છે. પ્રત્યેક રસાયનવેત્તા વિદ્વાનને જડની તે શક્તિનો પુરો પરિચય હોય છે. ઓક્સીજન હાઇડ્રોજનની જ પર્મદગ્ની કરવાને અને નાઇટ્રોજનનો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છે છે. તે પણ એક જાતની પક્ષ પાતી પર્મદગ્ની preferenceનો અથવા નિર્વાચનનો વ્યાપાર છે. જડ દ્રવ્યોમાં એક પ્રકારની પર્મદગ્ની કરવાની શક્તિ હોવાથી મૂળતરનો મિશ્રિત યથેર્ષાં ભાગો મિત્ર મિત્ર દ્રવ્યે દૃષ્ટિએ આવે છે. તો પણ તે પ્રમંગભા પણ જડ દ્રવ્યો તો કેવળ ઉદાસીન જ હોય છે તે ખદ્દગીનો અગ પણ પરિમિત હોય છે, છુટી હવામાં નિયત કોષ્ટકોને અધીન યથેચ્છ છે નિયત મર્યાદામાંથી અણુમાત્ર પણ વિચલિત થવાની તેની શક્તિ નથી. જડ દ્રવ્યોમાં આત્મ રક્ષા માટે કંઈ પણ પ્રયત્ન નથી. ઓક્સીજનમાં હાઇડ્રોજનને મેળવીને તેઓને તપાવવાનું આવે તો તુરંત તેઓની જગ્યામાં વિકૃતિ થઈ જાય છે. તેમજ વળી ઓક્સીજન અને હાઇડ્રોજનના બે સરખા ભાગોનું મિશ્રણ થઈ શકતું નથી; આક ભાગ હાઇડ્રોજન સાથે બે ભાગ ઓક્સીજનનું જ મિશ્રણ થઈ શકે છે. સમગ્ર ભાગે કદિ ચાલી શકશે નહિ. ઓક્સીજન અને હાઇડ્રોજનનો તે પ્રમાણે વિકાસ થાય છે છતાં તેમાં તેઓને કંઈ પણ લાભવું હોતી નથી એક રીતે જોતાં, એક જડ દ્રવ્ય કદા જડ દ્રવ્યને દબાવ કહે છે, આત્મસાત્ કરે છે અથવા વિદ્યુત કહે છે, અને તેની માથે પોતે પણ વિદ્યુત થાય છે. જળ શર્કરા અને મરુદ્ધરિક્ષ એસીડ પાંજાને અથવા કાસ્ટને દબાવ કહે છે: આત્મસાત્ કરે છે, એ કહીએ તો તે અધ્યક્ષિત નથી. પરંતુ ઇતર દ્રવ્યને વિદ્યુત કરતા, તે પોતાને અવિદ્યુત રાખ શકતું નથી, આત્મરક્ષા કરી શકતું નથી, સ્વવિદિષ્ટતા સાચવી શકતું નથી. કયા દ્રવ્યને કટવો નિકાર થશે, તે પ્રત્યેક રસાયનિષ્ઠો જાણે છે. જાણે છે એટલું જ નહિ પણ તેવ જાનથી જ હર્ષમિદ્ધિ કરી શકે છે. એ વાજતમા પણ જડ દ્રવ્યો નિયત કોષ્ટકોથી બંધા થેલા છે આપણને જડની જે ક્ષુધાનો પરિચય થાય છે તે ક્ષુધા વસ્તુતઃ ઉદાસીન જ છે જડ પદાર્થ નિરપેક્ષ મંન્વાસી જોવા છે. તેને મારો કે બચાવો, તેની તેને કંઈ દરકાર નથી તે પ્રતિ તેનો પ્રૂક્ષેપ પણ નથી. તે બે દમે છે તો તે નિયમમાં રહીને અને રહે છે. પણ નિયમમાં નથીને જ. વસ્તુતઃ જડ પદાર્થ ઉદાસીન મહાદેવ જ હોય નહિ, તેવો છે.

ગ્રોફેસર જગદીયન્દ્ર વસુએ પ્રકટ કરેલ અતિ વિરમયોત્પાદક સિદ્ધાન્તોનો પરપર વિષે આપણા સામગ્રીમાં આવ્યું છે. બહામ્ની ઉત્તેજક ક્રિયાથી પ્રાણીઓના શરીરમાં અંગેણ ઉત્પન્ન થાય છે, બહારથી સાદા પાણીને જોવાવાચકી પ્રાણીઓ પ્રત્યુત્તર આપે છે તેજજલ ક્રિયાના નારત્મ્યલુહાર તે અંચલ્ય વક્ત્રા અથવા જ્ઞાના યાદમાં પરિણમે છે. અધિ

છે અને સિદ્ધ કર્યું છે કે તેવી દીવાલ કદિ પણ બાંધી શકાશે નહિ. છેવટ સુધી ઉભય વર્ગોને એક જ કોદામાં મુકવા પડશે. જાદુ દ્રવ્યમાં ચેતનાનો આવિષ્કાર થાય છે, એમ તો તેઓ કહેતા જ નથી. એટલું જ નહિ પણ તેમાં ઉત્ક્રાંત્ય પ્રાણુ પણ આરાપણ કરતા નથી. પ્રાણીઓના શરીરમાં જે અનિયમિત ક્રિયા થાય છે, તે ક્રિયાને જડતાની શૃંખલામાં સમાવવાનો તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે વૈજ્ઞાનિકોને માત્ર એ જ દર્શન છે કે—જે સ્થળે શૃંખલા બાંધવામાં ન આવી હોય, તે સ્થળે શૃંખલાનું સ્થાપન કરવું, અને જે સ્થળે કંઈ પણ નિયમ બાંધાયો ન હોય, ત્યાં નિયમની પ્રતિષ્ઠા કરવી. જડ દ્રવ્યમાં ઉત્ક્રાંત્ય પ્રાણુ છે કે નહિ, તે વૈજ્ઞાનિકો બાંધી શકશે નહિ. જડતાની શૃંખલામાં પ્રાણુની ક્રિયાને કેટલે અંશે ધરાવી શકાશે, તે જ માત્ર વૈજ્ઞાનિકો બાંધી શકશે. વૈજ્ઞાનિકોની તો એ જ પ્રતિજ્ઞા છે કે—‘છેવટ સુધી તેઓ પ્રાણીમાત્રને સ્વયંચાલ automaton યા રૂપે સ્વીકારશે, તેના અભ્યન્તરમાં કંઈ પણ ચુલ્લ પદાર્થનું સ્થાપન કરવા દેશે નહિ.’ જો આ પ્રાણુવાદીઓ છે, તેઓ આ સ્થળે એક શૂરતર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે. તેઓ પુછે છે કે—‘ધારો કે ત્રાપા અથવા કાંસાનો કડકા એક પ્રાણીની પેડે અથવા એક જલપ્રતીની પેડે બહારના ધક્કાથી અથગ થઈ શકે, ઉત્તેજક ક્રિયાના આધિગમથી થાકી પણ બધા તેમજ માદકપદાર્થના મદથી પરાભવ પણ પામે; પરંતુ તે કરતાં પણ શૂરતર પ્રશ્ન તો એ છે કે—‘તેવા પ્રકારની ઉત્તેજક ક્રિયાથી સ્વરક્ષણનો પ્રયામ કરવાની જડ દ્રવ્યમાં કંઈ પણ શક્તિ છે?’ જાંતુ અને ઉદ્બિદ્ અર્થાત્ પ્રાણી માત્ર બહારના ધક્કાથી અંચળ થાય છે અને થાકી પણ બધા છે. પરંતુ તે ઉત્તેજક ક્રિયાને હાવવાને માટે તેઓના અભ્યન્તરમાંથી એક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. હાનિકર ઉત્તેજક ક્રિયાને દૂર કરવાને તેઓ પ્રયાસ કરે છે, અને પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિઓ ગોળી કાઢે છે. કદાચ એકવાર મિષ્ટુણ થાય, તો પુનઃ તેવા પ્રસંગને માટે તૈયાર રહે છે. પ્રાણીમાત્રનો તે સાધારણ ધર્મ છે. યદપિ બહારની જે ઉત્તેજક ક્રિયા હિતકર હોય, તે તેઓને ઉપદેય અને અહિતકર હોય તે દેવ થાય છે. અહિતકર ક્રિયાને દૂર રાખવાને જ તેઓ ઇચ્છે છે. ઉત્તેજક ક્રિયાના શ્રદ્ધાભાગ અથવા વર્જનમાં પ્રાણીઓ કદિ પણ ઉદાસીન રહેતાં નથી. જો તેઓ ઉદાસીન થાય તો પ્રાણી જગતનો કમવિકાસ જ અટકી પડે. ઉત્તેજક ક્રિયાના શ્રદ્ધાવર્જનની પ્રવૃત્તિ જ પ્રાણીઓના સ્વરક્ષણની પ્રવૃત્તિ છે. પ્રાણીઓને એક પ્રકારનો સ્વાર્થ છે, એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે સ્વરક્ષણનો જ સ્વાર્થ છે. તેઓની જેટલી પ્રવૃત્તિઓ છે, તે મધળી સ્વરક્ષણને માટે જ હોય છે. જડ દ્રવ્યમાં તેવી સ્વરક્ષણની કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ છે કે નહિ, તે એક સુખ્ય પ્રશ્ન છે. સદસા તેનો પ્રત્યુત્તર આપી શકાય તેમ નથી. પ્રાણીમાં જે જાતનો સ્વાર્થ છે, તેવો સ્વાર્થ શુદ્ધ જડ દ્રવ્યોમાં કિયિત્ પણ છે? આધાતથી અંચળ થવાનો અને અધિક આધાતથી અમિત થવાનો શુદ્ધ જડ દ્રવ્યોનો ધર્મ છે, તેમાં કંઈ સંસય નથી સ્થિતિસ્થાપક દ્રવ્યમાં એમ પણ જોવામાં આવે છે કે—આમાત પામતાં જ તે સ્થિતિસ્થાપક નિયમિત થાય છે. ઉત્તેજક ક્રિયાની સમાપ્તિ જ તે પોતાની પૂર્વવત્ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. સ્થિતિસ્થાપનની મર્યાદા limit of elasticityનું ઉદ્ભવન કરી ગયા પછી ફરીથી તે પોતાની સ્થાનાધિક સ્થિતિમાં આવી શકતું નથી. તેવી

સ્થિતિને જ નહીં દ્રવ્યનો-થાક અથવા મૃત્યુ કહી શકાય છે. તેવી સ્થિતિ જડ દ્રવ્યમાત્રમાં પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. બળક્રિયા વિદ્યા Dynamics તેના નિયમો બજા છે. જડ પદ્ધતિશીલ પ્રાણી દેહના બહારની ઉત્તેજક ક્રિયાથી ચાંચલ અથવા થાક ગમે તેટલાં જટિલ હોય, તે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. પ્રાયશઃ તે ચાંચલ જ પ્રાણને સ્ફુર્તિપ્રદ છે, અને થાક વ્યાધિજનક છે. થાક સ્થાયિ રહેવા પામે તો તેમાંથી મૃત્યુ પરિણમે છે. પ્રાણીદેહ ચંચળ થાય, શ્રમિત થાય અને અને નિરૂપાયે મૃત્યુ પણ પામે, તે સર્વ સત્ય છે. અમે પ્રથમ એ પણ સ્વીકારી લીધું છે કે—તે સર્વ પોણે પોણ આના જડ ધર્મ છે, ચાંચલ, થાક અને મૃત્યુ—એ સર્વ નિયમબદ્ધ જડધર્મ છે. પરંતુ મૃત્યુને હાલવાને માટે, મૃત્યુ ઉપર વિનય મેળવવાને માટે પ્રાણીઓમાં જે એક ઉત્કટ પ્રવૃત્તિ વિદ્યમાન છે, તેની પ્રવૃત્તિ વાંઘા અથવા કંસાના દુકડામાં, કે ઘેટ અથવા પરચરમાં કદિ પણ જવામાં આવે છે? અથવા હવે પછી પણ જોવામાં આવશે? પ્રાણી પદાર્થ protoplasmમાં જે કંઈ છે, તે વિશે તો કંઈ પણ મંશય નથી. તે હોવાથી પ્રાણનો વિચિત્ર વિકાસ થઈ શકે છે. પ્રાણમાં તેવી પ્રવૃત્તિ ન હોત તો, જીવન, તત્ત્વવિદ્યા Biologyને આલોચના કરવા યોગ્ય કંઈ પણ વિષય મળી શકત નહિ. સમસ્ત જડ જગત પ્રાણને નહીં કરવાને માટે અવિરામ પરિશ્રમ કર્યા કરે છે. અમંથ્ય પ્રાણીઓ અહોનિશ મરણ શરણુ થતાં જોવામાં આવે છે; તેમ છતાં પ્રાણનો તો લોપ થયો નથી. તે તો ખરેખર એક રક્તખીજ જેવો છે. એક સદૃશ રક્તકણિકામાંથી સદૃશ રક્તકણિકાઓ ઉદ્ભવે છે, સદૃશ રૂપો ધારણુ કરે છે, અને કેટલાંક વૃત્તનશરણુઓ ક્રિયમ કરી જડ જગતની સાથે પુનઃ પુનઃ સંગ્રામ કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય છે. પ્રાણીઓ મરણ પામે છે, તે સત્ય છે; છતાં પ્રાણ અદ્યપિ પર્યંત લુપ્ત થયો નથી. આત્મરક્ષા કરવાની પ્રાણની જે પ્રવૃત્તિ છે, આત્મવૃદ્ધિ કરવાને જે ઉદ્દેશ છે, વિશ્વનો આસ કરી જવાની જે ઉત્કંઠા છે, સર્વાકારની જે કૃધા છે, સમસ્ત જગતને આક્રમણ કરી પ્રાણમય બનાવવાની જે ચેષ્ટા છે, તે આપણે સ્વચ્છવૃદ્ધે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. જડ સાથે પ્રાણનું તે દંડ યુદ્ધ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ સિદ્ધ છે, એમ તો સ્વીકાર્યા વિના ચાલશે જ નહિ. તે બંનેને પરસ્પર એક પ્રકારનો વિરોધ તો છે જ. તે વિરોધ જ પ્રાણની વિશિષ્ટતા છે. જડની સાથે જડનો આઘાત પ્રત્યાઘાત થાય છે, તે પણ સત્ય છે; પરંતુ આઘાત પ્રત્યાઘાતને નિયતકોષ્ટકમાં ધરાવી શકાય છે. બ્યારે એમ છે ત્યારે તેમાં નિત્ય નિત્યનવીનતા પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ક્યાં રહે છે? અત્યંત અતીતકાળમાં જે હતું, તે અત્યંત અવિષ્યકાળમાં થશે, એ તો તેનો સનાતન વ્યાપાર છે. એક વખત જે બન્યું, તે પુનઃ બન્યા જ કરશે. ત્યારે તેનો ઇતિહાસ પણ શો હોઈ શકે? ઇતિહાસમાં જે સઘળા વિચિત્રતા હોય છે, જે નિત્ય નિત્ય નવીનતા જોવામાં આવે છે, તે સર્વને એક વખત નિયત કોષ્ટકમાં બાંધી દીધા પછી ધર શરૂ જ તે નિયત કોષ્ટકનું ઉલ્લંઘન કરે છે. જડ જગતના સંઘર્ષમાં તેવો ઇતિહાસ અને તેની નવીનતા ક્યાંથી લાવવો? તે પણ કંઈ જોઈએ ગંભીર નથી. બ્યાનમાં, રાજો કે—વિજ્ઞાનવિદ્યા જે ક્ષણે અતીત અને અવિષ્યને વર્તમાનની સાથે એક સૂત્રથી ઝુંથીને નિયત કોષ્ટકમાં બાંધી દે છે, તે જ ક્ષણે અતીતકાળ પોતાનો પુરાતન ઇતિહાસ ખોઈ ખેડે છે અને અવિષ્યની અપૂર્વ કથા સાંભ-

જવાને માટે કંઈ પણ કૌતુહલની રાહ જોતો નથી. સર્વ કંઈ નિયત કાષ્ટકમાં બંધાઈ જાય છે. અને તેટલા જ માટે પ્રજા ગંભીર છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને અમે નિરાશ થયા છીએ. કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપવાની અમારામાં શક્તિ નથી. પ્રાણને એક વખત જાડતાની બેડીમાં સીકડી નાખીને તેના ઇતિહાસનો ભોગ કરીએ તો તે આજી શહે કે નહિ. તેનું તર્કથી સમાધાન થઈ શકશે નહિ. કાંઈ પણ તાર્કિક યુક્તિનો આશ્રય કરવાની અમે ધૂરતા કરી શકતા નથી, તેમ જ વૈજ્ઞાનિક સાથે સ્પર્ધા કરવાને પણ અમે ઇચ્છતા નથી પરંતુ અમે તો વૈજ્ઞાનિકતા ઉપર આધાર રાખનાર છીએ, વિજ્ઞાનના નિષ્કૃષ્ટ છોએ પયવેશમાં અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મિવાય ઇતર કોઈ પણ પ્રમાણ વ્યાવહારિક વિધાને માટે અમને ઝાલ નથી. અવિશ્વમાં વિજ્ઞાનવિદ્યા તેનો શો ઉત્તર આપશે, તેની અમે રાહ જોતા બેસી રહીશું જોએ જગતની એવો અંધારી કાટડીની હીવાસ તોડી પાડી પ્રકાશમય પ્રવેશદ્વારમાંથી બહાર આવ્યા છે, કદાચ તેઓની પાસેથી તેનો ઉત્તર મળી શકશે.

(અપૂર્ણ.)

આનંદકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

એશિયા પ્રભુની પસંદગીનું ધામ છે.*

આપુ શિશિરકુમાર ધોપનો એક અંગ્રેજી લેખ ઇતિહાસના અભ્યાસીને મનન કરવા જોતો. તેણે એનો અનુવાદ કરાવી નીચે ચૂકવામાં આવે છે. એ ઉપર એક ટૂંકું મનન લેખને અન્તે આપ્યું છે. વચ્ચે વચ્ચે સજ્જતા જતા પરચુરણ વિચારો દિપ્તિજ્વળાં નોંધ્યા છે:—

* “થોડા વખતમાં, ઘણી સહેલાઈથી, સૌથી વધારે માણસોનો નાશ કેમ કરવો—આ પ્રેક મહાન વિચારસિદ્ધાન્ત પશ્ચિમ દેશના મગજમાં વ્યાપી રહ્યો છે. એવું કહેવાય છે કે રૂષિન્સર નામના એક મહાન અંગ્રેજ વિમાનમાખીએ. મેક્સિકોના એક પોતાના હરીફ—સેન્ડોસ કબુ મોન્ટેને હરાવ્યો હતો અને પોતાના વિમાન ઉપર સંપૂર્ણ કાચુ મેળવ્યાનો પુરાવો આપ્યો હતો. તેણે વાર્તાવિત કરતાં કહ્યું હતું કે “જ્યારે હું વિમાનમાં હોયે સહયોગ ત્યારે મ્હં કેટલાક બૌદ્ધ નીચે ફેંચ્યા; અને મ્હને ખાતરી થઈ કે આવી રીતે હું શહેર ઉપર બૌદ્ધ નાખી રહેનો નાશ કરી શકું.” એટલે કે તેની શક્તિથી તે, પ્રશ્ન કે જેણે મનુષ્યને મોટાં કામ કરવાના અનેક અધિકારો આપેલા છે : તે પ્રભુની કલ્યાણકારિતાનો વિચાર

* આપુ શિશિરકુમાર ધોપના એક અંગ્રેજી લેખનો અનુવાદ.

કરવાને બદલે પશ્ચિમ દેશોના મગજમાં રમી રહેલા જીવનના મહાપુરુષાર્થ તરફ જ એનો વિચાર દોડ્યો ! પૂર્વ દેશના સામાન્ય લોકો માને છે કે હવાની સફર, જ્યારે તે સંપૂર્ણતાએ પહોંચે, ત્યારે તે, મનુષ્યની પ્રગતિમાં વધારો કરશે. પણ પશ્ચિમમાં તો તેઓ ઉચેથી શહેર ઉપર બામ્બ ગોળા નાખવાના ધરાદાથી વિમાનને પૂર્ણ મેમથં બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. *

એક પરમ ધાર્મિક પાદરીઓ, સાંસારિક જીવનમાં નખથી શિખ સુધી ફૂગેલો એક માણસ જેને તે પ્રભુ તરફ દોરવા માગતો હતો, તેને પૂછ્યું: 'તમારે ક્યાં જવાના વિચાર છે—સ્વર્ગમાં કે નરકમાં ?'

સંસારી:—જ્યાં સુધી તમને મ્હારા સવાલનો જવાબ ન આપો ત્યાં સુધી હું તમારા સવાલનો જવાબ ન આપી શકું: પેલા રાજ ક્યાં ગયા હતા?—સ્વર્ગમાં કે નરકમાં?

પાદરી:—નરકમાં જ, કેમકે તે વ્યુલખી હતો.

સંસારી:—અને (એક ઉમરાવતું નામ મ્હને) તે ક્યાં ગયો હતો ?

પાદરી:—તે પણ નરકમાં ગયો છે કેમકે તે યજ્ઞે ક્રૂર માણસ હતો.

સંસારી:—અલેકઝાન્ડર નેપોલેયન અને બીજા વીર પુરુષો જેમણે દુનીયાને શોધીથી તરબોળ કરી નાખી હતી—તે ક્યાં જવાના ?

પાદરી:—મ્હારે દિલગીરીની સાથે કહેવું પડે છે તેઓ નરકમાં ગયા હશે: કેમકે ઈશ્વરની આજ્ઞા છે કે "હિંસા કરવી નહિ." અને આ આજ્ઞા સર્વથા નિર્બીમ છે.

સંસારી:—અને પેલો સ્પેનનો રજેશલિસાધક જેણે કયૂઆ ટાપુ ત્યાંના મૂળ મળ પાસેથી પકાવી લીધો તે ક્યાં ગયો હતો ? ત્હને એ રાજાએ મિત્ર જેવો ગણી આવકાર આપ્યો, ત્યારે ત્હણે તે રાજાને એક કડાની જોડ આપી ને એ રાજાના કાંડામાં પહેાવી. તે પહેરવાની કહીઓ ન હતી પણ હાથકડી હતી ! તે રાજાને થોડા ઉપર બેસાડી કહી તરિકે લઈ ગયો, અને આ રીતે ત્હણે કયૂઆ હાથ કર્યું ' ત્હેના દેશની એણે જે સેવા કરી ત્હને મળે તે શું સ્વર્ગમાં નહિ ગમે હોય, કેવલે આથી ત્હણે પોતાના દેશને વાગ્તે એક સામાન્ય ઉભું કર્યું ?

પાદરી:—ના, તે પણ નરકમાં ગયો હતો.

* અંગ્રેજ સુદમાં પણ સામાન્ય નીતિનો નિયમ સ્વીકારા લરકા હિંસા અને સરખમ ઉપર જ ગોળા ફેંકવામાં વિમાનનો ઉપયોગ કરે છે, સામાન્ય વસ્તી ઉપર નહિ. જર્મન સામાન્ય વસ્તી ઉપર એ ઘેર કાર્ય કરતાં આંચકા ખાતું નથી, અને નિર્દોષ બેરો હોકરાના બનને તુકસાન કરવામાં અભિમાન માને છે ! આ આશુરી પિશાચી વૃત્તિ છે અને તે મુશવતું કેન્દ્ર એવું જે જર્મનિ તે નિર્મયોદયણે આચરે છે.

ફરોથી યુરોપને લોહી લોહાણ કરી નાંખશે એ આપણે જોઈશું. કુદરત ઉપર કાણુ ! મનુષ્યના ખોરાક માટે કામના આવતું નહાંનામાં નહાંનું કન્દમૂળ પણ યુરોપમાંથી નાશ પામી ગયું છે અને એના અરિણામનો વિચાર કરતાં લોકના હોશ ઉડી જાય છે.

કુદરતની રહેજરહાજ વિસફલિતા ઉપર પોતે કાણુ મેળવીને યુરોપે મોટાં સામ્રાજ્યને મુજવી નાંખ્યાં છે, અને તે આજ એશિયા આફ્રિકાની પ્રજાઓનું ભવિષ્ય ધરાવતું સામર્થ્ય ધરાવે છે. નદિ, યુરોપ સુખી નથી. લેના તોફાનને તે ગંસકૃતિ અને ઉન્નયનું ખોદું નામ આપે છે. પણ લેનો અન્તરાત્મા ધડીએ ધડીએ પૂછ્યા કરે છે કે, 'શદ્ધિ ક્યાંથી, ક્યાં ? યુરોપ, જે પ્રચુનાં વાંઓથી પાવન થયો નથી, તેને શાન્તિ સમજાવનાર કાષ્ટ નથી.

યુરોપ ગળવાન છે, પણ દુઃખી છે. યુરોપીયનનો આત્મા પાંજરામાં પ્રથમેશ એક વાદ્ય જેવો છે, જે હંમેશાં પાનગમાંથી ફટવાને ક્ષમ્ય કરે છે અને કાંઈક લેવા દોડે છે-શું મેં લેવા દોડે છે તેની લેને જ ખબર નથી. યુરોપની પ્રજા ધારે છે કે પારકાના દેશો છતી લેવા એ જ મનુષ્યની ભાવના છે. અને યુરોપીયન ધારે છે કે સૌથી વધારે પૈસા કેમ મેળવવા એ જ હંદગીનું સુખ્ય કર્તવ્ય છે. અચાનક વસ્તુ તરફ દોડવાથી તેઓને આત્મા છે કે નહિ એ જ તેઓ ભૂલી ગયા છે. અરે યુરોપ કેટલું દુઃખી છે !

યુરોપ એક લશ્કરની ડાવણી છે. ત્યાંના જણ કરોડો માણસોને શિકારી કુતરાની માફક લેમના બાઇઓનો નાશ કરવાને કેળવવામાં આવ્યા છે. જે પોતાના પાંડોશીને હુમ્મ્યાઈથી ફસાવે તે રાજ્યનીતિમાં સૈધી કુરાળ કહેવાય ! જે સૌથી વધારે માણસોને સ્વર્ગે પહોંચાડે તે એક મોટા વીર પુરુષ કહેવાય. જે માણસ પાસે પુષ્કળ પૈસો હોય તે મોટા માણસમાં મેળાય.

આમ લોઈ બીક-સરોહના મત પ્રમાણે યુરોપમાંનો પ્રવુએ ત્યાગ કર્યો છે.

યુરોપ એ પ્રવુના શત્રુ-સૈનાન-આસુરી સંપત્તિને તામે ધર્યો છે, એ શત્રુ મનુષ્યનો મિત્ર નથી પણ ભક્ષક છે."

મનન:

ઉપરનો લેખ વાંચીને નીચેના વિચાર ઉદ્ભવે છે:—

"એશિયા પ્રવુનું ધામ છે"—એ સમજણ આ રીતે ખરી છે કે પૃથ્વીનાં અધ્યાત્મ-મક્ષુ ખોલનાર એશિયા જ છે. પણ પશ્ચિમનાં વિશ્વનને જે લાગુ પડે છે તે એશિયાનાં

† આ ભવિષ્યવાણી અત્યારે ખરી પડી છે.

‡ અત્યારે આ સંખ્યા કેટલી બધી વધી પડી છે ? પહેલાં ઇંગ્લેંડે આ સંખ્યા કેટલી થોડી રાખી હતી એ સૌ જાણે છે. અત્યારે આ સંખ્યા વધી પડવાનું કારણ જર્મનિએ ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીમાં લાખ્ય કરી એ છે.

ગરુડ-અરુને—ક્રમાસ્ત્રની તરવારને અને એને બનાવનાર મૂળ દિવ્યની શોહવિધાને
 લાગુ પડતું નથી ? એશિઆએ મુશ્તુતાનાં જ યજ્ઞોનો-મનુષ્યનાં શારીરિક કુબો
 દરવા મારેનાં જ શરોનો જ—પ્રયોગ ભણ્યો હોત તો પશ્ચિમની વિમાનોની શોષ
 ઉપર દરેકે આક્ષેપ રચાને દતો. ખીલું—આપારે યુરોપની જુનિવર્ણના મારે એશિઆ
 ક્રિસ્ટિયન કરે છે એ દીક છે. પણ દોટ હજાર વર્ષ ઉપર યુરોપને એશિઆ વિષે
 પૂછવામાં આવ્યું હોત તો એ શું કહેત? રોમનો જનમંરૂતિને પાલભાવ કરનાર હુણ
 ક્યાંથી આવ્યા હતા ? યુરોપ તો આપારે જ્યાં જ્યાં પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તારે છે ત્યાં
 જગતી પ્રજાને સુધારવાનો ખરો-ખોટો દેખાવ કરીને પણ ઉલટે કાંઈક સુધારો તો કરે છે
 જ, અને જ્યાં દિ-દુરથાન જેવી સુધરેલી પ્રજામાં સામ્રાજ્ય રચાયે છે ત્યાં એ પ્રજાના
 સ્વતંત્રતા વિનાશ કરતું નથી, બલકે એની મન્દ ખોલી નસોમાં કાંઈક નવું ચૈતન્ય પ્રકટાવે
 છે, અને એને સ્વાતંત્ર્યના કમવવાના કાર્યમાં કાંઈક ભાગ પણ ભે છે. પણ એશિઆના
 પેલા હુણ સોકોએ તો રોમની મંરૂતિનો વિનાશ દરવામાં જ સમજી બળ વાપર્યું હતું
 અને એ કરતા ઉચ્ચતર કાર્ય કંવાની એમનામાં કર્તવ્યબુદ્ધિ જ જન્મી ન હતી. માત્ર
 પ્રભુ એવાં તમોણથી વાવાઝોડાંને પણ સમજી ગએલી વનસ્પતિ ઉપર પણ વસંતનાં
 નવા પથવ લાવે છે, અને એમના અદરશ પણ પ્રગળા હોતથી પૃથ્વી ઉપર એનાં ખીજ
 વેરે છે કે જેનાંથી વર્ષાનદી આવતાં પૃથ્વી વનસ્પતિથી છવાઈ ભય છે. જતે દહાડે યુરોપમાં
 તેમ થયું. પણ તે મારે યુરોપે એ હુણ સોકોનો-એશિઆનો ઉપકાર માનવાનો નથી,
 પણ જગતના યુનઃ યુન. નવીકરણ મારે પ્રભુ જે જડમાં જડ સાધનાનો પણ ઉપયોગ કરે
 છે તે પ્રભુનો ઉપકાર માનવાનો છે. આપારે યુરોપે એશિઆ ઉપર હથાકર્યો-છે એ વસ્તુ
 સર્વથા એશિઆને હાનિકારક જ નીવડી નથી : એ હથાકર્ય એશિઆ છતાયું, પણ એ
 છતાવામાં પોને પણ અધુરું એશિઆ છતાયુંને નવ અવન પામ્યું એટલું જ નહિ પણ
 યુરોપના અવનને કાંઈક જુદી જ દુનિયાની અંખી કરાતી. એ અંખી યુરોપની દૃષ્ટિમાં-
 તામાં હજી બાસસર્વના કિંજલ જેટલી પણ સ્પષ્ટ થઈ નથી, પણ આકાશનો કાંઈક ભાગ
 તેજસ્વી બગતો ભય છે, અને એમાંથી સર્વનાં કિરણો પૃથ્વી વિના રહેશે નહિ એમ દીસે
 છે. પણ એક વાત સમજમાં રાખવાની જરૂર છે કે-યુરોપ અને એશિઆ એક ખીજથી
 ઊભા છે એ દૃષ્ટિબિન્દુથી નોંધને એ કદી એક ખીજને સમજી શકનાર નથી. ઉભય વચ્ચે
 એક જ મનુષ્યજનની આપ-સે છે, એ સમજણ યુરોપ તેમ જ એશિઆમાં પુષ્કળ
 માપથી નોંધાયે. એશિઆ યુરોપ ઉપર ધર્મનો ઉપદેશ કરવા કરતાં કાંઈક જુદો જ ક્ષાત્ર
 નગનો ઉપકાર પણ કરી શકે છે એ જનાવચ્ચે દિ-દુરથાનને પ્રમંગ પ્રાપ્ત થયો છે; અને
 યુરોપ એશિઆમાં માત્ર પોતાનું ક્ષાત્ર તેમ જનાવચ્ચે જ નિર્માયું નથી, પણ એશિઆ
 માં નવ અવન પ્રકટાવવા મારે જ પ્રભુએ એને એશિઆ સાથે જનાવચ્ચે આપ્યું છે એમ
 જનાવચ્ચે ઉચ્ચને તા મગ્ન છે. આશા છે કે આ સમયપરની કમોડીમાંથી હિન્દુસ્થાન
 અને ઇંગ્લંડ દિનવ પોતપોતને પાર જીતશે.

“હિન્દુસ્થાનચિન્તક”

પ્રાસંગિક નોંધ.

મનુષ્યબુદ્ધિ કોઈક અદ્ભુત શક્તિ છે ! સ્ત્રીકેળવણીના ઉદ્દેશ સારી શૃદ્ધિથી અને સારી માતા ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઈએ એમ કહીને વર્તમાન સરકારી શાળાની સ્ત્રી.

કેળવણી પછે કેટલાક વિચારો અસંતોષ જાહેર કરે છે અને સરકારના સ્ત્રીકેળવણી: કેળવણીખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓ એ મતને માન આપીને સ્ત્રીકેળવણી એક રચના વહીવટી એ ઉદ્દેશનો સ્વીકાર પ્રકટ કરે છે—તે વારે માત્રી તરફથી એવી ગૂંચળા મંથન થાય છે કે ‘સારી શૃદ્ધિથી અને સારી માતા’ બનાવવાનું કાર્ય પાતાનું છે એમ કેળવણીખાતું માનનાર કાણ ! આ ‘બીજા મત પ્રમાણે એ સિદ્ધાંત આપવાનું કાર્ય શાળાનું નથી પણ ઘરનું છે, અને હિન્દુસ્થાનમાં એ પરાપૂર્વથી ઘરમાં થતું આવે છે—એટલે શાળામાં આપતી કેળવણીની રચના ‘સારી શૃદ્ધિથી કે સારી માતા’ ઉત્પન્ન કરવાના ઉદ્દેશથી નહિ પણ સ્ત્રીનું મનુષ્યતા કેળવવા માટે જ હોવી જોઈએ.

હવે આ બે પક્ષમાંથી અમુક પક્ષ જોડો છે, અથવા તો બે પક્ષ વચ્ચે વસ્તુતઃ કાંઈ ભેદ નથી એમ કહેવાનું ગારૂ તાત્પર્ય નથી—પણ બીજા પક્ષના હિમાયતી જિ. નટ. રાજન જેવા વિચારકે જરા ઊંડા ઊતરી જોયું હોત તો જણાત કે એ બે પક્ષને ધારીએ તો આપણે બહુ પામે પામે લાવી શકીએ એમ છે અને તેમ કરવામાં જ આ વાદનું ખરૂં સમાધાન હોતું જોઈએ. ‘સારી શૃદ્ધિથી અને સારી માતા’—રનેહના દિવ્ય તત્ત્વની કેળવણી વિના બનાવી શકાતાં નથી, અને એ તત્ત્વ અન્વષ્ઠારથી છવાએલા જીવનના ઘણા ભાગોમાં દિશ્વ કંઈ એને પ્રકાશિત કરે છે, તથાપિ આટલી વાત તો અગાધિત છે કે કેવળ રનેહથી મધર્થ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી: એ રનેહને કળદાથી કરવા માટે કર્તવ્યની ન્દાની ન્દાની વિગતનું પૂરું જ્ઞાન જોઈએ—અર્થાત્ ઉદ્યમના રનેહની સાથે કર્તવ્યની આરાધ જોઈએ. ધર ગયાવનું અને હોકરા ઊઠેરવા એટલું જ કાર્ય સ્ત્રીનું માનીએ,—અને પૂરેપૂરા વિચારન અર્થમાં આ કર્તવ્યો લઈએ તો તેમ માનવામાં સ્ત્રીને અપમાન પણ નથી—તોપણ આ બે કાર્યને અંગે સ્ત્રીઓએ એટલું બહુ જ્ઞાન મેળવવાનું છે કે એ શાળા વિના માત્ર ઘરમાં જ આપી શકાય એમ માનવું એ શૃદ્ધાઈની વ્યવસ્થિક વિસાળતા અને ગંભીરતાનું કેવળ અજ્ઞાન જ બતાવે છે. બીજું—જોકે એ પ્ધાનમાં રાખવાનું છે કે ઘર અને બહાર એવો જ ભેદ પ્રાણમાં આવે છે એ બરાબર નથી: બહારનો અધિકારી મનાતો પુરુષ જોડે એ સ્ત્રી ઘરનો વાસી છે તેટલે અંશે એ ઘરને બહાર સાથે જોડે છે અને બહારને ઘરમાં લગાવે છે. અર્થાત્, એનું બહારનું જીવન એના ઘરના જીવન ઉપર અસર કર્યા વગર રહેતું નથી, અને એની શૃદ્ધિથી એના ઘરનું જીવન સન્તોષકારક રીતે ત્યારે જ ચલાવી શકે કે જ્યારે બહારની જરૂરિયાત પ્રમાણે ઘરનું જીવન ધકવાની એનામાં આવડ હોય—જે બહારના જીવનના જ્ઞાન વિના બની શકે જ નહિ. તે જ પ્રમાણે, સ્ત્રીકેળવણીનો ઉદ્દેશ મનુષ્યત્વ સિદ્ધિપ્રાપ્તિ—અને તેથી પુરુષની કેળવણીથી અભિન્ન—હોવો જોઈએ એમ કહેવું તે પણ ‘મનુષ્યત્વ’થી એક ‘abstract’ પાને વ્યક્તિમાંથી એવી કાદી કેવળ કલ્પના વડે ખસા કરેલા સામાન્યથી છેવરાવા

જેવું છે: મનુષ્યત્વ—ગૃહણી માતા આદિ જીવનનાં તે તે સ્થાન સાથે જોડાયેલું છે અને તે તે સ્થાનમાં જ પ્રકટ થાય છે; આમ હોઈ, કેવળ મનુષ્યત્વ કેળવવાનું કહેવું એ અર્થથી સમજા છે. જો જો કેળવણી રચાશે—પછી તે સ્ત્રી માટે હો કે પુરુષ માટે હો—પણ તે હંમેશાં જીવનના અમુક અમુક સ્થાન માટે જ રચાશે; અને જીવનનાં અમુક સ્થાન માટે પુરુષ વધારે યોગ્ય છે અને અમુક સ્થાન માટે સ્ત્રી વધારે યોગ્ય છે એટલે બે સ્ત્રીકારાય, અથવા એટલું નહિ તો સમાન યોગ્યતા હતાં માત્ર કાર્યવિભાગ ખાતર ધણું સ્થાન વિભાગ કરી લેવામાં આવે છે એટલું કબૂલ થાય—તો સ્ત્રી અને પુરુષની કેળવણી માટે બે જુદા જુદા પ્રકાર રચાવા જોઈએ એમ સ્વતઃ જ્ઞાત થાય છે જ. કાંઈ સ્ત્રીને પુરુષની કે કોઈ પુરુષને સ્ત્રીની કેળવણી લેવા ધબકાઈ ધાય તો તેમ કરવાની છૂટ હોતી જોઈએ કે નહિ? —એ બ્યાજતના સ્વતઃ જ ઉપર સમાજનો અંકુશ હોવો જોઈએ કે કેમ અને હોતો જોઈએ તો તે કેવો ને કેટલો હોવો જોઈએ એમ વ્યક્તિ અને સમાજના મંજૂરપનો અને તેઓની સત્તાનો પ્રશ્ન છે, કેળવણીનો પ્રશ્ન નથી. આમ એક પામથી જોતાં કૌટુંબિક જીવન, અને તેથી સ્ત્રીકેળવણીનું સ્વરૂપ બહારના જીવન સાથે અને તેથી પુરુષની કેળવણી સાથે સંબંધિત છે; અને જીવંત તરફથી લેતાં, સ્ત્રીની કેળવણીના વિનિયોગનો પ્રદેશ ઘર હોઈ, એ કેળવણીને બહારથી લાવીને પણ ઘરમાં જ મૂર્તિમત્ત કરવાની હોવાથી, ગૃહજીવનને ઉદ્દિષ્ટ રાખી એનું સ્વરૂપ ધરાવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

આ સ્ત્રીકેળવણીને અંગે એક વારંવાર ચર્ચાતા પ્રશ્ન પરત્વે મારું દૃષ્ટિબિન્દુ મેં વાચક આગળ મૂક્યું. પણ ઉપરોક્ત મતબદ્ધ મંદિરમાં મારું હેતુ મારા પોતાના વિચાર જણાવવાનો પ્રસંગ લેવા કરતાં વધારે વિશાળ છે. સ્ત્રીકેળવણીના કાર્યમાં રસ લેતાં મૂળરાતનાં સર્વ સ્ત્રી-પુરુષોને, એના કાર્યવાહકોને તેમજ સ્વરૂપચિન્તકોને, આથી મારી નમ્ર વિનંતિ છે કે મેં અત્રે જે મતબદ્ધ મંદિરો છે તેવા અગણિત બીજા મતબદ્ધ આ વિષયમાં ઉચ્ચારતા આ પછી મંદિરોએ હીએ—એની પૂર્ણ ચર્ચા કરી સ્ત્રીકેળવણીના ઉદ્દેશ અને સ્વરૂપ સંબંધી આપણા વિચારો અને નિર્ણયો આપણે જેમ અને તેમ તરફથી સ્પષ્ટ કરવા જોઈએ. તે માટે મારી એવી સૂચના છે કે અત્યારે આ વિષય ઉપર વિચાર કરવાને એક પરિચદ્ધ મળવી જોઈએ, અને તે બનતાં સુધી સ્ત્રીઓએ પોતે જ મેળવવી જોઈએ; એમાં મૂળ રાતમાં ગાલતી વિવિધ કન્યાસાળાઓનાં શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ, એના કાર્યવાહકો, અને એક જ નામનાં સંસ્થાઓને જ સ્થાન હોવું જોઈએ, તેઓએ સર્વમાન્ય અને સ્વતઃ-ચાપરી જોઈએ. એશિયા યુરોપ ઉપર, સ્ત્રીકેળવણીનાં ઉદ્દેશ, સ્વરૂપ, પદ્ધતિ, અભ્યાસ-તંત્રનો ઉપકાર પણ કરી શકે છે એ બતાવતી પ્રકાર નાંખવો જોઈએ અને મૂળરાતને યુરોપ એશિયામાં માત્ર પોતાનું ક્ષેત્ર મેળવવામાં અર્થકે આપતો હોય, અને એવી માં નવ જીવન પ્રકટાવવા માટે જ પ્રયત્ન કરે—તો તેમ કરતાં પહેલાં પ્રયત્નનો આવારે બતાવવાની ઉચ્છેદને તક મળી છે. આશા છે કે તેથી એક પરિચદ્ધ મળે તો પણ બહુ છે. અને ધૌલંક વિષય યોગ્ય રીતે ચાર બિતરશે.

આનન્દશંકર બાપુસાઈ દ્રુવ.

ખીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદનો રિપોર્ટ.

(અવલોકન.)

ગયા આંકડોબરને અન્તે ભરૂચમાં મળેલી કેળવણીપરિષદનો અહેવાલ આટલી ત્વ-
રાથી પ્રસિદ્ધ કર્યા માટે એ પરિષદના મન્ત્રીઓ તેમ જ ભરૂચ ખાતેના દાર્શવાદક મન્ત્રી
રા. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન—એઓને ખરેખર ધન્યવાદ થતે છે.

પરિષદના પ્રમુખ મહાત્મા શ્રી ગાંધીજીનું બાપજી વસન્ત ઉપરાંત અનેક માસિકા અને
વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકુ છે એટલે એ સંમન્ધી વિગતમાં ઊતરવું તે પિષ્ઠપેપણું
ગણાયે. માત્ર સામાન્યરૂપે એટલું કહેવું બસ છે કે સાહિત્યક્ષેત્રમાં ખાસ કામ કર્યા વગર પણ
લેખકના માત્ર માતૃભાષાના પ્રેમથી અને હૃદયના નિઃશયથી ગુજરાતી ભાષા કેવી અદ્ભુત
બળવાળી બની જાય છે તેનું આ બાપજી ઉત્તમ નિદર્શન છે. બાપજીમાં વિષયદર્શન એવી
ઉચ્ચ ભૂમિકાએ રહીને કરવામાં આવ્યું છે કે મેદાન ઉપર ઊભેલા મનુષ્યને એમાંનું કેટલુંક
આત્મારે ક્ષિતિજમ્યાદાની બહાર લાગે તો આશ્ચર્ય નહિ; વિચારની તાર્વિકતા પણ એટલી
ઊંડી અતિ ઊંડી—કે એ વિચાર જમીનમાં ઉપડ્યાં એક થે ઉપયોગી ૫૬ બધવાવવાને
બદલે આપણી ભૂમિમાં વિલાપતી દળની શાફક—અતિશય ઊંડાં ૫૬ પર્યન્ત—સામાન્ય ખેતી
માટે નિરુપયોગી એવાં ૫૬ પર્યન્ત ઊતરી જાય છે. એમ કહીએ તો તેમાં અમે ‘મધુર
ભાષા’માં શ્રી ગાંધીજીના બાપજીની નિન્દા કરતા નથી, પણ વિચારણ અને તાર્વિક દષ્ટિએ
અમારી એમની સાથે એકતા ખતાતીએ છીએ, અને તે સાથે વ્યવહારમાં ઊતરતાં
આમારે મતે એમના શુભમાંથી જ એક વતની ખામી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એનું
ધ્યાન કરીએ છીએ.

ગાંધીજીના બાપજીમાં હિન્દીનો રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે અને માતૃભાષાનો કેળવણીના
વાહન તરીકે સ્વીકાર—એ બે મુખ્ય વિષયો છે. તેમાં હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે સ્વીકારવાની
બલામણમાં અને મળીએ છીએ—અને એ સંબન્ધમાં બે વાત લક્ષમાં રાખવા વિનંતિ કરીએ
છીએ: એક એ કે બાપાનું જ્ઞાન અને સાહિત્યના રસની કેળવણી બે જુદા પદાર્થો છે અને
તેથી દરજિયાત વિષય તરીકે આપણા વિદ્યાર્થીઓને હિન્દી માત્ર બોલતાં અને સમજતાં આવીએ,
અને એના સાહિત્યનું પરિશીલન ઐત્થિક વિષય તરીકે રહે તો બમ છે: તે કરતાં વિદ્યાર્થી
ઉપર અમૂખ્ય વિષયના વર્તમાન મત્તમમાં, અધિક બોલે નાખવો ‘ચોચ નથી. ખીજું—
હિન્દીનું શિક્ષણ આત્મારે પ્રત્યેક ધોરણમાં દાખલ કરવાને બદલે, ‘ટાઇપ રાઇટિંગ’ ‘બુક્કીપિંગ’
(નામું), ‘એન્ડ્ર્યુક્લન્સ’ (એન્ડ્રીઆસ વખતે તાત્કાલિક પ્રકાશ)—ઇત્યાદિ વિષયોનું શિક્ષણ
જે રીતે વિદ્યાર્થીઓને રાજાના સામાન્ય ટાઇમટેબલની બહાર આપી શકાય છે તે જ રીતે
આપવું ઇચ્છે. હિન્દી એ આખા દેશની ભાષા નથી, તામિલ તેલુગુના ભાગમાં એ તદ્દન

અગાત છે, એમ હિન્દીના રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકેના સ્વીકાર માટે કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે—પરંતુ આવા વિશાળ પ્રશ્નમાં વિશાળ ધોરણે નિર્ણય થવા જોઈએ, ઝીણા ઝીણા અપવાદના ચિન્તનપુર મંત્ર નહિ એમ અમારો મત હોઈ અને ગાંધીજીના મતમાં મળીએ છીએ. ખીન્ન, સામા પક્ષ તરફથી હિન્દીને બદલે અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રભાષા કહેવામાં આવે છે એ કથન પણ એમ વાળની ધાતી નથી—કરણ કે અંગ્રેજી બહેવાની સખ્યા દેશમાં બહુ જૂની છે, અને એ ભાષાનું આપણું વ્યવહારમાં પ્રયોજન અપૂર્ણ સ્વીકાર્યું છતાં એ ભાષામાં ગૂંચરાતના અંગ્રેજી બહેવાઓ મદ્રાસના અંગ્રેજી બહેવાઓ સાથે વ્યવહાર કરી શકે એવાયા પ્રજા સમસ્ટની એ ભાષા હતી નથી, અને પ્રજા મમરતને બૂલી જતીને કરના કરા વિચારો હવે નવા જમાનામાં ચાલનાર નથી પણ હિન્દી સામે હજી એક દલીલ રહે છે જેનો ગાંધીજીએ આપેલો ઉત્તર અમને સન્તોષકરક લાગતો નથી. એ દલીલ તે એ કે હિન્દી અને ઉર્દુ બેમાંથી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે કોને સ્વીકારવી? ગાંધીજી કહે છે “આ દલીલ વાસ્તવિક નથી ઉત્તર વિભાગમાં મુસલમાન અને હિન્દુ બંને એક જ ભાષા બોલે છે. બેદ સિદ્ધિત વર્ગ ખાડયો છે. એટલે કે હિન્દુ શિક્ષિત વર્ગ હિન્દીને કેવળ સરકૃતમય કરી ચૂકી છે, તેથી કેટલાક મુસલમાન તે નથી મનગર શક્તા લખનાના મુસલમાન ભાઈઓ દારસીમય ઉર્દુ બોલીને તે હિન્દુથી ન સમજાય તેવી કરી મૂકે છે. આ બંને પરિભાષા છે તે તેને પ્રજાવર્ગમાં ક્યાંએ સ્થાન નથી.....જે ભાષા ઉત્તર વિભાગમાં જનસમાજ બોલે છે તે તે ઉર્દુ કરો કે હિન્દી, બંને એક જ છે. ઉર્દુ વિપિમાં લખો તે તે ઉર્દુ નામે ઓળખો, તે જ વાક્યો નાગરીમાં લખો તે હિન્દી કહેનારો.” ગાંધીજી અને એક વાતનું વિસ્મરણ કરે છે મુસલમાને હિન્દી ભાષાનું પ્રયોજન છે તે ઉત્તર વિભાગના ‘જનમમાજ’ સાથે એટલે કે ખેડૂત દારીમર અને મજૂર વર્ગ સાથે જ વ્યવહાર ચલાવવા માટે નહિ, પણ એના સાહિત્ય સાથે આપને કરવા માટે, એના સુશિક્ષિત વર્ગના ભાષણો અને પ્રવચનો મમજી શના માટે છે આમ હોવાથી આપને જે હિન્દી કે ઉર્દુ રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારવાની છે તે કેવળ નિપિ પૂરતી જ એક બીજાથી બંધ છે એમ નથી. ભાષા સમજવામાં વ્યાકરણના રૂપોનું જ્ઞાન જેટલું આવશ્યક નથી તે કરતા સમોના અર્થનું જ્ઞાન વધારે આવશ્યક છે—આમ હોવાથી ઉર્દુ અને હિન્દીના વ્યાકરણના રૂપો સારી રીતે જાણનાર જનો પણ દારસી મજદના અર્થ સમજી ન શકવાને કારણે મિસિસ સરોજિની નાઇડુનું ‘હિન્દી’ (૧) ભાષણ સાલળીને શ્રુત્ય જેવા પાછા આવ્યા અમારા જાણીતા છે. ‘હિન્દી ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે નિર્માણ યથા ચૂકી છે’, બદલે ‘તેને આપણે ધણાં વર્ષો પૂર્વે રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે વાપરી છે’ તેનું કારણ એ છે કે એના પૂર્વેની રાષ્ટ્રીય ભાષા—સંસ્કૃત—ની એ પ્રતે નિધિ છે આમ હોઈ, સુશિક્ષિત વર્ગ એને ‘સંસ્કૃતમય કરી ચૂકી છે’ એ દીક કયું છે એટલું જ નહિ પણ મૂળ એથી જ એ રાષ્ટ્રીય ભાષા થવા પામી છે અને બિવિધમાં એ જ ગુણથી એ એ પદ કારણ કરી શકશે. હિન્દી અને ઉર્દુની ભિન્નતા નાકબૂધ કરવાને બદલે એમ કહેવું વધારે દુસ્ત છે કે હિન્દુસ્થાનમાં જેમ હિન્દુ અને મુસલમાન એ બે પ્રધાન જાતો છે, તેમ હિન્દી અને ઉર્દુ બે પ્રધાન રાષ્ટ્રીય ભાષા છે, અને એ બે કોમો જેમ એક બીજા સાથે અધિક ને અધિક સંમર્ગમાં આવશે તેમ હિન્દી અને ઉર્દુ એક બીજામાં વધારે

ને વધારે બળતી જશે; અને એ જે કોમો એક બીજામાં લય પામી જવાને બદલે એક બીજામાં ઉમેરાય એ જેમ ઘટ છે, તેમ હિન્દી અને ઉર્દૂ પણ 'જનસમાજ'ની વિવિધતા-રીત આચારમાં એકતા પામવાને બદલે એક બીજામાં જોમેરાઈ એમની આપસપરિ વધે એમ ઇચ્છવા જેવું છે.

બાંધીછએ એમના બાપણમાં બીજે એક મોટો વિષય "કોંગ્રેસીના વાડન" નો ચર્ચો છે, એ મંબંધી એક સ્વતંત્ર લેખ આ પૃથ્વી આગળ ઉપર રચ્ય થવાનો છે.

આ અહેવાલમાં ખા. બ. આદરજી મુનશ્વરજી દલાલની 'સન્માનકારિણી મહાતા પ્રમુખ' તરીકે આપેલું બાપણુ પણ ધ્યાનમાં રાખવું છે. એમણે આરંભમાં, 'આ પત્રિકા નવી (નર્મદા) ના પત્રિકા ધામ જુગુપુર' નું કારણ વર્ણવ્યું, અને આખા લેખની શુદ્ધ સુન્દર અને મરજી ગુજરાતી ભાષા—મૂલરાતી હિન્દુ દંડ્યને અને દલખને મોખે એવા છે. એમણે ઐતિહાસિક, હાલકર ઉદ્યોગની કોંગ્રેસી વગેરે ઉપર લખાવેલા વિચારો અંગ્રેજીમાં મંબંધી અને બ્યવહાર છે. માત્ર નમુના દાખલ ઐતિહાસિક મંબંધી એમના રિપોર્ટ અને મેન્સાજો છે.

ઐતિહાસિકની અગત્ય આપણે હવે ખરી રીતે સમજવા લાગ્યા છીએ. અને જ્યાં સુધી આપણી નિહતી બંધિયની માતાઓ પૂરી રીતે કોંગ્રેસી નહીં ત્યાં સુધી આપણો દેશ જગી પક્ષીએ પડેલો નહીં. પૂર્વે કાળમાં આજે બહેરી દત્તી પણ ગાંધીના કોંગ્રેસીમાં જ્યાં મરજી કોંગ્રેસીની ખામી પડી, નિર્ધનતા આવી, ત્યાં પક્ષી આજોને યી રીતે કોંગ્રેસી તમને આંકડા તપાસવા દુ વિનંતિ કરીય. આપણા દેશમાં કોંગ્રેસી ૪૫ થી ૫૦ ગ્રામી દેશ એક કન્યાસાગા છે. દેશમાં દલેર આજોમાં કુલ ૨૦૧ લખી વાંચી જાણે છે. પણ તે મંબંધી ગુજરાતમાં ૦.૦૦ છે. કોંગ્રેસી આંકડા સર્વેને ૨૫૪ રીતે જણાવશે કે આપણે આપણી આ દાક્ષત તુરત સુધારવી જોઈએ. આપણને આપણા વહેરો અને રીતોએ આડે આવે છે તે કુનેદ અને ખંત રાખીને આપણે દર કરવા જોઈએ. ઐતિહાસિકની મોટી આધાર આપણા પોતાના ઉપર જ છે. મરજી ઉપર આધાર રાખવાથી આપણો દલાલ વજારાને નથી દરેક શહેરમાં ગુજરાતી નિયામે કોંગ્રેસી એક હોદ્દાઓની અંગેજી નિગાળ પણ જોઈએ. દમારી પોતાની કોમના દાખલ ઉપરથી માલમ પડશે કે સમજાર ઉપર આધાર બાંધી પાડીએ પોતાની ઐતિહાસિકની કુઝો પોતે ન કુલ તો તેની દાક્ષત બીજા હિન્દુ-મુસ્લમાન જેની જ રહેત. મુમલમાન તથા હિન્દુ બંધુઓએ એ ખોટ પૂરી પાડવા યત્ન કરશે જોઈએ. ગ્રામમાં નિયામેમાં ૮ થી ૧૦ વચ્ચેની ઉમરની હોદ્દાઓને હોદ્દાઓની નિયામેમાં બજારા માટે મે પ્રથમ રિપોર્ટ કરાવવા છે. શહેરમાં ગુજરાતી ખેરી કન્યાસાગામાં અંગેજી વર્ગે કોંગ્રેસી મોટી મોટી રીતે દલાલને મલ-

વધી જોઈએ આ શહેરમાં છોકરીઓની એક અંગ્રેજ હાઈસ્કૂલ છે. તે ગરબ પારસી પચામત ચલાવે છે તેમાં આશરે ૧૭૫ છોકરીઓ બસે છે. તેમાં હિંદુ મુસલમાન છોકરીઓ માટે પૂરતી જગ્યા છે એટલું જ નહીં પણ તેમને આકર્ષવા સ્કોલરશિપો ધનાઘો-મુસલમાન તથા હિંદુઓનાઓ માટે ખાસ રાખવામાં આવ્યાં છે, પણ દિલ-ગીરીની વાત છે કે તેનો લાભ તેઓ લેતી નથી રૂ. ૧૦ લગ્નરતા ખર્ચે તે નિશાળ ચાલે છે અને મેટ્રિક સુધીના તેમાં વર્ગો છે. પ્રથમ એનો ખર્ચ રૂ. ૩૦૦ બાર મહીને થતો હતો. સરકારની મદદ વગર ધીરે ધીરે તે નિશાળ વધતી ગઈ. તેનું પોતાનું રૂ. ૨૨૦૦૦ નું મકાન થયું તે બસ નહીં પડવાથી બીજા બે બાકાનાં મકાનો રાખવાં પડે છે. પારસીઓની વ્યવસ્થા આ જિલ્લામાં ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ માણ-મતી છે. તે રૂ. ૧૦,૦૦૦ દસ લગ્નર ખર્ચાને એક નિશાળ ચલાવે છે. તો હિંદુ મુસલમાન બંધુઓમાં ઘણા દ્રવ્યવાળા આવેવાન અને દેશાભિમાની પુરૂષો છે અને તેઓ પોતાના વર્ગોમાં ઓછી એક નિશાળ પોતાના બળ કિંમત ઉભા રહીને નહીં કાઢી શકે? મરકાર થાંટ આપે છે.

શિક્ષણ છોકરીઓને આપવા માટે કમ ઓછો જોડવો જોઈએ કે ૧૫ થી ૧૬ વર્ષ સુધીના તેમને સાધારણ જ્ઞાન મળી શકે. ધર્મસાર અને હુનિયાના કારમાર્ગો ને જ્ઞાનનું તેમને કામ ન પડે તે વિષયોમાં તેમને વખત ગાળવો વાજબી નથી. આપણા દેશના રીવાજ મુજબ ૧૫-૧૬ વર્ષની ગોરી ઉંમરની છોકરીઓ માટે ભાગે પરજોવા હોય છે અને તેઓ વધારે વખત નિશાળમાં રહી શકતી નથી. સાધારણ ઓંક, લેખાં, હિસાબ, ગાપન, શીરણ, ગુંચ, સારી બાપામાં લખી વાંચી શકે તેનું જ્ઞાન અને ધર્મસારમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા માટે આરોગ્યવિધાના મૂળ-નરંગો, મોંઘાની આવજન, બાળકોને ધર, રસોડું અને મહોલો 'માક્રમક' રાખવાના કાયદા, ચોકુક બ્યાજ, વૈંચ અને ગંગીતઃ એવા વિષયો શીખવવા જોઈએ. પાકાસ અને ધીવાનો હુમર આપણી છોકરીઓને નિશાળમાં શીખવવા હાલમાં ઘણી જરૂર નથી. કારણ કે મોટા અથવા નાના સર્વે ધરોમાં તે જ્ઞાન પોતાના ધરોમાં તેમને મળે છે. રોજના ખર્ચનો હિસાબ ઉધારપાસે શી રીતે રાખવો, પોતાના ઘણી અગર માળખ ને પૈસા આપે. તે જમે શી રીતે કરવા, એનું વહેવાઈ હિમાળી જ્ઞાન આપવું જોઈએ. જે સ્ત્રીઓ વધારે અભ્યાસ કરવા આતુર હોય તેમને સ્કોલરશિપો આપીને જાણવધી જોઈએ. કારણ કે દરેક તાલુકામાં અંગ્રેજ સ્કૂલો કાઢવા હાલ તરત જને નહીં. પણ હવે વખત આવી લાગ્યો છે કે દરેક ધલાકો માટે એક કોલેજ ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે કાઢવી જોઈએ અને તેમ ચલાવી સ્ત્રીજનવણીના ઉચા તબક્કાને ધણું ઉત્તેજન મળશે. માધ્યમિક કળવણીમાં બીજી ભાષા તરીકે ફ્રેંચ બદલે હિંદુને ગંરૂન અને પારસી મુસલમાનોને ફારસી અથવા અંગ્રેજી શીખવા ઉત્તેજન આપવું કે જેમ ચલાવી સરેના ધર્મના સાહિત્યો તરફ તેમનું લક્ષ્ય મોટે ક્ષીત્રીઆરીબાર કળવણીને ટેકા મળવાથી એમની લાભ થતો નથી. નિશાળમાં ધર્મના પાઠો, ગીતા કુરાન, અને

શિક્ષણની શાળાઓના અભ્યાસક્રમ, તથા કેટલીક પરચુરણ પથ્થ મદદની પ્રકાશકો આપી છે. એ સર્વ જોતાં મન્નીઓએ લીધેના થમનો સારો ખ્યાલ આવે છે. નિબન્ધો, કમિટિના રિપોર્ટો વગેરેમાં એકસરખી વિદ્યા વિચારશીલતા કે જવાબદારીનું બાન જોવામાં આવતું નથી—એ આપણી સામાન્ય માનસિક દૈરઘ્તા અને દુસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ છે, જે માટે મન્નીઓને કમિટિઓને કે કોઈ પણ વ્યક્તિને દોષ દેવો વાજબી નથી. તથાપિ ધોડીક દરિયાઈ ક્યો સિવાય ચાલતું નથી જેમકે, સયન્સના ધોરણો યોગ્ય છે કે કેમ એ મદદની વિષય ઉપર ચૂંટણી આ પરિપક્વતા નિર્ણયની, કાંઈ નહિ તો પ્રકાશની, આશા રાખે છે, ત્યાં પરિપક્વતા કમિટિમાં 'માધ્યમિક—શાળાઓના વિજ્ઞાનના વિષય સાર સરકાર તરફથી નિયત થયેલાં પુસ્તકો બીજકુલ નકામાં છે' એમ એક પાસથી કહેવામાં આવે છે, અને એ જ કમિટિમાં એક અનુભવી શિક્ષક મિ. ગુપ્તે આથી પાસથી એમ નોંધ કરે છે કે 'વિજ્ઞાન માટે સરકાર તરફથી નિયત થયેલા પુસ્તકમાં કટલીએક ખામીઓ હશે પણ તે શી શી અને કેવા પ્રકારની છે તેનું ખારીક અનુસંધાન કરવા જેટલો વખત ગયા પડેલાં ને મદદમાં પુસ્તકો નકામાં છે તેમ કહેવું તો મને ખરેખર બારે પડતું દેખાય છે.' આથી પરસ્પર વિરુદ્ધ મતની સ્થિતિમાં પરિણે એ પ્રશ્નની ચિંતનવાર ચર્ચા કરાવી પ્રજા આગળ એ સ્થુ મગધી જોડતી હતી. આ સંબંધમાં હજુ કેટલા બધા પ્રકારની જરૂર છે એ આટલા ઉપરથી સમજશે કે અમારા એક વિદ્વાન મિત્ર—જે એક પેન્શન ઉપર જીવેલા છે—એમનું એક વખતે એમ કહેવું થયું કે માધ્યમિક શાળામાં સાયન્સનો અભ્યાસક્રમ નહિ જોવો છે, કોઈ પણ સામાન્ય શિક્ષક શીખવી શકે એવો છે. અને અમારા એક બીજા મિત્ર—જે એક યુવાન પણ પ્રતિષ્ઠિત સાયન્સના પ્રોફેસર છે—એ કહે છે કે એ અભ્યાસક્રમ જોઈએ તે કરતાં દ્વિત છે ' ઉત્તર વિમાનના એક સામાન્ય એડ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર ઉપર સાયન્સના શિક્ષણ માટે એક ખામ ઇન્સપેક્ટર ર.ખખા આગળ આવ્યા છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે એ કમ અમારા પેન્શનર મિત્ર ધારે છે તેનો સાંદ તો નહિ જ હોય, અને જોના શિક્ષણમાં સરકાર જેવી રિનિટતાની આશા રાખે છે કે જે એ વિષયના ખામ ચાતાની દેખરેખ વિના સાધી ન શકાય. પરંતુ આ વિષય ઉપર પરિપક્વતા ચર્ચા થઈ હોત તો જિજ્ઞાસુને ધણું જાણવા જેવું મળત.

1

કેટલાક નિબન્ધોમાં મદદના મગીન જળ કૃત્તં વાળીને જુસ્સો વધારે નજરે પડે છે. એક ઉદાહરણ આપુ તો આગળ રાખું છું કે એ લેખક અને ક્ષમા કરશે: જે અ-ધકાર સામે એ નિબન્ધકારે આલેખ કર્યા છે તેમના પ્રત્યે પ્રીતિથી યોગ્ય છે, મારા એ વિદ્વાન ખન્ધુ પ્રત્યે કોઈપણ તરફના કટુભાવથી નહિ એટલું ધ્યાનમાં લેવા મારી એમને રિનતિ છે.

“ શાળાઓ અને પાઠશાળાઓના કમિક પુસ્તકોની પર્મદગીમાં આપણે પશ્ચિમના દેશોથી એક નૈક પહોંત છીએ તે મહેન વિચાર પરથી જણાઈ આવે તેમ છે. મગાટમાં બ્યારે બર્નાર્ડ શૌ અને એચ જી વેલ્સ જેવા લેખકોના નિર્મલો અને નાવલકથાઓ પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. ત્યારે આપણા વિદ્યાર્થીઓને ચોક્કસ સ્કૉટની

મહત્તાના ૯૪ પાઠ બજાવવામાં આવે છે. જ્યારે બીજા જેવા લેખકના રાજ્યદારી વિચારો પશ્ચિમમાં જુના ખખ થઇ ગયા છે, અને માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જેના વિચાર મંથરી રાખવામાં આવે છે, ત્યારે આપણા વિદ્યાર્થીઓને તે વિચારોની યોગ્યોચિત્તા પર ચર્ચા ચલાવવાનું, અને તે વિચારોને બુનિર્દયિષ્ટી દેવીના સ્તોત્ર તરીકે ગોખવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. નવા જમાનામાં સૃષ્ટિ કેમ આવે છે, ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યના જુગ જુદા બાગો કેવા મંજવથી સંકળેલા છે, વગેરે પ્રશ્નોના ઇતિહાસ પશ્ચિમમાં વિદ્યાર્થીઓ સીખે છે, ત્યારે આપણા દેશમાં, વીકીઅમ ધી કોન્કરર, કક્કુ એલ, ફ્યુડલ રોમ્કમ, ક્રુએડમ, વોર ઓફ ધી રોઝીઝ, અને લોલાડ જેવા જૂના અને અરસિકે રિપોર્ટો નાના મગજ પાસે ઇતિહાસતરીકે ધરવામાં આવે છે. એ તત્ત્વ સ્વાભાવિક છે કે આપણા પ્રગરના અભ્યાસક્રમને લીધે આપણા વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસના રિપોર્ટ માટે ખરી આનંદિત નથી થતી.”

આ લેખકે એના આશ્પ વાંચનપ્રદેશમાં રફોટ અને બરફની સાથે બન્યાં ગાં અને વેસ્ટને પણ સત્કાર આપ્યો છે—પરંતુ એક તરફ એ અર્વાચીન ગ્રન્થકાર અને બીજી તરફ એક રફોટ કે એક બરફ વચ્ચે પર્મદગીનો પ્રશ્ન બોલો થાય તો એ પ્રાચીનોને બચાવવા હું હમ્મર શાં અને વેસ્ટને ત્યાં કરવાં તેવાર છું. રાજ્યશાસ્ત્ર કે ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમમાં બરફના સિદ્ધાન્તોને જુના ખખ થઇ ગયા ગણવામાં આવે અને ક્રુએડસ ને ફ્યુડલ સિરકમ કે નોર્મન ક્રોન્કરે રટના ચાનવું પ્રયોજન ન સમજાવ અને એને જાહેરે છેડી સુદાન કે બોપર સાયેની લદાઇ વધારે મહત્વની મણાગી હોય તો ખરેખર અમે તો અત્યાર સુધી Rip Van Winkle ની જ નિંદગી જોમવી એમ લાગે છે. ખરી પાત એ છે કે નવા જમાના અને પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય વચ્ચે બેઠ પાડવા જરૂરનો છે—શાળામાં પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય જ ગોખવાનું જોઈએ, અને નવા જમાના સાહિત્યનો પરિચય તો વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શોખથી જાણાવી બહાર પોતાને હાથે કરી લેવો જોઈએ. તેમ કરવાની હજી વિદ્યાર્થીનો મનમાં બેખબરથી એટલુંજ શિક્ષકનું કામ છે. એ કામ શિક્ષક ન કરી શકે તો તે દોષ શિક્ષકનો છે. શિક્ષકના દોષ ખાતર અભ્યાસક્રમમાં દોષ દાખલ કરવો—એ એ દોષથી એક ગુણુ સાધવાની મિથ્યા આશા છે.

એકંદરે હિન્દને હિતાવડ એવી જે દીર્ઘદૃષ્ટિથી લોડે કરીને સરકારી અમલદારોને ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસમાંથી દૂર રાખ્યા, તે જ દીર્ઘદૃષ્ટિથી સરકારે કેળવણીપરિવહને પણ સરકારી અમલદારોથી મુક્ત રહી કાર્ય કરવાની અનુકૂળતા આપી છે. પરંતુ એ રિથતિને અંગે, જેમ વિચારની સ્વનન્તતાનો લાભ મળે છે તમ કર્તવ્યની જવાબદારી પણ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. તે માટે એ પરિવહમાં જે જે દરજ્જા ચૂંટાય વા આપણા યાવ તેમાં મરદાર વિરુદ્ધ લોક એવી વિરોધી બુદ્ધિ દૂર ચૂકોને, ફક્ત કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ જોઈને સધળું કાર્ય કરવું જોઈએ, આ એક સ્વયંપ્રકાશ સત્ય અને કહેવાની જરૂર મને એ કારણથી લાગી છે કે—એક તરફ દ્રષ્ટા તરીકે એ પરિવહના પણા કર્મમાં મને પૂર્વેજી બલભરેલી બુદ્ધિ

દષ્ટિ ફરતી, નહેરો અને તળાવ નહિ રહે તો. ઊછળતાં ઝરણાંએ શાન્ત થડી બેખડ તોડ-
વાને બદલે - જમીન પત્તાળવાની જરૂર પડશે—અને એમ થશે તો જ આવતી ઝાતુનો
રસીનો પાક આપણે કરી શકીશું. તન્ત્રી.]

સામાન્ય સૂચના.

તમારા હેવાલમાં સરકારી દફતરમાંથી મળી શકે તે હકીકત દાખલ કરો. પણ તે
બરાબર છે કે કેમ તે તપાસવા તથા બની શકે ત્યાં સુધારવા ચલન કરો. જ્યાં એ હકીકત
સરકારી દફતરમાંથી મળી હોય ત્યાં એક ચિહ્ન વતી બતાવો અને તે બહારની હોય તો
તેમ જણાવો. જેમકે દફતરી હકીકત માટે ‘દ’ અને ખાનગી હકીકત માટે ‘ખ’

પ્રારંભિક—

- (૧) ગામનો સર્વે નંબર.
- (૨) ગામનું નામ.
- (૩) તામુકો.
- (૪) જિલ્લો.
- (૫) ભૂગોળદષ્ટિએ સ્થાન, જેમ કે પાસે જંગલ નદી ડુંગર વગેરેમાંનું હું આવેલું છે.

(ક)—વસ્તી.

- (૧) ગામડાની કુલ વસ્તી માધુસ બેસ તથા છોકરાં સુધાંત.
- (૨) નાત.
- (૩) નાતવાર કુટુંબ તથા વ્યક્તિઓની ગંખ્યા.
- (૪) કુટુંબમાં છોકરાઓની ગંખ્યા.
- (અ) જીવતા (બ) મૃત.
- (૫) ધરની ગંખ્યા.
- (૬) ઉત્તરપત્રક.
- (૭) જન્મ મરણના આંકડા. ખરા છે કે ખોટા એ ચોક્કસ કરીને.

ટિપ્પણ—(૧) બનતાં સુધી ઉછાં બે વસ્તીપત્રક પ્રમાણે સંખ્યા આપો અને વસ્તી
વધે છે કે ઘટે છે એ નોંધો. (૨) છોકરાંની ઉંમર ક્યાં સુધીની ગણી છે એ કહો.

(લ)—જમીન.

- (૧) સરજળ જમીનનું હેતુદ્ધન.
- (૨) નિર્જળ જમીનનું હેતુદ્ધન.
- (૩) કુવેનર જમીનનું હેતુદ્ધન.
- (૪) ગામનો ખરાબો.

- (૫) ગોચર.
- (૬) જંગલ.
- (૭) ફળ અને છાયાનાં ઝાડ.
- (૮) તળાવ.
- (૯) કુવા.
- (૧૦) પાણીનાં ખીન્ન સાધનો.

ટિપ્પણ—આમાં જોઈતી દૈનિકીક દકીકત ગામડાના દક્ષતરેમાં મળશે. તે ખરી છે કે કમ તે ખાતરી કરવી: ૧૦ થા ૧૫ વર્ષ ઉપર આ સંબંધી હી દકીકત દતી તે પશુ જોવી જોયી તેહલા ગાળામાં ખેતીનાં સાધનોમાં સુધારો વધારો થયો છે કે નહિ એ જાણવામાં આવે.

(ગ)—જમીનનો ઉપયોગ.

- (૧) ધણીની પોતાની ખેતીનું ક્ષેત્રફળ.
- (૨) પેટા ખેડૂતની ખેતીનું ક્ષેત્રફળ.
- (૩) પોતાની માલકીની જમીનના ખેડૂતની મંખ્યા.
- (૪) ખેતી ન કરતા એવા માલકીના સંખ્યા તથા તેઓના કારણ.
- (૫) જેમને પોતાની જમીન નથી એવા પેટા ખેડૂતોની સંખ્યા.
- (૬) ખેતીના મજૂરો, જેમને પોતાની જમીન નથી તથા જેઓને ખેડવાને માટે ખેતર પશુ નથી.
- (૭) માલકી પ્રમાણે ખેતરોનાં ક્ષેત્રફળ.
- (૮) પેટાખેડ યાને ગણ્યત પ્રમાણે ખેતરનું ક્ષેત્રફળ.
- (૯) વિષેથી કે બાગેચી ?
- (૧૦) જમીનનું મહેસુલ—મુદી મુદી જમીનની જાત પ્રમાણે એકર દીઠ.
- (૧૧) ખેતી સાથે બીજો કાર્ય કરનાર લોક વિશે દકીકત.

(ઘ)—ખેતી.

- (૧) મેટા મેટા પાકનું ક્ષેત્રફળ.
- (૨) વર્ષમાં એક જ પાક કિતરે છે તેવી જમીનનું ક્ષેત્રફળ.
- (૩) " બે " " " " "
- (૪) " ત્રણ " " " " "

ટિપ્પણ—સાગર થોડુંક વર્ષો સુધીની દકીકત એકઠી કરો.

- (૫) મજબૂત નિર્જળ અને બાગાયત જમીનમાં સાધારણ રીતે રોનું પાવેતર યાવ છે.
- (૬) ફળની જાત અને તે તે જાતની જમીનમાં ખેતર દીઠ ખેડતા ખેતરની મંખ્યા.

- (૭) બીજાં જેતીનાં સાધનો.
 (૮) ધંપ છે કે નહિ અને છે તો કેવી જાતના છે.
 (૯) જેડત જેડતને પાણી આપે છે કે કેમ અને તેનું શું લે છે.
 (૧૦) દોર. (૧) કામ કરતા જળદ (૨) ગાયો (૩) પાડા (૪) બેસો (૫) ઉપલાં દોરનાં વાછડાં (૬) ઘોડા (૭) ગધેડાં તથા ખચ્ચર (૮) જકરાં (૯) ઘેટાં (૧૦) હુકર.
 (૧૧) ગાડાં જળદ તથા હજી બાકે અખાય છે કે કેમ તથા બાડાનો દર.
 (૧૨) દોરને શું શું અવડાવવામાં આવે છે.
 (૧૩) ખાતર: (૧) છાણનો કેટલો ભાગ (૨) સજ્જ નિર્જળ અને આગાધત એકર દીઠ શું નાખવામાં આવે છે. (૩) દોરના ખૂલનો શો વપયોગ કરવામાં આવે છે. (૪) પ્રાણિજ ખાતર (૫) વનસ્પતિનું ખાતર (૬) ગમ્માયનિક ખાતર વપરાય છે કે કેમ ને તે શી રીતે મેળવવામાં આવે છે.
 (૧૪) આગાધત જેતી.
 (૧૫) જંતુ તથા તેના ઇલાજ.
 (૧૬) દોરના રોગ તથા તેનો ઇલાજ.

ટિપ્પણ—(૧૫) તથા (૧૬) માં જેતીવડીના તથા પશુવૈદ્ય ખાતામાંથી ગ્રંથ મળે છે કે કેમ.

- (૧૭) જળતણુ ઝાંઝાર તથા ઇમારત બાંધવાને માટે જોયતાં સાધકાં શી રીતે અને ક્યાં મળે છે.
 (૧૮) સજ્જ નિર્જળ અને આગાધત જેતીનું ખરચ એકર દીઠ કેટલું આવે છે.
 (૧૯) કાલમાં જેતીની રીંતમાં કાંઈ સુધારો થયો છે કે કેમ જોમકે નવી જાતનો પાક કે રૂની જાત કે ડાંગરનું દર કરીને કરેલું વાવેતર વગેરે સુધારો કેવી રીતે થયો છે. એથી લાભ નહરે દેખાડવામાં આવે તો જેડુનો નવી પદ્ધતિ સ્વીકારવા તત્પર છે કે કેમ.
 (૨૦) જેડુનો પોતાનાં દોર ઉછેરે છે કે ખરીદે છે: ઉછેરતા હોય તો તેની રીતનું વર્ણન આપો; ખરીદતા હોય તો ક્યાંથી ખરીદ કરે છે કઈ કઈ જાતો પસંદ કરે છે એ ક્યાંથી આવે છે એની શી કીમત આપે છે વગેરે.

(જ)—ગામ.

- (૧) રહેવાસની જમીનનું શેત્રફળ
 (૨) નાતવાર વિભાગ.
 (૩) દેડ આમડીઆનાં ઘર.
 (૪) પરબાંધણી.

- (૫) ઘર પામે વાડી.
- (૬) ધરથી ખેતર વધારેમાં વધારે કેટલું ફર.
- (૭) ગાંધિયા માટે જોઈતી વધારે જમીનની માગણી.
- (૮) એવી જમીનની દીર્ઘા.
- (૯) જમીન સંગે મળેલા માટે ખેડૂનો જમીન અદલ મદલ કરે છે કે કેમ.
- (૧૦) ખેતર ઉપર ઘર બાંધે છે. ખેતરના છુટા છુટા કકડા કેટકેટલે ફર પડ્યા છે.

(ચ)—મદદનીશ ઉદ્યોગ.

- (૧) વજુદરની મંજૂઆ.
- (૨) વજુદરના ધંધાની વિધિ. કેવી જાતનું સ્વતંત્ર વખતે છે ? કેવી જાતની સાલ અને શીરડીએ વપરાય છે ? વજુદરની પગખા સાવચરક મંજૂઆ છે કે કેમ. વજુદરના ધંધા વખે છે કે ઘટે છે તેનો ખુલાસો, મરેદાશ કમાણી.
- (૩) હાથે મુતર કાંતવાનો ધંધો કરવામાં આવે છે કે કેમ. નથી તો તે સ્વાસ્થી બંધ પડ્યો.
- (૪) ગામમાં બીજા કોઈ ધંધા સાધતા હોય તો તેની વાડી. એ ઉપર કદાનો વખત. મામાન્ય કમાણી વગેરે નતજુવા જોગ વિશેષ દર્શકિત.
- (૫) ગામડાનો કોઈ ખામ ઉદ્યોગ વખે છે કે નાશ પામે છે કે એની ઉપજમાં ફેરફાર થયો છે એ સંબંધી દર્શકિત.

(છ)—ગામડાનું વાણિજ્ય.

- (૧) ગામડાના લોક એમની જોઈતી સ્થાને શી રીતે મેળવે છે. (ક) ખેતી તથા ધંધાના ઉપયોગની અને (ખ) ખોરાકની.
- (૨) ગામડાની પેદાશનું વેચાણ.
- (ક) ગામડા બહાર કેટલું વેચાણ થાય છે.
- (ખ) ગામડાના પાસે નાના મારા ગાંધિયા રસ્તા કે કેમ. ધીરી રસ્તા રેલ્વે વેચવા માટેનાં બહાર વગેરે કેટલે ફર છે. ગામડાના વાણિજ્ય માટે એકત્ર મળી કામ કરવાની યોજના છે કે કેમ.

ટિપ્પણ—દરેક વર્ષે ગામ બહાર વેચવામાં આવતાં ગામડાના ઉત્પાદનની દલીલન માફક મેળવે. કાપણી થવા પડી તુરત જ મરીજ લોકને પાક વેચી દેવો પડે છે કે કેમ. અને તે પોતાના ખોરાક તથા બી સાર પડેલા કુટા આજી આવે લેવો પડે છે કે કેમ. ખેડૂત શા આવે લેવે છે અને મોટા બજારમાં એ માથ સાથે વેચાય છે. તેનો તરિકત.

(જ)—ગામઠાની આર્થિક સ્થિતિ.

- (૧) મજુરીનો દર. રોકડ રૂપે તથા અનાજ રૂપે. તે ઉપરાંત મજુરનો બીજો કોષ હક હોય છે કે કેમ.
- (૨) મુખ્ય અનાજના ચાકુ ભાવ. કમાણીમાંથી કાંઈ બચાવ્યું હોય તેવા કુટુંબોની સંખ્યા.
- (૩) બચતનો ઉપયોગ
 - (ક) ખેતી તથા ઉદ્યોગની મુશીબા, (ખ) સેવીકા મેકા, (ગ) બીજા ખેડૂતોને ધીરવામાં, (ઘ) ધરેણીમાં, (ઙ) બીજી રીતે.
- (૪) દેવું.
- (૫) લેણદાર પ્રત્યે તેઓની ફરજ. તેઓને કાંઈ અનાજ વગેરે કાંઈ આપવું પડે છે કે કેમ
- (૬) દેવાના ગરજો.
- (૭) માણસુક્ત થયેલા દેરાદારની સંખ્યા.
- (૮) પરસ્પર નાણાં ધીરવાની મંડળી છે કે કેમ હોય તો તેની ઉત્પત્તિ વિશાસ તથા ભાવિ સંબંધી જે કાંઈ જણવા જોઈ હોય તે કહો.

ટિપ્પણ—અનાજના દર સંબંધી ખાસ હકીકત એકઠી કરવી.

- (૯) ગામ સમસ્તતે ઉપજનાં કાંઈ ખામ માધનો.
- (૧૦) એ ઉપજનો ખર્ચ
- (૧૧) એનો વહીવટ.
- (૧૨) જમીનની વેચાણદીપ્ત સંબંધી હકીકત.
- (૧૩) ધર્મના તહેવારનું વાર્ષિક ખર્ચ.
- (૧૪) નવાં દેવાવય બાધવામાં થયેલું ખર્ચ.
- (૧૫) તગણી તથા જમીન સુધારવા માટે સરકાર પાસેથી લઈ શકાતી રકમનો શો ઉપયોગ થાય છે.

(ઈ)—ગામડાનું આરોગ્ય.

- (૧) મેસેરીયા (તાડીઓ તાવ.)
- (૨) કોલેરા
- (૩) પ્લેગ.
- (૪) ઢાપ
- (૫) શીતળા.
- (૬) બીજા આગત્તુ રોગ.

- (૭) બીજા સ્થાયી રેગ.
- (૮) આગમરણની સંખ્યા.
- (૯) સર્પદંડ.
- (૧૦) દાકતર વૈદની મદદ.
- (૧૧) આરોગ્ય વિરૂદ્ધ ટેવો.
- (૧૨) આગવિવાહ તથા પડદાના રિવાજો.
- (૧૩) પીવાના તથા ધરના ઉપયોગના પાણીની જાત તથા ગુણ.
- (૧૪) પીવાના તથા નાહવાના તથા લુગડાં ધોવાના કામ માટે એકજ તથાવ અને નદીનો ઉપયોગ કરે છે કેમ.

(ગ) —કેળવણી.

- (૧) નિશાળની સંખ્યા.
- (૨) સ્કુલની સંખ્યા.
- (૩) શાળા કેવો જાતની.
- (૪) છોકરાની હાજરીની સંખ્યા.
- (૫) છોકરીઓ "
- (૬) વિદ્યાર્થિકાળ.
- (૭) માનભાવાનું લખાણ વાંચી સહે એવા મોટી ઉમરના મનુષ્યોની સંખ્યા.
- (૮) " " લખી શકે. "
- (૯) " " અંગ્રેજી બોલી શકે. "
- (૧૦) " " અંગ્રેજી વાંચી શકે. "
- (૧૧) " " અંગ્રેજી લખી શકે. "
- (૧૨) શાસ્ત્ર અથવા વિશેષ કેળવણી પામેલા જનોની સંખ્યા.
- (૧૩) પહેલાં લખતાં વાંચતાં આવડતું હોય અને પછી જુદી ગમેલા એવા.
- (૧૪) આમળ અવ્યાસ માટે ગમેલાં તથા છોકરીઓની સંખ્યા.
- (૧૫) તેઓને ભણવાનું ખર્ચ કેની રીતે મળું છે.
- (૧૬) માધ્યમિક શાળામાં ભણેલા છોકરાઓ આગળ જતાં સારે ધંધે લાગી ગયા છે કે કેમ.
- (૧૭) કોઈ ખેતીની કાલેજમાં ભણવા ગયું છે ?
- (૧૮) સારી કેળવણી પામીને કોઈ છોકરાઓ પોતાના ગામમાં ધંધે લગ્યા છે ? ત્યાં તે પોતાની કેળવણીનો શો ઉપયોગ કરે છે ;
- (૧૯) ગામમાં પુસ્તકગાળા કે પુસ્તકો છે કે કેમ અને કેટલા છે. અને કેવી જાતનાં છે.

(દે) — ગામડાનો વહીવટ

- (૧) પચાવત
- (૨) ગામડાનો હિન્દ
- (૩) આરોગ્ય સંમતી વહિવટ
- (૪) પોલીસનો વહિવટ
- (૫) કૃષિના અધિભરીત સાર્વજનિક મથક
- (૬) ગ્રામીણ પ્રમાણ
- (૭) કોઈ લોક દાના લડવામાં ગ્રામીણ છે કે કેમ અને તે શા માટે
- (૮) ગામડાની અને વિવાદી તંત્રોનો ન્યાયની સહાયતાની ખાતરી મળે કે વાસ્તવિક મદાર સુધાર છે

(દે) ગામડાનો ઇતિહાસ તથા વૃદ્ધિ

- (૧) ગામ ૧૧ આર્થિક નિષ્પત્તિ કે હાલમાં શો પુરાવો છે ?
- (૨) આર્થિક સુધારા કરવા માટે ની રીતો અનુકૂળતા છે ?
- (૩) જમીનનું પાણી પાવામાં કાંઈ વધારો થઈ શકે એમ છે કે કેમ ? વધાર કરવા ખોટી રીતો છે ? ખોટા હોય તો તે શા માટે ખોટા નથી ?

(દે) સામાન્ય

- (૧) જો તો મનમાં આસ કુટુંબો ૨૪ તેના ધર્મો ૧૧ તથા આવક ખર્ચ અને સામાન્ય રિવાજોની હદ મેંત આપો
- (૨) અમુક માત્ર ૧૧ લોકના હાથમાંથી જમીન જતી મહેની હોય તો તે શાથી જતી રહે છે ? લોક સા માટે ખર્ચ છે તથા શા માટે વેચ છે ? એક ગામ આથી બીજા ગામ કે ગણે પરદેશ લોક જાય છે કે કેમ અને શા માટે ? તેઓ પાછા આવે છે ? આ તરફના જવા આનંદથી ગામની આર્થિક માનસિક અને સામાજિક જીવન ઉપર શી અસર થઈ છે ? સુખ અને એકાગ્રતા મનું નવું શુ શુ ખર્ચ વધુ છે ? ગ્રામજનોની રોતમાં ખીજ શા શા ફેર થયા છે ? લાભ અને ખીજ ધર્મક્રિયામાં કાંઈ ફેરફાર થયા છે કે કેમ ?

[વસન્ત-ઓક્ટોબર,]

આહકોને વિજ્ઞાપિત.

૧. વસન્તનું સવાજમ હવેથી શ. ૩૩ એવામાં આવશે એમ ગયા માસમાં જાહેર કર્યા પછી અમને વિચાર આવ્યો કે આ વાસ્તવમાં અમારા આહકોનો સૌ મત છે એ જાણવું જોઈએ, અને એમના ખત પ્રમાણે જ વસન્ત ઓરિસે નિર્ણય કરશે જોઈએ. તે ઉપરથી અમે આહકોનો "રિવાજમાઈ" થી મત લીધો-અને એમાં જણાવ્યું કે આહકોની ઘણી જ મદદી સંખ્યા અમારા પ્રથમ અંશાવેશો મતમાં મળે છે, પરંતુ થોડાંક સંખ્યા એવી જોવામાં આવી કે જે "રૂઝ" કાગળ અને સાત દોઝ સાથે શ. ૩૩ સવાજમ પસંદ કરે છે. જોએ તો શ. ૩૩ તું સવાજમ ખરેખર બારે લાગતું આહક રહેવા દરમ્યાં ધરાવતા હોય તેવાને અત્યુદ્ગતા મળે તે માટે થોડાંક નકસો અમે આજ્ઞાતની (રૂઝ કાગળની) હદવધીયું. સારા કામગીરી ઉપર પાંચ દોઝનું જ વસન્ત-એ મત નહિ તેવી સંખ્યાનો જ થયો તેથી એ અમે સ્વીકાર્યો નથી.

૨. ઉપર જણાવેલી વ્યવસ્થા કરવા જતાં અગતિકતાએ વિચાર્યું થયો છે તે માટે અમે આહકની ક્રમા માગીએ છીએ, એનું અને વૈરાખના એક થોડા સમયમાં બહાર પડશે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां मृतानां मधु भक्ष्य सत्यस्य सर्वाणि मृतानि मधु । यथा-
वमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमारमेदममृतमिदं प्रप्तेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂર્ત્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યાનાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

૧૧૧ ૧૭, અંક ૨.

[માસિક]

ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૭૪.

મહાન પ્રસંગ.

"The need of the Empire is India's opportunity"—His Majesty
George V.

પ્રજાસત્તાએ આખી પૃથ્વીને રાજ્યથી બાવન કરતા બેડો હોય એમ લાગે છે. યમ-
રાજ એ એક હાથે આટલી કે રુધિરના ઘડા પીતો પિતાય ન
રણદાક. હોય અને આપણા પ્રાચીન રાજકારો માને છે તેમ જગતનું નિયા-
મક એક પ્રયત્ન જ સ્વરૂપ હોય—તો આ યુદ્ધ વર્તમાન યુદ્ધના
બોર મનુષ્યસંહારમાંથી જગત કોઈ અપૂર્વ જીવન પામશે એમ દરેક શ્રદાળુ આત્માને આશા
છે. સામાન્ય જમીનના હંકે મોટે લડતાં રાજ્યો—જેમાં એક જીતે, બીજું હારે વા ગંને
પાવેપાક વામ—તેઓનું યુદ્ધ તે ખરો 'રણપટ' નથી, એ તો મરલાં દૃતરા કે આખલાની
પાછાવેરે ભયરો કે સંગ્રામકારની લડાઈ છે. ખરો 'રણપટ' તે જ છે કે તેની વેદિમાંથી
જીવનની બાવનાની જગ્યાઓ આકાશ તરફ ઊડતી હોય !...

પણ આવી બાવનાઓ આ યુદ્ધમાં તમે ક્યાં જુવો છો? આ યુદ્ધ તે મનમાં
ધનનાં જીવન જ યુદ્ધ નથી? છે. પણ ધનનાં જીવનની અસખી (કાંઈ) પરસ્પર લગાડને એમાંથી

જે અગ્નિ પ્રકટ્યો છે તે પવન છે. એ અગ્નિ તે મનુષ્યમતિને રનરાજ્યના અગ્નિ છે,—
 મહારા તમારા નહિ, પણ મનુષ્ય મતિના—અને એણે ધનની તૃણાને ધાસની પૂળીની
 માફક રૂપી દીધી એ મેકડો વર્ષથી ઇંગ્લાન્ડની એમ થર્ચાવી પડનાર અમીરોએ અત્યારે
 તમને તમને જમીન દેશને આનાજના 'માવેતર' માટે આપી દીધી છે, મજૂર વર્ગના પગમેવા
 પીને હાથપુષ્ટ બનનાર કારખાનાવાળાઓએ ધધાનો નફો, બરડે આખા કારખાના, દેશને
 સમર્પી દીધા છે, અને આજથી છ વર્ષ પહેલાં ધનિક વર્ગના ધન ઉપર શોષિતની છીની
 મૂકનાર લૉલડ જર્જેન્સને જેઓ 'લૅડ્ઝ'ની ઉપમા આપતા તેઓ એ જ જર્જેન્સી મહા
 પુરુષને હાથે અત્યારે મેકડો છે—અમે છે, અને ઇંગ્લાન્ડના તાર્કિકોએ આમાં વિશ્વાસ
 મૂકે છે એટલું જ નહિ પણ ટ્રેડ્ઝમાં અમલદારી આપેલી પ્રજા પોતાનું એક મેકડો સંચિત
 કરેલું ધન અત્યારે ધીની પરનાજની માફક મુદના અગ્નિમાં ટોમે છે

ધનતૃણાનો આ જેવો તેવો ત્યાગ નથી પણ જીવનતૃણાના ત્યાગ વિના એકસી ધન
 તૃણાનો ત્યાગ એ મારી નાખવાના બચથી ગોંઠે આધેલું ધન છેડી આપનાર બાચવા માણસના
 હાથપણ જેવો જ બાણાય પણ ઇંગ્લાન્ડની પ્રજાએ જીવનતૃણા ત્યાગવામાં પણ ખામીરાખી
 નથી મુક્યો. ફન્ટિમિ નાગતાની સાથે હજારો મુલકો—નિર્ધન અને નસીબા બાલકો જ નહિ
 —પણ અમીરના છોકરાઓ અને કોલેજોમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ મુદ્દે ચડી ગયા અને જે
 વખતે વિજયની આશા નહોતી પણ માત્ર મરવાની જ ખાતરી હતી તે વખતે ડરમનની
 ગતિમાં માત્ર વિનમ્ર કરવા માટે તેઓ રણમાં ધસ્યા અને પોતાના દેહના ખામ્યા કરી
 દીધા. 'વળા'ઓએ શુ શુ કર્યું? પોતાના પ્રાણમર્મોન વ્હાવા પુત્રો પતિઓ અને બન્ધુઓ
 ગણમાં જતા, એમના હમેશના કાંચે પેાતે જીપાડી લીધા અને પુરુષનું સ્થાન ગણમાં અને
 સ્ત્રીઓનું જ સ્થાન ધરના છે એમ બતાવી આપ્યું અને યોડાક જ માસ જીવે રાજકીય
 હકની માગણી કરવાને અંગ્રેજ રાજ્યરચનું પૈક બાગવા તૈયાર થયેલી સ્ત્રીઓ એ અત્યારે
 તૃપ્ત જતા રમચક્રમાં કેંદ્રીની માફક પોતાની આગળી ભેરવી દીધી. એટલું જ નહિ
 પણ એમની કેટલીકે તો જીવની દરકાર ન કરતા રણમુખિમાં જઈ પોતાના દેશ જીવનુઓના
 ધવાએના ઘરીરના મલમપટા કરવામાં પોતાના જીવને જોખમમાં જતાયો. અને એજ પ્રમાણે
 આખી પ્રજાએ સો વર્ષની ધનતૃણાનું અને જીવનતૃણાનું પ્રાયશ્ચિત પણ વર્ષમાં કર્યું અને
 રણમુખની મહાદીક્ષા લીધી.

પણ અત્યારે એ જ દીક્ષાનો પ્રયોગ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અગ્ર તરીકે દિનંદુરયાનને
 આપ્યો છે—અને એ પ્રયોગનો એ કેવી રીતે નિર્વાહ કરે છે તે ઉપર એના બવિધ્યનો
 આધાર છે આજથી બાર મહિના ઉપર (જાન્યુન, ૧૮૭૩) વસન્ત યુગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા
 'સામ્રાજ્ય અને સ્વરાજ્ય' ઉપરના વસન્ત ઓફિસના એક લેખના શબ્દો અત્યારે હું ફરી
 વાચુ છું એમાં કહેલું હતું કે 'પચાસ સહ વર્ષ ઉપર દિનંદુરયાનને એક ધનાઢ્ય દેશ માની
 એને બ્રિટિશ તાજના હોરાની ઉપમા આપાની, પણ અત્યારે તો સામ્રાજ્યરક્ષણમાં એનું
 સ્થાન વિચારતા એને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ધરી (pillar) જ કહેવી વધારે ઠીક લાગે

છે” —આમ કહીને એ લેખમાં હિન્દુસ્થાન ઉપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો અત્યારે કેવો મહોટો આધાર છે અને હિન્દુસ્થાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એક સુખ્ય છાવણી અને લશ્કરી સરંજામનો ઉદ્યોગશાળા બનાવવાની કેવી જરૂર છે એ વિશે લેખાલુથી નિરપેક્ષ કરવામાં આવ્યું હતું. અત્યારે એ જરૂરને અનુસરી પગલાં ભરવાનો વખત આવ્યો છે, બહુ એ માર્ગે પમણાં ભગવાનું કામ રાત્ર થઈ ચૂક્યું છે અને એમને એ વર્ષ સુધી ચાલશે —અને તે ચાલશે જ, તો એટલા વખતમાં નવા હાથ તેજથી હિન્દુસ્થાનનું ઇવન’સંસ્કાર પામી જશે. અહો ! હિન્દુસ્થાનનું કેવું અહોભાગ્ય ! બવિધ પ્રશ્ન જ નાણે છે, પણ હિન્દુસ્થાનનું ભવિષ્ય કે જ હોતું બોધીએ એમ આપણે પ્રજાકૃપાથી નજીએ છીએ.

પણ અમે એમ પૂછાવું સાંભળ્યું છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સુદ્ધ લઘ્યાથી હિન્દુસ્થાનને શો ફાયદો ? આનો ઉત્તર એ જ વચ્ચત-ઓરિસના લેખમાં મળશે. આ સુદ્ધથી હિન્દુસ્થાનને અસંખ્ય ન્દાની મહોટો મુરદેલીએ ખમવી પડશે —તે માત્ર સુદ્ધ દરમિયાનજ નહિ, પણ સુદ્ધને પરિણામે લાંબા વખત સુધી પણ; પરંતુ એ સર્વની સાથે હિન્દુસ્થાનને એક મહોટો લાભ એ થશે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પ્રાણ —સ્વરાજ્ય —જે અત્યાર સુધી આ એક અંગમાં મન્દ મન્દ જ ફરતો હતો તે છૂટથી ફરવા માંડશે અને એક તરફ હિન્દુસ્થાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ઇવન અંગ બનશે અને બીજી તરફ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પક્ષાપાતના મેગમાથી મુક્ત થશે.

પણ તમે કહેશો કે એ ‘પ્રાણ’ ક્યા ? “એ સુદ્ધનાં સ્થાપન ક્યા ? —દસ લાખ તરવાર હિન્દીઓનાં મિયાનમાંથી ઠીલળી પડે એ હિન્દુસ્થાનની સરહદને દુશ્મન આમળા મરખી પણ અરાટે તો. પણ તેજાનાં મિયાનમાં તરવાર ક્યા છે ? એમને શગતન ચટે એવો શગતનનો દેવ ક્યા છે ?” —આ પ્રમાણે પૂછાય છે. પરંતુ આ પ્રશ્નોમાં અમને ઊંડો ભાનિત રહેલી દેખાય છે. હિન્દીઓનાં મિયાન દબે તરવાર વિનાનાં રહેશે નહિ. તેઓને માત્ર લશ્કરી બરતીમાં સામાન્ય સિપાહીની ઝોળમાં લેવામાં આવશે એમ નહિ, પણ હિન્દુસ્થાનમાં લશ્કરી કેળવણી માટે કોલેજો બિઝાઈને એમ એમને કેળવવામાં આવશે, તથા એમને લશ્કરમાં ‘કમિશન’ અને અખવદારીની જગાએ પણ સારી સંખ્યામાં મળી શકશે. લાંબા વખતથી નિરાશ બનેલી અને તે દરમિયાન ‘એ ઉપદાર ગણી ધ્રુવરો હરખ દબે તું હિન્દુસ્થાન’ એમ શાન્તિને જ પાડ બાણવાલી પ્રભુ અત્યારે પહેલે નિમન્ત્રણે ‘યુ-દ્ધમાં જુસ્સાથી ફૂલી ન પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી’, પણ કુશળ લીધેલા રાજ્યતંત્રીને બોરેસો રહેશે કે જેમ જેમ સુદ્ધની જ્વાળાએ પાસે આવતી જશે તેમ તેમ એનો અગ્નિ દહામાં દહા લોહીને પણ ગરમ કરશે અને જમતુ બેશે કે “શમમધાનેષુ તપોધનેષુ મૃદં દિ દ્રાહાતમકમસિતે તેજ —શમપ્રધાન અને તપને જ ધન માનનારા આ હિન્દુસ્થાનના લોકમાં પણ સામાને બોળી મૂકે એવું મૂઠ તેજ દંકાઇ રહેલું છે.

જે આ સ્થિતિ બેરોગર સમજતે અત્યારે વાર દોન્દરને લશ્કરી નોકરી ફરજિયાત ન કરતા શોકની રતનન્ત્ર ધન્ય ઉપર ગમી છે.

પણુ તે માટે બેશક શરતનનેા હેતુ જોઈએજ. શાકુન્તલના પૂર્વેકતા મોકલા કહ્યું છે તેમ “તદન્યતેજોઽભિમવાદ્યમન્તિ”—એ દાહાત્મક તેજ તેઓ ત્યારે જ પ્રકટ કરે છે કે જ્યારે માત્ર તેજ આવીને તેનું અપમાન કરે છે. હિન્દીઓને પરાભરમાં અપમાન ત્યારે જ લાગશે કે જ્યારે આ યુદ્ધ તે આપણું છે અને એમાં પરાભવ થાય તો તે આપણો થાય એમ એમને લાગણી હોવાનું થયે. પણુ એ મમત્વજુદિ સ્વરાજ્ય મને નો જ આવે એમ માનવું હોય તો તે ખરૂં છે તેમ જ ખોટું છે ખરૂં એવી ગતિ છે કે એ હિન્દુસ્થાનના રાજ્યમાં સ્વતંત્રજુદિ પેદા થયા વિના આ યુદ્ધમાં મમત્વજુદિ આવી અશ-
ક્ય છે, પણુ એ ખોટું પણુ છે અને તે એ અર્થમાં કે પાર્લિમેન્ટમાં હિન્દુસ્થાનને ‘હોમરૂલ’ આપ્યું એમ જાહેર થાય તો જ હિન્દુસ્થાન સ્વરાજ્ય પામ્યું ગણાય એમ નથી; સ્વરાજ્ય એ ક્રૂરતા બહારના અધિકારનું નામ નથી એ નો જીવનના ઉત્કર્ષ સાથે એવી મેળે સિદ્ધ થતી જીવનની અવસ્થા છે; એ કોઈની આપી-લીધી ટાંગ આવે એવી ચીજ નથી. હિન્દુ-સ્થાન સામાજ્યને યુદ્ધ બદશે અને સામાજ્યનો પ્રાણ એનામાં પ્રવેશશે નહિ—એ બનવા જેવી સ્થિતિ જ નથી મહાત્મા ગંધીના શબ્દોમાં—

“It follows, then, that we can but accelerate our journey to the goal by silently and simply devoting ourselves, heart and soul, to the work of delivering the Empire from the threatening danger. It will be national suicide not to recognize this elementary truth. We must perceive that, if we strive to save the Empire. We have in that very act secured Home Rule.”

માટે બહાર માગતી વશિકરણ જાણુ પા મુકો, અને પ્રજાઓ કેવી રીતે ઉદ્ધવ પામે છે અને અસ્ત પામે છે એના વિશ્વનિયન્તાએ કંઈ ગૂંચલા અને હતિદામને પાને પાને જાગૃતા મહાન નિયમેા હવે વિશ્વામ ગળેા અને પછી તમ્મગ થયે ‘કવિ’ની લલનાર કાંતી વાણીમાં—

“ચંદો છતયા જગ, બ્યુમલો યામે
યાદેભ કૃતિને પડે, કંતેહ છે આમે”

તન્ત્રી

મૃત્યુ.

There is no death ! what seems so is transition ;

This life of mortal breath
Is but a suburb of the life elysian,

Whose portal we call Death

(Longfellow).

‘મૃત્યુ’ એ શબ્દ મનુષ્ય માટેને લાયક લાગે છે. તેનું કારણ એ છે કે, કાંઈ જન્મના એવાથી આપણને પાર્થિવ વસ્તુઓનો મોહ છે; આપણું જીવન શરીરના અને ઇંદ્રિયોના સુખ માટે જ છે એમ આપણે માનીએ છીએ. લાંબા અભ્યાસથી જ માણસ બંધન તોડી પેલી, પાર એઈ શકાય છે. ત્યારે આપણને ખબર પડે છે કે ખરી રીતે મનુષ્ય મૃત્યુ પામતો જ નથી. આ લોકનું જીવન તે માત્ર એક શાળા જેવું છે, આપણે એમાં ધણું શીખવાનું છે, અને તેમાંથી પસાર થયા પછી પરલોકમાં જવાનું છે. આ ભૌતિક જીવનની શાળાના પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે આપણને આ પંચભૂત શરીર દ્વારા વસ્ત્ર આપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે આ શિક્ષણ પૂરું થાય છે, ત્યારે આપણે આ વસ્ત્ર કાઢી નાખી બીજું વસ્ત્ર ખરીદીએ છીએ. તે વસ્ત્ર ચર્મચક્રથી કેવાનું નથી. આપણે મૃત્યુ તો પામતાં જ નથી કારણ કે આત્મા અમર છે.

મૃત્યુ અથવા દેહનો ત્યાગ, તે ખરા જીવનનો—આધ્યાત્મિક જીવનનો—એક ન્દાનો બનાવ છે. આપણને એમ લાગે છે કે મૃત્યુ એટલે મનુષ્યત્વનો અંત. અને એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. કારણકે આ જીવનના સર્વ બવહાર બંધ પડે છે અને આપણે નજીકનાં નથી કે ખરા મનુષ્ય (આત્માએ) માત્ર એક જીવું વસ્ત્ર જ કાઢી નાખ્યું છે. આ અજ્ઞાનને પરિણામે મૃત્યુ એ ઔદિક જીવનનો ચોક્કસકાર બનાવ છે. ખરી રીતે જોતાં તો મૃત્યુ અસ્તિત્વ જ નથી ધરાવતું. ‘મૃત્યુ’ એ સ્વર્ગસ્થના જેવી એક ભાવિ છે. ‘રાત્રે પછી સૂઈ આકાશમાં’ તો હોય છે, માત્ર આપણે ‘તેને’ એઈ શકતાં નથી. પરંતુ આપણે નજીકથી જોઈએ કે સૂઈ પૃથ્વીના બીજા ભાગમાં પ્રકાશે છે, અને બીજા દિવસે પ્રભાતમાં તે શરીર ઉગશે એ વિષે આપણી ખાતરી હોય છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા પૃથ્વીના નહિ પણ જહાંડના બીજા ભાગમાં મૃત્યુ પછી પ્રકાશે છે અને મૃત્યુનો અર્થકાર દર થતાં બીજા આત્માઓ પણ તેને મળશે જ.

Never the spirit was born; the spirit shall cease to be never,
Never was time it was not, End and Beginning are dreams !
Birthless and Deathless and Changeless remaineth the spirit for ever;
Death hath not touched it at all, dead though the house of it seems.
The man now dead is the man now born, still living man,

One same existent spirit.....wilt thou weep ?

The end of birth is death, the end of death...is birth.

આ લોકનું જીવન તે બે અનંતતા (eternities) વચ્ચેની મર્યાદાગ્રામી જેવું છે. મૃત્યુ તે આત્માને દેહના બંધનમાંથી મુક્ત કરવારો હોય છે.

એક સારો દાખલો લઈએ. કોઈક વખત એકાદ ન્હાનું પગી ધરના ઝોરડામાં દાખલ થાય છે. પણ પછી જે બારીમાંથી પોતે દાખલ થયું હોય તે જ ન જડવાથી બહાર નીકળવાનાં કાંકાં ખારે છે, ભીંતો છત પર અથડાય છે, અને આખરે યાત્રીને ભોંય પર પડે છે. આપણે ક્યારેક લાવી લેને ઉચ્છીએ. પણ આપણો હાથમાં આત્માથી તે ઘણું જ ભય પામે છે અને કંપે છે. છતાં ત્હેને ખરે રસ્તે દેખાડવાનો, મુક્ત કરવાનો ખીજો માર્ગ ન હોવાથી ત્હેને હાથમાં ઉચ્છાદ્ય સિવાય છટકે નથી આસોની બહાર લઈજઈ હાથ ઉઘાડીએ અને પછી પાછું રસ્તે રીતે અનંત આકાશમાં ફડી જાય તે જેતાં આપણને કંટવો આનંદ થાય છે.

આ દૃષ્ટતા આપણા મર્ત્ય જીવનને પણ લાગુ પડતું નથી? આપણો આત્મા દેહ રૂપી ધરમાંથી બહાર નીકળવાનાં કાંકાં ખારે છે. અને મૃત્યુ રૂપી પ્રેમાગ હાથ ત્હેને અનંતતામાં લઈ જવા માટે પોતાના પગમાં લે છે. જે હાથ આત્માને ઉચ્છતર જીવનમાં પકે છે તે આપણા ઉપર આવે, તો ત્હેનાથી ભય પામવાનું શું કામ?

મૃત્યુ એ મરુખનો શત્રુ નથી. જીવનનોકા પ્રતીયા કિનારા ઉપર બાધેથી હોય છે, ત્હેને બંધનો શાપી નાખી નિ સીમ સાંત સમુદ્રમાં પ્રવાણ કરાવનાર એ એક મિત્ર છે.

આ સરં એક પરમ સત્ય છે એની ના કહી સકાય નહિ. અને વસ્તુવાનના દૃષ્ટિ-મિદુથી જેતાં મૃત્યુ ભયાનક નથી જ. તથાપિ પ્રિયજનનું મૃત્યુ પતા મનુષ્યો રદન કરે છે, તે આપણું મૃત સંબંધી દુખી થયું છે એ વિચારથી નહિ, પણ આપણને ત્હેનો વિરક્ષણનો વિચોગ થયો છે એ વિચારથી જ. મૃત્યુ મરનાર પર નહિ તો પાછળ રહેવાં સ્નેહીઓ પર વિરહદુઃખ આવે છે, જ. અને તેથી જ 'મૃત્યુ' શબ્દ ભયંકર લાગે છે.*

S.

જીવન શ્યામ.

(સોરઠ મીઠી રાગણી.)

સુન્દર જીવન શ્યામ !

હું તે શા, પ્રભુ ! તમ ગુણ ગાઉં !

વિરાટ વિશંબર વિદ્યસો છો :

પદ્મજ અમને હમયા હસો છો :

ગરવા પ્રભુ ગુણગણ !

હું તે ક્યમ તમ આયાં ગાઉં !

દેવાંને દિન્ડોડ દિવો છો :

અમ નયને રસતેજ મિલો છો :

ગુણમધુરમિત પ્રાણ !

હું તે તમ પ્રભુતા ન પીગળું !

નિશ્ચિનનાં મુખ દુઃખ ભૂલવો છો :

ભોગવતાં ઉગ્ર અભય બરો છો :

આ તે શાં અમ માન !

હું તે તમ ગોપાલન માનું !

પ્રીતિ, ભક્તિ, વત્સલતાઃ જ્યાં—

પ્રકટો છો પુરુષોત્તમતા ત્યાં :

સાંકેતિક સંજ્ઞાન.

હું તે સમજુંઃ ક્યમ સમજાવું !

આપણાંધિવે પુણ્યાત્મ પ્રભાવે,

વરે દેવવરે દિવ્ય પ્રભાવે—

ભાગ્યોદયઃ ભગવાન !

હું તે ક્યમ પ્રભુ ! કોતેન ગાઉં !

કરનાલી કરુણાલય તીર્થે

નર્મદા તટ

“સલિત.”

વતન 'બહાલુ' છોડતાં.

(ગઝલ)

વતન બહાલુ છોડતા હું કે ઉર ચતું,
પરિચિત પ્રદેશ ત્યાગતા'ના દિલ ચાતું

વતન

દિવસો જહાં વ્યતીત કીધા માન-આંકમાં,
વીસરી વતન કદાપિ શકે શુ મનુષ્યતા ?

વતન

સ્મૃતિપટે રકુમાં કરે કે બાલ-કીકનો,
નિર્દોષ કે વૃક્ષાન-કે શિશુ-પગક્રમે

વતન

લીધી દીક્ષા જ્ઞાનની પવિત્ર રચાન જે,
જ્ઞાનરક્ત હૃદય તે શુ નિરમરી શકે ?

વતન

જીવનના પ્રસંગોકેશ રમણો જાગતા,
મરણ શા રાત ના રકુરે સ્વભૂમિ ત્યાગના ?

વતન

કન્ધુ માન જીવનસન્ધ્યા ગાળી અહીં શા,
રનેહે સંકારાતી જ્યોત અહીં જ પૂરતુ ?

વતન

નવિઆલ્પા સુખાઈ,
તા ૨૪:૪-૧૯૧૮.
બુધ-રાત્રિ

}

અન્દશકર ; નર્મદાશકર પંડ્યા

૬૧. મોટેસોરોબાઈની શિક્ષણ પદ્ધતિ

અને

તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા વિચારો.*

ઇટલીમાં મોટેસોરો નામની બાઈએ સિદ્ધ શિક્ષણને માટે જે પદ્ધતિ અને પ્રક્રિયા રચાયાં છે તેને આધારે અંગ્રેજ અને જાણ અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદો કરવામાં આવ્યા છે અને તેને પરિણામે તે પદ્ધતિને માટે પોતે એમ કહેવ છે કે સારીરે રૂપી બંધન પુરાયેલો આત્મા ઇશ્વરના જ્ઞાનને ઇચ્છે થઈ શકે તો તે પોતાની પદ્ધતિને બળે કે જે વધુ સેવાથી શક્ય થકે તેવો વધારે સંભાળે છે, એટલે કે જાણતા તરીકે બધાંમાં સહ રીતે જાહેર કરે કે “દુ. માગ હાથોવડે જોઈ શકે છું.” અંધકાર મધ્યે અને માન્ય ધાર કરીને પ્રત્યેક શિશુનો આત્મા વિકાસ પામવામાં જરૂરી વિચારે, તેની જુદીની ગતિ દિ શુદ્ધિત બળ ધારણ કરે અને અનેક રીતે કેળવણીને માટે જતાં જતો આપાસ વિન અભ્યાસ આગળ વધે છે—એવી રીતે જ્યાં જ્યાં ત્યાં ખરેખર નિર્દોષ રીતે કહેવું જોઈએ કે વિદ્યાના વિશિષ્ટ પ્રદાનવાળે માટે પ્રત્યેક પ્રદત્ત ગતિમાં જે જે પ્રદર્શનો કરે છે તે સાનંદાશ્રય ઉત્પન્ન કરનારાં છે.

આધુનિક દાયકામાં સુધરેલા દેશોમાં શિક્ષણવનને માટે મોટેસોરો સર્વે સુધરના બળ છે હજારોમાં તો એ સુધારે એટલે અંગ્રેજ આગળ વધ્યો છે કે અધ્યાત્મિક અને શિક્ષકશાસ્ત્ર અભ્યાસમાં દિનપ્રતિદિન જોઈતો ઘટાડો થતો જાય છે, એ ઉપરથી તેઓના સારીગું બંધારણ સુધરવું થાય છે. જો એ અને એના જેવા જાણ સુધારાઓનું તાત્કાલિક હુકમો મળે તો સંક્રાંતિ તો એટલું કહેવું બસ છે કે દરેક જાતનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન પામવાય સુધારો અનેક દિશામાં થવા પામ્યો છે.

૬૧. માસ મોટેસોરો પોતે લખે છે કે—૧૯૧૧ના ફેબ્રુઆરીમાસમાં ગ્રેફિસર હેન્ડે કબજે. હોમ્સ નેઓ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના કેળવણીખાતાના વક્તા હતા તેઓએ મારા અંગ્રેજ અંગ્રેજમાં ભાષાંતર કરવાનું માન આપવાની સૂચના કરી—“એ ભાષાંતર ૧૯૧૨માં પ્રસિદ્ધિ પામ્યું, પોતાની ઇચ્છાઓ તથા અંગ્રેજ બાઈની આદર્શો બહાર પડી તે બે સમયન વચ્ચેનાં વખત એવી રીતે ઉપયોગમાં લેવા કે સુસ્થ અને નહિ સમય તેવી બાજતે જોઈ શકીને જાહેરમાં સુધી જાવી. મોટેસોરો પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી આપવાનું કામ આનંદ

* કેળવણી સંબંધી અને જોડેલી લેખખાતાના કેળવણીની પદ્ધતિ વિષેના આ નં. ૨ જેમ આ વિષયના ખાસ અભ્યાસને પામે લખાઓ છે.

આપે તેવું છે; છતાં કેળવણી આપનાર કે સેનારને એવું ધારી લેવાની જરૂર નથી કે મનુષ્ય જાતિને કેટલે રીતે આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતાં નવ-શવન અર્પણ કરવાનું બને, અથવા તે મનુષ્ય જાતિનો તેનાથી વિહાર થઈ શકે. પદ્ધતિ ઉત્તમ પ્રકારની છે, પરંતુ તેનાથી મનુષ્યને એકાએક લાભ થઈ જાય એ માન્યતા મિથ્યા છે. હરકેઈ પદ્ધતિ ગમે તેવી ઉત્તમ હોય તેપણ તેનાથી ચમત્કાર કે અદ્ભુત ફેરફાર થઈ શકતો નથી, કદાચ એટલું જ બની શકે કે ઉત્તમ કેળવણીની પદ્ધતિ અમલમાં મુકવામાં આવે તો તેનાથી ધીમે ધીમે સગીન લાભ થવાનો સંભવ રહે છે. અસંખ્ય એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે મનુષ્યજાતિ સંબંધે “ક્રેસે-ડી-બેન્જીની”-પદ્ધતિ બેકે માત્ર અખતરશરૂ છે, તેપણ તેનું વિદ્વાન લેહિને પ્રયોગ તરીકે અભ્યયન કરવાની જરૂર છે, કારણ કે શાસ્ત્ર તરીકે વિકાસ પામવાનો તેનાં મૂળ તત્ત્વોમાં સંપૂર્ણ અવકાશ છે, અને એ વિકાસ ચત્તું કુદરતના દુષ્ટ ભેદો એક પછી એક યથા બહાર પાડી શકશે. મોટોસોરોગાઇ વિદ્વાન હોવાથી તેની પ્રતિભા હયા પ્રકારની છે; તે ઉપરાંત તેનો ઉત્સાહ, તેની ધીરજ અને રચના રચી બંધારણ બાંધી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અનુસાર વ્યવસ્થા કરવાની બીજી નક્કિ દરેક વિચારવત વાચકના ધ્યાનમાં આવે છે, તે બેતાં તેની શુદ્ધિ તથા ઠાલપણ ઉપર ઘણો ઉંચો અભિપ્રાય બાંધવાની કુદરતી રીતે તીવ્ર ઇચ્છા થવા વગર રહેતી નથી.

કેળવણીના પ્રદેશમાં નવી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ દાખલ કરવા તરફ ઈચ્છા બેઠવાનો જે આપણો હાલનો યુગ છે તે દરમિયાન ઇટલીની રહેનાર બાઇ દા. મોટોસોરોગાઇ પોતે ઘણો શ્રમ લઈ જે નવીન રીતિ અમલમાં મુકવા માટે પ્રસિદ્ધ કરી છે તેનાથી શિક્ષણ-શાસ્ત્રને ઘણો લાભ થયો છે, કારણકે અધ્યાત્મ નિધાનો મુખ્ય તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરવાથી હેઠાં લમલમ એકસો વર્ષ થયાં મોટા ફેરફારો થયા કરે છે તેવામાં બીજી પાસાથી પ્રત્યેક શિશુને આ બાઈએ જાતિ અનુભવ વડે કેળવણી આપવા માટે અખતરશરૂ ગોઠવ્યા છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર પ્રયોગો ઉપર આધાર રાખે છે; પ્રયોગો અનેક પ્રકારના થાય ત્યારે તે મહિથી મળતો અનુભવ અનુમાન તથા તર્ક ઉપર આધાર રાખે છે, તે ઉપરાંત જાતિ અનુભવથી સિદ્ધ કરેલા માર્ગો પણ સ્વીકાર કરવાને પાત્ર થાય છે. એટલે કે રસાયણ અને વૈદકશાસ્ત્રની માફક આ શાસ્ત્ર પણ પ્રયોગો ઉપર આધાર રાખે છે; કેવળ તર્ક કે વિચારના સદા ઉપર જ રાખે છે તેમ નથી.

ચાલતા યુગના વરાળ અને વીજળીની શક્તિથી બ્યવહારને વધારતાં યંત્રો તથા સંચા કોમોની વચ્ચે નિર્વાહ પામતા જીવનને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ પદ્ધતિની ઉત્કૃષ્ટ આકાંક્ષા ઉત્તેજિત કરે છે, તેને અનેક રીતે તૃપ્ત કરવાની જરૂર છે. કાળનો મહિમા હજી એટલે અંશે વિસ્તાર પામ્યો નથી કે જે વખતે ‘શાસ્ત્રીય શિક્ષણ’ કળાને માટે સારા પાયા ઉપર એક શાળા ઘડીઆવાડ અને ગુજરાતના કોઈપણ ભાગમાં બાંધવામાં આવી હોય. વર્ગો જેવા ગામડામાં પેટલાદ તાલુકામાં આ શિક્ષણ પદ્ધતિની અનુસાર શિક્ષણ આપવાનો અમા-રબ થયો છે કેટલે દરજ્જે એ કાર્ય નિર્વાહ આવ્યો છે તે કહી શકાતું નથી.

ગુસ્પે સર્જી (Giuseppe Sergi) નામના મનુષ્ય જીવનશાસ્ત્ર (Anthropology) ના કાબેલ પુરૂષે ઇટલીને માટે કહ્યું છે કે:—

Today in the social world, an imperative need makes itself felt—the reconstruction of educational method, and he who fights for this cause, fights for human regeneration.”—

આજકાલ સામાજિક વ્યવહારમાં એક મોટી આવશ્યકતા વર્તાઈ છે અને તેની પ્રતીતિ યાચ છે. કેળવણીને લગતી પદ્ધતિનું અંધારણ ફરીથી કરવું તે રૂપી એ છે; અને જે મહાન પુરૂષો આ બાબતમાં લડત કરશે તેઓ મનુષ્યના ઉદ્ધાર માટે એટલે કે મનુષ્યના નવા જીવનમય જમાનાનું અંધારણ કરવા તરફ તે લડત થઈ એમ ગણી શકાશે.”

આ લડત કરવામાં અધ્યાત્મ ગામના પ્રયોગો વારંવાર કરવા પડશે; અર્થાત્ત્વ વેળા મનુષ્યના મન અને મગજમાં યત્ના વિકાસનું પ્રત્યેક શરીરના અંગમાં રૂપાંતર દેટલે દરજ્જે યાચ છે તેને લગતું અવશેષન કરીને ખરેખર, જૂલ વિનાના, સુદ્ધિ તથા કાળજી પૂર્વક એકલા કરેલાં શાખલાઓ સદિન શિક્ષણ વર્ગમાંથી કોઈએ વિદ્યતા ભરેલી ગીતે અધ્યયન કરવું જોઈએ; અને પરિણામોનો પુષ્ટ વિચાર કરી તેમાંથી યોગ્ય લાભ પ્રમાણે સાર કાઢવામાં આવે તેનો અમલ કરવો જોઈએ; કારણકે કેળવણીના સંસ્કાર પેદા કરવામાં જે અંધારણ બાંધવામાં આવે તેનો પાયો અચળની અવસ્થામાં નાંખવામાં આવે છે.

શિક્ષણ સખજ કરવાં માટે સુખ્ય બાબત એ જ્ઞાનમાં લેવાની અગત્ય છે કે પ્રત્યેક બાળકને અંજલિ ખાસ યોજન અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન શિક્ષક મેળવવું; અને વિદ્યાર્થીના શરીરની અને મનની શક્તિ નપામવી; એટલું જ નહિં પણ તેના મગજનું વલણ ગમત કરવાની વૃત્તિ, પ્રીતિ વગેરે દેટલીક લાગળીઓ અને હાવખાવો ઇત્યાદિ બાબતોથી વાકેફ થવાની જરૂર છે. માતા આ સ્થિતિમાં વધારે યોગ્યતા ધરાવે છે પરંતુ દરેક માતાને પોતાની મગજશક્તિનો વિકાસ શિક્ષણસાત્ત્વનાં બધાં ધોરણો અને બધી પદ્ધતિઓ અમલમાં મુકી શકે તેટલે અંશે યથો હોય તેમ માની શકાય નહિ. આવા અંગેઓમાં શિક્ષકનો ફરજીને વધારવાનો, કાર્યવાહકતાની સત્તા વધારવાનો અને આજીવિકા વગેરે વધારવાનો પ્રશ્ન હલો આગળ આવે છે; પરંતુ આવા પ્રશ્નોનું સમાધાન સમાજને કે રાજ્યકર્તાને મોંપવું તેવા અનેક વિચારો ઉપર પુષ્ટ મનન કરીને ટા. મોરેસેરીએ વ્યવહારમાં અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તક રચવા પહેલાં પોતાના અનુભવ મુજબ અખતરાઓ સિદ્ધ કરી જોયા. તેણીએ સુખ્યત્વે કરીને શિષ્ય વર્ગની (Hygiene) તંદુરસ્તીને લગતી બાબત ઉપર (anthropology) પર-પરાગત મનુષ્ય પ્રકૃતિને લગતાં સાત્ત્વ સાથે અંજલિ ધરાવે છે તેની ઉપર, તથા અધ્યાત્મ વિદ્યાર્થી પ્રતીતિ યત્ના ફેરફારો યાચ છે એ સર્વેનું જ્ઞાન તથા તેમાંથી નિકળતો અનુભવ જ્યારે શિક્ષણ મેળવી રહે ત્યારે આદર્શ રૂપ કે નમુનાદાર શિક્ષક થઈ શકે. પોતાનામાં અમુક અંશે દ્વંદ્વરતી બક્ષીમ હોય અને અમુક અંશે બહારના મેસેજોવડે તૈયાર કાગવામાં

અવરથામાં જેમ અમજશક્તિ જામત રહી રાહતી નથી તેમ આ ક્રિયામાં પણ ચાપ તેવી શીક રાખવાની જરૂર છે.

૧. મેટિસોરીની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં માનસિક બળ વાપરવું પડે છે; અને ચિત્ત રમતમાં એકાગ્ર રહે તેને માટે આંખના ઉપયોગની ખાસ જરૂર છે, છતાં જ્યારે આંખો બંધ રાખવામાં આવે ત્યારે બીજા માનસિક વિકાસે ચતા જાય અને તેની વચ્ચે ચિત્તને રમતમાં રિથર કરવાની જરૂર છે. આવા સંયોગમાં દરેક વખતે શિક્ષકે પોતાની જુદી અને અનુભવથી પેદા થયેલાં કલાપણ વાપરીને ક્રમેલની રીતિનો ઉપયોગ વાજબી નહિ લાગે તેથી મેટિસોરીની રીતિને અજમાવી અગર અનુકૂળતા પ્રમાણે બંનેમાંથી શોધ્ય લાગે તેમ મિશ્રણ કરીને કામમાં લાગુ પડે તેવી રીત પોતે જ સુક્તિથી શિક્ષક અમલમાં મુકે તો જ ખરો લાભ થઇ શકે.

એટલે સુધી ચર્ચા કર્યા પછી એક હકીકત જાતાવવી જરૂરની છે કે માખાપના ધરમાં આ કાઠી બાઇની શિક્ષણ પદ્ધતિની જે જે સામગ્રી અને રામ રમીવાના પદાર્થો હોય તેજ અથવા તેના જેવા આપણા દેશને માફક અને તેવી રીતે એકલા કરી તેના સંમહરચાત તરીકે બાળકને ઉછેરવાની જગ્યામાં સુધા તેનાથી લેખોને હવે પામવાનું નથી; કારણકે કેળવણીના પ્રદેશમાં તેનાથી કોઈ જાતનો અગાધર પેદા થઇ શકતો નથી. એ બાઇની પદ્ધતિ મુજબ તો શિષ્યપનારને ગુપ્તગુપ્ત ઉભા કે ખોલા રહી જોયા કે તપાસવા દરવાનું છે, બહુ જરૂર લાગે ત્યારે મદદ કરવાનું, હિંમત આપી હોંસ વધારવાનું (Inspire) સૂચના કરવાનું, દોરવાનું, સમજાવવાનું, સુધારવાનું એ એવી અનેક રીતે ચતુરાઈથી જરૂર લાગ્યા પ્રમાણે કામ લેવાનું છે. કેળવણી આપવી એટલે વ્યવહારમાં અમુક બંધારણ અમલમાં મુકવું પડે છે, દક્ષ તપાસ કરીને અખતરા કરીને પ્રયોગો કરવાથી સંતોષ પામવાનું નથી. અલબત્ત સારી કેળવણી આપવાને ઇતેન્નર રહેતાં માતાપો રાસરમીયાં સંપાદાવે તે ધણું સારું છે; પરંતુ તેને કેળવણીના પ્રયોગમાં અસરકારક બનાવવાં માટે કોઈ પ્રયોગ શિક્ષકની દખ્ખરેખ અવશ્ય હોવી જોઈએ. કેટલાક અંગ્રેજ શિક્ષણ ચાલના નિયુજ્ય વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે લખવાનું કામ આદ કે નવ વર્ષની અગાઉ શિષ્યવાનું નથી; અને કેટલાક અમેરિકન શિક્ષણ ચાલોએ તેથી પહેલાં શિષ્યવા તરફ છે; તો આપણે આપણા દેશમાં દરેક બાળકની મગજશક્તિ અને કુદરતી વલણ ઉપર આધાર રાખીને વર્તન કરવું જોઈએ.

બાળકની અંદર રહેલી કુદરતને ખરાબર સમજવી તે બહુ મુશ્કેલ કામ છે. પુત્ર ઉમરે પહેલેલા માણસની અંતઃસૃષ્ટિ, બહારની ચેષ્ટા, આકાર ઇમિત વિગેરેથી સૂચિત અને છે; પરંતુ બાળકના મનોવિકાસે તે બહાર લાવી શકવું નથી. તેની અવરથામાં સમજવા જોઈએ તેમાં જ ચતુરાઈ રહેલી છે. બુખીઓ કે ખામીઓ કાંઇપણ જો વધારે ગુમ રહે છે તો તે બાળકના સંબંધમાં બને છે. અંગ્રેજ મથકાર જેવ જોનમન બુખીઓ કે સીંદૂર માટે નાના કદને ઉઠેલીને કાંઇક એવો જ્વન કાઢે છે:—

It is not growing like a tree

In bulk doth make man better so

Or, standing long an oak three hundred year
To fall a log at last dry, bald and sere;
A lily of a day
Is fairer far in May,
Though it fall and die that night
The plant and flower of Light
All proportion we just beauties see
A short measures life may perfect be.

[illegible]

1
 1 2
 1 2 3
 1 2 3 4
 1 2 3 4 5
 1 2 3 4 5 6
 1 2 3 4 5 6 7
 1 2 3 4 5 6 7 8
 1 2 3 4 5 6 7 8 9
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે લખોટાની કે દડાની હારો ગોઠવવી; અને લેનના કે સુતરના દડાની ઘુંથણી જેવું એક, બે, ત્રણ એમ દસ મુંવી જુદી જુદી રમતની યુક્તિઓ બનાવવી નથી બાળકને મંખ્યા શિખવવાની શરૂઆત સારી રીતે થઈ શકશે. એ સવળા પ્રયોગો વખતે કુદરતનું અવલોકન બહુ ખારીટીથી અને ઝળઝળપૂર્વક કરવાનું છે; અને શિક્ષક કે માતાની ખરી કમોદી આવા વખત પર થઈ શકે છે.

આપણા આજના જમાનામાં ખરૂં મંડીન રાત્ર આપવામાં આવતું નથી એવી ફરિયાદ વારંવાર થવા કરે છે. દા. મેટ્રેમોરી જેવા શિક્ષકનું કાર્ય પ્રત્યેક શિખની કુદરતી પ્રવૃત્તિ અને તેનો કુદરતી વિકાર કરવા તરફ આપત રહે છે, અને તેની સાથે અત્યંત પ્રવીણ શિક્ષક શિક્ષણને મૂળથી પાયો મજબૂત બાંધવો જોઈએ, એવો મુદ્દો સિદ્ધ થાય છે. ખરા કાળેલ શિક્ષણ-કલાના શાસ્ત્રીઓ અને વિભાગીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે—

"The ripest knowledge is best qualified to instruct the most complete ignorance."

જો એવી રીતે શિક્ષણનું કાર્ય બધી પાઠશાળાઓમાં થઈ શકે તો જે ફરિયાદ—
 "Our higher education goes wrong because our lower is unsound," એટલે, કે ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી ખોટા-ખામી છે તેનું કારણ પાયો કામો એ જ છે એવી ભૂલનું કલક કેળવણીની પદ્ધતિપરથી નિકળી નવન-છતાં વ્યવહાર પદ્ધતિ તે સમ્યક નથી, અને અનેક બાળકોના સ્વભાવે તે કૌંખનું જરૂરી નિવારણ પણ થઈ શકે નહિ એ સમજતાં બાધ લાગશે નહિ.

શિક્ષણ આપવાનો પ્રારંભનો કાળ અને તેની મંજૂર અવધી કેવી અને કેટલી હોવી જોઈએ તેના મંજૂરમાં નિપુણ વિદ્વાનોમાં પણ મતભેદ છે, જે બાળકનો જન્મ કેળવણીનાં ચાતાવરણમાં થયેલો હોય છે અને જેની ઉપાધિઓ કેળવણીને અનુકૂળ હોય છે, તેમાં બાળકને માટે શિક્ષણનો સમય જુદો, તથા જેના ધ્યાની જ માત્ર કેળવણી લેવાની હોય છે અને જેની ઉપાધિઓ શાળાપ્રયોગી શિક્ષણ માટે ખામ અનુકૂળ મળી શકતી નથી તેઓની કેળવણી આપવાનો સમય બીજો સમજાય છે. દાખલા તરીકે એક ખેડૂતના છોકરાને શિખવામાં તે ૧૦-૧૨ વર્ષની વયનો થાય ત્યારેથી પુરતું મણાય એવી માન્યતા પૂર્વે અને પશ્ચિમમાં હતી; તેજ રીતે બીજા કાંઈકરો કે ધધાદારીનાં બાળકોને માટે સમજવાનું હતું; પશ્ચિમમાંથી તે માન્યતા દૂર થઈ છે; અને પૂર્વમાંથી ધીમે ધીમે દૂર થવાનાં મારાં ચિહ્નો દૃષ્ટિએ થવા લાગ્યાં છે. રસીન લખી ગણેલ છે કે—

"In great States children are always trying to remain children and the parents wanting to make men and women of them. In vile States the children are always wanting to be men and women, and the parents to keep them children."

આપણા દેશમાં હજી સાંજાની કેળવણી અતિ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં પહોંચી નથી તેમ જળી જેને પ્રાંતીય (National) કેળવણી કહીએ તેવી સિદ્ધિદાયક બની નથી. જેમ ઝોગણીગમે સતત પૂરોપ-અમેરિકા માટે પ્રગતિ અને વિદ્યાસત્તા ગણાયો છે, તેમ વીયમો સતત હિંદુસ્થાન માટે થતાની મોટી વસ્તી હાલના મહા ગંધામથી વિખરેલા મનુષ્યોત બનાવે છે. પેઇન નામના લેખકે લખ્યું છે કે—

Each city is subjected to great expense every year for the constitution of roads, for fortifying its ramparts and for buying arms and equipping soldiers. Why should it not spend an equal sum for the support of one or two school masters? The prosperity of a city does not depend solely on its natural riches, on the solidity of its walls, on the elegance of of its mansions, and on the abundance of arms in its arsenals, but the safety and strength of a city reside above all in a good education which furnishes it with instructed, reasonable, honorable and well-trained citizens (Compayré-History of Pedagogy P. 115 Payne).

અને આશય એમ કહેવાનો કેટલો રીતિનો નથી કે, ડા. મોટેસોદીની પદ્ધતિ અને પ્રકાર આપણા દેશને તદ્દન મારફત આવશે; પરંતુ એટલું જણાવવાનો હેતુ છે કે આપણાં ગૃહોમાં માતાઓ આવી બલિતું શિક્ષણ આપે કે જેથી થોડી મહેનતપરે ભવિષ્યમાં ગાળકને શુદ્ધને ઉપયોગી શિક્ષણ મળી શકે; અને તેમ ન થાય તો તેને માટે રમના કે બનાવતના ખાસ પોતપોતાને અનુકૂળ પડે તેવાં દરેક માતાને જનાવી લેવાનો અધિકાર છે, અને તેઓને વધારે સરલતા કે સુગમતા પડે તેવી રીતે અમલમાં મુકવાનો અવકાશ છે. માતાના જોગામાં છેક જળવણીની જ જાણકારી દેવાંકે ચિહ્નો જડાર પડવાનો અને વિદ્યાસ પામવાનો આરંભ થાય છે, ત્યારથી કરે અનુકૂળ વખતે શિક્ષણક્રમની અનુકૂળ યોજના લાગુ પાડીને અમલમાં મુકવી તેને માટે પ્રથેક માતાની મુનસૂરી ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ; પરંતુ કૃશજાતાવાળી કળાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને તેવી જ રીતે દરેક શુદ્ધની કેળવણી મોટે ભાગે પ્રગતિ પામે તો કાળે કરીને આપણા દેશની કેળવણીનો પાયો નાંખવાનું અંધારણ સુધરી શકે તેમાં શંકા નથી. દરેક દેશ અને દરેક કાળમાં ઉત્ક્રાંતિ (Evolution) માટે આત્મલિક ફેરફાર નિમિત્તવતો જ નથી, અને ખરેખર ખરેખર માનસર ફેરફાર કરવાનો નિયમ સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. Evolution and not Revolution is the order of Development.

હવે માતાના જોગામાં જન્મ પરવસ પડી રહીને રમત કરે ત્યારથી કેળવણીનો અમુક પ્રકાર શરૂ થાય છે; તેમાં માતાના જાન અને ઉદાપણ ઉપર કેળવણીના પ્રકાર અને પદ્ધતિનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને મુકે છે, આદર્શથી તાગા પરખર મુક છે, અને ખરેખરો ઉત્તમ પ્રતિભો નિશ્ચય તે માતા જ છે; પરંતુ એવી માતાઓનો અનુભવ કરવો અથવા આ કાર્મિક જંગમનાં થોડી અંખાથી અધિક જોવાં તે માત્ર સ્વપદર્શન જેવું છે

એમ એવી હાલના સમયની હોય તો તે વિચારવા જેવું છે. કેળવણી આપતી અટકે ખરૂં જોતાં બાળક કે ગમે તેવી વયના શિષ્યની પ્રકૃતિનો વિકાસ કરવો એવો અર્થ પુષ્ટ રીતે સમજાવ્યોમાં ઉતારવાની દરેક જોખમદાર આર્તાપિતાને જરૂર છે. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવું તેજ અમુક્ય છે તેનું કારણ એવું નથી કે તેનાથી જ્ઞાનનો ભંડાર વધતો થાય છે પરંતુ તેનાથી ભવિષ્યની ગીતજાનનું ઉત્તમ જથ્થાગ્રણ વચ્ચે પામે છે. એક પશ્ચિમ તરફનો વિદ્વાનશાસ્ત્રી લખે છે કે:—

“ It is culture not knowledge simply that is the ultimate aim of education, that is to say, education is a process of assimilation, not one of accumulation. Education is a growth of self-consciousness. ”

કેળવણી આપતી એટલે શુદ્ધ ઉત્તમ પ્રકારના મંત્રકાર પાડતા; અને પ્રકૃત ' જ્ઞાનનો ભંડાર ભરવો એ અર્થ નથી, કારણકે કેળવણી ખરી રીતે મંત્રકરણ નહિ' પણ સંભરણ—અર્થાત જ્ઞાનની આત્મા સાથે એકવચ્ચ-સ્વપ્રત્યક્ષિમાને માર્ગે પ્રગતિ થવી તે એવો અર્થ છે. તે જ સિદ્ધિનયક કરવા અને તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આખી દુનીઆમાં સર્વેની વધારે મોટી જીત મેળવનારી શક્તિ તે રોહ-પ્રીતિ ઠહી શકાય. આપણું જીવન એક તત્વ-વેત્તાના મન પ્રમાણે તો આદર્શમાંથી પતિત થવા જેવું છે. “ લોગ્જેસો ”ની કવિતામાં લખ્યું છે તેમ.—

Then the little Hiawaths,
Learned of every bird its language,
Learned their names and all their secrets;
How they built their nests in summer,
Where they hid themselves in winter,
Talked with them whenever he met them,
Called them “ Hiawath's chickens ”—હત્યાદિ

માતાએ આદર્શરૂપી જનવાને માટે જાધા મેયોએ સાનુકૂલ હોવા જોઈએ. વીશમી સદીના વિકાસની સાથે આપણા દેશમાં ગાનિક શક્તિએ અને ખીજ વધારે મોટી તથા તીવ્ર ગતિની શક્તિએનો અમલ જામી પડવાથી માતાએને બાળકોથી અપમ રહેવાનો પ્રમંથ વધારે આવે છે અને આવતો જશે—હાલનીશાળાઓમાં અને ઘરમાં પણ એવી જાતની કેળવણી આપવામાં આવે છે કે શાળા કે ગૃહ એક બાગુપર અને જીવન દશા જાગતી ખીજ બાગુપર—અર્થાત જીવનદશા ખરેખરી હંદમોની જામતીની દશા સાથે નિક-ટનો મંથન ધરાવે છે અને જે શિવજુકમથી ટકી રહેવો જોઈએ તે રહેતો નથી—તેવો મંથન જાગ્રત બનાવી તેનો ટકાવ કરવા જે કોઈ પદ્ધતિ ખમ્મ ઠહી શકાય તે કરવા એ જ છે; અને તે શક્તિ મનુષ્ય પ્રાણીઓમાં પેદા થાય તેવું યોગદાની માધી જગતના વાત બંને કાંઈ પણ હોય તો તે માતાપરુ-માન જનવાનો ધર્મ-એ જ છે. માતાનો પ્રેમ એક દિસ

આખી ફનીઆની ઉપર રાજ્ય ચલાવશે; અને તે પછી લકાઇની તૈયારી કરનારાં વહાણો અને મનવારો તથા બંદુક કે તોપો કાંઇ રહેશે નહિ. અરે અવિષ્વની માતાઓ! તમે જામત થાઓ અને તમારી કીર્તિ ધર્મની ફરજની ખરાબર પિછાન કરો; તે એ છે કે તમે એવા પુત્રો તથા પુત્રીઓને જન્મ આપો કે તેઓ સલાહ સંપ-શાંતિ, દયા-પ્રીતિ અને બાધ બેનના જેવો સ્નેહ રાખીને એક બીજાની સાથે જનસમૌજમાં વર્તે; અને તેમ કરવાથી હાલ જે ફક્ત મ્હોંએ બોલાય છે તે પ્રાર્થના ખરી પડશે કે: “તાંડે રાજ્ય હે પરમેશ્વર અદિ’ પૃથ્વી ઉપર થાઓ, અને જેવું સુખ તાંડે રાજ્ય સ્વર્ગમાં હોવાથી બોગવાય છે તેવું સુખ અહિ પૃથ્વી ઉપર થશે.”

તા. ૨૧—૩—૧૮. ૩

મંજુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

અંબાલાલ સાકરલાલ.

મહારા ભેખત્રિપાત્રું મયાળું આટલું જ કેમ કરુંછું? દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ હું કેમ નથી લખતો? માન્ય જનનું અપમાન કરુંછું?—તેમ નથી. મહારા મનની સમજ એ મુર્તિ ‘દિવાન બહાદુર’ તરીકે ખડી થઈ નથી સકતી. હું તો ‘અંબાલાલ સાકરલાલ’ અર્થવા ‘અંબાલાલભાઈ’ એટલી મંઝાથી જ એ વ્યક્તિ જોઈ સંકુચું. માનવ-મેડળમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ નામ (વિશેષ નામ) ની સંગા વિના તો મન ઉપર છપાતું નથી જ; એટલે નામમંજા એ આવશ્યક છે. એ અસ્પષ્ટ મંજા વિના ચાલે એમ નથી. એ ઉપરાંત જે વિપાધિયો લગાડો તે વ્યક્તિત્વદર્શન માટે અધિક છે માટે અનાવશ્યક છે અને મહારે તો આજ આ અસાધારણ વ્યક્તિત્વ વિશે, એ વ્યક્તિત્વની છાપ મહારા મનના પટ ઉપર શી પડી હતી તે વિશે, યોગીક છટક છટક તોષ કરવાની હચ્છ છે.

નામમાત્રવંદોષ! આમ નામથી જ, માત્ર સ્મરણમાં જ, સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહેવા માટે લોહી શોક શા માટે કરતા હશે? નામ પાછળ મૂકી જવું એ તો જીવનસાધ્યનું એક મુશ્કેલી છે. પરંતુ તે દૃષ્ટિથી હું આ હિદ્માત્ર નથી કાઢતો. નામ વડે જ વ્યક્તિનું સ્વરૂપ ખડું થઈ સકે, અને તેથી નામ માત્ર અવશિષ્ટ રથાથી શોક કરવો અનુચિત ગણ્યું. એ વ્યક્તિસ્વરૂપ નામ વિના કાંઈક મનને અગોચર રહેશે, આમ જ્ઞેતાં મૃત્યુ એ ગૌણ બનાવ થાય છે, નામસ્મરણથી વ્યક્તિત્વની સતત મેનિધિ એ પ્રધાન વસ્તુ બને છે. અલખત, ઐહિક જીવનકાળમાં જીવન જીવવાના વિધિ ઉપર એ નામસામર્થ્યનો આધાર છે જ.

એ નામસામર્થ્ય અંબાલાલજીના જીવને અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પરંતુ તે જીવન વિશે ચર્ચા કરવાનો અત્યારે પ્રભંગ નથી, મહારી પ્રતિજ્ઞા પછુ તે માટે નથી. આજ તો, ઉપર પ્રતિજ્ઞા દર્શાવી તે પ્રમાણે, એ જીવનમાંથી પ્રગટ થયેલા વ્યક્તિત્વની

આગળ વાંચી સંમજાવતા હતા; હેમાં અર્થ સમજાવવાનું કામ અપવાદ પ્રમત્તે જ કરતા હતા; માત્ર હેમનું વાંચન તે જ અદ્ભુત શિક્ષણરૂપ થતું હતું.

દેશીભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની હિમાયતના હાલના યોગણાપૂર્ણ સમયમાં અંબાલાલભાઈનું શિક્ષણનું એક સારૂ નોંધવા જેવું છે. છઠ્ઠા તથા સાતમા ધોરણમાં એઓ મુખ્યત્વે શિક્ષણ આપતા હતા. એ પ્રશ્ને શુભસતી બાપાને ઉપયોગ, મણિત ઇત્યાદિ જેવા વિષયોમાં એઓ કરતા હતા ખરા, પણ જવલે જ; જદું ભાગે બધા વિષયો એઓ અંગ્રેજી ભાષાને જ શીખવતા હતા. અને હેનો લાભ હમને મૂલેને તો ખરેખરા કીમતી થયો હતો. દરેક વિષયનું અંગ્રેજી ભાષામાં શી રીતે પ્રતિપાદન કરી સકાય તે હમને અનુભવથી સમજાયું હતું; અને એ રીતે હમારી અંગ્રેજી ભાષાની શક્તિ કેળવાતી હતી. આ વાતના ઉદાહરણ રૂપે, તેમ જ અંબાલાલભાઈની શિક્ષણની રીતિનું સામર્થ્ય બતાવવાને, એક દશાન્ત આપું છું. ધોરણમાં ૯ હતો તે વખતે અંગ્રેજીભાષામાં વર્ણોત્તરો વિષય હતો લગભગ પાંચ સમગ્રી સહતો નોતો. માત્ર એક જ દિવસ અંબાલાલભાઈએ હમારે વર્ગમાં આપીને એક જ ક્લાસ એ વિષયનું પ્રતિપાદન હેવું તો સમર્થ અને મગ્ન રીતે હું કે તે પછી એ વિષયનાં તત્ત્વોની છાપ મહાન મન ઉપર કાગમ રહી, દર થઈ ગઈ. પીઞ્જનું શીખવ્યું અને અંબાલાલભાઈનું જ શીખવ્યું એ બરોબર આવી ના મહે. શુરોસ્તુ મૌનં વ્યાપ્ત્યાનં શિષ્યાસ્તુચ્છન્નસંશયાઃ એ વચનનો મહ અને અપર્ય અર્થ હતો હવે જ હેમની પદ્ધતિનો વિચાર કરતાં સમગ્રી સમર્થ.

હું છઠ્ઠા ધોરણમાં હતો ત્યાં સુધી મંરૂતના શિષ્યમાં હું તાન કાચો હતો. મુખ્ય કારણ એ હતું: એ વિષય તરફ પ્રવૃત્તિ કરવાનું આવરણ, અને નિરૂદ્ધનું તે પ્રવૃત્તિ કરવા મ્મ ઉત્પન્ન કરવાનું અસામર્થ્ય. ધાતુઓનાં, નામોનાં, વિભક્તિરૂપો હમને પૂઝામાં આવતા, તો હું અને બીજા ધણા છોકરાઓ કેવળ મધ્યે માગીને રૂપ કરેતા, અને ભોગભેજે ખતં પડે તો નબર ચડતા! આ સ્થિતિમાં અંબાલાલભાઈએ મેટ્રિક કક્ષામાં હું આવ્યો ત્યારે જનતા જોઈ, અને કોઈ અદ્ભુત સુતિથી એ વિષયમાં હવે રસ પૂર્યો અને શિક્ષણ આપ્યું, કે મેટ્રિકમાં અને તે પછી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં બી. એ. સુધી સંરૂત તે મ્હારો અતિ પ્રિય વિષય થઈ ગયો અને પરીક્ષાઓમાં મારાં પરિણામ આગ્યાં.

આ બે પ્રશ્નો—અંગ્રેજીમાં Stocks અને મંરૂત એ વિષયોમાં અમાધારણ શિક્ષણ વિન્યયના પ્રશ્ન—નું સારૂ અંબાલાલભાઈની શિક્ષક તરીકેની શક્તિનો વિવક્ષણ પુરાવો આપે છે. Stocksની બાબતમાં હેમણે જેણે કે વિદ્યાર્થીની સુદ્ધિશક્તિના કાષ્ઠક ભાગમાં અસામર્થ્ય છે, કોષ્ઠક દ્વયો સ્ મિથિલ થયે છે, મંરૂતના વિષયમાં જેણે કે કેવળ આલસ્યનો કચરો અને કાટ ચડીને મન્વની ગતિ રોધાર્થ છે: મ્હાં, શું, નહતર છે તે જોયું; કચરો કાટ કાઢી નાખ્યા, મિથિલ સ્ દેશીને યાદ કર્યો, વિષયમાં રસ જાગ્યાનીને તેવ પૂર્ય, અને આમ મન્વ સ્વચ્ચરિયત કરી-મગ્ન રીતે ગાયે એમ બનાવી દીધ.

સંવમયુક્ત કોમ બરેલી, મુખચર્ચા કરીને ચુરુજી બોલ્યા:—“This is sheer impo-
tence!” બસ, એટલું જ કહીને એ ચાલતા થયા, અને પેલા લગ્નવેલા વિદ્યાર્થીનું
મોઢો ઠરમાઈ ગયું, અને ચૂપ થઈ, એ નીચે માથે લખવા મડી ગયો.

સામાન્ય રીતે દે. આ ચુરુના ઠપકામાં કદી પણ આવેલો નહિ, અને કદી પણ જાણે
સ્વરે એઓ મ્હારી જોડે બોલેલા નહિ. પરંતુ મ્હારી એ જ સરસ માર્ગ આદરવાની સાખ્યને
લીધે એક પ્રસંગે અતિ વિરક્ત બનાવ બન્યો. મેટ્રિકના વર્ગમાં મ્હારી જોડે બે વિદ્યાર્થીઓ
વિલક્ષણ હતા; તે બંનેને હું તથા મ્હારા બે ગોઠિયાઓ જરાક કૂરતાથી મસ્કેરીઓ કરી
હંમેશ સતાવતા હતા. આ સતાવણીનું સહન ના થવાથી બંને એક દિવસે એ બેમાંના
એકે દલાસમાં જાયા થઈને અંબાલાલભાઈને દરિયાદ કરી:—“સાહેબ! આ નરમિદરાવ,
અને આ—મ્હને તથા—ને વારંવાર મસ્કેરીઓ કરીને હેરાન કરે છે.” અંબાલાલભાઈએ
શીખવવાનું કામ એકદમ બધ કર્યું અને લગભગ પંદર નીસ મિનિટ સુધી ખાસ મ્હને ઠપકો
દેનારું ભાવણ ચલાવ્યું: “ઈશ્વરે નરમિદરાવને તથા—ને કૃત્યન કર્યા ત્વરે હેને એમ
થયુ કે હેમને અમત માટે રમકડાં જોધો તેથી—ને તથા—ને કૃત્યન કર્યા.” દલાલ
બહુ બહુ હમને ચારી નાંખનારાં વચન કર્યાં, મ્હારાં આંખોમાથી નરગર આંસુ પડ્યા
માંડયાં.—જાત. આ દલાલમાં જુદિસિદ્ધાંતને બદલે આમ પરાણ રીતે આપના વર્ગને
નીતિશિક્ષણ મળ્યું.

નીતિશિક્ષણ સાળામાં આપવાની દારી હાની અનેક સ્વાભાવિક રીતિયોનો આદર
અંબાલાલભાઈ કરતા તે સરનો મંચક થઈ મને કે. માળામાં નીતિશિક્ષણના નિયમ પ્રથમ
ઉપર અપૂર્વે અગ્રહાડ પ્રકાશ પડે.

ધાર્મિક શિક્ષણ તો સરમરી સાળાઓમાં આપતું અસાધ્ય જ છે. પરંતુ અંબાલાલ-
ભાઈ શિષ્યોનાં ચારિત્ર્ય ઘડવા માટે અનેક આદર્શોને અગર કરતા દત્તા રેંદની કીમત
ઓછી નહોતી. કેટલાકનું માનવું એમ હતું કે એઓ આદરખાનેથી nothing (નાસ્તિક)
હતા. પરંતુ ખરું જોતાં આ જગતમાં કોઈ પણ વિચારમીલ પુરુષ નાસ્તિક થઈ શકતો જ
નથી; અને અંબાલાલભાઈ મ્હારા પિતાના સમાગમથી પ્રાર્થનાક્રમાગતમાં નિયમસર હાજરી
આપતા હેનું અગત્ય રીતે સિમ્પલ ઉપર ચૂક, પરિણામ ચુરસદાર દ્વારા આપ્યા વિના રહ્યું
નહોતું. કોઈ પણ રીતે આદર્શ ધાર્મિક શિક્ષણ ના અપવાદ પુરસ્કાના સામાન્ય શિક્ષણદાર
અને પોતાના ચારિત્ર્યની કામ મારફત ધાર્મિક શિક્ષણનું કામ એઓ કળાથી પાગ પાડતા
હતા. નીતિ અને ધર્મ, અવિચ્છેદ્ય જ છે, અને નીતિશિક્ષણ ચુક ઉપરથી આપતું અગત્ય
છે તેથી જ નિષ્પન્ન નીવડે છે; તે સાથે પરાક્ષ પદ્ધતિથી એ શિક્ષણ આપવાની કળા ઈશ્વર-
દત્ત જ છે. આ વાતનો અનુબવ અંબાલાલભાઈની સાથે ચુરસિદ્ધ મંચનમાં આવનારને
મુકમ રીતે થતો હતો. ઝીણા ઝીણા ચારિત્ર્યપટનના ઉપાયો દેખતા મગજમાં સ્વાભાવિક
ગતિ જ પ્રકટ થતા હતા. એક પ્રસંગ માલ જણવું. ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં પરાક્રમના આવરવાડ
મસ્દારચવ ઉપર કમિશન બેઠું હતું તે વખતે રેમિડેન્સીમાં હાજર કક્કોની જરર દેવાથી

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના ડેડ માતર ઉપર મેટ્રિક ક્લાસના છોકરાઓમાંથી કેટલાકને મોકલવા માટે માગણી આવેલી એ ચાર શિષ્યોને ખર્ચ કરીને અંખાલાલભાઈએ કહ્યું:—“તમે વડોદરા જશો?” છોકરાઓએ આનાકાની ભલામી, બદનાં કાઢવા, કાંઈ નહિ તો થોડા દવાઈની મુલત માંગી. અંખાલાલભાઈ બોલ્યા:—“મ્હારો માણેકલાલ હોત તો આજ જ દેને દોરી લોટા લઈને મોકલી દેત.” છોકરાઓ તેણેર યવાને કબૂન થયા.

અંખાલાલભાઈના વ્યક્તિત્વનો એક અવધાનથી લાભ મળે હોતો ને એ કે હું હેમનો શિષ્ય હતો તે સમયમાં દર રવિવારે મ્હારા પિતાને મળવાને એ આવળા બને એ મધ્ય કાલે સધી વાર્તાલાપ કરતા હતા આ પ્રમંથે હમેશાં હું હાજર રહેતો રતો, અને હેમના વાર્તાલાપ સાંભળવાથી મને શિક્ષણ મેરકાર મળતા હતા. એ વાર્તાલાપનું શ્રવણ તે જ અતુલ્ય શિક્ષણ બનતું હતું.

હાથ પ્રમંથોમાં એક વિશેષ પ્રમંથ વળી માઢ આવેલો. અમદાવાદમાં જાળ મચિવેલક સભા રચ. નવલગમ તથા અંખાલાલભાઈના ઉત્સાહ, યોગનાશ્રમિ, અને દર્શનશિલ્પી રચનાઈ હતી અને વેગથી હેતુ કામ ચાલતું હતું, તેવામાં જાળમચી થતા અનર્થ નરો દનાની કવિતાઓ રચાવવામાં આવેલી; એ કવિતાઓનું પરીક્ષણ કરવાની કમિટીમાં અંખાલાલભાઈ, નવલગમભાઈ, મ્હારા પિતા, અને બીજા એક બે મુદરચો હતા. એ કમિટી દ્વારા મકાનમાં દીવાનખાનામાં મળતી અને કવિતાઓ હેમને માધ શંગળાવામાં આવતી હતી. એ પ્રમંથે હું હાજર રહેતો, અને પરીક્ષણને અંગે થતી દીકાઓ સાંભળવાથી મણુ રહેને શિક્ષણમત લાભ થયો હતો.

હું મેટ્રિકમાં પાસ થયા પછી મુંબઈમાં ડોલેજમાં બધુવા રહ્યો તે વખતે અંખાલાલભાઈ કોમ પ્રમંથે મુંબઈ આવેલા; હેમને હું તથા મ્હારો એક વિદ્યાર્થી મિત્ર મળવા ગયા. દમ્હાન અભ્યાસ દિક રિરો પ્રત્તો પૂજ્યા પછી અંખાલાલભાઈએ પૂછ્યું—“રંધવાનું શી રીતે ચાલેલે?” હમે કહ્યું:—“હાથોદાથ ફરિયે ડિયે.” એ કાંઈક પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા:—“તમોરું મ્હો ધૂમાડાથી કાણું નહિ થઈ જાય?”—આમ કહી એક નરી વડના પરીની વાત કહી: સાસુએ વડને રંધવાનું કહ્યું ત્હારે જવાન વર કંઈ:—“મ્હારી વડનું મ્હો કાણું થઈ જશે.”

આ પછી અનેક વર્ષો પીત્યાં; હું કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કરી સરકારી મેકમાં પર્યો, અને ગુરુશિષ્યનો સંપર્ક ઓછો થતો ગયો. તથાપિ જ્ઞાને જ્ઞારે હું અમદાવાદ જતો ત્હારે વડોદરા રાજ્યમાંથી નિવૃત્ત થઈને અંખાલાલભાઈ આવ્યા પછી હેમને મળવાને માટે પ્રત્યેક વખતે હું જતો અને ઉચ્ચ પ્રકારના વિષયોની ચર્ચાનો લાભ હેમની પાસેથી હું લેતો. હાથ એક પ્રમંથે મ્હારા પુત્ર નસિનકાન્ત વિરો વાત નીકળતાં જણાયું કે હેના હાથના લેખો ‘વસન્ત’માં આવતા તે અંખાલાલભાઈ મળતાથી વાંચતા હતા અને વખાણના હતા. શિષ્યોની માથે આમ વચ્ચનતા અને મળતાવળત મેળન્ય માખનારા શુર વિરસ હોયલે.

ઈ સ ૧૮૯૮-૯૯ માં અમદાવાદમાં ડિમેટ્રિ'ગ. એઠ લિટરરી 'મેસામટી' ના તત્ત્વ-
મંડળની માગણીથી મેં એક અંગ્રેજીમાં બાપણ આપ્યું હતું, વિષયનું Social Dynamics :
ના. મેં આપ્યું હતું; સ્વ. ગો.વર્ધનરામે યોગ્ય જ સંખ્ય પૂર્વે એ જ મંડળમાં બે બાપણો
દિન્દુમીસાર વિશે આપ્યાં હતાં, તેના ઉત્તરરૂપે કાંઈ મ્હારું બાપણ હતું. ગો.વર્ધનભાઈના
બાપણ વખતે તેમ જ મ્હારા બાપણ વખતે પ્રત્યુપસ્થાન અંગાલાલભાઈને આપણમાં
આવ્યું હતું. મ્હને ગોતાજન આગળ જોળખાવતી વખતે અંગાલાલભાઈએ યોદ્ધા બાપણ
કહ્યું તેમાં હમારે શુરશિખ્ય મંજન્ધ દર્શાવતાં મ્હારે વિશે હેવાં તો રનેદબર્યાં મુનિવચનો
હતાં કે—મ્હારું બાપણ આરંભતે દ્વં દાણવાર શોભના પડી ગયો હતો. મ્હાર બાપણને
અંતે અંગાલાલભાઈએ પોતાના વિચારો દર્શાવતાં ગો.વર્ધનભાઈની અંગત સ્તુતિ કરાતી
સાથે હેમના વિચારો તરફ અમંમતિ અને મ્હારા 'વિચારો સાથે સંમતિ સખળ રીતે
દર્શાવી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ અમદાવાદમાં બસાઈ તે પ્રસંગે
"જોડણી" વિશેનો મ્હારો નિબંધ મેં વાંચ્યો તે માંગણીને અંગાલાલભાઈએ મ્હારા
અભિપ્રાયો સાથે અસંમત એસો હતા હતાં—મ્હારા નિબંધ વિશે બહુ પ્રશંસાનાં વચન,
મેદક પૂરાં થતે, મ્હને હજી. મેં કહ્યું:—“આપનું આપેલું પાતું મેં તો આપ્યું છે. નહું
કહ્યું મ્હારું નથી.” એ બોલ્યા:—“હું ઉમેશાં એમ જ કહ્યું હતું કે મ્હારું આપેલું મ્હને
મ્હારા શિષ્યો આ જતે આપ.”

ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં મુંબઈમાં બીજી સાહિત્યપરિષદ બસાઈ તે વખતે રત્નાગિરિથી
હું મુંબઈ ને પરિષદ માટે આવેશો. પ્રો. ગજનરને ઘેર હું ઠાવ્યો હતો. શ. કેવલલાલ ધ્રુવ
તથા અંગાલાલભાઈ પણ ત્યાં જ મ્હરે હતા. અંગાલાલભાઈ માથે એક પ્રાગ્નાં રૂંદેશા ।
આ પ્રથમ જ પ્રસંગ મ્હારે આવ્યો. જગન્ના વમેરની હેમની પ્રચિયાળ જેવી નિયમિતતા
આ વખતે મેં દીડી. હમે પરિષદ અને અન્ય વિગતને લીધે જગન્નાને માટે બેહવા ગોડા
ગમે તેમ બેસિયે, પણ અંગાલાલભાઈ તો અચુક ટકારે જ બેસવાના. હમે ગોડા જમવા
જમ્યે તો કહેરી કે—“બપો ત્હમે પોતાના ઉપર દાણુ રાખી સફેદો!” આ બેળાપરે
પ્રમંગે વાતે વાતે મેં હેમને કહ્યું કે મ્હારા ગુરુ તારે આપની હાજિ મ્હારી કને રાખવાની
જાણ છે. હેમણે તરત હેમના એક ફાંદિયને કહ્યું કે આદ રાખીને આપરે. હજી મુંબા તે
હાજિ મ્હને મળી નથી. પોતે તો જાણુમુજા થયા હતા. હેમનો દોષ નથી.

*આ હમારા સદવામતા વખતમાં એક વાતપ્રસંગે મેં અંગાલાલભાઈને કહ્યું—
“કુલશા સેકો આપના ઉપર મ્હને જમાડવાનો દોષ દે છે.” અંગાલાલભાઈ કહે:—
“એટલે? શી રીતે?” મેં કહ્યું:—“એ લેકો દહેજે—ત્હમે ચીડણા, જિની, ચોક્કસ,
કહ્યું પણ તપાસ કર્યા વગર ના માતો હેવા થવાએ તે અંગાલાલને લીધે.” અંગાલાલ-
ભાઈને આ આગેપથી દોષ ના ગયો. મેં પણ કહ્યું એ આવમજો મ્હારામાં બપે રૂં.

રોંગકોટમાં ત્રીજી માસિત્વ પરિપક્વ થી સ. ૧૯૦૬માં મળી તે પ્રવે પ્રમુખપદ મેળવે બહુ દડવારાબરી મર્યા વર્તમાન પત્રાલિકામાં ચાલી રહી હતી. આ મર્યાથી આરંભમાં હું અભાગ્યો હતો: રોંગારિમાં શુભરાતી વર્તમાનપત્રો મ્હારા બેચામાં બાગે જ આવતાં હતાં. એકમિત્ર હતેથી એકાદવાર વર્તમાનપત્ર મળ્યું તો જાણ્યું કે આ સાલભાઈ અને મ્હારી વચ્ચે પ્રમુખપદ માટે સ્પર્ધા ચાલતી હતી; દુઃખની વચ્ચે ખરું જોતાં નહિ, કેમ કે મને જો તો એ વિહારથી અરપટ જ હતા, પણ આમપામના લોકોએ ધાંધળ મલાવી પક્ષપક્ષી ઉત્પન્ન કરી હતી. આ પ્રસંગે મ્હને અંબાલાલભાઈ ઉપર જ લખીને વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવી હતી અને એ મર્યા સાથે મ્હારો કરો મેળવ્યું ન્હોતો તે વિશે ખાતરી આપી હતી. એ પત્રના ઉત્તરમાં અંબાલાલભાઈએ મ્હને જ જ લખી મોકલ્યો તે હેમાંના ઉદાર ભાવ, સંજ્ઞા અને ન્યાયશક્તિ માટે ચિરમરણીય ધન તરીકે મ્હને જાણવી શક્યોછે.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં અમદાવાદમાં પ્રાન્તિક મંત્રારસુધાગ મળિયદ્વું પ્રમુખપદ મ્હને મળ્યું તે પ્રસંગે મ્હારું બાળ્ય સંગળગવને માટે અંબાલાલભાઈ ખામ આપ્યા હતા. મ્હારું બાળ્ય પૂરું થયું કે તરત આપ્યા મયા હતા. પાછળથી કોઇ મિત્ર આગળ દેખે વાત કરી હતી કે "તુરંગિદશવત્તા માંસાલિક સુધાગ મેળવેથી દુઃખ ગતિ છે તે મ્હારે મંદ્યા અભિમત નથી, પરંતુ દેખના બાળ્ય તરફ આપ્યું દૃષ્ટિયે નું ચુચક દૃષ્ટિથી જોઈ સહુકું." આ જાન લખના વિચાર દર્શાવ્યા હતા. મ્હારા ઉપરની મગતાને બાજે જ એમીએ બાળ્ય ધાંધળ આપીને આમ મ્હને જાન આપ્યું હતું.

પેનશન લઈને અમદાવાદમાં આવીને અંબાલાલભાઈ ગણા પડી હેમની પાસે પ્રત્યેક પ્રસંગે હું જોતો હોવામાં એક વખત મ્હને મ્હારી એક યોજના બતાવી; ગામડાંમાં દવાખાનાંનો લાભ વ્યાપકરૂપે મળતો નથી અને એ સાધનને અભાગે અનેક જાણે દુઃખ બોમવેછે, મદ્ય પામેછે; તે માટે તાજાં મદદ જથે પ્લોચી સહે એ માટે એ યોજના હતી. હેમણે તે વાંચી, પડી મ્હને આ યોજનાની છટતા દર્શાવતાં કહ્યું:— "સરકાર મદદ કરવાની ના પાડે તો નિરાશ ના થતાં, એક જિલ્લામાં પે તાની મેલે પ્રયોગ કરી બતાવીને સરકારને દક્ષાન્ત પ્રત્યક્ષ કરવું, એટલે આપોઆપ હેમને સ્વીકારવું પડશે." આ સામાન્ય સત્ય હતું તે નિર્વિવાદ છે. મ્હારી યોજનામાં તે સત્યનો પ્રયોગ અનેક કારણથી અસાધ્ય હતો; પરંતુ આ કિસ્સાદનાંથી જ અંબાલાલભાઈની દેખવળું દેહની પ્રવૃત્તિ પ્રેરણા હતી તે વાતનું સ્મરણ અર્થિ થાયછે. દુર્ભાગે હેમના અવસાન સાથે એ કેળવણી કંડની યોજનાનું બાવિ દાસ તરત તો તેજરી નથી જાણ્યું.

અંબાલાલભાઈના અવસાનના યોડા વખત પ્લેસ હેમની હેમની માંદગીની વખતે હું એક એ મિત્રોની સાથે હેમના સુખસુખ ચાર જાણવાને હેમને સાબરમતી નદી પારને બંગલે ગયા. એમી વિષમ, અસાધ્ય, અવરથામાં હતાં અંદર જઈને લાગ દેવાનો પ્રયોગ ન્હોતો; મ્હારથી જ હેમના એક દાર્દનને સમાચાર પડી રિથિતિ જાણી લઈ, પ્રસંગેગિત ગામીરભાગે, અને ચિન્તાભારથી બરેલા લઈ, હમે પાછા ગયા. પેલા દિવસ પછી એ

મદારા મદ્યુરે આ જીવનની સર્વ યોજના, સંયજનો, પોતાની પાછળ મૂકી ચિર શાન્તિમાં પ્રવિષ્ટ થયા મદારા આરિચ્ચના મુખ્ય પટક સુરના અવસાનની વાત મોંઘણી તે વખતે હું અમદાવાદમાં હોતો. આ અસાધારણ, સમર્થ, પુરુષના આરિચ્ચનો સતોશ પણ હેમના શિષ્યોમાં નિવિષ્ટ થાય, તો શુભરાતનું સુખાચ મળ્યો.

વાંચના
તા. ૦૪-૨-૧૭
૧૦-૩-૧૮.

નરસિંહરાવ જોળાનાથ

મોંઘવારી.

જાનકાલ પેર, ચૌટે, રેમવે ગાડીમાં—જ્યાં જ્યાં ચાર માણસને મળવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં, બધે આપણાં દૈનિક સામાજિક માસિક વગેરે વર્તમાનપત્રોની ઑરિસમાં પણ—, યુદ્ધથી ખીજે નંજરે ચર્ચાતા વિષય તે મોંઘવારી છે, આ મોંઘવારીનું કારણ શું ?

પુદ્ધ : આ સા. અને સહેલો જવાબ છે, જગતનું કારણ ઈશ્વર,

પ્રાસ્તાવિક. એના જેવો. પણ મનુષ્યપુદ્ધિની જિજ્ઞાસા સાદા અને સહેલા

જવાબથી તૃપ્ત થતી નથી. એનું કારણ કાં તો એમ હોય કે

મનુષ્યને અમ ખાનર અમ લેરો ગયો છે, અથવા તો એમ હોય—અને મને એ જ વધારે મંબવિત લાગે છે—કે મત્તમ હમેશાં મનુષ્યપુદ્ધિને ‘મામુદ્દર’, ‘મામુદ્દર’ એમ પોકાર્યા જ કરે છે, અને સત્ત્વ હમેશાં સાદું અને મહેલું હોતું નથી તેથી એના વદરણની ક્રિયા નિશ્ચિત ખંડે ખંડે અને યુગે યુગે આદર્શો જ કરે છે. આ રીતે જગતના કારણરૂપે ઈશ્વર છે એ સાદો અને સહેલો કિતર જે વારંવાર ઉચ્ચાર્યો કરે છે ત્યારે પણ એ કિતરને જોયા અનંધણના જ્ઞાનથી ભરે છે. બાણ વાગ્યું હોય ત્યારે એ બાણ તુરંત ઠાઠવાને બદલે એ બાણ કાણે મર્યું હતી, કાણે જનાચુ હતી, શેનું બનાવ્યુ હતી ત્યાંદિ પ્રશ્નો વિચારવા એ અકાળે અને નિરર્થક છે એમ જુદા ભગવાને દષ્ટાન્તરૂપે કહેલું સુપ્રસિદ્ધ છે. એ ઉપદેશનો ઉત્તુ ગમે તે હો, પણ તે સાથે એટલું પણ સુપ્રસિદ્ધ છે કે એમના પોતાના જ ધર્મચક્રમાં એ બધાચક્ષ્ત્રો અને એના કિતરો વિત્તજ થયા જ. હવે એ ન્યાયે, આ જે વિષયને એના ગૌરવની બાબતમાં સરખા કરી નાંખ્યા વગર, બોલીએ તો—મોંઘવારી છે તે દૂર દરેકી એટલું જ

* વસન્ત-ઑરિસ તરફથી વસન્ત માટે એક આર્થિક લેખમાળા માટે યોજના કરવામાં આવી છે. તેનો પહેલો મહત્ત્વક મવા અંકને અન્તે “રેમતવારી મામડાની નવામ” એ મથાળા નીચે આપ્યો છે. આ ખીજો મહત્ત્વક છે.

કર્તવ્ય સમજવાને બદલે, વસ્તુતઃ એ શાસ્ત્રી કલ્પજ થય છે, એ વાસ્તવિક છે કે મિથ્યા એમ એના સારૂપને અને કારણને વિચાર કરવા કરતાં, એ ઘટ છે કે અનિષ્ટ, અનિ હેતુ તો પણ એ પરિકાર્ય છે કે અપરિવાર્ય—જ્યાં પ્રત્યેના ઉત્તર સોધના સુદ્ધિ મળે છે. પરંતુ એ ઉત્તર મેળવવા મહેલા નથી. ચંદ્રાચાર્ય એક શ્લોકમાં ઉત્તરોત્તર દુર્લભ વસ્તુ એની માળા-કળા છે, તેની જ અર્થશાસ્ત્રના વિષયોમાં ઉત્તરોત્તર ક્ષિનતાની માળા-રચીએ તો—Exchangeable થાને દ્રવ્યવિનિમયનો વિષય, અને એને અંમે આવતા ચલણ, મોંઘવારી વગેરે અવાન્તર વિષયોનું સ્થાન પણ ક્ષિન વિષયોમાં પડે છે. પ્રૌદસ્ય ગોખલે જેવા અર્થશાસ્ત્રના જોડા અધ્યાસી વિદ્વાન પણ આ વિષય ઉપર બોલતાં, “કુંધાઈ હું કે” છતાં વિષયને ઘટતી નમનાવાળા સબ્દપુરઃસર પોતાને મન દર્શાવતા. પ્રો. ગોખલેની માળશી ઉપરથી સરકારને આ વિષયમાં નિર્ણય કરવાની જરૂર પડી ત્યારે એમણે પણ સિદ્ધાન્તરૂપે એકદમ મન દર્શાવી ન દેતાં, એ ચિરે ખાસ તપાસ કરવાને ગિ. હત નામે નાણાં અને હિસાબ ખાતાના ગોતાના એક બાએસ અમલદારની નીમાયુક કરી. બાતારે આ વિષય ઉપર “Introduction to the Study of Prices” (મંદમિત્રન) વગેરે સામાન્ય પ્રવેશક મન્યો ઉપરાંત, વિશેષરૂપનાં પ્રતિષ્ઠિત લખાણો—

(૧) ગિ. હતનો રિપોર્ટ તથા તે ઉપર સરકારનો હાલ, (૨) “Prices and Wages in India” ઉપર મરમરના વાર્ષિક રિપોર્ટ તથા સરકારના આંકડા ખાતા તરફથી બહાર પડેલ “Variations in Indian Price Levels from 1861 to 1912” લેખ, (૩) સ્વ. ગોખલેનાં પારામખામૂ આલેખો, અને (૪) દિનંદુસ્થાનના અર્થશાસ્ત્રને લગતાં પ્રો. જહનાથ સગર, પ્રો. ફાળે વગેરે અધ્યાપક વિદ્વાનોનાં પુસ્તકોમાંનાં પ્રકરણો અને પ્રકરણખંડો છે.

પરંતુ એ લખાણોને બિદાયે વાચક આગળ રચ્ય કરતાં પહેલાં—સામાન્ય લોક-જીવનને પણ યોગ્ય મુજબ વિચારેથી સજી આવે એવાં ચાલતાં મોંઘવારીનાં શાં શાં કારણો છે એ જોઈએ. તેમાં—

(૧) પ્રથમ તો એ જણાય છે કે—અત્યારે પુરતે લીધે પરદેસથી અમુકે અમુકે માલ આવતો, બંધ થયો છે અથવા આવતો મંદી મળે છે તેથી હુકમો દેખાઈ આવતાં એ માલ મોંઘી થયો છે એટલું જ નહિ, પણ એ પરદેસી માલના કારણે. ઉપયોગથી ઉત્પન્ન થતાં ખાનગી દેશી માલના પણ કિંમત વધી ગઈ છે.

(૨) અમુક માલની આયાત ઘટવાને કે બંધ થવાને લીધે તે જાતનો દેશી માલ હરીરાખે અમાલે મોંઘી થયો છે.

(૩) કેટલાક પદાર્થો જે અસલ કાચા માલ રૂપે જ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા, તેનાંથી હવે ખીન પદાર્થો બનાવવામાં આવે છે અને આ રીતે છતના પ્રમાણમાં ખપ,

જણાય છે કે સરકારે કેટલોક વર્ષથી રૂપીઆની કિંમત ઘટાડી ગીતે વધારી દીધી છે જોયો
 રૂપા માટે રૂપીઆ આગવા કાઠને પંચડે એમ નથી, એટલે પહેલે ૧ પાંચમા ડીપીઆ એમના એમ
 રહે છે અને વધારામાં દમણાં જે બહુ નાણાં પાડવા ગાંડામાં છે તે સોડમાં પ્રચલિત થઈ એના
 વિનિમયમાં માલની આપણે થાય છે—એટલે અર્થ એ થયો કે વધારે નાણાંનો એટલો માત્ર;
 એટલે કે માલની કિંમત વધારે, મેંધવાની, એ ખરિદવાન આગ્યું છે. આ આખનમાં સરકારને
 ખુલાસો એવો છે કે વધતા જતા વેપારને પહેલી તથા બટિ ઝમને વિશેષ નાણાં પાડવાની
 જરૂર પડે છે, અને પૃથ્વીના ખીલ દેરામાં જ્યાં સોનાનાણું વપરાય છે ત્યાં પૃથ્વી ઉપર
 સોનાની વેલાસ વધારે થએલી હોવાથી સોનાનાણાંમાં ચીજોના ભાવ પડ્યા છે અને તેથી
 પરદેશમાં ખપતી હિન્દુસ્થાનની ચીજોના ભાવ હિન્દુસ્થાનમાં પણ વધે એ રાજાસાધક છે
 —અર્થાત્, અંગ્રેની મેંધવારીએ એ પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પ્રસરેલી મેંધવારીનું પરિણામ છે, અને
 સરકારે નાણાં વધારે પાડ્યાં એ હિન્દના જ દિનારે—નાણાંની તંગીને લીધે બેંકોના પડતી
 મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે છે એમ સરકારનું દહેલું છે. સોનાના વધારાથી પરદેશમાં
 ચલેલા ભાવની અંગ્રેના ભાવ ઉપર થએલી અમર મિ. ગોખપે કળુષ દૂર છે. પન્ન પ્રજા
 ભાગે સરકારે અંગ્રે પાંડેલાં નાણાં બહુ વધી પડ્યાં છે (૧૮૯૮ સુધી કુલ ચલણમાં ૧૩૦
 કરોડ રૂપીઆ હતા તેમાં તે પછીનાં દસ વર્ષમાં ૧૦૦ કરોડ નવા ઉમેરાયા) એ જ
 કારણ ગમે છે અને બેંકોના વધારા કરતાં પણ આ નાણાંનો વધારો વિશેષ યર્થ મળે
 છે એમ જતાવે છે.

સરકારે મિ. ગોખપેની દલીલ અહર કાઢી નાંખી નહિ. ડૉ. મિ. બેકરે એને જા-
 વાબ વાળ્યો, તેમાં જણાવ્યું કે ૧૮૯૩ માં સરકારે કોઈ માટે રકબોળ બંધ જાહેર કરી
 તે ગદેજાનાં વર્ગમાં દર વર્ગ ચરિત્ર ૧૫ કરોડ રૂપીઆ પાડવામાં આવતા હતા અને તે
 પછીનાં પંદર વર્ષમાં સરકારે તાત કરોડ રૂપીઆ પાડવામાં આવ્યા છે. રૂપીઆની કિંમત
 એના રૂપાના પ્રમાણમાં ઘટી ગઈ તે વધારવામાં આવી છે તેથી તેમાં રૂપીઆ મહાના
 નથી એ ખરું, તેમ જીલ દેશમાં વધારાનાં નાણાં પરદેશ ચલેલ સમતા પ્રાપ્ત થાય છે,
 તે રીતે આપણા રૂપીઆની ખરી કિંમત ઉપાને ભાવે—એટલી પ્રવાસી થનું નથી. પરંતુ
 તે સામે એક વાત ધ્યાનમાં ગણવાની છે કે વધારે પડતા મિલ એ રીતે સંકારમાં પાછા
 ફરે છે: એક સો વર્ષથી આજ સુધી આજે જે રીતે, અને રૂપીઆ પડેલ સર-

કે, અધિકારીનાં યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકના પ્રેરિત એમ. એસ. જેટના પણ
 ઉદ્ગ્રસ્ત જનતા આજે ઇંગ્લેન્ડમાં મિલના અર્થ જાણનાં આગળ છે. "The
 rise since 1896 appears to have been initiated and stimu-
 lated by the great output of gold from South Africa" ૧૮૯૬
 થી જાવ તરફ તેનું એક કારણ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી પુષ્કળ સોનું નીકળ્યું છે આ
 ઉપરાંત એ ખીલાં કારણ જતાવે છે, જે આખા ઉપર મેંધવામાં આપશે.

* અંગ્રેજી સુદના દાગળથી થયેલી મેંધવાની તે જુલ

દાર વિલાયત સરકારે ઉપર હુકી લખી આપે છે તે રીતે. મિ. બેકર પણ, સર ગાંધી દ્વારા વિસ્તરે ગોખલેના મતમાં સંમતિ ન જતાથી, પણ જણાવ્યું કે આ મોધવારીથી સરકારને પણ સહન કરવું પડે છે, અને એ ગંભીરી હાડી તપાસ કરાવવા સરકાર રાજ છે, પણ વસ્તુતઃ—એમના મત પ્રમાણે—મોધવારીનાં ખર્ચાં કારણ સરકારની આર્થિક નીતિ કયાં વધારે હોય છે; એનાનું ચલણ સ્વીકારવાથી હિન્દુસ્થાન આત્મારે પૃથ્વીના બીજા દેશ સાથે બળી ગયું છે અને એ દેશની મોધવારી હિન્દુસ્થાનમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ દેશમાં આત્મારે જે બહુ મોટા આર્થિક ફેરફાર થવા લાગ્યા છે તેમાં નાણાંની ભાવ—અર્થાત્ પ્રકૃત સમયે મોધવારી—એ પણ એક એ જ ભાગનો ફેરફાર છે. પણ તે સાથે સર ગાંધી એટલું બોલી જાય છે કે “Whether the change will ultimately result for the good of India, it is difficult to say.” આમાં સ્પષ્ટ રીતે વિવચની કઠિનતાનો સ્વીકાર છે. મિ. ગોખલે પોતાના મતમાં ૬૬ રજા અને બીજે વર્ષે (૧૯૦૯) ધારાસભામાં મોધતાં જણાવ્યું કે—સરકાર તરફથી જે જે ખુલાસા (મિ. બેકર વગેરેએ કરેલાં) કરવામાં આવ્યા છે તે ધ્યાનમાં લીધે છતાં પણ—સરકારે જે મોધબંધ નાણાં પાડ્યાં છે તેને લીધે સવળી સીલેના ભાવ વધ્યા છે. હત અને ખપના નિયમને લીધે અમુક અમુક પદાર્થોના ભાવ વધે; પણ જ્યાં સવળા પદાર્થોના વધ્યા છે ત્યાં પૂરોક્તા કારણ જ હોવું જોઈએ. આના કાષ્ઠ કાષ્ઠ અપવાદ જતાવવામાં આવે છે પણ એનો ઉત્તર એ છે કે (૧) ચલણી નાણાં, (૨) ખપ અને (૩) હત, અને એ ત્રણ હેતુ એકલા મળીને ફળ ઉપજાવે છે, નાણાંના ફેરફારથી ભાવમાં વચ્ચેનાં સામાન્ય વધારામાં પાછળના બે હેતુ યદી ફેરફાર થાય છે—જેથી કેટલીકવાર ઉપર કહ્યું તેમ અપવાદ દેખાય છે પણ વસ્તુતઃ નાણાંના વધારાથી ભાવમાં વધારો થાય એ આમાન્ય નિયમને બાધ આવતો નથી.

મોધવારીનું કારણ સરકારે જણાવ્યું નાણાં પાડવા માંડ્યાં એ છે—એ મત એકલા રજ. ગોખલેને જ નથી. ૧૯૧૧માં એપ્રિલ ૨૮ના “પ્રાચીનિયર મેમ્બર”ના અંકમાં “Prices

† પ્રો. જેવન્સ આ સ્વીકારે છે: “Going back 100 years in India or 400 years in England we find that prices of home-made produce have roughly speaking trebled, and this must be due mainly to the great increase of the circulating medium—સો વર્ષ ઉપરનું હિન્દુસ્થાન અને ચારસો વર્ષ ઉપરનું ઇંગ્લેન્ડ જોઈએ તો તે વખત કયાં આત્મારે દેશની પેદાશના ભાવ ત્રણ ગણા યદી ગયા છે અને તે સુખ્યત્વે કરી ફરતાં નાણાંના વધારાને લીધે છે.

‡ પ્રો. કીન્સ નામે એક અંગ્રેજ વિદ્વાન પણ સરકારની આ સિદ્ધા પાડવાની રીત ઉપર ગોખલે કરતાં પણ વધારે સખ્ત પ્રહાર કરે છે. એ કહે છે: “સરકારે ૧૯૦૫-૦૬ માં નેપાર મારે નાણાંની ગણતરી થઈ એટલે ૧૯૦૬-૦૭ માં પણ એ ગણતરી થશે એમ

જાણ્ય છે કે સરકારે કેટલાંક વર્ષથી રૂપીઆની કિંમત કૃત્રિમ રીતે વધારી દીધી છે તેથી રૂપા માટે રૂપીઆ આગવા કોઇને પરવડે એમ નથી, એટલે પહેલાં પાડેલા રૂપીઆ એમના એમ રહે છે અને વધારામાં હમણાં જે બહુ નાણાં પાડવા માંડ્યાં છે તે કોમમાં પ્રચલિત થઇ એના વિનિમયમાં માવતી આપશે થાય છે—એટલે અર્થ એ થયો કે વધારે નાણાંનો એટલો માવ; એટલે કે માલની કિંમત વધારે, મોંઘરાની, એ પરિણામ આવ્યું છે. આ આખામાં સરકારનો ખુલાસો એવો છે કે વધતા જતા વેપારને પહેલ્લી જગ્યા માટે એમને વિશેષ નાણાં પાડવાની જરૂર પડે છે, અને પૃથ્વીના બીજા દેશમાં જ્યાં સોનાનાણું વપરાય છે ત્યાં પૃથ્વી ઉપર સોનાની પેદાશ વધારે થએલી હોવાથી સોનાનાણાંમાં ચીજોના ભાવ વધ્યા છે અને તેથી પરદેશમાં ખપતી હિન્દુસ્થાનની ચીજોનો ભાવ હિન્દુસ્થાનમાં પણ વધે એ દરામાત્રિક છે—અર્થાત્, અગ્રેની મોંઘરાની એ પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પ્રસારેલી મોંઘરાનીનું પરિણામ છે, અને સરકારે નાણાં વધારે પાડ્યા એ હિન્દના જ દિનાર્થે—નાણાંની તળીને લીધે બેંકરમાં પડતી મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે છે એમ સરકારનું કહેવું છે. સોનાના વધારાથી પરદેશમાં ચહેલા ભાવની અગ્રેના બાન ઉપર થએલી અગર મિ ઝોખને કળૂષ દૂર છે. પણ ઘણા બાગે સરકારે અગ્રે પાડેલા નાણાં બહુ વધી પડ્યા છે (૧૮૯૮ સુધી કુલ ચલણમાં ૧૩૦ કરોડ રૂપીઆ હતા તેમાં તે પછીનાં દશ વર્ષમાં ૧૦૦ કરોડ નવા ઉમેરાયા) એ જ દારણ ગણે છે અને બેંકરના વધારા કરતા પણ આ નાણાંનો વધારો વિશેષ અર્થ મળે છે એમ જતાવે છે.

સરકારે મિ. ઝોખનેની દલીલ અદર કાઢી નાંખી નહિ એ. મિ. એકેરે એને જાણવા લાગ્યો, તેમાં જણાવ્યું કે ૧૮૯૩ માં સરકારે લોક માટે દરરોજ બેંક બંદર કરી તે પહેલાંના વારોમાં દર વર્ષે સરેરાશ ૧૫ કરોડ રૂપીઆ પાડવામાં આવતા હતા અને તે પછીનાં પંદર વર્ષમાં સરેરાશ માત્ર કરોડ રૂપીઆ પાડવામાં આવ્યા છે. રૂપીઆની કિંમત એના રૂપાના પ્રગાપમાં કૃત્રિમ રીતે વધારવામાં આવી છે તેથી નાણાં રૂપીઆ મળતા નથી એ ખરું, તેમ જીજ દેશમાં વધારાનાં નાણાં પરદેશ ચઢીને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે રીતે આપણા રૂપીઆની ખરી કિંમત રૂપાને બાંધે આવી હેવાથી થતું નથી. પ્રરૂં તે સામે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે વધારે પડતા મિલ્ક એ રીતે સરકારમાં પાછા ફરે છે: એક તો ઘસાએલા સિફા પાછા આવે છે તે રીતે, અને રૂપીઆ થઇ વિન્ની સર-

ફ, અમાદાનાદ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર એચ. અલ્. જેન્સ પણ જણાવે છે, જર્મન એક ઇકોનોમિસ્ટના મથા જર્-યુઆરી માસના અંકમાં કહે છે "The rise since 1895 appears to have been initiated and stimulated by the great output of gold from South Africa" ૧૮૯૫ પછી બાન ચડવા તેનું એક કારણ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી પુષ્કળ સોનું નીકળે છે" આ ઉપરાંત એ બીજાં દારણ જતાં છે, જે આમને ઉપર નોંધવામાં આવી

એ સાથે સરકારે જુદા જુદા વર્ષમાં પાડેલા નવા સિક્કાના આંકડા સરખાવે છે, અને બં-
તેની એકસરખી ન્યૂનાધિકતા બતાવીતે એમાંથી એ લેખક એવું અનુમાન કરે છે કે મોંધ-
વારી નવા સિક્કા બહુ પડવાના કારણથી થઇ છે.

૧૯૧૧ ની ૨૦ મી ડીસેમ્બરના ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા પત્રના લેખમાંથી મેં એક
તોંધ કરી રાખી છે તેમાં મોંધવારીના આંકડા અને એના કારણનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે
કર્યો છે:—

આપણા ઇલાકામાં ૧૮૭૩ ના અનાજના બાવનો ૧૦૦ આંકે આંધીને ગણનાં—

-	થઈ	બાજરી	જુવાર
—૧૮૬૧ માં	૧૨૦	૧૧૭	૧૨૬
૧૯૦૧	૧૭૪	૧૩૪	૧૫૧
૧૯૧૦	૧૭૧	૧૫૧	૧૧૪

૧૮૬૧ પછી બાજરી ફક્ત એક વખત ૧૧૭

અને જુવાર „ ૧૩૨— થઇ હતી. થઈ ખાંડ

એ એના બાવ ક્રમવાર ૧૧૭ અને ૧૩૨ રહ્યા છે.

બજારજુના બાવમાં મેં ૧૦૦ ટકા એટલે જેવડો વધારો થયો છે. અને મોંધા
સિવાય દરેક ચીજના બાવ વધ્યા છે. આથી માન્ય નીતે, ૧૮૬૧ થી ૧૯૧૧-એ વીસ
વર્ષમાં ૫૦ ટકા મોંધવારી થઇ છે, અને મલુરીના બાવ—૩૦ ટકા વધ્યા છે એટલે મામા-
ન્ય લોકને સુખરાનના ખર્ચે (cost of living) માં મેં ૩૦ ટકા વધારો થયો છે.
આ રીતે નિર્ણય કારણ રૂપે એ લેખમાં ખાંડ વાનાં ગણાવ્યાં છે:—

(૧) પરદેશી માલનું ચડવું.

(૨) વરસાદની લંગી.

(૩) નાણાંનો વધારો;

(૪) પૃથ્વીના સર્વ દેશોમાં ચડેલા બાવ.

(૫) અનાજને રેકાણે અલ્પ વ્યેપારી માલનું (જેમકે રૂનું) ચાલેલું.

અને એમાંથી ખાસ કરી છેલ્લું કારણ મહત્વનું ગણ્ય છે.

૧૯૦૪ પછીથી બાવ બહુ ચડવા માંડ્યા અને સ્થિતિ ગંભીર થતી ચાલી, ગોખલે વગેરેએ ઉપર જણાવ્યું તેમ સરકાર નાણાં બહુ પારે છે એમ કહિયાદ કરી, અને વર્તમાન-પત્રોમાં તેમજ ધારાસભામાં બહુ ચર્ચા ચાલવા માંડી તેથી આખરે આ મંજૂરી ખરી હકાકત એકઠી કરીને એ ઉપર રિપોર્ટ કરવા મિ. કે. એલ. દત્ત નામે એક બાહોશ અમલદારની નીમણુક કરી. એમણે રિપોર્ટમાં જણાવ્યું કે આ મોંઘવારીનાં કારણ મુખ્ય બે જાતનાં છે: (૧) હિન્દુસ્થાનનાં ખાસ, અને (૨) પૃથ્વીમાં અન્યત્ર પણ જોવામાં આવતાં એવાં. તેમાં પહેલી જાતનાં કારણોમાં એમણે નીચેનાં ગણાવ્યાં:—

(૧) અનાજની ઉત્પત્તિમાં ઘટાડો.

(૨) પરદેશમાં અનાજનું અને બીજા કાચા માલનું ચડવું.

(૩) કેસબે વગેરે માધનની વિશેષ અરજતાને-સીધે અનાજનું બદાર ગામ ચડવું;

(૪) બદાર ગામ લઈ જતાં થતા ખર્ચમાં ઘટાડો;

અને બીજી જાતનાં કારણોમાં—

(૧) સેનાની વિશેષ જન.

(૨) ધીરધારમાં વધારો.

(૩) લઘાઈમાં ધનનો નાશ.

(૪) લઘાઈમાં સાધન—લશ્કર સંરંજનમાં ખર્ચ.

ગણાવ્યાં અને તે ઉપર ખુલાસો ઉમેરતાં મિ. દત્તે જણાવ્યું કે આ બધાં કારણોએ એકઠાં મળીને જ અત્યારની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી છે. આમાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે મિ. દત્તને અનાજની ઉત્પત્તિ ૧૯૦૫ થી ૦૯ માં જોછામાં જોછી જોવામાં આવી, અને વસ્તીનો વધારો જોતાં એની બાવ ઉપર ધણી અમર થએલી હોવી જોઈએ એમ એમણે માન્યું. આ મંજૂરી આપેલા આંકડા (૧૮૯૦-૯૧ થી ૧૮૯૪-૯૫ નો ૦૦ આંક બાંધીને) આ પ્રમાણે છે: (જુલો આવતું ૫૪)

વસ્તી	૧૦૦	૧૦૬-૬	૧૦૩૭	૧૦૫-૭	૧૦૭-૮	૧૦૮-૪
કુલ વાવેતરનું ક્ષેત્રફળ	૧૦૦	૯૮	૧૦૩	૧૦૫	૧૦૮	૧૦૬
અનાનના વાવેતરનું ક્ષેત્રફળ.	૧૦૦	૯૬	૧૦૧	૧૦૨	૧૦૬	૧૦૩
અનાનની હિસાબી.	૧૦૦	૯૮	૧૦૫	૯૯	૧૧૩	૧૦૯

મિ. હતાના રિપોર્ટ ઉપર સરકારે હાલ ગઢાર પાડ્યો તેમાં જણાવ્યું કે મિ. હતાને મળી હોદ્દા આકાશ પૂરેપૂરા વિશ્વાસપાત્ર નહોતા, અને ખરી સિધ્ધિ એ છે કે વસ્તીના વધારો અને વાવેતરનો વધારો સરખા પ્રમાણમાં રહ્યા છે, અને વિશેષમાં ખતાવ્યું કે નહેર વગેરે વધતાં પાણીનાં માધનને લીધે ખેડેલાં કરતાં અત્યંત વધારે પાણું હોતું જોઈએ, અને તે બદલાયેલા સ્થળનાં વાવવાનાં સાધન વર્ષમાં છે જોડે અનાન ખેડેલા કરતાં વધારે કામ કરે છે ('efficiency').

આગળે ઉપર જોયું કે યાજ્ઞમ આદિ કુલિયા પડતા લેખક અનાનનું સંવેતર જોઈયું થતું ગાનીત અને મોંઘવારીનું સુખ્ય કારણ માટે છે. અને મિ. હતા પણ અને એક મોટું કારણ ગણ્યું હતું. પણ જે આંકડાને આધારે એ અતુલાન થાય છે એ બહુ વિશ્વાસવાદક નથી એમ મરમરનું રહેતું બધું હોય તો એ કાળે "Agricultural improvements effected during the last few years have not augmented the yield to an extent of which account may be taken."—જે પ્રમાણે પોતાનો મત બજાવતો, મરમરના જેવી ખાતાના મુખ્ય અમલદાર મિ. એકેનાનો આધાર બનાવે છે તે પણ નકલો ભય છે.

૧૯૦૪ પછીથી બાવ બહુ ચઢવા માંડ્યા અને સ્થિતિ ગંભીર થતી ચાલી, જોખવે વગેરેએ ઉપર જણાવ્યું તેમ સરકાર નાણાં બહુ પાડે છે એમ કહિયાદ કરી, અને વર્તમાન-પત્રોમાં તેમજ ધારાસભામાં બહુ ચર્ચા ચાલવા માંડી તેથી આખરે આ મંજૂરી ખરી હકીકત એકઠી કરીને એ ઉપર રિપોર્ટ કરવા મિ. કે. એલ. દત્ત નામે એક બાહોશ અગ્ર સદાસની નીમણુક કરી. એમણે રિપોર્ટમાં જણાવ્યું કે આ મેંદિવાસીનાં કારણ મુખ્ય બે જાતનાં છે: (૧) હિન્દુસ્થાનનાં ખાસ, અને (૨) પૃથ્વીમાં અન્યત્ર પણ જોવામાં આવતાં એવાં. તેમાં પહેલી જાતનાં કારણોમાં એમણે નીચેનાં ગણાવ્યાં:—

(૧) અનાજની ઉત્પત્તિમાં પડોડો.

(૨) પરદેશમાં અનાજનું અને ખીન્ન કાચા માણનું ચડવું.

(૩) કેસવે વગેરે સાધનની વિશેષ મરજતાને-લીધે અનાજનું ખડોર ગામ ચડવું;

(૪) ખદાર ગામ લઈ જતાં થતર ખર્ચમાં મરોડો;

અને ખીણ જાતનાં કારણોમાં—

(૧) સોનાની વિશેષ છત.

(૨) ધીરધારમાં વધારો.

(૩) લદાઇમાં ધનને નાશ

(૪) લદાઇમાં સાધન—કરકર સરંજામમાં ખર્ચ.

જણાવ્યાં. અને તે ઉપર ખુલાસો ઉમેરતાં મિ. દત્તે જણાવ્યું કે આ બધાં કારણોએ એકઠાં મળીને જ અત્યારની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી છે. આમાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે મિ. દત્તને અત્યારની ઉત્પત્તિ ૧૯૦૫ થી ૦૯ માં જોણમાં જોણી જોવામાં આવી, અને વસ્તીનો વધારો જોતાં એની બાવ ઉપર ઘણી અમર થએલી હોવી જોઈએ એમ એમણે માન્યું. આ મંજૂરી આપેલા આંકડા (૧૮૬૦-૬૧ થી ૧૮૬૪-૬૫ નો ૧૦૦ આંક બાંધીને) આ પ્રમાણે છે: (જુલો આવવું પૃષ્ઠ)

આફનના કારણથી ધીરધાર ધરી, તેથી ભાવ જિતયા. ૧૮૯૬ પછી દક્ષિણઆફ્રિકાનાં પુષ્કળ સોનું નીકળ્યું, યુરોપની પ્રગ્નનાં મંચાનેા વિસ્તર્યા અને ધીરધાર વધી—તેથી પાછા ભાવ ચડયા છે. આ ઉપરાંત ભાવની ચડ઼ીતરમાં જે ઘટીચક્રવત્ સામાન્ય કાલગતિ પ્રવર્તતી જેવામાં આવે છે—તેમાં કેટલાક ૩ થી ૫ વર્ષના અને બીજા ૭ થી ૧૪ વર્ષના ગાળા નજરે પડે છે—આમાં જે કેટલોક નિયમ પ્રવર્તેના જેવામાં આવે છે તે આકસ્મિક નથી, પણ કુદરતના નિયમ ઉપર આધાર રાખે છે—તે એવી રીતે કે હવાના અને સૂર્યના તાપના ફેરફાર પ્રમાણે અનાજની પેદાશમાં વધપટ થાય છે (આ રીતે સૂર્યનાં ધાત્રીના વધવાના મમય સાથે બેધારની મન્દતાના મમયની એકતા જુદા ગ્રી. જેવન્સ, અલ્લાહપાઠવાળા પ્રેક્ષક—ના પિતાએ બતાવી હતી), અને એવી ભાવ ઉપર અસર થાય છે. હવે આ સધર્માં તરવેા ધ્યાનમાં રાખી ભવિષ્ય વિષે ગ્રી. જેવન્સ એવો ખ્યાલ બાંધે છે કે—

આપારે મુદ્દમાં ગૃંથાએલાં રાબેા પુષ્કળ ધીરધારમાં જિતરી પડ્યાં છે
ભવિષ્ય દર્શન તેને લીધે, તેમજ સાક્ષાત્ મુદ્દની અસરથી—મુદ્દ ચાલે છે ત્યાં સુધી ભાવ
જપાદાગંધ ચડયા જશે, કદાચ યુરોપમાં સુસેદ પાસે આવતાંની સાથે
એમાં કોંઈક ઘટાડો થશે—પણ વિશેષ મેળવ એમ જણાય છે કે સુસેદ થયા પછી તુરત જે
ત્રણ વર્ષ ધાતુ સાંચાક્રમ અને ઇમારત પૂરા વગેરે બાંધવાનાં સાધનોના પુષ્કળ ખપ નજરે અને
તેથી ભાવ ચડશે—અને એ સમય પતી ગયા પછી આચરે વીશેક વર્ષના ભાવની જિતરનેા
જમાનો ખેસશે, જેમાં પૂર્વોક્ત ઘટીચક્રવત્ કાળની ગતિ કોંઈક કોંઈક ફેરફાર થયો કરશે. એ
સમય ગયા પછી પાછો -૧૮૯૨ પછી ભાવ ચડયા તેવો—મોટો ફેરફાર થશે. ઘટીચક્રવત્
જે કાળની ગતિ અસર કરે છે તેનું માપ એવું છે કે જો ૧૦ વર્ષથી એ વધારે ચાલે તો
તે ૧૩—૧૪ વર્ષ ચાલે છે. ૧૯૦૭ માં ભાવ જમ્યા પહોંચ્યા અને તે પછી થયું એ જિયા
ચાલે છે તો તે હવે મુદ્દ પછી ૧૯૨૦—૨૨ ની સાધમાં જાયામાં જમ્યા પહોંચશે, પણ
મુદ્દ જો ૧૯૨૦ આખર મુધી લંગાય તો ૧૯૨૪ એ જાયામાં જિયા ભાવની સાલ નીકળશે.
આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડ માટે ભવિષ્ય વર્તાય છે—હિન્દુસ્થાન ઉપર હજી ઇંગ્લંડ જેટલો ભાવમાં
ચડાય થયો નથી પણ તે થવા લાગ્યો છે (અને હિન્દુસ્થાન મુદ્દમાં સાક્ષાત્ ભાગ લેશે
એટલે એ ભાવ બહુ જ ચડી જશે, અને સોના નાણાં અને રૂપા નાણાં વચ્ચેના પ્રમાણમાં
ખાસ ફરિમ ફેરફાર કરવામાં નહિ આવે, અને નહિ આવે એમ આપણે માની લઈએ,
તો ઇંગ્લંડના ભાવ પ્રમાણે જ હિન્દુસ્થાનમાં પણ ચડેલા રહેશે, કારણ કે દરિયાઈ રસ્તા
જૂટો થશે અને સ્ટીમ નાં વર પડશે જેથી પરદેશ માલ ચડશે—આ રીતે લઠાઈ જાનત
થયા પછી પણ ત્રણ આર વર્ષ જાયા. ભાવનો સંભવ છે—તે પછી એટલે ૧૯૨૩—૨૪ પછી
કદાચ ભાવનો અવસરિણીકાળ ખેસે.

આવી સંકુલ સ્થિતિમાં તટસ્થ અને નિષ્પક્ષપાત વિચારકને ઐક્યસ નિર્ણય ઉપર આવવું
કઠણ—બધે અશક્ય—થઈ પડે છે. તથાપિ આ મોંઘવારીનાં કારણના

દર્શન સમસ્ત ચિન્તાન ઉપરથી આટલું કલ્પિત થાય છે કે—

- (૧) હિન્દુસ્થાન પૃથ્વીના બીજા દેશો સાથે બેઝાએકું હોય ત્યાંના બાવ વધવાથી હિન્દુ-સ્થાનમાં બાવ વધ્યા છે; એ બાવ વધવામાં મોનાનો વધારો, અને બેઝાપારનો વધારો, એ બે મુખ્ય કારણ છે.
- (૨) નાણાંની સંખ્યાનો મોંઘવારી સાથે સંબંધ છે—એ કે બેઝાપારની સગવડ માટે સરકારને નાણાં પ્રાપ્ત પડે છે એ બદલ હોય.
- (૩) અનાજની ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ એ અનાજના બાવનું નિર્વિવાદ કારણ છે, અને એ ઉત્પત્તિ બદલ તો વસ્તીના વધારા સાથે સરખા પ્રમાણમાં જ વધી હશે (સરકાર પણ આ દરતાં વધારે કહેતા નથી.)
- (૪) લગાઈ એ અત્યારે વિશેષ કારણ છે, અને એમાંથી બનિયતના બાવ ઉપર પણ બહુ અસર થવાનો મંભવ છે.

હવે એક છેલ્લો વિચારવાનો પ્રશ્ન એ છે કે—આ મોંઘવારીથી લાભ છે કે હાનિ? આનો ઉત્તર સામાન્ય રૂપે આપતાં કહેવું પડે છે કે હાં આ બાવ તે લાભ હાનિ બન્ને અર્થસત્ત્વમાં દેશની આર્થિક મજબૂતિનું ચિહ્ન ગણાઈ હોય, પણ જનસંખ્યાના અમુક વર્ગને તો એ બહુ કષ્ટાથી યદ્ય પડે છે. ઉપર દાખલ આદિ ઇન્ડિયા પ્રજામાંથી ટાંકલા મન તો વાળકે જોયો જ કે—૧૮૯૧ થી ૧૯૧૧ સુધીમાં મજૂરીનો દર ૩૦ ટકા વધ્યો છે ત્યારે સામાન્ય જરૂરીયાતનો બાવ ૫૦ ટકા વધ્યો છે—એટલે સાધારણ લોકના જીવનનિર્વાહમાં ૨૦ ટકા સુરેક્ષી બેઝાપાઈ છે. પણ આ ગણતરી તો ૧૮૧૧ ની. તે પછી મોંઘવારી એટલી બધી થઈ ગઈ છે કે એ આંકડા નીકળશે ત્યારે લોક આ મુશ્કેલીમાંથી રી રીતે જીવના નીકળ્યા એમ મર્મને આશ્ચર્ય લાગશે. પરંતુ અત્યારે આ મોંઘવારીમાં કોને કેટલો લાભ કે હાનિ છે એ યથાશક્તિ પ્રયત્નરૂપી તપાસીએ.

(૧) અનાજની મોંઘવારી એટલો ખેડૂતને લાભ—યોડા અનાજનાં વધારે નાણાં જાપજે, અને સરકારનો દર પણ રોકડ ચીલોડીમાં બરબાનો એટલે અનાજની ચેલદાનના પ્રમાણમાં દર પણ ઓછો પડે. વળી સમસ્ત પ્રજાને પણ એક મોટો લાભ: ઈંગ્લેન્ડમાં “હામ ચાર્જ” થાને પ્રતિવર્ષ અમલદારોનાં પેન્શન પગાર વગેરે ખાતે હિન્દુસ્થાન તરફથી બરાતી રકમ પણ ઓછી ભારે પડે, કારણ કે એ રકમ અંગ્રેજી ચલણમાં આવતા અનાજ વગેરે પદાર્થો રૂપે ભરાય છે અને એ પદાર્થોના બાવ હાંયા હોય તો તેટલે ઓછો એ યોડા મોકલવા પડે અને વધારે મોકલાયા હોય તો તેટલી રકમ ત્યાં જમે રહે. પરંતુ હવે આ સામે યી રી હીકત છે એ તપાસો—એક તો હિન્દુસ્થાનની વસ્તીનો પોણો ભાગ ખેડૂતનો કહેવાય છે પણ વસ્તુતઃ એમાંના ધણો ભાગ ખેડૂતનો નથી પણ ખેતીના કામમાં ગુજરાન ચલાવનારનો, એટલે કે ખેતીના મજૂરોનો પણ એમાં મગાવેલ થાય છે—અને અનાજના

ભાવ ઊંચા રહેવાથી જે લાભ જમીનના માલિક ખેડૂતને થાય છે તે ખેતીના મજૂરને થતો નથી. પણ ખેતીના મજૂરને મજૂરીનો દર વધ્યો નથી? વધ્યો છે—પણ એનો અર્થ એ થયો કે ખેડૂતને ખેતીનું ખર્ચ એટલું વધારે, અર્થાત્ અનાજના ભાવ વધવાથી ખેડૂતને જે લાભ દેખાય છે તે સામે ખેતીના ખર્ચમાં વધારો થયો છે એ હકીકત પણ મળવાની છે. બીજું—ખેડૂતને અનાજ ઉપરાંત છવનની કોઇ જરૂરિયાત નથી? સુધરેલા છવનની જરૂરિયાતો આથી મૂકો, પણ વસ્ત્ર તો લોહએ જ ને? એ એ પોતે ઉત્પન્ન કરતો નથી; કપામનો ભાવ એને વધારે આવે છે, તો કાપડનો ભાવ પણ તે જ રીતે વધારે આવશે પડે છે. ત્રીજું—હિન્દુસ્થાનનો ખેડૂત ઘણે ભાગે દેવાદાર સ્થિતિમાં છે એ ત્વણીનું છે. અનાજના ભાવ વધવાથી એ તેનું એટલું થાય છે એ દિસાળનું એક પાતું; પણ એનું બીજું પાતું એ કે જે વર્ગમાંથી એ મને નાણાં ઉધાર મળે છે એમની પાસે મોંઘવારીના દારણથી ધીરવાનો પૈસા જોડો થાય તો તેટલે અંગે ખેડૂતને નાણાંની સગવડ મળવામાં મુશ્કેલી વધે ને ખેતી મન્દ પડે, પાક જોડો થાય, એને જ પરિણામે અનાજના ભાવ વધે, અને એ ખેડૂતની સમૃદ્ધિનું ચિહ્ન લેખાય. કેવું અદ્યુત પ્રાપ્તિનું ચક્ર! ચોથું—અનાજના ઊંચા ભાવથી ખેડૂતને લાભ થવા મંગાવ છે એમ આપણે માનીએ તો પણ એ સંભવ તે વાસ્તવિક સ્થિતિ છે એમ માનતાં વાર લાગે છે. તેનું દારણ કે એ અનાજના ભાવનો લોહએ તેવો લાભ અગાન અને નિર્બળ ખેડૂત લઇ શકતો નથી, પરંતુ પરદેશ માલ અદાવનાર પરદેશી કંપનીઓ અને એમના દલાલો એ લાભ લાધી જાય છે.

(૨) હવે ખેડૂત સિવાયનો—અનાજના પાક ઉપર જેની માલકી નથી તેવો—બધો વર્ગ લઈએ તો તેને અનાજની મોંઘવારીથી ખુશ્તું તુકસાન છે. જેઓની માસિક કે વાર્ષિક આવક નાણાં રૂપે નક્કી બંધાઇ ગઇ છે—જેમકે સરકારી નોકરો વગેરે—તેમને તો આ મોંઘવારી શુદ્ધ દુઃખ રૂપ જ છે. પણ જેઓના પગારમાં ફેરફાર થઇ શકે છે—જેમકે ખાનગી શુભાસ્તાઓ આકરો મિલમજૂરી વગેરે—તેમને પણ મોંઘવારીના પ્રમાણમાં પગારનો વધારો થતો નથી. હમેશાં એ વધારો ખરી મોંઘવારી કરતાં બે પગલાં પાછળ જ રહે છે. હવે શહેરોનો ધનિક વર્ગ લઈએ તો તેને કાપડ વગેરેના ઊંચા ભાવથી એ કંપનીઓના શરહોદ્દર અને એન્ટ વરીકે નફો થાય છે—પરંતુ એમના છવનની જરૂરિયાતોમાં મોતરફ સામાન્ય મોંઘવારી પ્રવર્તી રહી છે એ પણ એની સામે મૂકવી લોહએ; પણ એટલું જ નથી.

(૩) વધારે મહત્વનું વિચારણિયું તો એ છે કે મોંઘવારીથી દેશની સમૃદ્ધિમાં વધારો થાય છે કે નહિ? આમાં ધંધાના આંપણે બે વર્ગ પડીએ—એક યુદ્ધને અંગે સરભમ પૂરો પાડવાના કામને લગતા, અને બીજા સામાન્યોપયોગી. તેમાં પરદેશી માલની આયાત ઘટવાથી તે તે માંડ પૂરો પાડવાના કામને અંગે ઉત્પન્ન થયેલા પડેલા વર્ગના ધંધાના નફા સામે દેશને લાભ થવું મહોદ્દુ દેવું માંડવાનું છે, એટલે એ

નફો તો એાખી ગીતે મુગતુષ્ણા જેવો છે ખીજ ધધામા થતો નફો તે પ્રજાના એક માગના ખીસામાથી નીકળી ખીજ જાગના ખીસામા જ્ય તોથી કાઢ દેશ સમસ્તની સ મુદ્ધિ વધી એમ અનુમાન ન થાય. એ નફો ખરો ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે અહીંના કારખાના પ્રજા ઉપર જોગે વધાર્યા વગર પરદેશના માને દહાવે, વા પરદેશ માલ વેચીને ત્યાથી નફો કરીને દેશમા લાવે. આ જ રીતે, કાઠાકાની ગરુથાદ થતા જે માન અહીંના વેપારીના હાથમા રહી ગયો અને એના તેજાએ મદોમાખ્યા મુદ્ધ્ય લીધા, અને ચઢતે બાવે ચઢતો વેપાર કરીને જે નફો પરચુરણ વેપારીઓ કરતા ગયા—અને એને પરિણામે ઉત્તમ અને મધ્યમ વર્ગના વેપારી વર્ગમા જે ધાની છોગે જાણુક, તે વસ્તુન વિચારતા દેશની સમૃદ્ધિનો છાવો નથી એ સ્પષ્ટ છે દક્ષિણના નસિક અર્થશાસ્ત્રી સ્વર્ગસ્થ રા બ જોશીના શબ્દોમા—

‘A real increase of wealth and prosperity comes to nations as it does to indviduals, not from any rockleaves piling up of coined rupees, nor again from any rise of prices which, as shown before, is in India almost invariably associated with crop-failures and famine conditions, but only from increase in industrial activity, energy and efficiency on the one side, and on the other, from increased productive employment of capital. With us there is a deplorable deterioration in both respects.

[વસન્ત-ઓક્ટિસ]

માસિક મધુકરી.

“The Central Hindu College Magazine”—આ જૂન કદ અને અદ્ય મહત્વના ચોપાનીઆમા આ માસનો એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ એશિયાની મધ્યન લેખ આવ્યો છે “The development of military art in medieval India” એવું લેખનું મધાણ છે, અને તે મળ દિન્દુ યુનિવર્સિટિમા અસાહજાદવાળા પ્રો. રસાચૂક વિસ્વમ્સ નામના એક અગ્રજ વિકાને પ્રો જહુનાથ સરકારના પ્રમુખપણા નીચે એક બાપણ રૂપે આપ્યો હતો જુ સાદી અને સરળ વર્ણનશૈલીમા એમજે મધ્યકાળની એશિયા અને યુરોપની યુદ્ધકળા વર્ણવી છે—અને તેમા એમજે એમ જતાવ્યું છે કે દિન્દુસ્થાનમા ૨૦૧ પૂતો બકાહર લાઠવંચા ટોના છતા મુસલમાનો ગામે ટકી શક્યા નહિ તેનું કારણ મુમલ-

માનોની ક્રમ્યા કે એમનો જંગલી જુરસો હતો એમ નહિ, પણ તેઓમાં ચંદતા પ્રકારની યુક્તિ હતા. એ વાતનો એ વિગતવાર પૂરાવા સારે 'આ પ્રમાણે ઇતિહાસ આપે છે' યુક્તિના જૂના વખતમાં ચીના શોકોમાં સારી ખીલી હતી. એમાં મુખ્ય સૈન્યના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવતા હતા—વામ, દક્ષિણ અને મધ્ય; અને મધ્યની પાછળ એક ભાગ 'રિઝર્વ' યાને અનામત રાખવામાં આવતો. એ અનામત રાખેલો ભાગ ટોળાંબધ ધંસારો' કરીને મધ્યભાગના વિજયને અપૂર્ણતાએ પહોંચાડતો, અને હાર ઉપર ખાતુ આવતી હોય તો હાર અટકાવવાના કામમાં એ ભાગ લેવાતો. મેગિલ નરેશ જંગીજખાને આ રચનામાં ઊમેરો કર્યો તે એ કે એણે દરેક વિભાગના એ જ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ પેઠા વિભાગ કર્યા; જેમકે, વામવામ, મધ્ય-વામ, અને દક્ષિણ વામ, દક્ષિણ-દક્ષિણ, મધ્ય-દક્ષિણ, અને વામ-દક્ષિણ ઇત્યાદિ. જંગીજખાન યુરોપના મધ્યભાગ સુધી એનાં લશ્કર લઈ ગયો અને યુરોપને ધુનભું અને હગબું તે આ 'યુદ્ધની કળાથી—કેટલાક ઇતિહાસકારો ધારે છે તેમ, એના જંગલી લશ્કરના જંગલી જુરસાથી નહિ. જંગીજખાન એના સમયનો સર્વોત્તમ સામ્રાજ્ય યુદ્ધવેત્તા હતો, અને એણે પ્રાચીન યુદ્ધની પદ્ધતિ—જે પદ્ધતિને અનુસરવાથી જ્યોત્સના યુદ્ધ હારતા—તેમાં ફેરફાર એ-કર્યો કે મેનાપનિએ મેનાને આગ્રતાએ નહિ, પણ સેનાના નિર્ભય ભાગમાં રહેવું જોઈએ, જેથી સેનાપતિના મરણથી લશ્કર વીખરાઈ જાય એ પરિણામ ન આવે. જંગીજખાનની લશ્કરના ખોસક સરજના મારેની ગોઠવણ પણ ઉત્તમ રહેતી. એ જેમ જેમ આગળ વધતો તેમ તેમ પાછળ કિલાની દાર ખાધી એમાં અનાજ ભરતો જતો, અને એના ચક્ષુ ગારે લશ્કરની દુકડિઓ રાખતો. જંગીજખાન પછી તૈમૂરે યુદ્ધની કળામાં એક મોટો ઊમેરો કર્યો તે એક એણે જંગીજખાનના સૈન્યના વામ અને દક્ષિણ ભાગની ખાતુએ એક એક સૈન્યની દુકડિઓ ગણી, જેનું કામ ખાતુ પાંચી દુરમરતે ધેરી વળવાનું હતું. તૈમૂર પછી તુર્ક લોકોએ યુદ્ધની કળા વિશેષ ખીલી: યુરોપ અને એશિઆના મન્ધિ ઉપર આવેલા હોઈ એ લોકોની બંને ખંડની કળાનું જ્ઞાન હતું અને બંનેનું તેઓએ ઉત્તમ મિશ્રણ કર્યું. યુરોપના લશ્કરને—જાંજી ફત્ત કરવાની નહેની પણ સહેરમાં કિલા ખાંધી બરાબ એકેકા દુરમરતે જીતવા માટે કિલા તોડવાની કળા ખાસ કેળવતી પડતી—તેમાં 'દારગોળાનો ઉપયોગ યવા' માગ્યો હતો' તથા ખંચર ફેંકવા વગેરે કામની યુક્તિઓ શોધાઈ હતી. થોડા કરતાં ઘણે ભાગે પાષ્ટળનો ઉપયોગ પડે, અને મેદાનમાં જ્યાં સામસાંમુ લડવાનું આવતું ત્યાં જમીન ઉપર હતુખ જાતું ટેકરીને ખેંચવામાં આવતું. એશિયામાં લશ્કરને છોટાં બહુ કાપવાં પડતાં તેથી ત્યાં પાષ્ટળ કરતાં અશ્વારોહ યાને ધોડે-સ્વારનું લશ્કર વધારે કામ કરતું અને થોડા ઉપરથી ધનુષ્યનો ઉપયોગ થોડા ઘણ ઘણે તેથી ધનુષ્યખાણ કરતાં બાલા અને તરવારનું વધારે વપરાતાં. ધરાન અને તુર્કસ્તાન વચ્ચે એકવાર લડાઈ થઈ તેમાં તુર્કસ્તાને યુરોપનો તોપનો ઉપયોગ કરીને ધરાનની એશિયાઈ પદ્ધતિ સામે વિજય મેળવ્યો—અને ઉપર કહ્યું તેમ જો ખંડના લાજ ભોગવનાર એ તુર્ક લોકોએ યુદ્ધની કળા બહુ સારી કેળવી—જેને પરિણામે હિન્દુસ્તાનમાં તેઓ વિજય મેળવી ગયા એટલું જ નહિ, પણ સર્વજ લશ્કરમાં તુર્ક લોકો માટે બહુ માગણી યવા લાગી.

વાસ્તવ ધડવાને માટે બહારથી એકાદ શિશુપીને બોલાવવાની જરૂર પડતી નથી? કોઇ પણ સુદ્ધિમાન સંકેતકાર અથવા કોઈ પણ સુદ્ધિમાન શિશુપીને બોલાવી લાવવામાં આવતો નથી? 'બાળ્યંતર પોતાનું સેદ્ધી વાસ્તવ પોતાની મેળે ધડી ચકતું નથી; પોતાની મેળે પોતાની મરમત પણ કરી ચકતું નથી. પ્રાણી સરીક પણ એક પ્રકારનું યંત્ર છે, તે સત્ય છે. પરંતુ કોઇ પણ પ્રાણીને ઉપયુક્ત કાર્ય માટે કોઈની બાજુ મદાય લેવાની જરૂર પડે છે? તે પોતાનું યંત્ર પોતે જ ધડે છે, આસપ્ત વિપતિનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય તે પોતેજ શોધી કાઢે છે. સ્વનિર્મિતયંત્રમાં આપણનું નિવારણ કરવાને માટે શિશુપીએ જે ઉપાય કરી રાખ્યો હોય, તે યંત્ર છતર કોઇ પણ આપત્તિ આવી પડે તો તેનું નિવારણ કરવાને શક્તિમાન હોવું નથી તેવા પ્રસંગમાં શિશુપી નથીન અંત ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડે છે; નિત્ય નિત્ય નતન નતન આપત્તિઓની સામે નિત્ય નિત્ય નતન નતન ઉપાયો શોધવા પડે છે. પરંતુ પ્રાણીનું સરીક તો પોતે પોતાની મેળે જ તે સધળું કરી શકે છે; પોતાના વ્યાધિનો પ્રતિકાર પોતે જ કરે છે; નિત્ય નિત્ય નતન નતન આપત્તિને નિત્ય નતન પ્રતિકાર ઉદ્ભવે છે. પોતાના વ્યાધિનો પ્રતિકાર કરવા માટે તે શિશુપીની સદ્ જોઈ બેસી રહેવું નથી. આશ્ચર્ય જેવું તો એ જ છે કે—જેઓ અવૈજ્ઞાનિકો છે, તેઓ પ્રાણીના તેવી કંઇ અદ્ભુત શક્તિ રહી છે, એમ સમાવતા માને છે. એટલું જ નહિ પણ દેહયંત્ર ધડનારો, દેહયંત્રમાં આપત્તિ નિવારક અંગ ગોઠવનારો દેહથી અતિરિક્ત કોઇ યુક્ત શિશુપી છે, એમ તેઓની દૃઢ માન્યતા હોય છે. તે કાર્યને માટે કોઈ સુદ્ધિમાન વિદ્યાતા-પુરુષ Intolligent Designorની કલ્પના કરવાને, તેનું આહ્વાન કરવાને તેઓ ધમ્મ છે. પરંતુ જેઓ વૈજ્ઞાનિકો છે, તેઓ તો તેવા કાલ્પનિક વિદ્યાતા-પુરુષનું નામ સાંભળતાં જ ચમકી ઉઠે છે, ખુદ જગમાં જે ધર્મ જેવામાં આવતો નથી, તે ધર્મ પ્રાણમય જગમાં છે, એવું સ્વીકારીને જગ જ્યોત્સ્ના અંદર એક મજબૂત દીવાલ બાંધીને મંત્રણ થાય છે.

સાંકેતિક રચનાની દલીલ Argument from designને આધારે એક સુદ્ધિ નિષ્પન્ન થાય છે. શિશુપાત્રમાં એક પ્રકારનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. તે ઉદ્દેશ સદૈવર્તમાન ક્રિયાની ઉપયોગિતા છે. ધારો કે—કોઈ ખાણમાંથી રૂપાનું એકાદ ચગડું મળી આવ્યું; તે ચગડું કોઇથી ધડાયેલું ન હોતાં કદાચ કુદરતી પણ હોઈ શકે. પરંતુ તે ચગડાંની એક બાજુએ કોઈ રાખના સુખની છાપ કાતરાયેલી હોય અને બીજી બાજુએ તેની કિમ્મત લખવામાં આવી હોય અને તે કિમ્મત પ્રમાણે તેના સ્વીકાર પણ ચર્ચા શકે તેવું હોય, તો આપણે કહેવું જ પડશે કે, તે નાણાનો કોઇ મૂલિય સિદ્ધ છે, તેવું ચગડું કોઇ ખાણમાંથી કુદરતી રીતે મળવાનો સંભવ નથી. કોઇ ખાસ ઉદ્દેશના સાધન તરીકે કોઇ ખાસ સંકેતકાર તેનો સંકેત તેવાર કરેલો હોવો જોઈએ, તેમ જ તેના છાટ કોઇ શિશુપીથી ધડાયેલો જોઈએ. બાળ્ય-યવતા સેદ્ધી વાસ્તવને માટે પણ તેવું અનુમાન મદજ કરવું પડે છે. પ્રાણી સરીકમાં અનેક પ્રકારનાં કર્મસાધનોપયોગી અંગ પ્રત્યેકની વ્યવસ્થા જોઈને અવૈજ્ઞાનિકો એક બહારના સંકેતકાર અથવા શિશુપીની કલ્પના કરે, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? વૈજ્ઞાનિકોને તેવી

કલ્પના અરથિકર હોવાથી, તેથી સ્વચ્છી શક્તિ પ્રાણમાં જ છે, એમ સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે. ઉભય પક્ષોમાંથી કયો પણ આમે અંગીકૃત કર્યું, તે પ્રથમ આવ ઉપરિચિત કરતાં નથી જે શક્તિ પ્રાણમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે શક્તિ પ્રાણરૂઢિત જડમાં પરિચિત થતી નથી, એનો બન્ને પક્ષોને સ્વીકાર્ય છે.

જેઓ બળશક્તિના વિદ્યા *Dynamics*ના વિદ્વાસી હશે, તેઓને સ્થિતિ શીલતાનો નિયમ *principle of stability* સુવિદિત હશે. *Stability*નો અર્થ સ્થિતિ શીલતા અથવા સ્થાસ્ત્રુતા થઈ શકે છે. સ્વાભાવિક સ્થિતિમાંથી કોઈ કારણને લીધે બદલ થઈને પણ ફરીથી જે પદાર્થ સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પદાર્થ સ્થિતિશીલ *stable* કહેવાય છે. એક પેન્સિલને તેના અગ્ર ભાગ ઉપર સીધી ઊભી રાખી શકાશે નહિ; તે સ્થિતિમાં તે સ્થિતિ શીલ નથી તેને સુવાડી દેવામાં આવે તો જ સ્થિતિશીલ થઈ શકે. ધડિયાળના લોહકડને હથાવવામાં આવે તો ફરીથી પોતાના સ્વાભાવિક સ્થાનમાં આવી જાય છે, થોડી વાર ડોલાં ખાઈને પૂર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે; તે સ્થિતિમાં તે સ્થિતિશીલ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. સ્થિત્યતર થવાથી એકનું એક દ્રવ્ય સ્થિતિશીલ હોય અથવા ન પણ હોય. બળ-શક્તિના સ્થિત્યતર *Conditions of stability*નું નિર્ધારણ કરવાને બળ છે, અને તેને નિયતકાંટમાં પદાવવાને મથે છે. સૌરજગતની સ્થિતિશીલતા વિષે લોપ્શ્વાસે આલોચના કરી છે. તેઓએ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે—વર્તમાન અવસ્થામાં સૌરજગત સ્વકક્ષાથી બદલ થવા છતાં પણ તેનો નાશ થવાનો, સુરેસુરો થઈ જવાનો ભય નથી. ખીન દાથ તરફ સાર જ્યોર્જ ગાર્વિન પ્રબલિત પંડિતો એ અદ્ભુતકર્મની સ્થિતિશીલતા વિષે ચીમંસા કરીને સ્થાપિત કર્યું છે કે, કોઈ એક કાલે અંદર પૃથ્વીમાંથી હટકી જુદો પડી ગયો છે; અને અત્યંત ભવિષ્યમાં એક એવો દિવસ આવશે કે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર પાછો પડીને ધીક મારશે. વિલ્હર્ડ ગિબ્સના પ્રયત્નથી રસાયનવિદ્યાની ભાંખેડાંનું, વિદ્યુતિ પરિણતિનું સ્થિતિશીલતાના કીસાળમાં ગણિત કરવામાં આવે છે. જોસેફ ટામસને પરમાણુઓની અંદર રહેલા ઇલેક્ટ્રોનની સ્થિતિશીલતાના અવસ્થા એક *Condition of stability*નો વિચાર કરીને રેડી-યમાદિ ધાતુઓનાં પરમાણુઓની ભાંખેડાંની પણ આલોચના કરી છે. રેડીયમ પદાર્થ અસ્થાયિ પરમાણુઓના સુરેસુરો કરીને, જ્વલન જ્વલન આકૃતિઓ ધારણ કરીને જ્વલન જ્વલન ધાતુઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તે તો આજે આપણે નજરે જોઈએ છીએ. ગેય્ટિ તે સંધર્મી ઇલેક્ટ્રોનના વિજ્ઞાનવિદ્યાને લગભગ અધીન થયેલી છે, અર્થાત્ નિયતકાંટમાં લગભગ ઇલેક્ટ્રોન સંક્રમિત છે. જીવન્ત પ્રાણીઓનાં શરીરોની સ્થિતિ શીલતાના સંબંધમાં મીચે પ્રમાણે વિવેચન કરી શકાય. પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના પરિવેશન *environment*માં પોતાની સ્થિતિ રાખે છે. પરંતુ તે પરિવેશન નિત્ય પરિવર્તનશીલ હોય છે. પ્રાણીનું શરીર પોતાની સ્થિતિ શીલતાને અપેક્ષા કરે છે, નિત્ય નિત્ય પરિવર્તનશીલ પરિવેશન સાથે સમજૂતી રાખવાને માટે પોતાની જ ભાંખેડાં કરે છે, અને તેમ કરીને નવીન સ્વરૂપ અને નવીન આકૃતિ ધારણ કરીને પોતે પોતાને અદલાવી નાંખે છે. પ્રાણીઓ એ પ્રમાણે જે વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, તે જડપદ-

ચોક્કસ પરમાણુઓ વિવિધ આકૃતિઓ ધારણ કરે છે, તેની બરાબર છે, સમજા સ્વરૂપો સ્થા-
 વિત્ત એક સરખું હોતું નથી. જે સ્વરૂપો સ્થિતિ શીઘ્રતાનાં સ્થિતિવંતરોની સાથે બંધ બેસી શકે તેવા
 હોય; તે જ લાંબા કાળ સુધી ટકી શકે છે; જેઓ બંધ બેસતાં આવતાં નથી, તેઓના નાશ
 થાય છે અથવા તેઓની ભાંગફાટ થઈને તેમાંથી નવન નવન સ્વરૂપો પ્રકટ થાય છે. પરિ-
 વેષનનો અર્થ એવો થતાં જ મેમ્બ્રેથ mammoth અને મેસ્ટોડોન mastodon નામનાં પ્રાચીન
 કાળનાં શાકાહી કદનાં પ્રાણીઓ પણ પોતાનો જન્મ જ કરી શક્યાં નથી. કોઈ cockroach
 જેવો કુદ્દ જંતુઓ મેમ્બ્રેથ અને મેસ્ટોડોન કદના પ્રાચીનતર હોવા છતાં અને તેઓના
 કરતાં વધારે પરિવર્તનોમાં પ્રસાર થયા છતાં અવાપિ પર્વત ટકી શક્યાં છે. પ્રાણીવિદ્યાનો
 મીમાંસા યોગ્ય સમસ્ત ક્રમવિકાસનો આપાર એ પ્રમાણે કેવળ સ્થિતિ શીઘ્રતાના હોવામાં
 ઘટી શકે કે કેમ, તે પ્રશ્ન આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનું બહુ લાજ બેસ્યું છે, જે તેમ થઈ શકે
 તો સમસ્ત ક્રમવિકાસનો આપાર બળકિયાવિદ્યામાં સમાઈ જાય. મંત્રવિત છે કે, એક સમયે
 પ્રાણપદાર્થ protoplasm સ્થિતિ શીઘ્રતાના નિયતકોષ્ટકમાં જવાઈ જશે. અને ત્યાર પછી
 પૃથ્વી ઉપર વસતાં કયાં પ્રાણીઓ પૃથ્વીની ક્ષય અવસ્થામાં ટકી રહેશે અથવા નાશ પામશે,
 તેનો આપણે અશ્વિનથી નિર્ણય કરી શકીશું. કોઈ વર્ષો પછી અધારે પૃથ્વીની ઉષ્ણતા ઘટી
 જશે અથવા અત્યંતીશમાં કોષોનિક્ષિ એસિડ વધી જશે, ત્યારે કયાં નૂતન પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન
 થશે અથવા વર્તમાન પ્રાણીઓ કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરી સ્વરૂપો કરશે, તેનો આપણે
 અંકગણિતથી હિમાય કી શકીશું. તે તો સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે—મેન્ડેલે પ્રકટ કરેલ
 નિયતકોષ્ટકના પ્રયોગથી કયાં માતૃપિતામાંથી કેવાં સ્વરૂપવાળાં બાળકો ઉત્પન્ન થઈ શકે, તે
 આજકાલ કાગળ ઉપર કલમ કસીને કહી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, અને તદનુસાર
 પ્રાણીઓની જોતિ સુધારવાનો ઔદ્યોગ કરવામાં આવ્યો છે. આધુનિક સુપ્રજનનવિદ્યા
 EUGENICS નિયતકોષ્ટકના પ્રયોગથી નૂતન પરિવેષનને અનુકૂળ નૂતન પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન
 કરવાનું સ્વપ્ન દેખે છે. મંત્રવ છે કે—એક દિવસે મનુષ્યની પ્રજા વિજય મેળવશે; નૂતન
 પરિવેષનની સાથે આમજન્ય રાખીને પ્રાણી સંસ્કારોનું નૂતન સ્વરૂપે નિષ્પન્ન કરવાને સમર્થ
 થશે. તેમ છતાં એક પ્રશ્ન તો ઉપરિવન થયા વિના રહેતો નથી કે—કદાચ કોઈ એક
 દિવસે તેનો શુભ યોગ પ્રાપ્ત થાય, તો તે દિવસે પ્રાણીનું પ્રાણુત્વ રહેશે કે નહિ? નિયતિની
 સૂચનામાં પ્રાણુ જકાદ જવાથી પ્રાણુપ્રવાહ અટકી પડશે કે કેમ? પ્રાણુ પોતાની વિશિ-
 'ષ્ટતા', પોતાનો વિચિત્ર હલિકાસ 'મોઢ નાંખશે કે કેમ?

અવિષ્મમાં અને તે થાય, પરંતુ વર્તમાનકાળમાં તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે
 પ્રાણુનો પ્રવાહ જકાદના બંધનથી બંધાઈ જવાને હચમચો નથી. સાધત નિષ્કર્ષથી બંધ
 માંધિને પ્રાણુના પ્રવાહને પોતાના પાયાશુભ્ય તરોની મધ્યમાં ધેગી દેવાને જટ મથ્યા કરે
 છે, પરંતુ પ્રાણુનો અવધાન પ્રવાહ ઉભય તરો ઉપરથી ઉમરાઈ જઈને, તે તરોને તોડી
 નાખીને વહેતો રહ્યો છે. તે પ્રાણુ પ્રવાહ ક્યારે કયે માનં ઢળશે, તે કોઈથી પણ કહી
 શકાય તેમ નથી. પ્રાણુનો તે ઉભરી વેગવાન છે, તરંગિત છે, આવનં સદવર્તમાન છે અને

ફિનિક્સ છે. તેથી જ જડને ખેંચીને તે ધોનાની સાથે લમ્પ જાય છે, ઔસાવતના જેવા પ્રચંડ કાપથી ગંગા પ્રવાહના વેગપડે સર્વત્ર ઉભરાઇ જાય છે. જડની સાથે પ્રાણનો તેજ વિરોધ છે, તે જ કર્પાકર્પી છે, તે જ ધક્કાધક્કી છે, તે જ ખેંચાખેંચી છે અને તે જ મારામારી છે. અમે પૂર્વાપર કહ્યું છે કે—પ્રાણનો ઇતિહાસ એટલે ઉપર્યુક્ત વિરોધનો ઇતિહાસ. પ્રાણની તેજ સતીતન ક્રિયા છે, તે જ ‘ખાઈ ખાઈ’ કરવાની પ્રવૃત્તિ છે, જે પ્રવૃત્તિમાંથી ઉપર્યુક્ત વિરોધનો ઇતિહાસ ઉદ્ભવ્યો છે. આટલું નો પ્રાણનો તે જ વિચિત્ર, નિત્ય, વતન અને અમલકારજનક ઇતિહાસ છે. તે ઇતિહાસ જ પ્રાણની વિશિષ્ટતા છે, તેમ જ આધુનિક જીવનતત્ત્વવિદ્યા Biology ને જ વિરોધની કથા કહે છે.

એ ઇતિહાસનો સ્વૃષ્ટ નિર્દેશ કરવાને માટે પણ એક જાગે કમકાંડ સમાવણુ ગાઇ જાય પડે તેમ છે. તેથી આ પ્રસંગે તો માત્ર આટલેથી જ વિરમીએ છીએ, વાચકોની મિત્રામા જોવામાં આવશે તો વિશેષ વિવેચન કરવાને પુનઃ ક્રિષ્ણાદિત થઇશું.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

(અનુવાદક.)

પુત્રને-પિતાના પત્રો.

૪૮.

જ્ઞાના પ્રિય પુત્ર.

ભાઈ, મૃદસ્થ તરફ મનુષ્યને મિલખાથી થવાની ઝાણી જરૂર નથી. એટલે એમ ન સમજવું કે, મીઠી મીઠી વાતો કરવાની ટેવ રાખવી, કે સદુતે સાત્તાં જુઠાં સવાસલાં કરીને મન હરણુ કરવું, ભાટાઇનો ધધો લેવો. મનમાં કંઈ અને હૃદયમાં બીજું એવાને કૃત્રી કહેવા જોઇએ. લૌકિક ભાષામાં એવાને મ્હોએ મધ પીરસનારા અને હૃદયમાં હાલકલ જેર રાખનારા કહીએ છીએ. જે હલકી ભાષામાં બોલીએ તો “મીઠી બાઈ” ની મંજૂથી લોકો તેવા મનુષ્યને સંબોધે છે. મીઠી વાણી એટલે શુદ્ધ અન્તઃકર-જીવી પ્રેરાયલી, નીલા ઉદાર. હૃદય બોલીને ખાત્રી થઈ શકતી હોય તો કોઇ જોઇ શકે કે જેવું બોલે છે તેવું તેના અન્તઃકરણમાં છે, ને તેવા ઉદાર મીઠી વાણીમાં કાઢે છે. આવી

તો આપણે બોલીએ તો પેહેલાં સ્થાપા મનુષ્યના મનમાં આવી જાય કે એના મનમાં અચુક શુભ વિચાર પરિવર્તન કરે છે, ને હમણાં તે વાણીલાગ બહાર નીકળશે. વળી મીઠી અને બોલવું એટલે હમેશાં સારું સારું કહેવું એટલું જ નહીં. પણ તેમાં બોલનાર, માંમ-જનારનું અન્તઃકરણથી હિત ઈચ્છનારું છે, એવી ખાતરી થાય. જેમ આપણાં મામાપ કે મુરબી આપણું સદા હિત કરનારાં છે, પણ આપણે વાંકા સુંકા ચાલીએ, અપસાધ કરીએ છીએ તો તેઓ આપણા સારા માટે તરત કહી વચનમાં કપકા કે છે. તે વખતે તે કહી વાણીની કિંમત મીઠી વાણી કરતાં લક્ષ્યવધી ગણવી. મોઢીએ મીઠું બોલનારાં તો ધખાંએ મળશે, પણ આપણા હિતને સારું કહી વચન કહેનારાં આજકાલ ધખાં ઘોડાં છે. મહારાજેવામાં એવાં ધખાં મનુષ્ય આપ્યાં છે કે જે મીઠું જ બોલે. કહે કે “આપણે શું કરવા કહ્યું વચન કહેવું. બોમ, થવાનું હશે તે થશે. મરવા દ્યોને ?” કેટલાક એવા જોવામાં આવે છે કે, મને ત્યારે મીઠું મીઠું બારડયા જ કરે, પણ તે ઉપર ઉપરનું. તેના મનમાં તેથી પિચક જ બાવના. કેટલાક પોતાના સ્વાર્થની વાત હોય ત્યાહાં સારું સારું બોલે, ને મળતો જંધ થાય, કે મરજ ન રહે, એટલે પોતાનો જે અમલ સ્વભાવ હોય તે ઉપર આવી જાય. આખી ઉમ્મરમર મીઠી મીઠી વાતો કરીને જગતને છેતરનારા યોગ જોવામાં આવતા નથી. કેટલાક એવા દીકામાં આવે છે કે સ્વાર્થસિદ્ધિને માટે મામણ્યમની ઉપમાને પાત્ર થાય છે, તે યોગ સમય સુધી તેમનો યોગ સાચવી રાકે છે, પણ પરિણામે પોત પ્રકાશ્યા વગર રહેતા નથી. કેટલાક સમયને અનુસરીને મીઠું બોલનાર હોય છે. જેનું મોઢું તેવો તમાઓ. પોતાનાથી મોટા દરજ્જા કે પકડીયાળા સાથે મિત્ર જાયજી. ને હવડી સ્થિતિ કે મરીય સાથે વાતચીત કરે ત્યારે વિવક્ષણ પ્રકૃતિવાળા! કેટલાક તો બોલનાં પેહેલાં દમીને આંખો મચકારીને મીઠું બોલનારા તરીકે ઓળખાવરા ગણે છે, પણ તેવાને ધૂન સમજાવે. કેટલાક ખરાં માથે વાત કરે ત્યારે વીધસાર્થ જતા દોડામાં આવે. પણ જે તેમનો સાર્થ ન મરે તો તે લાંબો વખત પોતાની મંદગૃહિ જનજી સકતા નથી. આ અને તેના મીઠી વાતો કરનારાનાં અંધેક બેઠ રહે છે, ને તે લખસમાં એટલો જ હેતુ છે કે તેવાથી હમેશાં સાવધાન અને વ્યવહાર કરવો. જનતાં સુધી માંજળનારાઓએ બોલનારાનું મીઠું વચન કેવી બાવનાથી પ્રેરાયલું છે એ જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો. મીઠી વાણીને વિશે મહારાજ અભિપ્રાય એવો છે કે તે એક સદજ પ્રકૃતિજન્ય સ્વભાવ છે, પ્રવેગ અને અનુભવ તેનાં પૌષ્ટિક તરવો છે. મનુષ્ય જાતિ પણ પક્ષિ છતાંદિ તેનાં આગમ પાત્રો છે, અને જાતોનાર તેના અન્તઃકરણની મનોવૃત્તિને પ્રકટ કરનાર માધનસૂત્ર છે. એવી ત્યાહાં મીઠું બોલવું એ આવડે છે એટલે વધારે નથી લખતો.

મ્હારા પ્રિય પુત્ર

શુદ્ધચાત્રમ માડવાની સાથે મનુષ્યે એક મ્હોટું મત પોતાના કુટુંબમાં જે પાળવું ઉચિત છે તે નિદા, કુચેદા અને કુચલી કે ચુગલી સહિત જીવન ગાળવાનું છે. તમે શરૂઆતથી જ જો એ દુષ્ટ વ્યસનનો ત્યાગ કરશો તો તેનો વદ્યો તમને પરિણામે અતિશય કિંમતી જણાશે. જે ધરમાથી આ નીચ વાસનાનો બહિષ્કાર કરવામાં આવે છે, તેઓના તરફ દૃષ્ટિ કરો. ને ધરમા સદા મંત્રેણ, સુખ, અને નિરૂપાધિ અવસ્થા જણાય છે. મનુ મંથીને રહે છે, નકામે જખત ગાળવામાં આવતો નથી, કામ અને કવહને ત્યાદા પ્રવેશ કરાવતો પ્રમગ મળતો નથી ને એમાં જો તે વસ્તુને ક્ષેત્રન આપશે તો પછી તે તમારા ધરમા નિવાસસ્થાન કળેને રહેશે, ને તમારી હોકમાં નાકીર્તિની સાથે ઉજ્જવળ કામ્યા થશે પ્રથમ તો આપણે ધરમા ગાછડી કે હોકા આગળ પગાં નિદા જ ન કરી આપણે કાને આરી હોય તો આ કાને સામગી ખીજ કાને કાદી નાખતી એકવાર જો તે ખૂરી આદતને જગ નાવશે તો પછી તે દુષ્ટો નહોં ને તમને નિદા કમ્તા જોઈને હોકા રાને પણ એ કુચેદા ચોટી પડશે અને તમારું ધર એક નિદાખાનું ગણાશે કેટલાક ધરમાં આપણે જોઈએ છીએ કે વડીય પુરુષ વર્ગ નિદા સહિત રહે છે પણ સ્ત્રી વર્ગ તેને વિશેષ આદરમાન આવે છે, જેના પરિણામે ધરમાં હોકામાં ખુરી રેવ આવી જાય છે, એ ધરમાં પુરુષ હોય ત્યાહા મુઠ્ઠી કોઇના મ્હોમાં જીવ ન હોય એવું વર્તન બતાવી, તેની ગેરહાજરીમાં સ્ત્રીઓ, હોકા, આસપાસના સગાબંધા, ખાડખોડોની એકઠાં થઈને પેટ ભરીને ગીજા કરે છે ખીજુ આપણા આગળ કોઈ નિદાની વાત કરે તો તરત તે કહેતાગને તોડી પાડવાનો નિમ્મ રાખવો આપણામાં એક ઉક્તિ છે કે “ પારખી નિદા અને પાકી સ્ત્રી સડને મારી લાગે ” નિદાનો ફેલાવો ચવાથી આપણા ગગદે વધી પડે છે કુસંપ થાય છે જીવ છુગી કરાવતો અવકાશ મળે છે અને એમ ઉત્તરોત્તર આપણે આપણું જીવન વિષમ બનાવીએ છીએ હોકા આગળ નિદાના પ્રમંથ ન આણવા એટલું જ નહોં, પણ તેમને એવા સ્વચ્છ પ્રશ્ન પણ નહોં કમ્તા કે જેથી તેમને કોજન મળે. એક ઉચ્છેદ પુસ્તકમાં મ્હં વાંચેલું છે કે એવો કથો પુરુષ કે સ્ત્રી છે કે જે પોતાના પાડોશી નિકળાં સગા બહાણી કે સ્ત્રી મંમધીઓની નિદા નથી કરતા ? કુચેદાનું પણ તેવું જ સમજવું. કોઈના માળા, નીચ મરુટ્ટી, અમમ્મોદ વચન, પામ્મ સ્ત્રી પુરુષના નિર્લજ્જ અર્થવા કુછડી અવહાનના કચન હાપાદિ દોરોને દેર જે આપવો. તેનાથી આપણી ભાવના ખગો છે, અને ધખીવાર અનીતિમા દોરાવાનો દરવાજો મળે છે કુચની કે ચુગલીને પણ તેમજ જ જોરથી દમાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પારખી નિદાની સાથે આપણામાં ગિધ્યાગિમાનનું પ્રાણસ વધે છે આપણે તે દત્તિ ગખવાથી આપણે પોતાને જ છેતરીએ છીએ આપણા દેશમાં, તેમાં વિશેષ કળેને મુજનાતમાં આ અવગુણોએ ધર્મ ધર ધાક્યું છે મ્હાની મખત્રી પ્રમાણે પુણે

સો ટકાં તો આ અવશ્યજોના પ્રચારને લીધે આપણો મંસાર દુઃખી છે. કેટલાક નિંદાખોર, મુગશીખોર તો ઘેર ઘેર ભટકીને કલહ વધારવાનો ધંધો લાઇ ખેલા છે. કેટલીક જિરો અને કચેરિયા કાંચી વચનાં ઉછરતાં હોકરાં આ દુષ્ટ રોગનાં ભોગ થઇ પડે છે. કેટલાંક કુટુંબો અને ઘરો આ કુટેવને માટે પ્રસિદ્ધ હોય છે. સાંજે નવરાં પડે તો પછી ઘર આગળ “કાર્ટ” જેવું બરી, પરાઈ નિંદાઓ કરી કાચાંની તુમિ કરે છે, અને કેટલાંક ખાનદાન “હાયકાર્ટ”ની ઉપમા મેળવવા ભાગ્યશાળી થયાં છે. આ સ્થિતિ કરતાં આપણા ઉપર અચાનકતાનો દોષ રહે, તે બેહતર, છે. તેને બદલે પ્રત્યેક ઘરમાં રમત ગમત, કથાવાર્તા, ભરતું, શીવડું, લખડું, વાંચડું, ગાડું, બજાવડું, ચીતરડું અને ઉપાધિરહિત વાણીવિજ્ઞાસમાં કાળ કાઢવો એ સર્વથા મુબદ્દાથી અને શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. આપણે તો માણુમ જ ઘરમાંથી ખૂટી પડ્યાં છે એટલે તે એવ લાગવાનો ભય નથી.

લી. હારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ

૪૬.

મહારા પ્રિય મુત્ર.

મુદરવે ધાર્મિક વૃત્તિ અને શ્રદ્ધા રાખવી જરૂરીઆતની છે કે નહીં તેનો તને પ્રશ્ન પુછુ છું, અને આશા રાખું છું કે તેનો પ્રત્યુત્તર તું હકારમાં જ દેશ. મનુષ્ય જાતિએ કોઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક વૃત્તિ રાખતી અને તેનું પરિપાલન કુટુંબમાં ! એ મહારી નજરમાં ખાસ આવશ્યકતાની વસ્તુઓ છે. આપણે જેવું આચરણ રાખીશું તેવું ઘરનાં માણુમે કરશે. ને તેમ તેમ ઘરનો આચાર સુધરેલો રહેશે. આચારથી પ્રભુ પ્રસન્ન રહેશે, અને પ્રભુ પ્રસન્ન રહેવાથી ધર્મ અખંડ અને અચ્યુત બન્યો રહેશે. હવે કુટુંબો કેવો ધર્મ પાળવો એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થશે. મહારે માનવું એવું છે કે વર્ણાશ્રમને અવલંબીને આપણાથી જે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો ધાય તે ઉત્તમ. તેમ સહુ અધિકાર પરત્વે કરે તે વધારે લાંબું ચાલે. વિશેષ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું એ છે કે આપણે અનતા સુધી આપણા કુટુંબમાં ચાલતો આવેલો ધર્મ સર્વથા માન્ય રાખીને પાળવો. તેમ પાળવાની અંદર ગાંડરીઆ પ્રવાહની માફક નહીં, પણ શ્રદ્ધાવાન બનીને તે પ્રમાણે વર્તવું, વખતે કેટલીક વાતમાં તમારી શ્રદ્ધા ન ચોરે, પણ તેનો સમજ્યા વગર તિરસ્કાર કરવાને બદલે, તેમાંથી દોષો-ગાળાને તે ધર્મની શુદ્ધ સ્થિતિ કાઢમ રાખવા પ્રયત્ન કરવો. આપણા કુટુંબમાં મૂર્તિનું પૂજન થતું આવતું હોય તો તેને સાક્ષાત્ પ્રભુ માનીને તે પ્રમાણે વર્તવું. એનો વાસ ક્યાંકાં નથી ? એ સર્વ બાપી છે. મૂર્તિપૂજન એ ગૌણ બક્તિમાર્ગ છે. આપણું લક્ષ્ય પ્રભુ ઉપર ચોંટાડવાનું પ્રથમ પગથીયું છે. આકાર ઉપર ધ્યાન ધારણા મિદ્ધ થયાં એટલે નિરાશર નિર્જન ઉપર

એ ભાગના આરભમાં ગાંધીજીએ એક લઘુ પણ અત્યંત મનોહર અને ગંભીર તાત્પર્યથી ભરેલી પ્રસ્તાવના લખી છે એમાં એમણે આ વ્યાખ્યાનમાળા પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ, સ્વ. ગોખલે સાથે પોતાનો સંબંધ, અને એ મહાપુરુષના જીવનનું પગમ રહસ્ય બહુ ઉત્તમ રીતે આપ્યું છે.

“ હોખડનો ઉપયોગ નરવાર બનાવવામા નહિ, પણ દહા બનાવવામાં થશે, અને સિંહની સાથે ઘેરાં મિત્રભાવે વિચરશે. એની રીથતિ ઉત્પન્ન કરનારી પ્રવૃત્તિ ગોખલેજીના જીવનનો મન્ત્ર હતો, એ જ તેમનો સન્દેશો છે, અને દુઃખાનું કુ કે સર્વ મનથી વાંચનાર, તેમનાં આ ભાષણોમાં આ મન્ત્ર શબ્દે શબ્દે જોખાશે ”

—પ્રસ્તાવનાના આ છેલ્લા શબ્દો વાચક કેદી જૂથી શકશે નહિ.

આમે સૂચવીએ છીએ કે આ વ્યાખ્યાનમાળાના ખીલ ભાગો પ્રમિદ્ધ થાય ત્યારે દરેક ભાગમાં આ પ્રસ્તાવના મૂકી, અને દરેક ભાગના ખાસ વિષયને લગતી એક એક ખાસ પ્રસ્તાવના પણ ગાંધીજીએ પોતે ઉમેરવી અથવા એવ સેખક પસંદ કરીને તેની ખાસે લખાવવી. આ ભાગમા પણ આ જાતની એક પ્રસ્તાવના લખાઈ હોત—જેમાં સ્વ. ગોખલેના દાદાભાઈ, રાનડે, મહેતા વગેરે સાથેના મંગળધર્મ અથવા દિગ્દર્શન કગવી શકાત—તો તે અસ્થાને ન હતી.

પુસ્તક, સુંદર ગ્રાપ કામગી વગેરે—પ્રકૃત પ્રત્યે આકર્ષરતા નહિ, પણ પ્રેમનાં— નિશાનથી અંકિત છે તે તે વ્યક્તિએ જેમના સર્જનથી વ્યાખ્યાનો છે તેમની ઇગિએ પણ આપી છે. અને પુસ્તકને દરેક રીતે આકર્ષક અને વિચારાનુકૂળ કર્યું છે.

ભાષાન્તરકર્તા ગ. રા. મહારોષ હરિભાઈ દેસાઈ આ લેખકને આ જાતના કાર્ય માટે એક ઉત્તમ અધિકારી રૂપે જાણીતા ટોઈ એમના કામથી આશ્ચર્ય પામવાનો પ્રસંગ રહ્યો નથી. તથાપિ એમણે કરેલી સેવા બહુ સારી રીતે ઘણ છે—માત્ર સારા ભાવથી જ નહિ, પણ સારી ક્રિયાથી પણ ઘણ છે—એ માટે એમને જીવિ જામિનન્દન આપતાં આનંદ આવે છે.

[વસન્ત-ઓક્ટોસ.]

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु मरुष्य मरुष्यस्य तेषांणि भूतानि मधु । यश्चा-
 ब्रमस्मिन्मृत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ग्रहोदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતચ્ચમ । ધર્માન્ન પ્રમદિતચ્ચમ । કુશલાન્ન પ્રમદિતચ્ચમ । મુરુચે
 ન પ્રમદિતચ્ચમ । સ્વાધ્યાયપ્રથચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતચ્ચમ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૭, અંક ૩. [માસિક] દિન, સંવત ૧૯૭૬.

તન્ત્રી અને પ્રકાશક:—ડા. બ. રમણભાઈ મહેપતરામ નીલકંઠ. બી. એ. એલ્. એલ્. બી.
 ઓરિજન્ટ રોડ—અમદાવાદ.

મદાન પ્રસંગે ૧૧૨

(ડા. રા. તન્ત્રી)

આત્મનિર્ણયનો અધિકાર ૧૧૬

(ડા. રા. ચન્દ્રશેખર નર્મદાગર પંડ્યા. બી. એ. એલ. એલ. બી.)

કિન્દુરમાર્ગ. ૧૧૭

(ડા. રા. હિમ્મતલાલ બલેશ્વર અભરિયા. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

બાળપોથી ઉપર દટિષાત. ૧૩૧

(ડા. રા. " અભયપુત્ર.")

કિન્દુરમાર્ગની આર્થિક છાવન. ૧૩૩

(વસન્ત. અધિકાર)

સર્વોપન—આર્યાને ઓ તેમજ સ્વરૂપ અને મહારા અભિમાન સકલ્પ ૧૪૦

નાંદકર્મની આવીએ અને ગીતિઓ. ૧૪૧

(પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકર. બી. એ.)

આસન્નિક મોધ (ગુજરાતી યુનિવર્સિટી.) ૧૬૦

(પ્રો. આનંદસ કર બાપુભાઈ મુલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

કિન્દુરમાર્ગના રાજ્યપદરથી મદાપ્રદો. ૧૬૬

(" કિન્દુર દિનચિત્ત.")

અમદાવાદ—ટંકલાળ-કાળુપુર બી. પુનીવન પિન્ડિંગ પ્રેસ ડા. શ્રી. બી. મોતીલાલ

સામળદાસે છાપ્યું.

સવાજમ.

સવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકના—સાત ફાર્મ સારા કામગીરી ૩. ૩૩ (પોસ્ટેજ સાથે.)

૨૬ કામગીરી ૨. ૨૩ (")

મળવાનું ટેકાણું—વર્મન્ટ ઓફિસ—અમદાવાદ.

કલકત્તા અને મદ્રાસના આયુર્વેદીક પ્રદર્શનમાં સોનાના ચાંદ મેળવનાર.

શાસ્ત્રોક્ત દેરી હવા બનાવનારા.

અંકુ હાર્ગસ્પીટીય વર્કસ,
એલફિન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.—

મંદાસિ વટિ.

પાચનશક્તિ નબળી પડી ગઈ
હોય કબજિયત રહેતી હોય ચાને
Dyspepsiaનો અકસીરક્રયાન.
ગરતનની ખાટનીની ડો ૨. ૧

અચન માશાવતેહ જીવન.
શરીર અને મગજને ખરેખરી
શક્તિ આપનાર આ ઔષધ સમગ્ર
કિદના પ્રતિક્રિયા અમારી બનાવટ
કેવળ શાસ્ત્રોક્ત છે.
રત ૧ની ખાટનીની ડો. ૩ ૨૩

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન.

(વેદાના વિવિધ વિષયો શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચનું માનિક)

આરોગ્ય સર્જકી તથા વેદક અર્થથી સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાની માણુસ
માનની દરજ્જા ઉ.

આનું વેદક જ્ઞાન મેળવવા માટે સારામા સારું સાધન માસીક છે.
અગ્રરાતના ઉત્તમ લેખકોના લેખોથી ભરેલું આ માનિક દરેક મૃદરથે
વાંચવા લાયક છે

વાર્ષિક સવાજમ માત્ર રૂ. ૧-૮-૦.

વસન્ત.

દેં સત્યં સર્વેષાં મૃતાનાં મધુ અસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ મૃતાનિ મધુ । યચ્ચા-
 ષમસ્મિન્સત્યે નેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યચ્ચાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
 પુરુષોઽયમેવ ન યોઽયમાતમેદમમૃતમિદં પ્રભેદં સર્ગમ્ ।

ઉપનિષદ્.

સત્યાગ્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માગ્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાગ્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે
 ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૧૭, અંક ૩.

[માસિક]

થેન, સંવત ૧૯૭૪.

મહાન પ્રસંગ.

"Who then is the faithful and wise servant, who his lord hath
 set over his household to give them their food in due season? Blessed
 is that servant, whom his lord when he cometh shall find him so doing."

—Matthew

મયા અંકમા આ મયાળના દેખનાં, આ ગુદને અંગે હિન્દુસ્થાનની પ્રગતિ આત્મ-
 વિદાસનો કેવો વિચાર પ્રર્ભા પ્રાપ્ત થયો છે એ અંગે બતાવ્યું. પુગનો
 ઇતિહાસ સેકામાં, સેકાનો વર્ષોમાં, અને વર્ષોનો એક દિવસમાં સમા-
 વવાની ઇતિહાસના મહાન નાયબની જે અદ્ભુત શક્તિ અને કલા
 છે, તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આત્મારે આ ગુદનાં આપણને થાય છે. અને એ દર્શન થતાં છતાં
 પ્રસંગનો લાગ લેવો ચૂકીશું તો આત્મોદારની એક 'ધન્ય હાલ' આપણે શ્રાવણી એમ
 યાજીયથી પશ્ચાત્તાપ થયા વિના રહેશે નહિ.

પણ ઇતિહાસના આ મહાન નાયકે જેમ હિન્દની પ્રગતિ આ એક મહેતો પ્રર્ભય
 આપ્યો છે તેમ હિન્દુસ્થાન ઉપર સન્યા કરનાર બ્રિટિશ અરકારને પણ આપ્યો છે. અને
 એ પ્રસંગ એના રાજયનગીઓ, યોગજી શકે છે કે કેમ એના ઉપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના

અવિધ્યનો મોટો આધાર છે. આ ક્ષય તે 'ગયા ઝૂંઘમાં અમે જતાવેલા સત્યની જ ખીંચ બાજુ છે અને જે ન્યાયે અમે 'સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય' ની અમારી લેખખાળામાં એક જ સત્યની બે બાજુ સ્પષ્ટ કરવા જઈ ક્યો દતો, તે જ ન્યાયે અમે ગયા લેખના સત્યની પતિ આ લેખમાં કરીશું.

'જગતનું મધ્ય બિન્દુ હતું, અને સકળ જગત પરિવર્ત પામ્યા કરશે પણ હું તો એની વચમાં અવિચળ રહ્યાં જ કરીશ'—એવી અવ્યથી ઇસિની કલ્પના જે અમલદારના મગજમાં હશે તે શૂન્ય કરે છે. હિન્દુસ્થાનનાં દેશી રાજ્યો પડ્યાં અને એનું રાજ્યતન્ત્ર બ્રિટિશ પ્રબળને સોંપાયું તે વખતે જગતના ધણીએ એ પ્રબળને જે તામ્રપટ લખી આપ્યું છે તેના શબ્દો જે અમલદાર જરાખર રીતે વાંચી—સમજ—અને તે પ્રમાણે ચાલી જાયુરો, તે જ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જાળવી રાકશે એમ આગર દંડ માનવું છે. એ તામ્રપટના શબ્દો યા હતા? ખરું જ સાદા, અને નિઃશંક સત્યથી ભરેલા: તે એ કે—જગતના ઇતિહાસમાં કરું જ 'રિચર ધ્યાવર' નથી, પણ તે 'રિચરધ્યાવર' નથી માટે જ બદલાયા કરે છે એમ નથી—પણ ઇતિહાસમાં જીવનનું તત્ત્વ રહેલું છે માટે તે બદલાયાં કરે છે, જીવન માટે જ આવશ્યક છે કે એણે બદલામાં કરવું—ગમે તેમ બદલાયાં કરવું એમ નહિ, પણ જીવનના નિયમને અનુસરતી રીતે બદલામાં કરવું: હિન્દુસ્થાનના જીવનને માટે આવશ્યક હતું કે એણે જીવનને પ્રતિકૂળ યથા પડેલા એવા દેશી રાજ્યોના હાથમાંથી પડવું, અને જીવનને અનુકૂળ થવા જતા એવા પરદેશી રાજ્યના હાથમાં જવું. ઇતિહાસમાં રહેલું જીવનનું આ તત્ત્વ જે રાજ્યકર્તા સમજશે તેનું આ તામ્રપટ છે.

તો હવે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જાળવવા ઇચ્છતા દરેક બ્રિટિશ રાજ્યતન્ત્રીની ફરજ નથી કે જીવનનું તત્ત્વ શું છે એ સમજવું, અને સમજને એનો હિન્દુસ્થાનના રાજ્યતન્ત્રમાં સ્વીકાર કરવો? એ ફરજ તામ્રપટના દાન સાથે જ ઇતિહાસના અધિગતે બ્રિટિશ રાજ્યતન્ત્રીએને માથે નાંખી હતી અને તેઓએ તે વર્તમાન સમય પહેલાં—ધણે વર્ષો પહેલાં—સમજવી જોઈતી હતી. પણ પ્રભુ દયાળુ છે: જડ પ્રકૃતિ દૂર કહેવાય છે તેવો એ દૂર નથી; અનુભવ-ગતિ અજ્ઞાનતાથી કલ્પનોના પાઠ વાંચી ન જાણે તો તેને તે માયાળુ પિતાની પેઠે પાસે બેસીને અક્ષરે અક્ષર ઉપર આગળા મૂકીને એ પાઠ વાંચતા રીખવે છે. એનો એક અક્ષર જે એ અત્યારે વંચાવી રહ્યો છે તે—હિન્દુસ્થાનની 'વાયવ્ય દિશા' છે.

બ્રિટિશ પ્રધાન મંત્રીએ આપણા બહાઈસરોયને જણાવ્યું કે દરમન પૂર્વે તરફ યુદ્ધનું કાર ખોલે છે, અને તે માટે દરેક હિન્દી જને 'પોતાની જમીન'નું રક્ષણ કરવા તત્પર થઈ જવું. આ તાર વાંચી પ્રજા ગમરાટમાં પડી ન જાય તે માટે—એ તારનો ખરો અર્થ બહાઈસરોયે દિલ્હી-કોન્કર-સમાં સમજાવ્યો. તે એ કે—અત્યારે દરમને એ તરફ લટકતી જમાવટ કરવા માંડી છે અથવા તો યુદ્ધની પ્રત્યક્ષ સામગ્રી રચવાનું કામ આરંભ્યું છે એમ કાઢ નથી, પણ કૃપી રીતે એ દિશામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે ઉશ્કેરણી કરવા એણે ગાયુઓ

કામે લગાડી દીધાં છે, અને એને પરિણામે વ્યાપ્ત કોણ તરફની લાગણ્ય પ્રભુ આપણા મિત્ર અધ્યાત્મીસ્તાનના અમીરને પગે અને મુદનાં હુન્દુબિ હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર વગાડે તે સામે પ્રથમથી ચેતવાની જરૂર છે. ઇંગ્લેન્ડનું ટાઈમ્સ પત્ર આ સંબંધમાં લખતા કહે છે કે—આ દિશામાં માત્ર સહયતા કરતાં વિશેષ તેવારી છે. અને દિલ્હી-કોન્ટ્રેન્સ પછી પંજાબમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર માઇકલ ઓર્ડાવરે પ્રભુને પ્રતિબોધનું ને બાધણુ આપ્યું તેમાં પણ તેમર અને નાદિરસાહબ દ્વિતી સંજારીઆપી સોને યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ જવા કહ્યું.

આ વખત પ્રભુને ગમરાટમાં પડવા દેવાનો નથી, પણ વરતુરિયતિની ગંભીરતા ખુદી આપે અને પૂર્ણ પ્રતિભાથી સમજીને હોય જોઈનાની નિખાલમ મીતિએ પ્રભુને પણ એ સમજાવવી એ સત્યતત્ત્વોની જરૂર છે. આ ગંભીરતામાં એક મોહનું તરવ એ છે કે—રશિયા હુસ્મનના પગ તળે ગપાણું તેથી મિત્રસાજ્યોને એક મદદ મળે કે હુસ્મનના લશ્કર ઉપરથી પૂર્વ તરફનું દબાણ મથું એટલું જ નથી—પણ અધ્યાત્મીસ્તાન અને ધરાનના ઉત્તર ભાગસુધી નિર્વિતે પોતાનું લશ્કર બિતારવાની એને અનુકૂળતા મળ્યા.

પણ આ ભયને પણ આપણે મોટો ગણત નહિ. મધ સડીમાં લિટલ અને ડકરિનના વખતમાં રશિયાએ, મધ્ય એશિયામાં રેલવે બાધી અને અધ્યાત્મીસ્તાનની સીમા સાથે પોતાની સીમા અડાડી—અને તેથી ‘પંજદેહનો ગમરાટ’ જોડો ત્યારે આપણે ઘણામાં ધણું શું કરવું પડ્યું? અધ્યાત્મીસ્તાન સાથે જળાને ‘શાસ્ત્રીય સીમા’ નહીં કરવી પડી, દેશી રાજ્યોમાં થોડું થોડું ‘સામાજ્યસેવાનું લશ્કર’ સ્થાપણ પડ્યું, અને લડાઇનો વખત આવશે ત્યારે આપણા ‘સૌખ’ જોને આપણા ‘શુરખા’ હુસ્મનને પહોંચી વળશે એવા શાન્ત નિશ્ચયથી આપણે આપણું હંમેશનું કામ કરે ગયા! પણ અત્યારનો પ્રગમ મહત્ત્વનો છે. તે વખતે રશિયા સામે ટક્કરું પાડુ આપણી ગૌરવમાં ગૌરવાણું હઈ, એ અનુકૂળતા આપારે આપણી નથી. અનુકૂળતા નથી એટલું જ નહિ પણ પ્રતિકૂળતા છે.

હુસ્મને સુદેહન (યુરોપી રશિયાનો અગ્નિશેષુનો ભાગ) માથે સજાહ કરી, અને દક્ષિણ યુરોપી રશિયામાં કાળા સમુદ્રનો કાકતો પણ એને શરણે યજમેનો છે એટલે એસિઆઈ ઉર્ફેસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં ટ્રેનિંગ અને એની પૂર્વ ધરાન તરફની એનો સરતો ખુલો છે. અને ખીલે રસ્તે મધ્ય એસિઆની રેલવેપટ સમરહદ બોખારા અને ખીલા મુધીના પ્રદેશમાં, તેમજ કાળા સમુદ્રના બાહુમ બંદરેથી ચાલી ટાસ્તિપન સમુદ્રના બાકુ બંદરે થઈને મર્વ, ખુરક, અને અધ્યાત્મીસ્તાનના હેશ્ત પર્યન્ત વહાણ અને રેલવે માર્ગ એ બિતરી શકે છે—અને એ બંને લાગતી મોટી વસ્તી જાતે તુર્ક અને ધર્મે મુસલમાન હોય, ઉર્ફેસ્તાન આ લડાઈમાં આપણા પક્ષમાં નથી અને સામા પક્ષમાં છે એ મોટામાં મોટી પ્રતિકૂળતા છે.

આ પ્રતિકૂળતાને બિદિશ સત્યતત્ત્વોએ પહોંચી વળવું પડશે. પહોંચી વળવું અશક્ય નથી હિન્દુસ્તાનની પ્રજામાંથી જોઈવું લશ્કર મળી શકશે—પણ જેમ ધર્મની ભાવનાથી એ પ્રદેશના લોક ઉર્ફેસ્તાન સાથે જોડાશે તેમ અને એ સામે એવી સફળતાના કલ્પન થવી

જોઇએ કે જેને અને તેનીસ કરોડ હિન્દવી વસતી—મુસલમાન સુદાંત—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સાથે 'એકપ્રાણ' થઇને બિભી રહે. એ 'એક પ્રાણ' તે અમારી "સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય" ની લેખખાળામાં અમે વારંવાર બતાવ્યું છે તેમ, સ્વરાજ્ય જ હોઇ શકે.

આત્મારે દુશ્મનને પહોંચી વળવા માટે જે પગલાં બરવાનાં છે તે લશ્કરમાં માણસોની બરતી કરવામાં કે લશ્કરી ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે મોટી 'લોન' બરાવવામાં સમાપ્ત થવાનાં નથી. કરવાનાં કાર્યમાં બિંદી આવશ્યક છે, પણ જે કરવાનું છે તેની ન્દાનામાં ન્દાને અને નજીવામાં નજીવો ભાગ તે જો છે. હિન્દુસ્થાનમાં જુએ મરતા ઝરીબ લોકની સંખ્યા એવી મોટી છે કે સારો પગાર આપીને જોઇતી સંખ્યામાં લશ્કર બેસું કરવું અશક્ય નથી. તેમ હિન્દુસ્થાનમાં નાણાં વાવવાનાં બીજાં આર્થિક ક્ષેત્રો એટલાં થોડાં છે અને સરકારની આબરૂ એવી મજબૂત છે કે પ્રજા તરફથી લોન બરાવી સુશકલ નથી. અને તેમાં દેશી રાજ્યોના ખજાના પણ બહુ સારી મદદ આપી શકશે. પણ માણસ અને દ્રવ્ય એ બે સાધનોથી જ આ યુદ્ધ જીતી શકે? એટલાથી જ કાર્ય સરે એમ હોત તો રશિયાને માણસની ખોટ નહોતી, અને 'મિત્ર રાજ્યો' એ એને ધન પણ થયું પૂરું પાડ્યું હતું. પણ રાષ્ટ્રની એકતા સાધનાર એક આત્મા વગર,—સમસ્ત પ્રજાને 'એકપ્રાણ' બનાવીને રણયુદ્ધમાં આહુતિ આપવા બિંદી કરે એવી રાષ્ટ્રભાવના વગર—રશિયા દુશ્મનના પગ તળે ચંપાયું, અને એવી જ ભાવના બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રી હિન્દુસ્થાનમાં ઉત્પન્ન નહિ કરે તો..... બવિધ્વનો વિચાર કરતાં ઉદ્વેગ કહે છે. '

આ સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન તે, આ યુદ્ધ ગમે તેવું મોટું હોવા છતાં, માત્ર આ યુદ્ધનો જ પ્રશ્ન નથી. મધ્ય એશિયાની તુર્ક પ્રજા અને એશિઆઇરશિયાની રશિયન પ્રજા એટલી થોડી સુધરેલી છે, અને ત્યાંના રસ્તા પણ લશ્કરી સરજામ લઇ જવા લાયકા માટે કાન્સ અને જર્મનિના પ્રમાણમાં એટલા થોડા રચાએલા છે કે આ યુદ્ધમાં એ માર્ગે દુશ્મન આત્મારે બહુ કાર્ય સાધી નામ એમ લાગતું નથી. પણ આ યુદ્ધને પરિણામે જે એ પ્રદેશની રાજકીય સ્થિતિ થવાનો મંભવ છે એ અત્યારથી ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. આ યુદ્ધમાં બ્રિટન અને કાન્સનો જય થશે તથાપિ તે એવો થઇ નહિ શકે કે જેને પરિણામે આપણે મધ્ય એશિયાના બચથી સર્વથા મુક્ત રહી શકીએ આપણે માની શકીએ છીએ કે આ યુદ્ધને અન્તે જે કોવધરાર થશે તેમાં એશિઆઇરશિયામાં જર્મનિની સત્તા કે અતુલ્યતા બિલકુલ ન રહે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવશે. પરંતુ તુર્કસ્તાનને નખણું પાડવામાં આપણને બીજા અનેક રીતે નુકસાન હોઇ એને આપણે એવું નખણું પાડી શકીશું નહિ કે જેથી મધ્ય એશિઆથી માંડી કેરો અને કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલ સુધી તુર્કસ્તાનની એકપ્રજાભાવના બધાતી અટકી શકે. અને એ કરતાં પણ જરા વિસ્તૃત પ્રતિભાની દૃષ્ટિથી જોઇશું તો મૅંગોલિઆથી માંડી મૅરોક્કો સુધી—વચ્ચે વચ્ચે સારી રીતે પહોંચે—એવો મુસલમાની રિયાસતનો પગ પૃથ્વીના ગોળાર્ધમાં 'માનદ્' જેવો પડેલો આપણને નજરે પડશે. આ સ્થિતિ ઇતિહાસમાં પૂર્વે એક વાર હતી અને ફરીથી ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી

એ રિયલિટી ઉત્પન્ન થાય તો એનો મો અર્થ થયો ? બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ચોખ્ખા બે ઠક્કા પડી ગયાઃ એક, ઇંગ્લંડ અને ઇર્લેન્ડ સાથે આઠલાટિક માર્ગે સંબંધ ધરાવતું કેનેડા; અને બીજો, હિન્દુસ્થાન અને એને બે પડખે બે સામ્રાજ્યનાં મંદિરાનો—ઝાંરદેસિયા અને દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકા. આ બીજો ભાગ એ જ ઇંગ્લંડને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના તાજાની શોભા આપનાર છે, અને એના રક્ષણ માટે હિન્દને એનું કેન્દ્ર બનાવવું જરૂરનું છે. લશ્કર, સરળમ, આર્થિક સમૃદ્ધિ, સ્વરાજ્યબળ—એ સઘળાં હિન્દમાં એવાં સ્વતંત્ર અને ખોલેલાં કરી ચૂકેલાં જોષ્ઠાં કે જોને માટે હિન્દને સુવેગની નદોની પેલી તરફ આશાનાં નયનો ઝેકવાં ન પડે. ઇંગ્લંડે હિન્દુસ્થાનનું ક્ષાત્ર તેજ દર્શ્યું તે એ દેશના લોકને બદારના દુસ્મનથી નિત્ય કંપતા ગાખવા માટે ન હતું. નિઃશસ્ત્રતાની તપશ્વર્યાથી એની આસુરી વૃત્તિ હણાય એટલા પૂરતો જ નિઃશસ્ત્રતાના કાચાનો અચાવ છે, અને બનતી તરાથી એ કાચો દર કરી આ દેશમાં ક્ષાત્ર તેજ પુનઃ પ્રકટે એવી યોજના કરવી એ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રીનો અત્મારે મ્હોટામાં મ્હોટો ધર્મ છે. વળી, આ યુદ્ધમાં શારીરિક બળ અને લશ્કરી કવાયત એ જ ખસ થતાં નથી. વર્તમાન સમયમાં યુદ્ધ એ અગ્રંપ્ય શક્તિઓથી મંકુલ એવી પ્રભુશવનની એક રિયલિટીનું નામ થઇ ગયું છે, અને જ્યાં સુધી સરળ પ્રભુશવનનું અન્તરદ્વારી ઉત્થાન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી યુદ્ધની સામગ્રી અધૂરી અને નિર્બળ રહે છે. ક્લૅન્ડસૈનાં રજીમેન્ટો અત્મારે 'ક્રિકેટનાં મેદાનો' ઉપર કે સૌદમ્યરિ મ્હોટની કવાયતથી જ છતાપાં નથી—અત્મારે તો એ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની પ્રયોગશાળામાં અને પ્રયોગને ઉદ્યોગરૂપે મૂર્ત કરનાર સાહસિક વશિષ્ઠો અને કુસળ મજૂરોનાં કારખાનાંમાં છતાપ છે, અને તે માટે હિન્દુસ્થાનની ઝાંઝર જ યુદ્ધનું પ્રયોગશાળાઓ અને ઉદ્યોગશાળાઓ રચ્યા વગર, તથા એમાં હિન્દુસ્થાનની પુદ્ધિ અને કાર્યશક્તિ ખીલ્યા અને યોજ્યા વગર, હિન્દુસ્થાનને યુદ્ધલાયક બનાવી શકારો નહિ. એ ઉપરાંત વર્તમાન યુદ્ધમાં મ્હોટી જરૂર ધનની પડે છે. હિન્દુસ્થાન આ યુદ્ધમાં ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને ઇંગ્લંડને જે ધન પૂરું પાડી શકે છે તે પંદર દિવસના યુદ્ધના ખર્ચ બગાવર પણ થતું નથી. આવું દરિદ્ર હિન્દુસ્થાન—અમાડ મહિને જમીન ઉપર ચાર લાંટા ખેંચી જેમ તેમ પેટ ભરનાર હિન્દુસ્થાન—બવિધ્યનાં યુદ્ધમાં શી રીતે ટકી શકશે ? ઇંગ્લંડ એ ધન પૂરું પાડશે ? સામ્રાજ્ય રાખવું હોય તો પૂરું પાડવું જોઈએ એમ કદાચ કોઈ કાઝર-જવાબીને જવાબ આપશે, પણ મુરકેલીનું એ ખર્ચ સમાધાન નથી. એ રીતે ઇંગ્લંડ ધન પૂરું પાડ્યાં કરે અને હિન્દુસ્થાનને બચાવો રાખે—એમ કહી બનવાનું જ નથી. ઇંગ્લંડ હિન્દુસ્થાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ઝાંઝ તરીકે સ્વીકારે છે તે એને સામ્રાજ્ય ઉપર બારરૂપ રાખવા માટે નહિ—ભારતો અનુભવ થશે તે દિવસે તો ઇંગ્લંડ હિન્દુસ્થાનને એકદમ છોડી દેશે.

વળી આ સિવાય એક ગૌણ દેખાતી પણ વસ્તુતઃ મહત્વની હકીકત ઉપર બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રીએ ધ્યાન દેવું પડશે. અત્મારે સુધીની ગજબનીયાં ક્રેટલાક બ્રિટિશ અમલદાર એમ સમજ્યા જણાય છે કે હિન્દુ અને મુઘલખાનનો કુર્મખ એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો આધારસ્તંભ છે. વસ્તુરિયલિટી એથી ઉલટી જ છે, મુસલમાન કૌભાનું કિત હિન્દુઓ સાથેની

હિન્દ આ પ્રગતિતત્વના પ્રભાવપ્રદેશની તદ્દન બહાર નથી—ન હોઈ શકે. હિન્દના રાજ્યતંત્રમાં તો લોકશાસનના સિદ્ધાન્તોની અસર સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા માંડી છે. કોંગ્રેસે એ લોકશાસનવાદ ખુલાં કરતાં વધારે સ્પષ્ટતાથી, વધારે સ્થિતિથી અને વધારે આગ્રહથી પ્રકટ કરવા માંડ્યો છે, અને એ લોકતંત્રના સિદ્ધાન્તને અતુલ યોગ્યતા તાત્કાલિક બ્યવહાર માટે સ્વીકૃત કરી છે,—ફરના સાક્ષાત્કાર માટે નહિ. દહીં દૂધમાં પગ રાખનાર કેટલાક અંગ્રેજો સરોને પણ સ્વરાજ્યનું માધ્ય સ્પષ્ટતાથી સ્વીકારવું પડ્યું છે, અને હિન્દની ન્યાય અભિલાષાઓની સિદ્ધિમાં અન્તરાયરૂપ થતા સ્વાર્થાન્ધ અંગ્રેજ અધિકારીઓને પણ “પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર (Government responsible to the people) ની ભાવના જળ માંરીને સ્વીકારવી પડી છે,—ધન્ય છે બ્રિટિશ પ્રધાનોની શાણી અને ન્યાયી રાજ્યનીતિને.

લોકશાસનવાદનું એક પરિણામ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. તે એ દૃષ્ટિ છે કે રાજ્યતંત્રીઓ લોકોના સ્વામી નથી, લોકોના મેષકો છે; લોકોના હિતને માટે લોકોનાં કૃત્યો એ લોકો ઉપર ઉપકાર નથી, લોકોનો એ અધિકાર છે; “સરકારની દયા” એ સખ્તો ભૂતકાળના સ્મારક થશે, “લોકોનો હક” એ વર્તમાનકાલનો પ્રચલિત પ્રયોગ થશે. માન શાસ્ત્રીઓની વ્યર્થ વિતંડાનો જ આ વિષય નથી, કાર્યકરોના પ્રત્યક્ષ કાર્યપ્રદેશનો પરમ પ્રશ્ન છે. આજ હિન્દ આત્મનિર્ણયનો અધિકાર ઇચ્છે છે, તે સાધવા સર્વસ્વ સમર્પે છે, કાલ તે હક હકીકત થશે અને હિન્દ લોકો અમલ કરશે.

મોરારજી દેસાઈ, મહાબલેશ્વર,

તા. ૬: ૫ ૧૯૧૮.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

‘કિન્ડરગાર્ટન.’

કિન્ડરગાર્ટનનો શબ્દાર્થ સમજાવવા અનેકવાર પ્રયાસ થયા છે અને બાળકોને કેળવણી આપવાની સંસ્થામાં ‘કિન્ડરગાર્ટન’નો ઉપયોગ થવો જોઈએ એવો ખ્યાલ સુન્દરાતમાં એક વખત બહુ વ્યાપ્ત જણાવ્યો હતો. છતાં પણ ‘કિન્ડરગાર્ટન’ વિષે જોઈએ તેવી મંત્રીન સમજ નહિ હોવાને કારણે ‘કિન્ડરગાર્ટન’ને અન્યાય અર્થો છે એટલું જ નહિ, પણ સુન્દરાતે બહુ ગુમાવ્યું છે.

‘કિન્ડરગાર્ટન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરનાર ફોબેલ હતો એ તો જાણીતી હકીકત છે. પણ ‘કિન્ડરગાર્ટન’થી ફોબેલે કેવો અને કેટલો અર્થ સાધ્યો હતો એ હકીકત કમજાગ્રે સુન્દરાતમાં બહુ યોગ્ય જ જણાતા હશે. કિન્ડરગાર્ટન એ એક શાળા-નિશાળ-નું જ નામ છે; શિક્ષણ અને કેળવણીની સંસ્થાને પરપરાગત નિશાળ કે શાળા એવું નામ નહિ આપતા ફોબેલે ‘કિન્ડરગાર્ટન’ એવું નામ આપ્યું. જ્ઞાન માત્ર નામથી જ થાય છે એ સ્વીકારનારને હવે જ સમજાઈ જશે કે ફોબેલને નિશાળ કે શાળા એ નામ નહિ રુચ્યું અને તેણે કિન્ડરગાર્ટન એવું એક નવું નામ કદાચ પ્રચલિત કર્યું તેનાં સ્વભાવ કારણે. હોવાં જોઈએ નિશાળમાં કેળવણી સેવા આપનાર બાળકોને ત્રામ થતો; નિશાળના નામથી જ બાળકો કંપતાં અને નિશાળ કેદખાનાથી પણ વધારે ભંડકર સ્થળ ગણાતી. ફોબેલને મતે આ ત્રાસ વગર જરૂરનો હતો એટલું જ નહિ, પણ અસ્વાભાવિક અને અનિષ્ટ હતો. નિશાળ નામ રાખવાથી તેની સાથે ત્રાસનો પણ બાવ આવી જ જશે એવી ફોબેલને ખાતરી થવાથી તેણે નિશાળ નામનો ત્યાગ કર્યો અને પોતે શરૂ કરેલી કેળવણી સંસ્થાને ‘કિન્ડરગાર્ટન’ (બાલોદાન) એવું નામ આપ્યું.

ફોબેલને તેના વખતની નિશાળમાં જે જે દોષો માલમ પડ્યા હતા તેમાંનો ઉપર કહ્યો તે ત્રાસરૂપ હોવાનો ફોબ તો માત્ર ઘણાંમાંનો એક જ હતો. નિશાળમાં જે કેળવણી મળતી તે ફોબેલને મતે અધુરી જ નહિ, પણ અસ્વાભાવિક હતી. નિશાળમાં માત્ર અમુક જ વિષયોનું શિક્ષણ અપાતું એ ફોબેલને મતે ઘણું જ ખોટું હતું. માણસની દરેકે દરેક વૃત્તિ અને શક્તિ, ઇન્દ્રિય અને અવયવને યોગ્ય કેળવણી મળવી જ જોઈએ એમ ફોબેલનો મત હતો. જે નિશાળમાં તેવી કેળવણી ન મળે તે સંસ્થાને નિશાળનું નામ જ નાંખે એવું તેનું માનવું હતું. પોતાની સંસ્થાને નિશાળ નામ નહિ આપતાં કિન્ડરગાર્ટન નામ આપ્યું હતું તે એટલા જ માટે કે જો નિશાળ નામ આપવામાં આવે તો નિશાળનાં કામથી પરિચિત લોકોને ફોબેલની શિક્ષણપદ્ધતિ નવા પ્રકારની હતી તે એકદમ જાણવામાં ન આવે.

વળી, છોકરૂં ૭ સાત વર્ષનું થાય ત્યારેજ નિશાળમાં મોકલવાનું ધારણુ પણ ફોખેલને મતે અયોગ્ય અને અનર્થકારી હતું. કુદરત માણસને જન્મથી જ કેળવણી આપવાની શરૂવાત કરે છે અને દોઢથી ત્રણ ચાર વરસ સુધીની ઉંમરમાં તો દરેક બાળક એટલું પણ શીખી જાય છે કે તે બધી મુદત તદ્દન જ દંકાર વગરની ગાળવારેવામાં આવે તો કુદરતનાં કેળવણીના કાર્યમાં વિલંબ થાય છે એટલું જ નહિ પણ બાળકનાં પ્રારબ્ધનાં બે ત્રણ વર્ષ તદ્દન નકામાં જાય છે. જો કુદરતને અનુસરી યોગ્યતાથી શિક્ષણ આપવું હોય તો બાળક ત્રણ વરસનું થાય ત્યાંથી જ નિશાળની કેળવણીની શરૂવાત થવી જોઈએ. ફોખેલને લાગ્યું કે જો નિશાળ નામ રાખવામાં આવશે તો તે નામનો ત્રાસ, તેમાં ચાલતું ધોરણ અને છોકરાંની દાખલ થવાની ઉંમર એ ત્રણેમાં પારેલો ફેરફાર થશે નહિ, અને તેમ જ થાય ત્યાં સુધી મનુષ્યની કેળવણીમાં જે જે સુધારા હજી અને આવશ્યક છે તે પણ અવાનો સંભવ રહેશે નહિ. તેથી તે વખતની નિશાળો અને તેમાં ચાલતાં ધોરણોથી જૂની પડતી પોતાની ગંઝાને ફોખેલે કિન્ડરગાર્ટન એવું નામ આપ્યું અને તેમાં નામથી જ સમજાવ્યું કે

૧. કુદરત જ મનુષ્ય માનને કેળવણી આપે છે અને નિશાળો તો તે કુદરતનાં કાર્યને માત્ર મદદ રૂપ જ હોવી જોઈએ, એટલે નિશાળનો ત્રાસ ન હોવો જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ જેમ રમવા કરવાની જગાએ બાળક પોતાની મેળે દોડતું કૂદતું ખેંચાય છે તેમ જ નિશાળમાં બધા બાળકોએ હોંસથી અને આકર્ષાઈને આવવું જોઈએ. કેળવણીની જે મંસ્થા આવું કરી ન શકે તે નિશાળ કહેવાય જ નહિ.

૨ મનુષ્યને કુદરત આપેઆપ જ કેળવણી લેવા પ્રેરે છે. કેળવણી આપવી એ નાનું જ કાર્ય છે અને તેથી જે મંસ્થા તેની સ્વાભાવિક કેળવણી આપી ન શકે તે નિશાળ કહેવાય જ નહિ. કુદરતનાં કેળવણીનાં કાર્યમાં મદદ કરનારી સંસ્થા તે જ ખરી નિશાળ કહેવાય. કુદરત મનુષ્યને સમગ્ર મનુષ્ય તરીકે જ જુએ છે અને તેથી મનુષ્યની દરેકે દરેક શક્તિ, દરેકે દરેક ઇન્દ્રિય, દરેકે દરેક અવયવને કેળવણી મળ્યા જ કરે તેવી યોજના કરે છે. નિશાળમાં પણ તેવી જ યોજના હોવી જોઈએ.

૩. બાળક ૭ સાત વર્ષનું થાય ત્યાં તો ઘણું ઘણું શીખી જાય છે. નિશાળનું શિક્ષણ તેટલી મુદત સુધી મુદતથી રાખવામાં શિક્ષણ અને કેળવણીનું કાર્ય વગર મારણે મુદતથી રખાય છે એટલું જ નહિ, પણ દરકાર વગરના છોડ જેમ તેમ હળી બાગની શોભામાં ક્ષતિ કરે છે તેમ જ બાળકોની છોડ જેમ તેમ મોટા થઈ સંસારના બાગની શોભામાં ક્ષતિ કરનારા નીવડે છે. માટે ત્રણ વરસની ઉંમર થાય ત્યારથી જ બાળકનું શિક્ષણ અને કેળવણી શરૂ થવાં જોઈએ.

‘કિન્ડરગાર્ટન,’ ત્યારે, ફોખેલે સ્થાપેલી એક નમુનારૂપ શાળા હતી. જેમાં નિશાળ ખાતેનો ધાક તદ્દન જ દૂર કરવામાં આવ્યો હતો; જેમાં ત્રણ વરસની ઉંમરથી જ બાળ-

કોને કેળવણી આપવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવતું હતું, જેમાં બાળકને અમુક જ વિષયનું એકતરફી જ્ઞાન નહિ આપતાં, બાળકની દરેકે દરેક વૃત્તિ, શક્તિ, ઇન્દ્રિય, અવયવને સાવધાન કેળવણી આપવામાં આવતી અને બાળક એક ખરો અને સંપૂર્ણ મનુષ્ય અને એવી કાળજી રાખવામાં આવતી.

આ કિન્ડરગાર્ટનમાં શીખવવા માટે જે અભ્યાસક્રમ ઘટવામાં આવ્યો તેને 'કિન્ડરગાર્ટન અભ્યાસક્રમ' એવું નામ મળ્યું અને જે પદ્ધતિથી જે ક્રમ શીખવવામાં આવતો તે પદ્ધતિ પણ 'કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ' કહેવાઈ. ખરી સ્થિતિ આવી હોવા છતાં શુભરાતમાં તો કિન્ડરગાર્ટન ક્રમ જાણે એક નવો વિષય હોય એમ જ ગણાવા લાગ્યું. ટાઇમ ટેબલમાં પણ બાપા ગણિત સાથે 'કિન્ડરગાર્ટન' એક વિષય તરીકે સ્થાન મેળવ્યું અને અભ્યાસક્રમમાં જે કાંઈ રમત હોયોમ વગેરે હતા તે 'કિન્ડરગાર્ટન' નામથી ઓળખાવા લાગ્યાં. કિન્ડરગાર્ટન કાંઈ એક વિષય નહોતો. પણ બાળકને રીતસર કેળવણી આપવા માટે જે નવીન પદ્ધતિ કેળવણી સમજાવી તે પદ્ધતિ છે એટલું સમજવામાં આવશે તો કિન્ડરગાર્ટન વિષે થતી અનેક હારખર્ચનક ભૂલો દૂર થશે.

મંસ્થાનું નામ આપનાર, અભ્યાસક્રમની સંપૂર્ણ યોજના તૈયાર કરનાર, અને પદ્ધતિને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવનાર જે કે ક્રોએલ હતો, છતાં પણ એટલું આદર રાખવાની જરૂર છે કે પ્રચલિત પદ્ધતિની અયોગ્યતા દર્શાવી, નવીન પદ્ધતિની પ્રથમ સૂચના કરનાર તો ક્રોએલનો શ્રુ પેરેલોહોલી હતો. મનુષ્યની કેળવણી માટે નવીન દર્શનો કમળનાર જે જે મદાપુરુષો થઈ ગયા તેમાં પેરેલોહોલી મૂળ વિચારક અને ક્રોએલ તો તેનો શિષ્ય અને અનુયાયી ગણાય છે. બાળકને પોતાની મેજે, પોતાની ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ દ્વારા, કેળવણી મળવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત સમજાવનાર પેરેલોહોલી હતો. પેરેલોહોલીના પહેલાં કેળવણી આપવાની જે પદ્ધતિ ચોક્કસ હતી તે મગજને અમુક જ્ઞાનથી ભરી દેવાની જ પદ્ધતિ હતી. પહેલા તો અમુક બાપા અને તેમાં લખાયેલા ઉત્તમ પુસ્તકોના અભ્યાસમાં જ બાળકેળવણીનો મનાવેશ થઈ રહેતો. કોમીનીયસે લોકોને તે વિચારના અનર્થનું જ્ઞાન આપ્યું, અને તે કેળવણી તદ્દન જ અપૂર્ણ રહેતી એ સમજાવ્યું. મનુષ્યને બાપાના જ્ઞાન ઉપરાંત ખીજાં સામાન્ય જ્ઞાનની જરૂર છે એ કોમીનીયસે મિદ્ધ કર્યું; છતાં વિષયોનું જ્ઞાન માત્ર ગોળણપદ્ધતિથી જ આપાતું અને તે તે વિષયોની માહેતી મગજમાં ભરવી એટલી જ સમજા હતી. શીખવવાના વિષયોમાં પધારો થયો, પણ શીખવવાની પદ્ધતિ તો પહેલાના જેવી જ હતી. છોકરોને તે તે વિષયોમાં તૈયાર કરવા એ જ એકલું લક્ષ્ય ગણાતું, સજ્જ, શારીરિક શિક્ષા એ આવશ્યક નહિ, પણ અનિવાર્ય લેખાતી, અને જરૂરના મનાતા વિષયોમાં પુસ્તકપઠિત બતાવી દેવા એ જે કર્તવ્ય ગણાતું. તેથી રીતે તૈયાર થયેલા પુવકો દુનિયામાં ધણી ધણી બાળકોનું અજ્ઞાન બતાવતાં અને તેમની કેળવણી એકતરફી અને અપૂર્ણ જ રહેતી. આ અનર્થ દૂર કરવાની જરૂર બતાવવામાં રૂમો અને પેરેલોહોલીએ પહેલ કરી. રૂમોએ બાળકોને કુદરત પગ જ છોડવાની હિમાયત કરી અને પેરેલોહોલીએ બાળકને પોતાની ઇન્દ્રિયોદ્વારા જ્ઞાન મેળવતા કરવાની હિમાયત કરી. બંનેનો હેતુ ચાલતો અનર્થ દૂર કરવાનો હતો; પુસ્તકો વાળી

મોટે કરવામાં જ કેળવણીની સમાપ્તિ ગણવાથી, શાળાના મકાનોમાં યમ જેવા, શિક્ષકના દાખમાં ગોધાઈ રહેવાથી, અને ખીલ દોરાવે તેમજ દોરાય જવાથી, બાળકોને ખરી કેળવણી મળી શકતી નથી. કુદરત પ્રાણીમાત્રને કેળવણી આપે છે, મનુષ્ય પ્રાણીને પણ આપે છે, અને બાળકોને મારાં મનુષ્યો બનાવવા કુદરત જ પ્રયાસ ચાલુ રાખે છે. તેથી બાળકને જે કેળવણી આપવામાં આવે તે કુદરતને રસ્તે જ ચાલતી હોવી જોઈએ. કુદરતથી બાળકને વિખૂટાં પાડી દેવાં એ મહા અનર્થ છે. કુદરતે બાળકને ઇન્દ્રિયો આપી છે, અવયવો આપ્યા છે, તે ઇન્દ્રિયો અને અવયવો સ્વાભાવિક વિકાસ મેળવે છે; કુદરત જ તેને વિકસાવે છે-કેળવે છે-અને તેથી બાળકને કેળવણી આપનારનું કામ તો માત્ર એ જ છે કે કુદરતના તે વિકાસકાર્યમાં મદદરૂપ થવું. બાળકોને કુદરતની સાથે જ રહેવા દેવાં. કૃત્રિમ સાધનો અને સળવડો વધારી દઈ, કૃત્રિમ અંકુશો અને નિયમોથી બાળકોને માત્ર સંચાલન બનાવી દઈ, પદાર્થો અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચેનું સંબંધ શિથિલ કરી દઈ, બાળકોને કુદરતના લાભથી બેનસીબ રાખવાના બધા પ્રયાસો, બાળકોને ઇન્દ્રિયોદ્ધાર કેળવણી લેવા દેવામાં વીરનરૂપ બને છે. બાળકોની કુદરતી પ્રેરણાઓ કુદરત બની જાય છે અને કુદરતે ધારેલું વિકાસકાર્ય સરળતાથી પ્રગટિ કરી શકતું નથી. ફેસોએ આ અનર્થો દૂર કરવા જે રસ્તો બતાવ્યો છે તેની સાથે આદિ' સીધો મંબંધ નથી તેથી તેને વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. પેસ્ટેલોઝીએ જે નવીન દર્શન કરાવ્યું તેના શાસ્ત્રીય પરિણામ તરીકે જ 'કિન્ડર-ગાર્ટન'ની ઉત્પત્તિ છે. પેસ્ટેલોઝીએ ખાસ બાર મૂકી જે સાત પ્રકટ કર્યું તે એ હવું કે બાળકોને પોતાની ઇન્દ્રિયોનો સીધો અને સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. પુસ્તકોદ્ધારા અમુક નિષ્ક્રિયો માત્ર મગજમારીથી તૈયાર કરવામાં ઇન્દ્રિયોને વિકાસ માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. બાળકોને પદાર્થ સાથે નહિં, પણ માત્ર ચપ્પો કે વિચારો સાથે જ મંબંધ કરવા દેવામાં આવે છે. તેમ કરવાથી માત્ર પુસ્તકપડિતો જ તૈયાર થાય છે એટલું જ નહિં, પણ ઇન્દ્રિયોનો જે વિકાસ થવો જોઈએ તે વિકાસ થઈ શકતો નથી. પરિણામે સમગ્ર બાળકને કેળવણી મળતી નથી. તેની અમુક રાક્ષિ જ કેળવાય છે. ઇન્દ્રિયો જે હેતુથી કુદરતે આપી છે તે હેતુ સધાતો નથી એટલું જ નહિં પણ કુદરતની વિરુદ્ધ વર્તન કરવાથી મનુષ્ય જાતને અંતે હાનિ જ થાય છે. માટે બાળકોને પદાર્થો સાથે સીધો મંબંધ ધરાવનારાં થવા દેવાં, તેમને પોતાની દરેક દરેક ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરતાં શીખવવું, અને તે પ્રમાણે કુદરતના કાર્યમાં મદદરૂપ બનીને જ કેળવણી આપવા જવી.

પેસ્ટેલોઝીના આ સિદ્ધાન્તને કાર્યક્ષમ સ્વરૂપ આપી, તેણે શરૂ કરેલ પ્રયાસો ચાલુ રાખી, કેળવણીની એક નવીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રચલિત કરનાર ફ્રેબેલ હતો. ફ્રેબેલે પેસ્ટેલોઝીની સાથે થોડો વખત કામ કર્યું; અને તે ઉપરાંત મંસારની જૂદી જૂદી સ્થિતિનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. લસ્કરમાં પણ જોડાયેલ હોવાથી આઝાદીનૂતાના લાભો પ્રત્યક્ષ કર્યા હતા. અને જૂદા જૂદા ધધા અને નોકરીના અનુભવ પછી તેને પોતાનું જીવનકાર્ય સ્થગ્યું હતું. તે બધા અનુભવોથી ધડાયેલ હોવાથી માત્ર એક પુસ્તકચુરુ જ નહિં, પણ ખરા સર્વ-

ગુણસંપન્ન ગુરુના જેવી લાવકાત ફેબેલમાં આવી અને બાળકોને માણસ બનાવવા માટે કેવી જાતની અને કેવી પદ્ધતિથી કેળવણી આપવી જોઈએ એ તેણે મહાપ્રવાસો કરી સમજાવ્યું.

ફેબેલે જેણે હતું કે (૧) અપાતી કેળવણીનો સમાવેશ માત્ર અમુક વિષયોનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં જ થતો હતો; (૨) તેમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓની બધી શક્તિ અને વૃત્તિ કેળવણી પામતી નહોતી; અને (૩) કેળવણીની શરવાત અયોગ્ય રીતે મુક્તત્વી રાખવામાં આવતી હતી. આ ત્રણ મુખ્ય દોષો લાગવાથી તે દૂર કરવાની રીતે જરૂર જણાઈ અને તેથી તેણે

૧ પહેલું તો એ જ મિદ્ધ કર્યું કે જો કે બાળક કેળવણી લેવાની શરવાત તો જન્મથી જ કરે છે, અને દરેક બાળકની કેળવણી માટે તેના જન્મથી જ કાળજી રાખવાની છે, તોયજી નિશાળમાં કે શિક્ષકદ્વારા કેળવણી ત્રણ વરસની ઉંમર થાય ત્યાંસુધી મુક્તત્વી રાખવી પડશે. પરંતુ તેથી મોકું કરવા જતાં બાળકના વિકાસ પર યથાયોગ્ય ધ્યાન આપી શકાતું નથી. માટે બાળકની કેળવણી તે ત્રણ વરસનું થાય ત્યારથી જ શરૂ થવી જોઈએ.

૨ બીજું, બાળકને માત્ર બાપા, વ્હાણરણ કે ગણિત શીખવવાથી જ કેળવણી મળી જતી નથી. તેમ કરવાથી તો માત્ર મગજ કે યાદશક્તિને કેળવણી મળે છે. બાળકની ખરી કેળવણીમાં તો તેની દરેકે દરેક શક્તિ, વૃત્તિ, ઇન્દ્રિય અને અવયવને કેળવણી મળવી જોઈએ. માટે શીખવાતા અભ્યાસક્રમમાં બહુ ન્યૂનતા રહેલી છે તે દૂર થવી જોઈએ. હૃદયની વૃત્તિઓ, શારીરિક અવયવો અને કલ્પના વગેરે બધી શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ ન થાય તો કેળવણી યથાયોગ્ય અપાઈ એમ કહેવાય નહિં.

૩. અને ત્રીજું, કેળવણી માટે માત્ર પુસ્તકો અને અક્ષરોનો જ ઉપયોગ થતો આવ્યો છે તે બરાબર નથી. બાળકોને દુનિયામાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ વચ્ચે રહેવાનું છે અને તેથી બાળકોને તે બધા સાથે સીધે ગંભીર બાંધવા દેવો જોઈએ કે જેથી તેમનું સંસારનું જ્ઞાન સંગીન થાય, ગતિ અનુભવ પૂર્ણ થાય, અને પ્રજ્ઞાનાં એક પ્રાણી તરીકે જગતમાં પોતાનું સ્થાન સમજી પોતાના જન્મનું સાર્થક્ય કરી શકે.

આવા ખ્યાલથી ફેબેલે પોતાની નવી પદ્ધતિની શરવાત કરી. તે પદ્ધતિમાં જે જે નિમ્નયોનો સમાવેશ થાય છે તેમાંના મુખ્ય ત્રીણે પ્રમાણે છે:—

૧. છોકરાંઓએ શાન્ત ગ્રાતા અને જ્ઞાનના ગ્રંથજી કરનાર નિષ્ક્રિય પાત્ર તરીકે રહેવાનું નથી. પણ પોતાપોતાની ઇન્દ્રિયોને છૂટથી પ્રવર્તવા દઈ કાંઈક ક્રિયા કરનારા બનવું જોઈએ; અને એવી ક્રિયાદ્વારા પોતાની સર્વશક્તિઓના વિકાસનું કામ સરળ બનાવવું જોઈએ.

૨. બાળકો ઉપર (૧)માં કહ્યા પ્રમાણે કરી શકે માટે કુદરતની પ્રેરણાને અનુકૂળ હોય તેવી જ શિક્ષણપ્રણાલી ગોઠવવી જોઈએ. કુદરતી રીતે જ બાળકો ક્રીડનપ્રિય હોય છે એટલે શાળામાં ક્રીડન-રમત ગમતને મુખ્ય સાધન ગણવું. રમત પણ સહેલુંક અને સત્પરિણામી હોવી જોઈએ એ ખરૂં. પરંતુ નાનપણમાં બાળકોને તો એમ જ લાગવું જોઈએ કે તેઓ કુદરતનાં પ્રેરાયાં જ રમે છે.

૩. બાળકોને જડ અને ચેતન કુદરત સાથેના સંબંધ હમેશાં ચાલુ રહેવા જોઈએ. ઘરમાં પળાતાં તથા મનુષ્યને મદદરૂપ થતાં પ્રાણીઓનું પાલન તથા સહવાસ અને ખડ-પાનનું કામ દરેક બાળકને આનંદ આપનારૂં અને આવશ્યક જ નીવડવું જોઈએ.

૪. રમતદ્વારા અને ખીજી રીતે જે જે શીખવાય તે ખૂંડ રવાનાવિક મંબંધ ધરાવવું જ હોવું જોઈએ. શિક્ષણના એક કાર્ય સાથે ખીજી કાર્ય એવી રવાનાવિક રીતે સંકળાયેલું હોવું જોઈએ કે છોકરાંઓ એકમાંથી બીજામાં સહાનુ યતાં તેગતે નવીનતાનો કે નુદિતો લેશમાન ખ્યાલ થઇ આવવો જોઈએ નહિ.

૫. બાળકને સંસારમાં સૈની સાથે હળી ગળી કાર્ય કરવાનું છે તેથી સમુદાયમાં રહી, સમુદાયને માટે અને સમુદાયના નિયમને તાબે રહી સર્વ સંગ્રામે જ કામ કરવું જોઈએ.

૬. આ પ્રમાણે જે કેળવણી મળે તે કેળવણીમાં મુખ્ય ધ્યાન બાળકની વૃત્તિ પર અને તેના વિકાસ પર રહેવું જોઈએ. બાળકને પોતાની મેળે જ કેળવણી લેવાની કુદરતી વૃત્તિને ઉત્તેજન મળે તેવું કરવું જોઈએ. શિક્ષણની પદ્ધતિ જ એવી હોવી જોઈએ કે બાળક પોતાની મેળે જ ઉક્ત હેતુ મિદ્ધ કરવા તરફ પ્રેરાય અને પોતાની બધી તાકાત પોતાનો વિકાસ કરવામા વાપરવું થાય.

આ નિશ્ચયો અને સિદ્ધાન્તો લક્ષમાં રખી ફેળવે જે પદ્ધતિ ધડી કાઢી તે પદ્ધતિથી તેણે પોતાની કિન્ડરગાર્ટનમાં કામ શરૂ કર્યું. તેણે 'કિન્ડરગાર્ટન' શાળામાં જે પદ્ધતિ વાપરી તેને સ્વાભાવિક રીતે જ 'કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ' એવું નામ મળ્યું અને તે પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવવા જે અભ્યાસક્રમ કહી કાઢ્યો તે પણ 'કિન્ડરગાર્ટન અભ્યાસક્રમ' કહેવાયો.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં મરળ વાર્તાકથન, સહેલું ચિત્રકામ, નાનાં નાના ગીતો અને બાળકોની રમતોનો સમાવેશ થવા ઉપરાંત, બહુજ ઉમંગી અને આનંદી, તથા પોતાના કાર્યમાં નિપુણ હોય તેવા શિક્ષકની ખાસ આવશ્યકતા છે. તેમ જ તે પદ્ધતિથી શીખવવું હોય તો શાળા સાથે નાનો સુનો બાગ તથા ચોડાં ઘણાં પાણેલાં પ્રાણીઓ પણ હોવા જોઈએ, અને મહાન એવું સોજદાર હોવું જોઈએ કે છોકરાંઓ છૂટથી દરી દરી શકે.

'કિન્ડરગાર્ટન અભ્યાસક્રમ' વીસ 'બ્લૅકો'નો છે. પરંતુ તે બ્લૅકો અને ઉદાહરણોમાં

જ 'કિન્ડરગાર્ટન' નો સમાવેશ થતો નથી. બાળકનો સ્વભાવ ક્રીડનશિલ્ય હોય છે અને તેથી તેઓ રમી શકે અને સાથે સાથે જ્ઞાન અને કેળવણી પણ મેળવતાં જાય તેવા હેતુથી, જેને શિક્ષકની સમગ્ર વધારવા ખાતર અમુક ખેતો અને ઉદ્યોગો કરી શકાય અને નાનાં બાળકને કેળવણીની શરૂવાત કેમ કરવી એ તે ખેતો દ્વારા ખતાવ્યું. પણ તે વીસ બહીસો જ કાંઈ 'કિન્ડરગાર્ટન' નથી. એ હકીકત યુજ્જરાતમાં સમજવામાં આવી ન હોય તેવું જણાય છે. કારણ 'કિન્ડરગાર્ટન' એ એક શાળા જ હતી એવું સુવિદિત હોયું જ જોઈએ છતાં તે અર્થ તો યજો દર રાખી, કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિની પણ જોઈએ તેવી દરકાર ન કરી, માત્ર વીસ બહીસો શીખવવામાં જ યુજ્જરાતના કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષણની સમાપ્તિ થતી હોય તેવું જણાય છે. વીસ બહીસોમાંથી પણ નિશાળામાં રીતસર તો જાયો જ એ ચાર પાંચ શીખવાતી જોઈ હશે. ત્રણ વરસનાં જ બાળકે શીખવવાની પહેલી બહીસ છ સાત વરસનાં બાળકને શીખવાતી જોઈએ, અને કાંઈ સમજ કે વસ્તુસ્મિતિના વિચાર વગર નકામા અને હારવજનક પ્રયત્નો પૂજાતા સાંભળીએ, ત્યારે જલ્દ નિરાશા અને ખેદ થાય છે. આ પરિણામ આવવાનું મુખ્ય અને એકલુ કારણ એ જ છે કે કિન્ડરગાર્ટન એ વીસ બહીસથી બનતો વિષય નથી, પણ જો તો નાનાં બાળકને સ્વાભાવિક રીતે કેળવણી લેવાની સમગ્ર કરી આપનાર એક સંસ્થા છે, અને પછી તે સંસ્થામાં જે પદ્ધતિથી કામ કરવાનું બાળકવામાં આવ્યું હતું તે પદ્ધતિ છે એ સમજ યુજ્જરાતમાં જાયો જ માસમ પડે છે. સંસ્થા અને પદ્ધતિની વાત ગણત કરી વીસ બહીસોમાં જ 'કિન્ડરગાર્ટન' નો સમાવેશ કરી દેવામાં જાયો અને રાષ્ટ્રમંદબલમાં પણ કેમ જાયો એક નવો વિષય હોય તેમ કિન્ડરગાર્ટનને સ્થાન મળ્યું. આવી રિયલિટી પરિણામ નિરાશાજનક અને હાસ્યજનક નીપડે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જોઈ ન જાય. 'કિન્ડરગાર્ટન' એ એક વિષય નથી; વીસ બહીસોથી જે કામ જોઈવાયો છે તે કાંઈ 'કિન્ડરગાર્ટન' નથી; તે તો કિન્ડરગાર્ટન શાળામાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ શીખવવા માટે સૂચનારૂપે તૈયાર કરવામાં આવેલા અમુક પાઠો જ છે, પાઠો ગોખાવવાથી શિક્ષણ જાયો જતું નથી, તેમ વીસ બહીસો જણાથી જ કાંઈ કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ સૂચત થઈ જતી નથી—વીસ બહીસો શીખવનારી નિશાળ કાંઈ કિન્ડરગાર્ટન બની જતી નથી. પદ્ધતિ એ આત્મા છે; બહીસો માત્ર શરીર છે. આત્મા વિનાનું શરીર માત્ર શબ જ કહેવાય છે. યુજ્જરાતમાં આ જ્ઞાન શિક્ષકોમાં દેવારો તો જ અને ત્યારે જ કિન્ડરગાર્ટન કાંઈક લાભકારક બની શકશે.

પરંતુ, આત્મા જેમ શરીર વિના રહી શકતો નથી તેમ વીસ બહીસ વિના કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિની શરૂવાત ન થઈ શકે અને તે વિષે સંગોળ માટેની પણ મેળની સકાય, માટે વીસ બહીસો જણાથી એ તો જરૂર છે જ. તે વીસ બહીસો કઈ કઈ છે અને કયા કયામાં શીખવાય છે એ તો 'સિલુસિલુ' કે તેના જેવાં પુસ્તકમાંથી કે યુજ્જરાત શાળાપત્રના જુના અંકોમાંથી જણી શકાશે. પ્રથમ વિષય આવવા માટે ટુંકામાં તેનું કથન કરવાથી લાભ તો નથી; તો પણ વાચકને તદ્દન અજ્ઞાન નહિ ગણતા તે બહીસોનો મંત્રિષ

હોષ્ણ આપવો એ જરૂરું જાન્યું છે. બધી બક્ષીસો પેટીમાં અલગ અલગ રાખવામાં આવે છે, અને તેનાં સાધનો બધાં લગભગ તૈયાર જ હોય છે. થોડીને બેસો અને થોડીને ઉઠાવો એવું નામ આપાયું છે. પહેલી બક્ષીસ છ જુદા જુદા રંગના દડાની બનાવેલી છે. રંગનું જ્ઞાન, તથા ઇન્દ્રિયના ઉપયોગથી તેની પિછાન, આપવા માટે ગોળ વસ્તુ હોઈ નાનાં બાળકોને રમવાનું ઉત્તમ સાધન ગણી પહેલી બક્ષીસ દડાઓની જ બનાવી છે. બીજી બક્ષીસમાં આકારનું જ્ઞાન વધારવાના હેતુથી દસ જેવો લાકડાનો એક ગોળો રાખી, તેની સાથે બીજા આકારો રાખવામાં આવ્યા છે અને મુકાબલાથી જ્ઞાન મેળવવાની કદરતી પદ્ધતિને અનુકૂળતા મળે તેવી સમગ્ર રાખી છે. ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, અને છઠ્ઠી બક્ષીસોમાં એક ધનના જૂદા જૂદા ભાગો કરી. તે ભાગોથી જૂદા જૂદા આકારો બનાવવાનું શીખવાય છે. ભાંગ ફેડ અને નવી બનાવટ એ નાનાં બાળકોની પ્રકૃતિને અનુકૂળ રમતો છે અને તેથી તેવી રમતને અવકાશ મળે અને તેની સાથે જૂદા જૂદા આકારો જાણવામાં આવે, પોતાના વિચારોને આકારદ્વારા વ્યક્ત કરવાની બાળકોને તક મળે અને તે બધા સાથે નવો નવો વિનોદ મળ્યા કરવાથી બાળકોને ઉત્સાહ અને આનંદ મળી રહે એવા હેતુથી આ બક્ષીસોની રૂપરેખા ચોક્કસ જણાય છે. સાતમી બક્ષીસમાં કાગળની જૂદા જૂદા આકારની અને રંગની તક્તીઓ છે—જેને ગોડવવાની રમત કરતાં, આગમું જ્ઞાન પાકું થાય છે અને ધન અને કટકોને બદલે માત્ર ઉપરની રાપાટીથી જ કામ કરવાનું શીખાય છે. આઠમીમાં સળીના આકારો અને નવમીમાં બનાવેલા તેના ભાગના આકારો બનાવવાના છે. દસમીમાં બનાવેલા આકારોના ચિત્રોનું આલેખન કરવાનું છે. અગ્યારમીમાં કાણું પાકવાનું, બારમીમાં પાંડેલાં કાણુંમાં દોરો પડેલી આકારોની રૂપરેખા તૈયાર કરવાનું, તેરમીમાં કાગળ કાપી તેના જુદા જુદા મનોગમ આકાર બનાવવાનું, ચૌદમીમાં સાદકી ઝુંથવાનું, પંદરમીમાં લાંબી પહોળા પટ્ટીઓને એકબીજાના આધારથી ગોઠવીને આકારો બનાવવાનું, સોળમી અને સત્તરમીમાં નોડેલી પટ્ટીઓથી અને કાગળને વળ દઈ ઝુંથવાની પટ્ટીઓને આકારો બનાવવાનું, અઠારમીમાં કાગળોને વાળીને આકારો બનાવવાનું, એગ્રીસીસીમ સળીઓને પલાળેલા વટાણામાં ખોમી આકારો કરવાનું અને વીસમીમાં ગાટીના નમુનાએ કરવાનું કામ રાખવામાં આવ્યું છે. આ બધી બક્ષીસો અને ઉલોગો ફોબેલે પોતાના દેશ કાલને ધ્યાનમાં રાખીને કલ્પેલ હોવા છતાં એ બધામાં ધણું ખરાં તો એવાં સર્વ સામાન્ય છે કે બધા દેશમાં અને બધે કાલે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. ત્રણ વરસનું બાળક થાય ત્યારથી કેવી કેવી રમતો તેને પ્રિય થઈ પડે અને તે રમતદ્વારા કેવી કેવી જ્ઞાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે એ વિષે સંમીન વિચાર કર્યા પછી આ ક્રમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. તો પણ વખતના વહેવા સાથે, નવા અનુભવની પ્રાપ્તિથી, અને કેળવણીના ઉદ્દેશોમાં કાંઈ કાંઈ પ્રગતિ અવાનાં કારણે ફોબેલની આ બક્ષીસોમાં સુધારા વધારા થયા છે. આપણે અહિં તો માત્ર નકલીના ટુકિત જ દેવાને લીધે, દેશકાળની ગણના ધ્યાનમાં લેવાતી જ નથી તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ફોબેલની બક્ષીસોમાં અને તેણે સૂચવેલા આકારોમાં આવેલા ઇવન પ્રમાણે જે કાંઈ ફેરફાર આવરવક જ નહિ, પણ અનિવાર્ય જ ગણવા જોઈએ.

તેવા પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા નહિ, અને જેવું ત્યાં તેવું આંદોલન દાખલ કરી દીધું. બાળકોની ઉંમરનો તફાવત પણ લક્ષમાં લેવામાં ન આવ્યો, એટલે ત્રણ વરસનાં છોકરાંને શીખવવાની રમતો સાત વરસના બાળકોને શીખવવા લાગી; પ્રશ્નો પણ તેવા ને તેવા જ પૂછાવા લાગ્યા—આકાશમાં છોકરાંની સ્વભાષા વૃત્તિ અને આસપાસના સંબોધનું ધ્યાન આપવામાં ન આવે તો ફોબેડનો મુખ્ય મિલોન્ટ જ ઉધો વળી જાય છે એ પણ ધ્યાનમાં ન રહ્યું. અને કોસ ત્યાં દરેક છોકરું જન્મથી જુએ, પણ આંદોલન તો છોકરાંને તેવું બાત સરખું ન હોય, તો પણ ત્યાં પહેલો આકાશ કોસ હોય માટે આંદોલન પણ તે જ નોંધએ એમ માની માત્ર વાંદરીયા જુદીથી જ બહોમો શીખવાવા લાગી અને પરિણામ એ આવ્યું કે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ જેવી વિશ્વવંધ પદ્ધતિ આંદોલન નિધે યજ્ઞ પડી ! કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ સામે કાંઈ વિરોધ આવે શુન્યતામાં દેખાય છે તે આવા કારણોને લીધે જ જન્મ પામ્યો છે. કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ તો શિક્ષણ અને ટેંગવણીની એક એવી સ્વાભાવિક અને સર્વાનુકૂળ પદ્ધતિ છે કે તે પદ્ધતિ સામે વિરોધ હોઈ શકે જ નહિ—તેના પ્રયોગમાં જેટલી બેદરકારી અને સાધારણ સમજનો અભાવ બતાવવામાં આવે તેટલો તેને સામે વિરોધ ઉપસ્થિત થાય ખરો, પણ તે વિરોધ પદ્ધતિ સામે નહિ, પણ પ્રયોગ સામે જ છે એમ સમજવું જોઈએ. શુન્યતામાં કમલાએ આ બેઠક સમજ્યો નથી અને ખાસ કરીને ત્રણ વાંધા તે પદ્ધતિ સામે બતાવવામાં આવે છે. પહેલો તો એ કે તે પદ્ધતિ અનુકૂળ નથી, આ વાંધો પદ્ધતિના અજ્ઞાનથી જ ઉભો કરવામાં આવે છે. દરેક બાળકને, કુદરત કેળવણી આપે છે જ—તે કુદરતનાં કાર્યમાં મદદરૂપ થઈ, બાળકની કેળવણી સફળ થાય, માર્થક થાય, સ્વાભાવિક રહે, અને બાળક ખરે જૈનુખ અને એ જ હેતુ કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિને છે અને તે જરાબર સમજવામાં આવે તો પદ્ધતિ સામેનો વિરોધ જન્મ પામી શકે નહિ. વિરોધ છે તે માત્ર પ્રયોગ સામે છે—પ્રયોગમાં ટેંગવણીનુસાર સ્પષ્ટતા પધારા ન થવાને લીધે તે વિરોધ વ્યવસ્થા છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ; પરંતુ તેટલું સ્વીકાર્યાથી પદ્ધતિ મારી નથી એમ કહી શકાશે નહિ. બીજો વાંધો તે પદ્ધતિ અગત્ય છે એવો સાવવામાં આવે છે. આ વાંધો પણ પ્રયોગ માટે જોઈતી જુદી ન વાપરવાને પરિણામે જ ઉભો થાય છે. યોગમાં યોગ ખરચે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિથી કામ લઈ શકાય તેવું છે રમતો અને જેલો બધા પર-દેશથી જ લાવવા જોઈએ કે અસુક બાતના જ હોવા જોઈએ એવો ખોટો આમદ દર કરી સ્થાનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ખરચ વધવાનો સંભવ નથી. ત્રીજો વાંધો શિક્ષકો નથી એવો આગળ કરવામાં આવે છે. આ વાંધો બતાવવામાં આવે છે એ જ શુન્યતાનું હતભાષ્ય સૂચવે છે; બાળકેળવણી જેવા દેશને ધડવામાં બહુ જ જરૂરના વિષયમાં બેદરકારી કેટલી બધી છે એ તો જોમણે તે સંબંધે વિચાર કર્યો હશે તે જ બહુતા દરો અને ખેદ પામતા હશે. તે વિશે સંચલન કરી શોડોને કોઈ બાત આપવાને બદલે શિક્ષકો નથી માટે પદ્ધતિ અનુકૂળ નથી એમ કહેવાની જે દિશા ધરવામાં આવે છે એ તો એટલું જ બતાવે છે કે સારા પરિણામ માટે કે દેશના ખરા ઉદ્ધાર માટે કાંઈ વિચાર મરખો કરતા નથી—માન આપારી જુદીથી—અને તે પણ અજુગત અનુભવજનુ મુગ્ધ આપા-

રીની કુટુંબી બુદ્ધિથી—તુલ્ય લાભ ન થાય માટે સૌદો જ ન કરવો એવા ખોટા ખ્યાલો બાંધે છે. શિક્ષકો ન હોય તો તે તેવાર કરવાનું નબની શકે તેવું નથી. જેમ બધી બાબતમાં કરવું પડે છે તેમ જોઈતી વસ્તુ માટે થોડા અમલો લેવાય, થોડા ધન ખર્ચાય, તો પછી શિક્ષકો તેવાર નહિં થાય એમ કહી શકાશે નહિં. આમ આ ત્રણ મુખ્ય વાંધાઓ તો તદ્દન પાયા વગરના જ છે. કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિને શુભચિન્તામાં જે તક મળવી જોઈએ તે મળી જ નથી એટલે તેને વિષે વિરુદ્ધમાં મત બાંધવામાં કાંઈ પણ જાતનું આચિત્ત હોય એમ માની શકાશે જ નહિં.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ સર્વને અનુકૂળ છે, બાળકની કેળવણીને સ્વાભાવિક સરળતા આપનારી છે, અને સર્વ દેશમાં સર્વ કાળે ઘટતા ફેરફાર સાથે સ્વીકૃત્તીય છે એમ કહી પછી એટલું પણ સ્વીકારવું ઘટે છે કે તે પદ્ધતિ કોઈ સર્વોચ્ચ પરિપૂર્ણ નહોતી, હજી થઈ નથી. પ્રભુએ મનુષ્યને આપેલી પરિમિત બુદ્ધિ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતપોતાની કલ્પના રજૂ કરે છે, અને એ સ્વાભાવિક જ છે કે તે કલ્પનામાં નવીનતામાં દર્શનનો અવકાશ હોય. બાળકની કેળવણી માટે કોએસે જે રસ્તે વિચાર કર્યા હતા તે જ રસ્તે વિચાર કરનાર, અને અનુભવ લેનાર શકદર બાઈ આન્તેસોરીની * કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં ઘણા ઘણા સુધારા વધાર આવશ્યક જણાયા. તે બાઈએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે સ્વાભાવિક કેળવણી પર અને બાળકની સ્વતંત્ર વિકાસ વૃત્તિ પર કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનો મૂળ આધાર હોવા છતાં, તે પદ્ધતિ માટે ઘડાયેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે કામ કરતાં મૂળ હેતુનો જ સંહાર થઈ ગયો છે. વળી ખીજ વાત એ બતાવી કે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં બાળકને ખરો મનુષ્ય બનાવવા માટે ખાસ બાર મુકવામાં આવે છે, છતાં કુટલીક ઉપયોગી બાબતોમાં કિન્ડરગાર્ટન અભ્યાસક્રમ કોઈ પણ શિક્ષણ આપી શકતો નથી. અને તે ઉપરાંત બાળકની ઉંમર વિષે પણ વિચાર કરી સિદ્ધ કર્યું કે શિક્ષણ અને કેળવણીનું કાર્ય હજી પણ વહેલું શરૂ કરી શકાશે. ત્રણ વરસને બદલે બે વરસ પૂરાં થાય ત્યારથીજ બાળકને હાથમાં લેવું જોઈએ એમ તે બાઈએ સૂચવ્યું, અને કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિના મૂળ સિદ્ધાન્તોને સ્વીકારી, તેના પ્રયોગો અને અભ્યાસક્રમમાં ઘણાજ ફેરફાર કરી પોતે એક નવી જ પદ્ધતિ, જગતની આગળ રજૂ કરી. તે પદ્ધતિ પણ જે થોડા રીતે સમજાયા વિના, કે શિક્ષકો તેવાર કર્યા વિના દાખલ કરવામાં આવશે, તો કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ સામે જે વાંધા કાઢવામાં આવે છે તેવા જ તેની સદ્દમે પણ ઉપરિચિત કરવામાં આવશે. પરંતુ, અત્યારે આપણે તે વિષે લખવાનો પ્રસંગ નથી. માત્ર એટલું જ બતાવવાની જરૂર હતી કે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ ખૂબ જ સ્વાભાવિક અને સર્વાનુકૂળ પદ્ધતિ હોવા છતાં, તેમાં સુધારા વધારાનો અવકાશ હતો, અને બાઈ આન્તેસોરીએ તે બતાવી બાળકેળવણીના વિષયને બહુ મોટો લાભ કર્યો છે. આણું હોવા છતાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ કોઈ નકામી કે નિરુપયોગી થઈ બાઈ નથી—થઈ જઈ શકે નહિં. અનેક

* આન્તેસોરી શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષેનો લેખ ગયા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

વાર દહેવામાં આવ્યું છે તે વળી ફરી એકવાર દહેવાની જરૂર જણાય છે કે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ એ બાળકેળવણીની એક એવી સંગીન પદ્ધતિ છે કે શિક્ષક થવા દુષ્કાર, અને માતાપિતા થનાર દરેક શખ્સે, તે પદ્ધતિના સિદ્ધાન્તો સારી પેઠે સમજવા જોઈએ. નાનાં બાળકને કુદરત જ કેળવણી આપે નય છે—તે કુદરતનાં કાર્યમાં મદદરૂપ બનવું, બાળકોની રચાબાવિક વૃત્તિ શક્તિને વિકાસ આપતા જઈ, તેની દરેક ઇન્દ્રિય અને અવયવને યોગ્ય કેળવણી મેળવતા થવા દેવું, અને બાળક એક ખરા મનુષ્ય તરીકે દેશને, જગતને, અને પ્રભુને સંતોષ આપે તેવો બને એ જોવું, એ કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તે પરિણામ લાવવા માટે જે જે પ્રયોગો અને અભ્યાસક્રમ બતાવવામાં આવે તેમાં દેશકાળ અનુસાર ફેરફાર થવા જ કરે એ અનિવાર્ય છે; પણ તેવા ફેરફારથી મૂળ સિદ્ધાન્તને અસર થતી નથી એ પણ દેખીતું જ છે. આ પ્રમાણે કેળવણી આપવામાં કિન્ડરગાર્ટન સ્થાપનાર ફ્રોબેલે જે જે નિયમો મુખ્ય માન્યા હતા તે તે ઉપર ગણુવામાં આવ્યા છે. બાળક એક ખરા મનુષ્ય બને માટે તેની દરેક દરેક શક્તિ, વૃત્તિ, ઇન્દ્રિય, અવયવ યથાવૃદ્ધિત ફેળવાવાં જોઈએ. શરીરને સારી રીતે દસીને તૈયાર કરનાર, મન મજબૂતને વિકસાવી આત્મવિકાસ સંપૂર્ણ કરનાર, મંસારમાં ઉપયોગી સેવા કરનાર અને પ્રભુનાં કાર્યને પિછાની, પ્રભુના પ્રેમને પોષી, પ્રભુના એક બાળક તરીકે એક નમ્ર, નિષ્પાપ અને મુંદર આત્મા તરીકે પ્રભુને ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરનાર ખરા મનુષ્યો બનાવવા એ કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનો ઉદ્દેશ છે—તે ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે દેશકાલાનુસાર અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવો એ તે પદ્ધતિ સમજનાર સર્વે વ્યક્તિની ફરજ છે. આવી જાતની મમજ શુભરાતમાં મર્ચન્યાપી થાય અને શુભ રાતને અતુલ્ય પ્રયોગો કદી કારનાર પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ તુર્ત પ્રકાશમાં આવે એવી હિચટની પ્રાર્થના છે.

હિન્નમતસાલ ગણેશજી અંજલિઆ.

બાળપોથી ઉપર દૃષ્ટિપાત.

આ લેખમાં બાળપોથીનાં પાંચ ફેરવતાં જે અવયવો બાસ્વા તેનું પત્રક માત્ર કરવાની ધારણા છે. ઝા. દુવના આદેશ પ્રમાણે એના શુભનુયે વિવેચન કરવા પ્રવળ કર્યો હોત તો આત્માનું કલ્યાણ થાત એવો સંભવ ખરો. પરંતુ આની મમાસોમનાનો મુખ્ય હેતુ, ચુર્જર બાળકોના હાથમાં મૂકાતું સાહિત્ય સર્વાંગસુંદર તો નહિ (સર્વાંગસૌંદર્ય રાષ્ટ્ર સ્વધાર નતિય ત્યાં લગી તો અસાધ્ય જ અને રાષ્ટ્રના હાથમાં તત્ર આવે તે પગ્ગીયે કલ્પસાધ્ય) પણ યથારાક્તિ યથામતિ દોષમુક્ત કરાવવું એટલો જ હેતુ છે; પરિણામે, એમાં ખોડખખાંપણનું જ વિગ્દર્શન આવે. નામનમાળાના વિદ્યાન કર્તાઓ વિદ્યાનને તો સાવ કપણ મમાન ગૌનકપ આજુબજુ

ન સજ્જે અને પોતાથી નાનેરા, સંજ્ઞાતે દયાભાવે ચર્ચા કરવામાં હીનપદ કે બોદ્ય ન સમજે
તો કેવું સારું ?

પૂઠા ઉપર મેક્સિલનું નામ છે તે 'સ્થાને મણિયાવ' ઇન્જીરામ દેસાઇનું નામ કેમ
નથી? એ બારે પેલો પ્રશ્ન છે. મુજરાતી અને એવા ધીન શ્રીમંત છાપખાનાવાળાઓને,
વાણિજ્યના કચેરામાં સ્વદેશીતિતું ટીપુ એ ટીપાં નામવા અને 'મેક્સિલન'ે મારી હાથવા
વીનવિયેં તો એમાં આપણે બહુ અપદિત ચાચના કરી નહિ બચાવ. છાપવાનું મન તો
સદ્ભાગ્યે અચાપિ આંહી જ રહ્યું છે; પણ તેજ ચોક્ક વર્ષમાં વિલાપત જવા મંડે તો
આશ્ચર્ય નહિ થાય.

પૂઠાના અંતરંગ ઉપર પ્રસ્તાવના છે તેના ચોથા ખંડમાં આ વાક્ય આવે છે:—'તેની
સામા ચિત્ર ને ચિત્રનું નામ આપેલું છે.' આમાં કં તો સામા અને ઘાવેલાં બેધે,
નહિ તો સામા (અથવા સામે) બેધે. મુજરાતીમાં મુખ બંદે કોઈકે સદી કે વાચનમાળા-
માં વિશુદ્ધિની આશા ગમનકુસમવત્ ?

પેલા પાઠને અત્યાલે ચિત્ર આપ્યું છે (પાનું ૧૩) તે બેધને વિચારપરંપરા સ્ફુરે
છે. ચિત્રકારે ૧૫૫ કૃષ્ણમૂર્તિયોની સ્થાપના કરી છે. ચિત્રકારના ઉદ્યમાં વનિતાવાસલ્ય
(શિવલ્લી chivalry) બેધે છે ને બેધકાર દાલે છે, એટલે જગદંબાનાં બેધ સ્વરૂપ
પુર્ણા ઉપર બિરાજેલ છે. ભારતની દરિદ્રતાનું ધ્યાન ધરી કોઈ કદાચિત્ કહે કે પુત્રીનું
આસન પુત્ર જેવું જ હવે, પરંતુ એ આસન દરિદ્રોચર નથી એટલે મંદિરનો લાભ લેવાનો
આપણને અધિકાર છે. મંગળમૂર્તિયોના સ્થામ સ્વરૂપમાં પણ પ્રાદ અર્થ રહ્યો છે; સોનકેની
પરાક્રમનો આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવનાર બનવાત્ મુજરાતી વાને સ્થામળા જ હતા,
એટલું જ નહિ પણ ને બન્ધુઓની દુર્દશા કરીને આપણે આપણી વર્તમાન અધીમતિના
ભાગી થયા હિયે અને જેમના ઉદ્ધારમાં જ આપણે પણ ઉત્કર્ષ સંભાળેલ છે એ બન્ધુઓ
પણ બીનેવાને છે. મૂર્તિ બેધળી હોત તો આપણને જેવા હિયે એવો બ્રમ ઉત્પન્ન થાત,
કાળમુખા હિયે એ સત્યની વિસ્મૃતિ થાત, ન પદ્ધતિ 'જગન્નિદ્રાએ પોચવા કેવા ભગીરથ
પરિશ્રમની અપેક્ષા છે એ હિતોપદેશની, કે શિક્ષકો સંધાર કર્યા ન. મુજરાતની સભામાં
વાણિયાવાળણને હેતું જ અને કાળને વાંધા કાઢવામાં આવે છે તેવા મને આવો બોધ
શ્રવણેન્દ્રિયાના પુરુષ માટે સતત શક્તિ, અત્યારે આપણે તે વિષે વર્ણવાવ્યવસાય આદરી
માત્ર આ—અત્યારના અંદર હતા કે કિન્દરગાર્ટન પદ્ધતિ બહુ જ—
સર્વાનુકૂળ પદ્ધતિ હોવા છતાં, તેમાં સુધારા વધારાનો અવકાશ હતો, આ
સોરીએ તે અત્યારની બાળકેળવણીના વિષયને બહુ મોટો લાભ કર્યો છે. 'એ' ॥
કિન્દરગાર્ટન પદ્ધતિ કાંઈ નકામી કે નિરુપયોગી ચર્ચ મર્ચ નથી—ચર્ચ નહિ થકે, હતા તે કારણ

૧. આંતેસોરી શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષેના લેખ ગયા એકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હો સ્વમા ઉદ્ધે

ભેડી છે? પ્રાતઃકાળના ટિંવા સેંડાના કે પગ્ગી મધ્ય રાતના આદિભોગનાં દર્શન યાતાં લાગે છે. કલિયુગમાં ભગવાન નિર્ધનનારાવણકે જે અવતરે છે, તેથી મેઝ ઉપર તપ્પલ જણ વચ્ચે એક જ આપો એટલી પરિમિત સામગ્રી ધરાઈ જણાય છે. 'વા. સા. જર', 'આ સા. રાઈ' આ વચન તો ગ્રાસિયાના ધરમા પ્રાદુશ્ચા સારું પાંચે પડવાનું, તૈયાર કર્યાની વાત યાદતી હતી એ જ પક્તિનાં હપ્પે. કુધાગાન્તિગૃહમાંથી કદાચ એક જ, આપો નૈવેદ્ય મંગાળ્યું હપ્પે. અને એક 'કોપ'ના તપ્પલ ભાગ પડે એ વિષયિતિ વારવા સારું જ કદાચ માતા યશોદા કુંવર કનૈયાને મધની તાપ્પલ કરતાં હપ્પે. પણ કલિયુગના કનૈયામાં કૃષ્ણચંદ્રનો કાંઈક અંશ ખરો એટલે તે તો 'કોપ' વાળા પ્રસાદનો જ સત્યાચલ કરે છે. મહીમાંખણુ ફર્લભ થઈ ગયાં, પગ્ગી પેંચ તો પેંચ, ગા તો ગા. પેટનો પાતાળકેવો પૂર્યે જ છૂટકો. ગમે તેમ કરીને તત્કાણે જ જહરાજિતી ડાઘી દાખાં વિના હાથડું નહિય. સમય એવ કરોતિ જાગૃતિમય સમયધર્મ એજ પગ્ગીને એટલે જ પડતો થયું અને જાનો પદાભિષેક થયો. *Do, you know that, you do not.* મદારાજ મદળ પામ્યા, પણ જીવો મદારાજ.

જેણે ચિત્ર કર્યાં હોય એણે વેડય જ ઉતારી છે, જેમ આગ્યા તેમ આડા બેશા પેંચ મારી દીધા છે. મનુષ્ય સારાં ન થિયાં તે નો બળે ઠીક પાનુ ગાય-પોડા છ. જિલ્લા પંચાયત ઉપરે દેવને દયા નહિ આવી.

૧૫ મે પાને મામાને માથે મરાદી કહ્યું (પાક ૪) છે તે અર્ધસ્ત્રય છે. એક તો મુખ્ય પ્રાન્તમાં મરાદી પ્રજા સર્વોપરિ છે એ વશુસ્થિતિનું એમાં પ્રતિબિંબ છે. તે ઉપરાંત, ગુર્જર પ્રજામાં સ્વમાન-આભિષેક કાંઈક નવું છે અને પારકુ એટલું સારું ગણીને સ્ત્રી કરાતી વિપરીતવૃત્તિ પ્રધાન છે એવો અનાવાસે પ્વનિ નીકળે છે. ગૂજરાતની ઉદારચરિતા પરિભીમાએ જ પોંચી છે. જેટલા જગત્માં દસ એટલા પ્રકારના વેસ પેરવાવાળા ગૂજરાત સો છ વિના બીજા કોઈ પ્રદેશમાંથી મળવા દડિન. પે. સા. મ. વેદવર્તિ મહીસુરા વૈધચાલિ-યોને મસ્તકે લમણ કરતાં મરાદી ચકરડાં, મદારાજાએને શિરે દાપી નીકળતી બંગાળા બત્તિયો, રાખને માથે બિરાજ રહેલ સાકા છ. છ. થી માંડીને જુટનેચુ-પંક્તિયે સ્થાપનારી ટાપિયોનો આપણામાં સુકાળ છે. મદારાજ ગાયકવાડે કદાપિ ગુર્જરવચ પેંચો નહિ એટલા સારું રા. રા. નાનાવાલ કવિના નેત્રમાયા ઘોડીની અશુધારા છટે છે, કવિરાજને પોતાને માથે અમે અશોભતી સાફલી દીઠી છે પરંતુ અમારે હતભાએ સૌરાષ્ટ્રીય દેડો અથવા ગૂજરાતી પાધડી બેવાનું સ્મરણમાં નહિય. સાન માત વળે શરીર નવું જ રચાય છે એ વાત સાચી હોય તો હવે મદારાજ ગાયકવાડના દેહના ધાતુમાત્ર ગુર્જર અજોડકે બધાઈ ગયા હપે તયા તેમને ઉપાલંબ મળે છે તેનું ખરું પાત્ર ગૂજરાત છે, જેને મંસર્ગદોષે તેમની અધોગતિ થઈ, અને કવિરાજનો હજારો સાંણી સાસરે બનાની કલ્પનાય ન કરે અને માંડીને શિક્ષા છે એના જેવો છે. આ રચકે આંદિયાળી પાલકીને વજ્રમી મહેલ ગોટળ-કાગેર સા. અને દેરી ચકીના સંગી મોરખા-કાકોર સા. એ બે નૃપતિઓને ધન્યવાદ દેવો છટે છે. વીરવતી પ્રજા પ્રગમે બીજી પ્રજાનો વેત નહિ ધગતી એમ નહિય; પણ આપણામાં તો, વેસ આપણે સ્વામી

કરી લધુ બનાવશે આ તો હીક, પણ અક્ષર ને અક્ષર ખેળી નાંખનાં. મદાકરિયોનું સંવત્સર
ફરકતું નથી, અને ત્રાતા કોઈ છે નહિ એ બાજુના છતાં પ્રાદિ પ્રાદિ ગણ્ય કાળી જાય છે.
આ અત્યાચાર દિવસે દિવસે એવો આગમ્ય ધાનેા જાય છે કે, આ હીક નથી ચાતું
એટલો ઉદ્દગાર કરવો તે પણ માદસનો અવધિ જાણે ન હોય એવું મનને લાગી જાય છે.
નિત્ય ભગિને અમુદ્ધ જ દેખતા હોઈએ તો એ અમુદ્ધ છે એવો વિચાર જ થોડા સમય
પછી ઉદ્ભવે નહિ અને અમુદ્ધે મવેમુદ્ધ બામવા મડે એ સત્તાનો આજ્ઞાવન દેખાતો છે.
એટલે જાળપોથી તો આ અપરિતપ્તનાથી મુક્ત થઈ તો હીક એવી અભિપ્રાય રાખી
તે અયોગ્ય જ. સાંપ્રતક્ષણતા લગભગ સર્વ ક્રિયામાં પ્રસાદમુલ્કનો અત્યંતાભાવ છે એવો સિદ્ધિમાં
ખીલ પરિણામની આશા નહિ. સાદિત્યમાં સન્ય પોષાંનામનું છે, મણી ધોની કોઈ છે
નહિ. સ્વતંત્રતાની શોખતા નથી, પરતંત્રતા ખગાતી નથી, અતંત્રતા વર્તી રહી છે.
નસર્વેષિ યજ નેતારઃ મયે પંડિતમાનિનઃ ૧ ન વ્યયો વગસાં કલ્યો ધીમતા તત્ર સંયા ૥ આવ
કાંઈક સિદ્ધિ છે.

૩૦ મે પાને આંદા તથા તારાના ગીત છે તે વિષયે ધોડુંક સૂચાતીને લેખ સમ સ
કરીયું. આંદા વિષયે કવિ કહે છે,

× × × અર્ધો ધરે મુગટ, આખો ધરે, મા,
આવે ન કદી કાલો, × ×

‘અંદા ક્યારેક અર્ધો મુગટ ધરે, ક્યારેક આખો ધરે છે’ આ મુગટ કે અંદાગિજ
જ કે ખીલે કોઈ ? અને ખિજ અંદાનો મુગટ તો અંદા કયો ? ‘આવે ન કદી કાલો’, આ
ભાષ્યમાં કવિની વિવક્ષા અને તો અગમ્ય છે. કાલ અદ્વદા સમગ્રજે તો ગોટી કૃપા. તારા
વિષયે લખે છે.

× × × અધારી ગતે એ દેવ કેરી આખો,
નાનકટી ઉધારે તેજ કરી પાંખો

આમાં કલ્પના બહુ કિચક છે. તારાને દેવની આંખનું કૃપક આપું જે દિતે નવતર
અને અધર છે, પચ્છી ‘આ દેવની આંખ તોજની પાંખ ઉધારે છે’ એમ કહે છે ત્યારે તો *
‘અંદાસોપરિ પિટિકા મંદતા’ જેવો પ્રકાર થાય છે. આંખને પાંખ હોય ખરી ? પાંખ
કદાચિત્ હોય અને તે જંધ હોય તો આંખ આજખી ગણાય કેમ ?

લીલાપુર.

અંલયાનુજ.

+ જ્યાં મંડ નેતા—અક્ષર નેતા છે અને કાંઈ પોતાને પડિત માને છે ત્યાં ખુદિમાને
પ્રગમાન વેણ નાખી ન દેવું.

* ગા.—મૂમઝા—૩૫૨ નાદની યર્ષ.

હિન્દુસ્થાનનું આર્થિક જીવન.*

[સર ટી. હોલ્ડરનેસના એક પ્રકરણનો અનુવાદ.]

"India, therefore, feeds and to some extent clothes its population from what two-thirds of an acre per head can produce. There is probably no country in the world where the land is required to do so much."

Sir. T. W. Holderness

હિન્દુસ્થાનના લોકની આર્થિક સ્થિતિ—એ કરતાં થોડાક જ વિષય ઉપર એ કરતાં અધિક ચર્ચા થતી હશે. ધિતનના ટાપુઓની વસ્તી કરતાં હિન્દુસ્થાનના લોક ખડુ જ વધારે ખરાબ સ્થિતિમાં છે, તેઓ દિવસે દિવસે વધારે ગરીબ થાય છે કે વધારે તગ્ગર? તેઓની વધતી જતી સમૃદ્ધિ કે ગરીબાઈ, જે રાજ્ય નીચે તે વસે છે તેને લીધે કેટલે અંગે ઉપમ થયેલી છે?

પ્રદેશના લોકની આર્થિક અવસ્થા એની માત્ર બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપરથી નક્કી કરવી તે કરતાં કંઈ જ વધારે કઠિન નથી. સર ફ્રેડ્રિક દીઝ એમણે પૂર્વ દેશમાં પોતાના પ્રવાસની લોકીત આપતાં હિન્દુસ્થાન અને એના લોક એણે એમના મન ઉપર કરેલી અસર નોંધી છે. એ કહે છે કે "હિન્દુસ્થાનના પુરુષ સ્ત્રીઓ અને છોકરાંની તબક્કા દ મરાઠા ૧ ઘણી મંદાટી કાંખ્યા મનુષ્ય જીવનમાં જોણમાં જોણ સુખની લીટી એ ચિત્ર કરતાં કાંઈક નીચે, અને શૂખમરાની લીટી કરતાં કાંઈક ઉપર,—એ રથાને છે." એ કહે છે કે "દેશ શુદ્ધીન જેવો દીસે છે." એ દારિદ્ર્ય અને જોડની જ્ઞેનારના મન ઉપર છાપ મકે છે. ગાંમડાં માટીની દિવાશેના પ્રજાં દ્યાંમણાં મુંજળાં છે અને તે જ્યાં ત્યાં એકાદ માટીથી બર્ષા તળાવની આસપાસ જમીન ઉપર થાપી દીધાં છે." એથી ઉત્તરું, સર જૉન સ્ટ્રેચી હિન્દુસ્થાનના પોતાના લાંબા પરિચયને પરિણામે આ પ્રમાણે નોંધ કરે છે: "એ નિઃશંક છે કે સાધારણ આબાદીની સ્થિતિમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં હિન્દુસ્થાન કરતાં આખણા દેશમાં (ઈંગ્લેંડમાં) વધારે તંગી અને અતિશય કંગાલ હાલત છે. હિન્દુસ્થાનના ખેડૂનની કુંપડી સ્વમ્મ અને એના વિચાર પ્રમાણે ભેદજે તેટલા આરામનુસ્થાન છે. એની પાસે વર્ષ બહુ નથી પણ એને બહુની જરૂર પણ નથી. શિયાળામાં ટાક સહન કરવી પડે છે. સાધારણ સ્થિતિમાં એ ઇચ્છે છે તે જાતનો ખોરાક એને ભેદજે તેટલો મળી રહે છે. એ એના પોતાના જ ખેતરમાં અથવા વાડીમાં પાકે છે, જેમ કે બાજરી, ઘઉં, ચોખા, શાક બાજુ કોરે. એની પોતાની ગાયના તથા બેંસના દૂધમાંથી એને

પણ હિન્દુસ્થાનની બધી જ જમીન સારી અને પાણીની અગવડવાળી હોતી નથી તથા દરેક કંકડો ઝોણમાં ઝોણ પાંચ એકરનો હોતો નથી. કેટલાક ખેડૂતને પાંચ એકર કરતાં બહુ વધારે હોય છે તેથી જીનને પાંચ કરતાં બહુ ઝોણી હોય છે અને જે માણસને પાંચ કરતાં ઝોણી હોય છે અને તે પણ ઉત્તરની જાતની તે માણસ અને તેનું કુટુંબ હિન્દુસ્થાનના ધીરણ પ્રમાણે પણ ગરીબ હોય છે.

જમીનદાર ખેડૂત કરતાં નીચે જમીન વગરના લોકોને મોટો વર્ગ છે, જે પૈસાદાર ખેડૂત મારે ખેતરમાં મજૂરી કરીને શુજરાન ચંચાવે છે. તેઓનું ગામડાના જનસમાજમાં એકસ સ્થાન હોય છે અને તેઓ જે કે ગરીબ હોય છે અને કોમને મજૂરીના બદલો પણ યોડો આપવામાં આવે છે તો પણ જમીનદાર વર્ગની એક દરજ્જા મનાય છે કે કાઠાં વર્ગોમાં તેઓનો જીવનનિર્વાહ કરેલો. તે કિપરાંત ગામડામાં બીજી કેટલી વસ્તી હોય છે કે જે જમીન ખેડતી નથી પણ જેનું શુજરાન ચંચાવવાની ગામડાની દરજ્જા હોય છે; જેમકે ગામડાનો દુબાર, લુદાર, મોચી, સુતાર, દબન, ધોળી અને સવણીઓ. તેમાં સુતાર-લુદાર એ ખેડૂતનાં લગ્ન વગેરે ખેતીના માધન બનાવે છે, ગામડીઓ અને મોચી કામ તૈયાર કરી આપે છે, વગેરે. આ બધાંઓને

કાપણી વખતે અનાજમાંથી અમુક ભાગ મળે છે તે કિપરાંત નેઓના ગ્રામસ્થા અને બીજાં પણ કેટલાક હકો હોય છે. આખું વર્ગ બધાં કુટુંબો ચોનપોતાની સુંદર ધામજીવન.

જે હિન્દુસ્થાનના જનસમાજની સઘળી બમિકાઓમાં નજરે પડે છે એ એના જીવનની એક મુંદરમાં મુંદર રેખા છે. એ કક્ત ગામડામાં જ જેવામાં આવતી નથી. તથાપિ ગામડામાં એ બહુ ઉત્તમ રીતે પ્રકાશે છે. દરેક ગામડાને એના અસક્ત અને યગ્ગાં નિર્ધન મનુષ્યો તથા એના નિર્ગદાર બચ્ચાંઓ મિષ્ટારીઓ તથા કામ કરતાં શરમાતાં એવા દોંગી ધૂતારાઓ પણ પોષવાના હોય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં ગરીબને બીજા મામતા અટકાવવાનો કાયરો તથા ગરીબનું શુજરાન ચંચાવવાની રાજ્યની દરજ્જા એ જે કારણને લઈ આ જાતનું દાન ત્યાં જેવામાં આવતું નથી. પણ પૂર્વમાં એ એક ધાર્મિક દરજ્જા મનાય છે, અને કુટુંબ અને નાતના મજાજીત અને ધર્મ સંબંધોને લીધે પશ્ચિમ જેવા ગરીબના નિર્વાહના કાપદાની જરૂર રહેતી નથી. આ કરતાં ઈંગ્લાંડ અને હિન્દુસ્થાન વચ્ચે કોઈ પણ વધારે અંબીર તફાવત નથી, દુઃશય અને તંગીનાં વર્ષ મિત્તાવ ગરીબોના નિર્વાહની રાજ્યને માથે દરજ્જા નથી.

હિન્દુસ્થાનનું ગામડાનું જીવન એક આદર્શ જીવન છે અથવા તો એમાં દયાળુ મનથી જોનાં કોઈ દુઃખકારક નથી એમ કહી શકાયો નહિ. જાણમણ અને સામાન્ય જનનું નુકસાન પુષ્કળ છે. ઈંગ્લાંડમાં જે રોગ, આરોગ્ય અને વૈદ્યશાસ્ત્રના બીજા બાજુ.

જાળથી, સારાં ઘરથી, અને રહેવાની મારી રીતથી જીતાવા છે તે હિન્દુસ્થાનમાં જોસથી પ્રવર્તે છે. ખેડ જે ઈંગ્લાંડના લોકોને ૧૪ મા મિશનમાં 'કાણું પ્રત્ય' એ નામે જાણીતી હતી તે નૈા, વર્ષમાં

(૧૮૯૭ થી ૧૯૧૧) ૭૦ લાખ એકરે કે વધેલા લંડન અને એના પરનાં કંકરતાં પણ વધારે વસ્તીને ખેંચી ગઇ છે. કોલેરા શીતળા અને ટાઇફોઇડ તાવ દેશમાં કાયમ નિવાસ કરી રહ્યા છે અને એક મળી લાખો માણસના જન હરે છે. ઇલાહાબાદ મટાડી શકાય એવાં મૃત્યુ-ઘણાં થાય છે પણ, રાજ્યનાં હાથમાં જે સાધારણ સાધનો છે તેનાથી તે મટાડી શકાતાં નથી. યુરોપના વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલતી નહેર ઇસ્પતાઓ અને દવાશાળાઓ દેશમાં ફેર ફેર છે એનાથી ઘણો મંદવાડ અને કુખ દર કંસાય છે. પણ હિન્દુસ્થાનના લોકોને મોટો બાય વૈદ્યકશાસ્ત્રી મદદ વિના જ મરી જાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. છતાં વસ્તી વધે છે એ ખતાવી આપે છે કે ત્યાં જીવનની શક્તિ મૃત્યુની શક્તિ કરતાં બળવનર છે. પણ લોકો નિરાશાથી નસીમને શરણે થાય છે એમના ધર્મ ઉપર જે શાંત વિશ્વાસી છાયા પડેલી હોય છે અને જે યજ્ઞ તેઓનું માનસિક દ્રષ્ટિબિન્દુ રચાવેલું હોય છે, તે છાયા એની ભૂમિ ઉપર પડે છે અને એની દવા ઉપર આસર કરે છે. અને આ મર્મના મળના આ શારીરિક કારણ નથી એમ નહિ કહેવાય. આ પ્રમાણે આખા હિન્દુસ્થાનમાં ગ્રામીણ જીવનની બંધાયેલી જડી રૂપરેખા છે વસ્તીના કુલ

ગામનું આ જીવન છે પાંચ દહાસ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં એવાં હિન્દુસ્થાન મોટા બાગ શહેરમાં માત્ર ૧૬ બાગ રહે છે. આપણે હિન્દુસ્થાનનાં મોટાં

ગામીયો દેશ શહેરો મંજૂરી સાંબળીએ છીએ પનું તે બે હાથની આંગળીએ ગણી શકાય છે. બે લાખ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં એવાં દસ શહેર

પણ નથી એમાંનાં ચાર બંદર છે, જે ઘણે ભાગે બ્રિટિશ મૂડી અને વેપારથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. ચાર, દિલ્લી લાહોર લખનૌ, અમદાવાદ એ ચાર જુનાં મળ્યોની રાજ્યધાની છે અને એક કાશી એ હિન્દુ ધર્મનું પવિત્ર નગર છે. આથી ઉત્તર ઇચ્છાંકમાં સેક્ટર ૬૦ ટકા વસ્તી દસ દહાસ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં શહેરોમાં રહે છે. અને ૨૫ ટકા વસ્તી સા લાખ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં નહેરમાં રહે છે. ઇચ્છાંકમાં ખેતી એ જ કે સાત મોટા ઉદ્યોગોમાંનો એક છે અને પ્રતે સમસતી આવકમાં એ પ્રમાણમાં થોડાકે જ ભાગ આપે છે. હિન્દુસ્થાનમાં મુખ્ય અને કલકત્તા ખાદ જે કાંઈ ધન ઉત્પન્ન થાય છે એ મોટા જમીનીના બાગમાંથી થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં ખાસ કરીને બંગાળ અને આગ્રા અગ્રીધાના સંયુક્ત પ્રાંતમાં મોટા જમીનદારો છે, જેઓની આવક અંગ્રેજ અર્થમાં પણ મોટા મોટા શકાય અને જેઓની જમીન હંબરો એકરની હોય છે. તેઓ, પૂર્વના ખીજ દેશોની માફક હિન્દુસ્થાનમાં પગપૂર્વથી જમીનની માલકી ભોગવતું એવું રાજ્ય અને ખેડૂત યાને ગામડાંના જનસમુદાય એ બેની વચ્ચે લાખ વચેલા છે. તેઓ શી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા એનો ઇતિહાસ આપતાં અત્રે બહુ લખાણ શક જાય. તેઓમાંના કેટલાક પ્રાચીન લોકનાયકને રથાને છે, જેમ હાલમાં કેટલાક સ્કોટીશ જમીનદારો ત્યાંની દોમોનાં અમલના અમલોના વંશજ છે તેમ, ખીજ કેટલાક મોગલ રાજ્યના સમયના ઇન્કલાબોના વંશજ છે, જે ઇન્કલાબને ખેડૂતોની જમીનની વિધોરી વસુલ કરી બાદશાહી તિલોરીમાં ભરવાના કામ બદલ જમીન આપવામાં આવી હતી. આમાંથી ગમે તે રીતે

એમની જમીનદારી ઉપજ થઇ હોય પણ ખેડૂત પ્રત્યે તેઓ સ્થાન પ્રિદિશ રાજ્યથી તથા પ્રિદિશ રાજ્યના જમીનદારીના કાયદાને લીધે મજબૂત થયું છે તથા તેઓ ધન પણ વધ્યું છે. જુના દેશી રાજ્યના સમયમાં ખેડૂતો પાસેથી એકઠી કરેલી જમાબદીના પૈસા પણ તેઓ રાખી શકે તો બહુ હલકું; પ્રિદિશ અમલદારીમાં તેઓ પૈસા રાખવા મળે છે. અને જંગમના કેળવણી રાજ્ય પ્રત્યેના એમનો કરવાવચ્ચંદ દિવાડરી એ નકી થયેલો છે ત્યાં તો જમીનના ભાડામાં અને ખેતીના વિસ્તારમાં વધારો થવાથી તેઓને બહુ લાભ થઇ ગયો છે. જમીનદારીના કાયદા સંબંધી એટલે કે જમીનદારના હક ઉપર અંકુશ મુકી એમના હાથ તળેના ખેડૂતોના રક્ષણ માટેના કાયદા વિગતે ગમે તે અભિપ્રાય ધરાવવામાં આવે પણ હિન્દના ખેડૂતોના આ પ્રકારના રક્ષણ માટે મજબૂત હક છે એમાં શંકા નહિ. હિન્દી સરકારે આ હક સ્વીકાર્યો છે અને તેઓના હિત માટે વખતો વખત કાયદા કર્યા છે. દરેક પ્રાંતમાં તાબાના ખેડૂતનું બાકુ વધારવાની તથા એને ખેતરમાંથી કાઢી મૂકવાની જમીનદારની સત્તા કાયદાથી સારી પેઠે નિયંત્રિત કરવામાં આવી છે.

ઉપર પ્રસંગોપાત્ત આપણે ગામડાના જનસમાજ વિશે વાતકરી અને એના વર્જનમાં એમ કહ્યું કે એ જનસમાજ સ્વપર્યાપ્ત હોય છે એટલે કે એની સઘળી જરૂરીયાતો ગામડાની માંહેથી જ પૂરી પડે છે. જે ગામડાના ખેડૂતો હોય છે ત્યાંનાં જ ખેતરના મજૂરો પણ હોય છે, તથા ગામડાના કારીગરો નેસતી વાણીયા અને સરકારનો વહીવટ કરનાર પણ ત્યાંના જ રહેવાસી હોય છે. હિન્દુસ્થાનના ગામડાના જનસમાજનું અંધારણ, ત્યાંના લોકોની સંયુક્ત જવાબદારી, અને ગામની એકઠી માલકીની જમીનને લગતા તથા ખેડાણ જમીનની વહેંચણીને લગતા એના ધાગજો ઇત્યાદિ વિશે ધણી વિદ્વાત ગરેલી ચર્ચાઓ થયેલી છે. લશાઈ અને તોફાનનાં વખતમાં ગામડાની જનસંસ્કાર કેવી મજબૂત રહી રહી છે એ પણ

ગામસંસ્કાર—

એની પ્રસાર.

આપણું ધ્યાન ખેંચે. આ ગામડાના જનસમાજ વિશે ઇ. ૧૮૩૦માં

લખતાં એક નામાંકિત અમલદાર સર આર્થર મેટકાફ લખે છે કે

“ત્યાં બીલું કંટુ ટકતું નથી ત્યાં આ ગામડાની જનસંસ્કારો

ટકેલી જોવામાં આવે છે. રાજ્યવંદો એક પછી એક ગળી જાય છે, પરિવર્ત પછી પરિવર્ત થયે જાય છે, હિન્દુ પંડિત ભોગવ મરાઠા સીખ ઇંગ્લીશ એક પછી એક દેશના માલિક બદલાતા જાય છે પણ ગામડાની સંસ્કારો એની જ રહે છે. તોફાનના વખતે તેઓ શસ્ત્ર ઝાંખી પોતાનાં રક્ષણની મજબૂત તૈયારી કરે છે. દુરમનનું લશ્કર દેશમાં આવ્યું જાય છે. ગામડાના લોક પોતાના ઘર ગામમાં પડે છે અને દુરમનને ખીજવળાના પાસેથી ચાલ્યો જવા દે છે. એમને હુડી લેવામાં આવે અથવા જન માલની ખુશી કરવામાં આવે અને શત્રુનું બળ અટકારી શકાય એવું ન હોય તો દૂર સગાંવડાવાંના મારાઝામાં જઈને વસે છે અને તોફાન પસાર થઇ જાય છે એટલે તેઓ પાછા ઘર આવી પોતાનો ધંધો ફરી માટે છે. એક જમાનો નષ્ટ થઇ જાય પણ તે પછીનો જમાનો પાછો આવ્યો વિના રહેતો નથી. ગામડાના જનસમાજનું આ સ્વૈચ્છિક જીવન દરેક ગામડું એક નહતું સરખું રાજ્ય બની રહે છે તેને લીધે હિન્દુસ્થાનના લોકનું અમૂલ્ય

પરિવર્તોમાં પણ રક્ષણ થયું છે અને તેઓના સ્થપતું એ એક મોટું કારણ છે. અને એને લીધે જ તેઓ ધણી ખરી સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે છે." હિન્દુસ્થાનના ગામડાના જન મનાજનું બંધારણ એ એક પ્રાચીન સંસ્થા છે એ આપણને પેલા પ્રાચીન જ્ઞાનાતું સ્મરણ આપે છે કે જ્યારે જનસમાજ એક પૂર્વજના મુગ્ધ વંશમાં જન્મેલા કુટુંબો મળીને બનેલા હતાં. થીઓડોર મોરીસને એમના "ઇકોનોમીક ટ્રાન્ઝિશન ઓફ ઇન્ડીઆ" નામના પુસ્તકમાં

ખતાવ્યું છે કે હિન્દુસ્થાનની ગામડાની સંસ્થાના જે લક્ષણો છે તે બીજા બાલ્યઃએના કારણે બીજા દેશમાં પણ એક વખતે હતાં અને તે કટલાક આર્થિક વિષે સર ચિથોડાર કારણથી ઉદ્ભવે છે. જેમકે પ્રાચીન કાન્સમાં ગામડાના જનમંડળની ધાર્મિકતાને કારણે. શબ્દને ફર બરવાની મંચુકા જવાબદારી હતી જે જવાબદારી તેઓ

વહેંચી લેતાં. ગામડાના ગ્રામણીઆઓ તથા રજાદીઓ નાખવામાં આવતા જેઓને આખા ગામ તરફથી દરેક ખેડૂનની ઉપજના પ્રમાણમાં સ્કમ ઉધરાવી એકઠા કરી આપવામાં આવતી. હિન્દુસ્થાનનું ગામડું જે આર્થિક સ્વતંત્રતા ભોગવતું હતું અને ગામડાની સ્વણી જરૂરી આતો ત્યાં ત્યાં પૂરી પડતી હોતું એક કારણ એ હતું કે જુના વખતમાં વ્યવહારનાં બધું સાધન નહતાં. દેશી સભ્યના સમયમાં ગામડાને જવા આવવાને મ્હોટા રસ્તા ન હતા અને મ્હોટા જથ્થામાં માલ આપવાના બજારો ન હતાં, મુસાફરી પણ મોખમ ભરેલી હતી કારણ કે પોલીસ ન હતી અને લાગણ અને હુંડશાહ એ દેશની સામાન્ય સ્થિતિ હતી. દરેક ગામ એકલવાયું હતું અને તેથી હોને પોતાના નોકર મજૂર અને કારીગર રાખવાની જરૂર પડતી. વસતી છટાં છટાં ગામોમાં વીખરાયેલી પડી હતી અને આખી મજૂરીને જણાવી ફરી શકાય તેવી રીતે તેની વહેંચણી કરી શકાતી નહિ. પુરોપતો દરેક દેશ આ સ્થિતિમાંથી પસાર થયો છે, પણ જ્યારે પુરોપમાં એ સંક્રાંતિ થઈ અને સ્થાનિક જુદાઈ ઉઠ્યાં સો મોટસો વર્ષમાં તોડી નાંખવામાં આવી ત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં એ ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં શરૂ થયું. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં જ કેવે હિન્દુસ્થાનમાં બહોળી પથરાઈ છે. વળી ત્યાં સારા રસ્તાઓ ધણાજ યોગ્ય હતા. વિદ્યુત અને આર્થિક સ્વતંત્રતા વાળું ગામડું પુરોપમાંથી નાશ પામી ગયું. તે પછી પણ હિન્દુસ્થાનમાં તે કાયમ રહ્યું. એ જનસમાજમાં એક જુના જમાનાના બંધારણનું ચિહ્ન છે અને તે હવે જ અસ્ત પામતું જાય છે. સર થ્યોડોર મોરીસને લખે છે કે અર્વાચીન શહેર જેમાં અંગ્રેજ લોકોનો મ્હોટો ભાગ રહે છે એની હયાતીનો આધાર ફર દેશ સંધી માલતી આપ-વે ઉપર છે અને જુદાં જુદાં ઔદ્યોગિક અવ્યવસ્થા પરસ્પર આશ્રય ઉપર વર્તમાન જનસમાજ સ્થાયેલા છે. પ્રાચીન જનસંસ્થાનું લક્ષણ તે ગામડાંનું પરસ્પર અર્થભેદતા અને સ્વતંત્રતા છે. એક તરુ દહાડાની રેસેની હકતાવધી ઇચ્છાંડતા હલોગ કેવા અટકી પડે છે તથા એમાં કેટલી બધી અવ્યવસ્થા આ રીતે જ છે તેનો આપણને અનુભવ છે. હિન્દુસ્થાનમાં બધી રેસેને ૧૫ થઇ જાય તો પણ ધણીજ ગામડાંની જનસંસ્થા એમનું શાંત ઇતિહાસ નિર્ભરે ભોગવ્યાં કરશે.

દવે આપણે હિન્દુસ્થાનમાં દુકાળ એટલે ય એ સમજી શકવાની સ્થિતિમાં આવી. જે દેશને કેવળ ખેતી ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે તેના એક વખત પણ પાક પશન

ઉત્તરવાંધી પાયામાલી થઈ જાય છે. એ એક ઉદ્યોગમાં પેદાશ થતી દુકાન અને એનું નિવાસ. નથી અને તેની અસર દરેક જાણુને ખમવી પડે છે. હિન્દુસ્થાનની ખેતીનો આધાર અરબીસમુદ્ર અને બંગાળના અખાતના વાયુથી ઉત્પન્ન થતા વરસાદ ઉપર છે. અને એ વરસાદ જોણો પડે વાન પડે એવું કોઈ કોઈ વાર બન્યા કરે છે. કેટલીક વખત એ તંગી દેશના યોડાક જ ભાગમાં હોય છે અને કેટલીક વખતે એમાં મોટા ભાગ પણ સપડાય છે. પણ કોઈ વખતે એમ બનતું નથી કે જ્યારે આખા હિન્દુસ્થાન ઉપર વરસાદ પડ્યો ન હોય. આ છેડી હકીકત અગત્યની છે કારણ કે એનો અર્થ એ છે કે નળાળા વર્ષમાં પણ જે અનાજ ઉગ્યું હોય તથા આગમાં વર્ષ-માંથી જે બચ્યું હોય તે મળીને દેશમાં લોકશી ખીજ બાર મહીના કાઢી શકાય છે. પણ તે ત્યારેજ જ્યારે કે જ્યારે અનાજ દૂર પ્રાન્ત સુધી અડપથી લઈ જઈ શકાય. અસલ વારામાં આ થઈ શકતું નહિ દરેક ગામકુ છુટું પડેલું હતું અને દરેક પ્રાન્ત એકી પણ વધારે છુટેલો પડેલો હતો. આ પરિસ્થિતિમાં જે વિશાળ ભાગમાં વરસાદની તંગી પડે ત્યાં એ મંકડનો કોઈ ધંધાજ કરી શકાતો નહિ. દુકાન એના પૂરેપૂરા અને બંધકરમાં બચકર રવરખમાં ફરી વળતો. કેટલીક બાગવચાળી બકિતઓ તેમજ ગામડાઓએ કદાચ ખોરાકનો જથ્થો પોતાને જોઈએ તેટલો ભરી રાખ્યો હોય પણ ઘણાખરા લોક તો આવા દુકાનમાં મરી પરવારતાં અથવા દુકાનની ભૂમિની ખહાર જઈ જેમ તેમ યુગ્મજાન કરતાં. છેલ્લાં ત્રણસે વરસમાં હિન્દુસ્થાનના ગામડાઓની સ્થિતિની પૂરેપૂરી તોંધ મેળવી શકીએ તો એકપણ જગ કર દુકાનથી લોક કેવા નાશ પામી જતા હતા એ આપણે જાણી શકીએ.

આ અર્થમાં હવે હિન્દુસ્થાનમાં દુકાન રતો નથી. ખાત સરકારનાં દરજા અને લોકની આવાગાં હજી આરે છે. પણ એનો અર્થ જોઈતો જ રતો છે કે પાણીની તંગી અને તેથી ઉત્પન્ન થતી અનાજની મોખવારી. એનો અર્થ એવો નથી કે અનાજ નથી અને લાખો માણસ અનાજ વગર બૂખમગથી મરી જશે. આમ રિયલિ બદલાવાનું કારણ છેલ્લા ૪૦ વર્ષમાં હિન્દી સરકારે ડાખકર કરેલી રેલ્વે અને નહેરો બાંધવાની આર્થિક નીતિ છે. આત્મારે હિન્દુસ્થાનમાં ૩૧૦૦૦ માઇલ રેલ્વે છે અને ૨૩૦ લાખ એકર જમીન નહેરવી વાવવામાં આવે છે. આ આંકડાના જે અર્થ થાય છે. નહેરોનો અર્થ એ કે વરસાદ ન પડે તથા વર્ષમાં પણ પુષ્કળ જમીન ખેતી તથા વાવી શકાય છે અને પાક ઉતારી શકાય છે. ખીજું રેલ્વેનો અર્થ એ કે નહેરોવાળા જમીનમાં ચેદા થયેલો ખોરાક દૂર પ્રાંત અડપથી લઈ જઈ શકાય છે અને અનાજની ખોટ નિવારી શકાય છે. એક લરકરી રૂપક વાપરીએ તો દુકાન રૂપી દુરમને જે વસતી ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હોય તે વસતીને રેલ્વે અને નહેરો વડે સરકાર દુસ્મન સામે મદદ કરી શકે છે. આખી સ્થિતિની કૃત્રી અનાજ કેમ પુરૂ પાડયું એમાં રહેલી છે અને એ કૃત્રી આપણા હાથ આવ્યું એટલે તંગીમાં આવેલી વસતીને મદદ કેવી રીતે આપવી તેટલેજ જોઈવળુનો પ્રશ્ન રહે છે. એ જોઈવળુ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. કે ખેતી વગર જેઓ ધંધા વગરના થઈ ગયા હોય છતાં કામ કરવાને મનજીવ હોય તે-

મને માટે સરકાર તરફથી મોટાં જાહેર કામ પોલસાં અને તેઓને મજૂરી આપવી અને
 હાકરાં તથા ધરડાં તથા અપમ એને મદત મદદ કરવી. દુકાળ સામે લડતનું કામ બહુ મોટું
 અમવાજું છે અને એની વિગતનો તથા કામ કરવાની રીતનો પહેલેથી વિચાર અને તિર્ણુપ
 કર્યા વગર તે જાની શકતું નથી. દરેક પ્રાંતમાં આમ કરવામાં આવ્યું છે અને દુકાળ સંબંધી
 કાયદો ઘડવામાં આવ્યો છે. દુકાળ સંબંધી કાયદો એટલે તળીના સમયમાં લેણાંતું મેક્ટ
 કેવી રીતે એણું કરવું એટલું જ. આ કામમાં ખર્ચ પણ પ્રણું થાય છે, કરોડો રૂપીઆતું
 થાય છે, પણ તે માટે હવે દિન્દુરયાનમાં કાપમની મોડવણું થઈ છે. જેમ ઇંગ્લાંડમાં ગરીબ
 સંબંધી કાયદો છે તેમ. દરેક વર્ગે એ માટે એક જુદી રકમ કાઢી ગ્રામવામાં આવે છે જેને
 દુકાળના વિમાની માન્ટ કહે છે.

આ પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનમાં દુકાળ સામે લોકોનું રક્ષણ કરાય છે. હજી પણ આવા દુકાળથી લોકોને કષ્ટ થયું થાય તથા પાકનું નુકસાન થાય તથા મૃત્યુની સંખ્યા વધુ વધે. પણ શુના વખતમાં જેમ ગામડાંઓ દુકાળના ઓઘમાં તણાઈ જતા તેમ ન થતાં હવે તે સ્થિતિ ઉભાં રહે છે અને એક વરસનું નુકસાન બીજા વર્ષમાં વાળે છે. પૂર્વ દેશી રાજ્યોમાં દુકાળ એ વસ્તીના વધારા ઉપર અંકુશ રૂપે કામ કરતું. બ્રિટિશ રાજ્યમાં યુદ્ધ અને અ-ગત્યકતા જતાં રહ્યાં છે અને દુકાળની વિનાશકારક ધાર બુકી થઈ છે, ત્યારે વસ્તી ઘણી વધી છે. શુભરાતનાં સાધનના પ્રમાણમાં એ વધારે વધી જશે એમ દેખાય છે. ઉલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં હિન્દુસ્થાનની વસ્તી ૨૦ ટકા એટલે ૫ કરોડથી વધારે વધી છે. અત્યારે એ ૩૧૧૧ કરોડ છે. આ સંખ્યા બહુ મોટી છે. હિન્દુસ્થાનથી હાલની ઔદ્યોગિક રિપતિમાં શુરોપને ધોરણે આનંદી મોટી વસ્તી શુભરાત અલાની શકે એ અશક્ય છે. પણ ત્રીસ વર્ષ ઉપર વસ્તીને શુભરાતનાં જે સાધનો દતાં તેના કરતા અત્યારની વસ્તીને વધારે સાગ સાધનો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. દુકાળમાં હિન્દુસ્થાનની ખેતી અને ઉદ્યોગની ઉપજ વસ્તીના કરતા વધારે ઝડપથી વધી છે. રેલ્વે અને નહેરોના કાર્યથી હિન્દી સરકારે દેશને દુકાળમાંથી બચાવ્યો. એટલું જ કર્યું નથી એનો ઉત્પાદકશક્તિ વધારી છે. પંચાળમાં લાખો એકર કળદ્રુપ બનીત વસાહતો સીમાની બહાર મહેવાથી હોલક અને અબુખેડેલા પડી રહેતી, ત્યાં હવે નહેરનાં સમૃદ્ધ સંસ્થાનો બની ગયાં છે. તે જ સાથે રેલવેએ ખેડુતાને માટે દર દેશ સુધી મોટાં બજારો ઉઘાડી આપ્યાં છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ ખેતીના વિસ્તારને આ ભતતી મદદ મળી છે. આથી હિન્દુસ્થાન સામાન્ય આબાહીના વર્ષમાં તેની વધેલો વસ્તીનો ખોરાક પુરો પાડી શકે છે એટલું જ નહિ પણ અનાજ, રાણુ, તેલનો ખર્ચા વગેરે ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનો માત્ર પાંદેશ ચકાવી શકે છે.

૧૧. હિન્દુસ્થાનમાં આધોગિક પરિવર્તન હજી શરૂ જ થાય છે. હજી સુધી તો એની અસર મુખ્ય ઉદ્યોગ એની તે ઉપરજ નંધાયેલી છે. અસહ્યતા આગસંસ્થા હવે છુટી અને સ્વતંત્ર ચઢતી જાય છે. એ હવે ફરનાં બળને માટે વાવેતર કરે છે અને હિન્દુસ્થાનની બહા-

રત્ની પ્રભાના વેપારના સમુદ્રમાં હવે એ જેંચાય છે. આ ફેરફાર સાથે એનાં જોખમ પણ મહેલાં છે. અને કેટલાક એ જોધ ખેડ પામે છે. પણ તે આનિવાર્ય છે અને એકંદર સરવાળે એનાથી લાભ છે. મજુર વર્ગ હવે વધારે ફરતો, એક સ્થળેથી બીજા ભિટિશ રાજ્યથી રથળે જઈ શકતો, થયો છે, અને તેથી તે વધારે કાર્ય કરી શકે છે. ખાંડ ચવા મરિદો આર્થિક અને બીજા અર્વાચીન કારખાનાના ઉદ્યોગો જુદેજુદે સ્થળે દેશના અંદરના અભ્યુદય ભાગમાં તેમજ દરિયાકાંઠે સ્થપાયેલા છે. એ ઉદ્યોગોમાં મોનાની અને કાચસાની ખાણો, ૩ ગુતર અને શણના યાંત્રિક શક્તિથી ચાલતાં વન્રો, ચાહ અને કાંચનાં વાવેતરો એટલાં ગણાવવાં બસ છે. આ અને બીજા પણ ઉદ્યોગો વધતા ગય છે એથી મજુરીનું પણ ખર્ચર ઉત્પન્ન થયું છે તેથી મજુરીનો દરીદ્રાઈ તથા શિક્ષિત અને અશિક્ષિત મજુરીની રોજી આખા દેશમાં વધી છે. દશ વર્ષ ઉપર ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં જે આને ખેતીનો મજુર મળતો. હવે રોજીનો દર બેવડો અને ફેરવેક ટેકાણે તો નજીગણે થઈ ગયો છે. કુશળ ગુતાર જુદારની રોજી એ કરતા પણ વધારે પ્રમાણમાં વધી છે એટલે હિન્દુસ્થાનને ઉત્તમ રીતે બન્યું છે તેઓને તેના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં શ્રદ્ધા છે.

આ પ્રકરણના સરઆતના પ્રશ્નો જવાબ એ છે કે હિન્દુસ્થાનમાં ગુજરાનું ધોરણ તે પશ્ચિમના દેશનું ધોરણ નથી. એ કરતાં એ ઉત્તરનું છે. પણ નિર્ધનતા એ સાપેક્ષ શબ્દ છે અને આ સરખામણીના ધોરણમાં તદ્દાવત એ માત્ર વધારે જાણીનો તદ્દાવત નથી પણ પ્રકારનો તદ્દાવત છે. હિન્દી ધોરણ બ્રિટિશ અમત્ર સ્થપાયા પછી અને એને લીધે પહેલાં કરતાં ચઢ્યું છે, તે હજી ચઢે છે, અને આખારે જોધ શકાય છે તે પ્રમાણે તો એ બવિષ્યમાં પણ ચઢ્યાં કરશે.

[વસન્ત આંકિસ.] *

* આ લેખના મર્વ વિચારો અમને યાત છે એમ નથી. પણ વિદેશી અર્થશાસ્ત્રીઓ હિન્દુસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન કેવી રીતે વિચારે છે, તથા એમના વિચારના મુદ્દા શા છે એ સારી રીતે લોકની નજીમાં આવવું જોઈએ—એ હેતુથી આ ભતના લેખ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પ્રકૃત લેખમાં એક અત્યંત મહત્વની હકીકત અપાએલી છે એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે—તે એ કે “હિન્દુસ્થાન આખરુસ દીક કે એકર જમીનના પાકમાંથી પેટ ભરે છે અને શરીર કાંકે છે! પૃથ્વી ઉપર બીજા કોઈ એવો દેશ નહિ હોય કે જ્યાં જમીન ઉપર આટલો બધો ખેતો પડતો હશે.”

અર્થાવન.

આર્થા અને ગીતિનું સ્વરૂપ અને મહારા અભિજ્ઞાન શાકુંતલ નાટકમાંની

આર્થાઓ અને ગીતિઓ.

રા. રા. વસન્તના તંત્રી,

અમદાવાદ.

મહેરખાન સાહેબ,

૧. “ગીતિનું સ્વરૂપ” એ તેના વિદ્વાન કર્તાએ તા ૨૭-૯-૧૯૧૬ નો પૂરો કરેલો નિબંધ આપનો પાપ માસનો અંક આજે મળતાં તેમાં પૂરો થયેલો જોઈને આનન્દ થાય છે. આલો કૌમતી નિબંધ સમ્પૂર્ણ પ્રકટ કરતાં આપને આટલો સમય લાગ્યો, તો આ આપને મોકલું છું તે લખાણ—આપ સ્વીકારશે તો એ—પ્રકટ થતાં કેટલો વખત લાગશે એવી શંકા તો થાય છે, પણ તેનું સમાધાન એ રીતે કરી લઉં છું કે સામાન્ય રીતે હુંક તો લખું છું જ, અને આ ખાસ હુંક લખીશ, કે બહુ વિલમ્બ ન થાય, અને આપને મહારા લખાણના કકડા કરી નાખવા ન પડે.

૨ એ નિબંધ સાંચેનો મહારો દૂરદૂરનો સમ્બંધ છે, તે આપના વાંચનાગ્રંથોના ધ્યાનમાંથી ખસી ગયો હશે જ, માટે તે તેમને પ્રથમ સંભારી આપના રજ લઉં છું. એ નિબંધની ઉત્પત્તિ “અનાય” * રા. મનમોહન ચતુરભાઈ પટેલના અભિજ્ઞાનશાકુંતલ ઉપર લખેલા અર્થાવનમાંથી છે. (જુઓ વર્ષન્ત વિ. સ. ૭૨ ના બાદપદનો એટલે ૧૪ મા વર્ષનો ૮ મો અંક, પૃ. ૫૨૬-૫૨૯, અને તે પછી આજ સુધીના અંકો.) અને રા. રા. પટેલના બાલાનતરની ઉત્પત્તિ મહારા રૂંક તરજુમાને લીધે થઇ એમ રા. રા. પટેલ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે. (પૃ. ૨૮-૨૯), † વળી આ પ્રસ્તાવનામાં એઓ કહે છે, એમને

* આપ તખલ્લુસની આગળ રા. રા. અને પાછળ ડિગ્રીઓ હોયો હો ખરા, પણ એ રીત મહેને વાંધાવાળી લાગે છે.

† મહે હજી સુધી પ્રસ્તાવના જ વાંચી છે. પ્રસ્તાવનાના આ બંને પાનામાં “કર્કપ” “કર્કવતા” એમ જ છપાસુ છે. રા. રા. નરમોહરાવ મહારી ચોપડીમાંના “સ્વર્ણજ્યોત્ષ્ણ”ની પણ ટીકા કરે છે. ચોપડીની સાદ નકલ કોઇ કરે, મુદ્ર કોઇ તપાસે, એ દિયતિ એઓના ધ્યાનમાં રહી જ શકતી નથી. મહારી પ્રસ્તાવનાની ત્રાજે કલમ એઓ કરી એકવાર જોશે અને હવેથી મહારા લખાણમાંથી કંઈ પણ એઓ ઉતારે તો તે પોતાને ખરી લાગતી જોણીમાં જ ઉતારશે, તો કૃપા થશે. ખરું જોતાં આવી આવી બાબતો છેક શીઘ્રી છે,

મહારા તરજુમો કર્કશ લાગ્યો; મહારી કાવ્યરચનામાં એમને કેટલીક ખામીઓ જણાઇ. કર્કશતા અને ખામીવાળી કાવ્યરચના તો શું, પણ મહારી પ્રસ્તાવનામાં મહે મહારા તરજુમાને એક “સાહસ” જ હતું છે, અને એમાં “ધણી ચે ન્યૂનતા” છે, એમ સ્પષ્ટ સ્વીકારેલું છે. વારુ. રા. રા. પટેલ મહારા એ સાહસને મૂળને વધારે અતુસરતું હોવાનું પ્રમાણપત્ર આપે છે તે માટે એઓનો આ સ્વજન ઉપકાર ચારું હું.

આ ચર્ચા સાથે મહારો વધારે નિકટ સમજાન્ય પણ છે. એ તરજુમામાંના મહારાં કેટલાંક પદો રા. રા. નરસિંહરાવે પોતાના આ નિબંધમાં ઉદાહરણ તરીકે લખી તે ઉપર દીકા કરેલી છે. [વસન્ત, વર્ષ ૧૬ ના અંક: જુઓ પૃ. ૩૪ (સિધ્ધિલાતાના દાખલો), પૃ. ૪૫૯-૬૦ (નવમી માત્રાને લગતા દ્રષ્ટાના દાખલા પાંચ); પૃ. ૬૭૫ (પાદાન્તે લઘુ ચોક્ષો છતાં તે ગુરુ ગણેલાના દાખલા બે); અને પૃ. ૭૨૭ (દ્વાન્ત લઘુ કામ્યનો દાખલો)].

૩. ગ. ગ. નરસિંહરાવ જેવા સમર્થ લેખક પોતાના જ કરી લીધેલા વિષયમાં મહારાં રંક કૃતિઓ ઉપર દીકા કરે તો તે પૂરેપૂરી ધ્યાનમાં લેવા બંધાયેલો હું જ. વળી “કાલિદાસના સર્વોત્તમ નાટકની સર્વગુણસમ્પન્ન છાંયી શુભરાતીમાં” થાય એ મહારી અભિ-લાષા છે, અને મહારા તરજુમાતી “ધણી ચે ન્યૂનતા” અને તેટલી ઓછી કરવામાં મહે જેની જેની પામેથી જે જે પ્રકારની મદદ મળી ચકશે તે તે સર્વ ઉપકાર સાથે સ્વીકારવા તૈયાર છું એટલે આ ચર્ચામાં પડવાનું એવું કારણ છે; પણ એને આ અભિલાષાની પોષક અને એવું રૂપ અને તો આપવું એ જ મહે ઉપર રરતો લાગે છે. આમ કરતાં એ અર્થમાં (ઉપર પ્રમાણે) નોંધાયેલા દોષોમાંથી કેટલાકને મહારો ખ્યાલ હું રજી નહીં કરી શકું, એટલું જ નહીં પણ (આમળ વાંચતાં જણાશે તેમ) એમાંની કેટલીક પંક્તિઓ હું પોતે ત્યજી દઉં છું. તે ઉપરથી જાનવાળેજ છે ખરું, કે એ ત્યજી દીધેલી પંક્તિઓનો ખ્યાલ છે જ નહીં એમ કેટલાક માની લેશે. તે બન્ને. આવા વિષયોમાં મન બાંધવાને અધિકારી છે તેઓ તો જાણે છે જ, કે—

(અ) વધારે ચારું મણી રૂપાન્તરનો સ્વીકાર કરીએ તેટલા ઉપરથી જ ત્યજી દીધેલું મહા રૂપ દર્શિત જ હતું એવી કબુલ્લાત આપાઇ જતી નથી;

(આ) અને નહું વધારે ચારું ગણાવવાનું કારણ વધારે સુપરિત પદખન્ધ એ એક જ નહીં, પણ (૧) એ નહું રૂપ મૂળના અર્થનું વધારે નિકટ કે બંધાયેલું

મહારવ વગરતી જ છે; જાહેર પ્રકટ કરવા માટે લખતાં સામાન્ય માણસને શરમ થાય અને સામાન્ય વાંચનારને પીજણ લાગે એવી છે. પગ્નુ છેક જ ઝીણી અને નમાલી વાતોને પણ જતી કરવાતી અશક્તિ, એ ખોડ, આપણા સૌના કમનસીબે, ઝીણી નથી. વળી લગભગ બધામાં જ એ ખોડ એક નહીં તો બીજા રૂપમાં વિવર્તે છે, અને આપણા મોતી આમણસના વાતાવરણમાં કલ્પાસ વધારી કરે છે.

પ્રતિબિમ્બ, (૨) કે પ્રથમના પાદને બદલે બીજા પાદનો સ્વીકાર, (૩) કે નવું ગુણરાતી તરીકે વધારે સારું, (૪) કે આગળ પાછળના ભાગની સાથે લેતાં વધારે સારું, વગેરે અનેક કારણોમાંથી એક કે વધારે હોય શકે છે, જે સર્વને મુકાબલે પદ્યબન્ધનું જ કારણ કોઈક જ વાર સૌથી વધારે મદરવતું હોવા સંભવ છે.

૪. “હવે સમજો ટલ્યો જ સનેહ” એવા હ સહુ છે તે દોષ નથી એ ખરું. પણ એ રચનાને રા. રા. નરમિહરાવ સારી ગણતા હોય એમ હું માની શકતો નથી. મહેને તો એના દોષ બહુ ખૂબે છે. અને તો પણ નર્મદના સારથાકાન્તસમાંથી કઈક તો લેવું એવા વિચારથી આ અને એક બીજાં હું વાંચ્ય મહે મહારા તરજુમાંથી લોધાં દતાં.

૫. “પારવ રૂપનું ગળ્ય”, “તાં અવિનય કો આજ”, એ દાખલાઓમાં અંત્ય સહુને મહે યુરુ ગળ્યો જ નથી. મહારા તરજુમાં આપ્ય ચાર શ્લોક છે (જુઓ આગળ છેલ્લી દલન—શ્લોક ૭, ૮, ૯, ૧૧), જે નથી આર્યા, કે નથી ગીતિ, કે નથી આપણા પરમ્પરાગત છન્દસાસ્ત્રમાં નોંધાયેલો કોઈ પણ પદ્યબન્ધ. આ ચાર શ્લોક નવી મિશ્ર રચનાના છે, એમાંના વિષય પાદ સોરઠાના છે અને સમપાદ આર્યા કે ગીતિના સમપાદને મળતા છે, * એટલે એમને મોરડી આર્યા કે મોરડી ગીતિનાં નામ આપું છું. રા. રા. નરમિહરાવ જેવા પદ્યશાસ્ત્રી પણ આ વિષય પાદ મોરઠાના છે એટલું પકડી ન શક્યા, અગિયારમી શતાબ્દનો સહુ મહે યુરુ જ ગણેલો હોવો લેખકે એવા તર્ક મઢી ગયા, એ વિચિત્ર છે. સોરઠાની એમને જોળખ નથી એમ તો નથી જ. એ સોરઠાખંડો જોળખી જ ન શકાય એટલા બધા હુલ પણ જાણતા નથી...રા. રા. નરમિહરાવ ભાગિમાં પડ્યા તેનો ખુલાસો જે હો તે હો, પરંતુ આ મિશ્ર રચનાઓની હવે પછી જે કંઈ ચર્ચા થાય તે એમનું સ્વરૂપ મુમઝીને થાય તો જ ઉપયોગી છે

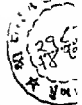
૬. મહારી જુની (એ તરજુમાંથી બીજી) અને અહીં આપવામાં આવતી નવી (જુઓ આગળ) આર્યાગીતિઓ વિશે મહારે જે કંઈ કહેવાનું છે, તે આર્યાગીતિના સ્વરૂપની ચર્ચાના રૂપમાં જ કહીશ. રા. રા. નરમિહરાવ આર્યાગીતિના પ્રાચીન અને નવીન પ્રયોગોમાં કેખાતાં લક્ષણોમા તદ્વાવત જુએ છે તે બરાબર છે. પણ એ તદ્વાવતનું સ્વરૂપ લક્ષણોમાં અમુક રિગત વધારેઓછી એટલેથી જ કળાય એમ નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનુદ્રુપ જત એક નહીં પણ બે છે એ જાણીતું છે. એક પ્રાચીન અનુદ્રુપ, જે નવીનને મુકાબલે અનિયમિત છે, અને મહાભારત અને “આર્ય” સાહિત્યમાં પુષ્કળ અને પછીના

* આર્યા કે ગીતિ ચાર પાદની હોય, તેમ બારમી માત્રાએ ચતિરચાન નહીં એવાં બે દલની પણ હોય, એ રા. રા. નરમિહરાવનું વિવેચન સ્વીકારું છું, પણ આ નવી મિશ્ર રચનાઓ તો ચાર પાદની છે.

સાદિત્યમાં વિગ્ધ જોવામાં આવે છે. અને ખીજે તે નવીન અનુદ્યુષ, પાંચમું રૂપ લક્ષુ વગેરે નિયમો વાળા. ખીજને મુખ્યત્વે પહેલો અનુદ્યુષ અણ્ણક અપદ્ધ જેવો આપણને લાગે એ કુદરતી છે એથી લેણું પહેલો અનુદ્યુષ અનિયમિત હતો ખરો પણ તેમાં એક ગુણ જેટલા પ્રમાણમાં હતો તેટલો ખીજ (નિયમોથી સુધરેલ) અનુદ્યુષમાં ન વર્તાય, એ પણ કુદરતી છે. એ ગુણ તે એ વાણીપ્રકારની ગદ્યના જેટલી સરલતાની સાથે ગદ્ય કરતાં વધારે અસર-કારકતા. સુધરેલ પદ્યની દૃષ્ટિએ જોતાં એ ગુણને અર્ધપદ્યત્વ પણ કહી શકાય. પરંતુ એ અર્ધપદ્યત્વ અથવા એ ખીજ દર્શાવું તો એ પદ્યત્વ હોવાથી એ વાણીપ્રકાર ગદ્યના કરતાં વધારે અસરકારક લાગે, ગદ્ય માત્ર “બોલી” લાગે, ત્યારે એ “સાહિત્ય” લાગે; અને દરેક શ્લોકના આંતર સંવાદ ઉપર પૂરી દૃષ્ટિ નહોતી; એટલે પાંચસોહજાર શ્લોકોના પ્રવાહમાંથી પાંચપચીસ (એની અનિયમિતતાને લીધે) બહુ ખડખડા હોય તે દોષ ગણાય નહીં, પાંચ પચીસને આંતર સંવાદ સારો હોય તે ખાસ મુંદર લાગે, જે જે ઠેકાણે અર્થ અને વાણીને મેળ ગળના કરતાં વધારે અગ્રેય પ્રતીત થાય તે એમાં બુદ્ધિ લાગે, અને એ વાણીપ્રવાહનો કર્તા તેને લગભગ ગદ્યના જેટલી જ ત્વરાથી રમે, અને સાંભળનાર કે વાંચનાર તેને જેટલી જ ત્વરાથી ગ્રીતી શકે. જે પદ્યરચના પ્રભને મોટા ભાગ વિના શ્રમે વિના વિશ્રામે ગ્રીતી શકે જે સાંભળતાં જુદેતેને આનન્દ થાય, અને જે વિશે વિચાર કરતાં પણ આનન્દ જ પ્રધાન થતી રહે, તે પદ્યરચનામાં જ લાખા કાવ્યનું મહાસાહિત્ય સન્મલે. અને એથી લેણું, જે કોઈ પદ્યરચનાને વિશે વિચાર કરતાં આનન્દની થતી પ્રધાન રહેવાને બાદે અનિય-મિતતા—વિસંવાદ—ખડખડાપણું—અપદ્યત્વ તેમાં (ભાતમાં કાકરીની આડક) વધારે વધારે ખુચના ગાંઠે તે પદ્યરચના કાલક્રમે ત્યજવાની જ. કવિઓ અને ને અને સુધારાને એનું નિઃસિન મંત્રાદ વાળું રૂપ ઉત્પન્ન કરે ખરો, પરંતુ પ્રજાની પ્રીતિ એ રચનાના આદિ “અનાદિ” કુદરતી સ્વરૂપ ઉપર જેટલી હતી, તેટલી આ સંસ્કૃત દૃષ્ટિ સ્વરૂપ ઉપર ન એ થાય, અને કર્તા શ્રોતાની મંપરું એકતાનતા વિના જે અસન્મવિત તે મહાસાહિત્યને માટે કોઈ ખીજ રચના પણ પ્રચારમાં આવે. આપણી પદ્યકલાના લાંબા ઇતિહાસની એક જીવંતી કલા તરીકે આ પ્રમાણે ઐતિહાસિક સમાલોચના કરવાની છે. ચુના નવા ગ્રંથોમાંના લક્ષણોના પૂર્વોપર વિરોધભાષી એકનાક્યતા ઉપજાવવાની દિલસુધી અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી અને આવશ્યક છતાં આવી ઐતિહાસિક મીમાંસાને મુશ્કેલી નીરસ અને નિષ્ફલ છે એવું મહાત્મ અધીન મત છે.

અર્ધગેય માતાના હૃદયમાંથી ગેય પુત્રીના પ્રસવનો ઇતિહાસ પણ એવો જ છે. આજ પણ ઉત્તર દિશમાં હજારો બીપુરવો હાયમાં ગળેલા બહેરખાનો એક એક મધુકો સેરવતાં જાય છે અને તુલસીરામાયણમાંના કાર્ય ભાગનો “પાઠ” કરતાં જાય છે. આ પાઠનો પ્રવાહ તે એક મધુર લયનો પ્રવાહ છે. પણ એને સંગીત કહી શકીશું ? એ લયમાં ગેયતાના તાલ યતિ આદિ સર્વ લક્ષણ છે કે નહીં એની તપાસ ચોગ્ય છે શું ? શાસ્ત્રીય છે શું ? જે શાસ્ત્રીય દ્વારે પોતાની મર્યાદા વિરમરે તે શાસ્ત્રીય કહી શકાય ? એક બે ખાંજ દાખલા દ્યો. પ્રથમ, નર્મદની આ પકિતજી તપાસો :

“પૂર્વે જ નેના । જે વર્ગો આજે જન્મ થયો । શુભરાતો વધા—
કોઈ રીતની તોપણ ॥ ને વર્ગો આર્યધર્મેને રાખી રહ્યા ॥
તેની તેની છે શુભરાત ॥ પછે હોય ગમે તે જાત ॥”

અહીં અર્થ પ્રમાણે તદ્દાનાયોગ વિરામ ક્યાં આવે તે જતાવવા જીમી લીટીઓ કરી છે. પહેલી પંક્તિને અન્તે જોઈએ એવો વિરામ આવતો નથી તે જતાવવા આડી લીટી કરી છે. ગેય પદ્ય તરીકે કે વાચસ્પત્ય તરીકે પણ આ રચનાને રોષરદિત કોણ કરી શકશે ? ખરી વાત એ જ છે કે અહીં એવી કસોટીઓ અરથાને છે. બીજા દાખલાઓ જોવા હોય તો નરસિંહ મહેતા કે ધીંગનાં પદોમાંથી જે તાલબંધ મેળ નંગ મંવાદસ્પત્ય મંપ્યાર્થ મળી આવશે. અને ઉપર અર્થપદાના સમ્બન્ધમાં વત્તાવું છે તે જ પ્રમાણે અર્થગેયતા જ છટ હોય ત્યાં પૂર્ણ ગેયતાની કસોટીઓ લગાડવી તે શાસ્ત્રીય ટીકા નથી.

આર્યાં પણ એના પ્રથમ કુદરતી અસંસ્કૃત રૂપમાં એક આજે અર્થગેય લયબન્ધ હતો. એની અર્થગેયતાની લીધે જ એને છટથી અનેકાનેક ભેદભ્રમે પ્રકારના ઉપયોગ વધ શકતો, અને એના વૈવિધ્યને લીધે તે સામા તરિત ગાનપ્રવાહને માટે લોકપ્રિય હતો. વળી સ્વ. મણિયાવ નમુનાઢ દ્વિવેદીએ નાટકના તરજુમાં આર્યાનું અર્થગેય અથવા આદિ રૂપ વાપરું તે એમણે યોગ્ય જ ક્યું છે. એઓ કવિ હતા, ફિલસુફ હતા, વિદ્વાન હતા, અને તે ઉપરાંત ડગલે ડગલે સણે સણે બુદ્ધિમાં અવનવા છુદ્ધુદ—નાના પ્રકારના ઉન્મેષ—જીદ્યા કરે એવી એમની સર્ગશક્તિ હતી. શુભરાતના જે અર્વાચીન રાસ તેમાં વર્તીઓછી પણ ખેરી સર્ગશક્તિ શુભરાતી લેખકોમાંથી જે ગણુતર મનુષ્યોમાં જોવામાં આવી છે તેમાંના એઓ એક હતા. મંસ્કૃત જાવાના છટો અને નાટકમાં ઉત્તરોત્તર વધતી ગેયતા આવી એ તેઓ જાણતા હતા. નાટકમાં ગંગીતને સ્થાન છે જરુ, કારણ કે જે જે કલાઓનું સાધન મનુષ્યને દેહ તે સર્વનું વર્તુઓછુ પણ રસિક સંમેયન એમાં આવી શકે. પરંતુ કેવલ સંગીતમય કે સંગીતપ્રધાન નાટક એ તો નાટકનો જુદો જ પ્રકાર : જેમ મંગીતકવિતા એ તો કવિનાનો જુદો જ પ્રકાર. ભાસ શૂદ્રક કાલિદાસ અને ભવ્યભૂતિના નાટકોમાં પદો ઢુકળ છે ખરાં. એ નાટકો પદપ્રધાન જ છે. અને એ દરેક પદ આજ સૈકાઓથી આપણે જ્યારે જ્યારે એ કોઇ નાટકનો પ્રયોગ કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે ગાઈએ જ છીએ એ પણ ખરું : મનવાદનના સમ્પૂર્ણ સાજ સાચે ગાઈએ છીએ. પરંતુ એ નાટકો જ્યારે મૂલ રચાયે અને રંગ ઉપર જાજવાયાં ત્યારે તે સંગીતપ્રધાન નાટકો તરીકે જાજવાયા હશે ? સંગીતપદ ન નાટકો તરીકે જાજવાવાને માટે શુ કલ્પાઓએ એ રચેલા ? બિલકુલ નહીં. અભિજ્ઞાન રાકુનતમાં મંગીત ચાર સ્થલે જ છે. (૧) નાન્દી—અરહાની સંગીત. (૨) આ પછી યોડી વારે પ્રસાવનામાં નટીના મુખમાં જે આર્યાં આપી છે તે નટી “ગાય છે” એમ સ્પષ્ટ

* નર્મકોશના અંતમેખની આ ઠડીઓમાં ઉપર યંત્રી છે તેના કરતાં વધારે રોષવાળી ઠડીઓ પણ છે.

લખ્યું છે. (૩) પાંચમાં અંકના આરંભમાં હૃમ્પદિકા “પડદા પાઈળ ગાય છે”—આ પણ સ્ત્રીસંગીત. (૪) અને યોડી વાર પાંચ વૈતાલિકા એક પ્રહરનો અન્ત અને ખીજના આરંભને અનુલક્ષીને ગાય છે તે મરદાની સંગીત. નાટકનો પ્રયોગ કરતાં આ બે સ્ત્રીસંગીત અને બે મરદાની સંગીત ગાનવાદનના સમૂહનું સાજ સાથે થવાં જોઈએ. પણ તે સિવાયના આમાંનાં પદો—આ નાટકની કવિતા—અર્ધજેય અને અધુર (મંગીતની દૃષ્ટિએ બંધે ને અનિયમિત કે દ્વપદવાળા જણાય) એવા જુદા જુદા દાળમાં રસિક છટાથી બોલવાની છે. તાજની સદાધ, સંગીતના પતિ, કે સંગીતના ખીજ નિયમો આદિ સાથે એ કવિતાને લેવાદેવા છે નહીં. આત્મલક્ષી ઉદારમાં, પરમાત્મલક્ષી ભક્તિરસની કવિતામાં, તેમ ઉચ્ચ લાગણીની જમાવટના સંજોગોમાં કવિતા અને સંગીતનું સંમેલન ઘટ અને કુદરતી હોય, એવાં મંગીત-કાવ્યો કવિતા તેમ ગાન બંને બંધે હોય. પરંતુ મંગીતપ્રધાન નહીં એવાં નાટકોની કવિતા તો પરલક્ષી, સંવાદાત્મક, વર્ણનાત્મક, કે બોધક જ મોટે ભાગે હોવાની; તેમાં મંગીત અનાવશ્યક છે એટલું જ નહોતું પણ મંગીતનાં ધ્રુવપદ, અસતાપ, પલટા, તાન, આદિ દર્શક છે. સંગીતપ્રધાન નહીં એવાં નાટકોની કવિતાઓ ગદ્ય નથી, જુદાં જુદાં પદો છે, એ વિચ-દાણતા જ એમના ઉચ્ચારણને નિયમિત વિવિધ અને ઘટ માધુર્ય વાળી છટાથી અલંકૃત કરવાને માટે બન્ધ છે. સ્વ. મજિજાલે ચેતાના તરજુઓમાં આ મંગીત ઘટ ગયેલાં જુદોને બદલે અર્ધજેય લાવણીઓ આદિનો ઉપયોગ કરેલો છે, તે આ દૃષ્ટિએ ભેદો એ તરજુમાંનું દ્વપદ નહીં પણ બુપદ ગણાવું જોઈએ, કારણ કે આ વખતમાં જુદો તો એટલે દરજે જેય બની ગયેલાં છે કે સમસ્તો તરજુઓ કરવા જતાં તરજુઓ એક સંગીતપ્રધાન નાટક જ ઘટ બન્ધ છે, જ્યારે મૂલ કર્તાએ તેને સંગીત નાટક તરીકે રચેલું નહોતું તેમ તે મેકા-ઓમાં એના પ્રયોગ મંગીતપ્રધાન નાટક તરીકે થતા બધું નહોતા.

૭. હવે આર્યાગીતના સંસ્કૃત જેય તાલબદ્ધ કથ ઉપર આવીએ. રા. રા. નર-સિંહરાવનો લાંબો નિબન્ધ એમના સંગીતશોખને લીધે આ રૂપનું વિવેચન જ બની ગયો છે. પણ મહારો આશય સમજવામાં—આ આખા અર્યાવતની જુદી એકને લીધે—ફેર ન પડે તે સાત્તે અહીં આરંભમાં સ્પષ્ટ તોલું છું કે એ નિબન્ધમાં એ (ઉક્ત અર્થોદાની અંદરનું) વિવેચનકર્તા સદૃશ દૃષ્ટિથી પૂરતી વિદ્વંતાથી અને આનન્દદાયક રસિકતાથી થયું છે. “અનાર્ય” એમના અધુર કવિ આદિ મરાઠી સાહિત્યથી બંધે રાચે....દક્ષિણીઓના પાંડિત્ય, કાવ્યકારિતા, આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર સ્થાવી અનુરાગ, આદિ ગુણો પણ મોટા છે....હમણાં જ દલિયડનો એક પદ્યબદ્ધ મરાઠી તરજુઓ મહારા જોવામાં આવ્યો—હોમરને બંધે એક શિખાસૂચના વામન-પંત બનાવ્યો હોય તે એવો ‘...પણ રસિકતા, સ્વતંત્ર વિચાર, મર્મદર્શિતા, સાદસ, આદિમાં

* કવિતા અને પદ્યસાહિત્યના વિષયમાં થતી ચળવળના અર્થોત્સારી વિરામ એ જ અર્થ વેગ છે. મંગીત કે ખીજો લાંબો કે ઓછો કલાઓમાં એ ચળવળનો બંધે ખીજો અર્થ હોય.

મ્હને તો એ હનરખાંચસો ગધેડાં લદાય એટલાં મરાઠી વાક્યમમાં * આપણે ગુજરાતને શીખવા જેલું, એના વિસ્તાર અને ખંડિતતા પ્રમાણમાં જણાતું નથી. રા. રા. નરસિંહરાવ આદિ ગુજરાતી પદ્યકારોની સહજ કૃતિઓ મૂળ જેવાની સહી કુટપટ્ટીથી માપવાનો પ્રયાસ “અનાર્થ” કે કાઠએ પણ કરવા જેવો નથી....

૧ ગેય આર્થા—ગીતિમાં ગણસંકર વિશે રા. રા. નરસિંહરાવ જે મિત્રપ્રમાણની સ્વતંત્રતા દેખાડે છે તે જ યોગ્ય છે. યગણ (૧૬૬) + ૩ માત્રા અગર રગણ (૬૧૬) + ૪ માત્રાના ગણસંકર (લગાગાલગા, ગાલગાલગા, લગાગાલ, ગાલગાલગાલ લગાગાલગલ, ગાલગાલગલ) કાનને ખરી રીતે (અનુક્રમે) જ+સ, ભ+સ, જ+જ, ભ+જ, જ+ન+ભ, ભ+ન+ભ, એ રૂપે પ્રતીત થાય છે—એ સંકરધાનનો દીર્ઘ સ્વર ગમે તે દીર્ઘ સ્વર નહીં પણ અધુક દીર્ઘ સ્વરોમાંનો જ એક હોય, અને હવની તાલગમતા જળવાઈ હોય તો—એ પણ બરાબર છે. જગણ (૧૬) ના મહત્ત્વ વિશેનો એમનો અભિપ્રાય પણ મ્હને માન્ય છે, જે કે આશ્ચર્યઃ નહીં. આપણા હન્દસાસ્ત્રમાં જે ઝીણા ઝીણા સ્પષ્ટ સુવ્યવસ્થિત અને વસ્તુનું સત્ત્વ ઝોળખ્યું નથી એવા કનિષ્ઠ અભ્યાસીને ગાણિતિક જ ક્ષણે એવા—નિષ્કોષ છે, તે શીખાડેના કાન પરલાલિતના મૈદર્યમલ્લખમાં કેળવાતો આવે તેને માટે ઘણા ઉપયોગી છે. વગી શ્રદ્ધમ વિચારશક્તિ ઉદ્ધત્તાં એમાંના કાઠ ને કાઠ નિયમની પાછળ એવા સિદ્ધાન્તનું દર્શન યથા થકે છે, કે તે સિદ્ધાન્તનું તો આશ્ચર્યઃ પાલન એ જ ખરી અને પૂરી સ્વતંત્રતા છે. આર્થા અને ગીતિના લયગમ્યમાં જગણ કેટલા મહત્ત્વનો છે એ વિશે રા. રા. નરસિંહરાવ હન્દસાસ્ત્રના જુના અને નવીન અધ્યાયોમાંથી કનારા આપીને તે ઉપર પોતાનું વાર્તિક પણ રમે છે, કે—

“શૈલિધ્વનો ઉતાર જગણ છે...હવની નીચાણમાંથી ગાની દીર્ઘતાના સિખર ઉપર મ્હડી વરત હવની નીચાણમાં પડાય છે. આ ગતિ હોડીની ગતિમાં થતા ફેરફારના જેવી છે;” વગેરે. (પૃ. ૪૬૨-૩)

એમણે જુનાનવા હન્દસાસ્ત્રના અધ્યાયોમાં કરેલા ઉતારાઓમાં વિશા, શ્રદ્ધા, સતી, વેસ્થા આદિ આર્થા—ગીતિની જુદી જુદી જાતો માટે જે વચનો છે, તે તો જાણે અલકાર

* આવી બ્યાપક ઉક્તિઓ વાપરવી પડે છે એ સંક્ષિપ્ત લખાણનો એટલો હોય છે; આંધો ઉક્તિઓ ખરી હોય ત્યારે પણ અર્થસત્ય જ હોય, પ્રકાશના કરતાં સમઝેર જ વંધારે દેલાવે છે...મરાઠી કવિતાના કાવ્યમાંથી લુકાચામ આખી દુનિયાના સર્વ પૂજ્ય સાહિત્યમંદિરમાં પધરાવવા યોગ્ય છે, અને મુક્તેશ્વર વામન, અને ધીલું ચોડુએકે દશિજીની બદારે વધારે જાણીતું થવા યોગ્ય છે...અને તો પણ મગદી કવિતાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ્યાં ત્યાં ગાણિતિક પદ્યરચનાની “ચાંકડ” પૂરનાર મૂળનું નામ લગભગ પડેલું એટલે મ્હડે એ પણ ખોટું નથી.

જેવાં ગણનાના છે; માત્ર દિશાસૂચક છે. હોડીના આન્દોલનનો અલકાર પણ અર્થકર ન છે. એ સર્વમાથી ફળની મુખ્ય મહત્ત્વની વાત તો એ ન જણાય છે. જે હું મહારા શબ્દોમા અહીં નોધવા રચન લઉં છું.

૧. આર્થા અને ગીતિતું પૃથક્કરણ ચતુષ્કલના કક્કા પાડી પાડીને કરવું એ ન ઉત્તમ છે. અને ગણસકર મનસ્વી કે ધણા ન હોના જોઈએ, જાહુ, જોઈએ, વિરલ રથાને, અને અમુક માપના ન હોવા જોઈએ, અને દરેક સંકરને માટે, સ્પષ્ટ જોઈ શકાય અને તોળી શકાય એવું કારણ જોઈએ, પછી અમુક કારણની બાબતમા મતભેદ તો થાય, સરખી ચોગ્યતા વાળા મસિકો વગેરે પણ થાય.

૨. આ બન્ધમા જગણુ એટલા તો મહત્ત્વનો છે કે જગણુ ચોગ્યસ્થાને, ચોગ્ય પ્રમાણમા અને તાલરચના સામ્યરીને વાપરતા આવડે, ત્યારે જ આ મુગેય બન્ધની રચના ઉપર હાથ મેટો એમ કહી શકાય. પરંતુ આ રચનાઓમાં જગણુ ૧ લી, † ૫ મી, ૯ મી, ૧૩ મી, ૧૭ મી, ૨૧ મી, અને ૨૫ મી માનાથી આરંભ કરીને ન જોવાના, ૩ ના, જે કોઈ રથાને જગણુ ઉપસેલા હોય તે સર્વ રથાને, તે જોવાના † લઘુ પછી શુરુ અને પછી માછો લઘુ એ આનુપૂર્વ ગમે ત્યાંથી આરંભાય, તથાપિ, તેની પદ્ધતિ ઉપર અમુક અસર થવાની ન, જુઓ, ગણુ દાખલા વિચારો. (૧) પૂર્વોર્ધમા છટ્ટો માત્રાગણુ લલલલ અને પાચમો લલલલ હોય તો ૧૮, ૧૯+૨૦, અને ૨૧ એ માનાઓનો જગણુ પૂને છે*, (૨) ૧ લા અને ૨ ન ગણુનો મકર હોય પણ સંકરસ્થાન પહેલાનું અને પછીનું ૧૫ લ હોય, તો ૩, ૪+૫, અને ૬ એ માનાઓનો જગણુ સધાયો, (૩) આર્પાના ઉત્તરદશમા પાચમા છટ્ટો ગણુનો મકર હોય, અને ઉપર પ્રમાણે સંકરસ્થાનની બે બાજુએ લ હોય, તો અહીં ૧૯, ૨૦+૨૧, અને ૨૨, એમ જગણુ મધાયો. † આવા જગણુની અસર પણ

† અહીં ૧ લી ગણુ છુ તે રા. ગ. નરસિંહરાવનો મત એવો છે કે આર્પા કે ગીતિ જગણુથી આરંભાય તે હોય ગણુવાનો નહીં, —એ મત મહેને ઠીક જણાય છે તેથી. બાકી આપણા હન્દ રાસમા તો ૧ લો જગણુ ધણા ખરાએ નિન્દેશો છે.

* છટ્ટો લલલલ હોય છતાં શૈથિલ્ય નથી અનુભવેતું † એવા દાખલાઓની † શૈથિલ્ય લાથી, ન આર્થ્ય તેની શોધ માટે રા. રા. નરસિંહરાવે રસિક ચર્ચા કરી છે. એમના ખુલાસાઓમાં આ એક ઉમેરી લેવા, અને માનાં બ્યાનમત અને બ્યાપકતા, તપાસના એમને નિર્નતિ છે. ધણા લઘુ એટલે શૈથિલ્ય એ બ્યાપ્તિ પણ બ્રૂધે ખરી જણાતી નથી. વળી શૈથિલ્ય પણ ઇષ્ટ હોય એવાં સ્થલોમા, જમણુ કેમ ગણાય ? એટલે એમણે ચોક્કસ “શુર્પાપલટન” એ નિન્દારાજ્ઞ માન બખિતમન રુચિ—અરુચિ (personal likes and dislikes) નો ઉદાર લાગે છે.

† “અનાર્થ” કહેશે—શ્રીમત દયાના ઉત્તરાર્ધમા ૪ મી માના લઘુ એ આર્પાના

આખા બન્ધના કામ ઉપર ચલાવી જ. (આમળ છેલ્લી કલ્પનામાં ટાંકેલા શ્લોકોમાંથી આવા અને બીજા પછી દાખલા મળી આવશે.)

મહારી પંક્તિઓના બચાવને માટે—તેમ આર્થ—ગીતિના સ્વરૂપની ચર્ચાને માટે—દાસ પુરત આથી વધારે વિસ્તારની જરૂર નથી. હવે આ ચર્ચા ઉપરિચિત કરનાર “અનાર્થ”, રા. રા. મગનલાલ ચતુરભાષ પટેલ અને રા. રા. નરસિંહરાવ, તેમ, એ વિષયમાં રસ લેનાર અને આર્થ ગીતિના પદ લાક્ષિત્યના ‘બોળી અને અંબિગ્દાનશકુન્તાલના અનુરાગી બીજા સર્વેને ટીકા કરવાને માટે, અને જાને તેટલી સુધારવા સમારવાને માટે ૭૬-૭૬ પંક્તિ એટલે કે ૩૮-૩૮ શ્લોક અહીં જાહેરમાં મુકે છું. મહારી તરજુમાં મહે ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં પ્રકટ કર્યો તેની એક પછી પ્રત ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના મધ્યથી સિતકમાં ન ફાવાથી સુધારેલી અને સડીક બીજી આદતિ તૈયાર કરવાનું કામ તે વખતથી જ આરંભ્યુ છે, પણ તે પૂરું થતાં અને ચોપડી વાંચનારની સેવામાં સુકાતાં હજી વાર લાગશે. પરંતુ એમાંની આર્થઓ, ગીતિઓ, અને ઉપર જણાવેલી મિત્ર સ્વનાઓને તો સુધારી લીધાને ટીકે સુદત થઈ ગઈ છે. એ અહીં ઉતારું છું, અને એની ટીકાઓ કમ્પા એમાં સુધારા સૂચવવા ક્ષેત્રે નમ્ર વિનંતિ કરું છું. મહારું કામ સમ્પૂર્ણ છે એમ મને કાંઈ દિવસ લાગ્યું જ નથી. વિષયશોખમાંથી ઉત્પન્ન થતી દરેક શુદ્ધ અન્તઃકરણી ટીકા અને સૂચનામાં કંઈ ને કંઈ શીખવાનું હોય છે એવો મહારો અનુભવ છે. જે ટીકા સૂચના અને સુધારા વસન્તમાં કે ટપાલ દ્વારા મળેને મળશે, તે ઉપર હું પૂરતું ધ્યાન આપીશ. અને આ પ્રમાણે મળેને જે કંઈ રીકાર્ડ સુધારા મળી આવશે તે હું મહારી નથી આદતિમાં ઉપકાગ માનીને અને આત્મ-દયી દાખલ કરીશ, કારણ કે મહે ઇ.સ. ૧૯૦૬થી રીકાર્ડેલું છે કે—

“લાક્ષિત્યના ચર્ચોત્તમ નાટકની સર્વગુણસમ્પન્ન હખી મુજરાતીમાં થયા પામશે તો તે માના પ્રકારની શક્તિવાળા લેખકોથી ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સંકલ્પ દારાજ થશે.”

૯. (ક) પ્રસ્તાવનામાંથી પણ શ્લોક:

(અર્થ)

પરિતોષાય ન સુજો ક્ષા અમારી સજીવ તો રોતી ?

પૂરી તાલીમે પણ હોય નવ પતીજ પોતાની (૧)

બન્ધમાં પ્રથમથી આદ્યો આવતો અને સર્વ સંમત નિયમ પણ હું અપવાદરહિત માનતો નથી ? આ વિશે મહારી માગણી આટલી જ છે: એ નિયમ પાછળ જે પદ્યમેવાદ (metrical harmony) નું તત્ત્વ કહ્યું હોય તે જે કાંઈ દાખલામાં નિયમ તોડ્યો જણાય છતાં જે સંપાદન હોય તો પછી ૭...કાંઈ પણ અપવાદ રૂપ દાખલામાં એ નિયમ પાછળ તત્ત્વ મધાસુ છે કે નહીં એ વિશે મતભેદ સંભવે છે: અને એ નિયમ પાછળ પદ્યમેવાદનું તત્ત્વ કહ્યું એ સામાન્ય પ્રથમ વિશે પણ મતભેદનો સંભવ સ્વીકારું છું.

(ગીતિ)

સુખકર સવિલવિહારે, પાટલ-કુસુમન વદન્ત વનલંહરો,
લાવે નીલ સુછાયે, આશ્રમતા મન હરી થતો પૂરો (૨)

(આર્યા)

સુખ્યા લગીર અલિંગે જેના કોમલ રજપુટ રેપાન્તે,
સહદય તે પ્રમદાગ્રો ધરે નિજ શિરીય કણાન્તે. (૩)

(ખ) અંક ૧ માંથી ૭ સ્લોક:

(ગીતિ)

તપોધનોની ધર્મ ક્રિયા થતી^૧ નિર્વિધન સકલ નિરખી,
'જ્યાયિન્દિત જુજ મ્હારો સુ સુ રહી રહો છ,' એ જાણે. (૪)

(આર્યા)

આ છે નિવૃત્તિભૂમી, ને આ રરકે કર — ફલ શુ અત્ર ?
— અથવા ભાવિતશા તો ખાર ઉધાડા જ સર્વત્ર. (૫)

(ગીતિ)

અધરગ પધવતો, કરયુગ સુકુમાર ડાળને મળતું,
ને વિકસ્યું અંગાગે નવજ્મેખન કુલ 'રમાન લોખવતું. (૬)

(સોરઠી આર્યા)

પૌરન વપનું રાજ્ય, ધૂજોતો શાસક વસુધાતલમા,
ત્યા અપિનય કો આજ મુગ્ધ મુનિતનયા સહ માટે ? (૭)

(આર્યા)

ધર ઉર તુજ અભિલાષા, "હવે સમજો ઠલ્યો જ સંદેહ";
મ્હ શક્યો'તો અગ્નિ રત્ન ઠરે રપર્ય આ તોહ. (૮)

(આર્યા)

મુનિતનયા અનુસરવા મ્મજ્જન્તો, વિનયબદ્ધ પણ હું તો;
રહો જ ખેડો અહીં, પણ જાણે જમને વળી આજો.* (૯)

(આર્યા)

આગળ શરીર માટે, તવપે જીધી દિશા હૃદય બમ
વા સામે કુચ કરતાં જેમ દરદરે ધન વાસે. (૧૦)

(૩) અંક ૨ માંથી ૩ શ્લોક:

(આર્યા)

ખરે પ્રિયા હુલેખ છે, આશા ધરું પણ નિરખી ભાવ, એના; ૬૧
મનસિજ દૃતી ન ત્યાગે અન્યોન્યાસક્રતા રમ્ય. (૧૧)

(આર્યા)

સુરાંગનાની પુત્રી, તેણે તજતાં કરી તનયા મુનિએ:
જીવ કુલ જેમ તુડીને વિરમે જીવાધ આકરશે. (૧૨)

(ગાનિ)

પૂર્વજ પગસે ચાલો તે ત્હમને આ ઘણું ઘણું છાજે;
આપદ્મત રક્ષણનું પૌરવક્રમનું અખડ મત મળે. (૧૩)

(૪) અંક ૩ માંથી ૬ આર્યા:

તપજ્ઞમદિમા ભણું, વળી ભણું છે પરવસ એ બાલા,
નદિ પણ ઉગ એનાથી પાણુ વાળી શક હું તો. (૧૪)

મહાધ્વજ ગજગણતો ગિતે અનિશ્ચય તથાપિ ગણું મીઠો,
એનું પ્રહારકારણ તે મદભર-દીર્ઘ-નેના જે. (૧૫)

અનિલ સુરભિ અરવિન્દે, સીતજ વહી માલિનીસલિલપુન્દો,
અંગ અનંગ-તપેલાં અવિરલ આલિંગી દારન્તો. (૧૬)

મડપંદારે રેતી પાંડુ વિશે આ નવા દિશે પગલાં,
પંડે આછાં, પાછળ નિતગજારે પડ્યાં જડાં. (૧૭)

કરી જાંચો જ્વલતિકા પ્રણયપવના પદ રચણું મુખકુંડ;
રોમાંચિત લમણાથી રણું સતિ મુજ પરની પ્રકટો. (૧૮)

ત્હારુ નવ ભણું દિવ પણ મનસિજ તો અહર્નિશ મ્હારાં
તાવે અતિઅતિ, નિર્દય, ત્હને જ ઝખી રવાં અંગો. (૧૯)

મદન ત્હને તલુગાત્રિ, તાવે નો એ દહે સતત મુજને:
કરમાવે રવિ વિધુને નૈવ તથા તે કુમુદિની. (૨૦)

(૧૧ કદિ તેટલું)

ગથ્યાકુલ ગિરખંડો કલાન્ત વડે શોભન સુરભી ત્હારાં,
ધીકન્તાં અંગોને ઘટે નવ વિરેક કથ - એવા. - (૨૧)

કુસુમસપન છોડીને, છાંડી સ્તન પર ધર્મી કમલપત્રો, /
કેમ જવાશે તારૂંકે મૃદુલ શુભ દર્દ-તપ્યાં અંગો. (૨૨),

(૬) અંક ૪ માંથી ૨ આપ્યાં:

દર્શકવલો ત્યજે આ મૃગો, અને તુલ્યા આ ત્યજે મૌરો,
ને આશ્વિ-દશકુ સારી જીઓ રુવે છે, વનલતાઓ. (૨૩)

એ પશું પ્રિય વલુ ગાળે એકલ-દુઃખે વિલમ્બિતા રજની;
ગરવું વિરહદાસાદૃખ આસાખ-ધે જ છે સભ. (૨૪)

(૭) અંક ૫ માંથી ૮ શ્લોક:

(શ્રીતિ)

અવનવમધ્યધાસી હે પરિચુખ્તી આત્રમંજરી શી રહે!
અને હવે કમલે તું અવિ રાગે છે!—અરે મુલકણા રે! (૨૫)

(અવયસ્ત આપ્યાં)

મ્હને ય ભોમી અહીંના લાગે છે જ શુચિને અશુચિ જેવા,
ભગતને જાણેલા,
છટાને જાણેલા, નહાખાને રાગી મલિન, તેવા: (૨૬)

(આપ્યાં)

કોણ હશે યુરખામાં તથાપિ ગુન્દર-છરીર આ તન્વી,
તપોધનોની વચ્ચે પીળાં પાને કળી જેવી? (૨૭)

(સોરઠી આપ્યાં)

રાત્રીએ શું મર્મ વીસરવો મદિ રુગે ન કશું હાથે ?
—સત્તામદનાં કર્મ બ્યાં ત્યાં એવાં સદૌષ જ તે. (૨૮)

(આપ્યાં)

મલિન કુલમી કરવા અરે શું અમને ય પાડવા ધમ્મ!
તોડી મર્યાદાને જલ તટતરુને મથા સરિતા. (૨૯)

(ગેરઠી શ્રીતિ)

માટે છાનો સંગ કરવો તો જલ તપાસીને કરવો:
ભણ્યો નહિ હરરંગ મેઝી તેની વિરોધપરિજ્ઞામી. (૩૦)

(ચોરલી આવાં)

ચંદ્ર કુમુદિનીને જ વર્ષો નવિનીને જ ખીસવે સૂર્ય;
મન છતેક્ષાને જાં પરસ્ત્રી સદા મ અસ્પર્શ્ય. (૩૧)

(આવાં)

તિરસ્કરેલી આને પરણેલી નર્થી નથી જ સાંભરતી,
તોપણુ તીવ જ બળતું ઉર મુજ ભણે ભરે સાક્ષી. (૩૨)

(૭) અંક ૬ માંથી ૪ શ્લોક.

(ગીત્ર)

અહોર, કરુ તુજ અર્પણુ ચાપ અદ્વાવી રહેલ મનસિજને;
હિતમ સર પાંચેમાં જાની વીધ જા પધિકવધૂજનને. (૩૩)

(આવાં)

પ્રથમ મુખાદ્વી અદાશો જાગાતી'તી તદપિ રત્નું જોંધી,
પશ્ચાત્તાપ જ રહેવા દવે ઉર જાગ્યું. દત્તનામી (૩૪)

(ગીત્ર)

આ બેટેલી કુમુમે મતી મધુકરી તુજ દયિના, જોતી
વાટકલી, અધિ, ત્હારી, પ્યાસી પણના મંડુ તુંવિના ખીતી. (૩૫)

(આવાં)

અગ્નિ વધે ઉરકેળો, નામ ફણા માંડતો જ છંછેછો;
ક્ષોભ થતાં સિ ભજૂદી પ્રકારે પ્રમાજ પોતાનો. (૩૬)

(જ) અંક ૭ માંના ૨ શ્લોક:

(ગીત્ર)

મરીચિં જાત્તા કરો, તેનો કસ્યપ્, પ્રભવનિ મયો જે,
નિજ પત્ની સદ આંહી દેવદૈત્યનો પિના તપે તપ તે. (૩૭)

(આવાં)

મોહ તુટી સ્મૃતિ જાગી તે મુજ સન્મુખ ભણે ઉભી સુમુખિઃ
મદજ્ઞાન્તે યસિ સાધે ફરી પામી રોડિણી યોગ. (૩૮)

નારાયણ પેક, પૂનાસિદિ,
૩૦—૩—૧૯૧૮.

} ભક્તવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

પ્રાસંગિક નોંધ.

ગૂજરાત બહુનાં મુલર સોસાયટીના હિસાબી સેક્રેટરિ રા. હીરાલાલ ત્રિલુવનરાસ પારેખે યોગાક માસ ઉપર શુદ્ધિપ્રકાશના વધારા રૂપે એક ગૂજરાતી ગૂજરાતી યુનિવર્સિટી. યુનિવર્સિટીની યોજના બહાર પાડી હતી. ગૂજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં રચાવ મળ્યા વગર એનો વિદ્યાસ થવો અશક્ય છે, અને યુનિવર્સિટીનું હાલતું બંધારણ બેતાં એ રચાવ મળવું સંભવિત નથી, માટે પ્રભેએ એક સ્વતંત્ર ગૂજરાતી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનું કામ ભતે ઊપાડી લેવું જોઈએ—એ દલીલ રા. હીરાલાલની યોજનાનું ખીજ છે. અને આવી યુનિવર્સિટીની એક શાખા વર્તમાન અંગ્રેજ શાખાની સમાન કક્ષામાં રચાય તો સારું એવો મત ઇંગ્લેન્ડના ટાઇમ્સપત્રના લેખકે જાહેર કર્યો છે અને અવલગીને રા. હીરાલાલે પોતાના વિચાર ગૂજરાત આગળ મૂક્યા છે.

ગૂજરાત આ વિષે શું ધારે છે?—આ પ્રશ્નસાથી મેં આજ પર્યન્ત એ મંથનથી કંઈ લખ્યું નહિ, પરંતુ વર્તમાનપત્રો અન્ય કાર્યમાં વ્યાપ્ત હોઈ થયે ભાગે આ વિષય પરતે મૌન ધારણ કરી રહ્યાં છે—તો હવે એ મંથનથી મારો જે વિચાર છે તે હું હંકમાં અત્રે નોંધું છું. એકાદ બે વાક્યમાં જ બે મારો મત આપવાનો હોય તો હું નીચે પ્રમાણે પ્રો. યોર્ક પોવેલના શબ્દો અને તે ઉપર વોલ્ટર ફ્રેન્કના શબ્દો ટાંકીને જ એમી રહું:

‘If you have a library and a printing-press,’ he (Professor York Powell) once said, ‘you have all that is necessary for a University.’ He was thinking, no doubt, of the study of literature and the Arts; the Sciences are not so readily satisfied.

પરંતુ હું ધારું છું કે રા. પારેખે જે અમ બહારની એ લેખ લખ્યો છે તે બેતાં એની વિશેષ પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે.

રા. હીરાલાલે ગૂજરાતી યુનિવર્સિટીની યોજનામાં નીચેનાં સાત અંગોનો સમાવેશ કર્યો છે અને તે દરેક વિભાગમાં હું કાર્ય થઈ શકે તથા તે કરવા માટે હાલમાં શી શી અતુલ્યતા છે તે ‘વિષે’ ક્રમસર વિવેચન કરેલું છે:

“૧. પરીક્ષા (Examination). ૨. શિક્ષણ (Teaching). ૩. શોધખોળ (Research). ૪. લોકોપયોગી અને જ્ઞાનવર્ધક આપણાં જાણીતી યોજના—જનસમૂહ માટે હોમી ક્રાવેલ્લીની વ્યવસ્થા (University Extension Lectures). ૫. લાઘવેષિ. ૬. માસિક. ૭. પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ. [૮. જીવંતજાનું, આની વ્યવસ્થા બુદ્ધિ સ્વીકારી છે એમને તે ભાગ પડતો મળ્યો છે.]”

હવે આ યોજનાનો તારિતક ભાગ પડી લઈ એનું પૃથક્કરણ કરીએ તો તે બે

વિભાગમાં વ્યવસ્થા લેવા છે: એક, શિક્ષણ શોધખોળ સહવર્તમાન; અને બીજો, પુસ્તક-પ્રસિદ્ધિ. એમાંના બીજા વિભાગ પરત્વે રા. હીરાજીવાની જે સૂચના છે—

૭. પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ.. અ. શોધખોળ વિભાગ તરફથી એ કે ત્રણ અધ્યાપકોના લેખો કે એવાં તેવાં થાય તે.

ઘ. લોકોપયોગી અને જ્ઞાનવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા—વર્ષ દરમ્યાન એક કે બે યોજાવ તે.

ક. ૧. સાહિત્યના જે વિભાગમાં પુસ્તકો બહુ જોખાં હોય અથવા સમૂહમાં ન લખાયાં હોય, તે નવાં લખાવવાં અને તેમાં પુરતી કરવી.

૨. હોમ યુનિવરસિટી, પીપ્લસ બુક્સ, કેમબ્રીજ યુનિવરસિટી પ્રેન્સઅલ્સ, ટેમ્પલ પ્રાઇમરી, યુસ-કુલ નોલેજ સીરીઝ, વગેરે 'હાથી પ્રતિનાં' પણ સસ્તાં પુસ્તકો—એમાંથી ખાસ પર્વત કરેલાં પુસ્તકો—કંમસર, સસ્તી કીંમતે અને એકસરખા કદનાં છપાવવાં.

૩. બાળ સાહિત્ય તૈયાર કરાવવું.

૪. કોપ, સાઇકલોપિડિયા, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઇવર બુક, લિટરરી ઇવર બુક—એવા રેફરન્સનાં પુસ્તકોની યોજના કરવી.

—તેમાંના કોઈ ભાગ એવો નથી કે જે હાલની જાહેર અને ખાનગી સંસ્થાઓ—ગૂજરાત વહનકમિયુનર સોસાયટી, ફોર્સ સમા, શ્રીમંત માયકવાડ સરકારી પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ ખાતું, અહિત્યપરિપક્ષી બેંડાળ કમિટી, સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યોત્સવ, ગૂજરાતી પત્ર ઓફિસ વગેરે સંસ્થાઓ—કરી ન શકે. બધે તે અત્યારે યથાશક્તિ કરે છે. જરૂર છે તે એટલી કે એ સંસ્થાઓએ પોતાનું કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે કરવું જોઈએ. એ વ્યવસ્થાના અભાવને મોટે ભાગે કાંઈ જ બચાવ નથી: માત્ર આપણા લોકની પ્રકૃતિની શિથિલતા એટલો જ ખુલાસો છે. પણ થોડે ભાગે જે બચાવ છે તે આ છે કે (૧) લખનારા મળતા નથી, અને (૨) પ્રગતે વાંચનનો શોખ નથી—પુસ્તકો વગર વેચાયાં પડી રહે છે. આ બચાવ બોલો નથી, અને એની યથાર્થતા રા. હીરાજીવાલ પોતે અનુભવથી જાણે છે. ત્યારે લખનારા સાથી મળતા નથી અને પ્રગતે વાંચનનો શોખ રાથી નથી—એ પ્રશ્નો પૂછી એનો ઉત્તર શોધવો જોઈએ. બહુ હાંડી શોધમાં ન પડીએ તો પણ એક ખુલાસો ખુલા છે, અને તે ખરો છે, કે અત્યારે આપણી કુળવણીના કામમાં ગૂજરાતી જાણને જોઈએ તેવું રચાન

મળતું નથી. એ સ્થાનને અભાવે આપણો ક્રેમવાએસો વર્ગ ગૂઝરાતી બાષાદ્વારા વિચાર પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી, સામર્થ્ય વિના આનન્દ આવતો નથી—આનન્દ વિના એ કાંઈ કાર્ય થાય છે તે નિર્માલ્ય અને માંદકું નીપજી વાચકવર્ગને આકર્ષક થતું નથી. આ સ્થિતિમાં, ખરો ઉપાય “ (૧) અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષાને ફરજિયાત સ્થાન, અને (૨) હિંદી કેળવણી માટે ખાસ ડિગ્રીઓ સ્થાપી માતૃભાષાના શુદ્ધ અભ્યાસક્રમની યોજના ” એ રા. હીરાલાલને જણાય છે; પરંતુ એ સુધારો “ વર્તમાન યુનિવર્સિટી નજદિકમાં સ્વીકારે એ અસંભવિત દિસતું નથી. કેમકે તે મંરથાનું તન્ન મુખ્યત્વે સરકાર હસ્તક હોય છે અને મરકારને આ વિષયની મદદતા અને ગંભીરતા બેઠકએ તેટલી સ્પષ્ટ જણાતી નથી. તેથી પ્રજાએ આ કાર્ય માટે સ્વતન્ત્ર યોજના કરવી પડશે.” એમ ગ. હીરાલાલ કહે છે. પરંતુ ‘યુનિવર્સિટીનું તન્ન મુખ્યત્વે મરકાર હસ્તક’ છે તેથી આ યોજના સ્વીકારાતી નથી એમ માનવું યથાર્થ નથી. કારણ કે હજી પ્રજામાં જ આ વિષયના વ્યવહાર ઉપાય પરત્વે મતભેદ આવે છે અને તેનો જ પડો યુનિવર્સિટીમાં પડે છે. ખીન્તું, ગ. રા. હીરાલાલ એ મુશ્કેલીની સ્થિતિમાંથી ‘પ્રજાએ આ કાર્ય માટે સ્વતન્ત્ર યોજના કરવી પડશે’ એમ જે માર્ગ સૂચવે છે ત્યાં જ આખી ‘સાંકળની નળગી કડી રહેલી છે. ‘પ્રજાએ આ કાર્ય માટે સ્વતન્ત્ર યોજના કરવી પડશે’ એ ખરું છે, પણ એ સ્વતન્ત્ર યોજના બે એક સ્વતન્ત્ર ગૂઝરાતી યુનિવર્સિટી જ હોય તો, એ યુનિવર્સિટી રચવા જેટલી સામગ્રી છે કે કેમ, અને હોય તો એ યુનિવર્સિટી વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષી શકશે કે કેમ એ વિચારવાનું છે—અને એ બે મુદ્દાના વિચારનું જ્યાં દ્વાર બંધ છે ત્યાં જ રા. હીરાલાલ અગળે અટકી ગયા છે: એ દ્વાર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મહાપ્રશ્નમાં પડે છે, પણ ત્યાં ગ. હીરાલાલ જતા નથી.

શિક્ષણ અને શોધખોળ—એના વિચેચનમાં,

૧. ટ્રેન્યુએટોને આગળ અભ્યાસ વધારવા માર્ગદર્શક થવું. (Post-graduate study.) ૨. ખાસ વિષય પર વ્યાખ્યાનો આપનાં. ૩. મુક્ત દરમ્યાન કરેલા અભ્યાસ અને પરિશ્રમનું પરિણામ નિર્મળ કે પુરતક રૂપે રજુ કરવું. ”

—આ પ્રમાણે વિગત આપી છે. પરંતુ એમાંથી એક મુદ્દાની વાત રૂપે સમજતી નથી તે એ કે—આ યુનિવર્સિટી માત્ર ‘ ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ’ નો જ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવા માટે ‘ જે કે ત્રણ અધ્યાપકો ’ નીમશે, કે એનો વિષયપ્રદેશ વધારે વિસ્તાર રાખશે ? વળી ભાષા અને સાહિત્ય તે ગૂજરાતી, પણ ઇતિહાસ તે ભાષા અને સાહિત્યનો જ, કે ઇતિહાસના પ્રદેશમાં આવતા સર્વ વિષયનો ? સર્વ વિષયનો લઇએ, તો પણ ભાષા સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું જ્ઞાન, અને તે પણ ગૂજરાતી ભાષામાં જેટલું શક્ય છે—તેટલાથી યુનિવર્સિટીના નામમાં સમાજેથી જે સંસ્કાર (culture) તે આવી શકશે ? વળી ‘ નવા મંત્રેગોને લઇને સમાજ નવીન જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા આવું છે, તકની રહે છે ’ એ પૂરા પાડવાનો ગૂજરાતી યુનિવર્સિટીનો હેતુ પણ એટલાથી પાર બીતરશે ? ‘ યુનિવર્સિટીનો દરજ્જો અને પ્રતિષ્ઠા મોટાં અને ગૌરવવાળાં હોય છે તેનું જ્ઞાન પડે છે. તે નામ જનસમક્ષે આકર્ષે છે ’ એ ખરૂં. પણ ખરા સંસ્કારને અને વિગાળ જ્ઞાનને અભાવે જે શુદ્ધ તે જ રોપ નહિ થાય ? એ ‘ દરજ્જો અને પ્રતિષ્ઠા ’ તે ખાલી ખોખા અને ઉપદાસનાં રથાન નહિ નીવડે ? ન નીવડે તો નીચલાં જોઇએ—ખોટાં કાગળનાં નાવ કદી તરતાં નથી, તરવાં ન જ જોઇએ.

વળી, ઉપર પ્રમાણેની સંકુચિત જ્ઞાનની મંરથા યુનિવર્સિટીના નામને પાપ ગણામે નહિ એટલું જ નહિ, પણ જે હેતુથી એ સ્થાપવામાં આવશે એ હેતુ પણ એનાથી પાર પડતો નથી. ‘ નવા મંત્રેગોને લઇને સમાજ નવીન જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા આવું છે, તકની રહે છે ’ એ ખરૂં, પરંતુ એ નવીન જ્ઞાન અને માહિતી ’ તે ‘ ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ’ કરતાં બહુ વિશાળ, વધારે સાક્ષાત્ દર્શન જોઇએ.

હવે શિક્ષણના વિષય ઉપરથી આગળ ચાલી અધ્યાપકો મેળવ્વી તથા તેઓની શિક્ષણપદ્ધતિ મેળવ્વી વિચાર કરીએ આ ગૂજરાતી યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો ક્યાં જોડવા, અને કેવા પસંદ કરવા ? અને તેઓએ ગૂજરાતી ભાષામાં શિક્ષણ આપવું, તે સાથે પાંચ પુસ્તકો ગૂજરાતી વાપરવાં કે અંગ્રેજ કે બંને ? તેમ જ ગૂજરાતીમાં પ્રાકૃત પુસ્તકોની મર્યાદા આપારે જોઇએ તેટલી નથી તો અંગ્રેજ પુસ્તકોનો વિવાર્ધી ઉપયોગ કરી શકે એટલું અંગ્રેજનું જ્ઞાન યુનિવર્સિટીની પ્રવેશપરીક્ષામાં આવશ્યક ગણવું ? ગણવું, તો મંદિરકુલેશન કરતાં એમણે જ્ઞાનવાળા વિદ્યાર્થી આ નવી યુનિવર્સિટીમાં ન આવે એ ખુદ્દ છે. અને તો પછી મંદિરકુલેશન પાસે ચએલા વિદ્યાર્થીજાને આ આકર્ષક હેતુ આ નવી સંસ્થામાં શો મળી આવશે ? કસોટી અંગત અને અપમાનકારક લાગશે, પણ તે મત્ય અને મેગીન લેઇ, પ્રજા વચ્ચે એ કસોટી આપણને લગાડે ત્યારે આપણે તે રીત-

કાલી અગ્નિ જનસમૂહને કેળવણી આપવાનું કાર્ય કરે છે. તે જ પ્રમાણે તાજી દિશી લઈ જતરેલા યુવાન વિદ્યાર્થીઓ, ધંધાની પ્રવેશભૂમિ ઉપર વાટ જોતા યુવાન વકીલો અને દાકતરો, નિષ્કામ સેવાના ઉદાર હેતુથી વા અલ્પ પારિતોષિક રૂપ સાદાથ ખાતર જન સમૂહને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવા તત્પર થઈ શકે. ગાંધીજી જેવા નેતા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શાળા સ્થાપવાનો યત્ન કરે છે તે જ સાથે જનસમૂહમાં ઉપર કહી તેવી ભાષણમાળા દ્વારા જ્ઞાન વિસ્તારવાનો યત્ન કરે તો—એમના પોતાના જ કાર્યની દિશામાં એક ઉત્તમ સેવા થઈ જાય. પરંતુ આ સંબંધી કર્તવ્યની જવાબદારી જોડેલી એમને શિર નથી તેડેલી જ, બદલે અધિક, સાહિત્યપત્રિકા ગૃહરાત બહારીકુલર સોસાયટી વગેરે સંસ્થાઓ ઉપર છે. પણ સંસ્થાઓનો આત્મા હમેશાં મનુષ્ય છે, અને મનુષ્ય જગતે ત્યારે જ એ સંસ્થાઓ હાથતી ચાલતી થઈ પોતાનું કર્તવ્ય કરતી થશે.

પણ મનુષ્ય ક્યાં? મહાપુરુષ તો ક્યાં જ? ગૃહગત એની વાટ જુલે છે.

આત્મશંકર બાપુભાઈ દુવ.

હિન્દુસ્થાનના રાજ્યપ્રકરણી મહાપ્રશ્નો:

એના અલ્પ ઉત્તર.

(અનુસન્ધાન મત પોષના અંકમાં ૫૪ ૭૪૧ થી)

૭. યુરોપિયન એસોસિએશનનો પ્રશ્ન

(૧) નવી પ્રજાસત્તાની રચનામાં એમનું ક્યા યુ અને કેટલું રથળ?—એ ખરેખર એક અનિવાર્ય પ્રશ્ન છે, અને (૨) એ મંડળનો મત બદલે એની સમગ્રી પ્રવૃત્તિ આપણી વિરુદ્ધ પડે એ બનવા જોઈ છે, અને તે બને તો એને પદોની વળવાની પ્રજામતના નેતાઓને માથે એક મહોટી ફગ્ગ પડશે.

એ વર્ગ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે આ દેશનું રાજ્યતાન્ત્ર અમુક સદીસના મતીને ધોરણે ચાલશે એવા વિશ્વામયી હિન્દુસ્થાનના આર્થિક ઉદ્ધારના કાર્યમાં તેઓએ

લાખો રૂપિયાની મૂડી રોકી છે, અને તેથી એના રાજ્યતન્ત્રમાં એ વર્ગને ખાસ મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો જોઈએ. આ દલીલ પરાપકારના દાવા ઉપર સ્વાસ્થ્ય હોય તો એ કાને ધરવા જેવી પણ નથી. પણ ચિલિંગ વેપારીના સંબન્ધથી હિન્દુસ્થાનને કાંઈક પણ લાભ થયો છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય હોય તો તેની ના નથી. પ્રથમ કાંઈક લાભ થયો નથી, પણ વિશેષ લાભ થયો છે કે હાનિ એ છે. અને એ રીતે જોતાં કહેવું પડે છે કે હિન્દુસ્થાનનો વેપાર અત્યારે જે ભરભરાટીમાં આવેલો હોય છે તે બેશક યુરોપિયન વેપારીના કારણથી છે; પણ એમાં જ આ દેશની હાનિ છે એમ જોખસે વગેરે હિન્દના પ્રજાનાયકો કહે છે અને એમાં એમની દલીલ એવી છે કે યુરોપિયન વેપારીની દલાવો કરીને હિન્દી વેપારી ભરભરાટી ભોગરે એ હિન્દુસ્થાનનો પોતાનો વેપાર વધ્યાની નિશાની નથી. કરોડો રૂપિયાનો પરદેશી માલ હિન્દના બજારમાં વેચાય—અને એની કિંમત હિન્દુસ્થાનની ગરીબ વસ્તી અને હાડકાં અને આમણ પરદેશ મોકલીને ભરી આપે, એથી હિન્દનું કલ્યાણ ન થયું. પણ કલ્યાણની દલીલ બાજુ મૂડી અત્યારે યુરોપિયન મંડળ તરફથી જોવો દાવો કરવામાં આવે છે કે આ દેશના કારખાનામાં એમણે અમુક મૂડી રોકી છે અને તેથી અહીંનાં રાજકાજમાં એમને મત લેવાનો જોઈએ. આના જવાબમાં પ્રજાપક્ષ તરફથી એ વાત કહેવામાં આવી છે એકં તો એ કે અન્યાયી અને કૃત્રિમ રીતે હિન્દુસ્થાનના ઉદ્યોગ તોડી પાડીને અંગ્રેજ વેપારીઓએ જે ધન મેળવ્યું છે તે જ ધનને હિન્દુસ્થાનના સ્વરાજ્ય સાથે એક દલીલ રૂપે મૂકવામાં આવે એ કેવું ત્રિચિત્ર ! બીજું ઇચ્છો આર્થેન્ટાઇન વગેરે ધણા દેશોમાં પોતાનાં નાણાં રોક્યાં છે છતાં એમાંથી કાંઈ ટેકાણેના રાજ્યતન્ત્રમાં જોનો મત લેવાતો નથી, તો હિન્દુસ્થાનમાં એ શા માટે લેવાનો જોઈએ ? મૂડી રાજ્યના કારણથી જેમ દરેક વેપારીને મત આપવાનો અધિકાર છે તેવો અને તેટલો જ અંગ્રેજ વેપારીને રહે એ ન્યાય છે, પણ મુગાઇ કલકત્તાના યુરોપિયન એજમર્સ આંદ્ર ઝામસે એ હક ભોગરે છે—તે કરતા અધિક સત્તા પાળાં મંડોલે સ્વર્ગ એ વાળખી જણાવું નથી.

પણ તેઓની બાબતમાં વાળખી શું છે એ કરતા તેઓ શું શું કરાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે અને તેઓના બળને કયી રીતે દર્શાવવું એ વધારે અગત્યનો પ્રશ્ન છે. ન્યાય એમના પક્ષમાં ભલે થોડો હોય. પણ તેઓ અત્યારે એ દિશામાં ભારે સત્તા ભોગવે છે એ ભૂલવાનું નથી—એક તો અહીંની અંગ્રેજ 'સિવિલ સર્વિસ', યાને અમલદારી મંડળ સાથે એકસોલીનો અને એકસ્વાર્થનો સંબન્ધ ધરાવે છે અને લખને અહીંના રાજ્યવહીવટમાં એને જે પરાક્ષ રીતે બાગ મળે છે તે; અને બીજું, ઇચ્છવની પ્રજા જે હિન્દુસ્થાન ઉપર રાજ્ય કરનાર સર્વોપરિ સત્તા છે તેમાં પણ અત્યેના અંગ્રેજ વેપારીઓનો જે સ્વાભાવિક વગવડાનો છે તે. આ એ બળ જેવાં તેનાં નથી. એની શક્તિનું આપ વખતો વખત અનુભવવાનો આપણને પ્રસંગ આવે છે. પણ એનાથી ન દબાતા, હેરંતે સત્ય અને ન્યાયનો જ જય છે—તે સત્ય અને ન્યાય કરતાં મોંઘાવાં અને સ્વાર્થ આગળ મૂકે છે એ કૌરવોધન

અને ધૂતરાષ્ટ્રની માફક પરિણામે દારૂ છે જ—એ મહાન સત્ય ઉપર વિચારા રાખી કાર્ય કરવું એ આપણી દ્રવજ છે.

એ કાર્ય આપણા પ્રતિપક્ષીની ઉપેક્ષા કરવામા કે કોષ અને ઉપદાસનાં, ઉદ્ધાર, કાંઈવામાં સમાશે નહિ. આ દેશમાં તેમ જ ઇંગ્લંડમાં એમની પ્રગતિને પહોંચી વળે, એવાં મંડળો સ્થાપી એમની દરેક પ્રવૃત્તિ અને દરેક ફલીવના સામા રહીઆ. ગોદાવામાં આવશે ત્યારે જ આપણી દરેક થશે. 'બ્રિટિશ પ્રન્ટિંગ પ્રેસ' અને પાર્લિમેન્ટ એ મ્હોટામાં મ્હોટી રાજ્યસભા ધરાવે છે, તેથી એ બંનેમાં આપણા મતનો ફુગ્ગિ વાગતો નહિ કરીએ ત્યાં સુધી આપણને ન્યાય મળવાનો મંત્રવ નથી. લૉર્ડ એર્લિના 'Recollections' ના વાચકને, ઇંગ્લંડમાં "H. C" નું કેટલું બળ છે—રાજ્યતંત્રીઓ પણ એનાથી કેવા બ્હીતા રહે છે, બ્રિટિશ પ્રન્ટ ન્યાયી હોય હિન્દુસ્થાનની ન્યાયી માગણીનો ત્યાં કેવો પડપો પાડી શકાય છે છતાંકિ મારી રીતે સમજાય હશે. તે જ પ્રમાણે, આત્યારે 'નાયરિકપ્રેસ' રાજ્યતંત્રીઓને થાપવા—કયાપવાનું કેટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે એ પણ આપણે જોઈએ છીએ. આવી રીતિમાં, આ શુદ્ધ મને કે તુરત હિન્દુસ્થાનના સ્વરાજ્યની લડત આપણે ઇંગ્લંડમાં શરૂ કરવી પડશે. એ લડત આપણે જુરસાથી લડીશું અને એમાં વિજય મેળવીશું. આપણો ઉદ્દામ પણ જે, સુરતની કૉન્ગ્રેસ, વખતે, આપણે જે કાંઈ કરવાનું છે તે હિન્દુસ્થાનમાં જ કરવાનું છે અને બ્રિટિશ કમિટિના અર્થનાં નાણાં ખર્ચે નાંખે છે—એમ દુરાચલ કરતો હતો, તે આત્યારે ઇંગ્લંડમાં લડત ચલાવવાની તરફેણમાં છે, અને આખી હિન્દની પ્રન્ટ એક થઈને જુરસાથી પણ શુદ્ધિ અને વિવેચી બે એ કાર્ય કરશે તો યુરોપિયન એસોસિએશનની તાકાદ નથી કે બ્રિટિશ પ્રન્ટ અને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ આમળ પોતાનો નમળો 'કેમ' આપણી વિરુદ્ધ હતી નાંખે.

“હિન્દુસ્થિતચિન્તક.”

વસન્ત

દેદં સેત્વં સર્વેણ ભૂતાનાં મધુ યસ્ય સત્યસ્ય મર્યાણિ ભૂતાનિ મધુ । યથા-
મૌસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમય
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાતમેદમમૃતમિદં દ્રષ્ટેદં મર્યાણિ ।

ઉપનિષદ્.

સત્યાત્મં પ્રમદિત્યમ્ । યમૌજ પ્રમદિત્યમ્ । કુલકાન્ન પ્રમદિત્યમ્ । મૃત્વે
ન પ્રમદિત્યમ્ । આધ્યાયમયચનાજ્ઞયો ન પ્રમદિત્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૧૭, ૨૦૬-૪.	[આગ્રહ]	વૈશાખ સંવત ૧૯૭૪.
તાન્ત્રી અને પ્રકાશક, — ગ. બા. મળુભાઈ મહીપત્રનામ નીતક. બી. એ. એ. એ. બી		
આવિષ્કાર ૧૯૬૦ — અમદાવાદ.		
“મનોરથકૃતો”		૧૯૦ -
(રા. રા. “મલ્લકાનિવ ”)		
“ રાસ ”		૧૩૧
(રા. રા. મંલુભાઈ જમનાદેવ દેવે)		
પ્રિય કે હૃદય		૧૩૨
(પ્રિ. આનંદરાય દેવ બાપુભાઈ મુન, એમ. એ. એ. એ. બી)		
દિનુદ્ધાનના આર્થિક વધ્યાનના સંબંધમાં પ્રિ. એનસની રૂપના.		૧૩૩
(વસન્ત-વૈદિક)		
આર્થિક મધુરતા		૧૮૭
(વસન્ત એ દિસ)		
નર્મદાના પ્રવાહમાં		૧૮૪
(રા. રા. “ સચિત ”)		
રોગીય બાઈને એક દેવતાની.		૧૮૫
(રા. રા. “ પ્રિય વર ”)		
પુત્રને-પિતાની તરે		૧૮૬
(રા. રા. “ એક પિતા ”)		
પ્રાચીન દિનમાં રસાયનશાસ્ત્ર		૧૮૭
(રા. રા. પોષ્ટનાથ ગોવિન્દનાથ રાણે, એમ. એ)		
દર માર્ગે માનસશાસ્ત્ર		૧૮૮
(રા. રા. મળુભાઈ દીરાવાઈ આકમી, એમ. એ)		
સ્થાનિક સ્વરૂપના વિશાસને સંબંધે દિનુદ્ધાનની સ્વરૂપને તા ૧૯-૫-૧૯૬૮ ને.		૧૮૯
દશ અને તત્સખી મીમાસા.		
(રા. રા. “ સ્વારાજ્યરોપક ”)		
પુત્રનાની પદોચ		૧૯૦
(વસન્ત-વૈદિક.)		

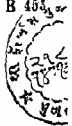
અમદાવાદ-ટંકજાગમાં થી ‘પુત્રીવન’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસે ડી. આ. મોતીલાલ આમજીએ બાંધ્યું.

અને ધૃતરાષ્ટ્રની માફક પરિણામે હારે છે ન—એ મહાન સભા ઉપર વિશ્વાસ રાખી કાર્ય કરવું એ આપણી ફરજ છે.

એ કાર્ય આપણા પ્રતિપક્ષીની ઉપેક્ષા કરવામાં કે કોપ અને ઉપહાસના ઉદ્દેશ્યમાં સમાશે નહિ. આ દેશમાં તેમ જ ઇંગ્લંડમાં એમની પ્રવૃત્તિને પડોંગી વળે, એવાં મંડળો સ્થાપી એમની દરેક પ્રવૃત્તિ અને દરેક હાલીલના સામા રહીઆ ગોઠવવામાં આવશે ત્યારે જ આપણી ફરજ થશે. ખ્રિસ્તિય પ્રબલમાં પ્રેસ અને પાર્લમેન્ટ એ મોટામાં મોટી રાજ્યસત્તા ધરાવે છે, તેથી એ બંનેમાં આપણા મતનો ફુન્ડુભિ વાગતો નહિ કરીએ ત્યાં સુધી, આપણને ન્યાય મળવાનો મંભવ નથી. લૅર્ડ મોર્લિના 'Recollections' ના વાચકને, ઇંગ્લંડમાં "H. C" નું કેટલું બળ છે—રાજ્યતંત્રીઓ પણ એનાથી કેવા બ્હીતા રહે છે, ખ્રિસ્તિય પ્રબલ ન્યાયી હોય હિન્દુસ્થાનની ન્યાયી માગણીનો ત્યાં કેવો પાપો પાડી શકાય છે છતાંદિ સાંજી રીતે સમજાયું હશે. તે જ પ્રમાણે, આપણે 'નાર્થકિલ્ડ પ્રેસ' રાજ્યતંત્રીઓને ધાપવા—ઉધાપનાનું કેટલું સામર્થ્ય ધમકે છે એ પણ આપણે જોઈએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં, આ યુદ્ધ સમે કે તુરંત હિન્દુસ્થાનના સ્વરાજ્યની લડત આપણે ઇંગ્લંડમાં શરૂ કરવી પડશે. એ લડત આપણે જીત્યાથી લડીશું અને એમાં વિજય મેળવીશું. આપણા ઉદ્દામ પક્ષ જે, સુરતની કોંગ્રેસ વખતે, આપણે જે કાંઈ કરવાનું છે તે હિન્દુસ્થાનમાં જ કરવાનું છે અને ખ્રિસ્તિય કમિટિના અર્થનાં નાણાં વ્યર્થ ગાય છે—એમ દુરામદ કરતો હતો, તે અત્યારે ઇંગ્લંડમાં લડત ચલાવવાની તરફેળમાં છે, અને આખી હિન્દની પ્રબલ એક થઈને જીત્યાથી પણ જીદિ અને વિવેચી બને એ કાર્ય કરશે તો યુરોપિયન એસોસિએશનની તાકાદ નથી કે ખ્રિસ્તિય પ્રબલ અને ખ્રિસ્તિય પાર્લમેન્ટ આગળ પોતાનો નમજો 'કેસ' આપણી વિરુદ્ધ ઊઠી ગાય.

“હિન્દુસ્થાનગિતક.”

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु भस्वं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यथा
 ब्रह्मस्मिन्सत्यं तैजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सत्यस्तैजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमारमेदममृतमिदं प्रष्टेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यात् प्रमदितव्यम् । धर्मात् प्रमदितव्यम् । कुशलात् प्रमदितव्यम् । मूर्खे
 न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १७, अंक ४

[भागिः]

वैशाख, संवत् १९७४.

भनेरथजूला.

भनेरथजूला डोण्डे गवावे ?
 जूले डोणे गढने डोण्डे जुवावे ? भनो०
 भुजामढी रथूव नमनं गीवाणी,
 रवामढी भूने डोण्डे जुवावे ? भनो०
 हाचे गजल पार, गेडे भूतल पार,
 किंऊणी डोण्डे निशेक वगडे ? भनो०
 सुताभविष्ये स्वप्ने निद्रे,
 वीरनी डोरी डोण्डे दवावे ? भनो०
 स्वर्ग वीताण्यां, नरक वीताण्यां,
 डोण्डे भूने हरिपास दसावे ? भनो०

“मलयातिल.”

રાસ.

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્સિનકા મ્હારે રસરાણી ।

કુલકેરી કોઝીલા કલ્યાણી,
હંકા રમેહસુકત યુગતી થી સાણી ।

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્સિનકા મ્હારે રસરાણી ।

૧

કોની કોટી કિરણે એ દેવકના દીપે
જળકે મહો પ્રભુ—પ્રેમલીલા,

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્સિનકા મ્હારે રસરાણી ।

૨

આત્માના આદર્શથી આત્મને આદેશતી
આત્માનાં મુલ્ય સા મૂનવતી

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્સિનકા મ્હારે રસરાણી ।

૩

કનકલને નાજુ એને પ્રભુતા પ્રાપ્તી,
પૃથ્વીપટ પરિમલ પ્રગતી

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્સિનકા મ્હારે રસરાણી ।

૪

લિલકેરી પ્રેમજાલી વલતી અમ્મ વીણી,
અમૃત થી વર્ષતી અનંત

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્સિનકા મ્હારે રસરાણી ।

પ્રેમ કે કલહ ?

આ વિષયનાં જનમાનમાં ખાઈ ખાઈ સિવાય ખીજી જ્ઞાતિ નથી; વૃક્ષ કદી પતંગથી માંડી મનુષ્ય પર્યન્ત. પ્રાણિમાત્ર પ્રકૃતિના એ મહાન ધર્મને વશ છે; અને એને વશ છે એમાં જ એમનું જીવ રહેલું છે, ધરણી કે જીવનને : ખીલવાની પહેલી ચેત્તિ એ છે કે પ્રાણીઓએ પરસ્પર સ્પર્ધામાં આવવું, અને નબળાંને જીવનમાંથી લોપી નાંખી. સમજાવે એમનું સ્થાન લેવું: આ ઓગણીસમી સદીની ઠાવિને કરેલી મોટી શોધ. આ શોધ ને મૂળ પ્રાણિજાતિને અંગે થઈ હતી તેને સમાજને અને રાજ્યના સંબંધમાં પણ ઉપયોગમાં લઈને, એને નામે ધણું દૂર અને અન્યાયી કૃત્યોનો અચાપ કરવામાં આવતો હતો. ઇશ્વરના આ જગતમાં આ સ્થિતિ વાસ્તવિક રીતે હોઈ શકે જ નહિ એમ ધણું ખ્રિસ્તી હૃદયોને લાગ્યું, પણ પ્રથમ તેઓને એનો ખરો ઉત્તર સમજો નહિ, અને તેથી તેઓએ ધર્મોપદેશનવાદ—જે આ સિદ્ધાન્તનું એક અંગ છે—એના ઉપર ધણું મૂર્ખ પ્રહારો કર્યા. એ પ્રહારો ખોટા હતા, પણ એ પ્રહારોનું ખીજ ખૂં હતું: અને તે એ કે આપા વ્રજસત્તાના મિદ્ધાન્ત સામે મનુષ્યહૃદયનું ખળભળાઈ ઊઠ્યું. એ હૃદયનો ખળભળાટ તે માત્ર અકારણ અણુઓ જ ન હતો, પણ હૃદયના પોતાના અનુભવથી વિપરીત સ્થિતિ પ્રતિપાદન થતી જોઈને હૃદયનું યોગ્ય અસન્તોષ હતો. ધર્મોપદેશનવાદના ઉપ-આચાર્ય હુક્સકિને પણ કહેવું પડ્યું કે નીતિનો ખુલાસો પૂર્વોક્ત જીવનકલહના સિદ્ધાન્તથી થતો નથી. અધમ ભૂમિકાની પ્રકૃતિમાં જે ન્યાય પ્રવર્તે છે એ ખરું, પણ નીતિમાં કસદનો જે ત્યાગ રહેલો છે એ જ ખતાવે છે કે પ્રકૃતિના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ કોઈક તરત છે અને એમાંથી નીતિના પ્રાકૃત્ય છે. હેન્રી ટૂમને ઠાવિનનાં 'Descent of Man' સામે ટકાર મારીને 'Ascent of Man' નામનું પુસ્તક લખ્યું તેમાં ખતાવ્યું કે મનુષ્યને ઉત્તમ દશાએ પહોંચાડનાર—બધ્ધે આખા વિશ્વનો વેશો ચલાવનાર શક્તિ તે કલહ નથી, પણ પ્રેમ છે. આ વાત માતા પોતાનાં બાળકનું, સ્વાર્થ તજી દઈ વેરી, જે રક્ષણ કરે છે એ અને એવાં ખીજાં અનેક ઉદાહરણો આપીને એમણે ખતાવ્યું છે. એ જ મતનું, પણ કોઈક જુદી રીતે, સમર્થન કરનાર એક લેખ યોહાન મસે ઉપર 'હિબર્ન જર્નલ' ના એક અંકમાં મારા વાંચવામાં આવ્યો. મને ખાતરી છે કે એની નોંધ વાચકને રસિક થઈ પડશે, અને કદાચ વર્તમાન સમયમાં એથી કેટલાકને નવો બોધ પણ મળશે:—

એ લેખનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

આં સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતામાંથી બહુમંથ્ર જન્મીને ઉત્પન્ન કરે છે, જેમાંથી મોટી સંખ્યા મોશં પામે છે, અને માત્ર યોગ્ય જ બચે છે, અને પૂરેપૂરો વિકાસ પામે છે. એક 'એપલ' યાને સફરજનનું ઝાડ લો, અને ધારો કે એને દર વર્ષે માત્ર ફળ જાતરે છે—અને દરેક ફળમાં બે ખીજ છે. તો આ હિસાબે દસ વર્ષમાં ૨૦૦૦ ખીજ થશે. અંતર્ધાતું દસ વર્ષમાં એક ઝાડમાંથી ૨૦૦૦ ઝાડ થવાની શક્યતા છે. અને

વસન્ત.

રાસ.

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્તિનકા મહારે રસરાણી !

કલકેરી કોકીલા કલ્યાણી;

હાં સ્નેહસુકત ગુંજતી થી શાણી !

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્તિનકા મહારે રસરાણી !

કોટી કોટી કિરણે એ દેવકલા દીપે;

જળકે મહા પ્રભુ—પ્રેમલીલા,

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્તિનકા મહારે રસરાણી !

૨

આત્માના આદર્શચક્ર આત્મને આદેશતી;

આત્માનાં મૂલ્ય સાં મૂલવતી;

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્તિનકા મહારે રસરાણી !

૩

ફલફલને પ્રાણ એને પ્રભુતા પ્રકાશતી;

પૃથ્વીપટ પરિબલ પૂજતી;

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્તિનકા મહારે રસરાણી !

૪

વિશ્વકેરી ચેતનાની વાતી બબ્બ વીણી;

અમૃત શી વર્ષતી અનેરો;

હો રાજ ! ઇવનની જ્યોત્તિનકા મહારે રસરાણી !

તા. ૨૨-૫-૧૮

સરવ.

મંલુસાલ જમનારામ

પ્રેમ કે કલહ ?

આ વિધનાં ભૂતમાનમાં ખાઈ ખાઉં સિવાય બીજી રીતિ નથી. રક્ષ કીટ પતંગથી માંડી મનુષ્ય પર્યંત પ્રાણિમાત્ર પ્રકૃતિના એ મદાન ધર્મને વસા છે; અને એને વસા છે એમાં જ એમનું ચેષ રહેલું છે, કારણ કે જીવનને ખીલવાની પહેલી ચર્તા એ છે કે પ્રાણીઓએ પરસ્પર સ્પર્ધામાં આવવું, અને નમજાંને જીવનમાંથી લોપી નાંખી સમજાએ એમનું સ્થાન લેવું: આ ઝોગણીસમી સદીની ડાર્વિને કહેલી મ્હોટી શોધ. આ શોધ ને ગ્રાજ પ્રાણિસાત્ત્વને અંગે થઈ હતી તેને સમાજ અને રાજ્યના ગંભીરમાં પણ ઉપયોગમાં લઈને, એને નામે ધણી દૂર અને અન્યાયી કૃત્યોનો ખ્યાલ કરવામાં આવતો હતો. ઇશ્વરના આ જગતમાં આ સ્થિતિ વાસ્તવિક રીતે હોઈ શકે જ નહિ એમ ધણી ખ્રિસ્તી હૃદયોને લાગ્યું, પણ પ્રથમ તેઓને એનો ખરો ઉત્તર સમજો નહિ, અને તેથી તેઓએ ધર્મોદ્ધૂરનવાદ—જે આ સિદ્ધાન્તનું એક અંગ છે—એના ઉપર ધણી મૂર્ખ પ્રકારે કર્યા. એ પ્રકારે ખોટા હતા, પણ એ પ્રકારેનું ખીજ ખઈ હતું: અને તે એ કે આવા વરાસતાના સિદ્ધાન્ત મામે મનુષ્યહૃદયનું ખગમળી લોહ્યું. એ હૃદયનો ખગમળગાટ તે માત્ર અકારણ અણમગી જ ન હતો, પણ હૃદયના પોતાના અનુભવથી વિપરીત સ્થિતિ પ્રતિપાદન થતી જોઈને ઉત્તમ યજ્ઞેશ્વરે અસન્તોષ હતો. ધર્મોદ્ધૂરનવાદના ઉપ-ભાષાર્થ દ્વાસક્ષિને પણ કહેવું પડ્યું કે નીતિનો ખુલાસો પૂર્વોક્ત જીવનકલકના સિદ્ધાન્તથી થતો નથી. અધમ ભૂમિકાની પ્રકૃતિમાં એ ન્યાય પ્રવર્તે છે એ ખરું, પણ નીતિમાં કલહનો જે ત્યાગ રહેલો છે એ જ ખતાવે છે કે પ્રકૃતિના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ કોઈક તત્ત્વ છે અને એમાંથી નીતિનો પ્રાદુર્ભાવ છે. હેન્રી ટુમન્ડે ડાર્વિનનાં ‘Descent of Man’ સામે રકોર મારીને ‘Ascent of Man’ નામનું પુસ્તક લખ્યું તેમાં ખતાબું કે મનુષ્યને ઉન્નત દરાએ પહોંચાડનાર—ખરે આખા વિશ્વનો વેલો ચલાવનાર ચક્તિ તે કલહ નથી, પણ પ્રેમ છે. આ વાત ખાતા પોતાનાં ખાજકનું, રવાયે ‘ત્યજ કઈ વેળી, જે રક્ષાજી કહે છે એ અને એવાં ખીજ અનેક ઉદાહરણો આખીને એમણે ખતાબું છે. એ જ મતનું, પણ કોઈક જુદી રીતે, સમર્થન કરનાર એક લેખ યોડાક માસ ઉપર ‘હિબર્ન જર્નલ’ ના એક અંકમાં મારા વાંચવામાં આવ્યો. મને ખાતરી છે કે એની નોંધ વાચકને રસિક થઈ પડશે, અને કદાચ વર્તમાન સમયમાં એથી કેટલાકને નવો જોધ પણ મળશે:—

એ લેખનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

આ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતામાંથી બહુમુખ્ય જન્મુઓ ઉત્પન્ન કરે છે, જમાંથી મ્હોટી સંખ્યા નાશ પામે છે, અને માવં-યોગીક જ ખચે છે, અને પૂરેપૂરો વિનાશ પામે છે. એક ‘અંપલ’ માને સશ્વજનનું ગાડ લો, અને ધારો કે એને દર વર્ષે સો ફૂજ જીતે છે—અને દરેક ફૂજમાં બે ખીજ છે. તો આ હિસાબે દસ વર્ષમાં ૨૦૦૦ ખીજ થશે. અર્ધાનું દસ વર્ષમાં એક ગાડમાંથી ૨૦૦૦ ગાડ ચવાની સમ્ભવતા છે. અને

એમાંનું દરેક ઝાડ પણ એ જ પ્રમાણે ખીજને વીસ વર્ષમાં ખીજ ઝાડ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે—એટલે માળાસ વર્ષમાં એક 'સફરજનનું' ઝાડ $2000 \times 2000 = 4,000,000$ (માળાસ લાખ) સફરજન ઉત્પન્ન કરી શકે. અને આ પ્રમાણે થોડાંક શતકમાં આપણી આખી પૃથ્વી સફરજનનાં ઝાડથી ઢાંકાઈ જાય ! આ એક વનસ્પતિનો દાખલો લીધો. પણ (અન્ય) પ્રાણીઓનો દાખલો લેઈએ તો ત્યાં પણ એ જ હકીકત જેવામાં આવે છે. કોઈ માછલી (જેના સિવરમાંથી નીકળતું 'હોર્મોન' તેલ સુપ્રસિદ્ધ છે) એ એક વર્ષમાં ૫૦ થી ૬૦ લાખ ઇંડાં મૂકે છે—એ ઇંડાં જોઈ બચ્ચાં જીવનવવાની શક્તિ ધરાવે છે, પણ તે શક્તિનો અમલ થાય અને બચ્ચાં જીવને તો સમુદ્રમાં માય નહિ. પણ વાસ્તવિક સ્થિતિ જોઈએ તો પૃથ્વી ઉપર પ્રાણી કે વનસ્પતિની વસ્તીમાં લક્ષ ખંચે એવો વધારો થયો નથી; અર્થાત્, એક બ્યક્તિનું સ્થાન એક બ્યક્તિ લે છે અને બાકીની બ્યક્તિઓ પાકનાં અને ફળતાં પહેલાં બેઠી મોડી નાશ પામી જાય છે. પણ સર્વ જીવવાને માટે યતન કરે છે, તેથી આ સ્થિતિને આપણે 'Struggle for Existence' યાને જીવન-પ્રયાસ કહીએ છીએ.

આ પ્રવાસ વનસ્પતિ અને પ્રાણી કેવી રીતે કરે છે એ રીત હવે તપાસીએ.

વનસ્પતિવર્ગ તરફ જુઓ: ઇંગ્લેન્ડમાં સપ્ટેમ્બર આખર ઝાડનાં પાંદડાંના રંગ બદલાવા માંડે છે, અને પાંદડાં ખરી પડે છે. થોડાં અઠવાડિયામાં બધાં પાંદડાં જતાં રહેશે. પણ તે જ સાથે ડાળાઓને છેડે અને બાજુ ઉપર ઝીણી દીણીઓ છે, જેમાં પર્ણ અને પુષ્પ આત્મારે સમાધ રજાં છે, તે વસન્ત ઋતુ આવતાં જ હાર નીકળશે. આ પ્રમાણે એપ્રિલ-મેનાં બહાર પડનાર લાખો પર્ણ અને પુષ્પ, ઑક્ટોબરથી ફેબ્રુઆરી-માર્ચ સુધી, વરસાદ પવન બરફ અને ઝાકળ સામે પોતાનો જીવનપ્રવાસ કરે છે. આ પ્રવાસ તેઓ કેવી રીતે કરે છે એ જોઈએ.

જે દીણીઓમાં એ નાજુક પાંદડાં અને ફૂલ બરાબ રહેલાં હોય, એને કુદરતે એક ઢાંકણ પૂર પાડેલું હોય છે. એ ઢાંકણની પીઠે બીગડાં હોય છે તેવાં બીગડાંનું બનેલું હોય છે, અને તે પેલાં પાંદડાં અને ફૂલને એક કવચની ગરજ સારે છે. એ બીગડાં ખૂબ જેવા એક પદાર્થનાં બનેલાં હોય છે જેને પાણી ભીંજવી શકતું નથી, અને એ રીતે બરફ વરસાદ અને ઝાકળથી અંદરના નાજુક ગર્ભનું રક્ષણ થાય છે. કેટલાક વનસ્પતિમાં આ અંકુરો ઉપર રોગાન જેવો 'વૉટર-પૂફ' યાને જળનિવારક પદાર્થ પથરાયેલો હોય છે, જેથી વરસાદ અંદર પ્રવેશ કરી શકતો નથી અને દીપાં થઈને ઉપરથી જ રગડી પડે છે. એ બીગડાંની વચમાં પાતળાં વાયુનાં પડ હોય છે. જે બધી તરફથી બંધ અને અચળ હોય છે—અને વાયુમાંથી ગરમી ઝટ પસાર થઈ શકતી નથી, એટલે બહારની હવાના એક-એક થતા ફેરફારો પણ અંદર ધીમે ધીમે જ અસર કરી શકે છે, એટલે એવા ફેરફારથી અંદરના ગર્ભના જીવનનો નાશ થતો અટકે છે. વળી કેટલીક વનસ્પતિમાં તો એ ઢાંકણના અંદરના ભાગમાં ફવાદીનું ચરતર હોય છે, એ પણ ગર્ભનું રક્ષણ કરવાના કામમાં ભાગ લે છે.

આ રીતે દુરમન સાથે લલવા માટે એ નાચુક પત્ર અને પુષ્પને કવચ હું વચેરે મુદની સાંગથી હોય છે. આ મુદ વગર એક પણ પત્ર કે પુષ્પ બેચી શકતું નથી. પછી, ધ્યાનમાં રાખો કે આ મુદ એ પશુઓ સામ્રાજ્યામાં લેટે એક બીજાના મોં કે પંજામાં તરફીઆં મારે અને છેવટે એક બીજાને પાઈ જાય એ જાતનું નથી. આ મુદ પ્રકૃતિની જડ સંક્રિયાઓ—બરફ ટાટ, વચેરે—સામે છે, અને એમાં કોઈ પણ જીવની હાનિ થતી નથી. હવે એક સૂઝી, જમીન—રણ—ની વનસ્પતિ લેખએ. એને આખો જન્મારો પાણીની તંગી સામે લલવાનું હોય છે. એ સંકટ મારે છે, કારણ કે પાણીનો અભાવ એટલે સુકા અને મરી જતું એ જ અર્થ થાય છે. સહરાના રણમાં જ્યાં પાણીની બહુ તંગી છે ત્યાં મહિના ને મહિના વરસાદ વગર સૂકા ચાલ્યા જાય છે અને ત્યાં પાણીનાં નદી નાળાં કે તળાવ , ત્યાં નથી કે જેનું પાણી વરસાદ વગરના સમયમાં કામ આવે. સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યાં લીલોતરી થોડી હોય છે. 'જાડ દૂર દૂર જાય છે એટલે જમીનની તાણ પડતી નથી. વનસ્પતિને સૂર્યના પ્રકાશ અને ગરમીની જે જરૂર હોય છે તેની તો અહીં ખોટ જ નથી. વળી હવા સ્વચ્છ અને જમીનની અંદર વનસ્પતિના પોષણ માટે જોઈતા પદાર્થો પણ પુષ્કળ. એટલે ખોટ માત્ર પાણીની—પણ તે મોટી. તેથી રણમાં ' એએસીસ ' એટલે કે સળળ પ્રદેશ હોય છે ત્યાં જ વનસ્પતિ જાય છે. અને નથી ઊગતી તે માત્ર જળની ખામીને લીધે જ. એ આટલાથી જણાય છે કે જોઈતું જરૂર ખોટી કાઠી જ્યાં પાણી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે ત્યાં વનસ્પતિ ઊગીને નવા ' એએસીસ ' બન્યા છે. આ રણમાં વનસ્પતિ જળ મેળવવાના કેવા પ્રયત્નો કરે છે એ જાણવા જેવું છે કેટલાક છોડ તો પોતાનાં મૂળ ખડુ જ જોડાં જોડાં—જોડાં જરૂર સુધી—વિસ્તારે છે, અને ત્યાંથી પાણી તાણી આવે છે. આ રીતે કેટલાક છોડ જે જમીન વગર થોડાક જ ઘસ નીકળેલા હોય છે તેનાં મૂળ જોડાંએ તો પાંચ ૭ ચાર લાંબાં હોય છે. કેટલેક સ્થળે તો વીસથી પચીસ ચાર્ડ જોડાં મૂળ જોવામાં આવ્યાં છે. વળી કેટલાક છોડને પાણી ભરી સપવાનાં ટાંકાં હોય છે—જેમાં એ લાગ આવ્યે પાણી ભરી સે છે. એક વનસ્પતિની જાત છે જેને અગણિત કાચળાઓ હોય છે, જે વરસાદ પડ્યા પછી પાણીથી છુરત બસાએલી હોઈ એ વનસ્પતિ ઉપર સુન્દર મોતી જેવી ચળકે છે, અને પછી જેમ જેમ સૂર્યનો તડકો પડતો જાય છે તેમ તેમ અંદરનું પાણી જોડાં થતું જાય છે, અને વનસ્પતિ પણ એ પીએ છે—એટલે પેલી કાચળાઓ સૂકાવાતી અને સૂકાતી જાય છે.

ખીજ કેટલીક વનસ્પતિ એવી છે કે જે પોતાની અન્યિઓમાંથી દૂર કારે છે. દિવસે એ દૂર જાડ ઉપર પથરાઈ રહે છે અને રાત્રે હવામાં જે બીનાય ઉત્પન્ન થાય તે એ દૂર પોતામાં ખેંચી વનસ્પતિને જળ પૂરું પાડે છે. આ કાર-ઉપર—જળ મેળવવાનું એ જ સાધન છે તેથી—એ વનસ્પતિના જીવનનો આધાર છે. એને એ આટલાથી જણાઈ આવે છે કે એ દૂરને ખોતરી નાંખીએ હોએ એટલે જાડ સૂકાવા માંડે છે. વળી એક છોડ એવો છે કે જે વરસાદ પડતી વાંત એક જાતમાં પોતાની આસપાસ ઝીણાં ઝીણાં મસીઆનું ફૂંડાનું રચી દે છે, જે વડે જેમ બને તેમ જાપથી નેટકું બને તેટલું પાણી

એ ખેતી શકે. પણ જમીન સૂકાઇને પેલાં ઝીણાં મૂળાંનાં નાશ પામે છે, પણ જે સામું પાણી એ વનસ્પતિએ ભરી લીધેનું હોય છે એના થપા બાજીનો સૂકા વખત એ જીવન-નિર્વાહ કરે છે.

આ દાખલાઓથી સિદ્ધ થાય છે તે એ કે જીવનચક્રનો અર્થ જીવનના માટે પ્રયાસ —જડ પ્રકૃતિની શક્તિઓ સામે બાધ બીડવી—એમ કરીએ તો તે ખરાબર છે, પણ જીવમાત્ર જીવવા માટે એક બીજાને ફાડી ખાય છે એમ અર્થ કરીએ તો તે યથાર્થ સ્થિતિનું નિરૂપણ નથી, કારણ કે અસુક જીવ તેમ કરે છે, તેથી તે કુદરતનો સાધનિક નિયમ છે એમ દર્શિત થતું નથી.

હવે પ્રાણિવર્ગમાંથી કેટલાક દાખલા લઇએ. ઉત્તર યુવના ઠંડા પ્રદેશમાં ધણી જાતનાં પ્રાણીઓને વાળનો ડગલો હોય છે, જે વડે એ ઠાક સામે ટકર ઝીલી શકે છે. કેટલાંક પ્રાણીઓને વરસમાં બે વાર પોંછાં ખતી પડે છે, અને પાછાં આવે છે—જેથી ઋતુ પ્રમાણે તેઓ જાડા કે આછા ડગલો પહેરે છે એમ કહીએ તો ચાહે. તે જ પ્રમાણે શિયાળો ખેસતાં લાખો પંખીઓ ઠંડા દેશમાંથી નીકળી ગરમ દેશમાં જાય છે, અને પાછો ઉનાળો આવતાં પાછાં આવે છે. માળા ખાંધવો, એમાં પોંછાં પાથરીને એને ગરમ રાખવો, ઇત્યાદિ ઋતુ સામે લડવાની પંખીઓની યોજનાઓ હોય છે.

પણ એમ પૂછવામાં આવશે કે આ તો જડ પ્રકૃતિ સામે યુદ્ધની વાત થયે, પણ પ્રાણી પ્રાણી વચ્ચે કુદરતમાં યુદ્ધ થયાં કરે છે તેનું શું? પ્રથમ દૃષ્ટિએ ચિકારી પ્રાણીઓનું જીવન જોઇને આપણને એમ થાય છે કે આખી કુદરતમાં એક બીજાના શિકાર સિવાય બીજું કંઈ નથી. પણ વનસ્પતિ અને પ્રાણીના અધિક અવલોકનથી સમજાય છે કે લુટ અને લઠ્ઠાઈ સિવાય બીજા—ત્રેમ અને સેવા યાને ઉપકારના સંબન્ધ પણ તેઓમાં હોય છે. એક ફળનું ગાડ ભો. એના ઉપર ધણું પક્ષીઓ આવી એનાં ફળ ખાઈ જાય છે, અને એ રીતે એને લૂટી જાય છે, એમ લાગે પણ ખરૂં જોતાં એ એને એક મોટી સેવા કરે છે. પંખીઓ વગર એ ફળ સીધાં જોય ઉપર જ પડે અને એમાં રહેલાં બીજાં તો એક જ ઠેકાણે ઢગલો થાય, અને તેથી એમાંથી જીવતાં નવાં ગાડ એક બીજાને જીવવામાં દરકત કરે, અને સ્વજનસંકાયને લીધે ધણું નાશ પામે. તેને ખદ્દમે પક્ષીઓ એને લઈ જાય છે તેમાં એનો ગર ગર તેઓ ખાઈ જાય છે અને બીજા વેરી નાંખે છે, તે છૂટાં છૂટાં પડવાથી વિના મંકાએ જાગી શકે છે. અર્થાત્ પક્ષીઓનું સાજ ન હોત તો વનસ્પતિની સન્નતિને ચાલવામાં મુશ્કેલી આવત, આ પરસ્પર ઉપકારનો દાખલો છે. વનસ્પતિ પક્ષીને ખોરાક આપે છે, પક્ષીઓ એનાં બીજાં યોગ્ય સ્થળે વાવવાનું કામ કરે છે. આવો જ પરસ્પર ઉપકારનો બીજો દાખલો પુષ્પના જીવનમાંથી લઈ શકાય. ધણું ખરાં પુષ્પો સુગન્ધ પ્રસારે છે અને મોઢાં રસ-મધુ-ઉત્પન્ન કરે છે, એ ઉપર હજારો જાનુઓ ઝીડી મંકાડા ભમરી મધમાખ પતંગીઆં વગેરે આવે છે અને મધ પીએ છે. આ જાનુઓની આવ જા વગર પુકસર અને ઓ-કસરનો સેવોગ અસક્ય છે. પુકસરના ખરાબને ચોતાની સ્વાભાવિક ગતિ

હોતી નથી. જનુઓ એમાં બદલાતો હોય છે ત્યારે એના શરીર ઉપર એ ચઢી જાય છે અને એ જનુઓ સ્ત્રી-કેસર પાસે જાય છે ત્યાં એનો ચીકણો પદાર્થ એ પરાંગના કણને પકડી લે છે. આ રીતે પુષ્પવાળી વનસ્પતિમાં સ્ત્રી-પુરુષનો સંયોગ થાય છે અને સન્તતિ ગામે છે. આની વિશેષ ખાતરી કરવી હોય તો એ પુષ્પને લુગડા વતી ઢાંકી મેલું, એટલે જોવામાં આવશે કે પછી એને ફૂલ આવતાં નથી અને બીજ ઘોડાં જ થાય છે, અને ફૂલ ફરમાવતે મુશ્કેલ જાય છે.

જો એમ કહેવામાં આવે છે કે યુદ્ધ એ જીવનનો નિયમ છે અને બીજને ચમકીને ક્રોધ ને સત્તા મેળવવાં અથવા પ્રેમરહિત ધર્મ દ્વારા જોડીને દૂર ઊભા રહેવું, એ કુદરતના નિયમને અનુસરવું છે, એ વાત કેટલી ખોટી છે એ ઉપરના દાખલાથી સમજાશે. ખરું જોતાં જીવનનું યુદ્ધ એ કષ્ટક અને પ્રેમ એ જો તત્ત્વો વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. અને જીવનના આ યુદ્ધને *work for existence*—જીવન માટે પ્રવાસ માને કર્મ—કહેવું એ વધારે યોગ્ય છે. ઉપર કહેલા બધા દાખલામાં જોવામાં એ આવે છે કે સર્વ પોતાના અને બચ્ચાંના જીવનનું જાણ કર્યા કરે છે.

આ કર્મ કર્યા વિના કોઈ જીવી શકે નહિ એ પ્રકૃતિનો ધર્મ છે. મનુષ્ય પણ આ નિયમને તાબે છે. પણ કર્મ કેવી રીતે કરવું એ સંબંધી પ્રકૃતિના જુદા જુદા માર્ગ છે. એમાંથી કયો પસંદ કરવો એમાં આપણી સ્વતંત્રતા છે. દિલેસે પ્રાણી બીજાં પ્રાણીનો શિકાર કરીને જીવે છે, પણ ઉપર જતાં જતાં તે દાખલામાં એક જનુટરી પણ દિલેસે કર્યા વગર અને એક બીજાને સાલ કરીને જીવનનિર્વાહ થાય છે. તે માટે મનુષ્યે 'જીવનના યુદ્ધ' ની પ્રાજ્ઞા જીવનનો જો કર્મયોગ રહેલો છે એને જ પ્રકૃતિના સર્વભ્રમક નિયમ તરીકે સમજવો અને સ્વીકારવો જોઈએ.

હવે પ્રકૃતિમાં જનસમાજને મળતી સ્થિતિના દાખલા છે કે કેમ એ જોઈએ. ૧૨૨૫૨ મેંબ્રધ ધરાવનાર વ્યક્તિઓના મંડળને આપણે 'સમાજ' કહીએ છીએ એ ધ્યાનમાં રાખીને આપણે એ દાખલા તપાસીશું. સાંજા ૧૨૨૨૬ પછી મેલબોર્ન જમીનમાં જાડની છાંસ ઉપર કેટલાક બીજાં જનુઓના લીલા પેદાશ બાકે છે. એને યુદ્ધધર્મક મનથી તપાસીએ તો એ આસપાસ ન્હાનાં ગોળ ગોળ જનુઓના બનેલા જોવામાં આવશે. એ જોવાં ન્હાનાં છે કે એ ડાયામિટર (વ્યાસ) ૧૬ મિલિમીટર (૧૬મિલિમીટર ૦.૦૧૬) થાય છે. એ જનુના શરીરની બહારની બાજુ એક પાતળા દિવાલની બનેલી હોય છે, અને એની અંદર એક રંગીન અર્ધપ્રવાહી પદાર્થ રહે છે, જેને 'protoplasm' 'પ્રોટોપ્લાઝમ' માને જીવ-અણુ કહે છે. એ પ્રોટોપ્લાઝમમાં એક રંગીન 'nucleus' ('કોર્નેલ') માને અગ્રેશરી, અને એની આસપાસ chlorophyll માને લીલાં શરીર રહેલાં હોય છે, અને પ્રોટોપ્લાઝમની માથે એ પણ એટલું જીવરૂપ હોય છે. આ શરીર એક વનસ્પતિભૂતિનું (plant) છે, અને એના અંતરમાં ચેતન પદાર્થ વસે છે—એ ચેતનપદાર્થની એક જુદા વા કોડી જેવું હોવાથી એ સમજાને 'un-cellular'—એકજુદ જનુ કહે છે. આ જનુ આણું

એક જ શુદ્ધાનું હોવા છતાં (મોલેક્યુલ્સ ધણી કોલોઈડોવાળા મહેલમાં વસે છે), મોટા શરીરીના જેવા એનામાં કેટલાક જીવનધર્મો એવામાં આવે છે: એ ખાંધ છે, પીએ છે, અર્થાત્, બહારના પદાર્થો પોતામાં લે છે, લઈને, પોતે પાષે છે, અમુક પદાર્થો ત્યજે છે, અને કેટલાક બધા માટે પોતાનું રક્ષણ કરે છે—જેમકે, ઉદાહરણમાં સૂકાઈ જવાનો ભય હોય છે ત્યારે બહારની દિવાલ ત્કી કરીને પોતાને બંધાવે છે. પણ આપણે અહીં જે જીવનધર્મ ખાસ અભ્યાસને છે તે એ કે એકમાંથી અનેક થવું, પોતામાંથી અન્ય જીવની ઉત્પત્તિ કરવી. અને એ ધર્મ પણ એનામાં હોય છે. એકમાંથી અનેક થવાની એની રીત એવી છે કે પ્રથમ પેલો ગર્ભજાત જીવ—જેને આપણે gametocyte કહ્યું એના બે ભાગ પડે છે, અને તેની સાથે પ્રોટોપ્લેઝમમાં એક દિવાલ ઉત્પન્ન થઈને પેલી એક શુદ્ધા (cell) ની બે શુદ્ધા બને છે. આ બે શુદ્ધા, વા શુદ્ધામાં વસ્તા શુદ્ધાસહવર્તમાન જીવ, કેટલોક વખત એક બીજાને અડીને રહે છે, પણ એમનો મંબુન્ધ અડીને ગ્રહેવા જેટલો જ હોય છે. યોગ્ય વખતમાં એ તદ્દન એક બીજાથી છૂટા પડી જાય છે, અને સ્વતંત્ર જીવન ગાળે છે. આ બે નવા ઉત્પન્ન થએલા જીવ પણ ઉપર જણાવેલી રીતે જ એકના બે બે, એટલે એના ચાર થાય છે, અને એ રીતે ઉત્પત્તિક્રમ ચાલતાં ચાલતા દલ્દરો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને એના પેલા જાડ ઉપર ચોપડા બાંહેલા હોય છે. આ ચોપડામાંથી કાઢી કાઢીને પવન તાણી જઈને બીજા જાડ ઉપર વસાવે છે તો ત્યાં પણ ઉપર કહેલી ક્રિયા ચાલીને બીજા ચોપડા બાંને છે.

એક બીજું જનન તાગવ ખાંખોચીમાં કે ખાંખીમાં થાય છે એ પાતળી નાજુક દોરીના આકારનું હોય છે, એ સૂક્ષ્મદર્શક વાનથી તપાસતાં ધણી બંધગોળ જીવો એક પાછળ એક ગોઠાયાએલાનું બનેલું હોય છે, એટલે એને એક જનન કહેવા'કરતાં જનનસમૂહ કહેવું વધારે વાજબી છે. એ જનનગોળી ઉત્પત્તિની રીત કંપ જતારી તે જ—એટલે એક પછી એક વિભાગ પાડીને એકના અનેક થવું—એ જ છે. માત્ર એનામાં અને ઉપરવાળા દાખલામાં ફેર એટલો છે કે એમાં ધણી જનનગોળી એક બીજાથી જુદા છતાં એક બીજાની પાછળ વળગેલા રહે છે. તોપણ જે એમને છૂટા પાડીએ તો તેથી એમના જીવનને કાંઈ હાનિ થતી નથી. એટલે મંપૂર્ણ અર્થમાં જેને સમાજજીવન કહીએ તે એમનું નથી.

વળી એક વનરપતિ જીવ—જેને જીવસમૂહ, પણ કહેવાય—તે પાણીમાં પથ્થરને વળગેલો થાય છે, તે ઉપર જણાવેલા સૂચકાર જીવ જેવો જ હોય છે, પણ એનામાં વિશેષ ધર્મ એ હોય છે કે એ સૂત્રના એક છેડાનો જીવ પથ્થરને વળગી રહે છે, અને એને વળગેલા બીજા જીવ એને લીધે જ પાણીમાં તણાતા બચે છે. જે જીવ પથ્થરને વળગેલો હોય છે. એ નગ્નીન પદાર્થનો જ બનેલો હોય છે, અને એને ક્લોરોફિલ ભાગ (chlorophyll)—જે ખોરાકને પકડે એવો કરવા માટે જરૂરી છે—તે જાંતો રંગો હોય છે. પણ એ બાળ ખાંડોના જીવોમાં હોય છે તેથી તેઓ કાંતો ખોરાક લઈ, પાચનગોળી કરી, એ પાચનને લાગેલા જીવને આપે છે. આ પ્રમાણે એ નર્ત જીવો કામની જોડેમણી કરે છે: એક જીવ પથ્થરને વળગી રહેવાનું કામ કરે છે, બીજા જીવ ખોરાક રાંધે છે. આ સામાજિક જીવનનો દાખલો છે.

હવે એ જ પ્રમાણે એક મોટું વૃક્ષ (દાખલા તરીકે એકનું ઝાડ) લેશો તો ત્યાં પણ આ જ પ્રમાણે કામની બહેમણી કરીને સર્વ જીવો એક જ કામ કરતા જોવામાં આવશે : મૃગશિકારી જીવ વૃક્ષને (યાને વૃક્ષરૂપી જીવસમૂહને) જમીન સાથે સજડ જોડી રાખે છે અને ખોરાક—પાણી ખેંચી બાકીના જીવને પૂરાં પાડે છે; અમુક જીવ—જેમાં ઉપર કહેલાં chlorophyll દોષ છે તે ખોરાક રાખીને બાકીના જીવને આપે છે; અમુક જીવ કદાચ જીવ રૂપે સંધાઈને બહારની દડી ગરમી વગેરે સાથે સાંનું જોઈતું રક્ષણ કરે છે.

આ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ન્દાનામાં ન્દાનાં જીવો પણ એક ખીજની સાથે પ્રેમથી જોડાઈ, સહકારી થઈ, જીવનનિર્વાહ કરે છે—એ વાત બહી, એના હિંમત પરજીવોના જ દાખલો લઈ, નીચિના સધળા નિયમો બાજુ પર મૂકી, આપણી મનુષ્યતાને આપણે લગવીશું ? અત્યારે મરજી કાઢી ધર્મ પ્રાપ્ત થયો છે એ જાળવીશું, પણ આદ્ય ધર્મ એથી અધિક છે એ બહીશું ?

આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુવ.

હિન્દુસ્થાનના આર્થિક કલ્યાણના સંબંધમાં પ્રો. જેવન્સની સૂચના.

અણ્ડબાદ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રના મુખ્ય અધ્યાપક પ્રો. જેવન્સે “Economics in India” એ નામથી પોતાના વિષયના ઉપદેશાત્મક એક ભાષણ આપ્યું હતું તેમાં એ વિકાસે હિન્દુસ્થાનમાં અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસની કેવી જરૂર છે એમ બતાવવાની માથે—એના આર્થિક કલ્યાણની કેટલીક દિશાઓ સંબંધી ચર્ચા કરી હતી. એ ચર્ચાને અગ્રે એમણે ‘જણાવ્યું કે—દરેક દેશનો આર્થિક ઉત્કર્ષ આ ચાર સ્તંભ ઉપર આધાર રાખે છે : (૧) શાન્તિ (peace), (૨) રેલવે (railways), (૩) સારું ચલણ (a good currency) અને (૪) પ્રજાની કેળવણી (the education of the people). એમની પહેલી ત્રણ વસ્તુઓ તો અત્યારે આ દેશમાં જામી ચૂકી છે—માત્ર પ્રજાની કેળવણીની ખામી છે પણ એ કેળવણીને એ એવી મહત્વની વસ્તુ માને છે કે irrigation યાને પાણીનાં વ્યાવકામ (ખેતી માટે) કરતાં પણ એ વિશેષ અગત્યની

* બાબાનર કરતાં સાર, અને સાર ઉપર અવલોકનની કિશાનું સૂચન—એ વધારે ઉપયોગી થશે એમ ધારી એ આકારમાં આર્થિક સેવકોનાં આ લેખ રજૂ કર્યો છે.

છે એમ જણાવે છે. અને ઇંગ્લેન્ડે છોડે કે હિન્દુસ્થાનના રાજ્યતંત્રીઓ આ પ્રતિષ્ઠિત અર્થશાસ્ત્રોના મતની નોંધ લે, અને આ માર્ગે પોતાનું ઈર્ષ્ય વધારે સાચા દિલથી અને વેગથી કરવા માટે.

પૂર્વોક્ત ચાર સ્તંભનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી—પ્રો. જેવન્સ શાન્તિના પેટામાથી સૂઝતો હિન્દુસ્થાનની વધતી જતી વસ્તીનો પ્રશ્ન લે છે. જે દેશે ઉદ્યોગમાં આગળ પડતા છે એ માલ્યસના મહાસિદ્ધાન્તની અવગણના કરે છે, પણ પછાત દેશમાં એ સિદ્ધાન્તનું સત્ય બહુ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે—તે એ કે લઘુ મરતી વગેરે કારણથી વસ્તીના વધારા ઉપર અંકુશ રહે છે એ ઠીક છે, પણ એકદર જીવનના સાધન (અથવા વગેરે) ના પ્રમાણમાં વસ્તી વધારે વધતી જાય એ સ્થિતિ બહુ ભયંકર છે. પ્રો. જેવન્સ હિન્દુસ્થાનની જન્મ-મરણની સંખ્યા લઈને કહે છે કે અહીં જન્મસંખ્યા મોટી છે, પણ તે સાથે બાળમરણની સંખ્યા કંપારો છોડે એવી મોટી છે, અને એકદરે મરણસંખ્યા પણ બહુ મોટી છે. આમાં સુધારી બાબત, પ્રો. જેવન્સ કહે છે કે, મોટી જન્મસંખ્યા (the high birth-rate) છે, કારણ કે આ સંખ્યા મોટી હોવાથી જીવનના સાધનમાં તાણ પડે છે અને પરિણામે દારિદ્ર્ય અને મૃગ ઉત્પન્ન થઈ મોટી મધ્યા મૃત્યુના સુખમાં પડે છે; અર્થાત્, જન્મની મોટી સંખ્યા એ મરણની મોટી સંખ્યાનું કારણ બને છે.† ૧૯૭૦ માં કરાએલા ‘ઇમ્પીરિયલ ઍસ્ટેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા’ પુસ્તક ૧. પ્રકરણ ૧૦, ૫૦ ૫૦૦ નો ઉલ્લેખ આપીને પ્રો. જેવન્સ કહે છે કે “એ પ્રકરણ વાંચીને, હિન્દુસ્થાનની વસ્તીના મોટા ભાગને જીવવા નોંઠું જ અથવા મેળવવા માટે પણ કેવાં ત્રાસજનક વલણો મારવા પડે છે એનું ચિંતા કાઢ પણ વાચકના મન ઉપર છપાયા વિના નહિ રહે.” એ પ્રકરણના લેખકની મથુ તરીકે પ્રમાણે બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનની ૨૩૨૨ કરોડ વસ્તીમાંથી ૭૮ કરોડ વસ્તી તો મન્દવાડ જ જોગળ્યા કરે છે—અને તે એવો મન્દવાડ કે જે અત્યંત જાણુ વા ખસાય હોવાના કારણથી ઉત્પન્ન થએલા રોગથી, આવેલો. આ સંકીર્ણ જણાવીને લેખક ઉમેરે છે કે “મન્દવાડને લીધે મન્દૂરોની કમાણી ઝાણી થાય છે, અને તથા તેઓની નૈતિક અને શારીરિક સ્થિતિમાં અવનતિ થઈ દારિદ્ર્યનું એ પ્રબળ કારણ બને છે.” * એ જ પુસ્તકના “કુટાળ” સંબંધી પ્રકરણમાં એ વાતને લગતો વિશેષ પુરાવો છે, એમાં, કહ્યું છે કે “વસ્તીનો વધારો વધારે મરણ બેઠોતમાં અને ખેતીના મન્દૂરોમાં મોટેથી થયો છે..... ધારીધીરના ધંધાઓ ઉત્પન્ન થતાં જાય છે, પણ હજી જન્મથી પુષ્ટા નહીં થાય છે—એટલે કે બાપદાદાનો આવડતો આનેસો ધધી જ લોક કર્યા કરે છે, અને એ ધધી ખેતી હોવાથી ખેતીની જમીન ઉપર જ દબાણ વધે જાય છે. આમે જમીન ઉપર બોળે પળો

† જન્મે તે મરે જ એ અર્થમાં નહિ, પણ જન્મે તે જીવનનાં સાધનની મુશ્કેલીને લીધે વગર મોતે મરે એ અર્થમાં.

* Public Health and Vital Statistics, by A E Roberts, Imp, Gaz Vol. I, pp 515-6.

છે, અને તેમાં આ રીતે વસ્તીના વધારાથી જોળે વધતો જ નથી. એટલે અત્યારે ન્દાનાં છે, અને ખેતીવાળી વસ્તીના વધારાને લીધે એના પેટાભાગ પડી દિનપરદિન વધારે ન્દાનાં થતાં જાય છે. એટલે હરીદ્વાદથી પટે બપામ છે તેમાં વસ્તી દિવસે દિવસે ખેતર તગરતી થતી જાય છે—અર્થાત્, જમીનના ધણીઆપાવાળા ખેડૂતો કરતાં ખેતરના કક્ત ખૂબીરો જ એવા ('ઉભડ') લોકની સંખ્યા વિશેષ થતી જાય છે, અને ખેતીના મજૂરની સંખ્યામાં પણ કરતાં ઓછા વધી પડે છે—અને એ રીતે ઉપર કહેલું દારિદ્ર્ય ઝડપથી વધતું જાય છે. વળી આમળ ઉપર એ જ પ્રકરણમાં આપણે લખ્યું છે કે “જીવવા માટે જોઈએ તેવા ખેડૂં સાધન જોઈએ એટલા સાધનની સીમા ઉપર ખેતીના મજૂરોની સંખ્યા ઝડપથી ઘટાડતી આવે છે, અને ખેતીની જરૂરિયાત કરતાં એ સંખ્યા બહુ વધુ થઈ પડે છે, એથી એની મજૂરીના દર ઝાંછો જ રહ્યા કરે છે..... અને ખેતીમાં સુધારો પણ આ વર્ગની સ્થિતિમાં નહિ જોવા જ રહેતો કરી શકે.” આ છેડા વાચકથી પ્રો. જેવન્સ પોતાના મનને ટેકા મળતો જુએ છે. એ મજૂરો દેશનું ધન વધતાં છતાં, પણ એ ધનમાં ગરીબ લોકોને ભાગ મળે જ નથી. જેને ધન નથી.

હિન્દુસ્થાનમાં દરેક સુધારો—આર્થિક, રાજકીય, કેરેક્ટરી મંજૂર થઈ કે અમલમાં આવે, દરેક સુધારો—આ ગરીબ વર્ગના હિતરના પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલો છે. હાલની સ્થિતિ ચાલ્યાં કરશે તો જીવનનાં સાધનના પ્રમાણમાં આ ગરીબ લોકની વસ્તી બહુ વધારે થઈ પડશે હવે જો આ લોકોને પૂરતું આન મળે અને એથી રોગ અને મરણની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય, અને તે સાથે કુટુંબમાં આરોગ્યરક્ષણ માટે ઉપાયો લેવામાં આવે છે તો અંદાજે પણ સેવામાં આવે, તો ત્રીસ વર્ષમાં વસ્તી બમણી થઈ જાય. એટલે કે ઉપર કહી તેની આજીવન સ્થિતિ હોય તો તેને જ પરિણામે—૧૮૮૧ માં હિન્દુસ્થાનની વસ્તી ૨૫૦૩ કરોડ હતી તે ૧૯૧૧ માં ૩૧૫ કરોડ થઈ તેને બદલે ૫૦૬ કરોડ (બમણી) થઈ હોત! અર્થાત્ આ વસ્તીના વધારા ઉપર આજ મેળવવાની મુશ્કેલી એ એક અંકુશ થઈ પડે છે.

એમ જાણીને પ્રો. જેવન્સ આગળ ચાલનાં કહે છે કે—હવે એમ ધારો કે ખેતીનો વિસ્તાર વધારીએ, ક્વા નહેર વગેરે પ્રાણીનાં સાધન ખેતરને પૂરો પાડીએ, અને ખેતીની પદ્ધતિમાં પણ સુધારો કરીએ—એથી અનાજ વધારે પાડે—પણ તેથી ઉત્પન્ન થયેલો ખાનગો વધારો લોક સમસ્તમાં કેવી રીતે જહેવાય છે એ એક ખૂબો વિચારવાનો પ્રશ્ન છે. જમીન વધારે વિસ્તારમાં ખેડાય, અને વીધાદીક વધારે અનાજ પાડે એવી સુક્તિઓ દાખલ થાય—તો ખેતીના મજૂરો માટે વધારે માગણી થાય, અને એ પણ પ્રમાણે ઓછા પણ આવી મળે, મારણ કે જે બચ્ચાં અને મોટાં અત્યાચાર મરી જાય છે એ એ પરિસ્થિતિમાં જીવે અને જન સંખ્યા પણ વધે.

પરંતુ આ સ્થિતિમાં પણ મજૂર મેળવવા માટે ખેતરના ધણીએ તો એ મજૂરને જીવવા જોઈ મજૂરી જ આપવી પડે. પણ જે વર્ષે વરસાદ ઝાંછો પડે કે પડે નહિ, ખેતર ખેડાય કે લાજાય નહિ તે વર્ષે આ મજૂર વર્ગને મજૂરી મળવાની નહિ. એટલે મરનાર

તીવ્ર ઉત્ક્રાંતિ છે. પણ શું કાર્ય કરવાનું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી. એટલે સહેલા અને બહુ અન્યાસની જરૂર વગરનો ઉપરચોટિયો રાજકીય ઊદ્ધાપોહનો માર્ગ બધા ગ્રહણ કરે છે. બધા જ ને આમ એક જ ધોષિય તરફ મૂક્યા સહેશે અને વીસમી સદીમાં પ્રજાની ઉન્નતિનું મુખ્ય સાધન ઉદ્યોગ, જેને કાંઈ પણ વળન નહિ આપે તો આપણે કશું કરી શકવાના નથી. પણ હજી આધા છે શુભરાતનો બેઠામી ધનવાન વર્ગ દિવસે દિવસે કેળવાતો જાય છે. અને તેમને આ વર્ગ ઔદ્યોગિક વિદ્યાસભા ખરા માર્ગ દેખાડશે, પોતાનો ઉત્ક્રાંતિ, ઉત્ક્રાંતિ, ઉત્ક્રાંતિમાં પ્રેરશે તો શુભરાતનો અને સાથે સમસ્ત દિનિતો ઉદ્ધાર બહુ દૂર નથી.

કુંઠામાં મ્હારે એટલું જ કહેવાનું છે કે જેમ એક સરેદ કિરણ પ્રકાશવા માટે સાત જૂદા જૂદા રંગનાં કિરણોના મિશ્રણની જરૂર છે તેમ રાષ્ટ્રીય ભાવના એ કાંઈ એક અસંખ્ય અથવા માત્ર રાજકીય ઊદ્ધાપોહમાંથી ઉદ્ભવતી ભાવના નથી, પણ મહાજીવનના એકે એક અંગની વિધિ વિધિ ભાવનાઓના મિશ્રણથી ઉદ્ભવતી અવૈદિક ભાવના છે. એ ભાવના ઉત્પન્ન કરાવી થતી નથી. પણ મ્હારે જૂદી જૂદી જીવનભાવનાઓનું દેવી મિશ્રણ થાય છે ત્હારે તેમાંથી સ્વયંભૂ ઉદ્ભવે છે. અને દેશસેવકાનું કર્તવ્ય છે કે એ મિશ્રણ માટે જૂદી જૂદી ભાવનાઓ ઉપજાવવામાં સફળ થઈ શકે. પણ મ્હારે આજો વર્ગ એક જ અંગને વગળી માત્ર રાજકીય ઊદ્ધાપોહ કરી, કેટલાંક અંગો પ્રત્યે ઉદાસીનતા બતાવી, કેટલાકને તિરસ્કારી રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરે ત્હારે એ મન્યનમાંથી દેવી રાષ્ટ્રીય ભાવનાને બહારે આસુરી અસંતોષ જ ઉત્પન્ન થશે અને એ રાક્ષસ શુભરાત અને શુભરાતીઓના શાન્ત મરણાંગ કરશે.

તા. ૨૪-૪-૧૮.

મીરજાપુર.

}

પ્રિયંવદ.

પુત્રને--પિતાના પત્રો.

૪૭

મ્હારા પ્રિય પુત્ર,

ગયા બહુ પત્રો ઉપરથી તને આભાસ તો અવશ્ય થયો જ નોંધ્યો કે મૃદસ્થાશ્રમનું મુખ્ય લક્ષણ પરોપકારે રૂઠિ છે. જે મનુષ્યે ધરમાર માંકપા પછી પરોપકાર ન કર્યો એણે પોતાનો જન્મારો વધા કાઢ્યો એમ હું તો માનું છું આપણામાં કહેવત છે કે "પેટવરામાં પુણ્યવરો" કરવો તેનો અર્થ એવો છે કે આપણી ગમે તેટલી કમી આવક હોય, કમાઈનાં માધન અતિશય મંકમિત હોય, મહાકષ્ટથી ઉદરનિર્વાહ ચાલતો હોય, છતાં

તેમાંથી પણ મુઠી અમ્મ ગરીબ ગરબા, અંધ અપંગ અને મેહેનત કરીને જે પોતાનું ગુજ-
રાન કરવા અશક્ત કે અસમર્થ હોય તેને માટે જરૂર વેગળું કાઢવું. મનુષ્ય જાતિને માટે
પરોપકાર કરવો એકલું જ સુખ્યત્વું કામ નથી, પણ ઘણું પશ્ચિમ ઇત્યાદિના બહુ ધૈર્યથી
માટે પણ મથાશક્તિ મદદગાર થવાની પ્રત્યેક મુદ્દરે કરજી માનવી. સફળતા વખત સરખો
જતો નથી. આજે આપણે ધનવાન અને સમર્થ હોઈએ, તે કાલે કાળવૃક્ષાવ સ્થિતિ પત-
તાઈ નામ, અને આપણે કાઠની મદદ ઉપર અવલંબીને રહેવાનો સમય આવે. તો આપણે
આપણા સારા સમયમાં કાઠને મદદ રૂપ થવાને મેહેનત કરી હોય તો આપણી અધમ દશામાં
ખચિત્ આપણે માટે સહુથી પુરૂષો આવીને મદદ કરે, અને તંગીની દુર્દશા બરેલી અવ-
સ્થામાં સહાય કરે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે પરોપકાર કરવો તે સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને
અર્થે છે. આપણે તો જે પરોપકાર કરવો તે કાઠ જાતિનો લાભ મેળવવાની અપેક્ષા રાખ્યા
સિવાય, કવળ ધાર્મિક વૃત્તિના નિમમ કે ધોરણને અનુસરીને જ કરવું. આપણા ધરમાં
જેટલો વાર્ષિક ખર્ચને માટે અમ્મ જળનો સમૂહ એકઠો દગી રાખીએ છીએ, તેનો તમામનો
ઉપયોગ આપણે એકલા કરી ચકતા નથી. આપણા કુટુંબનાં માણસો, નોકર ચાકર, વાચક,
લૂંટાં લંગડાં, ગરજવાન, વગેરે, તેમ જ મગાં સહોદર, અને અતિથિ અવ્યાગત સ્વાર કર્મ-
યોગે કરીને તેમ કરવાને પ્રભુની દયાથી સમર્થ થઈએ છીએ. આપણા ભોડા એમ માને છે
કે પ્રત્યેક આનાજના કણ ઉપર “રામનામ” લખેલું છે. જે બાબતથી દરો તે ખાઈ
ખવડાવી ખુશી થશે. આપણા દેશમાં દરેક ઢોલો ધર્મની સંરક્ષા, અભ્યેત, સદામત, યુષ્ઠિ-
દાન વગેરે જે રાજ્યો તથા ધનવાન તરફથી કાઠવામાં આવેલાં છે, અને આવે છે, તેની
મુખ્ય મતલબ, સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થની વિશેષ છે. આપણા શાશ્વ લોકો કહે છે કે, “બાપ
પેટનું કરતાં પહેલાં ઢોલું કરવાની દયાનત રાખજો.” અર્થાત્, પરોપકાર વૃત્તિને હમેશાં
સચેત રાખજો. લક્ષ્મી અચળ છે આજ છે કાલ નથી, સારા વખતમાં પરોપકારનાં કરેલાં
કામ ચિરંજીવી રહેવાનાં. તેની અસર જનસમૂહ અને સમાજ ઉપર ઉઠી છાપ મારવાવાળી
છે. પરોપકાર કરવામાં હમેશાં એટલું લક્ષ્ય રાખવું કે આપણે જે પરોપકાર કરવા ઇચ્છા
રાખીએ છીએ કે કરીએ છીએ, તેનાં ઉઠાં મૂળ સાત્વિક ભાવમાં રહે. એક કાઠીનો પણ
મેર ઉપયોગ ન થાય જે કરીએ તે પાછાં પરોપકારનાં કાર્યમાં જ વપરાય, તે એમ ઉત્તરોત્તર
શ્રેણીએ વ્યવસ્થા રહે. આપણા દેશમાં પરોપકારનાં કર્મ થતાં અટકવાનું મુખ્ય કારણ દુર-
યોગ બન્યું છે. જે અર્થે ખર્ચ કરવામાં આવતો જોઈએ, તેમ ન થતાં, તેની અધોમતિ
ધર્ષ છે. અર્થાત્, સાત્વિક ભાવના ઉઠી ગઈ છે, તે રાજસી કે તામસી વૃત્તિનું પ્રાબલ્ય
શક્તિ પામવાથી અર્થનો અનર્થ થઈ ગયો છે. આપણા ભોડા કહે છે કે, પરોપકાર ક્યાંકાંથી
કરીએ ? હું કહું છું કે કરવાની વૃત્તિ રાખો તો સાધન તમને આપોઆપ આવી મળશે.
યુરોપ, અમેરિકા અને અન્ય દેશોમાં કુબેરની પદવી પ્રાપ્ત કરેલા મહાજનો પરોપકારનાં
શાં શાં કામ કરે છે-તે તરફ જરા આંખ ઉઘાડી તો જુવો! ને અને તેટલું તેનું અનુકર-
ણ કરો. શાસ્ત્રમાં જે “પરોપકારાય સર્વા વિબ્રૂતયાઃ” ની ઉક્તિ છે, તે આવા વિશ્વવિખ્યાત
પરોપકારી જનોને હિંદીને જ થઈ હોવી જોઈએ. હી. ત્હારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૪૯.

મહારા પ્રિય પુત્ર,

ગૃહસ્થે દયાળુ થવું એ જોઈએ એ કહેવાની તને અપેક્ષા નહીં હોય છે ? જેણે તેહ ધ્યેયે તે પ્રમાણે જીવે તેને પુરુષે પ્રત્યેક જીવ ઉપર દયા રાખવી, એ મુખ્ય ધર્મ છે. દયા રાખવી એટલે, તેના અર્થ ખોટી મોટાઈ ધારણ કરીને, આપણા સાધનનો ઉપયોગ આરે કે નરતે કામે કરીને, લૌકિક વાહ વાહ મેળવવી કે બહાર દેશે પીટાવવો, કે અમુક ઘણા દયાળુ છે. જેને જે જોઈએ તે આપી દે છે, અને તેના ઉપર કયા કરે છે, પાત્ર કુપાત્રનો સત્તાલ નથી, અમુક કાર્યમાં લાખો રૂપિયા જોતા જોતામાં ફેંકી દે છે એ નથી. દયા ત્રણ પ્રકારની છે: કાપિક વાચિક અને માનસિક. તેમ દયા કરતાં જેના ઉપર દયા કરવા શક્તિ રાખતા હો, તે પાત્ર છે કે નહીં ? દયા કરવા જેવો તેના ઉપર પ્રસંગ છે કે ક્યમ ? જરૂર જેટલી દયા કરો છો કે હા ઉત્તમીને તે યાચ છે નથી પરિણામે તેના ખોટા ઉપયોગ કરવામાં આરે ? હતાદિ વિચાર કરવો. ઈચ્છામાં એક કહેવત છે કે દયા કરવામાં રાગ્યાત આપણા ઘરમાંથી કરવી. બાઈ પહેન જુએ મરતાં હોય, માખાપને આધાના સાંખા પડતા હોય, મિત્ર, રનેડી, સંબંધી કે ઇષ્ટ મંડળમાંથી કાઢને ચલાસકરનો પ્રસંગ આવ્યો હોય, તે નવવા છતાં, તે ઉપર દુર્લભ રાખી, નામના મેળવવાને મોટા સલામત ખોલવા, કે આશ્રમે ઉધાડીને પોતાજણાકપણું બતાવવું એ દયાભાવ નથી. જેના તરફથી કંઈ પણ પ્રત્યુપકારની વત્કિચિંતા આરાગ વગર બ્રહ્મભાવનું બહુ ચાહી, તે કરવા મંડી પડવું, અને ધોડીને તેના પ્રસંગ કદાચવામાં સદાય કરી અન્તઃકરણને આનંદ લેવો, અને તે પણ ક્યારે અર્થજન કરી દેવો, એની સાત્વિક બાવના તે દયા છે. આપણા દેશમાં દુષ્કાળ કે કેર વર્તાઈ રહ્યો હોય, ઇષ્ટગાયધિ મનુષ્ય, પશુ પક્ષીઓ મરણ્યવશ થતાં હોય, તે તરફ દયા નહીં જતાવતાં, પરમુપકમાં ધર્મનાં ખ્યાતાં ઉપરેલાં હોય તેમાં અગણિત દોષકર્તો જોર સુકવા તેવાર થવું, એ દયા કરવાનું પાત્ર કે પ્રસંગ ન કહેવાય. વળી પૈસા ખર્ચાને દયા જતાવવી, જે વચનથી નિર્દયતા નહીં એથી શક્તિ ધારવી એ પણ દયાનું લક્ષણ નથી. છેવટે, કાયા અને વાગાથી દયા પ્રદર્શિત કરતાં જવું ને મનમાં તે તરફ કંઈ ભાવ ન હોય, પણ અમુક કારણસર તે કરવાની ફરજ પડે છે તેથી સુખાદને કરવામાં જે મનની સ્થિતિ બની રહે, તેને પણ દયાભાવ ન જણાશે. કાયા વચન અને મન ત્રણને એક રસ, એકતરંગી બનાવી દઈ, સુખાત્રને સવેળા સહાય થઈ જવું, અને સતત પ્રાણિ માત્રનું અભીષ્ટ ચિંતન કર્યાં કરવું, એનું નામ મહારા મનની ખરી દયા માત્ર હું તવંગરને તમારી દયાની જરૂર તથા. દયાનાં પાત્ર દુઃખી, સાધનહીન, કામ-કાળ કરવાને સાર અસમર્થ હોવાં લંઘ્યાં અને અવંગ, જે કવળ પોતાના નિર્વાહને માટે ગૃહસ્થ ઉપર અવલંબીને રહ્યો છે તેવા વર્ગ ઉપર જે બન્ધુકૃત્ય, સહાયબાવના, અનન્ય, દાન, ખેશત, બક્ષીસ, આપવામાં જે ન્યય કરવામાં આરે તે ખરૂં દયાનું કૃત્ય છે. જેન લોકો દયાને માટે પ્રસિદ્ધ છે પણ એમણે તે બાવને એવો ગાંડી રાતે, અને અનિશ્ચય

અરામ, અને અનંતવિત રસ્તે રોયો છે, કે લોકોમાં તે હાંસીને પ્રાપ્ત થયો છે. એક વખત મ્હેં લખ્યું છે કે “નહાના જીવને પાળનાર અને મ્હોટા જીવને મારનાર,” એ જૈન લોકોને માટે આજ છે. આપણું ધર્મશાસ્ત્ર દ્વાયતિ દેખાડનારાં કૃત્યથી રચાય છે. મનુષ્યમાં જે દેવાનો ભાવ છે તે દેવાંસ છે. ધધરની વિભૂતિનું ચિન્હ છે, સદ્ધર્મનો પાયો છે, અને ઔદિક પારમાર્થિક કસાંણુંનું મુખ્ય દાર છે. દયાળુ ખરેખરા મહાપ્રભુ છે. આપણા ઉપર જે જે દયા કરે છે, તે જેને વડે આપણે આ સંસારમાં રહીને કંઈ પણ કરવાને યક્તિ-માન યામએ છીએ તેવો દયાળુ સ્વભાવ તમારાં હમેશાંના. કર્તવ્યમાં દેખાય એવું કરી બતાવો. જ્ય નતાં સુધી પણ દયા ન હોયવી. એ ઉપર એસ્વામી ગુણસીદ્ધસજીની સાખી પ્રસિદ્ધ છે.

લી. તારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

૪૮.

મહારા પ્રિય પુત્ર,

આજના સમયમાં તમારે એક ગૃહસ્થ તરીકે ગણાવવાની ધમ્મ હોય તો, તેને શોભા આપનાર વિદ્યાર્થી આજીવણ ધારણ કર્યા વિના છૂટકો નથી. તમારામાં અનેક સદ્ગુણો હશે, તમારી પાસે સાધનની ન્યૂનતા નહીં હોય, ગૃહમેસાર ચલાવવામાં કુશળ હશે, વ્યવહારમાં કાલા કહેવાતા હશે, તમને સડું સાફ સાફ બોલવું હશે, પણ વિદ્યાનની ગણનામાં તમારી ગણતરી ન ચલી હોય તો, તમને એ મારે ઘણું જોઈએ આવશે, અને તે ખીનની સ્પર્ષામણીએ એમ જ જણાશે કે તમારામાં તે બાજતની મોટી ખામી છે, જે પુરાશા વગર તમને સ્થિતિ પ્રમંગોપાત તમારું જીવન વ્યર્થ જણાશે. વળી મ્હોટી ઉમરે પેઢીઆ પછી તમારી ન્યૂનતા દેખાશે, એટલે તે કાઠી નાંખી, પ્રભુ જનનાને અવકાશ નહીં રહે. માટે મહારા મનમાં એક વાત ચચનાર્ય લખવા જેવી એ આવે છે કે, તમારે હરહમેશાં મને તેવા પ્રતિભાં દો છતાં—વિદ્યાર્થી વ્યસન જરૂર રાખવું. હમેશાં કંઈ પણ ઉપયોગનું જ્ઞાન વધારવા તરફ દૃષ્ટિ રાખવી. ને અંસારીને જેમ એવું વારંવાર મનમાં આવે છે કે આપણે શું રત્ન? કેટલી ધનસંચય કર્યો? વગેરે, પ્રશ્નો ઉપસ્થિત ચાપ છે, તેવી જ રીતે, આપણે આપણી વિદ્યાર્થી કમાઇ દરરોજ કેટલી કરીએ છીએ તેનો આવરો ખાતાવહી રાખવી, ને બ્યારે વખત મને ત્યારે સરવધું કાઠી મેલું કે, આપણે પણ તે ખાતે કંઈ જમાવ કરીએ છીએ કે નહીં? હવે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત એવો થશે કે વિદ્યા કેવી રીતની મેળવવી? મહારી સમજ પ્રમાણે હાલના સમયમાં તે મેળવવાને સાર તમારી ઉમરના પ્રમાણમાં અભિરૂચિ બની રહેશે. ન્દાનપણમાં જે પુસ્તક જ્ઞાન મેળવવાને તત્પર હશે તેમાં આધાર ઉમરે શિથિલતા પામશે. વળી જુદાવચામાં તેની ગતિ જુદી દિશાએ ફરતી રહેશે. કાંઈ પણ વસ્તુ મ્દેનત વગર તો મળવાની જ નથી. આપણા લોકોમાં જે

વાચવા કરવાની રીત છે તે મૂળે ગમતી નથી. કેટલાક વાંચે છે તે કઇ પણ સદ્ય રચાન વગરનું—નકામો વખતે ગાળવાં ખાતર જ. કેટલાકનું વાંચન કેટલીવાર ઉંચી ગતિથી, ઘોડી વાર મદપણે ને પરિણામે તદ્દન સિધ્ધિ, કઇ અર્થ વગરનું. મ્હેં ઘણા જણને દીઠા છે કે જે ગત દહાડો હાથમાંથી ચોપડી છોડે નહીં. કોઇએ કઇ પુસ્તકનું નામ દીધું કે તરત તે તરફ વલખાં મારે, ને મેળગીને વાંચી નાખે. આમાં પણ અર્થ નહીં. મ્હોટા જયો તમારાથી ન ઉચલાવાય તો હમ્મન નહીં. પણ તમે જે વાંચો તે જરાબર સમજીને. તેમ સુ વાચ્યું તેનું મનન કરવું. ને જે વિદ્યારાન મેળવ્યું તેનું તમે તમારા વર્તનમાં કેટલું અમલમાં મુકવાને પ્રયત્ન કર્યો, ને વિશેષમાં તે જ્ઞાનનો લાભ તમારા ઘરમાં, આસપાસનાં અને સમાજને શો આપ્યો ? પુસ્તકમાંથી મેળવેલી વિદ્યા એકલી તમને મદદરૂપ નહીં થાય. તેને અન્ય સહાયની અપેક્ષા રહેશે. એકલી વિદ્યા તમને “બેલીઆ ટોર” ની ઉપમા આપાવશે. એકલા બપુયા કહેવડાવવાથી શો કાપડો ? બપુયાની માથે તમારે “ગળ્યા” પણ બનવું. મતલબ કે, મિત્ર પુરુષ થઇ રહેવાને લાક્ષણિક રાખવી. શીર્ષકરિએ નીતિરાતકમા વિદ્યા અને વિદ્વાનનાં લક્ષણ ગણાવ્યાં છે તે યથાર્થ છે. ખરેખર તે ગુપ્ત ધન છે. જ્યારે જેવો ઉપયોગ કર્યો હશે ત્યારે કરી શકશો. કોઇથી કુંટાયા કે ચોરામનો તેને ભય નથી. પત્રાબૂપણ અને ખાત્ર આટંબરથી તેનું મૂલ્ય વિશેષ છે. વિદ્વાન ખરેખરા, આજના વખતના લેભાશુ અને પગલો તેની પક્ષિમાં સુભાવવાની ધમ્મ રાખનારા નહી—મર્યાદા માર્ગ સુકાવશે અને પૂજશે. ધનનાન કગતા તેનું બળ વિશેષ રહેશે. એટલા જ માટે આપણામા એવું મનાય છે કે લક્ષ્મી પુત્રો અને વિદ્વાન ગજેનાં નૈસર્ગિક બિન્ન બિન્ન રચાનક રહે છે, પણ જેના ઉપર પ્રભુની દયા હશે તેનામા થી અને સરસ્વતી એકાસ્પદ થઇ રહેશે દિકરા, બ્રહ્મવિદ્યા વળી ખીજ જ વસ્તુ છે,

લી. તારા પિતાના અનેક આશીર્વાદ.

“એકપિતા.”

પ્રાચીન હિન્દમાં રસાયનશાસ્ત્ર.*

હિન્દી પ્રજાના બુદ્ધિવિકાસના ઇતિહાસવડે પ્રયોગશિલ્પ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વિશેષ એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ હું આજે આપની સન્મુખ રચ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. સાધારણ રીતે એમ જ મનાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુ પ્રજા તર્કવિચારમાં અને દુષ્કરધ્યાનમાં મતશયક રહેનારી, ગુરમી, અને અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં રસ લેનારી હતી. સર્વોદ્દૃષ્ટ જ્ઞાનથી બરપુર એવા ગીતા, પદ્મસૂત્ર, અને ઉપનિષદ જેવા અમૂલ્ય હોદ્દાર મુદ્રી જવા માટે તેમને જ્ઞાન આપવામાં આવે છે; પરંતુ પ્રયોગશિલ્પ શાસ્ત્રોની ખીલવપ્તીમાં હિન્દુઓનો જે મોટો હાથ હતો તે વિશે આપારે જાણે જ કોઈ જાણતું હશે.

આ રજાએ આપણે માદ રાખવું જોઈએ કે પ્રયોગશિલ્પ વિજ્ઞાનનો હાથમાં આપણે જે અર્થ સમજીએ છીએ તે વિજ્ઞાનની હવતિ અને વિકાસ, યુરોપ જેવા દેશમાં પણ પ્રચ્છા થોડા જ સમયથી થઈ છે. મધ્યકાલીન પડિતોની (Schoolmen) વિચારપદ્ધતિ જ્ઞેનાં આપણને ધામ્યા વિના રહેતું નથી કે તે સમયના યુરોપના વિદ્વાનો કુદરતની વધુ જ સાદી અને સ્પષ્ટ હકીકતોની ચર્ચા કરવામાં પ્રયોગ કરી જ્ઞેવાની તત્વી કદી લેતા નહોં. મૌલસ રોસાઈની આદ્ય સ્થાપકોમાં એક વેળાએ જીવતી માછલી કરતાં જરેલી માછલીનું વર્ણન વધારે છે કે નહોં તે વિશે લાંબી અને ગંભીર ચર્ચા કરાઈ ચુકી ચાલી હતી; પરંતુ તે વખતે માછલી તોલીને ખડું વજન રોધી કહાડવાનો મોઢો પ્રયોગ કોઈને પણ સંજોગો નહોં. થોડા વર્ષ પછી ૧૧૬૨ માં આ મહાન મંડળની સ્થાપના યોયલ, હૂક, અને જેન નામના પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનીઓના હાથે થઈ તે વખતે તેમની "પ્રયોગ કરવાની ટેવ" માટે વિરરકાર દેખાડવામાં આવતો. ૧૭ મા સદીમાં ઈંગ્લંડ જેવા દેશમાં ચોકસાઈથી જ્ઞાન મેળ-

* પ્રોફેસર પ્રફુલ્લ ચંદ્ર રાયે મગસ્ટ યુનિવર્સિટિ સન્મુખ આપેલા આપણનો અનુવાદ દેશુચારી ૧૯૧૮ ના મોડર્ન રીવ્યુ ઉપરથી—અનુવાદક.

† [વિનાદ્યસ્ત બાળતોના નિર્ણયને માટે પ્રયોગ કરી જ્ઞેવાના અચળા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની મદદ લેવાને માટે ગેલીલીઓ (૧૫૬૪-૧૬૪૨)ને વર્ણો હેચન કરવામાં આવ્યો હતો. તેના સમયના વિદ્વાનો એમ ધારતા કે એક બારે વસ્તુની ગતિ હવડા વસ્તુની ગતિના કરતાં તેના વજનના પ્રમાણમાં વધારે હોય છે. તે ખોટું ખાડવાને માટે ખીસાના પ્રખ્યાત ખિનારા ઉપરથી તેણે એક સો રતલનો અને એક રતલનો એમ બે ગોળા સાથે જ નાંખીને પ્રત્યક્ષ બનવાવું કે જંદે ગોળા એક જ વખતે જમીન પર પડે છે. પરંતુ તેનાથી મંતોય ન પામતાં કિલકુ તે સમયના પંખાંષ પંડિતોએ ગેલીલીઓની આ વૃત્તના માટે શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને પ્રચલિત માન્યતાને તોડી જાડવાને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોના ઉપયોગને માટે ગેલીલીઓને પોતાની વડાવરચ્છમાં કદનાવું જોગવું પડ્યું હતું—અનુવાદક]

વનારને માટે આદ્યો તિરસ્કાર જોવામાં આવતો, એ જોતાં પ્રાચીન હિન્દુમાં વિજ્ઞાનના વિદ્યાસની હુલના માટે ઘણી સખત કસોટી વાપરવાની જરૂર દેખાતી નથી.

પ્રયોગ અને નિરીક્ષણ એ વિજ્ઞાનના મૂળ સ્તંભ છે. એ દૃષ્ટિએ ધરતી તેર અથવા ચૌદમા સદ્ધના હિન્દુ રસાયનવિદ્યાનાં એ દ્વતમ પુસ્તકમાં આ વિશે ઉલ્લેખ જોઈને મંતોષ થાય છે. “રસેન્દ્રચિન્તામાણિ” નામના પુસ્તકના કર્તા રામચંદ્રે લખ્યું છે:—
“વિદ્વાનોની પાસેથી સાંભળ્યો અને શાસ્ત્રમાં વાંચેલી જે કાંઈ બાબતની પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી સિદ્ધિ થઈ સજ્ઞા નથી તેને મેં ત્યાં કર્યો છે. મદારા સુદી આગા પ્રમાણે જે કાંઈ ક્રિયા મદારા દરતે કરી રાખે છે તે મેંજોઈ જ મ્હેં લખ્યું છે.....પોતે જે કાંઈ શીખવાડે તે બધું માનિત કરી રાકે તેને જ ખત સુર કહેવા જોઈએ, અને શીખેલી બધી ક્રિયા સ્વકરતે કરી રાકે તેને જ ઉત્તમ શિષ્ય કહેવા જોઈએ.—આ શિવાયના બીજા બધા સુરજો અને ક્રિયો નાટકના નટ જેવા હોય છે.” વળી ચરોધરના “રસપ્રકાશસુધાકર” નામના પુસ્તકમાં એવો જ ઉલ્લેખ છે: “મદારા પુસ્તકમાં લખેલી સઘળી રાસાયનિક ક્રિયા મ્હેં મદારા હાથે આજમારી જોઈ છે—મ્હેં ફક્ત બપ સાંભળીને કર્યું લખ્યું નથી. કરેક ક્રિયા વિશે મ્હેં જાતે પ્રયોગ કરીને ખાત્રી કરેલી છે.”

પ્રાચીન પ્રવ્રજ્યામાં રાસાયનિક જ્ઞાનના વિદ્યાસના વિષયમાં મ્હને ઘણા સમયથી રસ પડતો આવેલો છે. આજથી ૩૫ વર્ષ પહેલાં હું એડીનબરોમાં અભ્યાસ કરતો હતો તે સમયથી જ થોમસન, હૅડર અને ક્રોપના સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથો મ્હને ઘણા જ પ્રિય હતા. આ પુસ્તકોને અભ્યાસ કરતાં તે વિષયમાં હિન્દુના રસાયનનો નિર્ણય કરવાનું મ્હને સ્વાભાવિક રીતે મન થયું અને તે મેંજોઈમાં સ્વરક, સુગ્રાત, અને બીજા આણુવેદના પ્રમાણુભૂત શ્રેયોદો રાસાયનિક દૃષ્ટિથી વ્યવસ્થિત અન્વેષણનો આરંભ કર્યો. તે કાર્યમાં મદારે આજથી એકવીસ વર્ષ ઉપર મેં જ્યેંશો નામના જેઠ વિદ્વાન સાથે સંબંધ થયો—જે સંબંધને લીધે રસાયન વિદ્યાના ઇતિહાસના અભ્યાસી તારીકિની મદારી ઝરકીદીમાં એક ધણો જ મ્હોટો ફેરફાર થયો. આ વિશ્વવિખ્યાત જેઠ વિદ્વાન મેં સમજતા રસાયનીઓમાં એકેસર ગણાતા; તેમણે રસાયની જ્ઞાનના મૂળ ઇતિહાસ અને તેના નિઝાસકમના વિષયમાં ઘણો પ્રકાશ નાંખ્યો હતો. હિન્દુઓએ આ વિષયમાં આપેલા હિસસ વિશે સઘળી માદિતી મેંજવવાની પ્રબળ ઇચ્છા તેમણે વજાવી, અને તેથી તે સંબંધી લખાવત મોટાજ્ઞાને મ્હને આશ્રય કર્યો હતો. તેમની આ પવિત્ર આગાને જ્ઞાન આપીને મેં ૧૮૫૮ માં “હિન્દુ ટ્રિબીયલ” વિશે એક નિબંધ લખી મોકલ્યો. આ નિબંધ લખવામાં “રસેન્દ્રસારસંગ્રહ” નામના પુસ્તકને આધાર લીધો હતો; પરંતુ પાછળથી મ્હને લાગ્યું કે આ પુસ્તક કરતાં વધારે અગત્યનાં અને હિન્દુ રસાયન વિદ્યાના ઇતિહાસના વિશે વધારે પ્રકાશ આપનારાં બીજાં પુસ્તકો હતાં. તે છતાં મેં જ્યેંશોએ આ મદારા નિવર્ણી લાંબી મખાલોચના લખવાનું અને તેમના મદારા ગ્રંથના મ્હેં પુસ્તકો બેટ આપવાનું જ્ઞાન મ્હને આપ્યું. આ પુસ્તક અરેબીક અને સીરીયન પ્રવ્રજ

ઓના રસાયનિક્ ગ્રાન વિષે હતું; અને તે પાંચતાં હિન્દુ રસાયનવિદ્યા ઉપર એક પુસ્તક લખવાની મ્હને પ્રેરણા થઇ.

મ્હારે કબુલ કરવું જોઇએ કે આ કામ માથે લીધું તે વખતે સાધનોની ક્ષીણતા અને અપૂર્ણતાને લીધે મ્હારા કાર્યની સફળતા વિષે કશી શકા ઉત્પન્ન થયેલી. તે છતાં ઉત્સાહથી મ્હે મ્હારું કાર્ય સારું કર્યું. આ કામ આગળ વધતાં, હિન્દુસ્તાનના લગભગ દરેક ભાગ—મગસ, તાંજેર, અલ્હર, કાશ્મીર, કાશી, ખટમહુ (નેપાળ) અને તિબેટમાંથી જુના અને કીટક્ષીણ હસ્તલેખોનો પ્રવાહ મ્હારી પાસે આવવા લાગ્યો. (૧૮૦૪-૫ માં હાલના ચોડા સમય મારે કબજે થવાથી હિન્દના ગ્રાનગક રૂપ “તંજુર” નો લાભ પણ મ્હને મળી શક્યો હતો). આ હસ્તલેખો મળતાં, વર્ષો સુધી વ્યર્થ થતો કર્ષો પછી સોના અથવા રૂપાની ખાણ એકદમ હાથ લાગતાં જેટલો આનંદ થાય તેના કરતાં વધારે અપૂર્વ આનંદ મ્હને થયો. આ અનુપેક્ષિત અને વિસ્મૃત બંદારનાં અમૂલ્ય રત્નો શોધતાં મ્હારા જીવનનાં સર્વોત્તમ માર વર્ષોનો મમય બતીત થયો—જે કે આ બધા કાળમાં પ્રયોગશાળાના કામના દબાણને લીધે મ્હારાથી પુસ્તકો તરફ પૂરતું ધ્યાન આપી શકાતું નહીં. આજે હું તમને મ્હારા આ અનુપેક્ષિત, કેટલાએક પરિણામો સમજાવીશ.

પ્રાચીન હિન્દમાં મ્હોરી મ્હોરી પાઠશાળામાં આદિત્ય અને નિજાનની વિવિધ શાળાઓની સાથે વૈદ્યશાસ્ત્રનો પણ એક અમૂલ્ય વિષય સ્વીકૃતિ પામી હતો. આજેથી અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં તક્ષિલામાં ગદ્યોન્ વિદ્યાલયમાં આનિય મુનિ પાસે જીવક કૌમારવચ્ચ નામનો એક શિષ્ય, વૈદ્યનો અભ્યાસ કરેલો હતો. હવે આ શબ્દ “કૌમારવચ્ચ”માં ગ્રહ અર્થે મ્હોલો છે: તે પાલિ શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ “કૌમારભૂત” છે. કૌમારભૂત એટલે બાળકોના રોગની ચિકિત્સા. એ આયુર્વેદના આઠ ખંડોમાં એક ખંડ છે. પાછળથી આ જીવક જીવના સમકાલીન મગધદેશના રાજા બિમ્બસારનો પ્રખ્યાત રાજવૈદ્ય થયો હતો. આ ઉપરાંત મહાશ્વરના જન્મ પહેલાં કેટલાએક શતકો પહેલાં હિન્દમાં આયુર્વેદનો અભ્યાસ થતો હતો એમ માનવાને આપણને ઐતિહાસિક કારણો મળે છે.

પરંતુ રસાયનવિદ્યા તેટલા બધા પ્રાચીન સમયની છે એમ કહી શકાય નહીં. ખરું જોતાં અંગ્રેજ શબ્દ કોમ્પાઉન્ડ-અર્થ “રસાયન” એ શબ્દથી કશી સંક્રાંતિ નથી. રસાયન શબ્દનો મૂળ અર્થ (જુઓ ચરક પ્ર. ૧, ૨-૬) દીપ્તિપ્રેરક, તીવ્ર માદરાગિત, આરામ, અને પુષ્કલ આપનારી દવા—એટલે સુરોપના અધિકારીની કીમીયાગીરોનું જીવનરમ (elixir of life) નામનું ધ્યોપદ. પાછળથી તાંત્રિક સમયમાં પારા અને ખીજ ધાતુઓમાંથી બનતી દવાને માટે “રસાયન” શબ્દ વપરાતો. ઈસવી તરખા અથવા જોદખા ગતકના કીમીયા સંબંધી એક પુસ્તકમાં કીમીયાની કલાને રસાયની વિદ્યા (એટલે કે પારા અને ખીજ ધાતુઓની વિદ્યા) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. રસરત્નસમુચય નામના પુસ્તકના મંગળાચરણમાં ૨૭ શ્લોકોને વંદન કરવામાં આવ્યું છે; તેમાં એક નામ “રસસિદ્ધિ-પ્રદાયક”. આવે છે, તેનો અર્થ પારા માગવાની વિદ્યા બનાવનાર એટલે કીમીયાગીરોમાં

પ્રતીષ્ઠા એમ થાય છે. આ સ્થળે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ચરક, મુદ્રુત અને વાસ્તુ-
કર્તા આયુર્વેદના પ્રમાણભૂત પુસ્તકોમાં ધારા અથવા તેની કોઈ બનાવટ વિશે કશું જ
કંઈ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

પ્રાચીન હિન્દમાં રસાયન વિદ્યાના અભ્યાસને કેવી રીતે ઉત્તેજન મળ્યું હતું તે સમ-
જવાને આપણને જૂના વિવિધાંતર કરવું પડશે. મધ્યકાલીન યુરોપમાં રસાયનવિદ્યા—ગમે
તો તેને કીમીયાગીરી કહે—વૈદ્યશાસ્ત્રની મદદથી તરીકે જ આગળ આવી હતી. આપણા
દેશમાં પણ રસાયનવિદ્યા અને આયુર્વેદને મંબંધ થયો જ નિકટ હતો, તે છતાં યોગશા-
સ્ત્રના મંબંધથી જ રસાયનવિદ્યાનો વિકાસ જલદી થવા પામ્યો હતો. યોગશાસ્ત્રમાં અલગ-
અલગ પ્રાપ્તિની સાત અવસ્થા અને આઠ સાધનો વર્ણવેલાં છે, આ આઠમાંથી ધ્યાન, ધ્યાન,
અને સમાધિ ખામ આવશ્યક હોય છે. કારણ કે એ ત્રણનો યોગ થતાં તેમાંથી મંથન
અને મંથનમાંથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પછીના અમયમાં યોગવિદ્યા વિજ્ઞાનને ધારી ઉપ-
યોગી થઈ પડી હતી, જો કે તેની અધ્યાત્મિક અથવા તો તાત્ત્વિક ક્રિયામાં રૂપાંતર, ખામ
કરીને બંગાળામાં, થયું છે.

રસાયનિક જ્ઞાનનો બંકાર આ તત્ત્વોમાં શી રીતે આવ્યો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર રસાયન-
નામના પુસ્તકના શબ્દોમાં જ મળી આવે છે. આ પુસ્તકે રસાયનવિદ્યાના વિષય ઉપર
તાત્ત્વિક સાહિત્યમાં પ્રમાણભૂત લેખાય છે અને પંડિત હરિચન્દ્ર કવિશરની મદદથી મહે
તેનું અંશોલન કરીને “બીજલીઆયેકા ઇડીકા સીસીકા”માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તે પુસ્તકમાં
ધારા અને તેના બનાવ આપણના ચુલોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; કારણ તરીકે—

“ઉત્તમ બક્તોએ પરમ સાધનાને માટે તેનો ઉપયોગ કરેલો હોવાથી તેનું નામ પારક
(પારો) આપાયું છે.”.....“હે દેવી! મહારા ગાત્રોમાંથી તેનો જન્મ હોવાને લીધે
તે મહારી પરાયણ છે. તે મહારા શરીરમાંનું અરણ્ય હોવાથી તેને “રસ” કહેવાય છે.”
.....“કોઈ એમ શંકા લાવે કે આ શબ્દોનો અસરકારક અર્થ જોઈએ છે, કારણ કે
આ શંકામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે બીજી કોઈ રીતે સમજાવી શકાય. પરંતુ
આ શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે પટ્ટર્થનોમા મુક્તિની પ્રાપ્તિ શરીરના મૃત્યુ પછી જ દેખા-
ડવામાં આવી છે; તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય નહીં, અને તેથી મુક્તિ પ્રાપ્તિની સધળી
પ્રતિષ્ઠા શંકા અને અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે.”.....“પટ્ટર્થનોમા મુક્તિ શરીરના
મૃત્યુ પછી જ મળે છે...આવી મુક્તિ હસ્તામલક પ્રમાણે સ્પષ્ટ દેખી મળતી નથી.....
તેથી મનુષ્યે શરીર સાચવવાને માટે રસ અને તેના ઔષધોનું સેવન કરવું.”

આ જ વિષયમાં બીજાં કેટલાંએક અવતરણોથી વધારે પ્રકાર પડશે—“કોઈ કહેશે
કે આ શરીર નાશવંત છે તો પછી તે અમર કેવી રીતે કરી શકાય? તેના ઉત્તરમાં કહેવાયું
કે આ ધારણા ખોટી છે, જ કોઈનું બનેલું આ શરીર નાશવંત હોય પણ પાર અને અમ-
રથી બનેલું, હર અને ગૌરીએ મરજેલું આ શરીર અમર થઈ શકે. રસહૃદયમાં મહે-

વાર્તા આપ્યું છે કે “જેઓ હુર અને ગૌરી (પારો અને અશ્વક) ની સાહાય્યથી પોતાનું શરીર છોડવા શિવાય નહીં શરીર-પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે તેમનું ‘રસસિદ્ધ’ તરીકે પૂજન થયું જોઈએ, કારણ કે સર્વ મન્ત્રો તેમને આધીન હોય છે.”

“તેથી, કોઈ ગોળીને આ લોકમાં સુક્રિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેણે પહેલાંતો પોતાના શરીરને અમર કરવું જોઈએ. હુર અને ગૌરીના યોગથી પારોના જન્મ થએલો હોવાથી (અને અશ્વક ગૌરીમાંથી જન્મેલો હોવાથી), નીચેના યોગમાં પારો અને અશ્વક એ હુર અને ગૌરીનાં રૂપ તરીકે વર્ણવેલાં છે:—“અશ્વક ત્હારું બીજ છે અને પારો ત્હારું બીજ છે. તે જેવી, આ બંનેનો યોગ થવાથી મૃત્યુ અને દારિદ્ર્યનો નાશ થાય છે”...“આ સંબંધમાં ઘણું જ અલ્પ કહેવાતું છે. પારો(રૂપ)ના બળથી દિવ્ય શરીર મેળવીને આ જ છંદગીમાં- ગોક્ષ મેળવનાર દેવો, દેવો, અને મુનિઓનું વર્ણન રસેશ્વરસિકાન્તમાં આપેલું છે...” મહેશ અને જીજ્ઞા કુટલાઝિક દેવો, કુટલાઝિક દેવો, શુભાચાર્ય વિગેરે પશ્ચિમો, બ્રહ્મભિલ્લ અને જીજ્ઞા મુનિઓ, ગોવિન્દ ભાગવત, ગોવિન્દ નામક, વ્યાપતિ, કપિલ, વ્યાસ અને બીજાઓ—આ સર્વના રસમિદ્ધાએ રમગર્વ (પારોના) દ્વારા પ્રાપ્ત કરીને કરાવાથી અને રસાત્મક થવાથી સદેવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે.”

રસશાસ્ત્ર (ક્રીમીઆગીરી) અને યોગચાર્ય વચ્ચેનો આ સંબંધ અગીઆરમા કાતક સુધીમાં મંથક ચર્ચાગ્યો હતો. મદમક જાતનીના સમયમાં અર્ધગયેલા પ્રખ્યાત સુસ્ત્રીમ મુસાફર અશ્વમેદનીએ અરેબીક, ગ્રીક, અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક સરખી પ્રવીણતા મેળવી હતી: તે લખે છે કે:—“આ કલા જાણનારા તેને હમેશી છુપાવનારો પલ કરે છે અને તે કલાથી અત્યંત માણસોની સાથે સંબંધ રાખતા ખચકાય છે. આ દારણથી હિન્દુઓ આ કામમાં થી પદ્ધતિને અને શી વસ્તુને ઉપયોગ કરે છે, અને તે વસ્તુ ખનિજ, પ્રાણિજ, ફેફસિજ (vegetable) છે તે સંબંધી હું કંઈ જાણી શક્યો નથી. મને ઉત્પત્તિ (sublimation), બરમીકરણ (calcination), પૃથક્કરણ (analysis) તેમ જ તાલક (અશ્વક) વિગેરે સંબંધી વાત દરતા મંજબા છે તેથી મને લાગે છે કે ક્રીમીઆગીરીની ખનિજ પદ્ધતિ તરફ તેમનું વલણ હશે.”...“હિન્દુઓને ક્રીમીઆગીરીના નેવી એક કલાતું જ્ઞાન હોય છે; આ કલા તેમની જ વિશ્લેષણ કૃતિ છે. તેનું નામ તેઓ ‘રસાયન’ આપે છે. આ કલા પ્રમાણે તેઓ વનસ્પતિમાંથી ઘણા ખરા ઔષધો બનાવે છે; આ ઔષધોના ગુણો એવાં તો અકસીર હોય છે કે મરવા પડેલા માણસો પણ તેનાથી મંપૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને જીવંત પ્રજાવસ્થામાં પણ યુવાવસ્થાનું બળ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; સફેદ વાળ ખાણ કાળા થાય છે, ધન્દ્રિયોની તીવ્રતા અને નટ થએલું પુરુષાત્તન પાછાં આવે છે, અને તેનાથી આયુષ્ય લંબાવી શકાય છે. અને તેમ જવામાં એક શી? આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ખર્તજીવિના કહેવા પ્રમાણે મોક્ષ મેળવવાના માર્ગમાં રસાયન પણ એક છે.”

તાત્ત્વિક માર્ગની ત્રિયાઓની સાથેના મળધ ધરાવનારા ક્રીમીઆગીરી (રસસિદ્ધિ)ના

વિષયના પુસ્તકો અસંખ્ય છે; અને ૧૧ થી ૧૪ માં સૈક્યમાં તેમની પ્રતિક્ષા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તેમને પરદર્શનની સાથે મુકવામાં આવતા. (વિજયનગરના પહેલા યુદ્ધ રાજના અમાત્ય માધવાચાર્યે (આ માધવાચાર્યેને ઇ. સ. ૧૩૩૧ માં શૃંગેરી મંડના મુખ્યચુર નિમવામાં આવ્યા હતા.) પોતાના સમયમાં પ્રચલિત સોળ દર્શન સંબંધી સર્વદર્શનસંમત નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમાં “રસેશ્વર દર્શન” એટલે રસ (પાર) વિદ્યા વિષે એક પ્રકરણ છે. તદ્દ્વારા મદ્રાસ મંત્રીપના શૃંગેરી મંડના આ વિદ્વાન્ ધર્માચાર્યે રસવિદ્યાના બીજા ગ્રંથો (ખાસ કરીને રસાર્ણવ, રસેશ્વરસિદ્ધાન્ત અને ગોવિન્દ ભાગવતના રસહૃદય) માંથી લાંબા અવતરણો આપેલાં છે.

હવે રસાર્ણવમાંથી રાસાયનિક ઉપકરણ, જ્વાલારંગ, અને ધાતુ શોધન સંબંધી કેટલાંક અવતરણો તદ્દ્વારા સંમુખ મુકીશ; તેમ કરતાં મદ્રાસે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે તેત્રો શિવપાર્વતી મંવાદ રૂપે લખાયેલાં હોય છે:—“રસો, ઉપરમો, ધાતુઓ, વજ્ર, વિદ, ધમણ, લોખંડના ઝોખરો, પરચરના ખરસ અને કડા, દ્રાહિયંજ, મ્હેંચી કુંભાની ભુંગળી, છાણાં, જળતણ, લોખંડના અને માટીની કુલડીઓ (મૂલા), મીમ્બો, કટિા અને કાટલાં, વાંસ અને લોખંડની નાલિકાઓ, તેવ, તેજળ, નીમક, દાર, વિપ,—આ બધા ઉપકરણો ભેગાં કર્યા પછી જ રાસાયનિક કાર્યનો આરંભ કરવો જોઈએ.”.....

પ્રકરણનું પ્રાબલ્ય.

“ખોરાને ખારવાને અને તેનો રંગ બદલવાને માટે ઉપકરણ ખરેખર પ્રબલ શક્તિ ધરાવે છે. વનરપતિ અને ઔષધોની મદદ સિવાય કદાચ ઉપકરણોની સહાયથી ખોરાને ખારી શકાય છે; માટે સિદ્ધાંતો ઉપકરણના પ્રાબલ્ય વિષે સંકેત લાવતી નહીં.”

મૂળા (મૂલ) ની ખનાવટ.

કાળી, પીળી, લાલ અને સફેદ માટી, કાચરના દ્રાતરાંની ગળ, મેશ, કીડીઓની કાતરેલી માટી, ખચરીની લીંડીઓ અને ઘોડાની લાલની રાખ, લોખંડનો કાટ, એ સવળી વસ્તુઓને ભેગી કરીને તેમાં મૂળા (crucible કૂલડી), અને અંધર્મૂળા (retorts) વિગેરે ખનાવી રાખાય છે.”

જ્વાલારંગ

“જ્વાલામાં ગણુ મુકવાથી તેનો રંગ નીલો થાય છે, દીનનો રંગ કણ્ણતર જેવો; સીસાનો રંગ ઝાંખો વાદળી, લોખંડનો રંગ જલમી, અને રાસચક્રનો રંગ લાલ થાય છે.”

શુદ્ધ ધાતુની પરીક્ષા.

“શુદ્ધ ધાતુને કુલડી (મૂલ) મા નાંખીને ઝોગાળવાથી તેમાંથી તણખા અથવા

પરપોટા તીકળે નહી, કાઠે નહીં, તડતડાટ થાય નહીં, અને ઓગળેલી ધાતુની સપાટી ઉપર કસરથી દેખાય નહી પરંતુ રત્નની પેઠે તેની સપાટી ચાન્ત રહે તો તે ધાતુ શુદ્ધ ભણુવી.”

ત્રાંશુ શોધવાની ક્રિયા.

“માસિકને મધ, દીવેલ, ગૌમુત્ર, ધી, અને ડુંગળા રસમાં વારંવાર કર્મિભરી સખ્યા પછી તેને ડુંગળીમાં તપાવવાથી તોળા રૂપી સત્ત્વ બને છે.”

જરસત શોધન.

“ઉન, લાખ, દરડાં અને ટંકણખારની સાથે રસકને અંધગૂણમાં તપાવતાં કલાપ જેવી ધાતુ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં ઠાંઈ સંકેત છે જ નહી.”

હવે હું આપની સમક્ષ રસરક્તસમુદ્ધયમાંથી જે અવતરણો ટાંકીશ.

શિષ્યનો રીક્ષા.

“શુર પ્રય, અનુભવી, રસાયની ક્રિયામાં પ્રવીણ, ગિવ પાર્વતીનો ભક્ત, નિર્વેસની અને ધૈર્યવાન હોવો જોઈએ. શિષ્યમાં શુરમાટે ભક્તિ હોવી જોઈએ, તે સદાચારી, સાધુવાદી, મહેનતુ, આર્થાંગિત, ગર્વ અને અહંકારથી મુક્ત, અને શ્રદ્ધાળુ હોવો જોઈએ.

“કૃષ્ણરથી ડરનાર, સ્ત્રિ પાર્વતીનો ભક્ત અને જેનું રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત હોય તેવા જ રાજાના રાજ્યમાં રસાયનિક ક્રિયાઓ આરંભવી જોઈએ; પ્રયોગશાળા વનની મધ્યમાં બાંધવી, તેના વિસ્તાર મ્હોટા રાખવો, તેને ચાર બારણાં રાખવાં અને દેવોના ચિત્રોથી અર્ચકૃત કરવી.

“ત્રણ નિષ્ક, સોનાનાં વરખ અને નવ નિષ્ક પારો લઈને તેજામની સાથે ત્રણ કલાક સુધી હુંડવાં; આ મિશ્રધાતુનું સિવલિંગ બનાવીને તેનું પૂજન કરવું. આ રસલિંગના દર્શનનાત્રથી હજાર વ્યહત્યા અને દસહજાર ગૌહત્યાના પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે.

“રસવિદ્યા સ્વર્ગ શિવંશ્યે અનુબ્ધને બતાવી હતી તે શિષ્યને નિર્દિષ્ટ નિયમો પ્રમાણે બદ્ધયજ્ઞોએ શુરોએ શીખવાડી. રસવિદ્યાનું જ્ઞાન શુભ રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે તે બહાર પડવાથી તે વિદ્યાનું પ્રાપ્ત્ય અને ખરી શક્તિ નષ્ટ થાય છે.”

પ્રયોગશાળા.

“આપધીપયોગી વનરપતિવાળા અને કુવાઓવાળા પ્રદેશમાં પ્રયોગશાળા બાંધવી. તેમાં બધા ઉપકરણોની સામગ્રી રાખવી. રસલિંગને પૂર્વમાં પથરાવવું, બકીઓ અગ્નિકાણમાં

અને ઉપકરણો નૈમિત્ય ખુલાખા-રાખ્યાં, ધોવાનું કામ ખશિખમાં રાખવું. અને સકનવાનું કામ વાયવ્ય ખુલાખા રાખવું. ધાતુસત્ત્વ સોધન માટે “કોટિ” નામનું ઉપકરણ, પાણીના વાસણો, ધમણ, તેમજ ખાટણી અને ખરણકડી, બિન બિન જાતની ચાળણી, કેત્રડી બનાવવા માટી, કોલસા, છાણું, કાચની અથમણા, માટી અને લોખંડ. સખ, લોખાની તાવડી વિગેરે સાધનો તૈયાર રાખ્યાં.

“સાસાધનિક ક્રિયા કરવાને માટે રૂઢ સત્ત્વવાદી, લોભમુક્ત, દેવો અને પ્રાણીઓની પૂજામાં આનંદ માનનાર, સંયમી, અને સાત્ત્વિક આહાર કરનાર માણસોને જ કામમાં લેવા.”

અસત્ત્વ આયુર્વેદના રથાપક ચરકે, સુશ્રુત અને વાગ્બટના સમયના કાળાદિ અને વનસ્પતિના ઔષધોને બદલે તાંત્રિકકાળમાં પારા અને બીજા ધાતુઓની માત્રાને ઉપયોગ વધવા માંડ્યો. અગ્રમારમા સતકમાં પણ સુશ્રુતના એક વિદ્વાન્ દીકાકાર અને આયુર્વેદના એક વિખ્યાત ગ્રંથકાર ચક્રપાણિ દત્ત જેવા વૈદો કેટલીએક પારાની માત્રાના વખાણ કરતા અને તે શોધી કહાડવાનું માન મેળવવાના ચાલુ કરતાં જોવામાં આવે છે. ૧૨ મા સતક પછી કાળાદિ ઔષધોને બદલે માત્રાદિ (ધાતુમત્રક) ઔષધોનો પ્રચાર થયો જ વધી ગયો અને આ કારણથી રસાયન વિદ્યાના અભ્યાસને નવું ઉત્તેજન મળ્યું. આ કાળના રાસાયનિક લેવોમાંથી અર્ધપ્રથ અવતરણો હું આપી શકું. કારણકે આ ગ્રંથોમાં સર્વ પ્રકારના રત્નોનો અખુટ ભંડાર છે, પરંતુ તેમ કેરીને રત્નમારો ધંધાને અમિત કરવાની જરૂર નથી. પ્રાચીન દિવંદો એક સમયે રસાયનવિદ્યાનો કેટલા ઉભંગ અને ઉત્સાહથી અભ્યાસ થતો હતો તે દર્શાવવાને પૂરતાં અવતરણો આપ્યા છે એમ હું ધારું છું. છેલ્લે ઉગ્રવરના મહાન પદિત બેકનના રૂબોય શર્ટ્સ દોરીને આગળુ બાપખ સમાપ્ત કરીશ.

— ૧૧૧ —

“ધાર્તરિક બર્ગ અથવા સત્તાના કીર્તિતઓ કરતા બુદ્ધિ અને વિદ્યાની કીર્તિ અમર રહે છે જો આપણે જોઈએ. હોમરની કવિતા એક અશ્વર અથવા રાબ્દના નાશ શિવાય પચાસ સતકો સુધી અખડિત રહી રહી છે. તે સમયમાં કેટલા મહેસો, મંદિરો, કિલ્લાઓ, અને સહેરો પડી બાગીને નષ્ટ થયાં છે! સામર્ય, સીકેદર, સીડર અથવા તેમનાથી પછીના મનવના પણ રાજ્યો અથવા મહાપુરુષોના ખરો બિચો અને પુતળાંઓ મળી આવવા સુરેલ છે; કારણકે અસત્ત્વ આટલા વર્ગો સુધી ટપા શકે નહીં. અને નકરમાં ખરી સચવતા અને સત્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં નથી. પરંતુ મનુષ્યની વિદ્યા અને જ્ઞાનના પ્રતિબિંબ પુસ્તકોમાં અમર રહી રહે છે, તેમને કાળના હાથે નાશ થવાનો ભય હોતો નથી, અને તેનો પારવાર પુનઃકાર થઈ શકે છે.”

માન, આ! અથવા દમ શનક્રાતા લય પછી પણ ધૂળથી ખેરલી છાજલીઓ ઉપરથી તેમજ કોટલીથી ગ્રંથો અને હનગેઓમાંથી ગ્રેવિંદ, સોગંદ, નાગાર્ચુન, રાગચંદ, રવ-ચંદ, બંદર, અને અન્ય રમણિયાના આગાઓ લેખની મિલ વિદ્યાનો અભ્યાસ સુધી ન દેવાની અર્ચાનીન દિવંદો આગ્રહપૂર્વક વિનમિ કું છે. મદારી સમક્ષ એકવિત થયેલા મદા-

સના સુવકચ્છેને જોઇને ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં થઇ ગયેલા નામગાળુનું નામના પ્રખ્યાત રસાયનીની ઉત્સાહી પ્રાર્થનામાં સામેલ થવાનું મને થાય છે:—

“હે દેવી ! આર વર્ષ સુધી ત્હારા મંદિરમાં મહે ત્હારું પૂજન કર્યું છે મ્હારી મેવાથી ત્હને સંતુષ્ટ કરી શક્યો હોઉં તો, આ ત્હારા ભક્તને અમૂલ્ય રસવિદ્યાનું જ્ઞાન આપ.”

પ્રાચીન સમયમાં આ વિષયના અભ્યાસ માટે ઝોઝામાં ઝોઝા આર વર્ષની જરૂર સ્વીકારાઇ હતી, તો આપણા સમયમાં તે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને કેટલા પધ્ધતિ વધારે વર્ષ જોઇએ ? પ્રજાઓના બંધિયના નિર્ભાણ કરવાની શક્તિ અત્યારે રસાયન વિદ્યામાં છે અને તેના ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસને લીધે જ જર્મનીએ પૃથ્વીના સમગ્ર રાજ્યોમાં ઇર્ષ્યાજનક સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરંતુ, વિગ્નનભક્તિની ખાતર જ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો, અને સ્વાર્થને માટે વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ કરવો એ બે ભિન્ન વસ્તુ છે. કુદરતનાં ગુપ્ત અને ગૂઢ નિયમોનું જોધન કરતાં જ વિજ્ઞાનના ખરા ભક્તને અપરિમિત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. હું એક પણ સુધી પણ મિલનના જેવા પુલક અવાજનો કાણુ ધરાવી શકતો હોત તો કહેત કે આપણી પ્રજા આગસ્ટ, મેંડ અને સિથિંગ નથી, પરંતુ ચપ્પસ, બુદ્ધિમાન અને તીવ્ર-સ્વભાવ, નવી શોધો કરવાને શક્તિમાન, સક્ષમ વાદવિવાદમાં કુશળ, અને મનુષ્યની શક્તિના હિંચામાં હિંચા શિખરો સુધી પહોંચી વળવાને સમર્થ છે. આપણા પૂર્વજોએ સર્વથી ગહન તત્ત્વ વિદ્યામાં ધણી જ પ્રાચીન સમયમાં એટલું તો ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું કે શ્રીકૃષ્ણકૃષ્ણની મૂળસ્થાપક ગણાતો પાંદરાજોરસ પણ આ દેશના પ્રાચીન તત્ત્વચિંતકો પાસેથી ધણું શીખ્યો હતો એમ માનવાને વિદ્વાન ટીકાકારો સર્વજન કરજો અતાવે છે.

આ પ્રાચીન દેશને વાદમીકિ અને વ્યાસ, કાશિપસ અને ભ્રમણિ, શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય, નાગાર્જુન અને યશોધાર, વરાહમિહિર અને હારકર, રામ-મોહનરાય, કેશવચન્દ્ર અને વિવેકાનન્દ જેવા મહાપુરુષોની જન્મભૂમિ આપણા પ્રાચીન દેશમાં જ પસંદ કરવામાં સર્વગામી ઈશ્વરનો કાષ્ઠાણુ ઉદ્દેશ નથી એમ તો કહી શકાય નહીં. આ ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવામા ત્હમે, નવા યુગના સુવકો, ત્હમારો ભાગ ભજવવામાં ખચ-કારો નહીં એવો હું વિશ્વાસ રાખું છું. પ્રજાઓના સમુદયમાં આપણી પ્રિય દેશ ગૈયાને, યોનાનું શિર ઉઠું, રાખી શકાય તેવું યોગ્ય સ્થાન મળશે કે નહીં તેનો આધાર, પ્રાચીન સમયના ઉત્કૃષ્ટ અને કીર્તિમંત કાળની પેઠે બંધિયમાં પણ, ત્હમારા ઉપર અને ત્હમારા પરાક્રમે ઉપર જ રહેશે.

ચાપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ. *

હરખાઈનું માનસશાસ્ત્ર.*

(૧) કેળવણી અને માનસશાસ્ત્રનો સંબંધ.

કેળવણીના ઇતિહાસમાં રૂસો, પેસ્ટોલોક્કો, અને ફ્રાઈબેને જે માન આપવામાં આવે છે, તેવું જ માન જર્મન તત્ત્વવેત્તા અને માનસશાસ્ત્રી હરખાઈને મળે છે. મનુષ્યજીવનનો જે હેતુ હોય તે જ હેતુ હરખાઈને કેળવણીકારનો હોવો જોઈએ, એ વિચાર ઉપરથી તેણે ચારિત્રનો વિકાસ એ કેળવણીનો ખરો હેતુ ગણ્યો છે. આવી રીતે આપણને કેળવણીનો હેતુ નક્કી કરવાને માટે નીતિશાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, ત્યારે કેળવણીની પદ્ધતિ માટે હરખાઈને માનસશાસ્ત્રના નિયમની અગ્રણી સિદ્ધિ કરી છે. માનસશાસ્ત્રની તેની શોધોથી તેને વિશેષ વેગ મળ્યો છે, અને જ્ઞાનની અને વૃદ્ધિની જે સિદ્ધાંત હરખાઈને રસીકાર્યો છે, તેનાથી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અસાધારણ અસર થઈ છે. જેની રીતે રૂસો, પેસ્ટોલોક્કો અને ફ્રાઈબેને જુદી જુદી વિચારની શાખાઓ રચવાઈ છે, તેની જ રીતે હરખાઈની પણ શાખા જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને અમેરિકા અને જર્મનીમાં તેના ગાર્ગલિયા મળ્યા છે. ત્યાં શિક્ષણ-પદ્ધતિ તેના સિદ્ધાંત મુજબ જાગૃતગર્ભથી તે ઠંડા યુનિવર્સિટી સુધી આપવામાં આવે છે. હરખાઈના સિદ્ધાંતની આવી અસાધારણ અસરને લીધે તેના વિચારના વિવેચન માટે અત્યાર સુધીમાં પ્રધુળ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે. આ કારણને લીધે તેની, માનસશાસ્ત્ર સંબંધી શી કંપના હતી, તેનું નિરૂપણ કરવાની જરૂર છે. રૂસોએ તેના ઐગિશ્વર નામના પુસ્તકમાં કદરતને અનુસરી કેળવણી આપવાને માટે જે આચર્યો હતો, તે ઉપરથી કેળવણીના ઇતિહાસમાં જાળકની સંજિતાના વિચાર ઉપર પહેલવહેલી રીતે ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. જાળકના મનની શક્તિ જે રીતે વધે છે તે નિયમને અનુસરી, શિક્ષણપદ્ધતિ રચાવવી જોઈએ એ વિચાર રૂસોએ પ્રચલિત કર્યો, તે પહેલાં શિક્ષકો વિષય ઉપર જ ધ્યાન આપતા હતા. જે વિષય શિખવવાનો હોય, તેની તૈયારી ઉપર ખાસ લક્ષ્ય દેવાયતી, તે જાળકના જાળકથી થકણ થકે કે નહિ તેનો ભાગ્યે જ વિચાર થતો હતો; પણ જ્યારથી જાળકના મનના વિકાસનો વિચાર કેળવણીના કાર્યમાં મુખ્ય જાગ્યો છે, એ વિચાર રવીન્સકારવામાં આવ્યો છે, ત્યારથી કેળવણીના હેતુ અને તેના સ્વરૂપમાં મોટો ફેરફાર થયો છે. જેને આપણે હાલની કેળવણી કહીએ છીએ, તે જાળકના વિકાસને ઉદ્દેશી રચવામાં આવી છે. આ કારણને લીધે શિક્ષના મનની શક્તિ, અને તેની વૃદ્ધિના નિયમનો વિચાર વિશેષ થાય છે અને તેને અનુસરી જ કેળવણીના ખરો માનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનને આધારે રચવામાં આવ્યો છે, જેમ દરેક ધર્માધારીને તેના વિષયનું જ્ઞાન અને તેનો અનુભવ આવશ્યક છે, તેવી જ રીતે શિક્ષકને પણ જરૂર છે. સ્વાસ્થ્યને જુદા જુદા લાકડાના ઘુણુ બંધવા પડે છે, ખેડૂતને જમીનતળના ઘુણુ, ખાતર, ખી, હવા વગેરેનું જ્ઞાન જરૂર છે, તેની જ રીતે

શિક્ષકનો વિષય મન છે અને તેથી તેણે મનનાં લક્ષણ, તેના સ્વરૂપ અને તેના વિકાસના નિયમ જાણવા જોઈએ. દરેક વખતે શિક્ષક અમુક પ્રકારની અસર બાળકના મન ઉપર ઉપજાવે છે; પણ તે અસર કેવા પ્રકારની થાય છે તે જાણવાને માટે માનસશાસ્ત્ર મદદ કરે છે. આવી રીતે કેળવણીની પદ્ધતિ અને વિષયની પર્મદંડી માનસશાસ્ત્રના આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે.

(૨) બુદ્ધિ અને વિચાર.

શિક્ષકનો વિષય મન હોવાથી તેને તેના જ્ઞાનની ખામ જરૂર છે, એ માધારણ રીતે કયું કરવામાં આવે છે; પણ માનસશાસ્ત્રમાં જે નિયમ આપવામાં આવ્યા હોય છે, તે સામાન્ય હોવાથી, વેલવારમાં તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. બાળક એ જોઈ પામતું પ્રાણી છે અને દરેક બાળકમાં કંઈક વિશેષતા હોય છે, તેથી સામાન્ય નિયમનો તિરસ્કાર ઘણા શિક્ષકો કરે છે. તેઓનું એવું માનવું છે કે અનુભવ એ આવા પુસ્તકી જ્ઞાન કરતાં વધારે વિષયગી છે. વળી માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં જોઈ હોવાથી ઘણા શિક્ષકો જાતિ અનુભવ ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. અમુક બાળકના વ્યક્તિત્વ જોઈને તેની ખાસીઅતતુ જ્ઞાન, શિક્ષકને તેના કાગમાં ઉપયોગી નિવડવાથી, તેઓ વહેવાર માનસશાસ્ત્રને પર્મદ કરે છે. આપુ માનસશાસ્ત્ર હરબાર્ટનું છે. પણ તેનું અવસોદન કરતાં પહેલાં, માનસશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં હરબાર્ટનું શું સ્થાન છે તે જોવું જોઈએ.

કેળવણીની આશ્રમમાં મનની શક્તિ મેળધે એ મત હાલમાં પ્રધાન છે. એક લોકોનો અને બીજો કૅન્ટનો. લોકોના સિદ્ધાંત મુજબ મન એ જન્મથી ચોખ્ખુ ચદ હોવાથી આપણું સર્વ જ્ઞાન અનુભવ રૂપી ક્લામથી તેના ઉપર જે લખવામાં આવે છે તેને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન એ જ આપણી બુદ્ધિનું ખડું તત્ત્વ છે. ઇન્દ્રિયદ્વાર જે મંદકાર પડે છે તેની વ્યવસ્થા બુદ્ધિ કરે છે, પણ બુદ્ધિમાં સ્વતઃ કંઈ ક્રિયાશક્તિ નથી. આપણા જે જે માનસિક ભાવ, વિચાર, અથવા સામાન્ય નિયમ છે, તે બધા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિસ્તાર અને ફેરફારથી બનેલા છે. કૅન્ટના સિદ્ધાંત મુજબ, જાલ જન્મતાં સુરુણુ બુદ્ધિની ક્રિયા મિત્રાય અંધ, અને પૃથક્ પૃથક્ હોવાથી, તેમના એકલાથી કંઈ જ્ઞાન મળી શકતું નથી. બુદ્ધિની સ્વતઃ ક્રિયાશક્તિની જ્ઞાન ગંપાદન કરવામાં ખાસ જરૂર છે, એમ કૅન્ટે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

લોકોના સિદ્ધાંતની અસર શિક્ષકવર્ગમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે, પણ તેની સાથે કૅન્ટનો બુદ્ધિની ક્રિયાનો સિદ્ધાંત ફેળવ અને તેના અનુયાયીઓ વિશેષ આમહથી સ્વીકારે છે. લોકોના વંશજ તરીકે તે સિદ્ધાંત હરબાર્ટમાં નવીન સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે. આવી રીતે હરબાર્ટ અને ફેળવના અનુયાયીઓની શિક્ષણપદ્ધતિને જોઈ તેમની બુદ્ધિની ક્રિયા મેળધી વિચારના ફેરફારને લીધે નક્કી થાય છે.

હરબાર્ટે માનસશાસ્ત્રમાં મનોબાવનું ચથાર્ય સ્વરૂપ માપથી નક્કી કરવાને માટે ગણિત.

તેના પરિમાણનો ઉપયોગ કરવાનો મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય છે, પણ તે વિષય શૂદ્ધ હોવાથી, માનવી
 હવે પછી આને તેના વિસ્તાર સંબંધીની તેની શીઘ્ર શિક્ષણમાં ઉપયોગી હોવાથી તેનો વિચાર
 કરવો ઠીક છે. ઘણા વખતથી વિદ્વાનોએ જુદાં જુદાં અર્થોમાં સ્વીકારેલું હોવાથી મનમાં વિચાર
 કેવી રીતે આવે છે, આને તેનો સંયોગ કેવી રીતે થાય છે તે પ્રશ્ન ઉપર તેમનું ચિંતન બેઠાયું
 હતું. “હું ચિંતન કરું છું તેથી મારું અસ્તિત્વ છે” હકારેલું એ વાત જુદાં જુદાં નૈસર્ગિક
 અસ્તિત્વ આપે છે, પણ હકારે એમ જ નહિ, પ્રતિક્રિયા-પ્રતિબદ્ધન કરે છે, તેમ જોઈ
 આપણા સર્વ વિચાર જેમ આપણે જાણીએ છીએ તેમ જાણીએ છીએ (જેમ આપણે જાણીએ છીએ)
 તેનું જ મોન જ મનુષ્યને મળે આપણે જાણીએ છીએ આમ યત્ન કરીએ સંસ્કાર (Samskara)
 છે એમ સિદ્ધ કરે છે. આવી રીતે જોઈ જુદાં જુદાં અર્થોમાં સ્વીકારેલું પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના
 વિસ્તારથી ઉદ્ભવે છે એવું સીધીત કરું; પણ તેણે જુદાં જુદાં કિયા અનુક્રમમાં સ્વીકારેલી હતી.
 હરખાઈ તો વિચારનું જ અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. તેના મત મુજબ જુદાં કે આપણા જેવાં
 તરવની કંઈ કિયા નહિ હોવાથી, આપણું મન કેવળ વિચારના સંયત્ત રૂપ છે. તે જુદાં જુદાં
 જુદાં જુદાં શક્તિ જેવી કે વિચાર, કલ્પના, વિવેક, ક્રાંતિ વગેરેને મળતો નથી; એટલું જ
 નહિ પણ આપણા જ્ઞાનના વિકાસમાં જુદાં જુદાં કિયાને કંઈ પણ અવકાશ નથી. આથી જોઈ
 હરખાઈ વિચારની (Intention) મદદથી આપણા જ્ઞાનની મર્મ પ્રક્રિયા સમજાવે છે; ત્યારે પ્રશ્ન
 એ થાય છે કે તે આત્મા કે જુદાં જુદાં કંઈ તરવ સ્વીકારે છે કે નહિ. હરખાઈ આત્માને
 સ્વીકારે છે પણ તેનામાં કોઈ પણ પ્રકારની કિયા કે પ્રતિક્રિયા મળતી અંદરના વિચાર
 ઉપર કરવાની નથી. તેનું કેવળ અસ્તિત્વ હોવાથી તે એક દૃશ્ય વસ્તુ તરીકે રહે છે.
 ત્યારે બીજા વિદ્વાનો વિચારની પ્રક્રિયા જુદાં જુદાં કિયાથી સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે
 હરખાઈ વિચારની કિયાથી જુદાં જુદાં જુદાં કરે છે. જોઈ જુદાં જુદાં કિયાશક્તિ સ્વી-
 કારેલી હતી, તે પણ હરખાઈ કણુલ રાખતો નથી. તેના મત મુજબ બાહ્યજગત સાથે
 સંબંધમાં આવવાની જે શક્તિ જુદાં જુદાં છે તે સિવાય કંઈ પણ માનસિક કિયા જુદાં કરી
 શકતી નથી; કારણ કે જુદાં જુદાં કંઈ પણ અનુક્રમ કરવાની કે ઉત્પાદન કરવાની શક્તિ
 નથી. મનની અંદર વિચાર તેમની મરજી મુજબ આવે કે જામ તેમને રોકવાની કે પાદ
 વાવવાની કંઈ પણ શક્તિ જુદાં જુદાં નથી. જોઈ રીતે હરખાઈ વિચારના વિસ્તાર તથા
 તેના સમજાવે જ જુદાં કરે છે; કારણ કે જુદાં જુદાં સ્વરૂપમાં કંઈ પણ જાતના વિચાર,
 ધ્યાન, વશણ કે કિયા હોતી નથી, આવી રીતે જુદાં કેવળ અસ્તેષ રૂપ છે.

જો જુદાં જુદાં અર્થો દૃશ્ય સ્વરૂપ સ્વીકારવામાં આવે, તો વિચારના એકીકરણ, આને
 વિસ્તારની જે કિયા થાય છે, તે જોઈ લીધે છે તે કંઈ ઉદ્ભવે છે; પણ હરખાઈ તો વિચાર-
 ને જ કિયાવાળું માને છે. જે કિયાશક્તિ જુદાં જુદાં હતી તે શક્તિ વિચારને આરોપવાથી
 જ્ઞાનના વિસ્તારનું કામ કરણ થઈ જાય છે. હરખાઈના પુરૂષાત્મીયો વિચારની જે ચેતન-
 શક્તિ અનુક્ર માનસિકશક્તિ જુદાં જુદાં આરોપતા હતા તે વિચારની ચેતની છે એમ તે માને
 છે. વિચારની કિયાશક્તિ વગર જુદાં જુદાં પણ કંઈ શક્તિ સંભવતી નથી. આવી રીતે વિચાર-
 ની કંઈ પણ અસર જુદાં ઉપર થતી ન હોય એમ હરખાઈનો વિચાર જાણાય છે. પણ

ખરી રીતે તો વિચારની અસર તેના ઉપર થવા વગર રહેતી નથી; કારણકે જે વિચાર મનમાં એક બખત આવ્યો હોય છે, તેનાં સ્કામે તેને કઈ પ્રતિક્રિયા કરવી પડે છે, જેથી જ્યારે તે વિચાર ફરીથી મનમાં ઉત્ભવે છે, ત્યારે પ્રથમના કરતાં બુદ્ધિનું સ્વરૂપ બુદ્ધિ જ હોય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે તો પણ બુદ્ધિને નિષ્ક્રિય માનવાથી તે વિચારના વિકાસમાં તેનું સ્થાન ધણું જ ઊંચું ગણે છે. ભિન્ન ભિન્ન વિચારોના જે ઝડપે આપણા મનમાં થાય છે, તેને માટે તે એક કેવળ ક્ષેત્ર હોય એમ તેને માનવામાં આવ્યું છે. કુઠામાં વિચાર ચેતન હોવાથી અને બુદ્ધિ કે આત્માની ક્રિયા નહિ જેવી હોવાથી, તેનું કેવળ અસ્તિત્વ જ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ખરી ક્રિયાશક્તિ બુદ્ધિમાં હોવાને બદલે વિચારમાં આશેપવામાં આવી છે.

આત્મા કે બુદ્ધિના સંબંધમાં હરબાર્ટની કલ્પના શી છે તે જોવા પછી, જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરી રીતે થાય છે તે જોઈએ. વિચારનું વાસ્તવિક પ્રભવસ્થાન બાહ્યજગતનો સંસર્ગ છે. બુદ્ધિની દૃઢરૂપ સ્થિતિને લીધે રૂક્ષ મન બાહ્યસંપર્કમાં બનતા બનાવ અને દેખાવના સંબંધમાં આવે છે. બાહ્યજગતમાંથી ઉદ્ભવતાં સ્ફુરણથી જે છાપ મન ઉપર પડે છે તેને લીધે પ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન થાય છે, અને જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન પ્રત્યક્ષ એકત્ર થાય છે ત્યારે જ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આવી રીતેના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને વેદન (perception) કહે છે. 'ચોપડી' 'ઝાડ' 'ઘડો' વગેરે પદાર્થનું જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયદ્વારા થાય છે તેને ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન અથવા વેદન કહી શકાય છે. આવી રીતે જ્યારે અનેક વેદનના સામાન્ય ધર્મ નક્કી કરી એક બાવાત્મક કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેને સામાન્ય કે વિચાર કહેવામાં આવે છે; પણ સાધારણ રીતે કોઈ પણ પ્રકારના ઇતિ-જ્ઞાનને પણ વિચાર કહેવામાં આવે છે. આવા બહોળા અર્થમાં વિચાર શબ્દ આ નિબંધમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. અને હરબાર્ટે પણ કોઈ પણ પ્રકારના ઇતિ-જ્ઞાનને વિચાર (Idea) કહે છે. તેના સિદ્ધાંત મુજબ વિચારમાં ચેતન-શક્તિ હોવાથી તેઓ મનમાં અભરધાન માટે એક બીજા સાથે દરિદ્રાષ્ટ કરે છે. આપણા ચિત્તમાં વિચારપ્રવાહ નિયમિત રીતે ચાલેલો ચાલ્યો કરે છે, પણ તેમાંના દરેક વિચાર સરખી રીતે આપણું ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. જે વિચારનું બળ વિશેષ હોય છે તે આગળ પડતો માલમ પડે છે. મનમાં વિચારની જે ક્રિયા થાય છે તે સમજવાને માટે અમુક સ્થૂલ કલ્પનાની જરૂર છે. જે બુદ્ધિને આંપણે ધ્રુમટની કે મોળની ઉપમા આપીએ, તો દરેક વિચારની અભિલાષા ધ્રુમટના કે મોળના સિખર ઉપર પહોંચવાની હોય છે એમ જણાય છે. જે બાબતનો આપણે વિચાર કરતા હોઈએ છીએ, ત્યારે તે આપણા મનમાં આગળ પડતી કે મધ્યમાં હોય એમ માલમ પડે છે, તેથી જ્યારે વિચાર ધ્રુમટના સિખર ઉપર આવી શકે છે ત્યારે બુદ્ધિને તે આજ્ઞ થાય છે, અને તેને તે તરફ વિચાર આકર્ષી શકે છે. પણ જે ધ્રુમટના સિખર ઉપર વિચારથી ના આવી શકાય, અને તેથી થોડે નીચે પણ તેને સ્થાન મળે છે, તો પણ તે તેને લાબકારક છે. જ્યારે વિચારનીચે રહે છે ત્યારે તે શિથિલ અને અસ્પષ્ટ રહે છે. પણ વિચાર છેક નીચે હોય છે ત્યારે તે જાણે ચિત્તની મર્યાદા બહાર હોય એમ લાગે છે. ખરી રીતે તો વિચારના સતત કસકસે લીધે તેમની

સ્થિતિમાં ધણે ફેરફાર થાય છે. જે સંસ્કાર શરૂઆતમાં દૃઢ અને આગેદુલ્ય હોય છે તે યોગ્ય વખત પછી મંદ થઈ જવાથી અગાત સ્થિતિએ પડેલો છે, અને જે વિચારની છાપ ધણી વખત સુધી અસ્પષ્ટ અને મંદ થઈ ગઈ હોય છે તેનો કામચલાઉ સ્પષ્ટ અને સચોટ ખ્યાલ આવે છે. અગમ્ય કારણને લીધે વિચારની ઉત્પત્તિ પાતલ આવી રીતે થાય છે, પણ હુરખાઈની પરિભ્રામાં કહીએ તો તેનું કારણ ધ્રુમટનું શિખર જે વિચારને મળે છે તે આપણું ધ્યાન ખેંચી શકે છે, અને જે વિચાર ચિત્તની મર્યાદામાં છેક આવે હોય છે તે જાણે આપણે ભૂલી ગયા હોઈએ એમ લાગે છે. ચિત્તક્ષેત્રમાં આગળ આવવાને માટે વિચાર-સમૂહમાં જે ઝળેડો ચામે છે, તેને લીધે તે ક્ષેત્રના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: એક જ્ઞાત અને બીજો અજ્ઞાત. જે વિચાર અજ્ઞાત દેશમાં હોય છે તે ખરી રીતે જ્ઞેતાં તદ્દન અજ્ઞાત કે અદશ્ય હોતા નથી, પણ અમુક પ્રમંથે અમુક સંજોગોને લીધે તેમનું મળ એમણું થઈ જવાથી તેઓ નિર્ઠર હોય તેમ પડ્યા રહે છે, તો પણ તેમની અસર માનસિક જીવન ઉપર થાય છે. કેટલાક વિચાર સ્પષ્ટ અને આગળ પડતા શા કારણથી હોય છે તે હવે જોઈએ.

જ્યારે મનોભાવ અવિજ્ઞાત દશામયી, પહેલીવાર જ્ઞાત દશામાં આવે છે, ત્યારે તેની ઇચ્છા સુદ્ધિપી ધ્રુમટના શિખર ઉપર જવાની હોય છે. તે વખતે તે બીજા ત્રિયાત્રી સાથે જોળખાણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. જે બીજા વિચાર સાથે તેનો દૃઢ પરિચય હોય છે, તો જ તે યોગ્ય વખત ત્યાં રહી શકે છે, નહિ તો તે નીચે પડી જાય છે. જ્યારે મનોભાવને મળના બીજા તેવા મનોભાવ હોય છે, ત્યારે તે તેમની સાથે ત્રિયાત્રી બાધી શકે છે, પણ ઘણી વખત ત્યાં તેના વિશેષીએ હોવાથી તેને ત્યાંથી બહાર કાઢવાને સખત પ્રયત્ન થાય છે વિચારને જે આવી રીતે ઝળેડો ચામે છે, તેમાં જો તેનું બળ વિશેષ હોય છે, અને તેના મળતીઆતી મંખ્યા સાગી હોય છે, તો તેને માત્ર સ્થાન મળે છે. ઘણી વખત જે વિચાર પહેલીવાર આગળ આવે છે તે યોગ્ય જ વાર ટકી શકે છે, કારણકે તેના મિત્રો યોગ્ય હોય છે અને તેના હુસ્મનની મંખ્યા ઘણી વધારે હોય છે. આવી રીતે તેવા વિચાર ઘણા વખત સુધી અવિજ્ઞાત સ્થિતિમાં પડી રહે છે. અને તેને નિષ્ક્રિય વિચાર કહે છે; પણ જે વિચારનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ઝટ આવી શકે છે તેને ક્રિયાવાન કહેવામાં આવે છે.

પ્રાણી અને મનુષ્ય સૃષ્ટિમાં જે એક મહાન બેદ માવજ પડે છે તે બ્યવસ્થિત અને સંબંધ-પૂર્વક જાનના છે. પ્રાણીના મનમાં છૂટક છૂટક વિચાર ઉદ્ભવે છે, અને વધારેમાં વધારે ટેવને લીધે તેમના વિચારમાં સ્થળ-મંબંધ જોવામાં આવે છે. જેને કાર્યકારણ શોધવાની નિમિત્ત કહે છે તે તેમનામાં નથી જ્યારે વિચારનું સાદર્ય નિહાળવામાં આવે છે ત્યારે કાર્ય-જો નિયમ માલમ પડે છે. પણ આવી શક્તિને માટે જ્ઞાન ધણું બ્યવસ્થિત હોવાની છે. જંગલી માણસના વિચાર પ્રાણીના કરતાં વધારે મંબંધપૂર્વક હોય છે અને તેના રેલા માણસનું જ્ઞાન વધારે બ્યવસ્થિત હોય છે. વિચારની ક્રિયાને બીજા શબ્દોમાં શા. જેમનો અસ્પર્શ સંબંધ જોડેલો તે છે. આવી રીતે આપણું જ્ઞાન બ્યવસ્થિતિ છે. તેની રીતે તેમની ના જુદા વિચારસમૂહનો મંબંધ જોડવામાં આવે તો તે બાળતનું જ્ઞાન રીતે કહે વ તેમની

વધારે દંડ થાય છે, અને તેથી તે જલદીથી યાદ આવી શકે છે. આગળ ઉપર વિચારની જે ક્રિયા નિરૂપણ કરવામાં આવી છે, તેમાં તે જે ખીજા વિચારનું પિછાન કરે છે તે તેની સાથે સંબંધ જોડવાની ઇચ્છાથી પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે અસુષ્ક વિચાર મનમાં પહેલીવાર ઉદ્ભવે છે ત્યારે તે તેના જેવા ખીજા વિચારની સાથે મિત્રાચારી કરે છે, અને જ્યારે ફરીથી આગળ આવવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે તેના મિત્રો સાથે આગળ વધે છે. ગાદ પરિચયવાળા વિચાર તે તેના સંગ મુશ્કેલીમાં પણ ઊડી દેતા નથી. આવી રીતે મજાતા વિચારની એકતાને વિચાર સમૂહ કે સંવેદન (appceptive mass) કહેવામાં આવે છે.

(૩) સંવેદન (appception)

આત્મા કે જીવિના સ્વરૂપ અને વિચારની ક્રિયા વિષે દરજાદેનો શ્રી સિદ્ધાંત છે તે જોવા પછી, આપણા મનમાં બિન્ન બિન્ન વિચારસમૂહ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે જોઈએ. વિચારના ત્રણ પ્રકાર ગણવામાં આવે છે. (૧) સજાતીય (૨) વિજાતીય અને (૩) વિરુદ્ધ. જે વિચારના ગુણ એક ખીજાને મજાતા આપે છે તેને સજાતીય કહે છે ખાંડનો અને ગોળનો સ્વાદ સજાતીય છે, પણ ગળપણ અને તીખાસનો ગુણ વિજાતીય છે. તેમ છતાં અને ગુણ સ્વાદની સામાન્ય કોટિમાં આવી શકે છે, તેથી તેમને સજાતીય અને વિજાતીય એવી મંદા આપી છે. પણ ગળપણ અને ચોરસ એ વિચાર વચ્ચે કંઈ માત્ર નહીં હોવાથી, તેઓને વિરુદ્ધ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે જુદા જુદા વિચાર જીવિની સમક્ષ એક ખીજા ઉપર પ્રતિ-ક્રિયા કરે છે, ત્યારે તેમના સમૂહ તેમના મંત્રધને લીધે બંધાય છે. સજાતીય વિચારનો આવો સમૂહ બંધાય છે ત્યારે મનમાંથી તેમને ખસેડવાનું કંઈ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ખાંડ, ગોળ, મધ વગેરે સ્વાદિત વસ્તુનો જ એકજ અનુભવ થાય છે, તે 'ગળપણ'નો સજાતીય વિચાર; પણ વિરુદ્ધ વિચારની આવી રીતે એકતા હોતી નથી. સજાતીય વિચાર-સમૂહમાં અન્ય વિચાર સમાર્પિત થાય છે, પણ વિરુદ્ધ વિચારનું એમ સંપૂર્ણ હોય છે, કારણકે ગળા વસ્તુનો વારંવાર અનુભવ થવાથી તેના વિચાર વધારે દંડ થાય છે અને એકમરખો જ અનુભવ હોય છે, પણ વિરુદ્ધ વિચારના સમૂહમાં જુદા જુદા વિચાર, એક ખીજા માથે અનુભવવામાં આવ્યાથી, તેઓ સાથે સાથે ગ્રાહ્યાર્પિત થાય છે. નારંગી જોતાની સાથે તેના રંગ, આકાર, સ્વાદ વગેરે ગુણ યાદ આવે છે. તેના જુદા જુદા વિચારોને જે એકજ અનુભવ થાય છે તેને 'નારંગી' કહેવામાં આવે છે અને તે મંત્રીય વિચારનો સમૂહ છે.

વિજાતીય વિચારની ક્રિયાથી મનમાં જે અસર થાય છે તે કંઈ જુદા જ પ્રકારની છે. તેમના એક ખીજા સાથે મંયોગ થતો નથી, પણ તેમના ક ધર્મને લીધે તેઓ એક ખીજા સાથે કસક કરે છે. જ્યારે ખટારનો અનુભવ થાય છે ત્યારે ગળપણનો વિચાર ઇચ્છા થાય છે, પણ બંને વિચાર એક વખત અનુભવવામાં આવતા નથી. જાનની મર્યાદામાંથી એક ખીજાને ખસેડીને અમ્મ રચાન મેળવવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે; અને જે વિચાર વિશેષ સ્પષ્ટ અને બહુવાન હોય છે તે જીવિ સમક્ષ આવી શકે છે, ત્યારે અન્ય વિચાર ઇચ્છા

નય છે. આવી રીતે વિચારની ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાને લીધે તેમના સમૃદ્ધ મનમાં બંધાય છે. બુદ્ધિનો વિકાસ જુના વિચારસમૂહનો વિસ્તાર કરવાથી અને નવીન વિચારસમૂહ સંપાદન કરવાથી થાય છે. જ્યારે સરખા વિચાર અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ વધારે દૃઢ થાય છે, પણ તેમાં જે ભેદ હોય છે તેને લીધે તે વિચારનું સ્વરૂપ વિશેષ મંદીરૂં થાય છે; અને તેને લીધે જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે. અનેકતામાં એકતા જે તરવરનનો સિદ્ધાંત છે તે જ્ઞાનના વિકાસમાં પણ સારી રીતે લાગુ પડે છે. જે બાબત તદ્દન નવી હોય છે, તેની અસર થતી નથી; કારણકે જૂના વિચાર સાથે તેનું કંઈ પણ સાદૃશ્ય નહિ હોવાથી, તે અમાત્ર થઈ પડે છે. તેમ જ જે બાબત સારી પેઠે જાણીતી હોય છે તેની અસર પણ મન ઉપર થતી નથી; કારણકે આદ્ય પરિચયને લીધે કંઈ પણ નવીનતા જોવામાં આવતી નથી. તેથી કેવળ ભેદ તેમ જ કેવળ અભેદ એ જ્ઞાનના વિકાસમાં હાનિકર્તા છે; પણ ભેદમાં અભેદના ધરને અનુસરવાથી જ બાળકથી માંડીને મહાન પકિત સુધી તેઓ તેમના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરે છે. હરખાર્ટના સિદ્ધાંત મુજબ જ્ઞાનનું કુદાનું આવી રીતે વધારનું એ શિક્ષણનો હેતુ છે. શિક્ષણશાસ્ત્રમાં જે ધોરી નિયમ જાણીતા ઉપરથી અનુપયા ઉપ રજૂ કરવાનો છે તે પણ આ જ નિયમ છે.

બાળકને જ્યારે કોઈ નવીન વસ્તુનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે તે જાણવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. જે જે વસ્તુનો પહેલાં તેને અનુભવ થયો હોય છે તેની મદદથી તેનો અર્થ તે કરે છે. જે તે વસ્તુ તદ્દન નવી હોય તો તે ગમત્તમ છે; કારણકે તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કેવી રીતે અવરિચિત કરવું તે તેને સુઝતું નથી. પણ જો તેમાં કંઈ પણ મળતાપણું તે જુએ છે, તો તરત જ તેને તેનું નામ આપે છે. જ્યારે બાળક પહેલીવાર ‘બાઇસીકલ’ જુએ છે ત્યારે જો તેના જોવામાં કોઈ એક પેડુ આવ્યું હોય છે, તો તે તરત કંઈ સમજી શકે છે, પણ તે વસ્તુ તદ્દન નવીન હોય છે તો તે અગ્રપટ લાગવાથી તેનું ધ્યાન ખેંચી મકાન નથી. આવી રીતે આપણે નવીન અનુભવને જૂના સાથે જોડી જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરીએ છીએ. ‘બાઇસીકલ’ અને ચૈડાના અનુભવમાં જે કંઈ સરખાપણું હોય છે, તે બાળક ધ્રુવજ કરે છે પણ જો તેમાં વિશેષ ભેદ વિરોધ જોવામાં આવે છે, તો તેના વિચારનો સંયોગ અપૂર્ણ રહેવાથી માનસિક ક્રિયા ત્યાં અટકી જાય છે. જ્યારે વિચારની એકતા (Law of Mental Harmony) ની ક્રિયા આવી રીતે અટકે છે, ત્યારે નિરાસા ઇતેભરી કેતુદલતા જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો અનુભવ આપણને દરેક પ્રમંથે થાય છે એક ગામડીઓ પહેલીવાર ‘કમાર’ પ્રાણી જુએ છે, તો તેને તે એક જાતનું શિયાળ કે તે એક કનરા જેવું ગજુશે, પણ જ્યારે તે તેને નિહાળી જોશે, ત્યારે તેનામાં જે ભેદ છે તેથી તેનું મન તેને અવરિચિત રીતે બજવાને તરફસરે; અને ત્યાર પછી તેનામાં જે વિશેષ નવીનતા જોશે તેને કારણે તેને એક જુના પ્રકારનું પ્રાણી ગણશે.

મનુષ્યજ્ઞાન મંદપૂર્વક હોય છે એ બાબત વિશે આગળ કંઈક કહેવામાં આવ્યું છે.

પણ તે સંબંધ કેવી રીતનો છે તે વિષે માનસશાસ્ત્રીઓએ કેટલાક નિયમ બાંધ્યા છે. તેમાં સ્થળ સાદૃશ્ય અને કાર્યકારણનો સંબંધ મુખ્ય છે. અથવા તેને સાદૃશ્યના નિયમ (Law of Association) કહે છે. અમુક મનોભાવ ખીજા તેના મનોબ્યાપાર સાથે અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે તેમનો સંબંધ યોગ્ય છે, અને એક મનોભાવ યાદ આવવાથી ખીજો એની મેળે યાદ આવે છે. નાના બાળકને શિક્ષકના ધાકથી નિશાળમાં આવવું હંદાળા બરેલું લાગે છે. ત્યારે તે શાળાનું મગ્નન જુદે છે, કે શિક્ષકનો ત્રાસ તેના મગજમાં યાદ આવે છે. તેવી રીતે અગ્નિનો વિચાર આવતાં તાપ, સિંચાણનો ખાસ આવતાં રાત વગેરે વિચારો એની મેળે યાદ આવે છે. આવી રીતે જુદા જુદા મનોભાવનો સંકલન સાદૃશ્યના નિયમને અનુસરી થાય છે, અને તેને કીધે યાદશક્તિની ક્રિયા માલે છે. અમુક મનોભાવનો સંબંધ જેમ અન્ય વિશેષ મનોભાવ સાથે જોડાયેલો હોય છે, તેમ તે મનોભાવ જટ યાદ આવી શકે છે. આવી રીતના જ્ઞાનના વિસ્તારમાં દુરજાદારના અનુભાવીઓ એક બાળત એ ઉમેરે છે કે અમુક બનાવ કે દેખાવની અસર બિન બિધ વ્યક્તિ ઉપર જુદી જુદી રીતે થાય છે, તેને ખુલાસો સાદૃશ્યના નિયમથી થતો નથી. 'દરિયો' શબ્દ ખોલવાથી, ખજાસી, પ્રવાસી, વેપારી, અને વિદ્યાર્થીના મનમાં જુદા જુદા ખ્યાલ ઉદભવશે. વિદ્યાર્થીને મન દરિયો એ એક પાણીનો મોટો ભાગ છે, વેપારીના મનમાં તે એક ખાલ સમૃદ્ધ જવાનો માર્ગ છે એવો ખ્યાલ આવશે; તેમ જ પ્રવાસીના મનમાં તેની કુદરતી રચના જોઇ અન્ય અસૌકીક બાળતનો વિચાર આવશે, અને ખજાસીના વિચાર તેની મુશ્કારીમાં પડતા સુખ દુઃખ વગેરે બાળ-તના હોય છે. કવિની દૃષ્ટિએ તેનો કંઈક જુદો જ ખ્યાલ તેના મગજમાં આવશે. તેવી રીતે તત્વજ્ઞાની અને વિજ્ઞાનવેત્તાના મનમાં પણ જુદા જ પ્રકારનો વિચાર આવશે. 'દરિયો' એવા એક શબ્દથી જુદી જુદી વ્યક્તિમાં શા કારણથી જુદા જુદા વિચાર આવે છે તેનું કારણ દુરજાદારના સિદ્ધાંતથી સારી રીતે ધર્મ થકે છે. આપણા મનમાં વિચારની વ્યવસ્થા જુદી જુદી રીતે થાય છે તે વિષે આગળ દહેવામાં આવ્યું છે. તેમ જ વ્યક્તિઓના અનુ-ભવના મજોગે જુદા જુદા હોય છે, તેથી તેમના વિચારસમૂહના સ્વરૂપ પણ જુદા જુદા હોય છે. ત્યારે અમુક નવીન મનોભાવ અનુભવાય છે, ત્યારે તે વખતે મનમાં જે વિચાર ભયત હોય છે તે, તેની સ્થાને પ્રતિક્રિયા કરે છે, અને તેને કીધે નવીન વિચાર અને જુના જ્ઞાનમાં ફેરફાર થાય છે; આવી માનસિક ક્રિયાને સંવેદન કહે છે. વેદન એટલે અમુક યશ્તનું જે એકત્રિત જ્ઞાન થાય છે તે; પણ ત્યારે તેના સંબંધ અમાકના જ્ઞાન સાથે જોડવામાં આવે છે, ત્યારે તે નવીન મનોભાવ સંવેદન કહેવાય છે; કારણ કે તે ત્યારે સારી પેઠે ભણ-વામાં આવે છે. વિચારની અસ્પષ્ટ ક્રિયાથી જ્ઞાનનું સમગ્ર સ્વરૂપ બદલાય છે. કેટલીક વખત 'હંદર્ગીમાં એવો અમાધારણ' અનુભવ થાય છે કે તેથી તેનું સમગ્ર જીવન તેથી બદલાઈ જાય છે, કારણ કે અમુક વિચારની ક્રિયાથી બધા રતિજ્ઞાનના સ્વરૂપમાં ફેર પડે છે, અને તે વિચારના પ્રાધાન્યને કીધે તેનો ગ્રમ જીવન બધા મનોભાવને બેસે છે. ધાર્મિક પરિભાષામાં આને Conversion કહે છે. સંવેદન એટલે વ્યવસ્થિત વિચારનો સમૂહ એવો એનો અર્થ નીકળે છે. આવી ગતતા વિચારસમૂહ દરેક વ્યક્તિમાં જુદી જુદી ગતતા

હોય છે, જેને અંગત દષ્ટિ (personal equation) કહે છે તે આ જ સંવેદનસમૂહ છે; કારણ કે તે માણસના વિચાર, તેની ટેવ, લાગણી અને ચારિત્ર અમુક પ્રકારનું હોય છે એટલે નવીન બનાવ કે હકીકતનું સ્વરૂપ તેના અંગત દષ્ટિકોણથી થાય છે. આ કારણને લીધે વ્યક્તિ વ્યક્તિના આભિપ્રાયમાં ફેર પડે છે, અને તેને લીધે જ વાદવિવાદમાં અસહિયુક્તા બતાવવામાં આવે છે. એટલું કહેવું બીજો માણસ જલદી સમજી શકતો નથી, અને તે ચોતાની જ વાત ક્યાં જાય છે, અને ચોડા વખત પછી તે આન્ય માણસનું કહેવું ગ્રહણ કરી શકે છે. રાજ્યનોતિત માણસને ખેડૂતના અનુભવનો ખ્યાલ આવતો નથી, તેવી રીતે ધાર્મિક માણસને રાંસારીની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી, અને જુદા માણસ જુદા નવી અભિપ્રાય સમજી શકતો નથી. આવી રીતે ધંધાને અંગે અમુક પ્રકારનું જે માનસિક વસ્તુ અંધાર્ધ જાય છે તેનું કારણ વિચારસમૂહનું સ્વરૂપ છે; કારણ કે દરેક વ્યક્તિમાં નવીન વિચારના એકીકરણ વખતે તેના મનમાં જે વિચારસમૂહ જાગ્રત હોય છે તેની ક્રિયા તેના ઉપર થાય છે, અને વ્યક્તિ વ્યક્તિના વિચારસમૂહ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેથી અમુક બનાવનું નિરૂપણ જુદી જુદી રીતે થાય એ નકી છે. મનમાં જે વિચારનું પ્રાધાન્ય હોય તેની જ મદદથી નવીન હકીકત રામજવામાં આવે છે, તેથી જ એક જાખત વિશે જુદા જુદા અભિપ્રાય દર્શાવવામાં આવે છે.

શાળાની અંદર શિક્ષક બ્યારે અમુક જાખત સમજાવે છે ત્યારે તેનો અર્થ વિદ્યાર્થીઓ જુદી જુદી રીતે સમજે છે, કારણ કે તેમની માનસિક સ્થિતિ જુદી હોવાથી તેની પ્રતિક્રિયા પણ જુદી જ રીતે થાય છે. શિક્ષક પણ 'ધણી વખત વિદ્યાર્થીનું દષ્ટિબિંદુ ગ્રહણ કરી શકતો નથી તેનું પણ એ જ કારણ છે. શ્રીકે હોલસુક ઓટેગોરાસનું મૂત્ર એ છે કે 'મનુષ્ય એ પદાર્થ કે વસ્તુનું ગાપ છે,' પણ તેનો અર્થ 'જ્ઞાન કેવળ સાપેક્ષ છે' એમ લેવાતો નથી. દરેક વ્યક્તિનું અંગત દષ્ટિબિંદુ હોય છે તેનું કંઈક સમર્થન એ સિદ્ધાંતથી થાય છે. તેથી જ રીતે સાપેક્ષ જ્ઞાનનો જે સિદ્ધાંત છે તે પણ આવી રીતે લાગુ પાડી શકાય છે. જે જ્ઞાન કેવળ સાપેક્ષ હોય તો તેમાં સામાન્ય આવના અભાવને લીધે કંઈ પણ વાતચીત કે વ્યવહાર થઈ શકે નહિ. ખરી રીતે જોઈએ તો કેવળ સાપેક્ષતા એ તદ્દન જ્ઞાન સત્ય છે, પણ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ તેનો અર્થ લેવામાં આવે તો જ અંગત દષ્ટિનો ખુલાસો થઈ શકે છે.

(અપૂર્ણ.)

મૂળજ્ઞાપ હીરાલાલ ચૌકસી.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસને લગતો હિન્દુસ્થાનની સરકારનો તા. ૧૬-૫-૧૯૧૮ નો હરાવ અને તત્સબંધી મીમાંસા.

વર્તમાન સમયમાં જ્યારે “હોમરૂલ” અથવા “પ્રજાને જવાબદાર ગવર્નમેન્ટ” ની માગણી સર્વ દિશામાંથી થવા માંડી છે. અને જ્યારે તેના પ્રવાહના સીધા બલમાં અથવા વમણના વક્ર બળમાંથી દેશી રાજ્યતંત્રો પણ છટકવા પામ્યાં નથી, ત્યારે તે બાવનાઓની સિદ્ધિ આપણાં ગામડાં અને નગરમાં કેવા રૂપમાં સામ્રાજ્યના નેતાઓ તરફથી આલેખવામાં આવે છે તે જાણવાની અગત્ય પ્રત્યેક નાગરિકને છે. ગયા સપ્ટેમ્બર માસમાં નામદાર વાઇસરોય તરફથી આપણા દેશના રાજ્યતંત્રના વિકાસનાં ત્રણ સૂત્રો દર્શાવવામાં આવ્યાં હતાં:—

(૧) સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ધોરણની સુધારણા.

(૨) રાજ્યતંત્રને ચલાવનાર અધિકારી વર્ગમાં દેશીઓને અધિક સ્થાન આપવું.

(૩) રાજ્યતંત્રના ણંધારણમાં પ્રજામતને લક્ષમાં લઈ સુધારા કરવા.

આ ત્રણ સૂત્રો પૈકી પ્રથમનું સૂત્ર જે હિન્દુસ્થાનની સરકારના પોતાના અધિકારમાં છે તે સૂત્રને અવલંબી સામ્રાજ્યના નેતાઓએ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય મંડળોએ કેવું રૂપ જાળવવું છે તેની જાણિકા તા. ૧૬-૫-૧૯૧૮ ના એક અત્યંત વિસ્તાર વાળા હુકમમાં પ્રકટ કરી છે. “હોમરૂલ” ના દિગ્દર્શકોએ અથવા પ્રજાને જવાબદાર ગવર્નમેન્ટ”ના દિગ્દર્શકોએ આ “સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસના હરાવ” કેટલે જાંશે મંતોપ આપશે તે સમજવું કઠિન નથી. ઉભય પક્ષના લોકનેતા આ હરાવથી સર્વેશ સંતોષ પામે એવો મંતવ જ નથી. તોપણ જે નાગરિકો કેટલેક પક્ષના આવેશમાં તણાયા નથી, અને તટસ્થપણે સામ્રાજ્યના નેતા તરફથી આપવા ધારેલા લાભનો વિચાર કરે છે તેમણે આ હરાવની મીમાંસા કરવાની અગત્ય છે. જ્યાં સુધી “સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ખીંચ દિશા લોકનેતાના પ્રભાવથી-મળે નહિ ત્ય. સુધી આ નિર્માણ થયેલી દિશાના લાભને જોતો જ નહિ તે કોઇ રીતે ચોખ્ખ ગણાય તેમ નથી. ત્યારે આ હરાવના પ્રતિપાદ વિષયોની સમાલોચના કરીએ:—

(૧) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—ખડોળા સામ્રાજ્યના તંત્ર ચલાવવાની લાયકાત આપનારી શિક્ષણ જાણિકા છે.

“શ્રીદીશ સામ્રાજ્યની હિન્દુસ્થાનને લગતી રાજ્યતંત્રની પદ્ધતિ તે દેશને સામ્રાજ્યના અંગભૂત રાખી તેની આંતર વ્યવસ્થામાં સ્વરાજ્ય આપવાની છે, અને તે સ્વરાજ્ય જના-બદારીના બાન વાળું કમે કમે મિદ કરવાનું છે—એ પ્રકારનું લક્ષ્ય તા. ૨૦-૮-૧૯૧૭

કાયદામાં નિમનોક કરવાની સત્તાનું છે, સુટણીને સર્વાંશ હક આપવા બાબતમાં નથી
જ્યારે આપુ ખોઈ જ સુટણી પામેના મેંજરોથી નિર્માણ થઈ શકે તેવી કાયદામાં છુટ
લગભગ ત્રીસ ઓત્રીસ વરસથી સરકારને મળેલી છે છતાં આટલા વર્ષના અનુભવ પછી પણ
એક પણ મહત્ત્વ સર્વાંશ સુટણી ઉપર થકી શકાય નહિ, અને એક અવધાસ મેંજરો તો
સરકારની નિમનોકીના જોષ્ઠએ જ—એના નિયમવિધિમાં દાનનું આદર્શ દાન કરનાર એ
જોષ્ઠજી નથી. કાયદાથી પ્રાપ્ત થયેલી સત્તા વડે પણ મુક્તહરતે દાન કરવાનો ઓત્રીસ
વરસે પણ સરકારને પ્રમંગ ન આવે તો કાતો દાન કરનારના આદર્શની ખામી ગણવી કે
કોષ્ટપણુ પ્રતિબંધ કરનાર કાયદે મહત્ત્વ નથી એમ સમજવું ! “ બળતું ઘર કૃષ્ણપણુ ” કરવા
કરતા સોપરકર ગૃહદાન કરનામાં વધારે મહત્તા હતી

ખીલુ વસ્તીના કેટલાક પાછળ રહેલા વર્ગો સરકારની “ મહેરમાની ” ઉપર આધાર
રાખવાનું શિખવવા દરતા તેમની વસ્તીની મેંજ્યાના પ્રમાણમાં અમુક મેંજ્યાના મેંજરો
સુટણીથી પ્રત્યક્તદ્વારા આવે તેના તેવા વગને રદાનિક સ્વભાવનું સાફ શિશુ આપી
શકાય તેમ છે આદર્શ તો એ છે કે આ પ્રકારનું સુટણીનું ધોરણ કેટલાક નગરોમાં નિધ
માન છે, છતાં આ મેંકોચવાળી એણીની બનામણુ થાય છે

ખીલુ સરકારના વગીવગી અનુભવીઓને સલાહકાર મેંજર તરીકે રાખવાની સૂચના
આપત રમણીય લાગે છે, પણ વહીવટી અનુભવીઓના યુષ્ઠ સાથે તેમના અનુભવ મેળ
વવાની પદ્ધતિના દોષને લઈ (સર્વ અનુભવીઓ આ દોષવાળા હોય છે એ કહેવાનો આગમ
નથી—પદ્ધતિની ખામી છે બ્યક્તિની નહિ) એવું ધણી વાર બને છે કે સલાહકારક અમ
લદાર તે તે ખાતાના લાભને પ્રધાનપણુ આપે છે, અને નાણાની તળીને લીધે, અથવા
ખીલુ કિયાના નામેની વિશેષ ઉપયોગિતાને લઈ રચાનિક મહત્ત્વ તે સનાદને અમલમાં
મૂકતા કાયદે ન ગણે તો તે અમલદાર મહત્ત્વના કામમાં હોસરી બાગ વેના બધ થાય છે,
અને બહારથી તે મહત્ત્વના હિતમાં વિષ કરતા નહિ તોપય તરફ થતા જાય છે આવા
સલાહકારક અમલદારને મહત્ત્વના બોલાવવાના હક હાવના કાયદાથી અનુનાસીપાલેરી તથા
લોકસમોર્દને પ્રાપ્ત જ છે, એટલું જ નહિ પણ સ્વત્ હાજર રહેવાના તે અમલદારોને
હક છે, તથા ગ્યુનીસીપાલેરી તથા લોકસમોર્દનું નિમન્નણુ થાય તો તેમને હાજર રહેવું
જોષ્ઠએ એવું વિધાન છે છતાં કેટલા એકત્રીકયુદીર એન્જનીયરો, એન્જીકેસનન ઇન્સ્પેક
ટરો અને સીવીલ સર્જનો ઉત્પાદકપૂર્વક બોર્ડોના કામમાં બાગ લેતા જણાયા છે કે વિધમાન
કાયદામાં કેળવણી ખાતાના, આરોગ્ય ખાતાના, અને પચ્છીકર્વકસ ખાતાના ઉપરીઓને તો
સલાહકારક મેંજર તરીકે આવવાની છૂટ છે માન રેવન્યુ ખાતાના અમલદારને લાનવાના
શેષ રહે છે આ અમલદારોને કેવળ સલાહકારક મેંજર કરતા જવાબદાર મત આપનાર
મેંજર તરીકે રાખવા વધારે ઉપયોગના છે, અથવા તો તે મજર તરીકે સમજાયા ન જોષ્ઠએ
લોકમત એવો પ્રચલિત છે કે તેઓના મેંજર ચવાથી ખીલ મેંજરો વ્રતિસ્વાતંત્ર્ય દર્શાય
વામાં પાછા પડે છે, કેમકે તેમના હાથમાં બહારની લાભલાનિની સત્તા ધણી હોય છે આ

મંતવ્યમાં ન્યૂનાધિક અંગે કંઈ વિચારવા જેવું છે. પણ તકરારની ખાતર કદાચ તે વિચારને બાબત ઉપર ચૂકીએ, અને જેણે સભ્યશક્તિવાળા ન હોય એમ માની લઈએ તોપણ પ્રાંત ઓફિસરના હાથમાં પ્રાંતના કલેક્ટર તરીકેના અધિકાર મ્યુનીસીપલ અથવા લોકલબોર્ડ એક્ટ પ્રમાણે રાખવો, અને તે અમલદારને સલાહકારક સમાસદ રાખવો એમાં કોઈડી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ છે એ સભ્યનીતિની દૃષ્ટિ બહાર જાય તેમ નથી. હાલના પ્રાંત ઓફિસરો બ્યારે મત આપનાર સમાસદ હોય છે ત્યારે, મંડળના મેમ્બર તરીકે ભિન્ન મત ધરાવતા હોય તો કાયદેસર પોતાના સુદ્ધિશબ્દથી અથવા બીજા મેમ્બરોને પોતાના મતને અનુકૂળ કરી લેવાની ક્ષાથી અમુક નિર્ણય બદલાવવાનો હક તથા જવાબદારી સીધી રીતે ભોગવે છે—છતાં બહારના એક વ્યક્તિગત અંકુશની સાથે બહુ મનવાળા મંડળના નિર્ણય ઉપર આડકતરી રીતે સુકવા ચૂકતા નથી, ત્યારે કેવળ સલાહકારક મેમ્બર હોય અતે મત આપનાર ન હોવાથી જવાબદારી ન હોય ત્યારે પોતાના વ્યક્તિગત અભિપ્રાયને વશ કરી બહારના અંકુશનો કટકો ઉપયોગ કરે તે મદુર વિચારવાનું સમજાય તેમ છે.

ઐયુ સૂત્ર અમલમાં મૂકવા જેવું છે, પણ આ બાબતો તટસ્થ અનુભવીઓને નથી પણ જનહિત કરવાના ઉત્સાહવાળાને છે. પોતાના અનુભવનો ટાળ મંડળને આપવો હોય અતે તે અનુભવના ખરાપણાની ખાતરી કરાવવાનું આતર બલ હોય તો પ્રજા તેવા અનુભવીને સુટણીમાં પસંદ ન કરે તેમ નથી. સુટણીમાં હાર થવામાં નાનમ નથી એવું સમજવાની જરૂર છે. “તમારે શરબ હોય તો અમારા અનુભવી કીમત કરી અમને તેજાવો” એ બાવના સાચા જનતાના હિતેચ્છુની હોવા ન હોય... જનરમાં પોતાના અનુભવને કસોટીમાં મૂકવો પડે, એનરરી માઈસ્ટર થવા કરતાં પોતાના અનુભવનો કાલ મ્યુનીસીપલેટીના મંડળને સમાસદ તરીકે કેમ ન આપવો ? પહેલો અધિકાર મેળવવામાં ડીરેક્ટરનાં વરિષ્ઠ અધિકારી આગળ માગણી કરી દીનત્વ દર્શાવવું તેના કરતાં પ્રજામત આગળ પોતાના પરીવર્તી અનુભવને કીમતમાં મૂકવો, અને ખરખાવ તો મેમ્બર યદ્દ જનહિતમાં તેને વાપરવો તેમાં અધિક પ્રતિષ્ઠા છે—દીનત્વ નથી—આ બાવના પણ આપણા દૃઢ અનુભવી સરકારી નોકરીએ નિરૂપ થયા પછી આચારમાં પ્રકટ કરવી જોઈએ.

સ્થાનિક મંડળોના અધ્યક્ષ મેમ્બરમાં નામદાર સરકાર એવું દરાવે છે કે અમલદાર ન હોય તેવા મેમ્બર મ્યુનીસીપલેટીના અધ્યક્ષ તરીકે સુલભેશ હોવા જોઈએ: સરકારી અમલદારને અધ્યક્ષની બાબતો ઉમેદવાર તરીકે ઉભા રહેવાની મનાઈ દેવી; અને જો મંડળ સરકારી અમલદારને સુટવા આમત્વ હોય તો તે સુટણી સરકારી નોકર ન હોય તેવા મેમ્બરોના બહુ મતથી થવી જોઈએ અને તેમાં સરકારની સંમતિ જોઈએ.”

બીજા કક્ષાકાના પરીવર્તનો નિર્દેશ કરી દરાવમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે મુખ્ય કક્ષાકામાં અધ્યક્ષની સુટણીનું ધોરણ વિશેષ અમલમાં મૂકાયેલું છે. પણ આ પ્રતિપાદનમાં જૂલ સમાવેલી છે. સને ૧૯૧૫ ની આખર સુધી ૧૫૭ મ્યુનીસીપલેટીઓ પૈકી

પરંતુ તે ઉપરાંત આમો અને તેનાં બૂલો જનપદનાં મણાં સમેતન ઉપયોગી અંગો છે. તે અંગોમાં અંતર્ગત સ્વાતંત્ર્ય અને ચેતન હજી નિષ્પત્ત થયું નથી, અને તેને સતેજ કરવાની હિંદુસ્તાનમાં કમીસનની બજારમાંથી થોડા સુધારા વધારા સાથે હિંદુસ્તાનની સરકાર કબૂલ રાખે છે. તે બજારમાંથી સ્વરૂપ નીચે સુખ્ય છે:—

(૧) આમ્ય પચાસતનો પ્રયોગ કેટલાંક આમો જેમાં લોહા ધણુ ભાગે મળતા વિચારના હોય ત્યાં લાખલ કરવો. હિંદુસ્તાનની સરકાર વિશેષ બચામણુ એવી કરે છે કે અને ત્યાં સુધી એક જ આમને અર્થે પંચાસત ધડવી; માત્ર જ્યાં જે ત્રણ આમોની રચના એવી હોય કે તે એક જણી સકાય ત્યાં બૂલને અર્થે પંચાસત આપવી.

(૨) પચાસતનો કામદો ફરજિયાત ન કરતાં એમિલક રાખવો, એટલે જ્યાં લાગુ પાડવો હોય ત્યાં લાગુ પાડી ગણાય તેવો ધડવો. પંચાસતના અધિકાર અને કર્તવ્યો સમજાં આમો માફ એક જ પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ એવો આમલ ન ગણવો.

(૩) જે જનપદમાં ન્યાય અને કારોબારી સત્તા આપવાનું થોમ્ય હાગે તેમાં તે ખંતે કામ પચાસત કરી શકે તેવી યોજના રાખવી.

(૪) જ્યાં આમના આરોમની કમીટી હોય અથવા શાળાકમીટી હોય ત્યાં પંચાસતમાં તે કમીટીઓ સમાવી દેવી.

(૫) ન્યાયના કામોમાં પચાસતની મત્તા લોકોની રવેચા ઉપર રાખવી, પરંતુ વિવાદમાં પડેલા માણુઓ પચાસત પાસે ન્યાય કરાવવા માટે એટલા સાર સમવડો કરી આપવી ઉદાહરણ તરીકે કોર્ટ કી જોહી રાખવી; કામ ચલાવવાની રીત સરલ રાખવી; અને હુકમનામાંની બજાવણી સત્વર થાય તેવી યોજના ગણવી.

(૬) સ્વેચ્છાથી કર નાંખવાની સત્તા પંચાસતને મોંપવી. પરંતુ તેના ઉપર રથાનિક સરકારે દેખરેખ રાખવી. વળી કર નાંખવાના કડવા સંતરંગોને લોધે પંચાસતનો વિકાસ થતો અટકતો હોય તો કરની યોજનામાંથી પંચાસતને મોકળી ગણવી.

હિંદુસ્તાનની સરકારે સાતજી બજારમાંથી કમીસનની સ્વીકારી નથી તે બજારમાંથી એવી હતી કે હીલોકટ અને તાલુકા ખેડો સાથે આ આમ્ય પંચાસતના સંબંધ અને સત્તા એકસ રૂપમાં કરાવવાં. હિંદુસ્તાનની સરકાર એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે આ પંચાસત ઉપરનો અંકુશ ખીળાં રથાનિક મંડળોના તાબામાં ન રાખના અથાનિક મુલકી અમલદારના હાંધમાં રાખવો અને તે અમલદાર તહેસીલદારથી (અર્થાત્ આપણા ઘલાહમાં મામલતદારથી) ચઢીઆતા દરખાસ્ત હોવા જોઈએ.

આ પચાસતના અધ્યક્ષ ગામનાં પટેલ જે જોઈએ એવું નિર્ણય કરવું નહિ, જે કે ગામનાકરોનો તેની સાથે મંબંધ રાખવો અને ગામના લોકોએ એજારને સરલ રીતે

પસંદ કરવાનું ધોરણ રાખવું. તે પંચાયતના હાથમાં મામતી સુધરાઇ, પ્રાથમિક કેળવણી, અને હલકા દરજ્જાના દીવાની ફાજલદારી સુકરદમા ઉપરનો અધિકાર મૂકવો. પંચાયતને શ્રેષ્ઠ ફંડના કરની ઉપજ સોંપવી, અને સ્વેચ્છાથી વધારાની ઉપજ સાર કર નાંખવાની સત્તા તેને આપવી.

હવે આ યોજનાનો આધાર જે રૂપમાં આપણી સ્થાનિક સરકાર ધારાસભામાં ખીલ રજુ કરે તે ઉપર રહેશે, અને ખીલ રજુ થતા સુધી તેના બિલ્લના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપનારો અર્થ નથી.

છેવટે હિંદુસ્થાનની સરકારે સ્થાનિક સરકારને બલામણુ કરી છે કે જે સુધારા હાલના કાયદાથી કરવામાં વધી નથી તે તુરત અમલમાં મૂકવા, અને જે જે ઇલાકામાં કાયદા સુધારવાની જરૂર છે ત્યાં સુધારો કરવા તત્કાલીન કરવી, અને સામ્ય પંચાયતનો કાયદો હામલ કરવાની યોજના કરવી.

પ્રજાનો મોટો ભાગ આ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની અસરમાં આવશે. સરકારી અમલદારના નિયંત્રણમાંથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વહીવટ મુક્ત થવાને લીધે તેમના દૈનંદિન બંધન હારને અસર કરતી બાબતોમાં પ્રજા એમ સમજતી થશે કે તેમને સ્વતંત્રતા અને જવાબદારી મળી છે, અને સ્થાનિક મંડળો તેમની ઊંચા નીચે મજાએલી પ્રજાની સ્થિતિની સુધારણા કરવામાં વિશેષ તક મળ્યાનું સમજશે; દેશના વાસ્તવ કલ્યાણનો આધાર જે દિલમાંથી ઉપર ટકે છે તેને સુમાર્ચ વાળવાનું કર્તવ્ય આ સ્થાનિક મંડળો ઉપર છે; પ્રજાના સમુદાયનું આરોગ્ય જાળવવાનું અને તે આરોગ્યનો આધાર જે પરિસ્થિતિ ઉપર છે તેને સંભાળવાનું કામ આ મંડળોનું છે. રસ્તા અને મકાનોની સારી સ્થિતિ, જેના ઉપર જીવનનાં ઔદિક સુખ અને સંગવડતાનો આધાર છે, તેના ઉપર અંકુશ આ મંડળોનો છે, અને આખરે આ મંડળોના હિત અને જવાબદારીનો માર્ગ મોકળા કરવાથી દેશની સ્વરાજ્ય ભાવના સારી રીતે વિકસિત થશે, અને સ્થાનિક જનહિત કરવાના વિશાળ અનુભવના ઉપરથી રાષ્ટ્રના કેન્દ્રીય રાજ્યતંત્ર આત્મજાલથી સી રીતે વિસ્તૃત કરવું તેનું માધ્યમ કાઢી શકાશે.—આ વિગતે સુભારણા દર્શાવી આ હવાલ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

અમારા મત પ્રમાણે જે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ધોરણમાં આ હવાલથી એકદમ પ્રગતિ મળ્યાનું સમજાતું નથી, તોપણ તેથી સ્વરાજ્ય ઉપરના બંધો શિથિલ થયા છે એમાં કંઈ સંશય નથી. સધળા બંધથી મુક્ત થવામાં કાળની જ હવે અપેક્ષા છે. આપણા સ્થાનિક મંડળોએ પોતાની કાર્યપણાલિકાઓ બાંધી ખુદી હોય તે સત્તર સુધારી જનતાના વાસ્તવ હિતનો પ્રવાહ જ અખંડિત વહેવડાવવા તરફ થવું જોઈએ, અને એ પ્રવાહના પ્રભાવથી આપણા નગરો અને જનપદો ઔદિક સુખના અને આરોગ્યના ઉંચા આદર્શો રૂપે ધરાય તે જ આપણા સ્વરાજ્યની નીનિતા દરમોએ આચારશ્રીમંતોમાં કંઈ ફેર

સપ્તમ ગર માં વર્ષ એના —સત ફાર્મ સારા મગમ ૩ રા (પોસ્ટલ સાથે)
 ૩૬ કામગ ૩ રા (,)
 મગમ ૩૬ રા —વનત આદિસ —અમદાવાદ

નિયમો.

- ૧ ત રી મદીના —ખાસ એતે લખેલા અગર ખીજ પામે ખાસ લખાવેલા, તેમજ વસન્ત-આદિસમા તૈયાર કરાવેલા અને વસન્ત-આદિસની મહીયા પ્રકટ થતા સર્વ તેઓ માટે તન્ની જવાબદાર છે અને તેથી એના ઉપર છાપવા છપાવવાનો ફક તન્નીના રહે છે
- ૨ અન્ય મન લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ બાયાન્ત રૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્નકે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ બાયાન્તરૂપ છે અને અમુક અન્યતું અન્યના ભાગનું કે લેખનું બાયાન્તર છે એમ અમોને લખી જખાવવું તે વિન એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સર્વળી જવાબદારી બાયાન્તર કર્તાને શિર રહેશે
- ૪ કોઈ પણ લખકનું અસત લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત” મા દાખમ કરવાનો વા મો હોય કે ન હોય-પણે પાછું લેખકને મોકલવાને અમો બધાતા નથી
- ૫ કોઈપણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય કોઈ પત્રમ પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમોને લખી જખાવવું કારણ કે નેવા લેખો પ્રાસદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્નીની મુનસફ ઉપર છે

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત

इदं मूलं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यथाः
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂર્ખે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

પરિ ૧૭, અંક ૫.

[માસિક]

જ્યેષ્ઠ, સંવત ૧૯૭૮.

સ્વીન્દ્રનાથનું એક ખીજું કાવ્ય.

વહે નિરન્તર અનન્ત આનન્દધારા

વાગે અસીમ નજ માગે અનાદિ રવ

જાગે અગરૂચ રવિ ચન્દ્ર તારા—વહે૦

એકક અખંડ બ્રહ્માંડ સત્ય

પરમ એક સેઈ શબ્દશબ્દેન્દ્ર રાજે

વિશિષ્ટ નિમેષહત વિશ્વચરણે વિનત

બ્રહ્મશતભક્ત ચિત વાચ્ય હારા—વહે૦

આ તેમજ '૭૨ ના માધ્યમ પ્રકટ થયેલ 'જનગણ-મન-અધિનાયક ધ.' ખાસ
સમાજમાં ગવાય છે. પ્રાર્થનાસભામાં આ અથવા આવા ગીતે ગવાતાં હોય તો ?

નિરન્તરન્સતત, અવિનિષ્ણ. વાગે=વાગે અસીમ=અનન્ત. નજ=આકાશ. માગે=માં.
સ્વેન્નાદ, શબ્દ. સેઈ=તે. રાજે=પ્રકાશે. નિમેષહત=નિશ્ચળ દૃષ્ટિશાળી, આંખ્ય મટકાં મારતા
રહી ગઈ હોય એવા. વિશિષ્ટ=વિશિષ્ટ થાયેલ. વિશ્વચરણે વિનત=અમર પડે પડે.
બ્રહ્મશત ધ. કોદયરધિ બ્રહ્મતાનાં મનન્તયા વાણી આ આનન્દધારામાં હારાક-તણાઈ ગય
છે, અબુદ્ધિ એમ 'કરવી' રહી 'ભય' છે અને અસીમિક અવાચકવર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરુષોત્તમ.

જૉન મૉર્લેનાં સ્મરણો.

“સામાન્યતા ઇતિહાસનું એક નાનું પાતું”.

‘Cast-iron Bureaucracy won’t go on for ever, we may be quite sure of that,.....’

—Morley

Recollections II 173

જૉન મૉર્લે પોતાનાં સ્મરણો (Recollections) લખે છે, અને તેમાં હિન્દુસ્થાનના મહામાત્ર તરીકેની એમની કારકીર્દિનાં સ્મરણોનો અંતર્ભાવ થવાનો છે, એ ખબર બહાર આવતાંની સાથે એ વિદ્વાન્ અને વિહારીય રાજપુત્ર્ય શુ કહે છે તે જોવાને હિન્દ ઉત્સાહ ઇર્ષ્યુ હતું. હિન્દની તે ઉત્સુકતા આજ સદ્ગુણ થઈ છે. પોતાનાં સ્મરણોમા હિન્દુસ્થાનને મૉલેએ ધણો ભાગ આપ્યો છે અને તેમના સમયના હિન્દના બહાદુરોય દોડ મિન્ટોને પોતાને દાંધે કાપેલા સામાજિક પત્રોમાથી અગત્યના હતાશ આપી આ વિભાગમાં હિન્દી વાંચનારને અમલ્ય લાભ આપ્યો છે સાક્ષરો પોતે જ્યારે પોતાની આત્મકથાઓ લખે છે ત્યારે તેમાં અપૂર્વ રસ આવે છે. મૉર્લેની આ આત્મકથા મિસિસ એનિંગ્સન્ટની કે તેની બીજી આત્મકથાઓ જેની ચિત્તાકર્ષક નથી, પણ રાજ્યકથાના એક અંશ રૂપે, હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસના અણ્ણીતાં વર્ણનો, તે ઇતિહાસ રચનાર અધિકારીને પોતાને દાંધે લખાયેલા, હેવાલ, કથારસમાં, તેમજ તેમાથી તરી આવતા રાજ્ય તત્ત્વોના નિરૂપણમાં, અપૂર્વ છે, એમ કહેવામાં જરા પણ આંચકા ખાવા જોઈ નથી. પોતાની જાતને લખી રાં મૉર્લે કુશળ કલમથી પોતાને પહેલી નાની મોટી મુશ્કેલીઓનું અને તે બાબતનાં પરભવ કરવા સારૂ ઉપયોગમાં લીધેલા ઉપાયોનું વાચનારને પૂરેપૂરું જ્ઞાન કરાવે છે. હિન્દુસ્થાન પોતાની કલ્પના અને નિર્ણય શક્તિના બળથી પોતાની પરિસ્થિતિ ઉપર કેવી રીતે પ્રભુતા મેળવે છે, અને વર્તમાનમાં રહીને, ભવિષ્યમા લાંબી નજર નાખી સાચી દેશતિના માર્ગે ઉપર દેશને કેવી રીતે યદાવી શકે છે, તે મધ્યાર્થ રીતે સમજવાનો આ સ્મરણો આપણને સારો પ્રારંભ આપે છે. તેમના આ અન્યમા પ્રવેશ કરતાની સાથે તેમના આ લેબરલ ક્રોડ (Liberal creed), તે ધર્મના તત્ત્વજ્ઞ સિદ્ધાંતો ઉપર તેમની અચલ શ્રદ્ધા, તેમણે સમાવવાની તેમની કુશળ શક્તિને, તેમજ જોખમની જવાબદારી આપે લઈ કામે લગનાં તેમના સામર્થ્યને હિન્દ કેટલું આભારી છે તેનો ખરો ખ્યાલ વાંચનારને મળી શકે છે.

જૉન મૉર્લે હિન્દુસ્થાનના મહામાત્ર પદ ઉપર આવ્યા તે વખતે આપણો દેશ વિષમ દેશકાળમાં ઊતરી ગયો હતો. માકડેમ આંધ્ર વેલ્સલી અને ડેલ્હાઉસીને પગલે પગલે ચાલનાર, હિન્દના તેજસ્વી બહાદુરોમાં ગમે તેની આપે દરીદ્રાધમા ઊભા રહેનાર, આત્મભગ અને નિર્ભયના અભિમાનની નિર્ભય, પોતાની કલાણ્ણુશક્તિમાં નિરતિક્ષય વિશ્વાસ રાખનાર

અને ટોરિ સંપ્રદાયના ધુરંધર પદના અભિવાધી, લૉર્ડ કર્ઝન, સાત વર્ષની ઉંમરે પશુ આપંખતિથી કારકીર્દી પછી હમણાંજ સર્વેની સાથે લ્હડી, રાષ્ટ્રનામું આપીને ગયા હતા. તેઓ હિન્દની પ્રભુ જોડે લ્હડયા હતા, પોતાના અમલ મઠના સાથે લ્હડયા હતા, એમના જેવાજ તેજસ્વી, પ્રતિભાશાલી, આત્માનુરાગી, અને ઉગ્રપ્રતાપી, તે સમયના હિન્દના મેનાધિપતિ લૉર્ડ ક્રિચનરની સાથે લ્હડયા હતા, અને તે પ્રમગમાં તેમના પોતાના જ મેપ્રદાયના સામ્રાજ્યના પ્રધાનમંડળની સાથે પશુ લ્હડવાનો તેમને પ્રમંગ આવ્યો હતો. આ રિયતિમાં હિન્દમાં ચારે તરફ ગંભીર પ્રકારનો અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો, અને તે અસંતોષ હિન્દની પ્રભુમાં સર્વથી વધારે ઘેરો હતો. તે વખતના વિદ્યાર્થી મંડળોમાં તો, મિ. મોલે લખે છે તેમ, “એવો જ ખ્યાલ એસી ગયો હતો કે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ પ્રતીપચિનનાં હતાં, અને તેની સ્થાને ધવાના ઉપક્રમમાં ઈંગ્લંડથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ જવાનો વિચાર જુવાનીઆઓની કલ્પનામાં ઊત્તર મોડ્યો હતો.” પછી, મોલે જણાવે છે કે, આના પરિણામમાં રેશના (રાજ્ય) સુધારકોમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા. એક Moderato (મિતાયરણી), અને બીજો Extremist (સીમાન્તસંચારી). અત્યારે પચાસ વર્ષ ઉપરના બર્ષકર સરકારની બળવાનું યુગરાવર્તન થવાનો બચ ન હતો; પણ અત્યારનો બચ અગ્રેજ સાહિત્ય અને અગ્રેજ વફાત્વની અમીરો શસ્ત્ર શાળાઓનાં મહાદ્દ સ્પર્શ અર્વાચીન વિચારશક્તિથી સજ્જ થયેલા સુવિકસિત વર્ણના બળવામાંથી ઉપન્ન થયેો હતો. વળી, ઊંચા દરજ્જાના જોખમદાર અધિકારીઓ પશુ લૉર્ડ કર્ઝનના ઉત્તરાધિકારો નવા બ્લાઇસરોયને સમજાવી રહ્યા હતા કે, છેલ્લાં બાર વર્ષનો પ્રભુપરિવર્ત એટલો તો નબીર છે કે જનસમુદાય હજી અજ્ઞાન અને અચચક છે તો પણ તે પરિવર્ત માત્ર પ્રભુપક્ષના મુકીબર અળગળિયાની શીખવણીમાં જ સમાઇ રહેલો છે, એમ માનતું એ બધ બરેલુ છે. સારી ફેળવણી પામેલા તમામ હિન્દીઓ વર્તમાન પરિસ્થિતિથી અસંતુષ્ટ હતા. જપાનની છતો, તુર્કિયાનની પરિવર્તકાની દીવચાલ, ચીન, ધરાન, એમાંનું કશું લોક નિરીક્ષાની બદાર રહ્યું ન હતું. વળી, “*a new and ominous suspicion that England had come to a stop in her liberating mission made way*” એક નવો અને અનિદ્રસ્ત્યક બ્હેમ તેઓના હૃદયમાં પ્રવેશ પામ્યો હતો કે ઈંગ્લંડ જગતને બંધબુક્ત કરવાના વિશિષ્ટ કાર્યથી વિરામ પામ્યું છે. ” આ અર્વાચીન વિચારો મુકીબર બધા મળ્યાઓથી નીચે ઉતર્યા ન હતા એ ખર, તો પણ અર્વાચીન પ્રકૃતિઓ સર થઈ મઈ હતી. રાજક્રોડી જ્ઞાપત્રોમાં સરકારની અપકીર્તિ કરવાનું, અને અગ્ર લેખોના આકારમાં યુગારમ્મના બ્હેમો ઉપદેશવાનું પણ ચાલતું હતું.”

વળી, “લૉર્ડ કર્ઝનની પ્રતિભા અને અધ્યાક્રમથી પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે જે રીતે કાર્ય ચાલતું હતું તેના કરતા વધારે સારી રીતે—વધારે ઉત્તર ચારે વધારે હિતકારક ઉદ્દેશથી અને વધારે સામર્થ્યવાન બાહુ બળથી—પૂરે કદી પણ ચાલ્યું ન હતું. છતાં, અગ્રબળ્ય મિતાયરણીઓ પશુ કહેતા હતા કે તે મહાદાયની રવાયત્તીકરણની રાજ્ય નીતિથી, ૧૮૫૮ ના ગદારાણી સરકારના દેશના ઉદાર ધોરણે અને કોબોને, પાણી કરનારા,

અને વર્તમાન પત્રોમાં, વ્યાખ્યાન મંદિરોમાં, અને હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં એની અસર નહિ થાય એમ માનવું એ જૂલ જરેજી છે. પછી,

“Cast-iron bureaucracy won't go on for ever we may be quite sure of that, and the thing to be done by men in your place and mine is to watch coolly and impartially, and take care that whatever change must come shall come slow and steady. We are one in all that, I am sure. Pray do not think that I am afraid of the House of Commons. Nobody respects it more, and just because I respect it so much, no body fears it less.”

લોખંડના રસનું બનેલું જેવું સખ્ત સચિવાયત રાજ્યતંત્ર યાવત્યન્દ્રશ્વિકર્ષક નહિ જ રહે, એ જાણતની ખાતરી રાખજો, અને મારા અને તમારા જેવા સર્વોપરિ અધિકારીઓએ જે કરવાનું છે તે એટલું જ છે કે, શાન્તિ અને સમાનરૂપિય આપણે નિરીક્ષા કર્યા કરી, અને એટલી સબાળ રાખવી કે જે દરેકર થવાનો જ છે, થવો જ જોઈએ, તે ધીમે ધીમે અને નિશ્ચય થાય. આ બધામાં આપણે એક જ મતના હીએ, વિનંતિ કરીને કહું છું કે હું હાઉસ ઓફ કોમન્સથી રૂંધે છું એમ ન માનતા; તેની તરફ મારા જેટલું માન કોણનું નહિ હોય—અને હું એને એટલું બધું માન આપું છું. માટે જ મારા જેટલો કોણો બધ ખીલત કોણને નથી વળી,

‘Suppose the designs of the extreme men are as mischievous, impracticable, and sinister, as any body pleases. Call them a band of plotters, agitators, what you will. Is that any reason why we should at every turn back up all executive authority through thick and thin, wise or silly, right or wrong? Surely that is the very way to play the agitator's game’

ધારો કે સીમાન્તવિવાસીઓની ધારણા ગમે તેટલી તોફાની, હવાઈ અને યામમાર્ગી છે. એમને કાવતરોખોર કહેા, ગળવળખોર કહેા, ગમે તેવા કહેા; પણ આપણે તે/શું દરેક પ્રસંગે અધિકાર બળને તે ગમે તો—કાઢી જીતે વપરાવું હોય કે ભૂખ્યાં જાહેરી રીતે અજમાવાવું હોય, ગમે તો ખરી જીતે જોર કરવું હોય કે ખોટી રીતે અમલ બળવડું હોય, તો પણ આપણે તે શું હમેશાં તેને અનુમોદન જ આપ્યાં કરવું? ખરેખર એમ કરવું એનો એ અગળખોર લોકોની જ રમત રમવાનો રસ્તો છે.”—આટલું કહીને લોર્ડ મિન્ડોને તૈયાર કરે છે, પણ એ અડકી ન જાય તેટલા માટે છેવટ ઉમેરે છે કે,

“I have no sort of ambition for us to take a part in any grand revolution during my time of responsibility, whether it be long or short

જ્યાં સુધી મારા ઉપર જવાબદારી છે—પછી તે કાંજો વખત રહે કે તરતમાં પૂરી થાય—ત્યાં સુધી કોઈ મદાત પરિવર્તમાં ભાગ લેવાની અથવા આપને આપવાની ખતે જરા પણ ઉમેદ નથી. અને જુન ૧૫ ના જ—માત્ર નવ દિવસ પછીના—પત્રમાં તેઓ પોતાની યોજના મિત્રોની આગળ ધરે છે અને તે વિષેના કાર્યક્રમની સૂચના પણ કરે છે. મોર્સેએ પોતે પણ આ ભાગ ઇટેલિકસમાં લખીને તે ઉપર આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આપણે પણ એતે અર્થ જતારીયું અને તે ઉપર બે બોલ લખી આ અવધો-કન સમાપ્ત કરીયું.

June—15—(1906). I wonder whether we could not now make a good start in the way of reform in the popular direction. If we don't, is it not certain that the demands will widen and extend into "National" reasons, where I, at least, look with a very doubting and suspicious eye? Why should you not now consider as practical and immediate things—the extension of the Native element in your Legislative Council, ditto in local councils, full time for discussing Budget in your L. C. instead of four or five skipping hours; right of moving amendments (Of course Officials would remain a majority). If I read your letters correctly you have no disposition whatever to look on such changes as these in a hostile spirit; quite the contrary. Why not then be getting ready to announce reforms of this sort? Either do you write me a dispatch or I will write you one, by way of opening the ball. It need be no long or high flown affair. I suppose the notion of a Native in your Executive Council would not do at all. Is that certain? I dare say it is—and it would frighten that nervous personage (naturally nervous) the Anglo-Indian.

હું મારા મન માથે વિચાર કરું છું કે તમે આપણે લોકાનુરક્તિની દિશામાં સુધારાને માગે આગળ ચાલવાનું શરૂ કરીએ તો કેમ? આપણે જો પગલાં બંધવા નથી માંડતા તો—તમને ખાતરી છે કે તેમની માંગણીઓ વધારે વિસ્તૃત નહિ થાય—અને આખરે 'રાષ્ટ્રીય' કારણો સુધી નહિ પહોંચી જાય? અને ત્યાં હું તો બહુ જ બહેમની, બહુ જ ચંકાની, નજરથી જોઉં છું. તમારી ધારાસભામાં રેગી તરવનો વધારો કરવો; તેજ પ્રમુખે પ્રાંતિક સભાઓમાં પણ તે તરવનો વધારો કરવો, અત્યારે ચાર પ્રાંત ક્ષાત્રમાં કદા કુદ કરીને ચર્ચા કરવામાં આવે છે તેને બદલે બજેટ ઉપર પેટ ભરીને ચર્ચા કરવાનું પીરમ્પ દાખલ કરવું; અને સુધારા ચૂકવાની દગ્ગાસતો કરવાનો દક્ષ (એણે અધિકારી વર્ગની બહુ મંતિ રહેવાની જ) પંજુ આપવો. જો તમારા પત્રો મેં સાચા વાંચ્યા હોય તો આવા ફેરફારો તરફ વિરોધ વસણથી જોવાનું આપના મનમાં હોવું ન જોઈએ; નહિ જ. પણ એથી ઉત્કંઠે જ આપનું વક્ષણ હોવું જોઈએ. ત્યારે આવા પ્રકારના સુધારા જાહેર કરવા માટે તૈયારી થા માટે ન કરવી? કાતો આપ મને એક જ સલાહ—કે હું આપને સમુ-પજ્ઞ પ્રીણ મળાવીએ.

એ પત્રમાં લંબાણુથી લખવાની કે આકાશમાં બિડવાની જરૂર નથી એમ હું ધારૂં છું. તમારી કાલિન્સલમાં દેશીને નામવાની વાત તો ખીલકલ ન થાય? તમારી ખાત્રી છે કે ન જાય? હું ધારૂં છું કે એમજ. અને જેણે પોતા મહાત્માઓ-આપણા એન્ડ્રો ઇન્ડિયનો તો બડકી જ રહે." આ પત્રથી મોલેએ કોર્લે-મિન્ડોના પ્રસિદ્ધ સુધારાઓનું ખીજરોપણ કર્યું એ વાતમાં હવે કંઈ શંકા નથી. અને તે હિન્દુસ્થાનના રાજ્યતંત્રની, જવાબદારી માથે લીધા પછી માત્ર છ મહીનાના ટૂંકા અરસામાં, એ પણ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મોલેનું હિન્દુસ્થાન સંસ્કૃતી જ્ઞાન અન્યોનું જ હતું. હિન્દના રાજ્યતંત્રના વાહતા પ્રશ્નોમાં એમણે અત્યાર સુધી બહુ શ્રમ લીધેલો ન હતો. પણ હિન્દના કલ્યાણની જવાબદારી-રાજ્યતંત્રની જવાબદારી એ પ્રજાના કલ્યાણની જ જવાબદારી છે. માથે લેતાંની સાથે જ હિન્દની ખરી જરૂરીયત ઉપર એમનું ખ્યાન ખેંચાયું અને ઉપર જણાવ્યું તે રીતે મોલે મિન્ડોને પોતાની સાથે લખતે તેમના ગુણ કામનો આશય કર્યો. તે કામ આગળ શી રીતે પાર પડ્યું તે મતિતાસ લાગે છે, અને ધણે અંશે સુવિસ્તિત છે. તેમને નહેલા વિધો વિષે અને એક અથવા બીજા દિશામાંથી આવી પડેલા બ્યવધાનો દૂર કરવા માટે શું શું કરવું પડ્યું હતું તેના હેવાલ પણ રસિક છે, પણ તે અત્રે રજૂ કરી શકાય તેમ નથી. તેનો ખરો ખ્યાલ લેવા માટે મૂળ અન્યનું જ શરણ લેવાની વાંચનારને વિનંતિ કરવી પડશે. વાંચનારે જોયું હશે કે કાર્યભારી સમાજોમાં હિન્દીને નીમીત્તે જિમ નીચતા ભેદ ટાળવાનો એમનો ઇશારો કિયે દિગસે દૃઢ થયે જતો હતો. આખરે કેવા આમલથી અને અમુક અંશમાં કેવી બાહોશીથી એમણે એ ઇશારો પાર ખોડેલો એ ગાળવનો હેવાલ અત્યંત રસિક, અતિશય મોખક, છે. તેના ઉપર મિ. મોલેનો મોટો મદાર હતો. આજે આપણે જે સુધારાની શબ્દ જોતા ભેદ છીએ અને જેની યોજના આ અવલોકન પ્રગટ થયાં પહેલાં વાંચનારના હાથમાં આવી હશે તે સુધારાઓના આ સુધારક પ્રત્યક્ષ રૂપે મૂળભૂત હતા. અને તે માટે આપણે આ બે મિત્રોનો-મોલે અને મિન્ડોનો-જેટલો આભાર માનીએ તેટલો જાણીએ. બ્રિટિશ પ્રજાના ઉદાત્ત પુરૂષોમાં, તે પ્રજાના હૃદયભૂત રાજપુરૂષોમાં, હિન્દની પ્રજાને માટે કેવી લાગણી છે તેનો આ પુસ્તક આપણને સાચો ખ્યાલ આપે છે. અને તે મેળવવા માટે ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યમાહિત્યમાં જે પુસ્તકો છે તેમાં આ પુસ્તક અનન્ય સ્થાન ભોગવશે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી.

અત્યારે આટલેથી જ આ અવલોકન સમાપ્ત કરવું પડે છે. આ અન્યત્ર જેમ જેમ વિશેષ અવલોકન થશે તેમ આપણી રાજ્યમાર્ગ બુદ્ધિ વધારે તીવ્ર, તીક્ષ્ણ અને કાર્યમાંથી થશે એમ મારું માનવું છે. આ યુરોપની આપણને આજ કાલ બહુ જરૂર છે અને એ યુરોપ મેં જાદન કરવા આપણો જનસમાજ ઉત્સુક થશે તો આપણે ધારણે બંદરે વહેલા મોડા જરૂર પડેલીશું. મોલે જેવા સુકનીને પણ હાઉસ ઓફ કોમન્સની અને આગળ ઉપર હાઉસ ઓફ લોડ્સની મનોહસિની દરકાર કરીને, જોયો ઇન્ડિયનોના વિરોધોનું સમન કરીને, સાથલું પડ્યું હતું. અને તેમાં તેમની અને બહાઇસરાયની એક ગાંઠે ઘણું કામ કર્યું હતું

તે આપણે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવાનું છે. એ એક માંદ ન હોત તો આપણા સુધાગતું બહુ જરૂર પડામે ચડી શકું હત, એ કહેવાની જરૂર નથી. આપણા એકથો ઇન્ડિયનો છેક સુધી મિત્રો ઉપર નાગજન હતા તેવું પણ આ જ બીજું હતું. મોર્ડેને તેનાથી અડધી સહાય તેમ જ હતું પણ બેઠાપગરોયના ઉપર એમનો પ્રભાવ ન પડ્યો. એમાં આપણા એ બાધકોને લીધાનેણું લાગતું હતું. છતાં સોર્ડ મિત્રોના અંગત નિશ્ચયે મોર્ડે-દિન્દીએને દ્રાવિડ સભામાં સ્થાન આપવાનું અતિ ગમીર અને અતિ પ્રશસ્ત પગલું કટલા વિરોધ વચ્ચે— મદારાજ ધિમજની મરજી ન હોતી તે છતાં, અને લોર્ડ રિપન જોવાની વિરૂદ્ધતા છતાં, ભરૂં અને તેમાં તેમને દિન્દે અપરિમિત મેસ આપ્યો. મિત્રો-મોર્ડે દિન્દેના ખરા મિત્રો— કિલકતી મનાયા.

“Cast-iron Bureaucracy won't go on for ever we may be quite sure of that.”

મોર્ડેના આ તાજો આપણે હમેશાં માંદ કરીશું, અને આપણા બરિષ્ઠતા પ્રવૃત્તિઓ એ શબ્દો આપણને હમેશાં પૂરી આયા, પૂરી ઉત્સાહ, આપશે જ.

ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી.

મુકુટ.*

પ્રથમ અંક.

પ્રથમ દરજ્યા.

(ત્રિપુરાના મેનાપતિ હમાખાનું પર ત્રિપુરાનો કનિષ્ઠ રાજકુમાર રાજ્યપર અને હમાખાં પ્રમાણ દરિઆર માફ કરવામાં ગંધારો છે.)

રાજ્યપર—ગુઓ મેનાપતિ, હું તમને વખતો વખત કહું છું કે, તમે મને નામ લખને ન બોલાવો !

હમાખાં—ત્યારે શું લખને બોલાવું ? લાગ પડીને બોલાવું કે કાન જાવીને ?

રાજધર—હું તમને કહી રાખું છું કે, મહાર્ મ્હાન જો તમે નહિ રાખો તો, તમારું માન પણ હું નહિં રાખું.

ધસાખાં—મહાર્ સન્માન, કદિ તમારા હાથમાં રાખવાનો ખાર હોત તો, ખીજ વેચવાની વસ્તુઓની માફક એને પણ હું બજારમાં વેચી આવત. મહાર્ પોતાનું સન્માન હું પોતે જ રાખી ચકીયા.

રાજધર—એમજ કદિ રાખવા ઇચ્છતા હો તો, હવેથી કદિ બવિધ્યમાં મ્હને નામ લઇને ન બોલાવશો.

ધસાખાં—એમ !

રાજધર—હા.

ધસાખાં—હા, હા, હા, હા ! મહારાજાધિરાજને શું કહીને બોલાવવા, હજુર, જનાબ, જહાંપના !

રાજધર - હું તમારો શિષ્ય છું ખરો, પરંતુ, હું રાજકુમાર છું એ વાત, તમે વિસરી જાવ છે.

ધસાખાં—સહજમાં તરી વસરતો. આપ પોતે રાજકુમાર છો, એ વાત યાદ રાખવી તે, આપે પોતેજ કહ્યું કરી મૂકી છે.

રાજધર—તમે પોતે પણ, મહારા શિષ્યક છો, એ વાત તમે યાદ રાખવા નથી દીધી, એમ જણાય છે.

ધસાખાં—બસ ચૂપ !

(ખીન્ન રાજકુમાર ઇંદ્રકુમાર પ્રવેશ કરે છે.)

ઇંદ્રકુમાર—કેમ ખાંસાહોય, શું ચાલી રહ્યું છે ?

ધસાખાં—સાબળવા જેવી, એક ગમ્મતની વાત છે તમારામાંના આ બાઇ જે સૌથી ન્હાના છે ને, તેમને જહાંપના, રહેનસાહ કહીને ન બોલાવું તો, એમનું સન્માન નથી એવું ! સ્વમાનને માટે એમને એટલી બધી તાણાતાણી છે.

ઇંદ્રકુમાર—શું કહો છો આ ! ખરી વાત છે ? હા હા હા હા !

રાજધર—બાઇ, તમે ન બોલો.

ઇંદ્રકુમાર—તમને શું કહીને બોલાવીએ ! જહાંપના ! હા હા હા હા ! રહેનસાહ !

રાજધર—બાઇ, તમે ન બોલો, હું કહું છું વળી !

ઇંદ્રકુમાર—જનાબ, મુગા રહેવું ઘણું સખત છે,—હસી હસીને પેટ ફાટી જાય છે, હજુર !

રાજધર—તમે તદ્દન અપ્રસ વગરના છે.

ઇંદ્રકુમાર—હંક પડો બાઈ! હંક પડો! તમારી અકલને તમારી પાસે જ રહેવા દો. મહને એ મારે જરા પણ લાલચ નથી!

ધસાખાં—એમની અકલ હમણાં હમણાંની ઘણીજ વધી પડી છે.

ઇંદ્રકુમાર—હા. ખેંચી શકાશે નહિ, સીડી લગાવવી પડશે!

(અનુચર સહ યુવરાજ ચંદ્રમાણિક્ય અને મહારાજ અમર માણિક્યનો પ્રવેશ.)

રાજધર—મહારાજની આગળ એક ફરિયાદ છે.

મહારાજ—કેમ, શું બન્યું છે?

રાજધર—આ ધસાખાં, ફરી ફરીને મન, કર્મ, છતાં મ્હોરે અસન્માન કરે છે, એનો ન્યાય ચલે નેમએ!

ધસાખાં—અસન્માન કોઈએ નથી કરતું—અસન્માન તો તમે પોતે કરાવો છો! નહિ. તો આએ પણ રાજકુમારો છે. એ બધા મહને એમ માને છે કે, હું એમનો ગુરુ છું અને હુંયે સારો એમને એમ માતું છું કે, એ મ્હારા શિષ્ય છે. સન્માન અસન્માનની કંઈ વાત જ નીકળતી નથી.

મહારાજ—સેનાપતિ સાહેબ, કુમારો હવે ઉમર લાવક થયા છે, એમનું સન્માન જળવીને ચલાવ તો શુ?

ધસાખાં—મહારાજ, જે વેળાએ આપ મ્હારી આગળ યુદ્ધ-શિક્ષણ લેતા હતા અને જેવું હું આપને સન્માન કરતો, તેથી કોઈ રીતે ઉતરતું હું, આ રાજપુત્રોને નથી કરતો.

રાજધર—અન્ય કુમારોની વાત હું કહેવા મંજૂરો નથી, પરંતુ—

ધસાખાં—સુગા રહો, વત્સ! હું તમારા પિતાની સાથે વાત કરું છું! મહારાજ, માફ કરજો, રાજવંશનો આ કનિષ્ઠ પુત્ર, મોટો યરો ત્યારે કથમ ચલાવી ચકરો; પણ, તરવાર એના હાથમાં શોભા નહિ પામે. (યુવરાજ અને ઇંદ્રકુમારને બતાવીને) મહારાજ આ જુઓ કે, આ તે રાજપુત્ર, કે જે રાજયુદ્ધને ઉત્તમ કરે છે.

મહારાજ—રાજધર, ખાં સાહેબ શું કહે છે! અરુ—શિક્ષામાં તું એમને સંતોષ આપી શક્યો નથી!

રાજધર—એ મ્હારા બાગ્યનો દોષ છે. અરુ—શિક્ષાનો દોષ નથી. મહારાજ સ્વયં અમારા ધનુર્વિદ્યાની પરીક્ષા કરી જુઓ, એટલી જ મ્હારી પ્રાર્થના છે.

મહારાજ—હીક, તો કાલે મહને અવકાશ છે, એટલે કાલે જ પરીક્ષા થવા દો. તમારામાંથી જે છતશે તેને મ્હારી આ હીરજનકિત મહાવાળી તરવાર, હું બેટ આપીશ.
(પ્રસ્થાન)

ધસાખાં—સાબાસ રાજધર, સાબાસ ! આજ તમે ક્ષત્રિય—મેતાનની માફક વાત કરી છે. અસ્ત્ર પરીક્ષામાં કદાચ તમે હારશેો તોયે તમારું ગૌરવ નષ્ટ નહિ થાય. કેમકે, હાર છત તો આજ્ઞાની ધુન્ધા, પરંતુ, ક્ષત્રિયના મનમાં સ્પર્ધા તો રહેવી જોઈએ.

રાજધર—બસ થયુ, મેનાપતિ સાહેબ, તમારાં વખાણુ ખીજ રાજકુમારોને મારે જમે રહેવા દો. આટલા દીવમ જ્યારે એ ન મળ્યું તોયે આજુ તો, આજે પણ મ્હારે એનું કામ નથી.

યુવરાજ—મ્હીડા નહિ, બાઇ રાજધર. મેનાપતિ સાહેબની સરસ કમડી, એમની સાદી દાઢીની માફક, બધીજ એમનાં મ્હોમાં જ છે. કોઇ એકાદ શુણુ જોતાં જ તરત એ, બધું બુલી જાય છે. અસ્ત્ર—પરીક્ષામાં જો તારી છત થાય તો, તું જોજે કે, ખાં સાહેબ ખસ મનપૂર્વક જેની રીતે તને પુરસ્કૃત કરશે, તેણે ખીજુ કોઇએ નહિ કરે.

રાજધર—બાઇ, આજ પુર્ણિમા છે. આજ રાત્રે, ગોમતી નદીમાં, જે વળતે વાઘ ખાણી પીવા આવે છે તે વળતે, શિકાર કરવાને ન આવે !

યુવરાજ—વાહ, ઘણી ઉત્તમ વાત. તારી જો હજી હશે તો આવીશું.

ગજધર—નવાઇ જેવું ! રાજધરને આજ કાંઈ શિકાર તગ્ધ થતિ થઇ ! આવું તો કદિ ન્હોતું બન્યું !

ધસાખાં—એમની આ વખતે, શિકારની પ્રતિ નથી ! બધાના કરતાં મ્હોટા જનાવળો એ તો શિકાર કરે છે. ગજ—મલામાં જે પગલાંએ એવો એક પણ છા નથી કે જે, એમના કોઇને કોઇ શંકામાં ને રસાશે હોય !

યુવરાજ—જેની તમારી તજવાર છે, તેની જ તમારી છતો પણ છે. બરેય તીક્ષ્ણ ધાન.

વાળી—જેની ઉપર જઈને પડે ત્હોને એમીવારે કાપી નાખ્યા વગર પાછી ના કરે.

ગજધર—બાઇ, તમે મ્હારે માટે રિકર ન કરો. ખાં સાહેબ એમની છબેથી બશેને જમે એટલું મ્હને ચાર્યા કરે, પણ એથી, એ કાંઈ મ્હારાં દેવાને જવાએ ધા કરી રાકવાના નથી.

ધસાખાં—તમારા દેવાને કેમ કરીને પોચાય બાપુ ! એ તો ધણુંજ સખત છે.

ઇન્દુમાર—આજ કંઈ તમને એકાએક, રાત્રે શિકાર કરવા જવાનો શોખ થયો, એનો જો કંઈ દીક જણાતો નથી.

યુવરાજ—બાડા, બાઇ ઇન્દુમાર ! મ્હને આ ગજધરને તોડી પડવાની રાત્રે દેવ પડતી જાય છે.

ગજધર—એ આવાનની વેદનાને ન મળવાની મ્હને પણ દેવ પડી ગઇ છે.

ઇન્દુમાર—બાઇ, આજ રાત્રે શિકારે જવું જ, એવો તમારે અભિપ્રાય છે, નહિ ?

યુવરાજ—ત્હારી સાથે શિકાર કરવા જવામાંજ મ્હને મ્હોલી વિપદ પડે છે, બાધ !
હું પોતે ત્હને નિરામિત શિકાર કરનારો છું. ત્હમે લોકો વનની અંદર જઈ જઈને
મ્હોટાં મ્હોટાં પ્રાણી મારી લાવે છે ત્યારે, હું તો ફક્ત કંધી, કહોળું, કદ, ફલુમ,
પથનસ વિગેરે વનસ્પતિનો જ શિકાર કર્યા કરું છું !

ધસાખા—(છંદ્રકુમારની પાઠ યાજડીને) યુવરાજ જરાબર કહે છે, યુવ. તમારૂં તીર સોની
આગળ છૂટે છે અને ધાત કર્યા વિના જઈને વાગે છે—ત્હારી જરાબર કોણ
થઈ શકવાનું હતું !

છંદ્રકુમાર—ના બાધ, મરકરી નથી ! ત્હમે નહિં, જાવ તો પછી, ખીલું કોણ શિકાર કરવા
જવાનું છે !

યુવરાજ—હીક, ચાલો. આજ રાજ્યરત્ને ઇચ્છા થઈ છે તો એને નિરાશ નહિં કરોએ

છંદ્રકુમાર—કેમ બાધ, મ્હને ઇચ્છા થઈ છે એ તરીકે, નહિં જવાનું કે ?

યુવરાજ—એ શું બોલ્યો, બાધ ? ત્હારી સાથે તો હું રોજ આવું છું !

છંદ્રકુમાર—તેથી જ હું ધારું છું કે, હું ત્હને જુનો પુરાણો થઈ ગયો છું !

યુવરાજ—મ્હારી વાત, તું આવી ઉલટી રીતે સમજે છે તેથી, મ્હને ઘણું દુઃખ થાય છે !

છંદ્રકુમાર—ના બાધ, હું તો હસતો હતો—ચાલો, તૈયાર થઈએ !

ધસાખા—છંદ્રકુમાર, છાતી ઉપર હસ બાણુ ખમી રાકે, પણ ભાઈનો સાધારણ અનાદર
સરખો એ સહન કરી શકે નહિં, એવો છે !

(અનુચરો સિવાય બધાનું પ્રસ્થાન.)

અનુચર ૧, લો—વાત કંઈ કીક જણાતી નથી. આપણા ન્હાના કુમારની મુંઝવારો તો
બધાને જાણીતી છે.—મધ્યમ કુમારની સાથે એ અસ્ત્ર પરિણામાં ઉતરવા ઇચ્છે છે,
એનો અર્થ શું ?

૨, જો—કોઈ તીર વડે નિશાન બેઠે તો કોઈ જુદી વડે બેઠે !

૧, લો—એ તો બધા જોવી વોત. અસ્ત્ર પરિણામાં અસ્ત્ર ન ચલાવતાં જો જુદી ચલાવે
તો, એ તો હુલ્લુદિ કહેવાય !

૩, જો—જો બંસી, ગમે તો અસ્ત્ર ચાલે કે જુદી ચાલે, પણ વચ્ચે માંલો માંલો ત્હમે
ત્હારી જીભો ન ચલાવશો, એ મ્હારી સલાહ છે. જો જીવતા રહેવા માગતા હો
તો, મૃગા રડો.

૪, જો—નમ્રાણી જરાબર કહે છે. એ ન્હાના કુમારની વાત નીકળતાં, તું ત્હારે જેમ
મ્હોરે આવે તેમ બોલી નાખે છે. રાજાનો છોકરો કયો સારો અને કયો ખોટો
એ નક્કી કરવાનું કામ આપણું નથી, આપણા યુવરાજ જીવતા રહે અને મધ્યમ

કુમાર બાઈ લક્ષ્મણની ચાલક સદાય એમની સાથેને સાથે રહીને એમની રક્ષા કરે,
એવી ભગવાન પામે પ્રાર્થના કરે, ન્હાના કુમારની વાત મ્હોંએ ન લાવવી એજ
હીક છે.

૧, લો—મરજી કરીને તો લાગ્યા નથી, આપણા મધ્યમ કુમાર સરલ માણસ છે—એમના
મનમાં ભય કે ડર, તેમ ખટપટ કે તર્કટ નેહું નથી. મ્હને હમેશાં ભય રહે છે કે,
જેમનું હું નામ નથી લેતો તે, કદાચ એમને હૃદમાં નાંખી ન દે!

૨, જો—ચાલો, ચાલો, આ સ્વાગેથી એ જ આવે છે.

૧, લો—સાથે, લેમના મામાનો છોકરો ધુરંધર પણ છે. સંનિની સાથે મંગળ આવીને
ભરાયો છે.

(પ્રસ્થાન.)

(રાજધર અને ધુરંધર પ્રવેશ કરે છે.)

રાજધર—હવે નથી સહન થતું!

ધુરંધર—પણ સહન કરવામાં તો કશી કસર નથી. હું કુમારની સાથે તો લગભગ જન્મથી
જ આ મમાણે ચાલ્યા આવે છે છતાં, સહન ન થતું એવું તો ચિન્હ કદિ
જોયું નથી.

રાજધર—ચિન્હ જોયે શું લાભ થવાનો હતો? જ્યારે દેખાડીય ત્યારે એકીવારે કામમાં
જ દેખાડી આપીશ. આ યોગ સારો આવી મળ્યો છે. આજ વખતે અત્ર—પરિક્ષામાં
નિશાન હું વીધી બતાવીશ.

ધુરંધર—હું કુમારની છાતીમાં ખડું કે?

રાજધર—ના, છાતીમાં નહિ, એના હૃદયમાં આ વખતની પરિક્ષામાં હું જીતીશ. એના
અહંકારને વીધીને ચૂરેચૂરો કરી નાખીશ.

ધુરંધર—અત્ર—પરિક્ષામાં હું કુમારને હું જીતીશ, એને જ હું સુયોગ કહે છે ને?

રાજધર—ના, સુયોગ શું તોરના સુખ ઉપર હોય છે? નહિ. સુયોગ તો બુદ્ધિના બળ
ઉપર રહે છે. તારે, મરજી, એક કામ કરવું પડશે.

ધુરંધર—કામ તો જુદાં હું બરાબર જાણું છું. આણું છું. પણ ફળ તો કશું નથી મળતું.

રાજધર—ફળ સંપૂર્ણથી મળે છે, કોઇ પણ રીતે સુખિયો, હું કુમારની અત્ર સાળામાં ધુસી
જઈને, લેના જૂણના પહેલા ભારામાંથી, હિંદુ નામ લખેલું તોર કુહાડી લઈને, મ્હારું
આ નામ લખેલું તોર તેમાં સુકી આપવાનું છે, લેના તોરની સાથે મ્હારું તોર
ખદમવાનું છે. સાથે સાથે બાંધ્ય પણ બદલાશે.

ધુરંધર—એ તો બહુ જાણે હું સમજ્યો, પણ મ્હારો જીવ ? એ ગયો તો પછી કોઈનીયે સાથે બદલે નહિં મળે !

રાજધર—ત્હારે કંઈપણ ભય નથી, હું છું તે !

ધુરંધર—તું તો છે સ્તો; પણ સાથે સાથે, ભય પણ છેને ! એ જ તે દીવસે બ્યારે; ઈંદ્ર-કુમારના રૂપાને પચે મહેલા ધનુષ પર બ્યારે ત્હને મોઢ ચયો ત્યારે તે મ્હે જ ત્હને લાવી આપીને, ધરમાં મંતાડી રાખ્યું હતું—અને આખરે, બ્યારે તે પકડાઈ ગયું ત્યારે ઈંદ્રકુમારે ધુલણા કરીને ત્હને તે આપી દીધું હતું. પણ તે દીવસે, એણે મ્હારૂં જે અપમાન કર્યું હતું તે, મ્હારો જીવ જશે ત્યાં સુધીયે નહિં ભુલી જવાય. તે વેળાયે પણ બાઈ ત્હમેજ દતા ! આપે મ્હારે માટે દેવો બચાવ કર્યો હતો તે, મ્હને હજી યાદ છે !

રાજધર—હવે ત્હારે વખત આગ્યો છે—એ અપમાનનો બદલો લેવાની તજવીજ કર !

ધુરંધર—વખત કાતો ક્યારે આવે છે તે ચોખ્ખું સમજાતું નથી. દુર્ભાગ્ય-ભાણસને માટે અપમાન પરિપાક કરવાની શક્તિ જ બસ છે; બદલો લેવાનો શોખ ત્હને માટે નિરાપદ નથી. આ રહામેથી, એ બધા આ તરફ જ, આવતા જણાય છે. અસ, આપણે અંદિથી ખસી જઈએ. ત્હારી સાથે મ્હને એકઠો ભેતાં જ, ઈંદ્રકુમાર જે રાખ્દો હરેશે તેમા જરાયે મીઠાશ નહિં વાપરે.—અને ઇસાખાં પણ, ત્હારા કરતાં મ્હારા ઉપર વિશેષ પ્રીતિ બતાવશે એ પણ મ્હને યદ્દા નથી.

(પ્રસ્થાન.)

દ્વિતીય દરય

(ઈંદ્રકુમારની અભિજ્ઞાનાના દ્વાર આગળ.)

ઈંદ્રકુમાર—કેમ, પ્રતાપ ! શું હકીકત છે ? એકએક મ્હને, અભિજ્ઞાનાના દ્વાર તરફ, કેમ તોડાવ્યો ?

પ્રતાપ—મધ્યમ શણી સાહેબે મ્હને આપને ખબર દેવાનું કહ્યું છે કે, આપની અભિજ્ઞાનામાં એક નવાઈ જવું અસ પેકું છે. તે વાત—અસ છે કે, નાગપાશ છે, કે કયું છે, એની તપાસ કરવાની છે.

ઈંદ્રકુમાર—તું શું બોલે છે, પ્રતાપ ? કળિયુગમાં પણ, આવી હકીકત, બને છે ખરી ?

પ્રતાપ—આહા, કુમાર. કળિયુગમાં જ એવું બને છે, સત્યયુગમાં નહિં. દરવાજા ઉઘાડતાં જ આપને અહીં સમજાઈ જશે.

ઈંદ્રકુમાર—હીક ત્યારે, પગના પડવા પણ મંબજાય છે !

(હાર ઉધાડતાંજ રાજધરું નાસવું.)

આ શુ ! આ તો રાજધર ! હા, હા, હા, હા ! ત્હને અત્ર માનીને કોષએ બુદ્ધ કરી હતી કે શું ? હા, હા, હા, હા !

રાજધર—મ્હને, બાફીએ ગમ્મતમાં, અંદિ પૂરી રાખ્યો હતો.

છંદ્રકુમાર—આ ઘર કંઈ જેવી તેથી ગમ્મત કરવાનું ધર નથી—અહિની ગમ્મત તો બપર ધારવાળો ગમ્મત છે—અંદિઓ ત્હારે શા નિમિત્તે આવવું થયું હતું ?

રાજધર—આજરાએ શિકારે જવાનું છે તે માત્ર, હથિઆર ખોળવા જતાં જોકું તો, ત્હારાં બધાં હથિઆરને કાટ ત્હર્યો હતો. આવતી કાલની અત્ર—પરિક્ષાને માટે એ બધાંને હું માફ કરવા આપી આજ્યો શુ. એટલા જ માટે, બાબી પાને આજ્યો હતો; ત્હારાં કંઈક હથિઆર ઉછિતાં લેવા માટે !

છંદ્રકુમાર—તેથી જ, હું ધાત્ર હું કે, ત્હેમણે અત્ર—શાળા મુદ્દ આખખી ને આખખી ત્હને ઉછિતી આપી દીધી હશે ! હા, હા, હા, હા ! ત્હારે બહાર આજ્યો શુ કરવા ! જ, અંદર પાછો બરાબ જ. ઉધારની ઉમેદ પૂરી થઈ કે નહિ ? હા, હા, હા, હા !

રાજધર—હસો ! હમો ! આ ગમ્મતમાં હું પણ દસીય. પરંતુ, હમણાં નહિ. જઈ હું, બાઈ, આજ રાત્રે હું હવે શિકારમાં આવનાર નથી.

(પ્રસ્થાન.)

પ્રતાપ—ત્હાના કુમારની સાથે, આપની આ બધી મસ્કરી, મ્હને દીક નથી લાગતી.

છંદ્રકુમાર—મસ્કરી કરવી એમાં બપ શો ? બસેને, એ પણ આપણી મસ્કરી કરે !

પ્રતાપ—એમની મસ્કરી સાધારણ નહિ હોય !

તૃતીય દરશ.

(પરીક્ષા બ્રમિ. રાત્ર, રાજકુમારો, ઇસાખાં, નિશાનધારી અને બાટ.)

છંદ્રકુમાર—બાઈ, આજ ત્હમણે જીતવું જ જોઈએ. નહિ જીતો, એ નહિ ચાલે !

યુવરાજ—નાહિ કેમ ચાલે ? મ્હાફ તીર નિશાન વીધી નહિ શકે તોયે, જગત સંસાર તો જેમ ચાલતો હતો તેમ ચાલ્યા જ કરશે. અને જે કદિ ન ચાલે તોયે, મ્હારા જીતવાનો મંબવ હું નથી જોતો.

છંદ્રકુમાર—બાઈ, જે ત્હમે દારશો તો, હુંએ જાણી જોઈને નિશાન ચુકી જઘરા

યુવરાજ—ના બાઈ, એવી ઊંઘરમન ન કરતો, ઉસ્તાદનું નામ રાખવું જ જોઈએ,

ઈસાખાં—યુવરાજ ! સમય થયો છે—ધનુષ હાથમાં લો, ધ્યાન દો ! જુઓ, હાથ બરાબર રહે !

(યુવરાજ તીર કેંકે છે.)

ઈસાખાં—બાબી ગયું !

યુવરાજ—ધ્યાન તો બરાબર આવ્યું હતું ખાં સાહેબ, પણ તીર બરાબર મુકી શકાયું નહિ.

ઈશ્વરભાર—જરાયે નહિ. ધ્યાન બરાબર આવ્યું હોત તો નક્કી ત્હમે નિશાન બેટી સમ્યાં હોત. પણ બાઈ, ત્હમે ફક્ત હિસાસિન બનીને જ બંધી વસ્તુઓને હકમેકી કહાડો છો. એથી મદને, હિતકું દુઃખ થાય છે !

ઈસાખાં—ત્હમાગ બાઈની અદ્દન, તીરના મુખ ઉપર શા ખારે નથી ખાંવી નીકળતી તે, ત્હમે જાણો છો ? એમની અક્ષત એટલી બધી ઝીણી નથી તેથી,

ઈશ્વરભાર—સેનાપતિ સાહેબ, ત્હમે અન્યાય યોત્રો છો !

ઈસાખાં—(રાજધરને) કુમાર, હવે ત્હમે નિશાન તાકો, મહારાજ, જુઓ !

રાજધર—ખેલું બાઈને થયા દો.

ઈસાખાં—આત્મારે જવાબ આપવાનો સમય નથી. મ્હારો દુકમ અમલમાં લાવો !

(રાજધર તીર કેંકે છે.)

ઈસાખાં—જવા દો. ત્હમારા તીરે પણ ત્હમારા બાઈનું અનુકરણ કર્યું. નિશાનની તરફ જ ગયું નથી !

યુવરાજ—બાઈ, ત્હારે ખાણુ ધણું જ નજીક થકને ગયું છે. જો એક રહેજ જ ફેર પડ્યો હોત તો, જરૂર નિશાન વીધાઈ ગયું હોત.

રાજધર—નિશાન તો વીધાઈ જ ગયું છે. પણ, દૂરથી, ત્હમે તે બરાબર ઓપ્યું જોઈ શકતા નથી. એ, જુઓ, પેલું વીધાયું તે !

યુવરાજ—ના, રાજધર. ત્હારા જોવામાં જૂઠ છે—નિશાન વીધાયું જ નથી.

રાજધર—મ્હારી ધનુર્વિધા પ્રત્યે ત્હમને વિશ્વાસ જ નથી એટલે, ત્હમે જોવા છતાં પણ જોઈ શકતા નથી. સાર, પાસે જયો એટલે તરત જ તે સાખીત થશે

(ઈશ્વરભાર ધનુષ લે છે.)

યુવરાજ—(ઈશ્વરભારને) બાઈ, હું અક્ષત હતો એટલા ખારે, ત્હારે મ્હારા ઉપર મ્હીડાયું

ઉચિત નથી. તું જો નિશાન સુધીય તો, ત્યાં નિશાન સુધેલું તીર, મહારું હૃદય વિદીર્ષ્યું કરશે, એ તું નહીં જાણ્યો.

(ઇંદ્રકુમાર તીર ફેરે છે.)

(તેપથ્યમાં) લોકેતું ટોળું—જય, કુમાર ઇંદ્રકુમારને! જય!

(વાઘ વાગે છે. પુવરાજ ઇંદ્રકુમારને આલિંગન કરે છે.)

હસાખાં—પુત્ર, અક્ષાતી કૃપાથી તારે દીધીજીવ યાવ ! મહારાજ, આ મધ્યમકુમાર પુર-
સ્કારને યોગ્ય છે, જે પ્રભાણે આપે વગન જાહેર કર્યું હતું તે પ્રભાણે એમને પુર-
સ્કૃત કરે !

રાજધર—ના, મહારાજ. પુરસ્કાર મહેન જ મળવો જોઈએ. નિશાન મહારા તીરથી વીંધાયું છે !

મહારાજ—ના, કદાપિ નહિં.

રાજધર—સેનાપતિ સાહેબ, ગમે તો આપ તપાસ કરી આવો કે, નિશાન કો'ના તીરે બેઘુ છે.

હસાખાં—હીક, હું જોઈ આવું છું.

(પ્રસ્થાન.)

“(તીર હાથમાં લઈને હસાખાંનો ફરી પ્રવેશ.)

હસાખાં—(ઇંદ્રકુમારને) બાઈ, હું થક બાણસ છું, આપે બ્રહ્મ તો નથી થતી ! આ તીરના ફળ ઉપર તો રાજધરનું જ નામ જણાય છે !

ઇંદ્રકુમાર—હેન્ટુ, કોનું ? રાજધરનું !

મહારાજ—આણુ લાવો, જોઈ જાણ્યો ! હા, એમ જ છે. એકી સાથે આપણે બધામની જીલ થઈ !

રાજધર—આજે જ નહિ, મહારાજ, મહારા તરફ હંમેસાં જીલ થતી આવે છે.

હસાખાં—આ કર્યું સમજાતું નથી !

ઇંદ્રકુમાર—પણ, હું સમજ્યો છું

રાજધર—મહારાજ, આજ ન્યાય કરો !

ઇંદ્રકુમાર—(જનકીકે) ન્યાય ! તું ન્યાય માગે છે ! તેમ થશે તો, તારા મોઢે શાહી ચોળારો ! વંશની લાજ હું ઉધારી નહિં કરું : પણ અંતર્યામી તારો ન્યાય કરશે !

ઈસાખા—આ સું થઈ ગયું, બાપ! એવી અંદર જરૂર કંઈ રહ્યું મમાયું હશે? શીલા
કહિ વાણી ઉપર તરી સક્તી નથી તેમ વાંદરો કહિ ગીત માતો નથી! બાપ ઇંદ્ર-
કુમાર, ખરેખરે કહો કે, આ સુ બન્યું છે? તણ તો બદલાયુ નથીને!

રાજધર—ના, જરા પણ નહિ, તથાસી જુઓ.

ઈસાખા—હા, છે તો તેમજ, તણ તો બરાબર છે! કોક, પણ ઇંદ્રકુમાર, ખરેખરે કહો કે,
હમણાં હમણાંનું કોઈ લંબારી અસ્ત-શાળામાં પેઠું હતું?

ઇંદ્રકુમાર—એ વાતની કંઈ જરૂર નથી, ખાં સાહેબ!

ઈસાખા—ખરે કહો, કુંજી, એવું જણાયું છે કે, લંબારી અસ્ત-શાળામાં કોઈ પેઠું
હતું અને લંબારી તીર કોઈ બેઠી ગયું છે!

ઇંદ્રકુમાર—રહેવા દો, ખાં સાહેબ, એ વાત જવા દો!

ઈસાખા—ત્યારે લંબે હાર કમુલ કરો છો?

ઇંદ્રકુમાર—હા, હાર હું કમુલ કરું છું. ના સિસિન માણસ

ઈસાખા—શાખાશ, બાપ શાખાશ! રાજપુત તો ખરો ખરા!—મહારાજ, મ્યાંય પણ
કોઈ અન્યાય થઈ ગયો છે, પણ એ વાત કોઈપણ રીતે બહેર થઈ સક્તી નથી.
ફરીને એક વાર પરીક્ષા ન લેવાઈ ત્યાં સુધી નિર્ણય બહાર આપી શકાય નહિ.

રાજધર—ખાં સાહેબ, અન્યાય બીજે કંઈ નથી. હું જાણું એ જ ખરેખરો અન્યાય થયો
છે! પરંતુ તેટલા જ માટે, ફરી પરીક્ષાનું અપમાન હું સ્વીકારી શકીશ નહિ. મહારી
જીન થવી એ, કહિ અન્યાય થયો હોય તો, એ અન્યાયનો એક સડળ ઉપાય છે!
હું પુરસ્કાર લેવા નથી ઇચ્છતો! મધ્યમ કુમારને જ એ પુરસ્કાર ભણે અપાતો!

મહારાજ—એમ મહારાજી કહી શકાય નહિ—તીર ઉપર જ્યારે ત્યારે જ નામ લખેનું છે
ત્યારે એ પુરસ્કાર લેને જ આપણે જોઈએ! (તરવાર આપે છે.)

રાજધર—આપનો પુરસ્કાર હું માથે ઝડાવું છું. પરંતુ, મહારા આ સૌભાગ્યથી કોઈનું મન
જ્યારે પ્રસન્ન નથી થતું ત્યારે આ તરવાર હું બાપ ઇંદ્રકુમારને જ મેટ આપું છું!
(ઇંદ્રકુમાર તરફ, તરવાર આગળ કરે છે.)

ઇંદ્રકુમાર—(તરવાર જમીન ઉપર ફેંકી દેતો) ધિર! ત્યારે કાંઈ, પુરસ્કારનું એ અપમાન,
કોણ મદણ કરશે!

ઈસાખા—(ઇંદ્રકુમારનો હાથ પકડીને) ઇંદ્રકુમાર! મહારાજની આપેલી તરવાર, લંબે

જમીન ઉપર ફેંદી દેવાનું સાલસ કરે છે ? તદ્દ્યાર આ અપરાધની તકમકે, યોગ્ય શિક્ષા થવી જોઈએ !

છેત્રકુમાર—(હાથ છોડાવી લઇને) પૂરું, ત્હમે મ્હને આડકો નહિં !

ધર્માર્થ—પુત્ર, આ શું ! આજ ક્ષણ ત્હમે આત્મ-વિસ્મૃત થાવ છે !

છેત્રકુમાર—સેનાપતિ સાહેબ, મ્હને જ્ઞાપા કરો ! હું ખરેખર આત્મ-વિસ્મૃત જ થયો છું ! મ્હને શિક્ષા આપો !

યુવરાજ—ધીરો પડ, બાઇ. આજ, ઘેર પાછા જાઓ !

છેત્રકુમાર—(મહારાજની પગરજ લઇને) પિતા, અપરાધ સમા કરો ! આજ દરેક રીતે મહારી હાર થઇ છે.

ધર્માર્થ—મહારાજ, મહારાજ એક વિવેકન છે. સમતત્ત્વ પરીક્ષા તો પૂરી થઇ, પણ હવે, કાર્યની પરીક્ષા લેવાની જોઈએ ! જોયો જણાઈ આવશે કે, આપનો કયો પુત્ર ધનાગને યોગ્ય છે.

મહારાજ—કયા કામ વિષે ત્હમે પૂછ્યો છે, સેનાપતિ ?

ધર્માર્થ—આરાધનસાગર સાથે મહારાજને યુદ્ધનો વિચાર છે. નેન્ય પણ સેપાર છે. આ વેળાએ, કુમારને તે યુદ્ધમાં મોકલો.

મહારાજ—ખરેખર વાત છે, સેનાપતિ ! ખગર મ થી છે કે, આરાધનનો રાજ ચઢ્યામની મીમા નહક આવી પહોંચ્યો છે. વજતો વજત શિક્ષા પામ્યા છતાં પણ એ મુર્ખને સાત ન આવી તે ન જ આવી ! યમરાજને ત્યાં મોકલ્યા વિના હવે એ મુર્ખને હવે અપ્રસ આવવાની નથી. શું કહો છો, વત્સજી ! આપણા તે ધિર રાત્રીની રહામે મદકાઇ લઇ જઈએ, જ્ઞાનચર્યની દીક્ષા સ્વીકારવા ત્હમે ખૂશી છો ?

છેત્રકુમાર—હા. હમે ધણા ખૂશી છીએ ! મ્હોટા બાઈ પણ માથે આવશે !

રાજધર—અને હું પણ, શું નહિં આવું એમ ત્હમે માનો છો ?

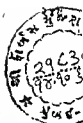
મહારાજ—તારે ધર્માર્થ, ત્હમે સંન્યાધ્યા બનીને, એ બંધાને શત્રુ ઉપર હૃત મેળવવા લઇ જાય ! નિપૂરેથી ત્હમને સદાય કરો !

(અપૂર્વ.)

દસમનરાય હરસિંહ મુખ.

હરબાઈનું માનસશાસ્ત્ર.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૧૦ થી)

વિચારબળની બિન્નતાને લીધે એક જ બેજાતતા જુદા જુદા સ્વરૂપ રચાય છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. વ્યક્તિના વિચારસમૂહ જુદા હોય છે એટલું જ નહિ, પણ અસ-પરસ ક્રિયાને લીધે નવીન વિચારનું રચાન અમુક પ્રકારનું નહીં થવાથી સમગ્ર વિચારનો ક્રમ પણ અલગાઈ જાય છે. તેથી વિચારસમૂહનું સ્વરૂપ અને તેનો ક્રમ માત્રવિસ્તારની ક્રિયા નહીં કરે છે.

આ ઉપરથી એ બાબત ફક્ત યાદ છે કે જેના મનમાં વિશેષ અને સુખ્યવસ્થિત વિચારસમૂહ હોય છે તેને સુશિક્ષિત કહેવો જોઈએ; કારણ કે તેને લીધે અંતરવહેવારમાં તે તેનો સારો ઉપયોગ કરી શકે છે. દરદીની વિક્રિયા કરવામાં કંટાળા દાકતર કુશળ હોય છે, તેનું કારણ એ છે કે જે વિચારનો તેણે પ્રમંથે ઉપયોગ કરે છે. જોઈએ તે વિચાર તેના મગજમાં જ રહેતો આવે છે. જ્યારે વિચાર બ્યવસ્થિત હોય છે ત્યારે જ જ તેના ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેથી રીતે જુદા જુદા ધંધાવાળા જે અવસ્થાથી નક્કી કરી શકે છે તેનું કારણ પણ વિચારની સુખ્યવસ્થા છે. અણુષ્ટ અને સિદ્ધિત માણસમાં આવી રીતે વિશેષ અને સુખ્યવસ્થિત વિચારનો જે ભેદ હોય છે તે તદ્દતલ તેમની ક્રિયામાં પણ માન્ય પડે છે. અમુક બાબતનો તર્ક કરવો એટલે તેનાં કાર્ય કારણ શોધી કાઢવાં તે છે, પણ જે વિચાર બ્યવસ્થિત હોય છે તે જ તેને અમુક પ્રમંથે લાગુ પડી શકાય છે. તેથી જ રીતે નીતિની દૃષ્ટિએ પણ તેના નૈતિક વિચાર ઘણા કામના છે, મેદ અને દુરુદક વિચાર આચારમાં ફક્ત બન થતાં નથી, પણ જુબ વિચારનો વિશેષ અને બ્યવસ્થિત સમૂહ હોય છે તે જોઈ વિચાર મગજમાં દબાઈ જાય છે અને તે સારા વિચાર થોડી કે લાંબી છુતે કાર્ય કરી શકે છે. સદિનુ વાસ્તવિક ઉત્પાદક જોઈ વિચાર છે તેથી સારા બ્યવસ્થિત વિચાર નીતિની દૃષ્ટિએ પણ લાગકારક છે. જ્યારે અમુક બાબત કરવાની મનમાં રહેતી યાદ છે, ત્યારે જે વિચાર ઉપર ધ્યાન આકર્ષવાથી તેનું પ્રાધાન્ય વધે છે તેના અમલ થાય છે, પણ ખીજા વિચાર દબાઈ જાય છે, તેથી વિદ્યાર્થીના મનમાં સુનીતિના બ્યવસ્થિત વિચાર બરવાથી તેનો સારો ઉપયોગ થવાનો વિશેષ મંભવ રહે છે.

ઃ મેદન એટલે બ્યવસ્થિત વિચાર એ ઉપરથી માનવિકાસનો એક ઉપયોગની નિયમ એ માલુમ પડે છે કે નવીન હકીકત કે વિચાર પ્રાપ્ત કરતી વખતે જૂના વિચારમાં જેમ અને તેમ જોઈએ બળભગાટ થવો જોઈએ. આધારણ રીતે આપણે જૂના માનની મદદથી નવીન બાબત સમજવા પ્રયાત કરીએ છીએ; અને તેથી તેમાં અસાધારણ ફેરફારને પસંદ કરવામાં આનંદો નથી. તદન નથી કે અનુભવી બાબતનો આપણા મનમાં વિરરકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જે બાબતની આપણે પરિચિત હોઈએ છીએ તેની મદદથી તેને નવી

ખામ લાયક હતું. શ. શ. મગનભાઈ ચતુરનાઇએ હાતમાં આ વિષય મેનમાં વર્તમાન-
પત્રોમાં કરેલી ચર્ચાના મુદ્દા લઈ—સ નાના મોડેએ એનું બહુ માર્ગ નિવરણ કર્યું. એ મુદ્દા
નાંચે પ્રમાણે હતા.

(૧) જમીનની માલિકી જમીન ધારણ કરનાર લોકની જ છે અને સરકાર
ગણતરને માટે જમીન મહેસુલ કર તરીકે જ ઉપસવવાનો દંડ છે. (૨) જમીન મહેસુ
અર્થિં એટલું બધું ભારે છે કે આખું વર્ષ મહેનત સ્પર્ધા છતાં ખેડૂતના કુટુંબને પુર
પોષણ થતું નથી અને તેથી તેની જીવનધાતુ દિનપ્રતિદિન નબળી પડતી જાય છે
(૩) આવી નબળી ધાતુના પરિણામે ખેડૂતની વસિત પ્રતિ વર્ષે જામતી જાય છે
(૪) એ તેના રોગોના મોત્ર આ વસિત યથા પડે છે (૫) ખેતીની આવી સ્થિતિ
ખેતી ઉપરથી લોકની શ્રદ્ધા ઉપી જતાં ખેતી હવે પણ દરેક વર્ષે ઉતારતી સ્થિતિ
આવતી જાય છે અને દેશમાં ખીજા ધંધાનો અભાવ થતાં એથી ટકા વસિતને આ
જીવિકાનું ખીજું સાધન રહ્યું નથી.

આ સ્થિતિ સામે વખતો વખત ફરજીયાત વડે ખેડૂતોને જીવાડવાના પ્રયત્ન નકાર
છે. ખરે ઉપાય પ્રત્યક્ષતા આગેવાનોએ વારંવાર ચર્ચાઓ છે તે પ્રમાણે “જમીન મહેસુ
ધણું ભારે હોવાથી તેને હલકું કરી નાખવું જોઈએ અને એવી રીતે હલકું કરી નાખે
મહેસુલ હમેશને માટે કાયમ કરવું જોઈએ.” જમીન મહેસુલ હલકું કરી નાખવાનો પ્ર
જ્ઞોદા છે, પણ એને કાયમ કરી નાખવાના વિચાર પરત્વે અમારે એક વાતનું એમને સ્પષ્ટ
આપવું જોઈએ તે એ કે જ્યારે મિ રમેસવન્દ્ર દત્ત વગેરે તરફથી મહેસુલ કાયમ કરવા
માગણી થતી હતી ત્યારે એમા મુખ્ય દેવ સહાનુભૂતિરહિત પરદેશી બાબલારોને દર ત્રીસ વ
મહેસુલનો આકાર વધારતા અટકાવવાનો હતો. પરંતુ હવે એ ખૂબી સ્થિતિ બદલાશે; અ
ધીમે ધીમે, પણ નહીં, દિન પર દિન ગભચનવીવટ પ્રજાના હાથમાં વધારે ને વધારે આવતે
જશે, અને તે વખતે જેટલા મ્વાર્થ અગાઉથી જમીન એવા દશે (vested interests) નેટલ
પ્રજાને જ એના વહીવટમાં નાતર ઉત્પન્ન કરશે તે મારે આત્મારે પ્રશ્ન ખુલેા ગ્હે એમાં
પ્રજાનું હિત છે આટલો મતભેદ બાજુ પર મૂકીએ તો બાકીનું એમનું વિવેચન ખરેખ
ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. એનો મુખ્ય મુદ્દો એવો એ છે કે જમીન એ ખેડૂતને વેપારીન
મૂડીને ઠેકાણે છે, અને એ મૂડી થકી એ જે નફો કરે તે ઉપર સરકાર માત્ર ઇન્ટરફેરેન્સ
લે છે, તે જ રીતે જમીનની તે તે વર્ષની ઉત્પન્ન ઉપર સરકારે માત્ર ઇન્ટરફેરેન્સ લેવા
મહેસુલ લેવું જોઈએ. પણ આ સૂચના નવીન છે. અને જમીન એ સમસ્ત પ્રજાનું ધન.
એ સિદ્ધાન્ત ખરો હોય તો જમીન અને અન્યા વચ્ચેની સરખામણી ભાગે જ બરાબ
ગણાય. અમને લાગે છે કે જ્યારે રેલવે વાર પોસ્ટ રસ્તા વગેરે કારણથી અનાજ ઉ
ભાગે પરદેશ વેચવાની અનુકૂળતા ખેડૂતને મળે છે ત્યારે એ જમીનનું મહેસુલ વધારવા મા
એક વાજબી કારણ તરીકે સરકાર ચૂકે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ, ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ જો
આત્મારે એવી બંધી દિશાઓ અસર યથા છે કે એ સ્થિતિનું ખૂંદ સ્વરૂપ નહીં કરવાની જ
જરૂર છે; સર વિલમ પેટર્સન આ માટે હિન્દુસ્થાનનાં યોગ્ય ગામડાંની તપાસ કરવા
માગણી કરી હતી, પરંતુ એ કરતા પણ અધિક મદદના આ કર્તવ્ય છે કે આપણા રાજ્ય

અર્થશાંતીઓ ખેડૂતની સ્થિતિનો પ્રશ્ન એક અર્થશાંતીના 'પ્રશ્ન' તરીકે જોવા ઉતરીને જુએ અને વિચારે અને એ વિચારનું ફળ આપણી આગળ મૂકે. અમને લાગે છે કે તેમ થાય તો ખેડૂતની સ્થિતિ આપણે ધારીએ છીએ તે કરતાં પણ વધારે દયાળુનકે સમર્થવાર્માં આવે.

રાજકીય પરિપટ્ટા પ્રમુખ—ઓ. મિ. વિદુલબાઇ ઝવેરભાઈ પટેલ હતા. હોમરુદર ન છતાં એ એક દૃઢ અને નિષ્ઠાપૂર્ણ સ્વસંભવવાદી છે, અને એમનું ભાષણ મોટે ભાગે 'મોન્ટેગ્યુ-મેલ્બર્થ ટ્રિફ્ટિંગ સ્કીમ' ની વિગત ઉપર હતું. આજકાલ સ્પેસિયલ કોન્ગ્રેસના અને મોરારેજી કોન્ડર-સના નેતાઓ વચ્ચે જે ઘરુણુ યુદ્ધ ચાલે છે તેને અંગે એ પક્ષના સિદ્ધાન્તોની એમણે ઘુસના કરી; અને આપણી લેનિસ્ટિક ડિફિન્સિવ પ્રકૃતિસભા સર્વાનુમતે ધમોલા ભાષણમાં આપણા ઇલાકામાં સ્વાધીન રાખેલા ('Reserved') અને સેપિલા ('Transferred') ખાતાનો વિભાગ ન રાખતાં, સપગ્રા ખાતાનો વકીવટ પ્રત્યક્ષ પ્રધાનો ('Ministers')ને સોંપવો—એ ભલામણને અમલમાં મૂકવા માગણી કરી જુનું જુદા ખાતાં લઈ એમાંનું એકે સ્વાધીન રાખવાની જરૂર નથી એમ વિગતવાર બતાવ્યું. આપણા ઇલાકાને અખંડિત સ્વરાજ્ય મળે એ અમે ઇચ્છીએ છીએ, પણ દરેક પ્રાન્ત પોતાપોતાને માટે જુદી જુદી માગણી કરી ને મળે તેલે અને અધિક મેળવવા જતેજ વાત કર્યા કરે એ છટ છે? એ રીતે કરવાથી હિન્દી પ્રજામતનું પણ જિલ મિલ થઈ જતું નથી? એ માગણી થાય તે હિન્દુસ્થાનના મોટા ભાગ માટે થાય અને તે આખા હિન્દુસ્થાનના એક વાવાઝથી થવી નેહ્યે એમ લાગતું નથી? કારણ કે દરેક ઇલાકા પોતાપોતાનો સ્વાર્થ મંભાળી એ એ દૃષ્ટિ દેખે નહિ? પરંતુ કલામ બવહારે દૃષ્ટિએ જોતા, આ સિવાય કાંઈ કાંઈ મિદ્ધ થઈ શકે એમ નહિ હોય એ મંભવિત છે.

મિ. પટેલના ભાષણની ધણે અગત્યનો ભાગ તે એમણે ધારાસભાના અંધારણુ મંડપની દરેલી ચર્ચા હતી. એ ચર્ચાને અંગે, હિન્દુસ્થાનમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યા થોડી હોવાથી ખરત પ્રજાનો મત ધારાસભામાં પ્રતિબિંબિત થઈ શકે એમ નથી અને તેથી સરકારે સંભવવકીવટનો ઘણો ભાગ મતાધિકારરહિત લોકના હિનાયે પોતાના હાથમાં રાખે તે જોઈએ એમ સરકારપક્ષની દલીલ છે—એના ઉત્તરમાં મિ. પટેલે આપણા ઇલાકાના મતાધિકારીઓની સંખ્યાના જિલ્લાવાર આંકડા દોઝા, અને ઇલાકામાં પણ સરઆનમાં—અલ્ટે મેજીસ્ટ્રે વર્ષ ઉપર—એવી જ સ્થિતિ હતી એ બતાવવાનો પંડિત મહમમોદન માલવીયા

* 'મિ પટેલના ભાષણમાં 'Reserved' અને 'Transferred' માટે એવાં તબક્કા 'સ્વાયત્ત' અને 'પરાયત્ત' શબ્દો વાપર્યા છે. પણ સરકાર અમુક ખાતાં પોતાના પ્રશ્નમાં રાખી ખાતાં આપણને મોપે તેમાં આપણે 'પરાયત્ત' કહેવાં એ દંડ્યુ લાગે છે—તેથી અમે ઉપર જણાવેલા 'સ્વાધીન' અને 'સેપિલા એવાં શબ્દો પોણાએ છીએ, અને સરળતા પણ એ શબ્દોના પક્ષમાં છે.

બાપજીભાઈ એક ફકરો, ટાંગો, પૂર્વેક્ષિત, આંકિત અને આ ફકરો સાચવી ગળવા જેવા
લેખ અને ઉતારવામાં આવે છે:

જિલ્લાનું નામ	વસ્તી	કેટલા હજાર ?	લગ્ન વાંચી નામ નાર-કેટલા હજાર ?	જિલ્લાની તા બુકા બોરો માટેમત આ પનામોની સખ્યા	જિલ્લાની, ૨૫ નીસી પાંચીટી ઓ નાટ મત આપનારાઓ ની સખ્યા			
	મુસલમાનો	મુસલમાનો સીવાયના	કુલ	મુસલમાનો	મુસલમાનો સીવાયના	કુલ		
અમદાવાદ	૧૮	૭૩૬	૮૨૮	૬૩	૮૧	૧૦૪	૮૫૬૧	૧૮૨૦૬
ખેડા	૬૩	૬૨૮	૬૯૨	૬	૩૧	૨૮	૧૦૧૫૦	૭૫૬૩
૫ મહાલ	૨૨	૩૦૦	૩૨૩	૩	૧૩	૧૬	૧૭૦૮	૨૮૨૨
	૫૫	૫૯૯	૬૫૪	૧૦	૮૨	૯૨	૧૦૮૨૭	૯૦૭૯
	૬૮	૨૩૯	૩૦૭	૧૩	૩૫	૪૭	૧૨૧૫૮	૩૭૩૨
ગા	૪૨	૮૪૦	૮૮૨	૬	૪૭	૫૩	૫૧૧૦	૬૧૨૬
કોસાખા	૨૮	૫૬૮	૫૯૬	૩	૨૬	૨૯	૫૯૬૧	૨૪૨૯
રેલાગીરી	૮૫	૧૧૧૮	૧૨૦૪	૫	૪૭	૫૨	૬૯૫૯	૨૧૩૦
પૂર્વ ખાનદેશ	૧૦૦	૯૩૫	૧૦૩૫	૪	૪૬	૫૦	૧૪૬૯૩	૧૧૪૩૮
પશ્ચિમખાનદેશ	૩૧	૫૪૯	૫૮૧	૮	૨૨	૨૪	૯૯૮૮	૫૨૮૫
નાસિક	૪૮	૮૫૭	૯૦૫	૪	૩૬	૪૦	૭૪૧૨	૫૫૮૩
અહમદનગર	૪૮	૮૯૭	૯૪૫	૪	૪૦	૪૪	૭૦૮૨	૩૧૮૫
	૪૮	૧૦૨૪	૧૦૭૨	૬	૭૪	૮૧	૪૮૩૦	૧૨૦૫૨
રા	૩૭	૧૦૪૫	૧૦૮૧	૩	૩૬	૩૯	૭૨૪૫	૬૨૩૪
	૫૫	૭૧૩	૭૬૮	૩	૩૩	૩૬	૩૮૮૫	૭૦૭૪
ખીલપુર	૧૦૧	૭૬૩	૮૬૩	૪	૩૭	૪૧	૫૧૪૧	૪૦૨૬
ખેડગામ	૭૭	૮૬૭	૯૪૪	૪	૪૦	૪૪	૬૨૪૬	૪૧૧૦
ધારવાડ	૧૩૭	૮૮૯	૧૦૨૬	૮	૭૨	૮૦	૧૦૬૦૦	૮૯૨૮
કાવરા	૨૯	૪૦૨	૪૩૦	૪	૩૪	૩૮	૫૯૧	૨૪૧૬
સોધના સાત								
જિલ્લા	૧૬૪૦	૮૭૩	૩૫૧૩	૩૮	૧૨૮	૧૬૬	૩૭૬૮૫	૧૨૫૮૭
યુગલ સહેર	૧૭૯	૮૦૦	૯૭૯	૨૯	૧૮૩	૨૨૨	૧૭૦૧૯
કુલ	૩૭૮૬	૧૫૬૩૭	૧૬૦૨૬	૧૭૧	૧૧૮૪	૧૩૬૫	૧૭૧૧૪૨	૧૫૬૬૪

૩૩૦૮૦૬

આ ઉપરાંત ખીલ કેટલાક આંકિતમાં નામવાની જગર છે જેવા કે (૧)
દરેક જીલ્લાની કાવરા વગેરે અને અવાધમરીઓની મુખ્યા (૨) નાના નાના

હાર મેળાંની નિયમેમાં અમુક ફરકાર કરવાથી મતાધિકારીઓની મંખ્યા યથાવાર અને સુખ્ય કોમનાર કેટલી વધી શકે (ક) લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓના મતાધિકારીઓમાં ઇલાવાર સુમલખાનેની મંખ્યા આ વિગેરે હકીકત સરકારની મદદ સિવાય મળી શકે એમ નથી તેથી સરકાર આકાશમાં ઉપરના મોટામાં બતાવ્યા છે તે વ્યાપકિઓ ઉપર આધાર રાખીને આ મલખો અર્થુષ્ટુ ની ૧૮૮૪ ની

સુધારાની યોજનામાં એમ હકેદારોમાં આવ્યું છે કે ફિન્ડેસ્ટાનમાં નોંધે તેટલી અને નોંધે તેવી મતાધિકારીઓની મંખ્યા નથી, અને તે લાંબા વખત સુધી મેળની શકે તેમ નથી, તેથી સુધારાઓ મેળાણપૂર્વક માખલ કરવા એમજો આ દલીલમાં કેટલું વજન છે તે ઉપરાંત કોટક ઉપરથી જણાવ્યું આવશે. મુલાકાત ઇલાકામાં રહે ઇલાઓમાં કુલે ૧,૭૭,૧૪૨ લોકલ બોર્ડોના મતાધિકારીઓ છે. સને ૧૮૮૪ ની સાલમાં હાનનો લોકલ બોર્ડોનો કામદો રાખન ગામમાં આવ્યો ત્યારથી એ મંખ્યા અગર એનો મોરો બામ મત આપવાનો હક ધરાવે છે, અને બોમ્બે ટે. મુલાકાત કલાકની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં એકદર મતાધિકારીઓની મંખ્યા ૧,૫૭,૬૬૪ છે. તેમાંની ઘણી મરી મ્યુનિસિપાલિટીઓનું બંધારણ જવાસ કે સાડ વરસ ઉપર રચવામાં આવેલું હોવાથી તેટલી મુમતથી આવેલી મંખ્યા અગર તેનો મોરો બામ મત આપવાનો હક લેવાય છે. આ પ્રમાણે લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં એકદર મત આપનારાઓની મંખ્યા આ ઇલાકામાં ૩,૩૦,૮૦૬ છે અને વરતી ૧,૮૧,૦૦,૦૦૦ છે. તે દિસામે મત આપનારાઓનું પ્રમાણ જગમગ પોણામે ટકા સુધીનું થાય છે. વળી કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોને સુટણીના હક હક સુધી આપવામાં આવ્યો નથી. તે આપવામાં આવશે એટલે તે પ્રમાણમાં મતાધિકારીઓની મંખ્યા લઘી. એટલું નહીં પણ સુમલખાને આપવામાં આવેલી મામ સુટણીના સંબંધમાં મતાધિકારીઓની પણ આ હિસાબમાં ગણતરી કરવામાં આવી નથી. જે મંખ્યા હાલ વર્ષો થયાં લોકલ બોર્ડોમાં અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં અને બીજા સુટણીઓમાં મત આપવાનો હક લેવાય છે તેટલી મંખ્યા તો, હવે, પાસપાસે મોટે મત આપવાને લાગક નથી એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. બીજા દેશોમાં જ્યારે પ્રજાને જવાબદાર સંજ્ઞાવન દાખલ કરવામાં આવેલાં ત્યારે તે દેશોમાં મતાધિકારીઓની મંખ્યા પ્રમાણમાં આટલી યજુ નહોતી એ વાત જણીતી છે. આપણા ગાનનીક પેડિત મદનમોદન મલ્લવીયા સુધારાની યોજના પર ચીકા કરતાં આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.—

“મતાધિકારી પ્રસ. ચર્ચાની વખતે આવે ત્યારે રાખવું જોઈએ કે, મતાધિકાર લોકોની અને તેટલી મોટી મંખ્યાને આપવો એ મુશ્કેલ એમ છે, તોપણ તેમ ન બની શકે તો તેને આપણે વ્યાજગી રીતે સુધારાના માર્ગમાં મળીર પ્રત્યવાય ગણી નાકીએ નહિ કાઢવું કે જે દેશોમાં આજ ઘણા લાંબા સમયથી સુટણીની પદ્ધતિવાખવ

યષ છે તે દેશોના મતાધિકારીઓની હાલની સંખ્યા જેટલી આપણા મતાધિકારીઓની સંખ્યા આરબમાં નજ હોઈ શકે. ઇંગ્લેન્ડમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં કેવો ધીમે ધીમે વધારો થયો છે તે જણાવવું અત્રે અરથાને ન ગણાય. ૧૮૩૨ ની સાલ સુધી આમની સલાના ધણા સભ્યોની ચુંટણી એકંદરે ૧૫૦૦૦ કરતાં પણ ઓછા મતાધિકારીઓ દ્વારા થતી હતી. તેજ સમયે સ્કોટલેન્ડ દેશની વસ્તી ૨૩,૬૦,૦૦૦ હતી તોપણ મતાધિકારીઓની સંખ્યા માત્ર ૩,૦૦૦ ની જ હતી. ૧૮૮૪માં મી. ગ્રેડરટનને ક્યું હર્લ કે “રિફોર્મ બીલ” જે બિલિશ સ્વાતંત્ર્યનો “મેગના ચાર્ટ” છે તેને લીધે ત્રણે દેશના મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં ૬૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો હતો. ૮૩૨ પછી બીજો સુધારો ૧૮૬૬ માં કરવામાં આવ્યો તે વખતે મધ્યમ રાજ્યમાં એકંદર મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધીને ૧૩,૬૪,૦૦૦ સુધી પહોંચી હતી અને ૧૮૬૭-૬૯ સુધી જે બીજા ખરડાઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા તેથી તેની સંખ્યા વધીને ૨૪,૪૮,૦૦૦ ની થઇ હતી. ૧૮૮૪ સુધીમાં તો આ આંકડો લગભગ ૩૦,૦૦૦,૦૦ સુધી પહોંચી ગયો અને તેમાં ૧૮૮૫ના કાયદાથી ૨૦,૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો. આ વધારો ૧૮૯૭ માં થયેલા વધારા કરતા બગગો આવ્યો. ૧૮૩૨ માં થયેલા વધારાના આરગણ કરતા પણ વધારે હતો. આ ફક્ત ઇતિહાસ સૂચક તેમજ ઉત્સાહપ્રેરક છે. થોડા છુટા મતાધિકાર આપવામાં આવે તો આપણે બધા સયોગી ધ્યાનમાં લેતાં કોષ્ટકો સમગ્ર માણસ બાજબી ધારે એટલી મતાધિકારીઓની સંખ્યાથી આરંભ કરી શકીએ.”

મુખ્યમંત્રી ધારાસભા ૧૨૫ સભ્યોની બનેલી હોવી જોઈએ-લોગની યોજનામાં, પણ એમ જ કહેલું છે. મી. મોટીંગ અને લોર્ડ ચેમ્બર્લેઈની રજા સુધી તરફથી જે જે આગેવાન સભ્યો અને ગવર્નરોએ સુધારાના નમંદમાં લેવા લીધે રજુ કરી છે તેમાં પણ મુખ્યમંત્રી ધારાસભા ૧૨૫ સભાસભ્યોની હોવી જોઈએ એમ જણાવેલું છે. તે ૧૨૫ માંથી મરફારે નીમેક્ષા રૂ અને તે પૈકી સરકારી અમલદારો કે હોવા જોઈએ. જે સરકાર પુરેપુરા રૂ સભાસભ્યો નીમજાના હકને ઉપયોગ કરે તો ચુટણીને માટે ૧૦૦ જગ્યાઓ રહે તેમાંની કેટલીક જગ્યાઓ ચુટણીને ખાસ હક ધરાવતી સરકારી અને કોમોને મળે, અમુક સુમવખાનેને જ મળે અને બાકીની મુખ્ય તથા ઇલાકાના જુદા જુદા જિલ્લાઓ તથા જિલ્લાઓના સમુદાયને મળે. ખાસ જુદી ચુટણીને હક નીચેની સંરચાઓને આપવા જોઈએ: (૧) મુખ્ય યુનિવર્સિટીને ૨, (૨) મુખ્ય કોપેરેશનના ચુટણીને અમાસદોને ૧, (૩) યુજરાતના સરદારો અને મોટા જમીનદારોને ૧, (૪) ક્રિસ્ટિયન સરદારો અને મોટા જમીનદારોને ૧ (૫) સિંધના જમીનદાર અને જમીનદારોને ૧ (૬) મુખ્યમંત્રી વેપારી એમ્બરને ૧, (૭) મુખ્યમંત્રી દેશી વેપારી એમ્બરને ૧, (૮) કરાંચીની વેપારી એમ્બરને ૧, (૯) મુખ્યમંત્રી મીલમાલેકોને ૧ અને (૧૦) અમદાવાદના મીલમાલેકોને ૧. આ ગોઠવણ પ્રમાણે એકંદર ૧૦૦ માં ૪ જગ્યાઓ અંગ્રેજોને મળવાનો સંભવ રહે તો ૬૬ માંથી કે એટલે ૩૨ જગ્યાઓ સુલભમાનોને મળે; અને ૩૨ માંથી ૧૮ જગ્યાઓ

સિધના મુસલમાનોને મળતી જોઈએ કારણ કે તેની મુસલમાન વસતી ઘણી મોટી છે. પરંતુ તેઓ કેળવણીમાં પછાત છે. મુખ્ય શહેરના મુસલમાનોને ૪ અને બાકીની ૧૬ હજારના બાળીના બાળી યોગ્યતા પ્રમાણે વહેંચી નાંખવી જોઈએ. સિધમાની મુસલમાન સિવાયની પ્રજાને ૪ જગ્યાઓ મળશે જોઈએ અને ૬ મુખ્ય શહેરની મુસલમાન મીરાયતી પ્રજાને મળતી જોઈએ. બાકી રહેલી ૫૧ જગ્યાઓ નજી વિભાગના ૧૯ હજારોની મુ. અને લેહલ એરોના મતાધિકારીઓની વચ્ચે વહેંચવી જોઈએ.*

છેરે, ઓ. મિ. પટેલના આપણની આ નોંધ સમ્મત કરતાં પહેલાં—એમણે આપણા બેવિધના કલેબ પરથી ઉચ્ચારેલા દિમતી સબો તરફ આપણા વાગંકાનું અમે ધ્યાન ખેંચીશું.—

“આપણા હંકારામાં નવું સંવ્યવસ્થા દાખલ થયા પછી દાલની પ્રજાતિઓ કેવું સ્વરૂપ લેશે તેના પણ આપણે વિચાર કરવાનો છે. અત્યાર સુધી આપણને રાજ્ય-કારભારમાં નહિ જોવાનું ભાગ મળ્યું છે, અને સરકારમાં કાર્યોપરે પ્રત્યક્ષ દરિયા આપણે દીકા કરતા આગળ છીએ. આવી દીકા કરતાં આપણે આપણી જીભમદારી કરતે દરજ્જા સમજીએ છીએ અને કેટલા સાવધાનપણે રાખ્યું છે, તે દિલ્હીના રાજકીય ઇતિહાસમાં નોંધાયા વિના રહેશે નહિ. આજ સુધી આપણે બીનજીભમદાર દીકારો કેટલાકની દૃષ્ટિએ જણાતા અને ગણાતા છતાં; પરંતુ હવે આપણે પ્રજાને ‘બીનજીભમદાર’ અમલદારો તરીકે ‘બીનજીભમદાર’ દીકા કરવાનો નહિ રહીએ. આપણના દેશનું જો હવે બારે જગતના દેશોના યોદ્ધાઓ આવશે અને તેઓ પોતાની ફરતે કુસંગતારી બળતી, બીનજીભમદારો—એટલા જ રાજકીયદુરંદર છે એ જણાશે આ શે એમાં તો સંશય નથી, પરંતુ ભૂલ કરવી એ મનુષ્યપ્રકૃતિ છે અને તે પ્રમાણે તેઓ પણ ભૂલ કરે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે તે વખતે આપણી રાજકીય ચળવળ બે દિશામાં ચાલશે. એક તરફ કારોબારી સરકાર કે જેના હાથમાં હજી ઘણી સત્તા રહેવાની છે તેના કાર્યોપર દાલની માફકજ દીકા કરવાનું ચાલુ રાખવું પણ તેમજ આપણા પોતાના દેશનું જો કદાચ કારોબારી સરકારની રહેશે ત્યાં ન જાય અથવા તેઓ જોટા માર્ગ દોરવાનું ન જાય તેને માટે પણ આપણે કાળજી રાખવી પડશે તેમજ કાર્યોપર પણ આપણે યોગ્ય દીકા કરવી પડશે. આ પ્રકારનો મંથનકાળ આવી પહોંચશે, તે સમયે અમૃત મેળવતાં પહેલાં હજારો વિધ પણ મળવાનો સંભવ છે. એ મંથનકાળમાંથી શ્રેમકુલજન પસાર થઈ જઈએ એટલુંજ આપણે ધ્યાનવાનું છે. આ સમયનું એક ઉચ્ચ પરિણામ એ આવશે કે ધારાસભાને જગતના મંત્રીઓ ધારાસભા દ્વારા પ્રજાને જગતના રહેવાથી, રાજ્યવતં પ્રજામત-નેજ અનુમતીને આપશે પ્રજા પણ પોતાની વધતી જતી જગતના, અને મહત્તા સમજતી થશે અને તેનામાં પ્રજાસત્તાક સિદ્ધાન્તો ફેલાશે. આથી આપણને જે

* આ પેરેકાફ ‘પ્રત્યક્ષ’ માં અહીં જોતાં છે.

મહાન લાભ યશો જ્ઞેની, કિમ્મન આળી રાત્રી નધો આગતો પરિપદ્મા મેં યુગ
રાત પ્રાન્તના અગત વિષયોપર વિગેષ વિવેચન કરવાડુ આગતી ન ધાર્યું હોય તો
તે એક મગની ઉપર કેળવ્યાન આપણું બધું નહીં પણ આગતી / ઉધાર નર
શેકનાની જગતે.

સસાર સુધારા પરિપદ્

આ પરિપદ્માં સ્વાગતમણના પ્રમુખ સા ન ચન્દ્રશાસ્ત્ર નર્મદાસકર પદ્ય હતા
રમિયત નરમ છતાં પોતાના દેહગેવાના કાર્યમાં એ જરા પણ સ્ખલન થવા દેતા નથી
મંદકે એમાંજ પોતાનો આનન્દ અને સ્વસ્થતા માને છે આ પ્રમુખે એમણે કરેલા બાપણુમાં
નરમ તથિયતની એક પણુ રેખા જોવામાં આવતી નથી રોગગ્રસ્ત શરીરમાં પણ એમની
સુદ્ધિ શાન્ત, ઉત્સાહી, વસ્તુની સર્વ બાજુએ ફરી વળતી, દુઃખમાં સર્વ આરોગ્યવાળી છે એ
જોષ અમે રાજી થઈએ છીએ પણ આખરે આપણા જવા સર્વ દેહધ્માસી જન્મ
આમાં દેહ અને આત્માનો સમન્ધ જુ. નિમ્ન છે અને બુદ્ધિનો ધ્રમ, અને આના મડળોના
વહીવટમાં થોડો ધણો પણ અનિવાર્ય એવો દેહનો ધમ, પરિણામે શરીર ઉપર અસર કરી
વગર રહેતો નથી—એ અમરણુમાં રાખવા અને તેમ બંધિયમાં મૂકી આરામ લેવા એમને
અમારી વિનંતિ છે પરિપદ્માં કાર્યના અરસોમ્નમાં આ અરામગિહ રાત એ મિત્ર તરી
કેના અમાગ અમન્ધથી અત્રે લખાઈ ગય છે

મડિયાદ વિશે બોલતા મ ચન્દ્રશાસ્ત્ર કહે છે

“જેમના નામનું દુઃખ માનજરી મમતા વિના સ્મરણ કરી શકતો નથી તે યુગ
રાતના પતોતા યુગ દિ બ અભાગન સાકરનાન દેખાઈ નડિઆને “યુગમનની
રત્નમુખિ” મુકે પર તુ એક તો જૂન કરે પડશે નડિઆના રત્નનીઓ
જે પ્રકારે નામ પડે છે તે સાહિત્ય અને જ્યના નદેશોમાં ત્રેમણે બાળવેલી સંગીત
મેલાઓથી, સસારસુધારાના પ્રદેશમાં આગળ પડીને નહિ. મણિનાવ, ગોવર્ધનરામ,
જેરીનાન, મન સુખગમ વગેરેની મસારસુધારાની બા રતમાં લેખનમાં તેમ છવનમાં
મધ્યસ્થ મનોદતા હતી પૂર્વ અને પશ્ચિમ, પ્રાચીન અને અર્વાચીન, સરસજીવાદ
અને હનુમંતવાદ એ બંનેમાંથી નારમહણ એ ત્રેમના આચારવિચારનું સત્ત્વ દર્શ
પરિણામે કરસનદાસ, મહીપતગમ નર્મદાસકર, બોળાનાથ, લાંનશકર, ગોકસદાસ
પારેખ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, દક્ષતરી જેવા સમારસુધારાના પ્રદેશમાં બાળીતા નામે
નડિઆદે ઇનિવાને દક્ષતરી લખાવ્યા નથી, છતાં નડિઆદ છે તે છે, અને જેણે
તેણે આપને હોસર્થી વધારે છે અને સારે છે”

આ પ્રમાણે પરિપદ્ને ચન્દ્રશાસ્ત્ર નર્મદાસકર સસારસુધારાને લખતા ‘વણ
આમાન્ય મુદા’ અને ‘વણુ વિશેષ વિશેષ’ રજુ કર્યા.

(૧) પદેતા મામ ન્ય મુદાના ગામ એમણે લખાવ્યું

સંસારસુધારાની પ્રવૃત્તિનું સાધ્ય, મહારી નમ્ર સમજણ પ્રમાણે, વિદ્યમાન હિન્દુ સમાજની વ્યવસ્થામાં અર્વાચીન પરિસ્થિતિને અનુસરીને સુધારા સ્વલ્પવાનુ છે. એ ને એ બાબત ખીણ રીતે સ્પષ્ટ કરીએ તો સંસારસુધારાની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન એ છે કે હિન્દુસમાજની વ્યવસ્થામાં એવા સુધારાઓ કરાવવા કે જ્યાં એ સમાજની વ્યવસ્થા એવી ઉત્તમ થાય કે એક બાબતથી હેતી અંગમૂત વ્યક્તિઓને પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવાની અનુકૂળતા મળે અને ખીણ બાબતથી અન્ય સમાજોની સાથે તુલના કરતાં હિન્દુસમાજ પાછો ન પડે એટલું જ નહિ, પરંતુ એક પદ સંપાદન કરે. આ સાધ્યરીકારમાંથી એ બાબતના સ્વીકાર દ્વિતિ યાય છે. એક તો એ બાબતનો સ્વીકાર દ્વિતિ યાય છે કે હિન્દુસમાજની વ્યવસ્થાને સુધારાના આધારરૂપે લેવી, અને જાણે હિન્દુસમાજ પહેલી જ વાર આજ નવેસરથી મુજાફર માંડતો હોય એવી ઉન્નત્તવવાદની અનૈતિકદૃષ્ટિક દૃષ્ટિને અંગીકાર ન કરવો. ખીણે એ બાબતનો સ્વીકાર દ્વિતિ યાય છે કે વિદ્યમાન વ્યવસ્થામાં ઘટતા સુધારાવધાગ કરવા, અને જાણે હિન્દુસમાજ અવિકારી અને નિર્વિવ ધન પદાર્થ હોય એવી સંસ્કૃત્યવાદની અપ્રાગતિક દૃષ્ટિને અંગીકાર ન કરવો. સસેપમાં, હિન્દુસમાજને જૂતકાલ જ ન હોય એવું માની લેવું એ જમ બરાબર નથી તેમ જ હેને વર્તમાનકાલ કે ભવિષ્યકાલ જ ન હોય એવું ગણવું એ પણ શોભ નથી.

સંસારસુધારાની પ્રવૃત્તિના સાધનો સંબંધી દું આ પ્રયોગે કંઈ ખાસ કહેવા મુશ્કેલી નથી; માત્ર એટલું જ બરાબર છે કે પ્રવૃત્તિઓને અસરકારક રીતે પ્રસારવાનાં સર્વ અર્વાચીન પ્રિય સાધનો ઉપરાંત હિન્દુસમાજની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને પૂરતી હાલનાં લંછ વિશિષ્ટ સાધનો પણ ચોખ્ખાં લેઈએ. પરંતુ સાધ્યની સિદ્ધિની કાર્યપદ્ધતિને પણ એક સાધનરૂપે ગણીને દું એક બાબત ઉપર મહારા સુધારકબંધુઓનું ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છું. તે બાબત એ છે કે સંસારસુધારાની પ્રવૃત્તિ જેમના કલાણને માટે આદરવામાં આવી છે તે આપણા હિન્દુ બંધુઓ પ્રતિના આપણા વર્તનમાં દુશ્મણી મમતા એટલી બધી તો અચુક રીતે પ્રતીત થવી જોઈએ કે તેઓને આપણા વિચારો કીક ન લાગે ત્યારે પણ આપણે હેમને આપણા પોતાના ગણીએ છીએ અને હેમનું દિત એ જ આપણું સાધ્ય છે એ સંજનધમાં તો હેમને લેઈ પણ શકા ન થાય. મનુષ્યની મદદ અને પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે જીગરની ખરી મમતા, કરતાં વધારે રામબાણ ઉપર જાગ્યે જ ઢરો.”

(૨) ખીણ સામાન્ય મુદ્દાના અંગમાં, જિમણે પહેલાંના અને હાલના સંસારસુધારકોના દૃષ્ટિબિન્દુ વિષે એકે એક આ પ્રમાણે બતાવ્યો:

“આખો એ પ્રશ્ન મુખ્યત્વે પૂછાતો અને હજી પણ પૂછાય છે કે “અમુક સામાજિક રૂઢિ અંગિકરવાતંબની બાધક છે કે કેમ અને ન્યાય છે કે કેમ ?” જાણતા નરીકે સાંતિબધારણ અનિષ્ટ માતવમાં આવતું અને આવે છે એવું કારણ કે સાંતિના

રીતરીવાજો વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા ઉપર તર્કપ આરો છે, જ્યારે એક જાતની વ્યક્તિ કેવલ જન્મના અસ્તિત્વથી જ જીવ જાતની વ્યક્તિ કરતાં વધારે ઉચી ગણાય અને વધારે હકો ભોગવે એ અન્યાય છે. હવે વધારે ને વધારે એ પ્રશ્ન પૂછાનો જાય છે અને પૂછાતો જશે કે “અમુક રૂઢિ રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય. દિતની સાધક છે કે બાધક?” હાખલા તરીકે જાનિયંધારણ અનિષ્ટ માનવામાં આવે છે અને આવશે તેવું કારણ એ કે જાનિયંધારણ રાષ્ટ્રીય એકતાનું અને રાષ્ટ્રીય દિતનું બાધક છે. મહેસૂબનાં, સંસારસુધારાના વિષયો માત્ર વ્યક્તિસ્વાર્થજ અને ન્યાયની સામાન્ય દૃષ્ટિઓથી જ નહિ, પરંતુ તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય દિતની વિગિષ્ટ દૃષ્ટિથી પણ જોવાતા જાય છે અને જાય. એથી સંસારસુધારાની પ્રવૃત્તિને અણ-ધાર્યો વેગ મળતો જાય છે, અને સંસારસુધારાનાં વિરોધી ગણાય તેવાં પ્રત્યેક તથા તેવી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ તરફથી સંસારસુધારાનાં કાર્યોને પોષણ મળતું જાય છે.”

- (૭) જીવ સામાન્ય વાત એમણે એ કહી કે હાલમાં સંસારસુધારાના વિષયક મતો મિલ-મળુરોની દૃઢતા આદિ વિષયો ઉમેરાય છે એ ઠીક છે, પરંતુ મંભાજવાનું એ છે કે પ્રદેશ એમ વધારતા જતાં પરિણામે “ન પૂરું સામાજિક અનિષ્ટોનું નિરૂપણ થઈ શકે અને ન પૂરી નવા વિષયોની ચર્ચા થઈ શકે એવી” રીતિ ન થઈ જાય.” આ એવણી ખરેખર જરૂરની છે. તે જાણી “જણુ વિશેષ વિષયો”માં એમણે મિ. પટેલે વડા ધાસરામાં આગળ મૂકેલા હિન્દુલક સંબંધી બિલ(જાતિઓના કારણ માત્રથી કોઈ પણ હિન્દુલક પોતું થઈ શકે નહિ એ મતલબનું)ને ટેકા આપ્યો; અન્યજોના ઉદ્ધારની જરૂર ખતાવી, તથા “જાતિઓ અને પુરુષોને જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં આત્મોદ્ધારની તથા સમાજસેવાની સમાન તકો મળવી જોઈએ, અને સ્ત્રીત્વ એ જ સ્વયંમેવ અપેક્ષ્યતા અર્પનાત તત્ત્વ ન ગણાવું જોઈએ” એમ જણાવ્યું છેવટે ‘સુધારકો’ને અને ‘રદિરક્ષકો’ને એક અગત્યનું સ્મરણ આપી ભાષણ સમાપ્ત કર્યું —

“સુધારકોના અભિપ્રાય રદિરક્ષકોને ગમે તેટલા હિન્દુત્વનું સત્યાનારા વાળી નાંખનારા લાગતા હોય અને “રદિરક્ષકો”ના અભિપ્રાયો “સુધારકો”ને ગમે તેટલા આત્મલાલક અને રાષ્ટ્રવિરોધી જણાતા હોય તેમણે અને એ પોતપોતાના પ્રયાસ-રહેજ પશુ સિવિલ કર્મો વિના, ‘મહોદય દિવસ’ અને ‘ઉદાર’ મતતાથી મતાન્તરસહિ-પણતા ખતાવવી જોઈએ, અને પોતપોતાની રીતે હિન્દુઓના ‘ઉદારકાર્ય’માં પોતાનો નામ, દિરસો આપવો જોઈએ. “સારે નહિ તે રુદામે”, એ અત્તને સ્થાને, “રુદામે તે પશુ સાથે” એ ઉદાર સત્ત્વ, વિલેકપૂર્વક ચેતનું જોઈએ.”

પરિપૂર્ણ પ્રમુખપદે રા. જી. સમણભાઈ હતા. સંસારસુધારાને, પોતાના શુદ્ધ ઉચ્ચ અને સંસ્કારી જીવનથી, તેમ જ શાન્ત સતત અને મંજીત પ્રયાસથી, એમણે કંઈકે સેવા સર્વતોવિદિત છે. આ પરિપૂર્ણ પ્રમુખપદ માટે એમની યોગ્યતા પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવી

શોનું અનુસરણ આપણી પ્રજામાં કેવું થયું છે, એ જ્ઞાન આપણાં શાસ્ત્રો, સ્મૃતિઓ અને ઇતિહાસથી મળે છે, અને એ જ્ઞાન સંસારચક્ષાવવાની શક્તિનો બહાર આપણી પાસે કેટલો છે તે નક્કી કરવા સાર જરૂરનું છે. પરંતુ એટલી જ સામર્થ્યથી આપણે ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી શકીએ તેમ નથી. આપણું બલિષ્ઠ આપણે કેવું ઘડવું છે તે, નક્કી કરવા સાર જૂતકાળના આદર્શોના જ્ઞાન ઉપરાંત વર્તમાનકાળના આદર્શોની પરીક્ષા પણ આવશ્યક છે. વર્તમાનને ટાળી નાંખી વર્તમાનથી સ્વતંત્ર એવો જૂતકાળ આપણે ઉત્પન્ન કરી શકીએ તેમ નથી. બધું જાણું હતું તેવું થાય' એ શક્ય પણ નથી અને ઇષ્ટ પણ નથી. કેટલીક વસ્તુઓ પોતાના કાળની સાથે જ ચાલી જાય છે, અને, બાકી રહે છે તે વસ્તુઓ કાળના ફેરફારથી રચાતી જાય છે, હાવાતી જાય છે, ઉડેલાતી જાય છે અને વિઠાતી જાય છે, ઉપાન્તર પામતી જાય છે. આ દારણથી જૂતકાળને આધારે રચાયેલા વર્તમાનકાળ, અને વર્તમાનકાળના મરણાચેશે જૂતકાળ લક્ષમાં લઈને બલિષ્ઠકાળ માટે તૈયારી થઈ શકે છે. વર્તમાનકાળમાંથી આપણે આગળ વધવાનું છે, વર્તમાનકાળમાં આપણી પાસે જે જે સામર્થ્ય છે તે તે સામર્થ્યના ઉપયોગથી સર્વ પ્રયાસ કરવાના છે. તેથી વર્તમાનકાળમાં આપણે આપણા દેશમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં વ્યવસ્થા કરી સ્થિતિમાં લીએ એ લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. વર્તમાનકાળમાં આપણા સંસારમાં જે જે અનિષ્ટતા છે તેનો પ્રતિહાર આપણા વર્તમાન સામર્થ્યથી અને આપણી વર્તમાન સ્થિતિ કરવાનો છે. પ્રાચીન કાળમાં યોગીઓ જંગલમાં જઈ માથા ઉપર કીડીઓના રાક્ષા ચડી જાય એવી અમાધિ કરતા એટલું જિજ્ઞાસુ જ નહોતે આગળ ઉઠી ક્યાંથી આપણું હાર્યું સરે તેમ નથી. અર્વાચીન કાળમાં શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં રહી આત્મજળ પ્રાપ્ત કરનારનું સ્વરૂપ કેવું હોય એ ચિત્ર પણ કદપાય નહિ ત્યાં સુધી સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી.

તે પછીનું એમનું સમગ્ર આપણું “સુધારાના” તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી હતું એમ કહીએ તો સાહે: એમાં એમણે એક પછી એક “સુધારાની ભાવનાએ” ગણાવીને એમ થી અનેક સુધારાઓની જરૂર દર્શાવેલી યતી ઓળખાવીને બતાવી. એ ભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે: (૧) સ્વતંત્રતા (૨) સમાનતા (૩) પ્રજાતંત્ર (૪) આચરણની શુદ્ધતા, સુશીલિત (૫) દયા અને (૬) સિદ્ધતા.

આમાંની પહેલી એ ભાવના ઉપર રા. બ. રમણભાઈએ બહુ વિગતવાર વિવેચન કર્યું અને ઘણા ખરા સુધારાના વિષય ચર્ચ્યા.

(૧) સ્વતંત્રતાની આ ભાવના વિશે બોલતાં રા. રમણભાઈ કહે છે.

“દરેક પુરુષને અને દરેક સ્ત્રીને સ્વતંત્રતાનો આશ્રય આપવાનો છે, જનમતના જની એકદર સ્વતંત્રતા જળવાય માટે છુટક બક્ષિતની સ્વતંત્રતાના વ્યવહારના નિયમ થઈ શકે; પણ, અપરાધ સિવાય કોઈ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા હિંતવી લેવાય નહિ, અને અપરાધ માટે પણ દંડ પ્રતી જ તે લઈ લેવાય. આ મહાન ભાવના રાષ્ટ્રીય જીવન પેઠે સામાજિક જીવનમાં પણ પ્રવર્તવી જોઈએ.”

૧) સ્વચ્છતાની ભાવનામાંથી રૂઢિત થતો એક મોટો સુધારો લક્ષ્મી સ્વચ્છતા છે. “મનુષ્યના આખા જીવનમાં સુખ દુઃખનો ઘણો ભાગ લક્ષ્મીના આધાર ઉપર રચાય છે, લક્ષ્મી એ હૃદયની રચિ અને હૃદયના ઉદ્ધારનો વિષય છે, લક્ષ્મી તે પ્રેમનો ઈશ્વરી અંશ અનુભવવાનું અને સાર્યક કરવાનું એક મોટું ધોર છે, માટે લક્ષ્મીમાં સ્ત્રી કે પુરુષની સ્વતંત્રતા કોઈ રીતે કુંદિત થવી ન જોઈએ.” આ સામાન્ય સિદ્ધાન્તને આધારે ભાગલક્ષ્મી, કન્યાવિકલ્પ, રૂઢ વર સાથે લક્ષ્મી, વિધવાવિવાહનો વિષેષ આદિની અનિષ્ટતા એમણે બેતાવી. શ્રી રમણભાઈ કહે છે:

“આપણા મંસારમાં સ્ત્રીને બાલકાલથી જૂલુ પર્વન્ત સ્વતંત્રતાનાં સ્વપ્ના પણ આવવા દેવામાં આવતાં નથી અને એ પદ્ધતિ લગતી બાબતમાં પાત્ર પ્રવર્તે છે. જીવનમાં સ્વતંત્રતાનો અસ્તોદય દેખાતા માટે, પોતાના જીવનસુખના પોતે કેવા પ્રમાણ આધાર એ સમગ્રણ ઉત્પન્ન થતાનો વખત આવે તે વિદ્યા ભાગકીજાને પરજીવી દેવી એ સ્વતંત્રતાની મનુષ્ય છે.”

શ્રી રમણભાઈના હૃદયનો પુરું વેગ “વિધવાવિવાહ”ના વિષયમાં પ્રકટ થાય છે. એ વિષય ઉપરના એમના ઉદ્ધારો વાચતાં સ્વાભાવિક રીતે—નિર્યાદ અને મહિમાય નજી-ભાઈમાં પ્રાચીન સ્મરણે મારી સ્મૃતિવ્યાપ્તિમાં નજી જણાં અને કાલની બહિષ્કારી મારાં નેત્ર સામે મોટો અક્ષરે લખાએકી નજરે પડી. આ ભાગમાંથી જિતારા અને આપીયું—એમનો પડેલો આરંભનો અને બીજો ઉપસંહારનો છે.

“વિધવાવિવાહ પણ સ્વતંત્રતાની ભાવનાનો વિષય છે. લક્ષ્મી ખંડિત થયા પછી ભાગેલું જીવન કેમ સાધવું એ પોતાને માટે પોતાની મેળે નિર્ણય કરવાનો અધિકાર દરેક પુરુષને અને દરેક સ્ત્રીને હોય એ જ એ વિષયમાં સ્વતંત્રતાનો માર્ગ છે. વિવાહિત જીવનમાં એટલા બધા સંકુલ અનુભવોનો સમાવેશ થાય છે કે તેમો છુટ પડ્યા પછી કેવું જીવન માળવું એ વિશે બધી વ્યક્તિઓને એક સરખી વૃત્તિ થતી નથી કોઈને વેરાગ્યની વૃત્તિ થાય છે, કોઈને બાકી રહેલા કુટુંબમાં મંમરત, રેતેલ પરોવવાની વૃત્તિ થાય છે, કોઈને બધામાં મલગવું થવાની વૃત્તિ થાય છે, કોઈને જન સમાજના કાર્યોમાં મન એકાગ્ર કરવાની વૃત્તિ થાય છે, અને કોઈને ફરી વિવાહિત જીવનમાં પ્રવેશ કરવાની વૃત્તિ થાય છે. વચ્ચે લગ્ન સુધી આ છેલ્લી વૃત્તિ ધણી આધારણ હોય છે. અને વચ્ચે ઉમંગથી અગાડી વધ્યા પડીના કાળમાં પણ આ વૃત્તિ, અર્થાત્ ફરી લગ્ન કરવાની વૃત્તિ, કુટુંબકર્મો ધણી બળવાન માવજ પડે છે. આવી વિવિધતાની દશામાં સહુ પોતપોતાની રચિ અનુસાર માર્ગ ચલણ કરે તો જ સ્વતંત્રતા રહી મરે: મરુ પામે એક મગ્ની વૃત્તિ ધારણ કરાવવાથી સ્વતંત્રતા નષ્ટ થાય છે.”

“વિધવાઓનું સ્વતંત્ર જીવન હાથ દિ-દુ સમાજ સ્વતંત્રતાની ભાવના સામેના અપરાધની ભારે સિસાનો ભોગ થઈ પડ્યો છે. શુદ્ધ સરલ જીવનનાં અનેક

(શિખરિણી)

હતી બહેનોની તે અતુષ્ઠ રહી જોડ સરખી,
હતી પ્રીતિઅનિય હૃદયદયની તે દદ ધણી,
કથાવાતાં સાથે, ફરવું હરવું, દર્શન જણું,
બધું સાથે સાથે, સદગમને એ 'આઈશુત' હતું. ૭

(અતુષ્ઠ)

આકર્ષે સર્વનાં તેની રમ્ય સુન્દર જોડે એ,
નમેરા હજળ! ખંચાયો નહીં શું તેલ તોડતે ? ૮

(શિખરિણી)

મહુ સમ્યગ્ધોમાં પરમસુખદા ને કુદરતી
ગણ્યો જોણે ગોથો, પ્રથમ પદનો, નિર્મળે અર્પિત,
મોંકી બહેની કેરૂં મુદ્દલ ઉરનો રનેલ ઉજળો,
અરે ! તે બંધુનો સદ્દર્શન થયો એ સુખજરો ! ૯

(અતુષ્ઠ)

“નિવૃત્તિના વિનોદો” માં સ્થાન ઉચ્ચ તદને મળ્યું,
ગોમશે સર્વદા તું ત્યાં-તોય જ ગયું તે ગયું ! ૧૦

(શાર્દૂલવિગીરિત)

“આ સંસાર અસાર છે ! જગતની માવાતણ ઘોડાદને !”
“એવાં જ્ઞાનમયીં અનેક, વચનો જાની, જો કહે,
“તે હો સત્ય અસત્યવા, પણ નહીં એ જ્ઞાન-રમે મદને,
“માયા મદે નાતણ, અને તમાજની, એમાંજ ફેરું રમે. ૧૧

(શિખરિણી)

“બરી છે સામગ્રી વિવિધ સુખની સ્વર્ગભવને”
“વર્ણ્ય એવું-એવું પણ, કંઈક જાની જન કહે,
“બલે તે હો-તો હો ! મુજ હૃદય તો જાંજ, ફરતું,
“જ્યદાં વહાવાં મહારાં તદિજ સુખને સ્વર્ગ મળતું.” ૧૨

(અનુક્રમ)

વચનો એ વસામાં મળે સમય તો થયો!
તો સંસારની આશા! સ્વર્ગના પંથને ઓળખો! ૧૩

(ગિખરિણી)

ક્યાં ફળી કાપા? વિષમ જવરતું ફરપણ ક્યાં?
ક્યાં મીઠી માયા? સ્વપ્નના પ્રિયતાં વિરમણ ક્યાં?
ક્યાં વૃંદાવણી મીઠાં? વચન સંકોચ હોય પણ ક્યાં?
ક્યાં ત્હાંકે છબું? અરર! વસતું આ મરણ ક્યાં? ૧૪

(અનુક્રમ)

મયુ એ છવું ત્હાંકે! મયુ હા સુખ સર્વતું!
મયાં હિત્તાદ ને આશા! રહું તે માત્ર નામતું! ૧૫

* * *

(ગિખરિણી)

હતો જને ત્હારા મુઠલ ઉરનો આશ્રય મહા,
ત્હને માત્ર દેખી પ્રભ મુખ જને મન હતાં,
ક્યાં તો ત્હ જને અંગળ વર ત્હારા પ્રભુમયો,
રડે જાને ત્હારા અસરણસમા તે પ્રિય પતિ! ૧૬

(અનુક્રમ)

મડબાટ ચતા વહિમાંલ તું સળગી ગઈ!
સળમાં ચિત્ત સર્વેનાં! તોય ખાખ નહીં થઈ! ૧૭

* * *

(ગિખરિણી)

હોરોને પોતે નિજ એવનું સારક અણું,
કહી ત્હાંકે શોધું છોતિરમણી ત્યાં અવગણું,
નિહાળતે ત્હારો ગુણવિભવ જે રાઈ અનતાં,
તુલ્યાં શું તેણે ત્હ જનકમતની છવનસમાં? ૧૮

છે. રેલ્વેઓ, મીલો, ખાણો, ચાહની યાંત્રીઓ, બેન્કો, વ્યાપારી પેદાઓ વિ. મા દાખલ થઈ છે.

આવી નોંધેલ રોકે કમ્પનીઓ કાઢી ચક્રવાત માટે દેશમાં નાણાં સાંચાળ આપણે દિશ્વ ગરીબ છે એમ સર્વ જાણે છે. જેમ તેમ ગરીબ સંસાર ચલતલતા પૈસા બચાવી કમ્પનીઓના શેરમાં ફેરી રીતે રોકી શકાય? આ હકીકતમાં છે ખરી, દેશ ગરીબ છે; એટલે એકદમ ઝટકા ઝટકા અનેક કારખાનાઓ ખોલી તેમ સંભવ નથી પરંતુ, ગરીબાઈ સાથે દાંદીઓમાં એક સદૃશ્ય વમેશો છે; તેઓ નથી, પૈસા બચાવવા તરફ તેમની યતિ હમેશા સતેજ રહે છે; પાછળના વિચાર તેઓ ખર્ચ કરે છે. હેથી હોકરા માટે-તેમની કેળવણી, લાભ, તથા ગુજરાત સુધી જવો એમ દરેક દાંદી પિતાને ધમ્મકા દોષ છે. માર્કિસ પચીસ રૂપિયા પછી એકાદ બે રૂપિયા બચાવવાની યતિ હોય છે. છ'દમીના વિમો ઉતારવી, હેનું બમ બરડુ અને બાકીના પૈસા 'પોલીશન' પ્રમાણે રહેવા માટે હાથી નાખવા પદ્ધતિ કદાચ કેટલાક 'સુધરેલા' જુનાનીઆમાં દાખલ થઈ દરો; પરંતુ દાંદી પ્રજા ભાગે વિમા ઉપરાંત પણ પૈસા બચાવવાને યત્ન કરે છે એમાં શંક નથી. સાધારણ એમ મનાય છે કે આપણે વગર સમજાયે લાભ મરણુ આદી પ્રમોગે વડા વાબનના ઉડાવી દઈએ છીએ, અવબંત આ આલેખ કેટલેક અંશે પાયાદાર છે એમ કહી પડે છે, પણ એટલું તો કહેવું નોંધએ કે પુત્ર પુત્રી લાભના પ્રમોગે મંજૂર છે, પ્રમોગે દોંદરયાનમાં માત્ર નહીં પણ જગતના તમામ દેશોની પ્રજામાં ખર્ચ થાય છે લીના પ્રમોગે સગા બંધાને ભેગા કરી જમાવવા એવી કુદરતી દત્તિ થાય છે ૩૦૦-૪૦૦ રૂપિયામાં ૪૦૦-૪૦૦ ગાણુઓને જમાવવામાં આવે છે, સુરોષીઓ માણસોને જમાવે છે પણ દરેકના જમણુ માટે ખર્ચ વિશેષ થઈ સંવાગો એટલો ગંદ છે. એ લોકોની કીનરમાઈઓ ગાંતિગોળના કરતા કાંઈ ઓછી ખર્ચાળ નથી. ખીણ પ્રજાઓના પ્રમાણુમાં આપણે ઉગાડી છોએ એ સ્વિકારવાનું ખાસ કારણ નથી. આ ઉપરાંત જમણુ કે આપણો દેશ ગરીબ છે છતાં સોડા ચોડા/ધણું છે અને આ પ્રમાણે તેમનું જવાનેહુ નાણું દુખર ઉચોળના વિકાસમાં કામ પણ સંચાલ કરેલું નાણું દાંદી સુકયાનો કે ધરેણુ ગાદામાં વાપરીઠાદરેનો ઉપર સુકાય છે, અને હ સ્વસ્થ અમલ રૂપિયા આ પ્રમાણે દુખર ઉચોળની વાને/ધણુ કામમાં અવિરત ના આવતા ગિરપોગી થઈ પડ્યા છે. આ ખર્ચ; પરંતુ એટલું તો ખુદાઈ થવા જેવું છે કે સુરોષીઓ અને તેમના જેમ કપડા/લતારાં બારે ખર્ચે છતાં નાખે છે તેમાં ન કરતાં દાંદીઓ ધન કે ધરેણુ ગાદા કરાવે છે, જરૂરની વસ્તુ દાટેલું ધન કામમાં આવે, સોનું કામ કપડાના રૂપા કરતા કામમાં આવતા નથી છતાં દેશના વ્યાપાર ઉદ્યોગ માટે પડેલા ધન સંગ્રહને ઉપયોગમાં લાવી રાકાય તો થાણું સાફ શા માટે આ

(અનુષ્ટુપ)

“સંગ્યે વિધિનાં નિર્મા કદાપિ નંદિ” તુલસી —

“ભાઈ! મ્હારો ત્હમારેયે પ્રેમ ના, કદિ છૂટે!” ૨૫

“... ..”

(દશિની)

વગન મધુરાં એવાં એવાં કઈ મનમાં રમે!

હૃદય પરથી સંસ્કારો એ કદી પણ ના રમે!

જલ ટપકવી આંખો અન્તે જરૂર સુકી થશે,

પણ હૃદયના ઉઝા બારો, કદી નદિ તે જશે! ૨૬

(અનુષ્ટુપ)

સ્નેહશોભનું હૈયું નમે છે ગુલ આભો,

રમરે છે, રમરે સાચા મુદ્દ નિર્મળ બાવને. ૨૭

* * *

(વનસ્પતિવાસ)

હાન નવીન પથમાં મુખ મવંદા હો!

સંસારનાં વિષમ દુઃખ જણાવ ના હો!

આનન્દપૂર્ણ એવું, જગમાં હતું જો,

તેવુંજ, તેથી વધુ વા, પરોક્ષે હો! ૨૮

(અનુષ્ટુપ)

(સ્વજનોનાં વિવાસીનું પાયાં લોભમાં જવું!

મહે તે સ્વર્ગ હો, વા હો તેર્યાંયે વધુ, તોય મું ?) ૨૯

હીંદમાં ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષનાં સાધનો.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૪૮ થી.)

૩.

મુદ્રી.

ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષના મુખ્ય સાધનો, કાચા પદાર્થો, યંત્ર, અને શક્તિ, આપણે તપાસ્યાં પરંતુ એ ત્રણ સાધનથી કાંઈ ઉદ્યોગો સ્થપાય નહીં. ઉદ્યોગ માટે જોઈતા કાચા પદાર્થ લાવવા માટે, યંત્રો લાવવા માટે અને યંત્રોને શક્તિ પુરી પાડી ચલાવવા માટે નાણાં આવશ્યકતા છે, નાણાં વિના એક કંઈ બની શકાય તેમ નથી; નાણાં વિના મોટા કારખાનાંઓ ચાલી શકે નહીં. પચાસ સાક વર્ષ પહેલાં, મોટા પાયા ઉપર કારખાનાંઓ હતા નહીં; કારીગરો પોતાની જેમ ન્હાના પાયા પર કાચા પદાર્થો ઉપરથી તૈયાર મા બનાવતા; કાચા પદાર્થ ખરીદતા; જોઈતા ન્હાના, ન્હાના કાચે ચલાવી શકાય જોવા, યંત્રો ખરીદતા; અને તૈયાર માલ યોગ્ય યોગ્ય જગ્યામાં બનાવતા; આ પ્રમાણે ઘરમથુ ઉદ્યોગ પદ્ધતિ (domestic system) હતી. વસાળ સ્થિતિનો ઉપયોગ નહોતો, યંત્રો મોટા આંકોમતી નહી, જગ્યાબંધ માણસી પેદાશ નહીં, તેથી બહુ નાણું રોકાવું પડતું નહીં; મોટાં મુકીની જરૂર પડતી નહીં; જોઈતી રોકાણથી જોગ ચાલી શકતો હતો. વજીરને કંઈ જોઈતી મુકી જોઈતી અને હાલની મીથો માટે કેટલી મુકી જોઈતી એનો વિચાર કરત જણો કે હાલ બ્યારે કારખાના પદ્ધતિ (factory system) આવે છે અને પ્રસરતી જાય છે ત્યારે મુકીનું સાધન ઘણું અગત્યનું છે.

બ્યારે કારખાના પદ્ધતિમાં મુકી ઘણી જોઈતી છે ત્યારે એ પદ્ધતિ દાખલ કરવાનું જરૂર શી? આપણી અસહની રીતથી દુનિયા ઉદ્યોગ આ માટે ચલાવી ન શકાય? કારીગરોમાં બાપદાદથી ઉતરી આવેલી કુચળતા છે; કામ કરવાની દયોદી પડી ગયેલી છે; એ લોકો જુની ઘરમથુ પદ્ધતિએ ઉદ્યોગ ચલાવતા હતા ત્યારે હાલનો માલ દેશ પરદેશમાં વિખ્યાત હતો. 'તો' કારખાનાઓ બહુ મોટા પાયા ઉપર ચલાવવાની આવશ્યકતા છે કેમ એવી શંકા કદાચ કોઈકને થશે. પરંતુ, વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે મોટા કારખાનાઓથી અનેક લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. કારખાનામાં મોટા જગ્યામાં માલ તૈયાર કરી શકાય તેથી સસ્તો બની શકે; નિયમિત રીતે બની શકે એટલે મોટા, મોટા વ્યાપારીઓ જગ્યાબંધ માલ પુરો પાડી શકાય; યંત્રો, મોટાં અને કોમતી, ખરીદી શકાય એટલે માલ સારો અને સસ્તો બની શકે; વળી યંત્રો વડે કામ લેવામાં આવે એટલે કામ હાથે કરવા કરતાં તે ન પડતાં બધો માલ એક જ જગ્યાએ બની શકે. કોઈનો સારો કે કોઈનો નાસો માલ ન થાય; મજૂર, કારીગરની સંખ્યા પણ મોટી અને લગાડી હોય તેથી ઉદ્યોગનું

જોઈએ તે સ્વેલાધથી મળી શકે એવો બંદોબસ્ત કરીએ. સુધારેલી શાળા આપીએ, માટે શાળાઓ ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપીએ અને ન્હાના ન્હાના ચન્દ્રો ચલાવવા માટે સસ્તી વિજળીક શક્તિનું સાધન પુર પાડીએ, હુંકામાં કાર્ય પદ્ધતિ સુધારીએ તો વણકરો કુશળ કારખાનાઓ સામે સારી રીતે ટકી શકે. આ પ્રમાણે બની શકે ખરું, પરંતુ આમાં દેશને ઔદ્યોગિક વિકાસ સમ્પાદ્યો છે કે કેમ તે શક બરેલું છે. કારખાના સામે જોમ તેમ ટકી શકે તેમાં લાભ શો? કારખાનામાં 'માથ બને તે કરતાં જ્યાંમાં વધારે', જતમાં સારો અને કીમતમાં સસ્તો આવા હાથ કારીગરો બનાવી શકતા હોય તો આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરેલો વ્યાજબી, નહીંતર ગત જમાનાની નિશાની રૂપ આવા કારીગરોને ટાણી રાખવામાં દેશને શો લાભ છે તે સમજાતું નથી. જ્યારે દેશમાં મોટા ફેરફાર થતા હોય, એક પદ્ધતિને બદલે બીજી દાખલ થતી હોય, એવા મંદાંતી કાળમાં કેટલાકને હેરાનગતી થાય એ સ્વાભાવિક છે. કારખાનાઓની મંથા શક્તિ પામતી ગઈ તેમ તેમ વણકરોના પેટ પર પમ મુકતો ગયો અને એ કારીગરોને હાટમારી ભોગવવી પડે તેથી તેઓ માટે આપણું દિલ બળે, તેમની સ્થિતિ સુધારવા તરફ આપણી શક્તિ ખેંચાય એમાં નવાઈ નથી, પણ તેઓની સ્થિતિ સુધારવા જતાં દેશમાં જુની પદ્ધતિ દાખલ કરી અન્ય દેશોની ફરીદાઈ માટે ટકી શકે નહીં એવો બનાવી દેવો એમાં કાંઈ ડહાપણ જણાતું નથી. આવા કારીગરો કુશળ છે એટલે કારખાનાઓમાં એમને ઉચી જતનું કામ સોંપી શકાય અને એમને ગુજરાન ચલાવવાનું મુશ્કેલ ન થતાં કારખાનાવાળાઓને કુશળ કારીગરોનો લાભ મળશે. જમાનો કારખાનાઓનો છે; હાથ કારીગરીનો નથી. માટે જોમ કારીગરો કારખાનાઓમાં મમાઈ જશે તેમ બોલેલો લાભ થશે.

કારખાના વિના ચાલવાનું નથી એટલે મોટી મુડી વિના પણ ચાલવાનું નથી; તેથી મુડી ઔદ્યોગિક ઉત્પન્નનું એક ધણું અગત્યનું સાધન થઈ પડે છે. એક મોટા પાના પર કારખાનું કાઢતું હોય તો લાખોની મુડી જોઈએ. એક જ મનુષ્ય લાખો રૂપિયા આપી શકે તે આપણા ગરીબ દેશમાં ભાગ્યે જ બની શકે. લખોપતીની મંથા ઝાઝી હોય છે અને એવા, શ્રીમંતો પણ એક કારખાનામાં એટલી મોટી રકમ રોકા દેવા, ખુદી હોય નહીં; કારણ કે જો તે કારખાનું ગમે તે કારણથી બરાબર ન ચાલ્યું, જો એ ઉદ્યોગ ટુટ્યો તો તેને મોટા નુકશાનમાં ઉતરવું પડે. વળી કદાચ તે કારખાનું સારું ચાલતું હોય અને નુકશાન, થાય એવો સંભવ ન હોય તો પણ કાંઈ ખીન કારણસર નાણાનો ખપ પડે તો એ કારખાનામાં રોકેલું નાણું તરત કામમાં ન આવે, કામમાં રહેલું હોય તો તે કારખાનું ઘડી નાંખવું પડે, સરસામાન, ચન્દ્રો વિ. વેચી નાંખી નાણા ઉપજાવવા પડે. અથવા પોતાની જગ્યાએ ખીન શ્રીમંતને બેસાડી દેવા, પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. રોકેલા નાણાને પાછા મેળવવાની મુશ્કેલી અત્યંત હોવાથી અને રોકાયેલા નાણાનું જોખમ, પણ એક જ શીરો હોવાથી આ પ્રમાણે કાંઈ કાંઈ કારખાનાઓ ચાલી શકે; પરંતુ દેશમાં, સંખ્યાબંધ કારખાનાઓ આ પદ્ધતિથી ચાલી શકે જ નહીં. એક નિર્મિત આવા કારખાનો, નાણું રાખ્યા નેવાર

ન થાય માટે બે ચાર શ્રીમંતો બેગા મળીને મેહોલી મુંડી રોકે તો આ માટે કારખાનાઓ ન ફાળી શકે ? બેચક્ર એક કરનાં વધારે બેગા થવાથી જોખમ ફરકને ઝોણું અને રોકા-યકા નાણાં પાછા મેળવવાનું કામ ઝોણું મુશ્કેલ થાય એમાં સંદેહ નથી; પરંતુ આ પ્રમાણે ખાનગી બાગીદારીથી સઘળા મુશ્કેલી દુર થતી નથી. ઝોણી આવડત વાળા બાગીદારો આડે આવે, વાંધા ઉઠાવ્યા કરે અને છદ્દ પકડે તો કામ આગળ કેમ ચાલે ? તેમનું ન ખાને તો તેઓ પોતાના રોકવા નાણાં પાછા માને એટલે કારખાનું છુદ્દ જવાનો વખત આવી જાય. આવી રીતે ન્હાના ન્હાના ઉદ્યોગો ચાલી શકે ખરાં, પણ મોટા કારખાનાંઓ માટે આ પદ્ધતિ સાધારણ રીતે અનુકૂળ જણાતી નથી. મોટા કારખાનાંઓ વ્યવસ્થિત થઇ શકે અને કચ્છા કંકાસ થવા પામે નહીં, કોઇની છદ્દ કે મતદેરથી કામ ચટકી ન પડે તે માટે એવી ગ્રાહણ હોવી જોઇએ કે જેને પોતાના બાગ કાઢી નાંખશે હોય તે રહેલા-કથી કાઢી શકે અને તેના બાગ જેને લઇ લેવો હોય તે લઇ શકે. જોખન્ટ રોક પદ્ધતિ ધર્મી રીતે અનુકૂળ છે; એથી અનેક મગવડો મળી શકે છે ન્હાની ન્હાની રકમનાં રોક હોવાથી સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યો પોતાનું નાણું રોકી શકે છે એટલે ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ પ્રમાણે ઘણા સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યોના ન્હાના ન્હાના કાળાથી પણ નાણું જેવું થઇ શકે અને મારા સારા ઉદ્યોગો મોટા પાયા ઉપર હાય લઇ શકાય. વળી શ્રીમંતો જ કાર્યકુશળ હોય છે એમ ખતનું નથી; ઉંચી વ્યવસ્થાપક શક્તિવાળા, કાર્યકુશળ મનુષ્યો સાધારણ સ્થિતિના હોય તો પણ આ પદ્ધતિથી સારા મારા કારખાનાઓમાં જોગાઇ શકે અને પોતાની આવડતનો, પોતાની વ્યવસ્થા કરવાની યક્તિનો લાભ આપી શકે; વળી દરેક રોક ન્હાની રકમનાં હોવાથી, બાગીદારોની મંખ્યા ઘણી મોટી હોઇ શકે એટલે કામ પોટ જાય તો તે ઘણા માણસમાં બેઠ્યાઇ જવાથી દરેકથી ખમી શકાય એવી થઇ જાય અને કોઇની જારે થઇ પડે નહીં; વળી જો તે કારણથી કોઇને પોતાના રહેવા નાણાં પાછા મેળવવા હોય તો તે રહેલાકથી મેળવી શકે છે, કેમકે શેરા બજારમાં રહેલાકથી વેચાઇ ગયે છે એટલે નાણાં રોકનારને તેમ જ નાણાં છુટા કરનારને જાને મગવડ મળે છે. શ્રીમંત આ પદ્ધતિથી પોતાનું નાણું એક બે કારખાનામાં રોકવા કરતા પંદર વીસમાં રોકી શકે છે; એટલે પોતાના નાણાંના લાભ વધારે કારખાનાંઓને આપી શકે છે અને પોતાને જોખમ પ્રમાણમાં ઝોણું થાય છે. ખાનગી બાગીદારીમાં ઉદ્યોગની સર્વ ક્રિયાઓની માલીતી દરેક બાગીદારોની ઝોણી વતી હોવી જોઇએ; જોખન્ટ રોક પદ્ધતિમાં બાગીદારો ઘણા હોવાથી, તેમનાં ખાસ અનુભવી અને કુશળ હોય તેઓને દીરકટર તરીકે સુટી કાઢાય છે. તેઓ કારખાનાઓનાં કામચાલ ઉપર દેખરેખ રાખે છે; તોય કે જોટ કેમ આવ્યા તે વાખત કોનેણી તપાસે છે અને સાધારણ રીતે કારખાનામાં કેવો પદ્ધતિથી કામ લેવાય છે તે ખાનમાં છુદ્દ, સૂચનાઓ આપી શકે છે એટલે આ પદ્ધતિથી દરેક બાગીદારમાં કારખાનાની જરૂર પડતી નથી. કુશળ દીરકટરો અને કુશળ મેનેજર એન્ટો નીમવા જોઈશે જ આવડત હોય તો આવી શકે. જોખન્ટ રોક પદ્ધતિ હાલ સર્વત્ર ફેલાઇ રહી છે. પશ્ચિમ દેશ તેમ જ દોહમાં મોટા મોટા કારખાનાઓ જોખન્ટ રોક પદ્ધતિ ઉપર જ વ્યવસ્થામાં

છે. રેશ્વેઝા, મીસો, ખાસે, ચાહની વાડીઓ, બેન્ડો, બ્યાપારી પેડીઓ વિ. માળખાં પદ્ધતિ-
દાખલ થઇ છે.

આવી નોંધેલ સ્ટોક કમ્પનીઓ કાઢી ચાલ્યાં માટે દેશમાં નાણાંનું સાધન હેતુ નોંધએ.
આપણે દેશ ગરીબ છે એમ સર્વે જાણે છે. જેમ તેમ ગરીબ સંસાર ચલાવતાં હોય છે.
ત્યાં પૈસા બચાવી કમ્પનીઓનાં શેરમાં કેરી રીતે રોકાઈ શકાય? આ હકીકતમાં સત્યતા
છે ખરી, દેશ ગરીબ છે; એટલે એકદમ એટલા/એટલા અનેક કારખાનાઓ/ખોલી શકાય
તેમ ચંબવ નથી. પરંતુ, ગરીબાઇ સાથે દાંડીઓમાં એક સદ્ગુણ વગેરો છે; તેઓ ઉડાક
નથી, પૈસા બચાવવા તરફ તેમની યતિ હમેશા સતેજ રહે છે; પાછળનાં વિચાર કરીને જ
તેઓ ખર્ચ કરે છે. હેમણે છેકરણ માટે-તેમની કેળવણી; લક્ષ્ય તથા શુભરાત્ન માટે પૈસા
સુધી જાયો એમ દરેક હોદ્દા પિતાને ઇચ્છા હોય છે. માસિક પચીસા રૂપીઆ કમાનારને
પણ એકાદ બે રૂપીઆ બચવાની યતિ હોય છે. અંદરની વિશેષ ઉતારાવી, હેતુ પ્રિતી-
અમ બરણ અને બાકીના પૈસા 'પોલીસ' પ્રમાણે રહેવા માટે ઉડારી નાંખવા એવી
પદ્ધતિ કદાચ કેટલાક 'સુધરેલા' જુવાનીઓમાં મળે ન થઈ; પરંતુ હોદ્દા પ્રભુ ધણે
ભાગે વિમા, ઉપરત પણ પૈસા બચાવનારે પણ કરે છે એમાં શંક નથી. સ્વધારણ રીતે
એમ મનાય છે કે આપણે વગર સમજીને લક્ષ્ય મરણ આદી પ્રમંથે વસા વાળનામાં પૈસા
ઉડાવી દઈએ છીએ. અશબલ આ આશ્ચર્ય કેટલેક-અંશે પાયાદાર છે એમ કહી શકાય
પડે છે, પણ એટલું તો કહેવું નોંધએ કે યુવ યુનીનાં લક્ષ્યનાં પ્રમંથો મળ્યાક છે, તેવે
પ્રસંગે હોદ્દરયાનમાં માન નહીં પણ જગતના તમામ દેશોની પ્રિતીમાં ખર્ચ થાય છે. ખુશા-
લીનાં પ્રમંથે સગા બહાવાને ભેગા કરી જમાવવા એવી કુદરતી યતિ થાય છે. હોદ્દરયાનમાં
૩૦૦-૪૦૦ રૂપીઆમાં ૩૦૦-૪૦૦ માણસોને જમાવવામાં આવે છે; યુરોપીઓનાં જોડા
માણસોને જમાવે છે પણ ફરકના જગણ માટે ખર્ચ વિશેષ થઈ સરવાળાં એટલો જ થઈ
ગટે છે. એ લોકોની ડીનરપાર્ટીઓ ગાંધિજીનાં કરતા કાંઈ જોડા ખર્ચાળ નથી. એટલે
ખીજ પ્રભુઓનાં પ્રમાણમાં આપણે ઉડાક છોડી એ સ્વિકારવાનું ખાસ કારણ જણાય
નથી. આ ઉપરથી જણાશે કે આપણે દેશ ગરીબ છે છતાં ભેટા થોડા ધણે પૈસા બચાવે
છે અને આ પ્રમાણે તેમનું બચાવેલું નાણું દુનિયા ઉદ્યોગનાં વિશ્વસામાં કામ ચારી રાહ
પણ સંચાલ કરેલું નાણું દાદી મુકામનાં કેધરણ ગોદમાં વાપરી શકવાની આશા હોદ્દાઓ
ઉપર મુકાય છે, અને હ સાત અબજ રૂપીઆ આ પ્રમાણે દુનિયા ઉદ્યોગનાં વિશ્વવશી કર-
વાને બિશ્વવશી આપે તે ન્યાયવતા વિશ્વવશી થઈ પડ્યા છે. આ આશ્ચર્ય સત્ય છે.
ખર; પરંતુ એટલું તો ખુશી થવા જેવું છે કે યુરોપીઓ અને તેમની નકલ કરનારો
જેમ કપડાં/જતામાં ભારે ખર્ચ કરી નાંખે છે તેમનાં કરતાં દાંડીઓ/ધન/લટી/મુઠે છે
કે પરંજી ગાદા કરાવે છે, જરૂરની વખતે દાંડી ધન/કામમાં આવે, સોનું કામ બચાવણ
કપડાંનાં કપડાં કરતા કામમાં આવતા નથી છતાં દેશના બ્યાપાર ઉદ્યોગ માટે નકામાં અંક
પડેલા ધન સંચયને ઉપયોગમાં લાવી નકામ તો થઈ આવે. શા માટે આ પ્રમાણે થઈ

આંખે હરો દેનેા વિચાર કરીશું તો માલમ પડશે કે 'લોકોની ટેવે વખતે વખતની સ્થિતિ ઉપરથી બંધાય છે. હજોજી રાખ્ય હોદમાં જામું તે પહેલાં જન માલની સલામતી નિહતી. આજે દીવસમાં ધરખાર હોડીને નાશી જવાનો વખત આવી જાય. તેવાં સમયમાં ધર ખાનીઓ રસાયણોમાં જવાવેલું નાહું શેકું હોય તો માલમ પડે છે કે ધર ખાલનાં પામે. તેવાં સમયમાં ચોડી જાવ્યામાં વધારે મલ્મ સંગ્રહ કરે એવી ચીજો કરી રાખી હોય તો શ્રીમંતો હ ઉપરથી નિષેવતા આજીવક પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ ન બહે હમરો દુખીઆના 'તામીના' એક નહીનો પાટલીમાં બાંધી રાખાય એટલે તે સમય આવેતો લોકોમાં ધરેણા વિ. તરફ ઈતિ રહે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે કે જ્યાં 'મજે કે ન' મજે, એ માલખી કંડિખાનાં સ્થપાય કે ન સ્થપાય તેની પરવા ન કરતાં ચોનાનાં લગીનાં લાગી રાખી મુકવામાં આવતા એ તે વખતને અનુરૂપ ન હોવાથી. વળી તે વખતે વિગા કંપનીઓ નહતી, કદાચ સંગ્રહ કરેલું નોહું કાઈ વ્યાપાર હોવામાં રાહુ અંતે તેમાં ખોટા આવી તો બેરા ઈકારાનું શું થશે એવો બીતી રહે એ પણ સ્વાભાવિક હતું. તેવા વખતમાં બેનોની સંગ્રહ નહતી: ખાનગી સાહુકારોની પેટીમાં નાજી મુકવામાં આવતાં; પરંતુ સમયથી સંબંધ કે ધરખાને લીધે બંધાયેર સલામતી માટે ચોકમાઈ મુક રાહતી નહીં: વિધાને કામ ધણે બેંગે આંસુ: આપણા નાજી તે પેટીમાં મુકા છે તેવી આખીતી તેનાં ચોપડા સિવાય ખોજી કાંઈ નહીં: આટલે સાહુકારોની મીનતા સાહુકાર જેલોઈથી બની શકતા તેમ ન બને તો પણ કંઈકે મજાની નેમર પડે: બને ધરેલું નાહું પાડું જોઈતું હોય ત્યારે સમયથી સંબંધ કે ધરખાને લીધે આંખતા આંખકા લાગે, મામા ખજી સાહુકાર જરા નાંહુથી મુલાને તો આપણી મુજબ વધે. યીગી સ્વમાલિનો જ સાહુકાર હોય તો તેની પ્રતિષ્ઠાતે લીધે આવિતું જનજન આપણને કચડવામાં વપરાશે એવી બીકથી આપણા હેકના પેસા માટે જોઈથી આંખથી ચક્ર મંદ નહીં. આવી આવી અનંક અડચણો હતી ત્યારે નાહું ધીરવા ઈકારાં, ખોટા માસેજ રહેવા હેવામાં કદાચ સમાયવું હતું. એ સર્વે સિદ્ધાર્થો, હાલ સ્થિતિમાં કેર પડી ગયો છે. જન માલની સલામતી વચ્ચે જ હવા પ્રકારનો છે, વિધાસ કરતાં કાલે સર સલામતી મળી શકે છે; આવી સ્થિતિમાં નાજી ધરેણાં માંડા બનાવવામાં વાપરવા કે નહીં: સેડવામાં હાપણ નથી. વખતવાતમાર લોકોની જિજ્ઞાસુ એવી મેલે જ ફેરવાઈ ગય છે. વ્યાજ-ઉપજવવાની સૌની જાનત યાદ છે; આજી પછુ મોતાના ખાતી રકમનું વ્યાજ ઉપજાવવા પડે છે. આજે જેમ જેમ નાજી રોકવાની સમય-વધતી જશે તેમ તેમ સંમદ કરી રાખેલું ધન દેહના હુતર દીવોગના કિકરે આટે કામ લાગતું જશે.

વ્યાપાર હોવા માટે. આપણા દેશમાં નાહું લોકોની જેવ તો શું કરવું ? પહેલી આજીવું નાહું હોડીનું લેવું કે કમ ? એ તો દેખાડની સાખા જા મોલે માટે આપણી જમાસે આપણ ન હોય અમવા પુરતા ન હોય તો ખોટી નથીસે હોડીનાં લેવા. એ કાંઈ જોઈતું નથી રહે, નેરો નેવા દેશદોલતા કાંઈ માટે પહેલાથી નાહું લાવવું પડે તો દરેક નથી. નાજી ધીરવાને સાંકે વ્યાજ મળે, રકમને અનંક જાતના લાભ મળે. પછુ પર

દેશી મુડીથી સ્થપાયેલા ઉદ્યોગથી સ્વદેશને લાભ આપ હોય તો જ પરદેશી મુડી કામની; થના લાભો હોઈને મળે નહીં અને પરદેશીઓને જ આપ લાભ મળે તેમાં હતાપણ શું ? હોદી મથુરાને કામ મળે એ મિલામ અન્ય લાભ હોય નહીં તો, પરદેશી મુડીને પરદેશ મહેવા હો; આપણે ત્યાં એવું કામ નથી. જુટ ગીરો, ચાહની વાડીઓ, ખાંસો નિ. થં હોઈને શો લાભ છે ? ઉલટું, આવા ઉદ્યોગોમાં પરદેશી મુડી વાપરવામાં આવે તો પરદેશ વ્યાપારીઓ કહેશે અને કહે છે કે હોદીની રાજ્યનીતિમાં કાંઈપણ ફેરફાર થાય તેમાં અમારા સ્વાર્થને હાનિ ન થવી જોઈએ, અમારા સ્વાર્થ સાચવવા અમને દેશની કાઉન્સિલોમાં આસ મેમ્બરો આપો. એટલે વ્યાપાર ઉદ્યોગ માટે આવકાર લાયક ગણાયેલી મુડીની પ્રાછળ રાજ- હારી હોડાની માંગણી આવી ઉભી રહે છે. ચીન, ટરકી વિ રાજ્યોમાં પરદેશી નાણું ઘણું રોકાયેલું છે, તેવું શું પરીણામ છે તે સમજાને માલમ છે. કાંઈ સ્વદેશી હોવાવાલ શરૂ થાય, કાંઈ રાજ્ય તરફથી સ્વદેશ માટે થના લેવામાં આવે ત્યારે પરદેશીઓ ગપાહવા કરી મુકે, પરદેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાના સ્વાર્થના રક્ષણાર્થે પોતાના જિલ્લાઓ દ્વારા સુચનાઓ કરે; એટલે આવા સલાહ સાતીબધો વ્યાપારી પગપેસારાથી તો લાભને બદલે અત્યંત ગે. લાભ થવા મંભવ જ રહે. હોદીઓએ આથી તિબામશ લેઈ બને તેટલું પોતાના પગ ઉપર બ લિખા રહેતા થીખું જોઈએ. વળી હાલમાં માલતા વિશ્વવિદ્યાલય પછી પરદેશથી નાણું મેળવું પણ અતિ મુશ્કેલ થઈ પડશે. દરેક દેશમાં લડાઈને બંને થયેલી ઔદ્યોગિક અવ્યવસ્થા દુર કરવામાં અને વ્યાપાર ઉદ્યોગને પ્રગતિ સુવ્યવસ્થિત કરવામાં પોત પોતાના નાણાંની જરૂર પડશે. માટે હોદીના દુરરદ્યોગ માટે આવરક મુડી હોદીમાંથી જ મેળવવી પડશે.

હવે, આપણે ઉપર તપાસ્યું તેમ હોદીમાં મુડી મળી શકે એમ છે. ગરીબ દેશ છે તે છતાં છુટક છુટક બચાવેલું નાણું મેળવી રાષ્ટ્ર એમ છે. પરંતુ, આપણા દેશમાં નાણું અતિ દુરભાગ છે, આકસ કરવાની પ્રજાની શક્તિ નથી; કાંઈ પણ ઔદ્યોગિક યોજના પ્રગતિ સમક્ષ મુકવામાં આવે તો તે માટે મુડી મેળવવી બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આમ હોવાનું કારણ તપાસવામાં માલમ પડે છે કે વિશ્વાસ વિના નાણું રોકવું બની શકે નહીં. હોદીઓ હજી ઔદ્યોગિક બાબતોમાં પોતાની કુશળતાની સાબીતી આપી શક્યા નથી. સારી યોજના છતાં, વ્યવસ્થા વેશાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ન વચાવી નશને બદલે તુકસાન થઈ જાય છે, એવા કડવા અનુભવને લીધે પ્રજા નાણું રોકતાં વ્યવસ્થા એમાં નવાઈ નથી. જેઓએ ઔદ્યોગિક સરકારો તરીકે ખ્યાતિ મેળવી છે, જેઓએ પોતે કરેલા કારખાનામાં ક્ષેત્ર મેળવી પ્રજાને વિશ્વાસ મેળવ્યો છે, તેઓ ખીજ કાંઈ પણ યોજના પ્રગતિ આમળ મુકે છે એટલે તરત માટે અરજીઓ થાય છે અને જોઈતાં નાણાં કરતાં વધારે મળી આવે છે. ટાટા સંસ્થાને નાણું એન્ટ સ્ટીલ વર્ક્સ, ટાટા હાઇડ્રો ઇલેક્ટ્રીક કો. આદિ વેલી કો. કંપનીઓ પાસેથી નાણું મેળવી આગરતાથી લોકો શેરો માટે અરજી કરતા હતા અને કેવા જોત જોનામાં શેરો જરાઈ મળ્યા તે આ બાબત સાબીત કરી આપે છે. નાણાંની સલામતી, નફાને વિશેષ મંજૂર, સુવ્યવસ્થાની આશા—દેશમાંથી નાણાં મેળવવામાં અમત્વની બાબતો છે.

વળી હોદ્દાના નાણાં લોકોમાં યોગ્ય થોડા છુટા છગવાં વેરામલાં છે. તે એકમ કરવામાં ન આવે તો ઔદ્યોગિક યોજનાઓ માટે કામમાં ન આવે એ દેખીતું છે. સારી યોજના હોય એટલે શીખતો પાસેથી તો નાણું મળી શકે, પરંતુ સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યોએ બચાવેલું ધન દુનિવ ઉદ્યોગના કામમાં લેવું હોય તો એ નાણું ભેગું કરવાને માટે સાધનો પુરા પાડવાની આવશ્યકતા છે. બેન્કોની સગવડ ન હોય ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે નાણું મેળવી શકાય નહીં. એટલે દોહમાં ખાસ જરૂરની બાબત એ છે કે બેન્કોની સગવડ જેમ બને તેમ વધારવી જોઈએ.

આ સંકલની સરઆતમાં દોહમાં જાગૃતિ આવી હતી. એકીઆના ન્દાનકડા જાપાને યુરોપના મહાન રશીઆને હરાવ્યું ત્યારથી દોહીઓનું મન ગંચળ થયું. યુરોપીયનો સામે એશીઆટીકો પણ ટકી શકે છે એ ખ્યાલથી દોહમાં નવીન ઉત્સાહ આવ્યો અને સ્વદેશી હીલચાલની શરૂઆત થઈ. આવી હીલચાલને પરીણામે દેશમાં સ્વદેશી બેન્કો મંખ્યાબેમ સ્થપાઈ, કોષ કોષ ઉદ્યોગો સ્થપાવવા લાગ્યા; યુરોપીય પદ્ધતિથી લોખંડ પોતાદનું, મોટું દેશી કારખાનું ટારા સન્સ તરફથી સ્થપાયું. પરંતુ સ્વદેશી બેન્કો ૧૯૧૩-૧૪ માં બામથા માંડી અને સ્વદેશી સાકસને મોટો ઘોડો ખેંચ્યો. આવડત કે અનુભવ વિનાના કાષ્ટકેટરો, સદામાં બેન્કનું નાણું ચેકનાસ મેનેજરો હોવાથી હીમાળ બરાબર મહેતો નહીં, નાણા ધીર ધાર કરવામાં થોડા સલાહ રાખવામાં આવતી નહીં, જેમન્સ શીટ ખોટાં બનાવી મોટો નફો બનાવવામાં આવતો, નાણું એવી રીતે મેળવામાં આવતું કે બ્યારે જોઈએ ત્યારે એકદમ મળી શકે નહીં. આવી અજ્ઞ જાતની અભ્યવસ્થાને પરીણામે સ્વદેશી બેન્કો મુસ્કેલીમાં આવી પડી અને મહા મુશીબતે કરકસરથી સામાન્ય મનુષ્યોએ બચાવેલું ધન તેમાં હુળી ગયું. પરંતુ ત્યાર પછી લોમ્બાર્ડો કંપનીએ માટે સરકાર તરફથી નવો કાપડો ઘડવામાં આવ્યો. બેન્કોનું કામકાજ વધારે સંજાળથી કરવામાં આવ્યું અને તેથી ૧૯૧૩-૧૪ ના બારીક વખતમાંથી જ બેન્કો બચી ગઈ તે જામવા લાગી. આવી સ્વદેશી બેન્કો ઉપરાંત દોહમાં ત્રણ પ્રેસીડન્સી બેન્કો છે. મુજબ બેન્ક, બેન્કોલ બેન્ક, મદ્રાસ બેન્ક, વગેરે કેટલીક એક્સચેન્જ બેન્કો પણ દોહમાં કામ કરી રહી છે. આ બેન્કો લોકોના નાણાં બચાવે રાખે છે, સારી જામીનગીરી ઉપર જેને જરૂર હોય તેને નાણાં વધારે બ્યાજના દરે ધીરે નહીં. પરંતુ દુનિવ ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે આ બેન્કો નાણાં ધીરતી નથી; બ્યાપાર માટે હુળી મુદત માટે નાણાં ધીરે છે. દુનિવ ઉદ્યોગ માટે જેમા ધીરવામાં આવે તો લાંબી મુદત સુધી નાણું ચેકાઈ રહે તે આ બેન્કોને પરવડે નહીં. એટલે આપણા દેશમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવામાં આ બેન્કો કામ લાગતી નથી. વળી આ બેન્કોની સાખાઓ પણ જોઈ છે. મોટા મોટા સહેરોમાં એક નહીં તો બીજી બેન્કની સાખા બેવામાં આવે છે; પરંતુ દરેક છુટાના મુખ્ય સહેરોમાં પણ બેન્કોની સાખા હોતી નથી. દોહમાં મુઠી મેળવવા માટે સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યોએ જે થોડું પાણું બચાવ્યું હોય તેને એકમ કરી દેશની સમૃદ્ધિના સાધન તરીકે વાપર્યું હોય તો કામ કામ બેન્કોની ન્દાની મોટી સાખાઓ ખોલવી

જોઈએ. અસલ જે ખાનગી શગરી પેદીઓની સમવડ હતી તે ચાલુ જમાનામાં કમી થઈ છે અને આ જમાનાની બેન્કો જોઈએ તેટલી સમવડ આપતી નથી; એટલે આ બાબતમાં આપણી સ્થિતિ સુધરવાને બદલે ઉલટી કાંઈક બગડે છે. બેન્કો ઉપરાંત સરકાર તરફથી પોસ્ટ ઓફિસોમાં સેવીંગ્સ બેન્કનું ખાતું રાખવામાં આવ્યું છે; તેથી ગરીબ લોકોને પોતાની બચાવેલા પૈસા બાતે મુકવાની કાંઈક સગવડ થઈ છે. પોસ્ટ ઓફિસોમાં જોઈએ 'સેવીંગ્સ' સ્થપાવેલી છે એટલે કાંઈક અંશે બેન્કોની રાખોની અછતને ઘીધે ઉપરિચલ થતી સુસ્કેલી દુર કરે છે. સને ૧૯૨૧-૨૨ માં પેસ્ટ ઓફિસ સેવીંગ્સ બેન્કોમાં લગભગ ૧૬૫ કરોડ રૂપિયા જમા હતા. પરંતુ સરકાર આ પ્રમાણે નાણાં બેગા કરી ઉદ્યોગ સ્થાપવામાં ઉપયોગ કરતી નથી. સને ૧૯૧૬ માં પ્રિન્સિપલ બેન્કોમાં ૫૦ કરોડ; એક્સચેન્જ બેન્કમાં ૭૮ કરોડ અને સ્વદેશી બેન્કોમાં ૨૬ કરોડ એમ મળી ૧૧૪ કરોડ રૂપિયા લોકો તરફથી અનામત મુકવામાં આવ્યા હતા. ઇંગ્લેન્ડમાં એક જ મોટી બેન્કમાં અનામત નાણાં આપણી બધી બેન્કોના અનામત નાણાંથી વધારે હોય છે અને ત્યાંની બધી બેન્કોમાં મુકાયેલું અનામત નાણાં લગભગ ૨૧૫ અબજ રૂપિયા જેટલું છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે હાલમાં બેન્કોની સમવડ ઘણી જ વધારવાની અગત્ય છે એટલું જ નહીં પણ હાલની બેન્કો જેમ વ્યાપાર માટે જોઈતાં નાણાંની સગવડ આપે છે તેમ 'ખાસ' દુનિયા ઉદ્યોગ ખિલવવા, સ્થાપવા માટે નાણાં પુરું પાડનારી બેન્કોની 'ખાસ' અગત્ય છે. ખેડુનો માટે એકીકલચરણ બેન્કો આવસ્યક છે, તર્કારીથી ખેડુનોનું દુખ નિવારણ થવાનું નથી; કાઝોપરેટીવ ક્રેડિટ સોસાયટીઓ સ્થાપવાથી પણ ખેડુનોને મુક્તિ મળી જવા ની નથી; ખેડુનો ધણે જાગે અજ્ઞાન હોવાથી કાઝોપરેટનના લાભો સમજે નહીં; રજીસ્ટ્રારને માખાપ માની શે. એટલે જગ ખેડુનો માટે એકીકલચરણ બેન્કોની જરૂર છે તેમ દુનિયા ઉદ્યોગ માટે ઔદ્યોગિક બેન્કો હાલમાં સ્થપાવવી જોઈએ. જમીન, જાપાન જેવા દેશોમાં આવી એકીકલચરણ બેન્કો ધણી સંખ્યામાં સ્થપાવેલી છે. હું મનમાં થયા હાલમાં આ દેશમાં રાજસ્થાન થઈ છે અને વિખ્યાત ટાટા સિન્સ તરફથી ઇનડસ્ટ્રીઅલ બેન્ક સ્થાપવામાં આવી છે. આ બેન્કની કલકત્તા તથા નીજામ દેશખાદમાં રાખાઓ કારવામાં આવી છે અને સુખ્ય ઔદ્યોગિક કુશળતા છે. હજી આ બેન્કનો જ સ્થાપનાને લાભો વચત થયો નથી તેથી એનું કોમ્મોન્સ કેનુ થાય છે. આ દુનિયા ઉદ્યોગના વિદ્યાર્થીમાં કેનુ, કોમ્પી સાધન થઈ પડે છે, તે કહી શકાય તેમ નથી. કાંઈ પણ ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે નાણાં પૂરતાં પ્લેમાં ઉદ્યોગના ખાસ માહિતગાર કેરળ શ્રદ્ધે પાસે તોયોજના તૈયારવામાં આવશે જેથી સ્થપાવેલા ઉદ્યોગ માટે ભવિષ્યમાં સારી આશા રાખી શકાય આવી જતની ઔદ્યોગિક બેન્કો હાલમાં અને થતી જશે તેમ તેમ દુનિયા ઉદ્યોગ આ દેશમાં જમતા જશે અને નવીન ઉદ્યોગો સ્થપાતા જશે. જોઈ રજાનું રીઝર્વ અને પેપર કરંસી રીઝર્વ ધણી વધી ગયા છે. આ મોટી રકમો ઇંગ્લેન્ડમાં રાખવામાં આવે છે અને લાંટનના બધા પાર્ટીઓને ધીરવામાં આવે છે. આ માટે હાલના પૈસા ઇંગ્લેન્ડના વ્યાપારીઓને ધીરવો

જોઈએ એ કાંઈ મમળતું નથી; આ રકમો હોંદમાં જ રહેતી હોય અને દોઢી વ્યાપા. રીએને ધીરાતી હોય તો દેશને ધણેજ લાભ થયા મંભવ રહે છે. માટે હોંદમાં એક સેન્ટ્રલ સ્ટોર બેન્ક સ્થાપવાની જરૂર છે. એમ ધરો તો આ રકમો હોંદમાં જ જડી હોંદના ઉત્કર્ષ માટે કામ લાગશે.

આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે હોંદમાં નાણું પુષ્કળ છે એમ નથી; દેશ ગરીબ છે; દેશ ગરીબ છે, છતાં જેટલું નાણું મળી શકે તેમ છે તેને એકઠું કરવા માટે બેન્કોની સગવડ પુરતી નથી અને એકઠું કરેલું નાણું હુમર ઉદ્યોગના વિકાસ માટે કામમાં લાવે એવી આધોગિક બેન્કોની સગવડ નથી.

હીરાસાલ લલ્લુભાઈ દાશ.

ભાગ્યદેવી તથા ભીખારી.

એક દિવસે એક ભીખારી મામમાં ઘેર ઘેર 'ભગવતિ બિશ્નું દેવિ' કંતો આપડતો હતો. 'અભ્યાગતને કાંઈક પ્રભુ લેખે આપો' 'નવ્ય દિવસનો જૂઓ પુરું,' 'કંઠગતી આતરડી કાંઈ પુષ્પવાન ધારે,' 'મોટા ઘરવાળાં ખાઈ, કમા કરો, ભગવાન તમારા પુત્રને કાંઈ વર્ષના કરે,' 'ઉત્તમાવવતી શેઠણી, કાંઈ ટાકુ શીર્ણુ હોય તો આપો ને': આમ અનેક અજ એક પછી એક છોડતો જતો, પણ ખાંધે મારેલ જૂની પુરાણી એળી કાલીમજા હતી. પરિ-કમાં મંપૂર્ણ ભાવસહિત કરતો હતો, રંગમાં રંગ ધરેલ ચાથના કપાં વિના મઠતો નહિ; પણ ધીરે ધીરે નિરાસા વદવા મંડી, માત્ર સિધ્ધિ યઈ ગયાં, પણ બિપ્તવાની ના પાડવા લાગ્યા. જર્જર ખગમળી ગયેલ શરીરને વિશ્રાન્તિ આપવા નિર્જન રથને જઈને બેઠો.

હુંધાયે કરીને બમી ગયા જેવા ચિત્રમા તરંગ બીડવા લાગ્યા:—“માણસને સ્વાર્થવસ “યઈને સર્વ-લોકો ત્યજીને, પરતુ દાંત પડી ગયા હોય, કેશ રમેત, યપા હોય, અથે નિમિર “આવતાં હોય, સખે સખે જીભ ગોટાવાળતી હોય, કાપતો મર. ઓઘતો હોય તોય “મદાસતી સાધી તૂણા એને સદા સર્વદા અનુસરે. તૂણાને. ખાર કોણ પામ્યું છે ? “જુલો ને આ આપણા વીરસંદ રીતો જ દાખલો. આન જવાસુમાત્રાથી પુષ્કળ થન ખેંચી “આવ્યા, પણ લોભ વધ્યો ને પમ વાળીને બેઠા નહિ, એવાના એક વચ્ચે બીજો સુવર્ણ-“મય મેઠ પવેત” રચું એવા મેરોરજ ઉપર જાણે મડી બેઠા, ધોડા કરવામાં કમાસ ન “સખી, નીરાંતે, કાંઈ દિવસ જમ્યા નહિ, નિત્ય રાત્રિયે લક્ષ્મીના જન્મનિમિત્તે વર્ષ ને “વર્ષ લખી અખંડ ભગરણ કર્યું, તપ તપવામાં કાંઈ ન્યૂનતા ન રેવા દીધી. બંદરે બંદરે મેડતો “નિઝવધવજ કરકવા મેડ્યો, મેડનું નામ ચિત્રવિચિત્ર ભાવા બોલનારી પ્રજાઓની

“જીરીશીયે ચડયું, પણ તે કેટલા દિવસ ?” અનુદ્ર ઉપર પ્રચંડ વા વાયો. વાહલુભાવ બાગી
 “ગર્બા, ને રત્નાકરે શેઠનાં રત્ન સ્વાધીન કર્યાં. શેઠની આરાવણી કૂચીકાલી સમર્થ ગઈ,
 “સમૃદ્ધિ સ્વપ્નની ઘોડયે એકાએક હુપ્ત થઈ. એવું છે. મારે તો ખાવાને અન્ન અને
 “આડવાને વસ્ત્ર મળી રહે તો જીજી કાંઈ માયું નહિ.”

હેલો તરંગ હજી સમ્યો નહિ ત્યાં બ્રાહ્મદેવી એના મુખ આગળ આવીને બોલી,
 અને બોલી, “હે બીખારી, તારી ગવ સાંભળીને મેં તને દર્શન દીધું છે. તારી ઉદાત્ત
 “ભુદિ, ભેઈ ને દુઃપ્રસન્ન થઈ છું. અને ઇચ્છા પ્રમાણે આગમું આયુષ્ય અન્નવસ્ત્રની
 “સરળતા થાય એટલું તને આપવા તત્પર છું. એળી ધર્યું, તેમા કું સોનાનાં ફૂલ
 “રેડીય. મંકેત આટલો કે એળીમાં પડશે તે શુદ્ધ સુવર્ણ રહશે પણ પૃથ્વી ઉપર પડશે
 “તેના કાંકરા થઈ જશે”. બીખારી તરત દહે, “મહે, આપનું વચન હું માન્ય કરું છું”.

દેવીયે વિશેષ કહ્યું, “જે, બાઈ, મંબાળજે, એતીને આસજે; માવધાન રહીને મમમ
 “વર્તજે, એળી જળી ગયેલ છે તે બધું બાર બરીય મા, નહિ તો ઝીક નહિ ઝીકે.” થઈ
 બીખારીને આત્મા ટળવળતો હતો, માયે માયું રહ્યું નહોતું, ઉલટાએ માઝાજ મટી હતી.
 દેવીની સચના કાનના દ્વાર સાથે અજળાઈને ત્યાંજ રોકાઈ ગઈ, મન સધી પેંચી નહિ.
 એળીનું મોં બન્ધું એટલું પહોળું કરીને દેવી આગળ તે ધરી હુટલુભર બેઠો અને સુવર્ણ
 પુષ્પની પરંપરાનું ધ્યાન કરતો એક જાતની સમાધિશા અનુભવતો રતબ્ધ-દિગ્મુદ થઈ
 ગયો, થીજી ગયો. દિનદવાનું બાન હતું નહિ, વૃત્તિ સુવર્ણ માયે એકાકાર એકરૂપ
 બની હતી.

બાર તો વદતો જ વાલ્યો. દેવીયે પ્રશ્ન કર્યો, “કેમ જસ ?” બીખારીયે ઉત્તર દીધું,
 “હજી વાર છે”. “પણ તારી છાત્રી એળી અરડચડ ધાઘ છે.” “કાઈ ચિંતા નહિ; હજી
 “યોડુંક માયે”. બીખારીના હાથ કંપતા મડગા. “આ સુવર્ણધાગ સર્તન ગાળ્યા કરે તો
 “કેતું સાક ?”.

હજી થંભીને દેવી બોલી, “હવે તો તું ધનાઢ્ય બન્ધો. તારી એળી હવે કાલી જ
 “સમજજે”. “હજી ચોક્કસ મંમાયે; એક દોહલ્યો ઘો એટલે હાંક”. ધાર પાછી વણ્ણી;
 ફૂલ પડે છે ને બીખારી ગણતો જાય છે ત્યાંએળી નુટી, સુનહીને જ્વમિનો સ્પર્શ ચાતાંજ એના
 કાંકરા થઈ ગયા. દેવી અંતર્ધાન પામી. બીખારીને હાથે એળી જ રહી ને તે પંજુ લટ-
 કામાં ફરેલ હોયલ.

—રશ્મિનના ઈંગેલ ઉપરથી.

“બળવંત બંગાદી દેજે.”

—‘અકસ્માત’—ગીતા—

The reading of an ever-changing tale,

x

x

Was it a vision, or a waking dream ?

Eled is the music—Do I wake or sleep ?

Keats.

ચંદના શીતથી સમુદ્રને પણ યાદ વાતી જણાય છે. આ તહેના તરંગો એજ સૂચવે છે. પેલાં ઢોળાવ ઉપર જત નેવાં કાણુ બોલું દોરે ? એ પણ કૂંજે છે. ચંદામાં શું કરતા નહાતાં હશે ? ના, ના, ફૂજતાં તો કંઈ નથી. હેમનાં વસ્ત્ર જ ફરફરે છે. છાની માની શી વાતો કરતાં હશે ? કાવતે, ગાડને જોયે એમી સાંભળી લઉં.

x

x

“બહાલી ! ગયા બાદપદની સન્ધ્યા તો સ્મરણમાં હશે. દેવમંદિરેથી આપ્ર વનમાં જરાતાં આપણે પ્રથમ મેળાપ થયો. (અશ્રુમેળાપ કે હૃદયમેળાપ ?) એ મેળાપ તે આપણા લગનું—આપણા રસિક હવનનું—આકર્ષિત કારણ.”

“ત્યારે લોકચુબકો જેવા હૃદયનાં ચુમકોની વાસ્તવિકતા તે અવાસ્તવિકતાજ હશે ? મહારી વીણાના મંગીતથી તો ત્હમે પણ આ સ્થૂપ જગતનાં તરંગો—કાલ, સ્થલ અને કારણનું બાન બૂલતા. ત્યારે હૃદયના મંગીત જેવું કંઈ જ નહિ દોષ ? લગ્નથી જન્મતો સ્નેહ અને સ્નેહથી જન્મતાં લગ્ન અકસ્માત જ હશે ? બહાલા ! સ્નેહ એટલે શાન્તિ જ ? યુગલનો પ્રેમ એટલે આલિંગની લીમલી ?”

ધ્રુવઃ બોલ્યું, “કાણુ જાણે !”

“ચક્રાન્તલા ! આ કું તો જન્મ પણ અકસ્માત નહિ તો ખીલું શું ? માતાપિતાના આકર્ષિત લગ્નપ્રયોગથી જન્મ્યું આ કું.”

“બીજા મૂર્ખું જગીયામાં આપણે, અને પ્રભુએ આત્મા ઉતાર્યો. પ્રભુ જન્માવરો, જગત ધવરાવરો. આપણી વાડીનાં બોરસડો, મુલાજ અને આપ્ર જ્ઞાને વાવનાર અને પેપનાર આપણે. બાલક છોક ઉપર ખીલતાં પુષ્પથી, વાડીના લીલા ધુમ્મટમાં ચતા પત્રીના કોલાહલથી કેટલાએ આત્મા આહ્વાદ પામે છે. એ સૌન્દર્યલીલા આપણા જન્મથી જન્મી. સુદૃષ્ટાન્દર્ષ એટલે માયાજ હશે ?”

ધ્રુવઃ બોલ્યું, “કાણુ જાણે !”

પ્રકૃતિનું કલામાં આવેખન એટલે પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ ક્યાં રહ્યું? એ ચિન્તકાર તો કલા અને કલાજ અતાવે છે. મનઃસાક્ષના ઉચ્ચાર માટે આપણા મનનેજ સ્થાન થતું પડે છે. વિશ્વની અનન્ત એકતા શોધવા શ્રવણ અનેકતાનો માર્ગ સ્વીકારવો પડે છે. આથી તત્ત્વ-ચિંતન એ માનવીનું હોઈ બાન્તિ પણ હોઈ શકે. એ બાન્તિ મટાડવાને માટે આપણે મૃત્યુ-શ્રવણનેજ શોધીશું. વિશ્વના છૂપા ભેદ શોધવા તર્કસાક્ષ લંગડા બની જાય છે. અ-જગતમાં જ એ તત્ત્વ સત્ત્વ જડચો, જગતમાં જે નદિ જડે તે.

x

x

વાદ્યમાં ચન્દ્ર મંતાઈ ગયો. ઝાડ ઉપરથી ફડફડાટ સંભળાયો. ધ્રુવડ “કાણુ બળે! કાણુ બળે!” કરતું હડી ગયું. જૂત જેવો તું ઉભો થયો અને સ્વપ્ન પેઠે જતો રહ્યો. યુગલના અભિનયો ઉડાવી આપે બેતાં મદને તો સરખા આવી.

ગુજરાત કોલેજ,
અમદાવાદ.

“પ્રસ્તિ.”

ઝાડ ઝાંખરાં યાને હલકે પાલો.

(અંગ્રેજી ઉપરથી)

વ્યંકટનાં માથાપ પેસાદાર હતાં. તેઓ ગામથી થોડે છેટે એક બંગલામાં રહેતાં હતાં. બંગલાની આસપાસ બાગ આવેલો હતો બાગના એક ભાગની મંદાળ વ્યંકટ પોતે લેતો હતો. તેમાં તેણે ચપો, ચંપેલી, મોમરો, બાઈ, બારમાસી વિગેરે ફણું છોડ વાળ્યા હતા. વળી બાગના માળા પામે તેણે ગુલાબના ફેટલાક સુંદર છોડ રોપાવ્યા હતા.

વ્યંકટને પોતાની વાડી માટે સર્વું અભિમાન હતું તેને તે ‘મનહર કુલ-વાડી’ કહેતા ત્યાં તે દરરોજ જતો, ફુલોને પાણી પાતો, ને પોતાની નાની બેનને સાથે એક સુંદર કુલ થેર લાવતો.

ઉનાળો ઉતરી ચોમાસુ ભેમવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. એવામાં એક દિવસ વ્યંકટને ખાતરી હાલી કે આ છોડો તેણે વાળ્યા નહોતા. જ્યાં જ્યાં જગ્યા ખાવી હતી ત્યાં ત્યાં બધે આ છોડો પથરાઈ ગયા હતા. ફેટલાક ફુલોની વચમાં ઉગ્યા હતા, ને થોડાક છોડ તો એટલા મોટા થઈ ગયા હતા કે તેમનાથી ગુલાબ ફેંકાઈ ગયા, તેમની વચ્ચે જકડાઈ એક-બે ગુલાબ તો તાન નકામ થઈ ગયા.

બંકટને આ છોડવા ઉપર ધણો ગુસ્સો ચડ્યો. તેણે તેમના ઉપર ખુબ પાણી રેડ્યું કે જેથી તેઓ કુબી નાચ ને અંતે કહોઈ નાચ પામે. પણ ખાણીથી તો આ નકામો પાલો વધારે ખીંક્યો. બંકટને ખાતરી હતી કે એ જાંખરાં તેણે વાવ્યાં નહોતાં. તેમનું શું કરવું તેની તેને સમજણ ન પડી, તેથી તે પાસે પડેલી હાથગાડી ઉપર બેસી વિચાર કરવા લાગ્યો. જેમ જેમ તે વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ તેને વધારે ક્રોધ ચડતો ગયો. ક્રોધથી તેનો ચહેરો બહુ ખરાબ લાગતો હતો, તેનાં માનપિતાએ આ વખતે તેને જોયો હોય તો તેઓ પણ તેને બાળે એજાણી શકે !

બંકટ વધારે ને વધારે ક્રોધને વચ્ચે ચતો હતો, તેવામાં તેણે કોઈના પમખાનો અવાજ સાંભળ્યો. ઉંચું જોતાં છ કુટ હજો ને લાંબી ધોળી દાદી વાળો માણસ તેની નજરે પડ્યો. તે નજીક આવ્યો એટલે બંકટ તેને પુછ્યું, “આપ કોણ છો ?”

“હું તમારા પિતાનો મિત્ર છું. જાડ પાન વિશે મને સારું જ્ઞાન છે, ને તેને લગતું મેં ઘણું કામ કરેલું છે. અહિંથી દૂર ગામમાં એક નાનું ઘર છે ત્યાં હું રહું છું.” આવ નાર માણસે જવાબ આપ્યો.

બંકટને આ સાંભળી આનંદ થયો. આ મુદરઘને મારી વાડી બતાવું એવી તેના મનમાં હોશ ધધ આવી. પણ તત્કાલ નકામો છોડવાએ પોતાની મેળે ઉગીને વાડીના છોડોની સોબા બગાડી નાંખી હતી તે તેને સાંભરી આવ્યું.

ગંભીર નવા આવનારે બંકટ તરફ મીઠી નજરે જોયું પણ બ્યારે તેણે તે બાજુના ચહેરા ઉપર જેદ છવાતો દીરો ત્યારે ને તેની જોડે હાથગાડી ઉપર બેઠો અને તેને વાતમાં નાંખ્યો.

દરે પ્રછડ્યું, “બંકટ, આ લીલું લીલું શું ઉંચું છે તે તમને ખબર છે ?”

“ના, તે શું છે તે મને મહેરબાની કરીને કહેશો ? બંકટ જવાબ આપ્યો.

“જાંખરાંની જાતના જંગલી છોડવા. તેમને હાથગાડી નાંખવા પડશે. નહિ તો કુલ ખીલકલ ખીલશે નહિ કારણ કે આ છોડવા જમીનનો બધો રસકસ સુસી લેશે.” અનુભવીએ પોતાનો અનુભવ કહ્યો.

છોકરે આનંદમાં આવી પોતાના હાથ તથા ઉપર રીરી ઉંચું નીચું હલાવ્યું અને તે બોલ્યો, “તમે મને આ વાત કહી તેથી હું તમારો આભારી છું. મેં તેમનો પાણીમાં કુચારી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેથી તે ઉલટા વધ્યા.”

“વધે જ, પાણી તેમને વધવામાં મદદ કરે છે.” દરે કહ્યું.

બંકટ માડી ઉપરથી કુદી પડ્યો અને ઝાડનાં એક પાંજી એક તોડી નાખ્યા મંડળો. વળી આનંદમાં આવી જઈ તે યોગેક કુત્તો ને બોલ્યો, “કુત્તી મુખાંધા મો પડેવાં આ વિચાર ન સુઝયો. થોડા વખતમાં આઠવાનું એક પાંદરું પાનું માની વાડીમાં ગદી નકરો નહિ અને મારી વાડી હતી તેથી સુદર દેખાયો.”

કાલા માણસે હોઝરા તરફ નજર કરી. તે દીવગીરી બરેલું હાસ્ય દમ્યો અને બોલ્યો:—

“આથી કંઈ નહિ વળે. વાડી હમણાં સુંદર દેખાતો, પણ થોડા જ દિવસમાં આ ઝાડનાં ફરી કચી નીકળશે, ઝરણ કે તેમનાં મૂળ જમીનમાં છે. આ મળ જ જમીનનો રસકસ યુસી ભે છે” બંકટ ફરી નિરાશ થયો. તેણે જંગીન ઉપર પગ પટાડ્યો. ફરી તે કોંઈવચ થયો.

આપણે જાણ્યોએ છીએ કે કોઈ કચાચી કઈ પણ વસ્તુ મુધગતી નથી તે કાળો માણસ પણ આ વાત જાણતો હતો. બંકટ તરફ સંદેશ દોડી નજર કરી તે બોલ્યો:

“બધાં ઝાડનાં મળમાંથી બોદી નાંખવાં પડશે આ કામ કઈ એક દિવસમાં થશે નહિ. વાડીના બાગ પાડો ને રોજ એક બાગમાંથી જંગમી હોડવા બોલી કહેાડે. આથી થોડા દિવસમાં વાડી એકથી થશે, પરવા જેવી મુદત દેખાશે ને શુભાંશને કઈ પણ હજી નહિ આવે”.

બંકટનો મુસો હજી ઉતર્યો નહોતો. તેને ખચર હતી કે આમાં ઘણી મહેનત છે.

આ જોઈને વળી તે રડ બોલ્યો, “હું તમને એક શીખામણની વાત કહું. કામ ઉપર મુસો થવાથી તે વધારે ને વધારે મુશ્કેલ બને છે મુસો થવામાં જો આપણે આપણું જોર મુઠાવી નાંખીએ તો મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા આપણી પાસે કંઈ બચ રહેશે નહિ. વળી બીજી વાત-કોઈ પણ એક જાતનો જંગમી હોડવોજ છે. આપણી રક્ષણવાદીમાં તમારો મનહર કુલવાડીના જેટલાજ જંગમી હોડવા છે. આપણે કોઈને વરા થવા કે તે અંખડને ખાણી પાયા બરોબર છે. પાણીથી હોડવો મનજીવ બને છે ને વધારે અડપથી વધે છે તેમજ મુસો થવાથી આપણી હક્ષણવાડીમાંથી મોખમી જંગમી હોડવો ધન કંઈ છે અને વધારે અડપથી વધે છે”.

શાણા મુસો વળી ઉમેર્યું, “આ જાજતમાં સૌથી મારો રતનો એ છે કે બાજવાની યશ્ચાત કરી દેવી. બોદી કાઢેના હોડવાએને કચરાપેટીમાં રકી દેવા કે કચી ને નહિ. મુસો નહોતો તો પોતાના યન સાથે નીચે પ્રમાણે બોલ્યું:

‘મને મુસો થયે છે તેનું કામજ એ છે કે કંઈ જોડુ થાય એ તે ઉપર મુંડા વિચાર થઈ કંઈ છું. શાણો હોડવો મુસો થયે ત્યાં શુધી ભેગી ન પડે, પણ બોડાને હાલગમે,

આર્થ ઋષિઓનું નિકાલનિર્ણય સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપાસના ધરોધર ઓ પુરુષોમા એક મરખી પ્રચલિત હોવી જોઈએ; જે કે સ્ત્રીઓ માટે કદાચ તેમાં બેઠની તો જરૂર છેજ. તમે વ્યાયાગવિચારના માર પુસ્તક મામાધરી ઉપર જરૂર મોકલી દેજો.”

એક વખત એક કેસના સખધગા મેં ઘર આગળ વાત કાઢી એ વખતે મહત્તે એઓ-
મીના ઉચ્ચ વ્યવસ્થા જે દર્શન પ્રયુ છે તે કલમથી લખી જણાવું તેમ નથી. હું તે દિવસથી
જોવી તો ચીસ ખાધ ગયો છું કે ગમે તેવું સત્ય હોય તો પણ ન્યાયાધીશ પામે એક-
તન્કી વાત કરાય જ નહિ. મહત્તે તો એમ જ લાગ્યું હતું કે હવે હિં નો સંબંધ હમેશને
માટે છુટી ગયો. પરંતુ ન્યાય અને મરકારી કામ ગિવાય બધી બાબતમાં તે મર્યાદા એક-
સરખા અને મામાળુ જણાયા હતા. મહારે બીજે પણ એક પ્રસંગ તેમની પામેથી પાક
શીખવાનો આવ્યો હતો. એક વખત તેમના નોકરની દીકરાની બે પૈમાની ટોપી કાઢી
ચોરી લીધી હશે તેનો તપાસ કરવા મને કહ્યું. આરંભમાં જ મને કહ્યું કે કાઢીને મારીને
મનાવતા નહિ મહારી અપકર્યુ જુદીથી મેં કહ્યું બે પૈમાની ટોપી મધ તો મુઘ: આપણે
ધરમાથી બીજી આવીશ. પોતે કહે કે “સાપ ઉતારનાગને મળ્યા સમજ સાપ કરડી જતો
હોય તેને આપણે જવા દેવો જોઈએ કેમ ?” આટલા જ વાક્યથી મહત્તે જે લાજ થયા
છે તે પચીસેક કાગળ ભરાય તેટલા થયા છે. મહત્તે આ વખતે પોલીસની એબમરેલી
રીતો પોતે બ્રહ્માવી છે અને પોલીસની ઉચ્ચિત્તુ બાન કરાવ્યું છે તે જરૂર મનન કરવા
જેવું છે. જોઓએ એ હકીકત મહારાવી માંબળી છે તેમને અત્યારે માગવરાળી જોઈ જુ.

હિં બા. ના મગતા અગાઉ હું અને ઉમરેકના વતની મી. જેહાલાલ મધારામ
એ મહીના પેહેલા તેમને બગલે ગએલા હતો. આ વખતે પૂજ્યપાદ શ્રી સંકરાચાર્યના
અર્ચમનર્થ માલય નિર્ણય નાસ્તિતત સુખલેશ સત્ય એ વાંચતો તેમનાથી બાતચી
નમજવાનો મદારે ઉદેશ હતો કેમકે હિં બારાદરે મેળવેલા દ્રવ્યમાથી કાઢાણ પ્રસિદ્ધ
કરેતો વ્યય નહિ અને છત્રની પેડે ન્યાયપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યને સાચવી રાખ્યું હતું, છતા
તે નષ્ટ થયું હતું. લશ્મી માલુમને માતા, જાગિની, પુત્રી અને પત્ની એવા ચાર કિંવા તે
પેટી કાઢ રૂપથી પ્રાપ્ત થઈ હોય છે તે પેટી કઈ સારી? હું એમ સમજતો હતો કે બી.
નઓ લાખો રૂપીઆ ખર્ચ છે પરંતુ અંતલાલબાઈ જે એક પાછ પણ સાર્વજનિક હિતમાં
ખર્ચશે તો તે લાખો કરતાં વધી પડશે કેમકે તે વ્યયમાં પરિપક્ય જુદી સમાએલી હશે.
પરંતુ દીલગીર છું કે એ વાત ઉપાડવાથી સ્વર્ગીય જીવને માદુ લાગશે સમજ પૂઠાવું જ નથી.

સુ વસન્ત.
તારીખ ૧૦-૧૧-૧૮.

}

ઉમરેકવાસિ દંડનાયક નારણજી નંદલાલ.

પણ રથને તેમની સંપૂર્ણ કર થવા પામી નહતી તેઓ વસવાટ માટે નામદાર સિદ્ધિ સરકારનું રાજ્ય વધારે સારું ગણતા હતા. અંગ્રેજોની મતતા, ફરકાસ વગેરે જરૂરી પ્રસંગે હ્યા અને તેમની નોકરીમાં જણાતી રિયરતા ઇલાહિક અનેક શુભોનું તેઓ ખરા અંત-કરણથી માન કરતા હતા અને તે જ વખતે ડાંગાગેરા વગેરેનો એક તથા નાણાંની ખેંચ કોષ્ટક વખત અંગ્રેજોને નડશે એમ ભવિષ્ય બાળી દિલગીર થતા હતા.

દેશી રાજ્ય સંબંધી બોલતાં તેઓ કહેતા કે જેમ આ દેશ અંગ્રેજોનું ધણું અનુકરણ વિવેકદંટિ સંભાળ્યા વિના જ કરતો આવ્યો છે તેવી જ રીત રાજ્યો પણ રસીકારવા મંડાયા છે. પોતાના રાજ્યને અમુક શિક્ષણ કે અમુક કાયદા અનુકૂલ થશે કે કેમ તે જોતા નથી, પ્રજા પાસેથી નાણાં ખેંચી પોતાની તીજોરી તર રાખવાનો અને તે દ્રવ્યનો પોતાના તરફ પ્રમાણે વ્યય કરવાનો લોભ રાખે છે. તેમનામાં ખોટા ખુશામતખોર, ધનતંત્રમાં શીઆળથી સંજીવની જે રિથતિ આલેખી છે, તેવી રાજ્યમાં રહેલા રજા પકતાની રિથતિ કરવામાં ફારી શકે છે એવા કાચા જ્ઞાનના રહે છે, અને આત્મગૌરવનું મૂલ જે ધર્માભિમાન તેના ઉપર કુકારના પ્રહાર ચલાવી રહ્યા છે.

લગભગ મદારા ત્રીસ વર્ષના તેમની સાથેના પરિચય ઉપરથી હું ખાતીપૂરક કહું છું કે દિવાન બાદાશરને ઉપરે (આંગણે) તન મન અને ધનથી જે ઉપકારો થઈ શકે છે તે પૈકી તન અને મનથી થતા ઉપકારોનું અજ્ઞાન હતું અને તે એટલું બહુ મુશ્કેલ હતું કે કોઈ અદ્વૈતો માણુમ પણ જુઓ જવા પામતો નહિ. કોઈ હલપુલ મિખારી આંગણે ઉમેશે જોતા તો તેની એ કુટેર છોડાવવી પોતાનો અમૂલ્ય વખત રોકતા અને તેને તેનો ફર્ગણ તે નિરુત્તર થતા સુધી સાબિત કરી દેતા.

દિવાન બાદાશરને કમૂસ ગણનાર માટે તો મને મૂળથી જ ધિક્કાર હતો પરંતુ હું જ્યારે તેમના તનમનથી કરાતા ચરદાઈતનો બ્રામ્પસાલી થયો ત્યારથી હું પોતાને પણ ધિક્કારના સાગ્યો હતો કેમકે હું પણ કમૂસ નહિં તો પણ દિવાન બાદાશરને કરકસરીઆ તો મણતો જ હતો. ત્રણ કોટિમાંથી એક કોટિ ગખી બે કોટિ પ્રચંદનારને કાણ કરકસરીઓ પણ રહે ખેર? કદાચ દ્રવ્યસંપદમાં એમનો પોતાના પુરો માટે જ એકલો પક્ષ હતો એમ માનીએ તો તે એક બૂલ ક્ષમાપાત્ર હતી. માણુમ માત્રને એવો પ્રાયઃ સ્વાર્થ હોય છે. જે કે સત્યની ખાતર કહેવું જ પડે છે કે એમના જેવા ધુરંધરો એ બૂલને સ્થાન મળતું જોઈતું નહતું. કુવા પાસે એમના અમૂલ્ય દેહને એ દ્રવ્યલોભ જ લેઈ ગયો. અને એમનો જસદી અંત પણ એ લોભે જ આણ્યો. આવા મદાન પુરોના ચરિત્ર ઉપરથી નાની સરખા બૂલ પણ કેવી અનર્થકારક નિવડે છે તે ખરેખર ધ્યાન દેઈ શિખવા જેવી છે. જરૂરમાં જે અત્ર જાય છે તેના વિસર્ગ માટે જેટલી કાળજી આવશ્યક છે તેટલી જ કાળજી દ્રવ્ય-સંગ્રહમાં પણ કરજીઆત છે.

પ્રાથમિક શાળાના હાલના શિક્ષકો શું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાને યોગ્ય નથી ?

(એક ચર્ચા અને ઉત્તર.)

મનુષ્યસુધારાનું મુખ્ય અંગ કેળવણી છે, એ આતિ મહત્વની બાબતને સંપત્તિ સમયનો હરકોઈ કેળવણી સંજ્ઞા સારી પેઠે સમજી શકે છે; પરંતુ કેળવણીનાં વિકાસબળો જેમની શક્તિરૂપે જન્મ પામે છે તે વિકાસ પોતાના દેશની પ્રગતિને અર્થે પોતાના સમાજને બંધબેસતી કરવાને કેળવણીના આદર્શને માર્ગ સ્વરૂપમાં યોજવાને બદલે પોતપોતાના ચતુર્મતાન્તરોને વિશેષ વળગી રહે છે. એ જ મોટી ક્ષતિ છે.

ગયાના પહેલા વર્ષમાં અમારાવાદ મુકામે જ કેળવણીપરિષદ જેવી ગંભીર જવાબદારીવાળી સભા મળી હતી. આ સભામાં કેળવણીના સુધારા-વધારા માટે ચર્ચાના ઉપમાં પરિવહના વિકાસ સભામંદો પાસેથી બિન બિન પ્રશ્નોના ખુલાસા માગવામાં આવ્યા હતા. આવા એક પ્રશ્નના સંબંધમાં, પરિવહના એક અગ્રમુખ નેતા શ. રા. ઉત્તમવાદ કેળવણી વિવેદી. બી, એ, એલ એલ, બી એમજે “પ્રાથમિક શિક્ષણ અને પ્રાથમિક શિક્ષકો” એ સંબંધમાં આ માસિકપત્રમાં આપેલો એક વિદ્યાર્થીનું લેખ ગયાના પહેલાના આપ માસના અંકમાં પ્રકટ થયો છે; તે લેખ હમણાં જ મારા વાચકમાં આપ્યો છે. તેના વાચનથી ઉદ્ભવતા મારા કેટલાક વિચારો હાથી નહિ સહાવાથી આ રચના રજૂ કરું છું, તે અગ્રમુખ તે નહિ જ ગણાય.

લેખક મહાશયે પ્રાથમિક કેળવણી અને તેના હાલના શિક્ષકો સંબંધી પોતાના જે અર્થતોષી વિચારો બહાર પાડ્યા છે, તેથી તેઓએ સરખાતતી ગંભીર જવાબદારીવાળી કેળવણી જેમના ઉપર નિર્ભર (?) છે, એવા પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોને ખરેખર અન્યાય તે નહિ જ છે.

પ્રેમી દાદા રૂપથી પ્રાથ

જાઓ હાજો રૂપિયા અગ્રમુખની સુધારણાના ખરા મુદ્દા—પ્રાથમિક શિક્ષકોના અન્યાય-અચરો તો તે હાજો કરતાં વધુ બદલે, એકદમ વર્તમાનના કાષ્ટનત પાસે થયેલા વિદ્યાર્થી પરંતુ દીવગીર છુ કે એ વાત ઉપાગ દેલેજમાં પ્રવેશવાને બીનઅધિકારી ગણી, શિક્ષક

}

પ્રાથમિક જ્ઞાનાના હાલના શિક્ષકો શું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાને યોગ્ય નથી. ૪૯૧

અંગ્રેજ બજેલાઓ મુખ્યત્વે ગુજરાતી ચોથા ધોરણમાંથી અંગ્રેજ નિશાળોમાં ગયેલા હોય છે, એટલે તેમના મંરકારનું બંધારણ તેમની તે અંગ્રેજ શિક્ષણની ખિલવણીની રિયતિમાં પરિણામ પામે છે. આ મંરકારો, બહુધા તેમની વિચારશક્તિની ખિલવણીની રિયતિમાં અપરિપક્વ હોવાથી, તેમ જ તે રિયતિમાં તેમનો ગુજરાતી ભાષા સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન રહેતો હોવાથી, તેમનું ગુજરાતી ભાષાજ્ઞાન અપૂર્ણ રહે એ દેખીતું છે.

આવી રીતે ગુજરાતી ભાષા અલ્પજ્ઞાનવાળા ફેરબેચલ યુવકો સાથે કુંભળાં બાળકોને વાસ્તે ટ્રેનિંગ કોલેજના હાલના કેળવણ્યવા શિક્ષકો કરતાં, વિશેષ ઉચ્ચ આદરવાલાં કેવી રીતે નીવડે તે સમજ શકાતું નથી.

પ્રાથમિક ધોરણોનું સાદું જ્ઞાન આપવા માટે આવા અંગ્રેજ બજેલા શિક્ષકો સર્વથા નિષ્ફળ નીવડે છે, એ તો નજ કહી શકાય; તો પણ તેની સાથે એ વિચારવું પણ બાળખી છે કે, તેમની સમજશક્તિના બંધારણની વચમાં તેઓ નાનાં બાળકોના નિત્ય સમાવેશમાં ન આવેલા હોવાથી તેમની સાથે રહી શીખેલા ગુજરાતી શિક્ષકો કરતાં આવા (અંગ્રેજ) શિક્ષકોમાં ગ્રેમ અને મહાનુભૂતિની ઉણપ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શિક્ષકો—શુરુઆતે જ્ઞાનની પરમ આવસ્થકતા છે, પણ તે જ્ઞાનનો રસો અંગ્રેજ શિક્ષણ દિવાપ હોય જ નહિ, એમ જાનવું એ વાસ્તવિક નથી;

હાલના પ્રાથમિક શિક્ષકોથી ગુજરાતી સાતમા ધોગ્ય સુધીમાં વિદ્યાર્થીમાં જ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી, એવો લેખકશ્રીના ટિપ્પણો મુખ્ય ધ્વનિ સમજાય છે. જો આમ તેઓ માને છે તો, તેમાં હાલના ચાલતા અભ્યાસક્રમમાં જ ખામી કહી શકાય; તેને બદલે શિક્ષકોનો દોષ કાઢવો, એનો અર્થ—‘ખાડાને દુઃખ અને પખાલે કામ દેવો,’ એવો થાય છે.

શ્રીમાન લેખક સાહેબ કહે છે કે—‘હાલના શિક્ષકો તે રીતે ગયેલી વિદ્યાવાળા, દેવત વિનાના અને મંવર્ધનશક્તિ વગરના છે.’—તેઓશ્રીના આજ કલ્યા ઉદ્દારોનો ભાવ કદાચ એવો હશે કે, અંગ્રેજ રહેલોમાં સારા શિક્ષકોના હાથ નીચે લાંબા વખત સુધી શિક્ષણ પામેલા વિદ્યાર્થીઓ કરતા, ગુજરાતી રાજાગ સાધારણ શિક્ષકોના સમગ્રમમાં ૭ સાત વર્ષ સુધી ગ્રહેલા વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાનમાં ધણી ઉણપ ધરાવે છે, જો આમ હોય તો તેમની કોટિમાં આ ઉણપનું વ્યવહારમાં કયું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું તે સમજ શકાતું નથી. આવા વક્ષણથી તો પ્રાથમિક કેળવણીને માત્ર ગુચ્છાકામાં નાંખ્યા જેવું થાય છે.

કોઈ પણ મુધરેલા રાષ્ટ્રમાં વિદ્યાર્થીને શિક્ષણની તાલીમ લેવા માટે વર્ના ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પ્રવેશવાને આટલા લાજા સમયની જરૂર પડતી હશે? એ બાગ્યે-જ માની શકાય એવું છે.

વળા આ ઉપરના આલેખના મંત્રાંધમાં બીજી રીતે પણ કહી શકાય છે કે—પ્રાથમિક

શિક્ષકોને તેમની લાવકાતના પ્રમાણમાં સારા પેટપુર પગારો મળતા ન હોવાને લીધે, તથા ખાતા તરફથી ખીને લાભ પણ મળતો ન હોવાને લીધે, તેમ જ ચારી સોસાયટીના સમાગમના અભાવને લીધે, તેઓ બિચારા—એકલવાયા—અદુલા શિક્ષકોમાં ઉચી કર્તવ્ય ભાવના ઉદ્ભવ ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. વળી તેમની જીવની મામડાઓમાં પસાર થતી હોવાથી, શહેરમાં વસંતનારા યુનીવર્સિટીની તાલીમ પામેલા યૌલીશવાળા યુવાન શિક્ષકો કરતાં, પણ ઉપર ઉપરથી ઉતરતી કોટીના દેખાપ એ પણ દેખીતું જ છે.—પરંતુ જે યુજરાતી શિક્ષકો ટ્રેનિંગ કોલેજના ઉચ્ચ શિક્ષણથી વિભૂષિત હોઈ સારા પગારો મેળવતા હોય તો, પ્રાથમિક કેળવણીને માટે તેઓ કાંઈ પણ રીતે ઉતરતા ગણાય નહિ.

પ્રાથમિક શિક્ષકો ડિસીપ્લીન વગરના છે, એ આરોપ અવાસ્તવિક છે. જેખમદારી અને ઉચ્ચ પ્રકારની કર્તવ્યભાવના સામાન્ય માણસમાં પણ ઉત્તું મનુષ્યત્વ આપે છે; તો પછી શિક્ષકો જે કેળવણી છે, તેમની કર્તવ્યભાવનાને યોગ્ય મળેલું હોય તો તેમનામાં લાયક ત કેમ ન વધે ? એટલે વધે જ.

લેખક મહાશય હાલના ટ્રેનિંગ કોલેજના શિક્ષકો અને ત્યાંના શિક્ષકોને માટે તો માફ સર્ટિફિકેટ આપે છે. ફક્ત તેઓની નજરમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ આપનારા શિક્ષકો જ હલકા દેખાય છે.

તેઓશ્રીએ ઉપરક દિશિએ તેમની અયોગ્યતા સાબીત કરવાનો શ્રમ વહોરવા કરતાં, તેમની વિદ્વતાને અનુકૂળ ગંભીર દષ્ટિએ વિચાર કર્યો હોત તો, તેઓએ ગરીબ બિચારા પ્રાથમિક શિક્ષકોની લાવકાતને ઉતારી પાડવાનું જે વેધણ દેખાડ્યું છે તે બાંધે જ દેખાડત.

પ્રાથમિક શાળાનાં સાત ધોરણ પુરાં કરેલાં, પ્રાચેરિક પરીક્ષામાં કસાપલા વિદ્યાર્થીઓને કોલેજના પહેલા વર્ષના અભ્યાસક્રમના ક્યા વિષયો અધરા પડે છે ? અથવા તેમના મગજમાં નથી ઉતરી શકતા ? તેમ જ તે વિદ્યાર્થીઓ ખીજ વર્ષમાં જતાં તે વર્ષના વિષયો શીખવાની યોગ્યતા શું તેમનામાં નથી આવતી ? અને તે જ પ્રમાણે ખીજમાંથી ત્રીજ વર્ષ (સીનીયર કલાસ) માં જતાં તે કલાસના વિષયો અહણ કરવાની લાયકાત શું તેમનામાં પ્રાપ્ત થયેલી નથી હોતી ? શું કાંઈ પણ વિદ્વાન આ બાબતને સાનુભવ સાબિત કરી બતાવે ?

વિદ્યાર્થીઓમાં જે જ્ઞાનની ઉણપ હોત તો ટ્રેનિંગ કોલેજના અભ્યાસક્રમનું, અને મંડ્યાનું સ્વરૂપ ક્યારનું બદલાયું હોત.

મેટ્રિક સીનીયર કરતાં પર્નાક્યુલર સીનીયર યોગ્યતામાં કે જ્ઞાનના વિકાસમાં કાંઈ પણ રીતે ઉતરતા નથી. હવેનું કેટલાક પ્રસંગોમાં મેટ્રિક સ્કોલરો યુજરાતી સ્કોલરો સાથેની સ્પર્ધા (Competition) માં સ્થિત જ દટી રાખ્યા છે. જયકે કેટલીક વેળાએ તેમને નાશીપાસ થવું પડ્યું છે. (આવા બનાવો કોલેજમાં એક કરતાં વધારે વખત બનેલા છે.) મંતલબ કે

પ્રાથમિક શાળાના હાલના સિક્કા શું પ્રાથમિક શિક્ષક આપવાને યોગ્ય નથી. ૪૬૩

ગુજરાતી મિનિયમે મેટ્રિક સિનિયર કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉત્તરતા નરોનાં મારા જ હોય છે. તેમ મેટ્રિકવાળાઓનું અંગ્રેજી બાષાગાન પણ કંઈ એટલું વિશાળ હોતું નથી, કે તે બાષામાં કલા અને વિજ્ઞાનને અર્થે લખાવણાં પુસ્તકોનું અવલોકન કરી, તેનો લાભ પોતાની શાળામાં આપી શકે!

મારા ગરીબ વિચાર પ્રમાણે તો, લેખક સાહેબે દ્રુત આવેશતરંગને વશ થઈ (ગુજરાતી શાળાઓ માટે) મેટ્રિક વાળાઓને આપણું બધું અંગ્રેજી મદદ આપી દીધેલું જણાય છે.

લેખકશ્રી વળી પોતાના અનુભવને આગળ ધરી એમ જણાવવાં છત્તે છે કે, રૂ. ૪૦, ૫૦ ના ગુજરાતી ભારતર કરતાં રૂ. ૫૦ નો એક નવો પ્રાઇન્ટેડ વધારે સાફ કામ કરી શકે છે

આના ઉત્તરમાં કરેવાનું પ્રાથમ થાય છે કે, એક નવા માણુમનુ, આરંભમાં તો જ્ઞાન તાલુનું હોય છે એ પ્રાઇન્ટેડ હોય, જેમાં એક નવા હોય, અને બીજા જુના હોય, તેમાં નવા પ્રાઇન્ટેડનું જ્ઞાન તાલું હોવાથી, તે વધારે લાયકાતવાળા દેખાય એ સ્વાભાવિક છે; પણ તેથી જુના માણુસો નાલાયક દરે છે એમ તો ન કહી શકાય. કેટલાક જુના અનુભવી ભારતરોએ ધરપેકટીમ લાભનમા જમ ધણું સાફ કામ કર્યું છે; અને કરે છે; એ વાન તેઓ સાહેબે જુલથી જોઇતી નહોતી.

વળી લેખક માહેનું કહેવું એકું છે કે, ટ્રેનિંગ કોલેજના ત્રીજા વર્ષના સ્ટોલરોને ન્યાયશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર વગેરે મહન વિષયો શિખવવામાં આવે છે; પણ તે જ્ઞાન અકલ્પ કરવા જેટલી તેમની પ્રાદક્ષણિત ન હોવાથી, પાછળથી તે જ્ઞાન વિમારે પડી નિરર્થક થાય છે.

હું વિનંતી કરું છું કે—એવા કેટલા પ્રાઇન્ટેડો હશે : જેમને આવા મહન વિષયોનું જ્ઞાન મહાવસા સિવાય ચિરકાળ પહેલે છે !

હું બ્યારે ત્રીજા વર્ષનો અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે એક મમ્મે એક પ્રાઇન્ટેડ મહાદ્વષના સમાગમનો અને લાભ મળ્યો હતો. વાનચીનના પ્રમંથમાં એ તેઓને ન્યાય-શાસ્ત્રના થોડાએકે નિયમો સમજાવવાને વિનંતી કરી ત્યારે તેમણે જણાવ્યું આપ્યો કે 'અભ્યાસ સિવાય આવા વિષયો સમજી કે સમજાવી શકાતા નથી,—આ મુદર્ય એક હોંશીયાર બી. એ. હતા. આ ઉપરથી લેખક માહેનને ખાતરી થશે કે, અંગ્રેજી જોવામાં જ ખામ વધારે લાયકાતવાળા હોઈ શકે, એવું કંઈ સર્ટિફિકેટ નથી.

હુંનીઆનું બધું જ્ઞાન તો પ્રાથમ કરવા યોગ્ય છે, પણ તે જ્ઞાનનો બોને એકલા પ્રાથમિક શિક્ષકોએ જ વહેરો લીધેલો ! એ નવાઈ જેવું છે !

લેખકશ્રીને કંઈક ગુજરાતી શિક્ષકના સંબંધમાં વિચિત્ર અનુભવ થયો હશે, તે

અહિં (ક) વાળે સ્થાનકે પ્રતિપક્ષીનો હાથ મૂકાવે. પછી ખીંચે રમનારો દેખન બૂલી, દેખત બૂલી, એમ વારંવાર બોલતો જાય, પોતાની આંગળી વડે ચારે વસ્તુ તરફ વારા કરતી, આડા આવળી, નિર્દેશ કરતો જાય, અને અંતે કહે—‘લે કલમ’ કે ‘લે કાતર’, ગમે તે એ ચારમાંની એક વસ્તુનું નામ દે. પરંતુ તે જ ક્ષણે આંગળી વડે બતાવે તેથી લુહી-જ વસ્તુ; પરિણામ એ થરાતું કે નાગ ગધેલી વસ્તુને બદલે આંગળી વડે બતાવેલી વસ્તુ ઉપર જ પ્રતિપક્ષીનો હાથ પડવાનો. (રમતની મુખ્ય શરત એ કે ક્ષણભર પણ વિલામ્બ કર્યા વિના ‘લે લવાણું’ કહેવાની સાથે જ તે વસ્તુ પકડવી). આ રમત હવે રમી જશે તો આ પ્રમાણે જ અનુભવ થશે. એમ કરી એવું ? અનુભવ એ પ્રમાણે જ થયો હતો ?

સાથે, ત્યારે આ ‘દેખનબૂલી’નો જમ થવાનું પૃથક્કરણ કરીશું ? એ દૃષ્ટિથી પૃથક્કરણ મહત્વનો ભૌતિક અને અતિભૌતિક (physical અને meta-physical). ભૌતિક પૃથક્કરણ દર્શનેન્દ્રિય અને શ્રવણેન્દ્રિય વચ્ચે વેગશક્તિના ભેદદારા થશે; પ્રકાશ અને શબ્દ (light અને sound) અને એક જ ક્ષણે એક સ્થળેથી નીકળે તો પણ પ્રકાશનો વેગ શબ્દના વેગ કરતા હજારગણો ત્વરિત છે,—(આકાશમાં ગર્જના અને વીજળી સાથે થાય છે. છતાં વીજળી દેખાવા પછી કેટલીક વારે ગર્જના સંભળાય છે; જેમ ગાજ-વીજનું ઉત્પત્તિ સ્થાન કુટુંભ, મરતો કાપવાના લગાણના પ્રમાણમાં, દર્શન શ્રવણના સમયમાં અંતર વધારે, બહુ જ પામે થાય, તો અંતર ઓછું, અને વીજળી ‘પકવા’નો સંભવ વિશેષ; આ અનુભવ અને ભૌતિકશાસ્ત્રનું સત્ય જાણીતું છે);—આ તત્ત્વના કળ તરીકે શ્રવણશક્તિને વિષયમહત્વ કરવામાં દર્શનશક્તિ કરતાં કાંઈક વધારે વિશિષ્ટ થાય છે. આથી દર્શને ‘લે કલમ’ કહે તે આશાનો મહેસો પોતે તે પોતાના ‘કાતર’ તરફ આંગળી કહે તે આશાનો મહેસો પ્રતિપક્ષીના મગજમાં બેસે પોતે પોતે બતાવવાનો, અને હવે અનુભવીને કૃતિ થવાનો. બહુધા એમ જ બનવાનું કે ખોટી વસ્તુ ઉપર (આંગળીથી નિર્દેશ કરેલી વસ્તુ ઉપર) હાથ પ્રથમ પડશે, અને તરત જ પછી ખરી વસ્તુ ઉપર (શબ્દથી ઉચ્ચારેલી વસ્તુ ઉપર) પ્રતિપક્ષી હાથ મૂકશે. આ દ્વિતીય કૃતિ પ્રથમ વીજળીનું ‘દર્શન’ પછી ગર્જનાનું શ્રવણ એ તત્ત્વનું પરિણામરૂપ પ્રતિબિંબ દર્શાવે છે.

હવે અતિભૌતિક પૃથક્કરણ: ‘લે કલમ’ એમ કહેવામાં માનસિક વ્યાપારમાં એક ક્રમ વિશેષ આવે છે. આંગળીથી બતાવેલી કાતરને વિશે એ વ્યાપારમાં ક્રમ ઓછા ભરવા પડે છે. પ્રથમ પક્ષમાં, શબ્દનું શ્રવણ ઉપર પડતું, તરફથી મન ઉપર એ શબ્દની ધ્રુવ પડતી, અને એ પછી શબ્દનિર્દેશ નામ અને પદાર્થ વચ્ચેનો અર્થસંબંધ વિચારવો, એમ ક્રમ થાય છે, ખીંચ પક્ષમાં અનુવિનિર્દેશથી બતાવેલી વસ્તુનો દર્શનેન્દ્રિય જોડે મન, તે દ્વારા મન ઉપર ઝાપ એટલા જ ક્રમ; પદાર્થનો અર્થસંબંધ વિચારવાના ને જરૂર જ નથી દેવવ થતી, એ ક્રમ આ ક્રમભાગમાંથી ગણિત થાય છે. પ્રસ્તુત ૩ અતિભૌતિક શરણ આ જણાય છે. મન ઉપર શ્રવણ અને દર્શનદ્વારા ધ્રુવ પાડ-

વાના ક્રમ સંધી તો બોલિકે વ્યાપાર જ પ્રવેશે, પરંતુ પદાર્થોનો અર્થ સમન્વિત વિચાર. વાનો ક્રમ બૌદ્ધિક પ્રદેશમાંથી નીકળી અનિબોલિક પ્રદેશમાં જાય છે.

એક ચાર આઠચાર વર્ષના બાળકને આ ગ્રંથ જતાવી; હેરો વચમાં હાથ મૂકે: 'શે પેનસિસ' એમ શબ્દોચ્ચાર કરીને 'ચાક' તરફ આંગળી બતાવી; બાળકે પેનસિસને બદલે ચાક પકડ્યું; હાથમર બાળકનું મોં ચોક્કસ થયું, હાથમર જ નગ્ન જ ઉમરો રહ્યો પ્રથમ બાળકે ક્યો (ચાક બતાવીને) "રહેશે હાને 'પેનસિસ' કહેડો?" આ પ્રશ્નમાં ઉપહાસ, રમૂજ તિરસ્કાર, ધ્યાનિ બાવ વ્યેગમલા બાળકની મુખચર્ચામાં ચીતરાયલા હતા. મહે જલુ જણાને આ રમતમા જમાવ્યાછે, પણ આ પ્રકારે શુદ્ધિવિષયક પરાભવ આ બાળકને હાથે જ, પ્લેડબ્લેસો જ, મહેને મળ્યો. અને એ ઉપરથી ઉપર બતાવેલાં બંને જાતપનાં પૃથક્કરણુ જડવાં. બાળકના ઉપર કહેવા પ્રશ્નમાં દ્યોતિક પૃથક્કરણુનો અંગ લુપ્ત થઈ અતિબૌદ્ધિક સ્વરૂપનું જ દર્શન થયું.

અવલેન્દ્રિય કરતાં દર્શનેન્દ્રિયની શક્તિ વધારે વેગવતી છે એ તત્ત્વનું પ્રગટ રૂપ બીજા એક પ્રસંગમાંથી નીકળેલું નોંધાયું. એક એ અડી વર્ષનું બાળક બાલોપયોગી *rag-book* (કપડાની ચિત્રપોથી) માનાં ચિત્રો જોતું, જતાવતું, હતું. એ અડી કુટ લંબાધવાળાં એ જુઠોને વ્યાપી રહેલું એક આગગાડીના એન્જિનનું ચિત્ર આપ્યું; જુઠામાંથી ધૂમાડાના ગોટ નીકળતા ડેઠ બૂધી લંબાઈ સરી પેતાનું ચિત્રણ જોઈ બાળક કહેલું:—“આ એન્જિન-માંથી ધૂમાયો નીકે..... છે.....” એમ ધૂમાડાના યત્રાકની લંબાઈ, ની-કે-છે (ચીત્રજોછે) એ ત્રણ અક્ષરોથી, લંબાવવા ઉપરાંત આંગળી લાંબે મૂંથી ચક્ષુનીને અભિનયથી પણ તે લંબાઈ દર્શાવી. અર્થ “આ દરેકો બધો લાંબો ધૂમાડાનો પ્રવાહ!” એ અર્થ તે પ્રકાર દર્શાવનાર શબ્દોથી જોતાના મન ઉપર છપાય તે કરતાં વિશેષ બળથી આંગળીની લાંબી ગતિ વડે તેમ જ ની.....કે.... છે...એ સ્વરો લંબાવવાના કાકુરૂપ વિકાર વડે—અર્થાત્ અભિનયક્રિયાથી સુદૃઢ થાયછે. સ્વગ્ના લંબાવવાની કૃતિમા વાણીનો પ્રદેશ તેમ જ કાકુરૂપે અભિનયનો પ્રદેશ પણ એકત્ર થાયછે; પરંતુ એ અવલેન્દ્રિયમન્ય છે, ખરો વ્યાપાર તો આંગળી દોડાવવાના અભિનયનો પ્રધાન રૂપે હતો. સાગસ એ કે વાણી કરતાં મૂક અભિનયનું સામર્થ્ય આ પ્રસંગમાં વધારે. યતો યાચો નિવર્તન્તે તે બાવ દર્શાવવા માટે અભિનયનો વ્યાધય લેવો પડેછે. નટની કથામાં પણ વાણીના શબ્દો-ચ્ચારણુ કરતાં મુખચર્ચાદ્વારા અભિનય વધારે સામર્થ્ય પૂરેછે. (અલગત અતિ-અભિનય તો પ્રયોજનસિદ્ધિથી વિપરીત જ રૂપ આપે.) આ સામર્થ્યસિદ્ધિમાં એક કારણરૂપ અંશ અગળ કરતાં દર્શનમા વિશેષ વેગશક્તિ તે જણાયછે. જોખ અંશ હરો; પણ તેથી જ તે અંગ પૃથક્કરણુની ક્રિયામાં જડ પકડાવે કહેણુ

પણ અભિનયની મૂકશક્તિ કરતાં પણ વિશેષ, શતશ્રુત્ય, સહસ્રશ્રુત્ય, મૂકશક્તિ મંમોત-
ની નિર્વિવાદ સીધારાશે. અર્થયુક્ત વાણીમાં પૂરામયું મંગીત નહિં, પ્રયોજિત મંગીત નહિં,
પણ અવિભા સંગીત નાદના વિવક્ષણ સ્વરૂપ વડે જ સમર્થ અસર કરેછે; તે શક્તિનો
અર્થયુક્ત વાણી બેડે મંબન્ધ કરો નથી, અર્થવિયુક્ત નાદ તે જ હેતી સામગ્રી છે. બાટે
જ, એ વિશિષ્ટ અર્થમાં જ, હું એ શક્તિને મૂકશક્તિ અહિં કહું છું. (આપામાં શબ્દશક્તિ
બેડે આમ રમત રમતી એ દોષ ગણાય તો ઉપાય નથી, વાણીનું અસામર્થ્ય મ્હને આમ
પ્રદર્શ કરેછે.)

મ્હને સંગીતની આ અલૌકિક શક્તિ ઉપર બહુ શ્રદ્ધા છે. મનિન મંસારના તાગ-
દેવ, દર્વ શાક,

કલહો કપટો જનમંડળનાં,
વર્ગો દુષ્ટ વિકાર, અમંગળતા;
અહિં પાર્થિવ જીવનને વળગ્યાં,
સહુ ઇખદ જ ન રહે અળગ્યાં,

હોનો અતિ દર્કશ નાદ વિદુષ કરા! સામર્થ્ય એ મંગીતશક્તિમાં છે સાધી છે
તે હું જાણતો નથી, જાણવાને ઇચ્છતા નથી; એ સંગીત આ લેકમાં ઉત્પન્ન થાય છે છતાં
પરજીવનનાં દીક્ષિતર્થા હૈન દરાનવાને સમર્થ છે તેથી ભાગેડે કે હેનું રમૂખ શરીર ભૌતિક
છે પણ સૂક્ષ્મ શરીર કોઈ દિવસ પદાર્થનું જ બનેલું હશે. આ માનવજીવનના અમંગળ
અંશોને છુટ કરવાની મંગીતની શક્તિ એક સામર્થ્ય અચેજ બાણગીતની ધ્રુવપંક્તિમાં
સરસ રીતે ગ્રથવાઈ છે.

Singing sweetens every life and has no thought of wrong

“મહુ જનનાં જીવનને મધુર બનાવે મનોહર સંગીત,
જેમાં લવન્ય વસતો, અપદારનિગાર કોઈ પણ રીત.”

દેનિસને પણ આ સંગીતશક્તિને પોતાની તરફથી પ્રમાણ આપ્યું છે:

The woods were filled so full with song,
There seemed no room for sense of wrong.

(“The Two Voices”)

“વનમાં મંગીત બધે હેલુ બચ્ચું રહ્યું તું બરપૂર,
અપદારમાનને ત્હાં સ્થાન ન દીધે કહિં જ તવપૂર.”

* *

આથી પણ વિશેષ સામર્થ્ય મંગીતનું બીજી દિશામાં પ્રવર્તે છે. 'રનેહીઓનાં સહ-
જીવન' વિશેના લેખમાં માનવ પ્રાણીની પરસ્પર વિપુલ દશા વિશે અર્થાથેથી વાંચી જોઈ;
હેમાં એક કલ્પના આમ છે.—પ્રત્યેક માનવવ્યક્તિનું હૃદય અમુક મર્યાદાની પાર આત્મ-
નિયંત્રિત રહી એક અપ્રાપ્ય દ્વીપરૂપ રહે છે; હૃદય હૃદયની આસપાસ અગમ્યતાનો સાગર
વીઠાઈ વહેશે હોય છે; અને એક દ્વીપમાંથી બીજા દ્વીપમાં હૃદયધ્વનિ સામુદ્રીની ઉપર
થઈને પેલી પાર પહોંચતા પહોંચતામાં જાંખા ધર્મ જાય છે, બદલાઈ જાય છે, અને માત્ર
પરસ્પર ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય છે, કાંઈ નહિ' તો પરસ્પર એકતાનતા તો સધાતી નથી
જ. હાવા હૃદયદ્વીપોને જોડનાર સેતુનું મશાન આ અશિષ્ટ મંગીત લેઈ સકે છે. પરસ્પર
હૃદયબોધ થવામાં અંતરાયરૂપ અનેક માગસરંગો એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વથી બંધાયેલા સેતુનો
લંગ નથી કરી સકતા. સંગીતનો દિવ્ય ધ્વનિ પ્રગટ થયો, હેના સ્વરોની અદ્ભુત ક્રમાંનો
રંગાઈ, જોરસે આપોઆપ હૃદય હૃદય પરબે મંગેલો ધર્મ જાય છે, જે અર્થે માધનથી
થતો નથી. પણ આ અદ્ભુત પરિણામ બંને પક્ષનાં હૃદયની તત્ત્વગત ઉપર તો આધાર
રાખે જ છે; તેમ જ સંગીતની અસૌક્રિકતા ઉપર પણ આધાર છે.

* *

'દાસ આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને સંબંધે આપણા સ્વદેશ બંધુઓમાં જે
આસાધ્ય હૃદયબોધ થયો છે તે મેદ સાધવાને, હૃદયદ્વીપોને જોડનારા સેતુ બાંધવાનું કાંઈ અ-
લૌકિક સંગીત પ્રગટ નહિ' થાય ? હાલના મમયના વિશ્વગ્રાપી મહાવિશ્વકર્મા માનવપ્રજાઓમાં
પ્રત્યાં વિચ્છેદ થયો છે તે મટાડવાને દિવ્ય સંગીતની ધોણણ સ્વર્ગનાં લાંચા 'દારોમાંથી
પ્રગટ નહિ' થાય ?—મને ધણીવાર હૃદયે પેલી ત્રિનિ ધર્મ આપે છે કે હ આશાગમી થઈ
ને પેલી અલૌકિક મંગીતનોપણા કરી સકે કે સર્વ માનવજાતિ એકાએક ગાન, રતન
ધર્મ જાય, શરો પડી જાય, અન્યોન્ય એકા ધર્મ જાય.

સુર્ણ જે વસવર્તિ બની કરતા;

હરજ્વાસમ અન્ધિતરંગ બધા.

* *

હાવી પેલી ભૂમિ બીજા હેવા પ્રસંગે આમ ઉત્પન્ન થાય છે કે જાહેર પ્રિય જાનો
તરફથી પણ અન્યાય મળે છે, હૃદયનો વિમલ જાન પ્રગટ કરવાની પ્રજ્વલ છંદા નિષ્ફલ
જાય છે, સરલ હેતુનાં વિપરીત અર્થ થાય છે, હૃદય હૃદય જોગબાતાં નથી. હાવી વખતે
અદ્ભુત સંગીતધ્વનિ દિવ્યશક્તિ વડે પ્રગટ કરીને આ સર્વ અગુભ સ્થિતિ લોખી નંખાય
તો કેવું—એમ મનમાં થાય છે.—હતુમાને પોતાનું હૃદય ચીરીને રામચન્દ્રની મૂર્તિ અંદર
વિરાજેલી બતાવી હતી તેમ કરવાની શક્તિ આપણામાં હોત તો જુદી વાત; તો પછી
પરસ્પર અજ્ઞા, સંશય, ઇર્ષ્યાદિ હૃદયગોપક આપો જનમતાં વાંત જ મરણુ જામવ. પરંતુ
એ કરતાં બુધારે સામર્થ્ય તો અત્રા મહામંગીતનું જ છે. એ સંગીતશક્તિ કહાંથી મળે ?

* *

સવશ્ચિત્તો મહાકલિનપદ્મો હક અન્ય રીતે સિદ્ધ હશે; પણ મદને તો હેના રામ-સીતાનાં હૃદય આલેખવાની કલાના ઉપર એ હક આગળ અધિપત્યો જાણાય છે. એ બે હૃદયો વચ્ચે હૃદયસ્થિતિ જ નહોતી તો પૃથ્વી હેમને પ્રમદે સેતુની ૧૮૩૨ જ નહોતી. કદી ક્ષણ બર હૃદયદશા માનિયે તો પણ જેણે લેકાના હૃદયને હૃદ સેતુમન્ધથી સાંધ્યો હોતે આ હૃદયસેતુમન્ધ અસાધ્ય હોય જ રેતો ?

હૃદયં ત્રેવ જાનાનિ પ્રીતિયોગં પરસ્પરમ્ ।

“જાગે છે જર તો હાડો પ્રીતિયોગ પરસ્પર”;

એ વચનના જ એ સેતુમન્ધ દૃશ્ય થાય છે. મીતા પણ હું કંઈ ? —

અહ એવ એદસ દિવસે જાણામિ મહાસો ।

“હું જ હેમનું હૃદય જાણું છું. અને મહાનુ એ જાગે છે”. — આમ હૃદ સેતુમન્ધ હૃદયો હતાં તેથી જ રામના આભાસત્યાગને સીતાએ ત્યાગ મરણો માન્યો નહિ. સંગીતનું પ્રથમ સાદ્ય દાવા સેતુમન્ધ બાંધવામાં હું માનું છું; માત્ર પોતાને જ થતા આનંદ-લયમાં નહિ. હેવી કોઈ સંગીતશક્તિ બતાવશે ? અપાવશે ? વાણીમાં એ સામર્થ્ય નથી. વાણી વડે હૃદયો કરાય, શકા સમાધાન થાય, મમસાધ્ય, આધ્યાત્મી, મંત્રોપ મળે, પણ સંગીતથી તો સાક્ષાત્ દર્શન-હૃદયદર્શન—સત્ય દર્શન—દિવ્ય દર્શન—સિદ્ધ થાય. પ્રા. નિઝના Aht Vogler નામના કાવ્યમાં એ સંગીતકલાના અમર શુરના મુખમાં મહેલું વચન આ સંજન્યે અન્યદૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ થાય છે:—

“Sorrow is hard to bear, and doubt slow to clear,
Each sufferer says his say, his scheme of the weal and woo,
But God has a few of us whom he whispers in the ear,
The rest may reason and welcome ‘tis we musicians know’

ફરીકે રહેતો કંઈ જ છે, મંદ્રધ અડપથી ના ગમે,
સુખદઃખવટના દાખવી ઉદગાર સદુ કરતા બમે,
ધન્ય થોડા મનુજને પ્રભુ મન્ત્ર બણુનો શ્રવણમાં,
બીજા વધારે તકેતે:—ગાયક ગમે છે જ્ઞાનમા

એ પ્રભુ મહાન શ્રવણમાં શૂદ્ધ મન્ત્ર કદાચે જાણુએ ?

“ જ્ઞાનખાસ. ”

હું હંસી:

હું હંગી, હું હંગી. હું હંગી:

વિરલ વાઓ જતી

વિરલ વાઓ જંગી.

૧

પ્રજ્ઞાનીના મુંઝવણ

મોક્ષિનક માલાદાર

કના કવિના કલ્પના—

મુજ આનંદ વિહાર:

હું હંગી, હું હંગી, હું હસી.

વિરલ વાઓ જંગી.

૨

વિશ્વ હંસ ને શોકની

કથા ન મુજ અનુરાગ:

વિશ્વપાય પરમાવધિ

પાઠી બહા-પરાગ:

હું હંસી, હું હંસી, હું હંસી:

વિરલ વાઓ જંગી:

૩

સુદૃઢોતિ અમૃત ઝગા

આપ જંગીધર ધીર:

ધન્ય, ધન્ય અવગમ આ

ઝીકુ રસરતિનીર:

હું હંગી, હું હસી, હું હંગી

વિરલ વાઓ જંગી:

બલવો રમ-જંગી *

મંચુલાલ જ દવે.

* પ્રેરણા:—મોખામવતીએ સદવાગમ કથું કે “હું તો હંગી જંગી છું, કોઈ પ્રશરનો સ્થૂલ ચારે મને નથી રચતો. ગીતાગાન, કવિતા, એ કોઈ સ્વર્ગીય કલાની આવનાના દુઆરજોને પ્રવચનો જ એ છે.” મં જ. દવે.

ઉજમાળી ઉપા.

(ગરબી.)

આવી આવી ઉજળે વંધઃ

આ ઉજમાળી ઉપા ।

લાવી લાવી દિવ્ય સન્દેશઃ

આ ઉજમાળી ઉપા । ૧૬૦

આવી ઉપા આંગણિયે મ્હારે, આવી આછે રંગ રેઃ
ઝોઝપ પૂરતી રવિકિદયનો દેતી ઉર આનન્દ ।

આ ઉજમાળી ઉપા । ૧

અવનિ ઉપર કુકુમ પગવાં માટે પુષ્પપ્રભાત રે,
રજનિ-દિનની સન્ધ્યાને દે સુન્દરતા સાક્ષાતઃ

આ ઉજમાળી ઉપા । ૨

જગવાડીએ ગમ્યા આવી, બાળા કે શરમાળ રે,
રવિની લક્ષ્મીએ ઝોઝો મુખે રાતી શાલ

આ ઉજમાળી ઉપા । ૩

કાન્તિ સમેતે વિશ્વતથ્વી જ્યા નરને સુન્દર રૂપે,
મસ્કૃતિના કિરણો પ્રગટાવતી ન્યાળી હૈયા અગપઃ

આ ઉજમાળી ઉપા । ૪

આ ભવને પરભવના ઝોગાં મિતયાં ઉર્જિતવ મિત્રે,
પ્રભુ પ્રતિમાના પ્રેમપૂરેતાં જગા સ્વિત્ર પવિત્રઃ

આ ઉજમાળી ઉપા । ૫

ઉડાયઃ ખીલીમોસ થઈ

તા. ૧: ૯: ૧૮

જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસ્કર.

પ્રાસંગિક નોંધ.

જાનીએ કહે છે કે પ્રતિદિન અસંખ્ય જીવો થમસદને જાય છે અને છતાં બાકી રહેલા એમ જ ક્ષમણ્યા કરે છે કે આપણે અહીં જ નિત્ય રજાં કરીએ—આ કરતાં મોટું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે? ખરું છે, પાગુ રોડીએ કહે છે કે એક પછી એક પાનખર ખાતુમાં આડના પાંદ-

કાંતી માફક મિત્રો અને બન્ધુઓ ખત્તા જાય અને છતાં વિશ્વમાં કાંઈ જ ફેરફાર થયો નથી એવી લાગણીથી આપણે જીવન ચલાવ્યાં કરીએ એ કરતાં અધિક શું આશય ? આપણા સાહિત્યક્ષેત્રના સારી—રા. રણજીતરામ, રા. ભોગીન્દ્રરાવ—હજી હમણાં જ ગયા છે, ત્યાં એક મામમાં ઇન્કુબેન્સીના ચોગથો ખીજા ત્રણ બન્ધુઓ—રા. ચિમનલાલ દલાલ, રા. શિવભાઈ આપુભાઈ, અને રા. શિવાભાઈ પટેલ પ્રવાણ કરે છે ! છતાં, એથી પડેલી ખોટનું આપણને ખરેખર કેટલું થોડું જાન છે !

રા. ચિમનલાલ દલાલ ગૂજરાત કૉલેજમાંથી બી. એ. પસાર થઈ, એમ. એ. ડિગ્રી મેળવી, પંડોદરાના લાઘવિતિ ખાતામાં થોડાંક વર્ષથી કામચલાવુ થયા હતા—અને ત્યાં એમણે એમની અંગ્રાધારણ કાર્યગતિની અને સ્વચ્છ માર્ગ બેઠતી વિદ્યાની મારી જાણ પાડી હતી. અને એની કદર તરીકે રાજ્ય તરફથી એમને આદર મળ્યો હતો. પાઠશાળાં જૈન બંધારમાં પ્રવેશ મેળવી, અત્યાર સુધી ડૉ. બચુવર, ડૉ. હાંસરકર, અને શ્રી. અણ્ણિચાવની નોંધમાં પણ ચરેલાં નહિ એવા પુસ્તકો એમણે નોંધ્યા, અને એમાંનાં કેટલાંક પર્વદ કરી ‘ગાયક-વાદ ઓરિયન્ટલ બીરીઝ’ એને નામે રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યાં હતાં. ગૂજરાતને અભિમાન કરાવ એવું આ કાર્ય છે, અને તે હમણાં જ આરંભાયું છે અને બનિષ્ક્રમ એને એ ચાલતું ગ્રામ્ય રાજ્ય તરફથી પૂર્ણ રત્ન ઘરો એમ અને આશા રાખીએ છીએ: તથાપિ દલાલના રગર્ગવાસથી એ ભારે કાર્યમાં અત્યારે જે ગંભીર મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ છે, અને જે રાજ્ય જ યથાર્થ જાણે છે, એ એમણે એમના દૂકા જીવનમાં ગૂજરાતને કરેલી મહાન સેવાનો, તેમ જ સેવા જુદાં અન્ય વિદ્વાનોને લીધાડી આપેલાં મહાન ફારસો આપણને ખરેખર ખ્યાલ આપે છે. ૭

રા. શિવભાઈની સાહિત્યમેવા બીજા જ સ્તરની હતી એ “બન્ધુ સમાજ”ના એક બન્ધુ હતા, ગૂજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રેમ ધરાવતા, અને “અયક્ષ્મજ્યોતિ” વગેરે ઘણી જોધમરી રસિક અને લોકપ્રિય નવલકથાઓ લખીને ગૂજરાતી સાહિત્યના સેવકોમાં એમણે અદ્દ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. રમૂજ—નિર્દોષ રમૂજ—અને ચરણ જીવનનાં ચિત્રો એ એમની સાહિત્ય રેલીનાં લક્ષણ ગણાય છે, અને ક્ષિત્રે એમને લાંબું આયુષ્ય આપ્યું હોત તો નવલકથાના ક્ષેત્રમાં એ ગૂજરાતી સાહિત્યને બહુ સારી સેવા કરત

ગ. શિવાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ એક હતમ પંક્તિના વકીલ તરીકે નથા ‘ગૂજરાત સમાજ’ના સેક્રેટરિ, તરીકે ગૂજરાતમાં સારી રીતે જાણીતા હતા. પરંતુ ચોતાની કીર્તિ કરતાં પણ અધિક એવા જે કેટલાક પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંના એ એક હતા—અને એમના જવાથી ગૂજરાતનું એક કેટું રત્ન ગયું છે એ એમની સાથે નિકટ સંબંધમાં આવેલા જુદા જ બંધુઓ જાણે છે. અંગ્રેજી પાઠ્યમા ધોરણમાંથી એમણે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપી પરીક્ષા પસાર કરી હતી, અને ત્યાર પછીનો એમનો કૉલેજનો અભ્યાસ ખાસ કરીને ‘ઇતિહાસના વિષયમાં બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો નીવડ્યો હતો’ સ્મરણશક્તિ અને ચિન્તન શક્તિનો વિરલ મેળોગ, વસ્તુ મંદણ કરવામાં અસાધારણ કડપ, કાળા પાંખડાં કાઢી નાંખી

વરતુ તત્ત્વ પકડી લેવાની અહ્યુત શક્તિ, વિચારના આપુલતા, છુપનમાં સૌજન્ય અને સરળતા, આગળ ન પડતો માત્ર કાર્ય કરવામાં જ આનંદ ઇત્યાદિ અનેક ગુણો, આત્મારે આર્ગ માનસ નેવ આગળ ઉપસ્થિત થયું છે, અને એ આરા કોલેજના મિત્રની પ્રતિષ્ઠિતિ આત્મારે બાજુ જોવવા કોઈ સ્થળે હુ જોતો નથી. ગૃજરાત સમાના સંકેતરિ તરીકે એમણે લાંબો વખત કામ કર્યું છે, જેમાં એમની મુખ્ય મેવા જાણ વિચારવાળા 'મેમોરિયલ' ઇન્ડનામાં પ્રકટ થતી. ગૃજરાતના ખેડૂનોની સ્થિતિ વિષે એમને ઘણી સારા માહિતી હતી, અને વડોદરા સંજ્ઞના ખેડૂનોને આશીર્વાદ કરતો જોઈને એણે કરવા મિ. રમેશચન્દ્ર દત્ત ન્યારે એ સંજ્ઞના આત્મવચ્ચાને હતા ત્યારે એમને એમણે પ્રસિદ્ધ પત્રો લખીને માગણી કરી હતી. વસન્તમાં પણ એમણે ફરલાક વિચારસીલ લેખો લખ્યા છે, પણ એમની વિચાર-શક્તિના પ્રમાણમાં ઘણા નથી લખી શક્યા તેનું કારણ અમારા વખતની શિક્ષણની એક મોટી ખામી—ગૃજરાતની બાળાની ઉપેક્ષા—એમ થોડે જણાવતા. એમના જરાધી એમના મિત્રોને એક મિત્રની, અને ગૃજરાતને એક શુદ્ધિશાળી દેશસેવકની ખોટ પડી છે.

આનંદગંધર્વ બાપુભાઈ ધ્રુવ.

પુસ્તકોની પહેાંચ.

લોકમાન્ય બાળનગાધર તિલકનું ચરિત્ર લેખક રા. રા. કૃષ્ણપ્રસાદ મણીચંકર શાસ્ત્રી.
 ડેનમાર્કનો રાજકુમાર હેમ્લેટ. પ્રો. નરસિંહચંકર પ્રાણીજન દત્તે. એમ. એ.
 રસિક ઝડોડા રા. રા. મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ મર્યાદાળા. બી. એ. એલ એમ પી.
 રિન્દુરનાના ઇતિહાસ ઉપર નવુ પાઠન પુસ્તક લખના વિરો દેસલીક સચનાઓ.

(ગુજરાત કેળવણી મંડળ.)

બાળશિક્ષણ લેખક મિસિસ ઇ. કે. ઉપા-ચાવ. પ્રકાશક કર્મનલાસ જે. મીતળીવા.

(બામિની સમાજવચિત્ર)

જ્ઞાતસ્થિતી. મ. મ. હમોટર ખુમાસદામ બોરાનકર.

અસ્થિતિ ઉત્પત્તિ. રા. રા. કલ્યાણરામ ત્વ. જોડા.

રિન્દુરમની બાળપોથી. પ્રો. આનંદગંધર્વ બાપુભાઈ ધ્રુવ.

(શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું કેળવણી ખાતું.)

પ્રાણીવિદ્યાનું રેખાદર્શન. રા. રા. માનુષ્યજીવન નિર્ણયજીવન મહેતા.

વીર પુરુષો. રા. રા. બરનરામ બાલુજીજીવન મહેતા.

દેવદર્શનવિધાનો તત્ત્વો. રા. રા. લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દત્તે.

કપાસ. રા. રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી.

પ્રિયદર્શના બીજી આગતિ. રા. રા. મેમનરામ દાંડવાળા નુન.

જનકચંદ્ર નંદારાજની ન્યાયવિજયજી.

મોતોતા સિંગુનરતાવતી. આમીયા આત્મનંદ અમરની.

[વસન્ત-ઓક્ટિસ.]

નિયમો.

- ૧ તન્ત્રીની સદીના—ખાસ- પોતે લખેલા અગર ધ્યુન વાસે ખાસ લખાવેલા, તેમજ વસન્ત-ઝોદિસમાં લેવાર કરાવેલા અને વસન્ત-ઝોદિસની મદદથી પ્રકટ થતા સેરે લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે. અને તેથી એના ઉપર છાપણ છપાવવાનો હક તન્ત્રીનો રહે છે.
- ૨ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ બાયાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલવાને મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ બાયાન્તરરૂપ છે અને અન્યક અન્યક અન્યના ભાગનું કે લેખનું બાયાન્તર છે એમ અમેને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સત્તી જવાબદારી બાયાન્તર કર્તાને સ્થિર રહેશે.
- ૪ કોઈ પણ લેખકનું અમલ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત" મા કાબલ કરવાનો વા કમે હોય કે ન હોય-પણ પાછું લેખકને મોકલવાને અમે બધાતા નથી.
- ૫ હાથપણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમેને લખી જણાવવું કારણ કે તેના લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની સુનસદી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

શુદ્ધિપત્ર.

આદ્ય ૫૬ સવત ૧૯૭૪ ના વસંતના અંકમાં છાપવામાં થયેલી ભૂલોની ટીપ.

પાનું:	લીની			
૪૨૬	૩	"ભાણસો" ને	જુદે વાવો	"ભાણસ"
"	૪	"વિરહતા"	"	"વિરહતા"
૪૨૭	૧૬	"અન્વયને હોયો"	"	"પ્રવચનને માટે પત્ર."
"	૨૯	"ધોરણ"	"	"ધોરણ"
"	૩૩	"વાદી"	"	"વાગી"
૪૨૮	૧	"એમ"	"	"અમે."
"	૧૮	"મતવાદ"	"	"જનમતવાદ."
"	"	"મેળવતા"	"	"મેળવાતા"
૪૨૯	૧૯	"વશુ"	"	"વશુ."
૪૩૦	૪	"ન સકે"	"	"રાખવો. જોને તેને સાચવી નહીં"
"	૨૪	"ચાપુ"	"	"ધારુ"
૪૩૧	૧૦	"સે છે"	"	"સે."
"	૧૧	"છે, જ્યારે"	"	"છે. જ્યારે."
"	૨૪	"અશક્તિ"	"	"સુશક્તિ"
૪૩૩	૧૫	"આરી"	"	"આખી"
"	૨૨	"મયે"	"	"મયે છે."
૪૩૪	૧૮	"અલાવવો"	"	"લાવવો"
"	૨૪	"ને"	"	"તે"
૪૩૫	૭	"આવેલામ"	"	"આવેલામ"

નિયમો.

૧ તન્ત્રીની સહીના—ખાસ પોતે જખેલા અંગર ખીજા પાસે ખાસ લખાવતા, તમજ વસન્ત-ઓદિસમાં તૈયાર કરાવેલા અને વસન્ત-ઓદિસની સહીથી પ્રકટ થનાં સર્વ લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે. અને તેથી એના ઉપર છાપવા છપાવવાનો કોઈ તન્ત્રીનો રહે છે.

૨ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.

૩ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રન્થ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક ગ્રન્થનું ગ્રન્થના ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમોને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સવળી જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને સિર રહેશે.

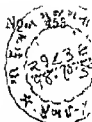
૪ કોઈ પણ લેખકનું અસમ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા કયો હોમ કે ન હોમ-પણ પાણ લેખકને મોકલવાને અમો બધાતા નથી.

૫ કોઈપણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમોને લખી જણાવવું. કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

वसन्तः

१८७५

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु मस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यथा-
 ब्रह्मसिंहसत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सास्त्रस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मोश्च प्रमदितव्यम् । कुशलाश्च प्रमदितव्यम् । भूषे
 न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १७, अंक १०.

[भासिक]

मार्तिक, संवत् १९७४.

वाक्सूक्त.

ॐ विश्वेभ्यो नमो नमो नमो नमो नमो नमो
 आदित्ये रुद्राय वसुधाय नमः
 ॐ मित्रने वरुणने भरीने रवी ॐ
 क्षन्दाभीने नमो नमो नमो नमो नमो

ने राजधानी पञ्चनी चित्तेश्वरतिवाणी,
 यज्ञोर्वेदे प्रथमं मेघमनी गण्ठाती;
 देवा प्रवेशी नमो नमो नमो गण्ठाती,
 ते निवृत्तपुत्र मुनौ नमो नमो नमो

ॐ स्वयं वाणी वंदे ॐ अनुवृत्तिनी नमो,
 देवा तथा नमो नमो नमो नमो गण्ठाती,
 नेने प्रवेशी नमो नमो नमो नमो नमो
 तेने नमो नमो नमो नमो नमो नमो

श्रीः तमारी, नमो नमो नमो नमो नमो नमो,
 तो ॐ वंदे नमो नमो नमो नमो नमो नमो,
 ने नमो नमो नमो नमो नमो नमो नमो,
 नमो नमो नमो नमो नमो नमो नमो

જેઓ વિચારત છે મનમાં જુએ છે,
 તે જાણતા મુજબને ભુવનો જોઈએ;
 જેઓ ! પ્રહિર્મુખની મમતા ફરે છે,
 તે ક્ષીણ થાય બલયોગ વિના સુકાતા
 હું રેદ્રને ધનુષ્ય અર્ધુ અમોઘવીર,
 જાલદિયો જટ હણાય સરપદારે;
 અંતર પ્રવેશો કંઈ હું જાનને સુમેસેત,
 ધાવાપૃથિવી ધરીને રહે હું સમર્થ

હું શોભની વિકલતા હણીને જનાવું,
 પૂર્ણદુર્ય વળી, મહાન સર્વનાને;
 ત્વષ્ટા જનાવું વળી પૂપણ નામ આપુ,
 તેના વિનાશી બલધી ભગ નામ સ્થાપુ.

જે અપેતા હવિર્મને રસસોમ કાઢી,
 તેને ધણું દ્રવિણ અર્ધુ જો અગાધ,
 ચેતન્ય વર્ણુ દર્શી, પિત્તને પ્રભોધુ,
 અતઃમમુદ્ર જલમાં મુજ થોનિ રાખું.

ત્યોથી મચેત કંઈ હું ભુવનો અનંત,
 વિશ્વાત્મરૂપ ધરીને પ્રતિ અંડ ચોગી;
 વાયુનો પુક્તિ ધરીને સર્વજે રહે હું,
 વિશ્વ અનંત ભુવનો માઠે હું રેમુ હું.

સ્વસંકીર્ણ પર અંતે પ્રથિવીથી પાર,
 મારા અખંડ મહિમા સમજો રસાળ. —

આ સૂક્ત રમ્ય અતુલવિતણું વિશાલ,
 યાગ નામ ધારી મુનિ અમૃતની કુમારી;
 નિશુદ્ધ હૃદયે રકુટ ખાવ પામી,
 દિ રકુરે કિરણવલીથી.

‘સ્પેસલ કોંગ્રેસ’ અને ‘મોડરેટ કોન્ફરન્સ’

“ We cannot get on with false government and we cannot get on with mob government, we must have right government. The intellectual people of the world have a duty of cooperation they have too long neglected..... Democracy is still chiefly an aspiration, it is a spirit, it is an idea; for the most part its methods are still to seek.”

H. G. Wells

કોંગ્રેસના બીજી વર્ષની પ્રતિદામમાં ફરી ન બનેલી એવી બનાવ આ સખત બન્યો. કોંગ્રેસથી જુદા પડી કેટલાક ‘મોડરેટ’ એ પોતાની અલગ બેઠક બરી—એટલા માટે કે હિંદુઓ દ્વિતીય સ્થાની તદ્દન અધિક એવા શુદ્ધ વિનીત રિવાજો એને દર્શાવી તરફે મુલક બળવાના માટે જનસમાજમાં જ્યારે જ્યારે આત્મ પ્રયત્નો થાય છે ત્યારે ખામ, સંભાળ, લેવામાં ન આવે તો પરિણામે નાતનો ચાલે. અંધાર છે—અને જીવન નિર્ભેદન, યથા માટે છે. હજી આદર્શી રીતિઓ પડોચા લેઈ જતાં, કોન્ફરન્સના ‘મોડરેટ’ મુકળે પગલાં બરી લીધાં નથી; પણ મોડરેટ એ સુખાનવી ‘સ્પેસલ કોંગ્રેસ’ માં ભાગ લીધો હતો, અને આગળની દિશાની કોંગ્રેસમાં એ ફરતાં પણ વધારે મોડરેટ હાજરી આપશે એમ ધારામાં આવે છે. જીવન એ હુમડાંનું મોડકું નથી કે જેને આ તો માટે છે એમ ફરી પગલમાં ખારી જતા રહેવાય, અથવા તો કે, અર્થ વચ્ચે તો ફરે જીવન યર્ષ મયાં છે એમ ફરીને બારીમાંથી ફેંકી દેવાય. મોડરેટના સ્વયં દેહ કોંગ્રેસમાંથી પોતાની મેળે છવા પડે, તો એમના પ્રતિ-પક્ષીઓ એમને માટે કોંગ્રેસમાં સ્થાન ન રાખે. પણ કમલ પદા નળીને દિ-દુઃસ્થાનની એક પ્રભા બનેલી છે, અને કમલના ચિચારોનાં જ્વેલુ પરસ્પર જળીને એક જ સમકીય જીવન-સ્રોતમાં વહેવા જાય છે. આ વાત જૂની બોધતી નથી. અને એ વસ્તુસ્થિતિનું જ ‘સમરથ આપતાં હોય’ તેમ—ગઈ ‘મોડરેટ કોન્ફરન્સ’ ની અને સ્પેસલ કોંગ્રેસની એકબેમાં જઈ કાઈ કે અન્ય ધૂમમાંથી અમિની પ્રકાશમય નજાજની મારફત—ઓનિવાસ શાસ્ત્રીઆર અને પંડિત મંદનમોહન માલવીયાજી—કેમય પક્ષના અમનવરપ—દીપી બિહારા એકે મોડરેટની કોન્ફરન્સને તેજ બનાવી; જીમ્મને સ્પેસલ કોંગ્રેસમાં ફરેલું આણી.

‘મોડરેટ’ કહે છે કે એમના પ્રતિપક્ષીઓ અવ જતોલું રોળું છે; સામાં પક્ષવાળાં કહે છે કે મોડરેટ તો નિર્માસ્ય, અરજ્યક પંડિતો છે પણ બંને એમસેનની ‘કુમર’ અને ખિસકોલી ની વાર્તા યાદ ન કરે? કુમર કહે છે કે “વતનાં વન દે મોરે આયે હાંધો” શરૂ થું; ખિસકોલી જવાબ દે છે; “પણ એક મોપારી ભાગતી દોમતો તે તમાગથી

ન બંગાય, એ તો હું જ બાળું.” * આપણા “ હોમરુધરો ” અને “ મોડરેરો ”—
માંના ફેટલાક તો હેમયં કાર્ય સારી રીતે કરી શકે એવો છે; પણ ધણા ખર્શ જેઓને
આ વિચિત્ર દશાન્તવાળું કાર્યવિભાગનું સૂત્ર લાગુ પડે એવું છે તેઓ, આ ધોરણે એક
ખીજની કદર કરી શકે તો કેવું સારું ! પરંતુ તે કરવા માટે જરા ઉદાર દિલ અને વિશાળ
દૃષ્ટિ જોઈએ: શુ ગદ્ય કાલ સુધી—અરે, આજ પણ—સરકાર સામે, એમની જગત સંબંધી
આર્થિક નીતિ તથા ધર્મપ્રવેશ ક્રમ વગેરે અનેક બાબતોમાં કોર પ્રકારથી લડતે લડનાર
દિનસાદ એકલ વાંછા; ગૂજરાતની જમીન મહેસુલની પદ્ધતિને તીકું ટીકાના કુલા
કાથી ચીરનાર, અને કલેક્ટર અને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની સત્તાનાં નિત્યવેરી ઝાઝાલાસ
કદાનદાસ પારેખ; કોંગ્રેસની બાવનાને પ્રથમ કલ્પનાર, પ્રતિવર્ષ કોંગ્રેસના હળસે ઓલા
જતોના મડપને અનન્યસાધારણ વક્તૃત્વથી ગળવનાર, ‘ સ્વદેશી વ્રત ’ના મહાન આચાર્ય
સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, જે અઘાપિ યોગ્ય અભિમાનથી કહી શકે છે કે ‘ દેશને ગળવવાના
કર્મબામાં અમને કોણ પાઠ આપી શકે એમ છે ? હોં ! કર્મનેની આપણુની રાજ્યનીતિ સામે
અમે જ દેશને જગાડ્યો હતો અને આજ પણ એવું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો તે કરવાને
અમે સજ્જ છીએ ’—આ સર્વ મહાપુરુષો દેશદોહી, અને સરકારની આરતી જાતારનારા !
અરે !—આ કરતાં વધારે મતાન્ધ અને અકૃતજ દૃષ્ટિ ખીજી શી હોઈ શકે ? હવે ખીજ
તરફ, સર દિનસાદ પિટ્ટર, ઓ. મિ. લલ્લુભાઇ સામગ્રાસ, મ. હુરિ નારાયણ આપ્ટે,
પેડિટ મદનમોહન આલવીય, અને એ જ પ્રકારના હિન્દુસ્થાનના સર્વ પ્રાન્તોમાંથી એકઠા
થએલા અગણિત મોડરેરો—જેઓએ રમેશ્વલ કોંગ્રેસમાં ભાગ લીધો—તેઓને જુલો:
તેઓ કિટિય રાજ્યના ચતુ, ‘ સમીપતા લાકડા ’ જેવડા છે કે જે જ્યાં ત્યાં અગિ જ વેરતા
ફરે છે એમ કોણ કહી શકશે ?

x

x

x

x

x

ત્યારે એ પક્ષ વચ્ચે આવો બારેવિશેષ કેમ થયો ? પ્રસંગ હારે હતો તેથી. સુરેન્દ્ર-
નાથ વગેરે મોડરેરોનું ૬૯ માનવું છે કે મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડની યોજનાને અત્યારે તિરસ્કારી
કાઢવી અને હિન્દુસ્થાનને એ ગ્રાસ નથી એમ એકે અવાજે કહેવું એ હિન્દુસ્થાનના શુભ
અવિધ્યને આણુ ઠેલવા જેવું છે, કારણ કે આવો પ્રસંગ ફરી ફરીને આવવાનો નથી.

કોંગ્રેસનો અવાજ એ આખા દેશનો અવાજ ગણાય, અને કોંગ્રેસ જાણે એ
યોજનાને સ્વીકારવાની ના પાડે, વા એના ઉપર એવી સખ ટીકા કરે કે જેનો ફલિતાર્થ
આ યોજના હિન્દુસ્થાનને ગ્રાસ નથી એમ જ મમળાય—તો પછી ‘ એ યોજના અમલમાં
ચક્રવાનું કારણ જ શું ? જે રાજકીય અસંતોષ ટાળવા માટે આ યોજના, તેને જો એ કમી
કશે ન શકે તો એ યોજના, શા કામની ? સ્વાતંત્ર્યની યોજના હોઇ પ્રજા અને પુણીથી

* “If I cannot carry forests on my back,
Neither can you crack a nut”

સ્વીકારે તો જ એ રહેલું હોય છે અને પ્રગતિ એ જોઈતી ન હોય તો તે આપવાથી શું? બલિષ્ઠમાં યશ પડશે. આરી દલીલ હિન્દુસ્થાનના હકનાકુસ્મને—સીકંદરનામ વગેરે—ખેલાઈથી કરી શકે અને તરફ પાલ્યમેટના સભાસદને પણ એ ગમે, જિનરી નાથ, બિલ જાડી, વાં દાખલ જ થવા ન પામે (મંત્રી, હોર્ડ મેમ્બર્સ, સ્પેશલ માં નોંધેલી વિકટ સ્થિતિ, અને એમના જેવા મહાન પ્રતિષ્ઠાવાળા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને પણ બિલ પસાર કરાવવા માટે ગોડરેટના પ્રતિનિધિએ ગોખવેલી અનુકૂળતા, સંપાદન કરવાની જરૂર પડેલી એ વાત)—અને આનો પ્રમંગ ફરી આવે—કોણ જાણે ક્યારે આવે?—

—ત્યાં સુધી દેશે કોઈ અને ખીનએલી વૃત્તિથી ત્યાં અને ખાલજાં જ કરવું’ આ સ્થિતિ ગઈ કાલના ‘રિક્કટ’ને (લશ્કરમાં નવા દાખલ થએલા સૈનિકને,) અથવા તો સ્થિરપ્રિય થોડાને—જેને સ્વભાવથી જ રણમાં ધૂમવું, તરવાર ખેલવી, અને સ્થિરની મેરા બરાડની ગમતી હોય તેવાને ગમે, પણ જેઓનો મુખ્ય રસ દેશના કલ્યાણમાં છે, યુદ્ધમાં નથી, તેઓ તો જર્મનિની માફક યુદ્ધમાં જ સંવેરા કાતેલા વચ ફરી નાંખવાને જલ્દી, હઝડની માફક, એ યુદ્ધને જ સ્થિર તાથી પોષવા માટે યુદ્ધની સાથે સાથે ખેતરો ખેલાવાની આવશ્યકતા પણ જુએ છે. વળી જેઓએ જાને—નીસ વર્ષ રાત્રો ધરી, ઉઘ મેચામે લટી, ફરમતે આટલા પણ માછા હડાવ્યા છે—તેઓ, એક તમુ તમુ જમીનતે જ્યાં પણ કિમતી ગણે, અને આખા પક્ષની આખી લાકડા એકદમ એક યોગાન જેટલો માગ મૂકી પાછી હોં ત્યારે તેઓને, સુખેથી સહસા હવેનાથ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ સામે પક્ષ એના યોગ્ય અધિધારની રેખા સુધી પાંછો નહિ હોય તે પહેલાં આ સૈનિકો યુદ્ધથી વિરમશે અને અહીં જ ધાવણી કરી બેસશે એમ માનવું એ જાલભરેલું છે. બેસક, જેઓ યુદ્ધ ખાતર જ યુદ્ધ લડતા નથી પણ પરિણામે વિજય મેળવવા લડે છે, તેઓ રજુ ઉપર ધસારો કરવામાં જ ખરી યુદ્ધની કળા મમામ થતી માનતા નથી, પણ ચાર ડગલાં આગળ વધવું તો પાછળની બે ડગલાં જમીનનો કળજે મજબૂત કરતાં જરૂર—એમાં જ પરિણામે વિજયનો સંભવ જુએ છે. અને આ મુરેન્દ્રનાથ વગેરેએ સ્વીકારેલી યુદ્ધપદ્ધતિ છે.

હવે મિસિસ એસન્ટ અને એમના અનુયાયીઓનું દર્શિબિન્દુ જુવો. તેઓ પૈકી જેઓનું એમ ધારવું હોય કે યુદ્ધ માટે અગ્નિને આપણી ગરજ છે અને આ ગરજની સ્થિતિના લાભ લઈ એમની પાસેથી જે હક પડાવ્યા તે ખરા—તેઓનું દર્શિબિન્દુ, મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ, હિન્દુસ્થાનની મહાન પ્રગતિ ગરોળવું હોઈ એકદમ વિચારના પ્રદેશની બહાર કાઢી નાંખવા જેવું છે, એટલું જ નહિ, પણ બિટિય પ્રજાના સ્વભાવ અને સામર્થ્યનું એ કવળ અનભિષ્ટપણું દર્શાવે છે. પણ તે, સિવાય એ જ પક્ષમાં કેટલોકા વર્ગ એવો હોય શકે કે જેનું એમ ધારવું હોય કે આ યુદ્ધમાંથી જે ‘આત્મનિર્ણયના અધિધાર’ની આવના ઉત્પત્તિ થઈ છે એ આ સુધી તાજ છે ત્યાં સુધી જ એ પ્રાપ્ત કરવાના હિન્દુસ્થાન જે જે વત્તો કરશે તે સરળ થશે, એ આવના જ્યાં મન્દ પડી ગઈ અને જગત ઉપર ‘નિગોષકમ’ વાને ગર્વિષ્ઠ આક્રમણક્રિયા કરી અમલદુખેડો ત્યાં ‘સ્વરાજ્ય’ મૂકેલા અપ્રપણા મર્વ પ્રયત્નો બિથ્યા છે,

આ દિલ્હિનું સર્વથા ખોલું નથી, અને તેથી જોયો મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડની યોજના પરત્વે મિસિસ બ્રેસન્ટનો આદ્ય ઉદ્દેશ—‘આ યોજના ક્ષિત્તે હિન્દને આપની શોભતી નથી અને હિન્દે સેની શોભતી નથી’—એ માન્ય કરતા નથી, તેઓ પણ એ યોજનામાં બે ત્રણ મહોદ્દી ખામી જુએ છે: એક એ કે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયામાં સુધારો કરવામાં આવ્યો નથી, બીજી એ કે હિન્દુસ્થાનને ‘આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય’ આપવામાં આવ્યું નથી, બીજી એની ‘ભવામણ સરખી પણ કરવામાં આવી નથી; અને ત્રીજી એ કે ‘સ્વાધીન’ (‘Reserved’) અને ‘મેપેલા’ (‘Transferred’) વિષયની બંધાયેલી સરકારે જોઇએ તે કરતા ઘણા વધારે વિષયો ‘સ્વાધીન’ રાખ્યા છે અને તેથી ‘સ્વરાજ્ય’ આપ્યું તે ન આવ્યા જેવું કરી નાખ્યું છે.

પરંતુ આ ત્રણે ખામી કબૂલ કર્યા છતાં, એમાં એવું કાંઈ નથી કે જે વિશે હિન્દુસ્થાન એકે અવાજે સુધારો માગી ન શકે. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાની સત્તા સાથે પ્રાન્તિક સરકારની સત્તા કેટલીક ખામતોમાં એવી ચૂંથાએલી છે કે—એમાં ફેરફાર કર્યો બીજામાં ફેરફાર કર્યા વિના નકામો થઇ જાય છે—જેમકે ખેતીવાડી ઉદ્યોગ કમરણી તરફને જાયતી આવતોમાં. આ વાત જો મને પસંદ જીવન છે તો તે એકે અવાજે વિરિથ પ્રજા આગળ શા માટે મુખવી ન જોઇએ એ સમજવું નથી. બીજું—આર્થિક સ્વતંત્રતા વિશે રિપોર્ટમાં કાંઈ બધામણ કરવામાં આવી નથી તેવું કાગળ એ છે કે એ પ્રજા હિન્દુસ્થાન, મંસ્થાનો, અને ઇંગ્લેન્ડ, બીજી ઇંગ્લેન્ડના આ યુદ્ધના સાથીઓ—ફ્રાન્સ અને અમેરિકા—એ, મળીને ચર્ચવાનો છે એ પ્રજા અત્યારે વિરિથ કૅબિનેટની સત્તાનો બીજી પાર્શ્વમંદના સામ ધર્મનો પણ નથી આવી નિયંત્રિત, અને પણ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડનો દોષ કાઢવા વિના હિન્દુસ્થાનની આ આવનમાં શી માગણી છે એ એકે અવાજે જણાવી મને નીચું—સ્વાધીન અને મેપેલા વિષયની બંધાયેલી ખામત પણ, અને પણ જો એમાં સમાવેલું અધિકારનું દેત (‘Hierarchy’) સ્વીકાર્યું છે, તો પછી પ્રજા માત્ર વિગતનો છે, અને એમાં પણ કેટલીક વિગત એવી નિમન્દિત પ્રકારની છે કે એ વિશે જાણ વિખાદ કરવાનું કારણ નથી.

x

x

x

આવી સ્થિતિમાં, ઉપર કહ્યું તેમ મને પસંદ હિન્દુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં એક બીજાનું ગૌરવ સમજી લઈ એકત્ર થઈ કામ કરવું જોઈતું ‘હવું’ અને તે હવું ‘હોન’ તો તે ઉત્તમ હવું, પણ એ દિલ્હિ અને રાજા પરસ્પર ન ગદી, તો ઉત્તમથી એક અંધ ઉત્તરતા દરજ્જાનું કર્તવ્ય આ જ હવું કે દરેક પક્ષે મનનિષ થવું મતનિષ તડ પાડે છે, વિમદ કરાવે છે, કાપ્સ્ટ કહે છે તેમ, એ ‘તરવાર લખતે’ આવે છે. ઘણા મોડરેટો આવી મંથન નિવાસી જ પ્રેમકર્તા કોન્ગ્રેસથી જુદા પડ્યા હતા એ ફક્ત મિ સમર્થનું જ હવું એમ માનનારા બહુ સ્પષ્ટ દિલ્હિ જુએ છે. કોન્ગ્રેસનો હેતુ દસ પંદર વર્ષનો ઇતિહાસ નજર

આગળ રાખી જરા સૂક્ષ્મ વિચાર કરનારને સહજ દેખાય એવું છે કે જે પક્ષના મતભેદ જોડા, તાત્ત્વિક અને લાંબા વખતથી ચાલતા આવતા હતા: પરંતુ એ જ્યાં સુધી મતભેદ જ હતા ત્યાં સુધી એ એક જીગ્ગમાં મળી શકતા હતા; પણ મતભેદ ઘણાં જગતમાં હદ-મંત્રાં તિરકારતું અને કેટલાકમાં તો છુદ્ડ દેવનું રૂપ લીધું—અને કેટલાક વખતથી અઝૂમી રહેલો આ અનિવાર્ય વિભાજન, આ મહાન પ્રસંગ આવતા, આખરે થયો જ.

—આ હુકમ ફરીથી નહિ મંજૂર? આ દેવમાંથી પણ કોઈ શુભ પરિણામ નહિ આવે? ઉભય પક્ષને, મોટા ભાગ એવી મંચીન અને નિર્મળ સ્વદેશભક્તિથી ભરેલો છે કે દિલ્હીનાં કોંગ્રેસમાં નહિ તો એકદમ બે વર્ષમાં બંને પક્ષ એક થશે: અને બાવિષ્યમાં જે કોઈ જુદાઇ રહેશે તે સામમાત્રા પુરકતાં પ્રાણીઓના જેવી નહિ, પણ એક દક્ષીણે ડાંગતાં જેવી: આમ આશા બાધો શકાય છે.

જે પક્ષ વચ્ચે અત્યારે જે દેવ મેવામાં આવે છે તે યદી દરેક દેશહિતૈષીનું હૃદય સિંચાય છે. પરંતુ તે સાથે, દિન-દુસ્થાનના શુભ બાવિષ્યમાં જોને ધાર્મિક જ્ઞા છે તેને એમ મનુષ્ય લાગ્યાં કરે છે કે કદાચ આ દેવ પણ પરિણામમાં દિન-દુસ્થાનનું કમ્પાસ જ કરશે: બાઈબલના પેલા પતીઆ (જેર્સ)નું પત એક દૂતરાના, માટવાથી જ મટ્યું નહોતું?

‘ હાકિસ ’ એક લોડકામાં રિપોર્ટ ઉપર યજ્ઞેલી સ્થા—જેમાં ૨૫ નિરૂદ્ધ ૨૧ અને રિપોર્ટ બધી ગયો—એ વાંચીને ખેદ અને સંમયમાં પડેલુ હૃદય દમણાંના બે ત્રણ બનાવથી સોજાસ અને આશાભંધું બને છે. એ સર્ચા વાંચીને દિન-દુસ્થાનમાં પ્રજાને તા. ૨૦ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૭ ના સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટના વચનનો ભગ યજ્ઞની ભીતિ લાગતાથી ગંભીર અસ-તોષ દેલાવાલી તૈયારી હતી એ જોઈ મુખ્ય પ્રધાન મિ. લોઇડ જ્યોજે સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહ સાથે અને બહાઇસરોપને પણ લખી જણાવ્યું કે—પૂરોક્ત વચનનો ભંગ નહિ થાય એમ અહીંની પ્રજાને પોતે ખાતરી આપે છે. તે પછી, હાલમાં ઈંગ્લેન્ડમાં નવી પાર્લિમેન્ટ માટે ઇલેક્શનની તૈયારીઓ ચાલુ છે એમાં દરેક પક્ષ પોતાના મુખ્ય સિ-દ્ધાન્તો બહાર પાડે છે—તેમાં ‘ કોએલિશન પક્ષ ’ (મિ. લોઇડ જ્યોજે અને એમના કન્વેન્ટિવ અને લિબરલ સાથીઓ, જેઓએ મિ. ઍસ્કિન્થ પાસેથી કાર્યધુરા લઇ મુદ્દ ચલાવ્યું) તેઓ તરફથી મિ. લોઇડ જ્યોજે અને મિ. જોનર લૉ (કન્વેન્ટિવ અગ્રણી) બંનેએ મળી પોતાના પક્ષનું જ જાહેરાતુ કાર્યું તેમાં આ વાત જણાવી કે—દિન-દુસ્થાનને કમે કમે મુધનું સ્વરાજ્ય આપીને સિટિય સાચાજવના અન્ય અગ્રોની સમાન સ્થિતિએ

મુકબાતુ જે વચન આપનામા આપ્યું છે તે તેઓ પાળશે નિ હેતુક જ્યોત્ નાટે તે આપણને શકા નહોતી ન પણ કન્ઝર્વેટિવ અમણી તરફથી પણ આ ખાનરી આપવામા આવે છે એ ખુશીની વાત છે વળા નિમગ્ન મક્ષતા અમણી નિ અંદિકવચે પણ પોતાના પક્ષ તરફથી એ ન રાજ્યનીતિ જાહેર મ્તી છે, અને હેમગ પાર્ટી(મજુર પક્ષ)ની સદાનભૂતિ તથા એ પાર્ટીએ હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ્ય આપવાનો થોડાક માસ ઉપર કરેતો કરાર મજાદૂર છે આ સર્વ હખામત હિન્દુસ્થાનના કિતમા થોડી આશાજનક નથી ઇંગ્લંડના મોટા ગજબીય પક્ષ (પાર્ટી) માથી એક પક્ષ હિન્દુસ્થાનના હખે પોતાના પ્રોધામ વાને મર્ચન્ટમના ન લે ત્વા સુધી હિન્દુસ્થાનનુ રાજકીય શ્રેય થાય નહિ એ સિદ્ધાન્ત આપણા જૂના નેતાઓ-દાદાબાઈ ફીરોશાહ વગેરે એવી દહતાથી માનતા હતા કે નિમ્નરવ અને કન્ઝર્વેટિવ એ પક્ષ વચ્ચે તટસ્થ વૃત્તિ ન રાખતા સિખરણ પક્ષમા કોનગ્રેસે અને તેથી કિલિશ કમિટીએ ભગણુ એવી એમની સલાહ થતી પરંતુ આજેદિન પહેલા સિમરણ પક્ષ પણ આપણા હકને એમના કાર્યક્રમમા દાખલ કરે એ શુભ ઘડી આવી નહોતી અને ઇંગ્લંડ જોવો એ આગળ પડેલો પાર્લમેન્ટનો સભાસ હિન્દુસ્થાનનો પ્રજા જીપાડી તે એ આપણુ અહોભાગ્ય મનાનું । આજ એવો મમય આવ્યો છે કે હિન્દુ સ્થાનના સ્વગજ્યની હિમાયન-ગતે એ સ્વરાજ્ય કમિટી પા 'આસ્ને કદમ' સ્વરાજ્ય હો, વા ભને હજ એ મગતા પડેલા લાંબી લદન લદરાની બાકી હો-તથાપિ એ અવસ્થા કર્તવ્ય છે એ સિદ્ધાન્ત-અત્યારે ઇંગ્લંડની બધી પાર્ટીઓના અમણીઓને મુખેથી નીકળે છે એટલું ન નહિ, પણ એમના ઇતેકશનના જાહેરનામામા મુખ્ય છે । આ શુભ દિન દેખાડવા માટે અમે પ્રભુનો ઉપમાર માનીએ છીએ, અને ને સ્વદેશભક્તોગે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી અડગ વીરતાથી, અને અનિશ્રા ત શ્રમ અને ત્રદાથી કર્મ કરીતે એ પ્રભુકૃપા આ દેશ ઉપર જાતારી છે એમને ધ વચા આપીએ છીએ આ ધન્યવાદમા અમારા બાલ અને ગ્રાંડ યુવક બ મુખેને પણ અમે ઉમેવા જુલીશુ નહિ, ઠારણુ કે આત્યારે પ્રભુના અવાજમા જે દહતા આવી છે, એની દક્ષિમા જે ભાવનાનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું છે, અને એના અંગે-અગર્મા જે નવ જીવન સુગરવા-મ કે જીજ્ઞાસા-માડ્યું છે, તેમા કારણુએ એ યુવક વર્ગની મેવાતો થોડો હિંગો નથી

મિત્રાવલોકન.

“મહાભારતીનાં કાવ્યરત્નો” — નિર્ણયસાગર પ્રેસ, કિર્મતી રો. ૩.

આ પુસ્તક પ્રખ્યાત દેશભક્ત અને દેશસેવક મહાત્મા બેદરશામજી બેદરવાનજી, મહાભારતીના પુત્ર મિ. કિરોળ બેદરશામજી મહાભારતી તરફથી છપાઈ બહાર પડ્યું છે. કાવ્યોની પસંદગી તથા ગોઠવણ, અને મહાભારતીના જીવન સંબંધી તથા કવિતા સંબંધી નિમ્નલેખ રૂપ ઉપોદ્ધાત—અર્થાત્ આ પુસ્તકનું સમગ્ર સાક્ષરકાર્ય—આપણા પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી કવિ મિ. અમરેશ્વર કુશામજી ખખરદારે કરેલું છે. આ ભાતનું પુસ્તક જે હિન્દુ-પારસી વગેરે ભતિભેદની પાર વિચારતા એકપ્રભાતનું આપણને સ્મરણ કરાવે છે, એ ભતિ અને કૌભવાર પ્રતિનિધિત્વની બૂખોના વર્તમાન સમયમા ખાસ આદર અને આવકારને પાત્ર છે. મિ. મહાભારતીનાં કાવ્યો વાંચતાં વાચકને આ એક પારસી ગૃહસ્થ કહે છે એમ નથી લાગતું; અને મિ. ખખરદારે પણ ઉપોદ્ધાતમાં જે ગણ ઠેકાણે “પારસી” અને “હિન્દુ ગૂજરાતી”નો કડુ પ્રશ્ન અગરણ દાખલ કર્યો ન હોત તો આ ગદ્ય પણ એક પારસી ગૃહસ્થનું લખેલું છે એમ ભાગે જ કોઈને થાત. મિ. ખખરદારના “ગુણવંતી ગુજરાત”ને ગૂજરાતનું પ્રાન્તગીત કરી લેનાર હિન્દુઓ પારસીઓ પ્રત્યે સાંકડુ મન ધરાવે છે એવી હવિષાદ મિ. ખખરદાર હરે એ નવાઈ જતું છે. પારસીઓ ગૂજરાતી ભાષા પ્રત્યે અનાદરથી અશુદ્ધ ગૂજરાતી લખતા ચાલે. એમના લેખકો અને વર્તમાનપત્રો એ અશુદ્ધિને રૂઢ કરે, અને એ હવિને શુદ્ધિ સિદ્ધ કરવા માટે આગળ ધરવામાં આવે—એ, ગૂજરાતી ભાષાનો કોઈ પણ સત્યપ્રિય વિદ્વાન પર્મદ ન જ કરે. તેમ સામાન્ય હિન્દુ વાચક એવા અશુદ્ધ ગૂજરાતીનો ઉપહાસ કરે એ પણ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એટલાથી પારસીઓ પ્રત્યે હિન્દુઓના બંધુભાવની ખામીનું અનુમાન કરવું ઉચિત નથી. મિ. ખખરદારની કવિનાનો પથમ પ્રયત્ન—“વિદ્યાસિક્ષા”—પ્રકટ થયો તે વખતે એક પારસી કવિની કલમથી અસાધારણ શુદ્ધ ગૂજરાતી લખાએલું જોઈ આનન્દ પામી રા. નરાસિંહરાવે એનું અવલોકન લખ્યું તેમાંનો ગુણભાગ વિરમરી નઈ, સત્યનિષ્ઠાથી એ વિદ્વાને એમાં જે કાંઈ યોગી ધણી ખામીઓ જણાવી તેથી નારાજ થઈ, મિ. ખખરદારે આટલે વર્ષ આ ઉપોદ્ધાતમાં અણુજાળતા અને કડવા ચર્ચામાં રા. નરાસિંહરાવને જે અપ્રસંગિક અને ઉપરજીરો લિપ્ત દીધો છે એ આ સુંદર પુસ્તક ઉપર વગર વિચારે પાડી દીધેલો હાથ છે. આ કાંઈ નજર આગળથી ખરોડવો મુશ્કેલ છે, તથાપિ એને સર્જકાર હોય તેથી એમાં ભોંકોનો ઉપોદ્ધાત જોઈએ; તો તે જુદું સંતોષકારક રીતે, પૂર્ણભક્તિથી, હતાં કવિતાનાં વિવેચનમાં સારાસારના વિવેકપૂરકર—અર્થાત્ મિ. ખખરદારે “પર” છે. એ જીવનકાલેનાં ભાગમાં મિ. ખખરદારે જે તે કાંઈ મિ. મહાભારતીનાં આંતર જીવનનાં રેખાં વધારે સ્પષ્ટ-તાથી અને ઉઘી જતીને (વિરમરીની નેર મહોતી) દોરેલાં જોઈતાં હતાં. મિ. મહાભારતીનાં જીવનચરિત્ર માટે પંજાબી સંમંદી બહોળા હશે પણ આ ઉપોદ્ધાતમાં એના ઉપયોગ થએલો જણાતો નથી. મોટા અંગ્રેજ અમલદારો ઉપર મિ. મહાભારતી જે નાદુરૂપ અસર

ભોગવતા તેતું રહત્ય—એ એમની વાતચિત દરવાની શક્તિ વગેરેમાં હોય જોઈએ—એ એમની કાંઈ જ હકીકત આ ઉપોદ્ધારમાંથી મળતી નથી.

આ સાર જોઈતી સામગ્રી ખખરદારને મળી સકી ન હોય તો—ખખરદાર ખેડ દર્શાવેલા પડે છે કે હિન્દુસ્થાનના મહાપુરુષોના આન્તર જીવનની સૂક્ષ્મ રેખાઓ જોવાનો આપણને લાભ મળતો નથી. આ દોષ રૂપ મહાપતરામ કૃત “દુર્ગાશર્મતું જીવનચરિત્ર” અને રત્ન રાનડેના પત્નીએ લખેલાં એમના “સ્મરણો” એ સિવાય આજ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલાં આપણા દેશના સર્વ જીવનચરિત્રોમા મામાન્ય લક્ષણ રૂપે વસતો જોવામાં આવે છે, ત્યાં આ ખામી મિ. ખખરદારને ખાસ દોષ રૂપે ચઢાવવી મુનાસબ નથી.

મહંમ મિ અલખારીને એક પત્રકાર, મસારસુધારક, અને ગામ-મહારાજા, અને અને ગણદેવ-જનરસોના મિત્ર તરીકે આખા હિન્દમાં સૌ કોઈ જાણે છે, પણ એ એક એક મૂળગતી કવિ પણ હતા એ વાત જૂજરાતમાં પણ બહુ યોગ્યને જ કહે, આવેશી હશે. એમના “નીતિચિન્તા”, “અનુભરિકા”, “મસારિકા”, વગેરે કાવ્યગ્રંથો ઘણા વર્ષથી છપાએલા છે, પણ જે ‘દનપતશાહી’ ૮૫ ઉપર એમાંનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો રચાયેલા છે તે નરમિંદગવ, નહાનાસાસ, અને લલિતની કવિતાના યુગમાં અકાળે થઈ પડી વંચાતાં નથી. આની રચના, શ. ખખરદારે એમાંથી પ્ધાન એમનારાં કાવ્યોની ચૂંટણી કરીને એને ફરી પ્રસિદ્ધ કરવામા મહંમ કવિને તેમજ વાચકને બહુ ઉપયોગી સેવા કરી છે.

મિ મયખારીતું જીવન બહુ અમાધાન્યુ અનુભવથી અને માહિતીથી ભરેલું હતું. જાતે સંસારના સુખ દુઃખ પુષ્કળ ભોગ્યા હતાં એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્થાનના જુદાં જુદાં અને ગેરીઓથી માંડી રાજા મહારાજાના મહેલ અને લારંઝના કંસલ પર્યન્ત એ ‘રખ-ડેલા’ હતા, અને એ ‘રખડેલ’ જીવનમાંથી એમના અન્તરાત્મામાં કવિત્વના અને મહાપુરુષ પાત્રનાં પુષ્કળ બીજ પડેલાં હતા. પણ અમને લાગે છે કે જૂમિ કે વાતાવરણના દોષથી અનુભવના પ્રમાણમાં એ બીજ જાગી ચક્રમાં નથી આ લેખકને મિ. મયખારીનાં ‘મન્દિ-યન રૂપકોટક’, ‘બ્લોઈસ ઓફ મન્દિયા’ ‘ઈસ્ટ ઓન્ડ વેસ્ટ’ આદિ પત્રોમા પ્રસિદ્ધ થતા એમના જાત-અનુભવના સ્મરણો વાચવા બહુ મમતા, અને એ ઘણી મનોહર આશરતા અને ગંભીર ભોધથી અકાએકાં જણાતાં—તથાપિ એમ કંઈ વિના આલતું નથી કે મિ મયખારી જેવા વિચાર અને વિવિધ અનુભવવાળા ચંદ્રચંદની સંસ્કારતાં થેકરે કે ડિકન્સના જેવી નવલકથા રૂપે પરિણમેલી હોય નહિ, ત્યાં સુધી બીજ બરાબર જ્યાં ને કહેવાય. મિ. મયખારીતું કવિત્વ—કવિતા માટે જોઈતી અનુભવરૂપ સામગ્રી પુષ્કળ હોવા છતાં પણ, બહુ વેગવાન અને પ્રતિભાશાળી જીવનમાં આનું નથી, તેમાં નૈસર્ગિક કવિત્વચક્રિતની નિબંધતા, ઉપરાંત—એમના સમયની રૂઢિ પણ કારણરૂપ થઈ છે. એ રૂઢિનાં બંધનો તેજી મધ કાષ વાગે કવિ છતાં કવિત્વના આશયમાં જાડે છે ત્યાં ઘણી રસિક અને ગંભીર પંચનિવાળી કવિતા ઉદ્ભવી છે એના ઉદાહરણમા “વૃત્તિનરસ્યા” નામના કાવ્યમાંથી એક ગાથા આપીશું.

રસ પાતાં રસ થી લે,

રસિકડા ! રસ પાતાં રસ થી લે. (૨૬)

રસખસતો આ વર્તમાનદાર એ,

ફલફલાદિ ખોલે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૧

ઊભા લાલસાથી એ લટકતાં,

વણ દિલખ્યાં શાં લીલે !—રસિકડા ! રસ પાતાં ૨

મુઠ્ઠા અવાસ, મધુરે રસ ઉભરા,

બર વનમાળી બરી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૩

પાકે મહડયાં રજા માંહે ભોક્તા,

મનમાળ્યાં તોડી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૪

વાર નહીં મરી જતાં વિયોગે,

ક્યાં રે વીર ! જીલીને !—રસિકડા ! રસ પાતાં ૫

આવ લમર ! ગુંગરેન કરતો !

કુજ કુજ તું બમી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૬

ગસિયા ! લાડમથેલી લાડીને

રોમ રોમ આંદિ રમી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૭

નાયક ! સુખલાયક છું નાવિક

મામે ઊભી, ગોધી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૮

લહેલો થા, મમ વહાવ વિશામે,

આવ, ગમે વળગી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૯

અનાવાસ આ સુદિસમરવા-

સમજ, મંદુર ! સમેજ લે !—રસિકડા ! રસ પાતાં ૧૦

આથી જુદી જ દબની કવિનાના નિર્ગુણરૂપ—કવિ કવિતવાળું નહિ, તથાપિ રૂપ અને ગંભીર ભોધના તન્તુઓથી વણાએલ એક સુન્દર ચિત્રપટ “સુરતી શાલા” રહે. લાણી” નું છે; જેમાં કવિએ સુરતની વેપાર ઉપર જામેલી પ્રાચીન જહોજલાલી, અને વર્તમાન સમયની ખાલી એરોઆરામીનું આબેહૂમ વર્ણન આપીને, છેવટે એ સંહારને પોતાનાં દર્શન પ્રત્યે આંખ ઊઘાડયા ઉપદેશ દીધો છે. એક જગ્યાએ વાચકને આ જુદી દબની પ્રયાસ આપશે:

હેલજીવીલા ! મનમોહલા ! મુરતી લાલા રહેલાણી !
વાડી, ગાડી, લાડીમાં તેં અંદાજી કીધી ધુળધાણી. (૨૬)

નાચે કંચની યન યન યન યન, ગાતી મનહર મધુરા રાગ,
સર તાલ નહિ ચૂકે, એકે પછી દીન ધર્મનો બગાડે ભાગ.

નાચરંગ વાહ વાહ, શા રોમે, પાક પારસીનાં મુકતાહ;
મુસલમાનની છઠ મુખારક, વાહ રે કંચની હૈરાખાહ !
જો કિલ્લા મેદાનમહિં અહિં, માણેકહારીતો રોઝ કાઠ !
હોળી, દિવાળી, બજેવ, દયરા-વરસતણા દિન તણસે સાઠ;

આવણુ શિર્ગોસાતમનો મહિમા, સ્વર્ગ અદેખું છે દેખી;
ગાનતાને શુદ્ધતાન અનેલા મુરત ! નારી શી રોખી !
દિવસ દિવસના જુદા રાગરંગ, દેંગ સોંગ નટ નાટકના,
બદ્દગર ને જુવો મગરી, નાચ નાચ વર્ગો પાતકના.

ખ્યાલ અખ્યાલ મોજ રાતના, કલગી તોરા ને કુસ્તી,
ધોડરોઝ ને દડી મારની સમી સાંઝ આસે મસ્તી.
ગોરી ગરજા ગાય શેરીએ, ભાગળ આગળ યામ બવાઈ,
સમજણીઓ ગાય મરમિયા, સુણનાં આવે આંખ બરાઈ.

હિંદુ જમ પસિવામી ઘેરે, મુસલમાન હિંદુને ત્યાં;
પારસી તક એકે નવ ચૂકે, આજે ત્યાં કાલે અહિંયાં;
પાનાં પાસા વાળું પછી જો, શી કપાની ગેલ છૂટે !
શાહ મોર માવધ રદાં કેવો છાકટ મૂરખને લૂટે ?

મિ. ખખરદારે કરેલા આ કાવ્યગ્રંથમાં જૂના કવિઓની રીતે નીતિનો બોધ દેનારાં
કાવ્યો ઉપરાંત—સંસાર સુધારાનાં, અને સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશમેવાનાં પ્રુષ્ઠળ કાવ્યો
છે; એ ધણે બાગે દલપતરામ અને નમદાસકેરના સમયની કવિતાનાં જૂનાં બીજાં
વાચકને સ્મરણ કરાવે છે, તોપણ એટલું કહેવું જોઈએ કે સંસારસુધારાના કેટલાક
વિષયો—જેમકે લક્ષ્મણાં કળોમાં અને વિધવાનાં કુળો—એ ઉપર મિ. ખખરદારની લાગણી
જદ્દ તીવ્ર હોવાથી, તેમજ હિન્દુસ્થાન અને મુઝરાત પ્રત્યે એમની ભક્તિ માયા કદવતી
હોવાથી—આ બંને વર્ગનાં કાવ્યો અપૂર્વ પ્રતિભાવાળાં નહિ, તો પણ હૃદયના ખરા
બિગ્ગળાવાળાં તો નીકળ્યાં જ છે. આનાં ઉદાહરણ આપતાં જદ્દ વિસ્તાર થઈ જાય તેથી તે

માટે મૂળ પુસ્તક જેવા વાચકને નિર્મલિ કરી વિરમનું પડે છે. હલ્દની ખરી જમિએ ગાંધીજીનાં ઉર્તા પ્રતિભાને આજારે કવિતા કેરી ખામી ભરેલી થાય છે તેનાં આ કાવ્યો સારાં લગાડરણ છે.

મિ. મલખારીને, ગુજરાતી પિંગુનું વિશાળ જ્ઞાન છે, વિવિધ જાતના હિન્દુ અને શાહ કુપર તેમજ તેને આનુકૂળ સંપદો ઉપર, બહુ સારો કાણુ છે. મૂળ-હિનિયાના જે વિશાળ અનુભવે એમને જીવનના વિવિધ રંગો જાતાવ્યા છે તે જ અનુભવે એમની ભાષામાં કાઈ કાઈ સ્થાને શિષ્ટ મંરકારિતાને બદલે પ્રાકૃત્ય આણી છે. એવા થોડાંક સ્થાને બાદ કરતાં, ભાષા સર્વથ શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતી છે. મિ. મલખારીની ભાષાશુદ્ધિ અને તેમજ જ્ઞાત ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રત્યે લેણા હલ્દનુ મમત્વ—ગુજરાતી ભાષાને બદલે બચપ-ભૂમી જ હોશરને અચેજી બોલતાં કરવાં એવે મત દર્શાવનાર દેટલાક પારસી ગૃહસ્થોની શોચનીય માનસિક સ્થિતિના આશ પહોંચામાં, આપણે નિત્ય સ્મરણ, અને ક્રિષ્ણદાસભા-રા. ખખરદારે ઠાંકેલી “નર્મદની જન્યુતાભરેલી વાણી” દૂરી કરવારીશું કે.

“કાની કાની છે ગુજરાત ?—

પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મ પરી ગુજરાતી વધા,

x x x x

વળી પરદેશી બીજા જેને જમિએ પાળી મોટા કર્યા,

પરધર્મી પણ કિત છાછનારા માતતણું તે ભાઈ થયાં,

તેની તેની છે ગુજરાત,

પછી જોય એ તે જાત. ”—

ઉપર, “હિન્દુ ગુજરાતી” તરફથી મિ. ખખરદારને અને ખાતરી આપીએ છીએ કે સાહિત્યમાં પારસી અને હિન્દુનો તિરકારચુકત ભેદ કાઢી પણ ગુર્જર સાક્ષરતા હલ્દનમાં નથી; અને એ ભેદ નિર્દોષ રૂપમાં પણ નેટવો વસ્તુરિચિતિ ઉપર રહેલો હોય તેટલો, પારસી અને હિન્દુઓએ પરસ્પર માનથી એકત્ર મળી, ગુર્જર ભાષાને શુદ્ધ અને મંરકારી બનાવી, જન્મ બને તેમ જલ્દી નક્કર કરવા જેવો છે.

મી સયાજી માહિત્યમાલા—

“૧. હિન્દુસ્તાનના કેવો:—તેમના કવિદાસ, આદિત્ય, અને પૂતનું મંદિર વાણનું (૧૮) જિલ્લો અને મંદિરા સાથે) “રેવરંડ” ઇ. ઓસમોર્ન આર્ટિન કૃત “ધી ગોડસ ઓફ ઇન્ડિયા” નામના અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી—જાપાનના રાવજહાદર કમ્બાસકેર આણી-સંકરે જિલ્લો મેલ ૩. ૪.

મૂળ ગ્રન્થ “હિન્દુસ્તાનના દેવો” ગ્રંથની કેટલીક પરચુરણ માહિતી છે; પણ તે એક વિદેશી અને પરધર્મીમાં સ્વાભાવિક એવી ખાણદષ્ટિથી લખાઈ સિદ્ધાન્તગ્રન્થ તરીકે આપણે સ્વીકારીએ એવો નથી. એટલું જ નહિ, પણ એ મૂળ વિદ્વાતાની પણ છાપ નથી. મૅક્સમ્યુલર, વિસ્સન, બાર્થ, ઍનિયર, વિશ્વમ્સ વગેરે વિદ્વાનોના જીતારા સાંકળીને એ રચેલો છે. અને પાશ્ચાત્ય સામાન્ય વાચક માટે જલ્પાય છે. તથાપિ—કેવળ ગૂજરાતી વાચકોને અનુપલબ્ધ એવું ઘણું જાણવા જેવું મળી શકે છે, અને એ રીતે એ ઉપયોગી થશે.

બાષાન્તર બહુ સાફ છે : અને બાષાન્તરકર્તાએ પોતા તરફથી કેટલાંક ઉ. નિષ્પણ્ણો ઊમેરીને ગ્રન્થને વધારે કિંમતી બનાવ્યો છે. મૂળ લેખકના ખંડનખંડનમાં જે બાષાન્તરકર્તાનું કર્તવ્ય નથી, પણ આરંભમાં એકાદ ન્હાની પ્રસ્તાવના મૂકીને વાગ પ્રકૃત વિષયનાં ચોટાંક સ્વતંત્ર દૃષ્ટિબિન્દુઓ આપ્યાં હોત તથા મૂળ લેખકના જ્ઞાનની મઠ આંકી બતાવી હોત તો ફીક થાત. આ કાર્ય રાવ બહાદુર જેવા વિદ્વાનને સુખરહસું

૨. અસકાનો અદ્ભુત પ્રવાસ.—અંગ્રેજી પુસ્તક “એલિસિઝ ઍડવેન્ચર્સ ઇન વન્ડર્લેન્ડ” નો ગૂજરાતી જીવનને અનુકૂળ આ અનુવાદ શ. રા. જયસુખરામ પુત્રોત્તમનાં જોષીપુરાએ કરેલો છે. અંગ્રેજી જીવન સાથે વણાએલી વાર્તાને ગૂજરાતના જીવન મંદ બંધમેસતી કરવી એ કાર્ય સાધારણ કલિનતાનું નહોતું; તથાપિ શ. જોષીપુરાએ એ બંદનેકમન્દીયા કર્યું છે એન કહેવામાં અડચણ નથી. ગૂજરાતમાં આવાં બાલોપયોગ વાંચનનાં પુસ્તકોની બહુ જરૂર છે, અને તે તૈયાર કરાવવાના કામમાં આ પહેલુ પણ જ હશે ક્રીમ આગા મળીએ છીએ.

૩. નીતિશાસ્ત્ર.—પ્રમિદ અંગ્રેજી “પીપ્પ્સ હુસ્ટ” નાને “વેડોનાં પુસ્તકો” Ethnics (નીતિશાસ્ત્ર) ઉપરના લઘુ પુસ્તકનું આ બાષાન્તર છે. મળ પુસ્તકના ક. પ્રો. રેઈડોલ બહુ ચોટાં પાનામાં નીતિશાસ્ત્રનું પુષ્કળ જ્ઞાન આપી દે છે. અને તે સ્પેશિયલ માર્ટિનો મિથ સિગ્નલિક કે ક્રીન જવાના મ્હોટા પુસ્તક કરતાં સામાન્ય વાચકને વધા ઉપયોગી થાય એવું છે : રજુ કરેલા મિદાન્તો અને ચર્ચા એક વર્તમાન છે, અને એ એક પદ્ધતિના સ્થાપક જૂના આચાર્યોની પુસ્તકો ધ્યાનમાં લઈને જ સારાસાર અંધાન વિવેચનપુરસ્કર મૂકાએલાં છે.

૧૨૨ ૧૩૧૩

બાષાન્તર, વિષયના જાતા અને સંસ્કારી સારાર પ્રો. અતિસુખરાંકર કમળાસંકર ત્રિવેદીએ કર્યું છે. ચપ્પોની મધાર્થતા જગવતાં બાષાન્તર, જેટલું મરળ બની શકે તેટલું જ કરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં ગૂજરાતી વાચકને અપ્રગિયિત દહીકત કે નરીન દુનનો વિચાર લાગે તેવું છે, વા મમજવામાં કંઈક અપર પડે તેવું જણાયું છે, ત્યાં ત્યાં મ્હોટા માર્કમમાં મમજૂની ઊમેરી છે, જેથી મૂળને બાધ આવતો નથી અને વિષય સુરપેય થાય છે.

આ નતનાં શાસ્ત્રીય વિષયના ભાષાન્તરના ગુણ્ય આંકવામાં વાચકને એક સ્મરણ્ય આપવાની જરૂર છે: આવાં પુસ્તકો તે નવલકથાઓ નથી કે જે વાંચતાંની સાથે સમજાઈ જાય; એમાં મનનની ખાસ અપેક્ષા છે; જાણેલું જ જાણવા માટે આ વાંચન નથી પણ એમાં નવું જાણવાનું અને નવું વિચારવાનું હોય છે. એવું જાણવાનું અને વિચારવાનું જોને મન હોય તેને માટે જ આવાં 'પુસ્તક ઉદ્દિષ્ટ છે. અન્ય જનોએ એ 'વાંચવાની' તરફ ન લેવો, અને 'સમજતા વાર લાગે છે' એવો અચોગ્ય આક્ષેપ ભાષાન્તર ઉપર ન કરવો.

૪. છન્દગીતો વીમો—જૂનારાતી વાસ્તવમાં આ નવીન અને રસુજ વિષય દાખલ થએલો જોઈએ અને આશ્ચર્ય અને આનન્દ પાળીએ છીએ. છન્દગીતો વીમો હવે આપણા દેસમાં પુષ્કળ જિતરાવવામાં આવે છે; તેવે વખતે એ સંજ્ઞાની કેટલુંક જ્ઞાન તે તે વીમા કંપતી સિવાય અન્યને હાથે—મને એ ઇષ્ટ છે. પુસ્તક તદ્દન એક જ પુસ્તકના ભાષાન્તર કે પ' નથી; અમે આશા રાખીએ છીએ કે વિષયનિરૂપણ કાંઈ રચને જૂલભરેલું નહિ હોય. "કેવી રીતે અને ક્યારે વીમો જિતરાવવો?" એ પ્રશ્નજુમાં—

"સરતું જોઈ માણસે હમેશાં જનયાવાનું નથી"

"વીમો તકા રાધેનો લેવો કે નહીં વગરનો?"

"ક્યારે વીમો જિતરાવવો?.....વેળાસર?"

"ચોતાની હદથી વધારે વીમો જિતરાવવો નહિ."

—આવાં આવા વાક્યો મોટા—તરલા—રાધપમાં જુઝ્યા હોત'તો ઠીક થાત.

૫. માળાપને બે બોલ:—આ એક ન્દાના સરખા મરાઠી પુસ્તકનું રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા પાસે દર્શાવેલું ભાષાન્તર છે. પુસ્તક માળાપને ઉપદેશરૂપ છે, ઉપદેશની શૈલીમાં લખાએલું છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે માળાપ આવાં પુસ્તક વાંચીને છોકરાંને તદ્દનુસાર જાહેરે. પદ્મ આવાં ઉપદેશના પુસ્તકો વાંચીને છોકરાં સારાં જાહેરી ચકાતાં હોય એમ અમારું માનવું નથી, અને તેથી એની કદર જુઝવામાં અમે પછાત બંધાઈએ તો તે મારે ક્ષમા માગીએ છીએ. ભાષાન્તરની સુદૃઢતા અને સરળતામાં કંઈ ખામી નથી.

આનન્દરાંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય !

‘ મવનારીના કાવ્યગતો ’ ના ઉપોદ્ધાતમાં સ્વ. મવનારી સાથે મર્મ ના ધરાવતા પૃષ્ઠો અનેક છે મલનારી જેવા પુરુષનાં કાવ્યોના ઉપોદ્ધાતમાં ઉપોદ્ધાત લખનાર પાસેથી સુજગત કાષ્ઠક નવીન જ્ઞાનની આશા રાખી શકે ખરું. એ આશા મદન થઈ નથી, એટલે જ નહિ, પણ સ્વ મલનારી અથવા હેમની કવિતા સાથે અમગદ્ વ્યક્તિઓ ઉપર અણુ-વટતી ટીકાથી સ્વ. મવનારીનું નામ યજોવવા જેનું કર્ણુ છે હેમાપણ પોતાની “ વિલાસિ-કાના અવલોકન ” ના ઉત્તરમાં જે અંગત ટીકા રા. નરસિંહરાવ ઉપર થઈ છે તેણે તો હા જ કહ્યું છે. મિ. ખજરદાર લખે છે:—“ મલનારીની સુજગતી ભાષા માટે લખતાં આદિ એક વાત શાદ આવે છે એમના કાવ્યપુસ્તકોમાં કેટલાક શબ્દો એવા છે કે જે શબ્દો માટે આ લેખકના કાવ્યપુસ્તક “ વિલાસિકા ” નું અવલોકન કરતા રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથે કેટલોક વાઘો દર્શાવેા હતા. તે વેળાએ એ અવલોકનમાં એમણે કીધેલી કેટલીક અયોગ્ય ટીકા માટે તેનો ઉત્તર ના આપતા હાલની તથા ભવિષ્યની સુર્જર પ્રજાના સાહિત્યવિવારી સજ્જતોને જ તેનો નિર્ણય કરવાનું સોંપીને તેણે મેંન ધર્મુ હતું પરંતુ મલનારીના આ કાવ્યસમહતી પ્રસિદ્ધિમાં પાછો તેનો જ હાથ હોવાથી અને આ કાવ્યોમાં પાછા તેવા જ શબ્દો વપરાયવા દેખાવાથી એને રા. નરસિંહરાવને પાઠી પારસીઓની “ અરસિકતા ” જોઈને “ અરથિ ” ઉત્પન્ન થાય, એવા ભયથી, આ હેતુએ આ લેખની મર્યાદા નળગીને, એમણે અર્થા ઉત્પન્ન કીધેલા કેટલાક શબ્દો અર્ધિ આપણે પાઠા જોઈ જઈએ ”

તે “ લેખની મર્યાદા નળગીને ” અર્થા ઉત્પન્ન કરી હોત તો તો વેળાને પ્રસંગ જ નહોતો.

બાપાશુદ્ધિમાં મિ. ખજરદારને ના ન-સિંહરાવે ઉચ્ચ મ્થાન આપ્યું છે, અને ઉચ્ચ મસ્કારી સુજગતીમાં જ દોષો આપ્યા છે તે જ રા. નરસિંહરાવે બતાવ્યા છે ‘ હેમને ‘ વિલાસિકા ’ ના અવલોકનની રાજ્યાનમાં જ કહ્યું છે કે. “ મિ. મલનારીની બાપાશુદ્ધિમાં દલપતરામના સમયની ભાષા જણાય છે. તો. ખજરદારની કૃતિમાં આધુનિક મસ્કારી સુજગતીનું પ્રતિબિંબ રપટ જણાય છે ” એટલે કેટલાક અગ્રુદ સંપ્રદેશ જે મિ. ખજરદારના લેખમાં દોષરૂપ ગણાય તે સ્વ મલનારીની કવિતામાં કાંતવ્ય ગણાય. મિ. ખજરદાર પંજુ મલનારીની કવિતાને દલપતરામના સમયની કવિતાના વર્ગમાં મૂકે છે, છતાં પણ બાપા-શુદ્ધિનો દોષો જે પોતાનીમાં છે તે મલનારીનામાં પણ છે એમ કહી કાલક્રમને અવગણીને માત્ર રા. નરસિંહરાવ પ્રત્યે તિરસ્કાર યુક્ત હાસ્ય હમવાને, પોતાના અભિમાનનું પ્રદર્શન કરવાને, નહિ છતાં મસ્કૃત પ્રાકૃતનું જ્ઞાન પોતાને છે એમ બતાવવાને જ, “ મલનારીનાં કાવ્યગતો ” ના ઉપોદ્ધાનને ન છાજે તેમ જ એમણીનેક પાના લખી કદાચ છે કેટલાક મલનારીની કવિતામાં અસિકર ના થાય આગમજની બાપાશુદ્ધિ અને ના. જ્ઞાનાલાલની બાપાશુદ્ધિને એક જ દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય તેનું જે મિ. ખજરદાર માનતા હોય તો નવાઈ જેવું છે.

હેને રા. નરસિંહરાવે પારસી યુજ્જ્વલતાની વિશ્લક્ષણતાના પ્રકારોમાંથી પ્રથમ ત્રણ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. (૧) કેવળ પારસી યુજ્જ્વલતા (૨) પદમાં રાખેલો મંમંધે અનુચિત સ્વાતંત્ર્ય (૩) સંસ્કૃત શબ્દો વાપરી શુદ્ધ યુજ્જ્વલતાનું સ્વરૂપ પામવાને લોકો સંસ્કૃત શબ્દોનો ખોટો ઉપયોગ—રૂપમાં, અર્થમાં વગેરે જુદી જુદી રીતે. આ પ્રકારની વિશ્લક્ષણતા માત્ર પારસીઓની જ છે હેવો કાંઈક ભ્રમ મિ. ખખરદારને થયો છે. હું નથી માનતો કે રા. નરસિંહરાવ પણ એમ માનતા હોય કે આ વિશ્લક્ષણતા માત્ર પારસીઓની જ છે. કેટલાક યુજ્જ્વલતા લેખકોમાં પણ પારસી યુજ્જ્વલતાના મંમંધેને લીધે પ્રથમ પ્રકારનો દોષ જોવામાં આવે છે, ખીલા અને ત્રીમ પ્રકારના દોષ તો પારસી અને હિન્દુ બંને જાતના લેખકોમાં સંભવી શકે અને રા. નરસિંહરાવે જે જે અવલોકનો કર્યા છે તેમાં એ દોષો દેખાયા છે તે હેમના શુદ્ધ યુજ્જ્વલતા પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે જ છે. પારસી યુજ્જ્વલતામાં પણ ત્રણ દોષો છે એટલે રા. નરસિંહરાવે હેને પારસી યુજ્જ્વલતાની વિશ્લક્ષણતા કહી છે અને તે સ્વાર્થ છે; ને કે મિ. ખખરદારની મરકારી ભાષા પ્રત્યેનું હેમનું માન હેમણે પ્રદર્શન કર્યું છે, અને દોષ થયા છે તે હેમની બેકાળજીને લીધે નહિ પણ કુદરતી રીતે જ થયા છે એમ કહ્યું છે. મિ. ખખરદારનો એક રીતે જોતા આ એક સંગીત બચાવ છે. એઓ લખે છે કે “ભાષાના સંસ્કારીપણથી મિ. ખખરદારની ‘વિલાસિકા’ મનનું સંજ્ઞા કરે છે એ આ ઉપરથી જ જણાશે. માત્ર—ઉપર ઇશારો કરી ગયા પ્રમાણ—કવચિત્ પારસી પણાની રેખા જણાઈ આવે છે તેથી નિરીક્ષણ કરનારને ખખર પડી જાય છે” કે આ સંસ્કારી ભાષા માતાના કુખની સાથે જાણેલા પુરૂષ નથી.”

પારસીપણની પણ રેખાજ છે. અને નિરીક્ષણ કરનારને (ઉપરચોટિયા વાચનારને નહિ) ખખર પડી જાય છે કે આ લખનારની સાધારણ ભાષા શુદ્ધ સંસ્કારી યુજ્જ્વલતા નથી. પારસી યુજ્જ્વલતા અને અને શુદ્ધ યુજ્જ્વલતાનો ભેદ તો મિ. ખખરદાર પણ સ્વીકારે છે. પારસીઓ મિ. ખખરદારના જેવી શુદ્ધ યુજ્જ્વલતા નથી જ બોલતા, લખતા, એ વાત તો નિર્વિવાદ છે; છતાં પણ જ્યારે રા. નરસિંહરાવ એ અત્ય વાત કહે છે ત્યારે હસે વર્ષે એઓ લખે છે—“રા. નરસિંહરાવ ભલે ભાષાની અશુદ્ધિ માટે મર્યાદામુક્ત ટીકા કરે, પરંતુ જ્યારે એ હદ ઓળંગીને તથા વિવેક છોડીને પોતે જ કાંઈક અનાગરિકતા પર આવે છે અને પારસીઓ જ્યારે શુદ્ધ યુજ્જ્વલતા ભાષા લખે છે ત્યારે તેની ખામી બતાવવા માટે એ ‘ભાષા માતાના કુખ સાથે જાણેલા’ ‘પુરૂષ નથી’ હેવાં વચનો હેમનો ‘સુખથી નીકળે છે, તે વેળાએ માત્ર તિરસ્કારયુક્ત હાસ્યજન ઉત્પન્ન થાય છે.”

રા. નરસિંહરાવનાં આં વચનો “જેને” માટે મિ. “ખખરદાર” તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય (અહાસ્ય કે સિમંતહાસ્ય ?) ઉત્પન્ન થયું છે તે વચનો મિ. ખખરદાર છે તેનું શુદ્ધ યુજ્જ્વલતા લખવા માટે નહિ, પણ કુદરતી રીતે ડોકિયાં કરતી અશુદ્ધ યુજ્જ્વલતા માટે છે, અને બીજા લોકમાંથી “સંસ્કારી” શબ્દ કહી નાંખીને જે જુદો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે તેથી વિવેકી વાંચનાર તે નહિ જ હેવરાય, અને કામા અસત્ય યુ છે ?

પારસીઓની ભાષા ગુજરાતી ખરી હોવી કાંઈ નહીં કહેવું જ નથી. અને કાંઈ એમ પણ ના કહી શકે કે હેમની ભાષા સરકારી ગુજરાતી છે. હેમની ભાષા પણ દિવસે દિવસે મંડકારી થાય છેવું ગુજરાતી ભાષાનો દરેક એવક છુટે છે જ અને પ્રભુને પ્રાર્થે છે. પણ બધાં મુખી એ સમય પ્રાપ્ત થયો નથી તકા મુખી તો રા. નરમિંદરાવના મત્યકથન પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી.

મિ. ખમરદાર રા. નરમિંદરાવની દીકાને છિદ્રોધન કહે છે અને લખે છે — “પારસીઓની પારગી ગુજરાતી ભાષામાં અનેક ખામીઓ છે તેની ના'નથી, પણ જે પારસીઓ ગુજરાતી ભાષાની નુદ્ધ નેવા કહે છે, તેઓને માત્ર ઉતાગી પાડવાના જ પ્રયત્નમાં મેંદાયાક લેતા કેટલાક લિન્ડુ વિદ્વાનોનું આદસ બંદારે હમે જોઈએ છીએ, તંદારે હેમનાં હૃદય અને હેતુની નિર્મળતા આટે કાંઈક સમ પેલ થાય છે.”

ઉપસદાર કરતા રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે “વિવાસિકાનું અવલોકન કરતાં ગુણ દોષ આપણે તપાસી ગયા. એકંદરે ગુણનો આગ સારી પેટે લખે છે એ નિઃસંશય છે, અને આશા છે કે ગુણબાજી કાબોમાં દોષ બળીને જે ક્ષતિ થાય છે તે જતી રહેશે તો આથી પણ વધારે અગત્યનાગી કવિતા મિ. ખમરદારને હાથે રચાશે. અને એકંદરે રીતે આ મુવાન કવિને પૂર્ણ હૃદયથી અભિનંદન આપતાં સર્વને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ જ થાય છે. અને હેમના કવિત્વના ઝરાને હૃદયના ઊંડા આવથી કંઠીયું કે —

ગીતજી, ઓ અર! વલોતું જા

હૃદયપરે નયોં તું ધા

તરંગો રેંકીને ભરી

બરોં જા ખંડળી તંદારી

અને, ખરે, એ ખડણી ઉત્તરોત્તર દીમનીજ યાવ એમ આશિષ દમ્મ્યુ. એક ઉછરતા નિરભિમાની કવિને તો આ હૃદયારો આપકારદાયક કિસ્સાહૃદયેરે જ યામ. મિ. ખમરદારને હેમાં હેતુ અને હૃદયની નિર્મળતા આટે સકા પેલ થાય છે એ સેમનું કમનમીય કે ખીજું કાંઈ?

મિ. ખમરદારે પોતાના ઉપોદ્ધાનમાં વાચનારને એમ મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે ગ. નરમિંદરાવ અવલોકનમાં માત્ર દોષ જ જુલે છે, એઓ નિન્દક માનો છે. વિવાસિકાના અવલોકનમાંથી હું યોગ્ય ઉતારા કાઢું છું. ઉપસદાર કરતાં લખેલું તો ટાંચુ.

મિ. ખમરદારની પારસી ગુજરાતીના પ્રથમ દોષની દીકાન્તે એઓ લખે છે “એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે ઉપર દર્શાવ્યા પારસી ગુજરાતી પ્રયોગો મિ. ખમરદારની વિવાસિકામાં વિસ્ત જ છે, અને ઉપર ખતાવેલાં ઉદાહરણ ચિનાવ બાગે જ જડશે.” અને જ. બુચ. ખરેલા આપ્રયોગો દેખાડ્યા છે તેના બચાવ કરતાં મિ. ખમરદારે ખોજ હેની બુધોના લખ્યા ટાંચ પોતાનો અચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મિ. બેવમરે (બેવસારે) નો અચાર

કોય એ હેમને મન પ્રમાણુભૂત ગ્રન્થ છે. 'બની કની' 'બની દુશી'ને બદલે અને 'ગાણું' 'ગાનું'ને બદલે ને એક જ કક્ષામાં મુક્ય છે. યૌવના' પ્રાકૃતમાં વપરાયે છે એમ એઓ માને છે એટલે હેમની સાથે આ વિષયમાં મંચાદ તો ઘણ રહે એમ છે જ નહિ અને રિતકાવાદને માટે અવકાશ નથી. હેમના સમ્પ્રદાયી શુદ્ધતા મિદ્ધ કન્વાનાં ત્રમાણેમાં એઓએ પોતાનું સંસ્કૃત પ્રાકૃતનું અસ્થાન બતાવ્યું છે અને બીજાની બૂલ્ય દેખાડી પોતાની બૂલ્ય નથી એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ એથી બૂલ્ય તે તો બૂલ્ય જ રહે છે; પછી તે ગોવર્ધનભાષીની કે રા. નરસિંહરાવની કે-મિ. ખખરદારની હોય.

વિસાદિકાની પચગ્વનાને માટેનાં રા. નરસિંહરાવનાં સ્તુતિચરનો વાગીએ. "વિલાસિકાની પદચરના-ઉપર ચિરજ પ્રસંગે છન્દોલ (ગુરને લયુ અને લયુને ગુર કરવાનો) બતાવ્યો છે તે બાદ કરતાં-સરલ સુસ્વિદ્ય અને અચર્યને મુખદ છે. એ ગુણ પારસી લેખ-કની કૃતિમાં વિશેષ અભિનન્દનીય છે " પારસી લેખક તરીકે જે ખામ અભિનન્દન આપ્યું છે તેને માટે પણ તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય જ કે.

... અને મિ. ખખરદારના 'Sonnet' ના અનુકરણ ઉપર વિવેચન કરતા હેમને જે જન્ય સ્થાન મળ્યું છે તે જોડો. "આમ બને (ગુજરાતી અને ઇંગ્લેશ) છન્દમાનના સ્વરૂપભેદના પરિણામે નીપજતી અન્યોન્ય વિનિમયની અણગમના છતાં એરંધુ મીઠાનું પડશે કે 'Sonnet'નું કંઈ પણ અનુકરણ એ યશ રહે તો મિ. ખખરદાર એ પ્રયત્ન મા આમાર સૂંઝી પ્રયત્ન કરનાર આધુનિક કવિઓ કરતા મારી રીતે સદૃશ થયા છે. રા. મણિસંકર જી. ન. બ. ક. હાકેર વગેરે કૃતકાંક નિદાનોએ શિખરિણી, શાસ્ત્રવિદીકિન મન્દાકાન્તા, પૂંચી, કાન્યાદિ મને તે દૃષ્ટાંતો માત્ર જ ન મળ્યું કદી એટલે અંગ્રેજ 'સોનેટ' નું સ્વરૂપ આપી મૂકું એમ મધુની જે પ્રયાસ કર્યો છે તે 'એનેટ'ના તાત્વિક સ્વરૂપને સ્પર્શ પણ ના કરતાં કેવળ ચરણની મેખ્યાના એક નાણુ ગમને જ વજમવાથી અર્થહીન અને કૌંસક હાસ્યજનક બીરડયા છે. એમ મર્ચ છન્દમાત્ર સંસ્કૃત જનને લાગે છે: તદ્વારે મિ. ખખરદારની આ 'સ્વનિત'ની યોજનામાં 'એનેટ'ના તત્ત્વજન અંગોનું વિશેષ અનુકરણ નેવાને લીધે હેમની યોજનાતે છંદ દલીલ કરાય એમ નથી કિંપર બનાવ્યું તેમ માના વગેરેની જ તારણીની અણગમતાને લીધે જે મદારનું, એવર અને હરોમા ગ્રે છે તે તો બૂલ્યાનું નથીજ, તોપણ ચરણની સખ્યા, ચણોમા ચમકના કમતી યોજના-અને તે સંકોચલ યોજના-અને છન્દના અંધારણમાં કૌંસક પ્રોદિ-એ સર્વ ગુણેને લીધે 'સ્વનિત'ના સત્કાર કરતાં આંચકો એહો આચરો. 'સ્વનિત' એ નામની યોજના પણ 'Sonnet' સખ્દ જોડે અર્થસંતેમન દેના સખ્દસ્વનિમાં મંજનાપણાને લીધે. સૂરમિયુક્ત તથા સુમગરણ બની જે આ નવાં છન્દની યોજના જાળવ મ્હે બુદ્ધિવેલા વાલા છતાં એ માટે 'મિ. ખખરદાર' કૌંસક ધન્યાવાદ આપવાને અડચણ નથી". યેતમ કદર કરવામાં અને સખ્દ દેખ દેખાવે રા. નરસિંહરાવના અવગોડનો સ્વ. નવજયમનો અવગોડનો જે મંજનાતીને મ્હે મ્હે છે. એ ગુણ તિરસ્કારયુક્ત હાસ્યને ખાત ખરો ?

વિદ્યાસિક્ષાના લેખકના કવિત્વ વિશે વિવેચન કરતાં રા. નરમિહરાવ લખે છે “વિદ્યા-
સિક્ષાનું કવિત્વ એકંદરે જોતાં ઉચ્ચ પ્રકારનું છે, અને ગૂઢર સાહિત્યમાં પાઠનાં વીસ પચીસ
વર્ષથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલા નવીન માર્ગનું છે, તે તો પ્રત્યક્ષ જ છે. તે નવીન માર્ગના કવિ-
યોગમાં વિદ્યાસિક્ષાના કવિને કીયુ સ્થાન આપવું એ નિર્ણય આ જમાનાના લોકની પધાર
છે પરંતુ એટલું તો લાગે છે કે એ સ્થાનનો નિર્ણય કરતાં ભાવિ પ્રભુ હેને વચલા વ-
ગેની ઉપર મૂકશે એમ અટકળ કરવાને આધાર છે.” આગળ એજા. લખે છે કે “કવિ-
ત્વના નવીન માર્ગમાં જનારાં, અને માત્ર એ માર્ગને લીધે નહિ, પણ ખરા કવિત્વ તથા
કલ્પનારીતિ ધૃત્યાદિ નવીનતાને લીધે, આરતા ધારણ કરનારાં કાવ્યો અનેક છે.” અનુક-
રણ કાવ્યો ઉપર વિવેચન કરતા ઉમેરે છે કે “હેમનામાં કવિત્વશુષ્ક પોતાની ભાવના
હોઈ, કવિ તરીકે પોતાનું અકિતત્વ સ્વાતન્ત્ર્ય છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે, તેથી” અનુકરણના
લેખને વગ ના થતા, પોતાના જ પગ ઉપર જીભા રહેવાનો અભ્યાસ વિશેષ રાખશે,
અનુકરણ કરતા પોને વધારે ઉચ્ચ ભૂમિમા વિચરશે, તો હાલ કરતાં પણ હેમની કવિતા
વિશેષ દીપ્તી નીકળશે એમ મને લાગે છે. અને તેમ થવાના મુશ્કિલ હેમની રચનામાં
જણાય છે તેથી મતોપ આપ છે” એક પ્રેરક કવિ બીજા યુવાન કરિને હાના કરતા શુ
વિશેષ ઉત્સાહક કહી શકે ? પણ મિ. ખમરદારના મતમાં તો “શુદ્ધપરીક્ષા એ જ અન્ય-
પરીક્ષાઓ આત્મા છે” એ વિચાર એટલે અંશે અગમ્યાર્થિત થયો છે કે અન્યપરીક્ષામાં
દોષ જોઈ શકાય જ નહિ. અવશેષકનકારના ધર્મો ઉપર વિવેચન કરવાનું આરથાન નથી
પણ સાહિત્યનો સાધારણ અભ્યાસી પણ જાણે છે કે અન્યપરીક્ષા એટલે શુદ્ધ અને દો-
ષની તુલના પરીક્ષા અને અવશેષકન એ બે શબ્દોમાં જ એ અર્થ બધામ છે.

રા. નરમિહરાવે દોષ દેખાડ્યા પછી લખ્યું છે ‘ “મિ. ખમરદારની નિન્દા બહુ
કરી. હવે સ્તુતિનું પ્રિયત્વ હાથ રીધારાનો સમય થયો છે કવિત્વના નવીન માર્ગમાં
જનારા, અને માત્ર એ માર્ગને લીધે નહિ, પણ ખરા કવિત્વ અને કલ્પના રીતિ ધૃત્યા-
દિકની નવીનતાને લીધે, આરતા ધારણ કરનારાં કાવ્યો વિદ્યાસિક્ષામાં અનેક છે. હેમની
મંખ્યા એટલી અધી છે કે દરેક વિશે સવિસ્તર ચર્ચા આશક છે.” અને ‘અમેલી’, ‘સના-
તન અંધાર’ અને ‘સ્વર્ગીય ગાન’ ધૃત્યાદિ કાવ્યો ઉપરથી મિ. ખમરદારનો અપૂર્વ કવિતા
રચવાની નેમર્ગિક શક્તિનો લક્ષ સ્વોકાર્ણો છે.” આ સ્તુતિ “દુષ્ટી દષ્ટિ અને સાકંકુ લક્ષ્ય”
પ્રદર્શિત કરે છે ? કે હામા “દુષ્ટી દષ્ટિ” જોનારું લક્ષ્ય જ માકંકુ લક્ષી ?

મત્તદર્શન કરાવવાના પ્રયત્નો આ વધુ લેખ વાચનારને એટલું જ પૂછીશ કે તિર-
સ્કાર યુક્ત હાસ્ય કહોના પ્રત્યે ? કવિત્વના લેખમાં પ્રવેશનાર એક યુવકને સત્ય પથે દેખાડી
હિત્તાદ પ્રેરવા પ્રયત્ન કરનાર પ્રેરક કવિ પ્રત્યે, કે પોતાના સત્ય દોષ દેખાડનારની સત્ય
પ્રિયતાના બદલામાં તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય લખનાર પ્રત્યે ? પ્રભુ મને એ હાસ્ય હસતા અ-
વાશે અને સધારે સહિષ્ણુના આપો એજ પ્રાર્થના !

માનસિક માધુર્ય.

માનસિક માધુર્ય.

"Journal of the Royal Society of Arts." ના જુલાઈના મંચેકમાં
 "હિન્દુસ્થાનનું ૩ અને સત્તર-ઠાણનાં કારખાનાંનો ઉદ્યોગ" એ નામનો સર દિનસાહ
 જોડાવજી વાચકનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખાલંકરની રાંધણ-સોસાઈટી ઓફ
 આર્ટ્સ સમક્ષ સર દિનસાહ-તરફથી મિ. આર્ચર (મુખાધર્મા-સુરોચિન એમ્બર
 ઓફ કૉમર્સના માણ પ્રયુજે) વાંચી સભળાવ્યો હતો, હિન્દી પ્રધાન મિ. મોરારજી
 પ્રમુખની પુરગાંએ હતા, અને હિન્દુસ્થાનમાંથી નોકરી કરી જતારમાં આવેલો મેન્ચેસ્ટરના
 કાપડાના કારખાનાં વાળાઓ, અને જીલ્લા દિન સાથે મંચ-ધારાવાતા એંગ્લો લેપોરીઓ
 ઇત્યાદિ એવા જનનો સારો મેળાવડો થયો હતો, અને 'રોએ'એ લેખ વ્ધર થયા પછી
 સાંચક જેવી કરી હતી. લેખ વચાચે તે અરસમાં એનો માર્ગ તરફ 'તારથી' નોકરી કરી
 જાયો. બધાવામાં આજો હતો, પણ મળ લેખનો એનાથી કામો જ પચાસ આંવી શકે
 એમ છે. બહુ વિરાજ માહિતી, બહુ-જીથી દેલદલ, અને ગંભીર-દબથી લખાએલો આ
 લેખ વાંચવા અમે વાચકને બહામણ કરીએ છીએ. આ ટૂંકી નોંધમાં એનું સ્વરૂપ વિગત-
 વાર વર્ણવવું અશક્ય છે, તથાપિ એની સામાન્ય આકૃતિની થોડીક રેખા અને દોરીશું:

પ્રથમ સર દિનસાહ વાચકને પ્રાચીન કાળથી માંડીને હિન્દુસ્થાનની રતી વેદાય
 મંચની, વિગતવાર પ્રતિપાસ આપીએ—એમાં મુખાધર્મા ઇત્યાદિની રતી વાવણી અને સત્તર-
 કાપડાના કારખાનાં મંચની છેલ્લે આઠ વર્ષની દબીકત તો એમની જાતમાહિતીની હોઈ
 એમની ક્લમથી ખાસ રમિક જની જાય છે. એના વર્ણનમાં મથા મતકનું ખેર એનો રતી
 ધોરણ, એને લઈ જવા લાવવાના જળદના ખરા, એને અથાવવા જતારવામાં પડતો
 બહુ અજરોનો અથાગ અન-કલાદિ સુપ્રસિદ્ધ વસ્તુઓ પણ સર દિનસાહની ક્લમથી
 એવી સુન્દર અને તદ્દપ આલેખાઈ છે કે હિન્દુસ્થાનના સત્તર-કાપડાના લેખારને હોકીચી-
 રના અન્યથથી મુક્ત કરવા માટે એક વકીલનો 'કેસ' પણ એક નવલકથાના પ્રકરણ જેવો
 મનોહર થયો છે. હિન્દુસ્થાનમાં પહેલી મિલ—ગુરૂરિ 'મિલ' મામે—કલકત્તામાં છે. સ.
 ૧૮૩૮ માં સ્થાપા, પણ તે ટકી નહિ. તે પછી કેટલેક વર્ષે મુખાધર્માં આ માર્ગે માથી
 પહેલું સાદસ મિ. કાનચજી નાનામાઈ દાવર નામે પારસી યુદ્ધર્યે કર્યું. (૧૮૫૫ માં મિ
 વાચકને પોતે ન્હાની વયમાં આ મિલ એંગ્લો) તે જ અરસામાં મિ. લેન્ડન નામે
 એક એંગ્લો બંધમાં ન્હાનું કારખાનું કાઢ્યું ૧૮૫૩ થી ૧૮૭૪ સુધીમાં મુખાધર્માં ૧૯
 મિલો બંધાઈ અને તે અરસામાં અમદાવાદમાં પણ એક બે બંધાઈ. મુખાધર્માં જૂનામાં
 જૂની મિલો એસિયન્ટલ, માણેકજી પોલીન, એલાયન્સ એટ ઇસ્ટર્ન, કુમ્હા, અને મોગરજી
 તે પછી થોડા રૂના પ્રદેશમાં જઈ ત્યાં મિલ સ્થાપનાર મુખાધર્માં યુદ્ધર્યો પેકી પદેતા મિ.
 વાતા અને શેઠ મોરારજી ગોખલાસ—એમની નામપુર અને શાંભાપુર મિલ. ઇત્યાદિ દબીકતથી
 માંડીને મામે ધારીને હિન્દુસ્થાનમાં સત્તર કાપડાના કારખાનાંનો ઉદ્યોગ કેવી રીતે વધતો ગયો

ઈ. સ. ૧૮૭૮-૭૯ થી ૧૮૮૮-૮૯ ના દમકામાં એ ખાસ ઝડપથી વધ્યો હત્યાદિ બનાવ્યું. અને તે સાથે, હિન્દુસ્થાનની હરીશ્ચંદ્રી ભય પામી લોકેશીયર પગેથી માસ ઉપર હિન્દુસ્થાનમાં લેવાતી જકાત કાઢી નાંખવાના જે જે પ્રયત્નો કર્યા તથા તેમાં જે ફત્તેહ મેળવી તે સ્પષ્ટતાથી જણાવી.

સર દિનશાહે હિન્દુસ્થાનના આ પ્રધાન ઉદ્યોગને ખીસવવા માટે સરકારની ફરજ બતાવતાં—૩મી ખેતીને સરકારે ત્રણ ગીતે મદદ આપવાની જરૂર જણાવી હતી: (૧) વીધેદી ઘટાડવી; (૨) ખેડૂનો માટે મહેદી મંજૂઆમાં બેકા કાઢવી. (પરસ્પર નાણાં ધીરવાની હાલમાં સરકારે ‘ક્રેડિટોરિટિવ બેંક’ કાઢી છે એ નકમી છે. અને (૩) ખેતીવાડીની કેળવણી સારી પેઠે વિસ્તારવી ઉદ્યોગની બહારની પ્રતિકૂળતામાં—(૧) જાપાને અનેના ૩ ઉપર કરેલો હક્ક અને જાપાની માંદગીને અર્થ સોધો વૈચી શકાય તે માટે જાપાને રચેલી અનેક સુકિતઓ; અને (૨) લોકેશીયરના વેપારીઓએ હિન્દુસ્થાનની હરીશ્ચંદ્ર અટકાવવા માટે પાર્લ્યમેન્ટ અને હિન્દી સરકારમાં વખતો વખત આજ્ઞેયાં ફનાજો અને એ દબાણને વચ ચર્મ હિન્દી સરકારે કરેલા કાયદા ગણ્યાબા દતા. અને અંદરની પ્રતિકૂળતામાં—

(૧) મજૂર પ્રત્યે ક્યામાવને બહાને પણ વરતુન: લોકેશીયરના રવાય ખાતર મજૂરોના કામના ક્યાક, મજૂરોને રહેવાની સગવડ વગેરેને લગતા સરકારે કરેલા કાયદો, તથા (૨) માય લધ જવા લાવવાના નૂરમાં રેલવે તમ્મથી છાવતી મુસ્કેલીઓ બતાવી હતી. એમણે ખામ બાગ જાપાનની હરીશ્ચંદ્ર ઉપર ચૂંટો દતો. અને તેમાં બન્યું હતું કે જાપાનમાં મજૂરોને ૨૦ અહીં જેટલો જ એટલે પુરવને ૧૨.૩ આના અને જોનો ૮.૩ આ. છે, પરંતુ જી અને પુરુષ મજૂરોનું પ્રમાણ ૩: ૧ છે તથા મજૂરોના કના: ૨૨.૧૬ છે અને માસિક દિવસો ૨૭૨૫ છે તેથી અર્થમાં બહુ ફેર પડે છે. અને તે ઉપરાંત સ્ટીમરના મુરગી ખાખતમાં ખાસ સગવડ છે.

સર દિનશાહ વામ્જાના લેખમાંથી યોદ્ધાક ખાસ ઉપયોગી આંકડા અને નીચે ઊતારીએ છીએ—

૧૯૧૪ (છેલ્લુ સામાન્ય વર્ષ) ના માર્ચ આખરનાં પાંચ વર્ષમાં હિન્દુસ્થાનનો નિકાસ સરેરાશ વર્ષ દરમિયાં ૧૪.૬૪ કરોડ પાઉન્ડ. તેમાંથી ૧૨.૩૩ કરોડ પાઉન્ડની વિગત નીચે પ્રમાણે—

૧ અનાજ: ૬૩, એઆ

૨ ૩ અને મુનર કાપડ

કરોડ પાઉન્ડ

૩૦૦૫૦

૨૦૮૯૦

૩ શણ અને શણુનું કાપડ	૨૮૩૦
૪ બીયાં—સરસવ વગેરે	૧૬૨૪
૫ આમણાં	૮૭૨
૬ આ	૮૭૧

એ જ પાંચ વર્ષમાં સરેરાશ રૂનો નિકાસ ૨૨૧૮ કરોડ પાઉંડ; અને ૧૯૧૭ નો માર્ચ આખરના એક વર્ષમાં એ ૨૨૭૮ પાઉંડ તોલમાં ૧૯૧૪ આખર પાંચ વર્ષમાં સરેરાશ વાર્ષિક નિકાસ—

૧૯૧૭ માં ૪૩૦,૦૦૦ ટન;

૪૨૫,૦૦૦ ટન

કપાસની ખેતી.

વાવણી લાખ એકર, એકર દીઠ કિલોન પાઉંડ (વજન)

મુગાણ (દેશી રાળો સહિત)	૬૬૫૦	૭૪
મધ્ય પ્રાન્ત અને વરાહ	૪૫૦૪	૫૨
મદ્રાસ (દેશી રાળો સહિત)	૨૫૦૪	૭૪
પંજાબ	૧૭૪૦	૬૫
મધ્ય પ્રાન્ત	૧૩૦૬	૬૦
મિયા	૨૦૨૦	૧૪૧
બ્રહ્મદેશ	૨૦૩૬	૫૨
મિદાર અને ઓડીશા	૦૦૬૭	૬૫
બંગાળ (દેશી રાળો માથે)	૦૦૭૧	૧૧૩
સરહદ પ્રાન્ત	૦૦૩૮	૧૦૫
આસામ	૦૦૩૨	૧૪૦
આન્ધ્ર-પ્રદેશ	૦૦૪૧	૧૧૧
હૈદરાબાદ	૩૪૦૫	૫૨
મધ્ય હિન્દુસ્થાન	૧૩૦૪	૫૦
વડોદરા	૮૦૨૭	૧૦૫
રાજપૂતસ્થાન	૪૦૨૭	૮૦
મદીયર	૬૫૦	૪૮
<hr/>		<hr/>
કુલ	૨૪૦૬૮	૬૬

૩ ધણે ભાગે જાપાન ચડે છે:—

૧૯૧૩-૧૪ આખર

પાંચ વર્ષમાં વાર્ષિક ડોલર નિકાસ—

૧૯૧૭-૧૮

જાપાન — કુલ નિકાસના મેકડે ૪૨ ટકા ૧૮ ટકા

જર્મની ૨૨-૫

બ્રેસિલ ૧૧-૫

મેક્સિકો ૫- ૬-૪

પ્રશ્ન ૧૧-૪

ઇંગ્લેન્ડ કરતાં હિન્દુસ્થાન હજી આ ધંધામાં કેટલું બધું પાછળ છે.

૧૯૧૬

રિપોર્ટ (ફિરકી) લુમ (શાળ)

ચુનાઇટ કિંગડમ (મેક્સિકો અને આયર્લેન્ડ) ૫,૯૮,૧૧,૨૨૨ ૮,૦૮,૭૫૬

હિન્દુસ્થાન ૧૮,૩૮,૮૭૭ ૧,૧૦,૨૬૮

ચુનાઇટ કિંગડમ—હાલર માણસની વસ્તી દીઠ ૩૧૮-૨ ૧૭-૮

હિન્દુસ્થાન— ૬ ૨૧-૭ ૦-૩૫

સૂતર કાપડના માલની જાપાનમાંથી ચલી આવ્યાતમાં વધારો:—

૧૯૧૨-૧૩

૧૯૧૬-૧૭

પાઉન્ડ કિમી

પાઉન્ડ

સૂતરાઉ હોઝિયારિ (ગંજીસાક મોન્ટ વગેરે) ૪૧૫,૦૦૦ ૮૫૦,૦૦૦

„ કાપડ ૭૩,૦૦૦ ૧,૧૨૧,૦૦૦

„ સૂતર ૩૫,૦૦૦ ૩૫૪,૦૦૦

„ પરચુરણ ૧૧,૦૦૦ ૨૧૭,૦૦૦

[વસન્ત-ઓક્ટિસ.]

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા રહસ્ય.

(અનુમંધાન પૃ. ૪૨૨ વી.)

૩.

આર્યદેશના દાનિધા.

પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુને બગવાનને જે જે સુરક્ષી જણાવી પુદ્ગ નહો કંઃ એમ કહ્યું, જાનિ ધર્મ અને કેળવો નારા યસથી દુ.ખ આવી પારો, પાપ લાગશે, ખગ્રાપ કાગથી ખરાપ પશિણામ આવશે એવી દલીલો કરી, તેના જવાબમાં ભગવાને પહેલાં તે અર્જુનને આ પ્રમાણે મખત કપકો આપેલ છે:—

કૃતસ્ત્વા કઃકમલમિદં વિષમે સતુપાસ્થિતમ્ ।

અનાર્યતુષ્ટમાવર્ગ્યમકીર્તિનિકરમર્જુન ॥

જ્ઞેઠ્યં મા રમ ગમ. વર્ણ્યં નૈનસ્વપ્તુપપદ્યતે ।

કુટ્ટં હૃદયદૈર્ઘ્યં સ્ત્યસત્તોષિષ્ઠ વરતપ ॥

બગવાન કહે છે આ બધો તમાર મનનો નારાજો છે, તારા હૃદયની નિર્ભંગતા છે, ને નપુંમકપણું બતાવે છે. તે અનર્પિ સ્વભાવ છે પ્રથાના પુત્રમાં આ શોભતું નથી. રાગની ગતિરૂપ તારો સ્વભાવ આમ કરશે ન નોંધ્યો. આવા પુદ્ગને વખતે મન, કુદિ, અને હૃદયની કંપેશમય રતિઓથી સ્પાદને ધતુપ્પ હોડી દેતુ, પ્રભુએ એવેલ કાર્ય ન કર્યું તે ગોચ નથી. તે માર્ગ આર્થોએ મદલુ કગેલ નથી, સ્વર્ગના દેવોએ સેવેલ નથી, તેમજ સર્ગે લમ જશે નહી, અને જગતમાં પગ જે છીર્તિ લગાલ જતી મગવાતી છે તે પગ જતી રહેશે. માટે નબળા હૃદયની કુર્ચગા તજી ઉક અને યાત્રો અંદાર કર.

આર્યો જવાન તે કાલો કાલીને આપે. જેનું બગવાન પામેથી આવા જવાન મગતો નોંધ્યો નહીં. બગવાને તો અર્જુનને જગતની જગત અને કલેગમય જીવન છોડાતી અધુ થમ રહેવા સમતનપતું જોઇએ. ત કયા કૃપવાયિષ્ટમસુપૂર્ણાકુલેક્ષગમ્-એ વાક્યથી જણાય છે કે અર્જુનમાં કાલીઓને શોભે તેવી નબળાઈ આવી ગયેલ છે. કારણ કે તેનામાં દયા ઉત્પન્ન થમ છે. આવી દયા શું પ્રભુમાં નથી? શું દયા એ પ્રથાનો સ્વભાવ નથી કે જેને માટે પ્રભુએ અર્જુનને કપકો આપેલો જોઇએ? અથવા તે વખતે શું માર પુદ્ગનો જ વિચાર કરવાનો છે? નીચલી કહે છે તેમ શું જાણ્યાના બે આગ તેજ ખરૂં છે? દેવીક અને રાજાનીક કહે છે કે દયા તે મનની નબળાઈ છે તે શું મત છે? મોંવેના એક કાલીએ કહ્યું હતું કે પ્રભુએ તેને કાણુ કાલ્ય આપ્યું હતું માટે ને તેનો ઉપાસ માને છે ને શું

છે કે જે આપણા મનવાણીથી અગોચર છે દારણ કે ગમે તેટલું મનુષ્યમાં જ્ઞાન વધ્યું છે, જ્ઞાની શુદ્ધિપાસેથી મળ્યું છે, તો પણ તે પરમ તત્ત્વ મનુષ્યના મનને આજી થતું નથી. તે જ જગતના અંતર્યામી છે જીવના પણ તે જ અંતર્યામી છે. બધું જીવન તેની હાથ છે. મનુષ્ય સરીરની જગતમાં ઉત્પત્તિ અને નાશ તે પ્રભુની લીલા છે. જ્યારે આપણે આત્મા—પર-માત્મા છે, પ્રભુ છે એમ જાણીએ છીએ ત્યારે આપણે મારનાર કે મરનાર છીએ એમ માનવું તે કેવળ મર્માર્થ છે. આપણે જે પરમાત્મા સ્વરૂપમાં રહીએ છીએ તે જ સત્ય છે. અને યુગો સુધી પ્રભુ પોતે જીવભાવ ધારણ કરી આનંદ કરે છે જીવના જન્મ મરણ તેના માર્ગસૂચક ખાંભા (Milestones) છે. બૂમડાઓ અને દેવશોડા તેના આરામની જગ્યાઓ છે. સુખ, દુઃખ, બુદ્ધ જીત તે તે આરામ સ્થળે જવાનાં સાધન છે અને અમર-બાવું—મોક્ષપ્રાપ્તિ નરક તેનું સાધન છે.

૧. પ્રભુ કહે છે—“હે ભારત! તેથી આ શોક છોડી દુઃખ કર.” આ નિઘ્રય શા માટે કરાવે છે? આર્યુ ઉત્તમ જ્ઞાન, વિશ્વયુદ્ધિ જગતના કડવા અનુભવથી છોડાવી આત્મ-સ્વરૂપે જતાવી શકે છે. શોક મોહથી છોડાવે છે મરણાના સંતાપથી બચાવે છે. જે મરણના છે એમ માનીએ તે મરતા નથી દારણ કે તે દુઃખ અદૃશ્ય થાય છે. જન્મ મરણની બીકથી છુટી પ્રભુ જ સર્વ કરે છે એમ સમજાવે છે અને એવા જ્ઞાનથી પ્રભુપદ મળી શકે છે છતાં આ કુરુક્ષેત્રની કલ્પ અર્થુને શા માટે કરી તે સમજાવવા પ્રભુ કહે છે તે તેના સ્વધર્મ છે. તેને સ્વધર્મમાં અધર્મયુદ્ધિ થઈ છે. તેના સ્વધર્મથી તે કર્મ આવી પડેલ છે પ્રભુનું આ જગત સ્વરૂપ માત્ર આંતરીક શાંતિ લેવા માટે નથી પણ બહારના મંત્રેગોત્રો અનુભવ લઈને વધવા માટે છે. જગતના મંપ કુમંપ થયા જ કરે છે કેવળ સુખમાં જ હંફી ગાળી ગદાય છે, તેની રચના છે તરી, પણ દેવ જાનની રાત્રિ બોલવાની યોગ્યતા ક્યેમ અને કંત્રસ જીતીને મેળવવાની છે જેઓ આવા કજીઆ તોફાનને ખુદીથી રીકારે છે તે ક્ષત્રીઓ છે. લડવું, વડવું, મોટા થવું, દિંમત, રિગેરે તેના જાતિસ્વભાવ છે. સત્યનું પાલન કરવું, બુદ્ધને સ્વધર્મ માની લડવું તે તેઓનો રજુ છે—તેની ફરજ છે. દારણ કે સત્ય અસત્ય વચ્ચે, ન્યાય અન્યાય વચ્ચે કજીઓ થયા જ કરે છે. જે સત્તા રક્ષણ આપે છે અને જે બક્ષણ કરે છે તે બંને વચ્ચે કુમંપ રહે છે અને જ્યારે તેનું જોર વધે છે ત્યારે લડાઈ શરૂ થાય છે તેથી સત્યના ઉપાસક ક્ષત્રીઓએ જોવા અન્યાય—અમન્ય સામે થવામાં ટરવાનું નથી. બીજા યોદ્ધાઓને જોર આપવું જોઈએ. બુદ્ધમાં તેઓને છોડવા ન જોઈએ. બુદ્ધથી ધણો સંહાર થાય છે માટે પોતાનું સત્ય છોડી જુદીઓ ગમે તેવા જુદામ કરે તે ખરાબ વૃત્તિ છે. પોતાના સત્યપરાયણ રાજ્યનો ઉપયોગ તેને કરવા દેવો ન જોઈએ. ક્ષત્રીઓના શુભ્યુ બુદ્ધમાં જણાય છે. બુદ્ધથી વિગમ થવામાં જણાતા નથી. ક્ષત્રીઓને બુદ્ધ કરવું તે પાપ નથી પણ તેથી કરવું તે પાપ છે.

જે સમાં વહાલાં અને મિત્રો તરફથી તે સુખની આશા રાખે છે. તેને મારવાથી શું લાભ તેનાં જવાબમાં પણ બગવાન કહે છે. ક્ષત્રીઓનું જીવન અને સુખ શોમાં છે? સ્વાર્થી

સંસારમુખ અને હામાં વહાલાં અને મિત્રોની વાતોમાં આરામ લઇ બેસી રહેવામાં નથી. પણ ધર્મયુદ્ધ કરવામાં છે. સત્યની ખાતર આત્મયશ કરી પોતાનું જીવન અર્પણ કરવામાં છે. યુદ્ધમાં જીતી ખ્યાતિ મેળવવી તે જ તેનું મુખ્ય છે. ભગવાન કહે છે—

ધર્મોદ્ધિ યુદ્ધાત્ શ્રેયોઽન્યત્ સત્ત્રિયસ્ય ન વિચિતે
યદ્દૃષ્ટ્યા ચોપપન્નત્ સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।
સુખિનઃ સત્રિયાઃ પર્થ લપન્તે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥
અથ ચેત્સમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।
તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥

ક્ષત્રીઓને ધર્મયુદ્ધ કરતા બીજું કંઈ સાડ નથી અને એવું સ્વર્ગના દારૂપ યુદ્ધ બ્યારે વગર પ્રયત્ને મળી આવે છે ત્યારે ક્ષત્રીઓને ભાગ્યશાળી જાણવા છતાં જો હું આ યુદ્ધ નહીં કરે તો તારા સ્વધર્મ અને તારી કીર્તિ યુગાવીએ અને હું પાપનો ભાગી. ધર્મશ. ક્ષત્રી તરીકેની અપકીર્તિ તે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષને મરણ કરતાં પણ વધારે ખરાબ. યુદ્ધ કરવું હિંમતથી લડવું રાજ્ય કરવું યશ્વીર થવું યુદ્ધમાં મરવું આ ક્ષત્રીઓના જાતિસ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ છોડી અપમાન સહન કરવું, બીજને એમ માનવું દારૂ આપવું કે અશ્વન લડાઈથી બીને નાશી ગયો એવા દાખલા બેસાડી ક્ષત્રીઓના વંશને હાનિ કરવી તે અત્યત અનિષ્ઠ છે તેથી.

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં નિત્વા વા મોદપસે મહીમ્ ।
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચય ॥

મરીશ તો સ્વર્ગ મધરા. જીતીશ તો રાજ્ય મળશે. તેથી ઉઃ અને હ્રદ કર. ક્ષત્રીને સ્વધર્મ સમજાવવા માટે ભગવાને કરેલ આ પ્રયત્ન આગળ અને પાછળ આપેલ જ્ઞાનથી ઉત્તરતા પ્રકારનો જણાઈ આવવા મગવ છે. કારણ કે તે પછીના ગીતા ખરા ઉપદેશ રૂપ સ્લોકમાં ભગવાન કહે છે.

સુહૃદુઃસ્વે સમે કૃત્વા લભાલાભૌ જયાનયૌ ।
તનો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નેવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥

આપણા દેશમાં નીતિ અને ધર્મ બરાબર સચવાય અને સંભળાય તેટલા માટે તેના કમ જોડવેલ છે. ક્ષત્રીઓનો ધર્મ વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રમાણે કેવો હોવો જોઈએ. તે ભગવાને આ જગ્યાએ જ બતાવેલ છે. પાછળના અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ બતાવેલ નથી. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે તને જે સુખ ડુંખતા વિચાર આવે છે કર્મના કળ તરફ જોઈ કર્મ કરવું કે નંદા તેનો

વિચાર થાય છે, તેનો મેં જવાબ આપ્યો જગતના ખરા જ્ઞાનથી દેવી દયા પ્રાપ્ત થાય છે તેનું જ્ઞાન આપ્યું, તે તારો સ્વધર્મ સમજાવ્યો, અને તે તરફ જો, પણ પરિણામ સ્વરૂપ છે. ક્ષત્રીઓનો ધર્મ પાળવાથી દુઃખ અને દાનિ લાગતો હોય તો મોટા ધર્મે તરફ વળ અને નાના ધર્મને મુક. અહંકાર મુકી શુભ દુઃખ મમાન મળે. લાભ ગેરલાભને જો નહિ. જે કર્તવ્ય છે તે જો. પ્રભુએ જે કરવા આપેલ છે તે જો. તે કરવાથી પાપ લાગશે નહીં આ પ્રભુએ જીવનના શોક મોહનો, મુદ્ધ નહીં કંઈ એવા સ્વભાવનો, પાપની બીકનો અનિષ્ટ પરિણામની બીકનો જવાબ ભગવાને ધણા ઉંડા તત્ત્વજ્ઞાનથી આપેલ છે. તે વળતના ક્ષત્રી-ઓનો સ્વભાવ તેને તરત સમજાય અને તે પાળી તે પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે એવો આત્મધર્મ સમજાય છે.

ક્ષત્રીઓનું કર્તવ્ય ભગવાન ટુંકમાં કહે છે “પ્રભુને ઝોળખ, તને ઝોળખ, મનુષ્યનું કલ્યાણ કર, અત્મની રક્ષા કર, બીક હોડ; મુદ્ધથી ડરમાં. તું નિત્ય અને અમર છો. તારો આત્મા મોક્ષ પ્રતિ જત્યા આંહી આવે છે. જન્મ મરણ કાંઈ દિસાખમા નથી. દુઃખ, શોક, કષ્ટને મળ્યું મા, તપ કરી તેને છૂટવાના છે. તારા શુભ તારા લાભ તમ્મ જો નહીં. પણ ઉપર અને આસપાસ જો. ઉપર પ્રભુતેજના મગવાનું છે એ જો. આસપાસ જગતના કુસંપ કષ્ટઆવાળા સ્વભાવ જો. માથુમ તને શુરવીર કહે છે તે જો. તારી મદદની આશા રાખે છે માટે તેનું કલ્યાણ કર, ઉદ્ધ, આ મુદ્ધથી જગતનું કલ્યાણ થવાનું છે. જેનો નાશ કરવાનો છે તેને ધિક્કાર નહીં તેમ જ જે મરવાના છે તેનો શોક કર મા, દરેક જગ્યાએ એક આત્મા છે એમ જાણ. બધાને આત્મરૂપે અમર જો, શરીરનું માટી જાણ, શાનથી દિમ્બતથી સમાહિત છુદ્ધિ રાખી તારું કામ કર, અને લડ, કાં તો માનથી મુદ્ધમાં શરીર પાડ અથવા છૂતીને મદ્ય મેળવ, દારણ કે આ કર્મ તને પ્રભુની આજ્ઞાથી અને તારા સ્વધર્મથી તારે પૂર્યું કરવાનું છે”

મોતીલાલ જેઠાલાલ મહેતા.

પ્રો. બર્વેનું ગાયનવાદન પાઠમાળા પુ. નં. ૧

ઉપર અભિપ્રાય.

મારા મિત્ર પ્રો. ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બર્વે (સંગીતશાસ્ત્રી)એ કૃપા કરીને પોતાનું બનાવેલું ઉપરોક્ત પુસ્તક મને મોકલ્યું, તેના નું સાબાર સ્વીકાર કરું છું. સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર આજપર્યંત અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથ રચાઈ ગયા છે, તેમજ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ યથ ગમે છે, અને હજી પણ થયા કરે છે. ઉપરોક્ત ગ્રંથમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોની મેઘ્યા બહુજ વધારે છે. સંગીતશાસ્ત્ર, ઉપરના ગ્રંથોમાં જે વિવેચન આ શાસ્ત્ર સંબંધમાં થયેલ છે, તે બહુવાંશે વાદ્યસ્ત જ છે એ કલા સિવાય અમે રહી શકતા નથી. શાસ્ત્ર અને, પ્રચાર એ બન્નેમાં બહુજ ભેદ પડવાથી આધુનિક સ્થિતિમાં જે સંગીત સ્વરૂપ છે તેની સાથે પ્રાચીન ગ્રંથોની મરામતી કરવાનો પ્રયત્ન જો કોઈ વેચક કરશે તો તે નિરાશજ થશે. કારણ જેમ જેમ કાળ વધતો જાય તેમ તેમ મનુષ્યોનો આચાર, વિચાર, તેઓની રહેણી કરણી, તેઓની રુચિ એમાં ભેદ પડેલો એ સ્પષ્ટ છે અને સંભવનીય છે; અને દેશકાલાનુ સાર એમજ આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. ઇખલા તરીકે - મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે વર્તવાની ઇચ્છા-વાળા મનુષ્યને પણ આ કાળ હરેક ઠેકાણે અંતઃગવરૂપ યથ પડવાનોજ અને આજ ન્યાયથી જો આધુનિક સંગીત સ્વરૂપને પ્રાચીન નિયમો લાગુ પાડીયું, અને તે સંગીત અમારું પ્રાચીન હતું, તે કાળમાં અમારા પૂર્વજો બહુજ વિદ્વાન હતા, પણ હાલમાં તેમના સરખા અમારી દૃષ્ટિમાં કોઈ આવતા નથી, છતાંદિ અમે ગાંધી મારીયું તો તે ખૂબીજ કહેવાશે. આ કરતા આધુનિક સંગીતની સ્થિતિનું સદમ દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરીને તેમાંના દોષોનું નિર્મૂલન તથા યોગ્ય સુધારણા હાલની દૃષ્ટિ પ્રમાણે જો કરવામાં આવે તો તે પ્રયત્ન ક્યારે પણ યશસ્વી નીવડવાનો એમા અંશજ નથી.

ઉપરનો વિચાર પ્રો. બર્વેનું પુસ્તક વાંચીને મને સૂચ્યો. પ્રો. બર્વેએ પોતાની ઇચ્છા મને જણાવેલ છે તેથી જ હું એ પુસ્તક, જોઈને એમાં હાલની દૃષ્ટિથી શું છે, શું, જોઈએ, અને, કયા કયા દોષો રહેલા છે તેનો વિચાર કરું છું.

પ્રો. બર્વેનો અભ્યાસ ગૂઢજ્ઞાનમાં થયેલો છે. એથી, એ ભાષા એમની માતૃભાષા જેવી જ યથ ગણેલી છે; એટલે આ પુસ્તક પણ ગૂઢજ્ઞાનમાં જ રચાયું છે, તે યોગ્ય જ છે. સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર પ્રો. બર્વેએ ગૂઢજ્ઞાનિ ભાષામાં સ્વતંત્ર, અંશ લખ્યો છે, એવો પ્રયાસ ખીજા કોઈના તરફથી થયેલો નથી. પુસ્તકની કાપા બહુજ સરળ છે. એના વિષયો પણ ખરાબર વ્યવસ્થિત ગ્રાહ્યતામાં આવેલ છે, તો પણ આ પુસ્તકના અંતઃકરણમાં કર્તાએ જે પ્રાણ મૂકેલો છે તેનું સ્વરૂપ આરા મત-પ્રમાણે હું નીચે સૂચના દર્શાવું છું.

ધનુ પ્રમાણે $\frac{૬}{૬} \times \frac{૬}{૬} = \frac{૬}{૬} \times \frac{૬}{૬} = \frac{૬}{૬}$ સથે, અને ૨૪ વડે ગુણવે એટલે $\frac{૬}{૬} \times \frac{૬}{૬} = \frac{૨૪}{૬} = ૪$ શેર વળત "૨" નું હોય. એજ પ્રમાણે.

$$\frac{૫}{૫} \times \frac{૫}{૫} \times \frac{૫}{૫} = \frac{૫}{૫} \times \frac{૫}{૫} = \frac{૫}{૫} \text{ શેર "૩"}$$

$$\frac{૪}{૪} \times \frac{૪}{૪} \times \frac{૪}{૪} = \frac{૪}{૪} \times \frac{૪}{૪} = \frac{૪}{૪} \text{ શેર "૪"}$$

$$\frac{૩}{૩} \times \frac{૩}{૩} \times \frac{૩}{૩} = \frac{૩}{૩} \times \frac{૩}{૩} = \frac{૩}{૩} \text{ શેર "૫"}$$

$$\frac{૨}{૨} \times \frac{૨}{૨} \times \frac{૨}{૨} = \frac{૨}{૨} \times \frac{૨}{૨} = \frac{૨}{૨} \text{ શેર "૬"}$$

$$\frac{૧}{૧} \times \frac{૧}{૧} \times \frac{૧}{૧} = \frac{૧}{૧} \times \frac{૧}{૧} = \frac{૧}{૧} \text{ શેર "૭"}$$

આ પ્રમાણે સમ સ્વરનું વજન આવે છે,

આ વજનો એટલે તારને કેટલું ખેંચાણ આપવું એનો એક પ્રકારનો પ્રુવાયો છે. આશા છે કે ઉપર પ્રમાણે માગ કહેવાનો પ્રો. બર્વે વિચાર કરશે. હારણ કે વજન અને આદોલનનું પ્રમાણ એ બન્ને એક માનવાં એ એક ગંભીર બૂબ છે.

આગળ ચાલતાં પ્રો. બર્વે પુ આદોલનનો ધૈર્ય સ્વર અત્યુત્ક્રાંતિ છે એમ માને છે, પણ આ વાદ્યસ્ત્રોત પ્રશ્ન છે. મારા મતે આ ધૈર્ય $\frac{૬}{૬}$ આદોલનનો છે કારણ કે એક પૂર્ણ મમ અત્યુત્ક્રમે દોઢી ઉચાઈમા રહે છે એવો નિયમ છે અને તે પડિત અહોભસતા પારિમલ કર્માં સા, રે, ગ, મ, આ ચાર સ્વર કરતાં આગળના ચાર રરેરે પ, ધ, ની સા, એ નામના અથર્માં આપેલા શ્રોત્રને આધારે મિદ્ધ ચાલે છે. એ શ્રોત્ર નીચે પ્રમાણે—

વદ્જ પંચમ માનન વદ્જે ક્રોચા સ્વરા સુરે ।

ગ નિ માવેત ગાંધારે મ-સ માવેત મધ્યમે ॥

પૂના પ્રત. પુ. ૩૬-૩૨૮.

સાધાર્ણ—વિદ્વાન લોક પૂજ્ય પંચમ ભાવથી પૂજ્ય આમમા સ્વર સ્થાપે છે. તથા ગંધાર મામમાં ગ, ની, ભાવથી અને મધ્યમ આમમાં મ-સ ભાવથી સ્થાપે છે

પડિત અહોભસ પણ પૂજ્ય-પંચમ ભાવથી એટલે દોઢગણના નિયમાધારે પોતાના સ્વર સ્થાપિત કરે છે. માટે પ્રો. બર્વે જો $\frac{૬}{૬}$ આદોલનનો અત્યુત્ક્રાંતિ ઋગમ માને તો એના પૂજ્ય-પંચમ ભાવથી આવનારો "ધ" $\frac{૬}{૬}$ આદોલનનો અત્યુત્ક્રાંતિ ધૈર્ય માનવો જ પડશે એ એમણે કહ્યું નથી એથી મને આશ્ચર્ય ઉપજે છે. પુ આદોલનનો "ધ" આ મુરોપિ-યત ટેમ્પરેડ સ્કેલના અને હારમોનયમ વાદ્ય સાથે ફેરફાર કરી મળે છે. પ્રો. બર્વેએ પાશ્ચાત્ય વાદ્ય ઉપર વિશામ રાખ્યાથી મુંચવણમાં પડ્યા છે.

હીંદમાં ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષનાં સાધનો.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૭૯ થી.)

૪.

મજુર વર્ગ.

નાણુ રોકી, કાચા પદાર્થો લાભ્યા, યંત્રો ખરીદ્યો, યંત્રો માટે શક્તિનું સાધન મેળવ્યું, એટલે કાંઈ માલ તૈયાર થઈ શકતો નથી. યંત્રો થાસે બરાબર કામ લેવા, યંત્રો ક્યારે ચલાવવા, ક્યારે બંધ કરવા, યંત્રો જગડ્યા હોય તેને સમારવા, માલ તૈયાર કરવો, એવી સર્વ ક્રિયાઓમાં મનુષ્યનો ખપ પડે છે. મનુષ્યના સહાય વિના યંત્રો પોતાનું કામ કરી શકે નહીં અને માલ તૈયાર થાય નહીં. માટે કોઈ પણ ઉદ્યોગ સ્થાપવો હોય તો આ બધાં સાધનો ઉપરાંત મજુર વર્ગની અત્યંત અગત્ય છે. મજુર વર્ગમાં જે મનુષ્યો કેવળ મહેનતનું કામ કરે છે. અને જેને અકલ્પનો કાંઈ પણ ઉપયોગ કરવો પડતો નથી તેઓનો જ સમાવેશ થાય છે એમ નથી; કુશળ કારીગરો, કારખાનાંઓના વ્યવસ્થાપકો, કારખાનાંના મેનેજરો વિગેરે સધળાનો મજુર વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.

મજુર વર્ગ હીંદના ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષમાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી શકે તે માટે જોઈએ તેટલો, જોઈએ તેવો અને જોઈએ તેટલો મૂલ્યો હોવો જોઈએ; એટલે હીંદમાં મજુરો પુષ્કળ હોય, સખ્તા હોય અને કુશળ હોય નો દુનર ઉદ્યોગ ધણા વેગથી જિતતા જાય. સામાન્ય રીતે જોતા હીંદમાં વસ્તી કચ્છા કરોડની છે; ગીચ વસ્તી અને ગરીબ દેશ એટલે મજુરોની મંખ્યા જોઈએ તેટલી ગણી શકતી હશે એમ લાગે. પરંતુ આપણા દેશમાં લગભગ વસ્તીનો પોણા ભાગ ખેતીવાડીના કામમાં રોકાયેલો છે અને માન આક્રમે ભાગ જ ઉદ્યોગમાં રોકાયેલો છે. ઇંગ્લેન્ડમાં લગભગ ૬૦ ટકા જેટલા મનુષ્યો દુનર ઉદ્યોગથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે અને ફ્રાન્સ ૮ ટકા જેટલા જ ખેતીવાડીમાં કામે લાગેલા છે. એટલે એકલું વસ્તીપત્ર જોઈ મજુર વર્ગ આપણી ઔદ્યોગિક જરૂરીયાતો માટે પુરતો છે કે કેમ તેનું અનુમાન બાંધી શકાતું નથી. ખેતીવાડી ઉપર આઠકતરી રીતે સંબંધ રાખનારા મનુષ્યોનો પણ ખેતીવાડીના ઉદ્યમમાં સમાવેશ કરીએ તો હીંદમાં લગભગ ૯૦ ટકા ખેતીવાડી ઉપર આધાર રાખે છે એમ જણાશે. વસ્તીનું આટલું મોટું પ્રમાણ ખેતીવાડીમાં રોકાયેલું હોય ત્યારે દુનર ઉદ્યોગ માટે મજુર વર્ગ પુરતો હોઈ શકે નહીં-એમ સદગ જણાશે. કારખાનાવાળાઓ મજુરોની તમી માટે ધણીવાર ફરીઆદ કરે છે; એઓ કહે છે કે મજુરો જોઈએ તેટલી મંખ્યામાં એકવાર કામે લાગ્યા હોય તો પણ યોગ્યતા આપવાની તૈયારી થાય છે ત્યારે ધણા મજુરો પોતાને દેમ ચાલ્યા જાય છે. ધણાખરા મજુરોને બાપ-માતાની જમીનનો કુકડો હોય છે; પરંતુ તેટલી જમીનમાંથી આખા કુટુંબને પેટ પુરતું

ખાવાનું ન મળી શકતું. હોય ત્યારે કુટુંબની આયત્ન વધારવાને અને નહાતા જમીનના ડુકડા પર આધાર રાખનારની સંખ્યા ઓછી કરવાને કુટુંબનો સુવાન વર્ગ મુશ્કેલી મુકે-રોમાં આવી કારખાનાઓના કામે વળગે છે; ખેતીની મોઝમ આવી લાગતા પોતાના સગા-બહાલાને જમીન ખેડવા વિગેરેમાં મદદની જરૂર પડતી હોવાથી, આ પ્રમાણે કામે લાગેલા સુવાન વર્ગ કામ છોડી પોતાને વતન આવ્યા જાય છે, અને મોઝમ પુરી થયા પછી પાછો આવે છે. માત્ર કારખાનાઓના મજૂરો જ આ પ્રમાણે નિયમિત રીતે અનિયમિત કામ કરે છે એમ નથી; મોટા શહેરોમાં ઘરનું કામકામ કરનારા ઘાટીઓ અને અન્ય તોકરો, રમેશ્યાઓ વિગેરે પણ આ પ્રમાણે યોગામાયો પોતાને વતન આવ્યા જાય છે. આમ હોવાથી કારખાનાવાળાઓને ઘણી જ આપણ પડે એમાં શક નથી, મજૂર વર્ગની સંખ્યા આપણા દેશમાં કમતી નથી, પરંતુ જ્યાં જોઈએ ત્યાં મજૂરો મળી શકતા નથી; જ્યાં ઘણા મજૂરો હોય ત્યાંથી બીજી જગ્યાએ મજૂરોની અછત હોય ત્યાં જતા નથી, કારણ કે મજૂર વર્ગે અમલુ હોવાથી કઈ જગ્યાએ જોઈએ કામ મળી શકશે તેની માહિતી હોતી નથી. હાલજનમાં લેખે એમ્પ્લોમેન્ટ (મજૂરોની આપ લે કરાવનારી સંસ્થા) છે તેવા હોદમાં નથી; જોરી ખરવાઓ હોય તો કંઈ જગ્યાએ મજૂરોની અછત છે, કંઈ જગ્યાએ છત છે તે મજૂરોને તેમ જ કારખાનાઓને પણ ખબર પડે, જેને કામ જોઈએ તેને કામ મળે એટલે ગરીબાણ પ્રમાણમાં ઓછી થતી જાય અને અનેક સંતે દેશને લાભ થાય. વળી મજૂરોને મોટા શહેરોમાં છંદગી ગાળી એ રચતું નથી, શહેરોમાં ખાસ આકર્ષણ જોઈએ મળતું નથી પુરતી કમાણી, રહેવાની સગવડ, આરોગ્યના સચવાય એવાં સાધનો મોટા શહેરોમાં જ્યાં સુધી મજૂરોને મળે નહીં ત્યાં સુધી મોટા શહેરોમાં કારખાના-વાળાઓની મજૂરોની મંખ્યા અને અનિયમિત હાલની વિશે દલીલાદ વ્યયમ રહેશે.

પ્રાથમે એમ શક્ય થશે કે દુબર ઉદ્યોગ જેમ રિકામ પામતા જાય તેમ મજૂરોની વધુ મંખ્યા કારખાનાઓમાં કામે લાગે અને ખેતીમાં રોકાવતા મજૂરોની મંખ્યા ઓછી થાય અને તેથી દેશમાં અનાજ, કપાસ, ચિ. કાચા પદાર્થોને પાક કમતી થઈ જાય આ પ્રમાણે કાંકા લેવાનું ખાસ કારણ જણાતું નથી; કેમકે ઘણે માને કાચા પદાર્થો આપણે પુરતા થાય તે ઉપરાંત પરદેશને પણ કામ લાગે એટલા પ્રમાણમાં થાય છે, તેથી કાંકા મજૂરો ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં જોડાય આટલે તેથી પાક જોડે ચાપ તો પરદેશ કાચા પદાર્થો ન જતાં ઉલટા તૈયાર માલ જઈ શકશે તેથી દેશને લાભ જ છે, વળી વધારે માણસ કામ કરેતા હોય તો વધારે પાક અને ઓછા માણસ કાંમે લગાડવા હોય તો ઓછું પાક એમ કાંઈ દરેક હોતું નથી, મજૂરો ભયાનકતાય જેનો વાપરવાથી, ખાતર વધારે પ્રમાણમાં વાપરવાથી, સારી જાતનાં ખી વાવવાથી અને ટુંકામાં ખેતીની રહિત સુધારવાથી ઓછે અણસે વધારે પાક મળી શકે છે. માટે મજૂરો શહેરોમાં કારખાનાઓમાં આકર્ષણ તેથી ખેતોગારોને અકલ્પ્ય પડી જાય એવું કાંઈ નથી. ખેતીવાડીમાં રોકાવતા મજૂરો કપરાત ખીલ પલ્લુ કેટલીક જાનના મનુષ્યો છે તેને ઔષ્ધોગિક, કામકામના આકર્ષણ રોકાય તો મજૂર વર્ગ મોટો થતો નથી. નીચું વર્ણની વચલી લગભગ ૬ કરોડની છે, તેઓને આપણે પ્રયત્ન

રીવાજ મુજબ ખાસ કામે લગાડી રાકાતા નથી; હોદ્દામાં રહેવાને એ લોકોને આ પ્રમાણે કોઈ સ્વાર્થ ન હોવાથી, દર વર્ષે એઓની મોટી મંજૂરા મિલેન, બરમા, મધ્યાહ્ન દીપ-કંડમાં ચાલી જાય છે. એઓને વધુ પ્રમાણમાં કામે લગાડવામાં આવે તો હોદ્દાની ઔદોગિક મેનતાને ધણી પુષ્ટી મળી શકે એમાં મંદેદ નથી. ન્યાય સરદેશભિમાન, મનુષ્ય માત્ર માટે દીક્ષિતોગ્રી અને આર્થિક લાભ—સર્વ રીતે એમાં નીચ વર્ણના ઉદ્ધારમાં આપણો લાભ પણ ધણો સમાવયો છે. આપણી આજીવન રીતે એ સોટો આપણા ઉપયોગમાં નથી આવતા એટલું જ નહીં પણ ખીલત દેશો, આપણા બલિષ્ઠતા હરીફાને ઉપયોગમાં આવે છે. આ ઉપરાંત હોદ્દા ભિખારી વર્ગ અને જુદા સાધુ સંન્યાસીઓની મંજૂરા પણ ધણી મોટી છે. હોદ્દાએ અસવચી કામગીરી લઈને અને દવાથી કમરમાં જતા સ્વમાનની છે એટલે કોઈ પણ મનુષ્ય અવશ્યક હોવા છતાં કોઈ પણ ઉદ્યમ ન કરતાં હોવા સંગ્રામ કે આંધળા હોવાનો દાગ કરી બેસે તો જતાં આતાં હોદ્દાએ પાઈ પેસે આપે છે. હોદ્દાની ધાર્મિક રીતિઓ પણ દેશમાં કોઈ કોઈ ઉચ્ચ પાત્ર ધર્મી ગઈ તે છતાં મતેજ છે તેથી કોઈ પણ મનુષ્ય બગવા વચ્ચે પડેલા રાખ યોગાને બિજા માંગવા નિહાળે તેને જોઈએ તે કરતાં વધુ અમ વચ્ચે કે પૈસા મવા જાય છે. બધા જ દેખીતા માધુ મન્યાગી દાંગી છે એમ કોઈ મહાત્મ્ય કહેતું નથી, કોઈ કોઈ ખરેખર મહાત્માઓ હોય છે; હનીઆની જાળમાંથી મુક્ત થઈ દરિદ્રજનમાં અને ખીજને ધાર્મિક બોધ આપવામાં હૃદય ગાળનારા હોય છે તેમ બધા ભિખારી હોય પાત્ર છે એમ પણ નથી, દેવાકને ખરેખરી સદા-પની જરૂર હોય છે. પરંતુ આપણી આ પદ્ધતિથી ભિખારી અને બાવા દુષ્ટિઓનો વર્ગ ઉત્તો થાય છે; આજનું મનુષ્યો આવે ઉદ્યમ લઈ બેસે છે, અને તેથી તેમને પોતાને તેમ જ દેશને ધણું નુકસાન થાય છે ઇંગ્લેન્ડમાં ગરીબો માટે, અનાયો માટે, કામ રહિત મજૂરો માટે, ધરડા, અચક્ત મનુષ્યો માટે, મજૂર વર્ગની ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ માટે સરકાર તરફથી જેવો બંદોબસ્ત થયો છે તેવો આપણા દેશમાં નથી. નેશનલ કનસ્યુઅન્સ એક્ટ કે કોન્સ્યુએ (૧૮૫૭) પેનશન જેવું આપણા દેશમાં કશું નથી. ખાનગી અનાયાયો, કે અસક્તા થયેથી કોઈ આખા દેશના ગરીબોનું રક્ષણ થઈ શકે નહીં અને ગરીબોના વિમાન—અગત્ય અને વૃદ્ધ, તંદુરસ્ત, કમનસૌગ—આપણા દેશમાં પડી શકતા નથી. આવી અવ્યસ્થાને લીધે આવેલો વર્ગ વૃદ્ધ પામતો જાય એમાં નવાઈ શી ? સરકાર તરફથી યોગ્ય બંદોબસ્ત થાય તો આ વર્ગમાંના ધણા મજૂરોને વળગે અને મજૂર વર્ગની સંખ્યામાં કમિટી વધારો કરી શકે. વળી દર વર્ષે હોદ્દામાંથી કેટલાક મજૂરો આદીશ મસ્થાનેમાં અધિક વર્ષના પડાથી જતા રહેતા હતા. હોદ્દા એ લોકોને કામ મળતું નહતું એમ આથી સમજવાનું દારણ નથી, એ લોકોને કેવી રીતે સગળાવી પડાવીને લઈ જેવામાં આવતા તે વાતો હવે પહાર આવી છે; પરંતુ એ પદ્ધતિ હવે બંધ કરવામાં આવી છે; એટલે હોદ્દામાં મજૂર વર્ગની મંજૂરામાં યોગ્ય ધણો વધારો થશે.

કેટલાક કારખાનાવાળાઓ એમ દલીલ કરતા જણાય છે કે પહેલા કરતાં પણ હાલ મજૂરોની મંજૂરામાં ઘટાડો થયો છે કારણ કે પ્રજાને જેવા કામો પામી રાખે છે

રોજ વધારે માંગવાનું કારણ માત્ર મજુરોની સંખ્યામાં ઘટાડો નથી એ રહેજી વિચાર કરતા જણાશે. સંખ્યામાં ઘટાડો નથી જ થયો એમ કહી શકાય તેમ નથી, ઇંગ્લેન્ડમાં જેમ જોદામાં સેકામાં બ્લેક ડેથ (કળી મરફી) વમરી રહો હતો અને વરતીના લગભગ અડધા ભાગનો ખાસ થયો હતો તેમ આપણા દેશમાં આ વીસ પચીસ વર્ષ થયાં અસુખોનીક રોગે (ગાંધીએ લાવે) ધણો ભોગ લીધો છે તેમ જ હાલ ચાલતા ઇન્ફલ્યુએન્ઝાના ઉપદ્રવમાં પણ મરણ પ્રમાણ ઘણું વધ્યું છે. આ મથકર રોગોથી મરોન મજુર વર્ગનો ઘણું નિષ્કળી નાખે છે એટલે પહેલા કરતાં હાલ મજુરોની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો હશે એમ માનવાને કારણ છે. ખર્ચ, ખર્ચુ ઝાઝી મેળવાને લીધે જ મજુરો વધારે રોજ મગના નથી; રોજ વધવાના પીના ધણાં કારણો છે. મોઢારી કટવી વધી ગયું છે તે વિચાર કરતાં જણાય છે કે ત્યારે મધ્યમ સ્થિતિના મનુષ્યોને પણ સજ્જ હાડમારી જોવાની પડે છે અને તેઓ જેમ તેમ કરીને પેરાનું સુખદાન મચાવી શકે છે, ત્યારે અંગેજ મજુર વર્ગની તો સ્થિતિનો ખ્યાલ કરતા જ તાસ દુર છે. થીમનોને કમચ મોટર લાવ લેલી કે કેમ તેનો મવાય થાય, મધ્યમ સ્થિતિનાને કમચ વ્યુતર કોટ ગમારોને પડેવાનો વખત આવે, પણ મહીમ મજુરોને તો રીલ ઉપર કપડું કપાથી લાવવું અને પેરમા આનાજ કહી રીતે નાખવું એ જ સલાહ થઈ પડે છે. અસખત આ મદાન વિચરને લીધે આ ગિથિત થઈ છે એ ખર્ક; પરંતુ તે પહેલાં ખર્ચુ જોઈશું તો માનમ પડશે કે કુશળ હોય કે સુકાય હોય તેણે મેંધિવારી વધતી જ જતી હતી. કીમન એવાર વસી તે પાછી અમમ જેટલી તો હતી જ નથી આવી સ્થિતિમાં મજુરો વધારે રોજ માને એમા જાણ્ય પામતા જેવું કે ફરીયાદ કરતા જેવું કશું નથી. કારખાનામાં કામ કરતા મજુરોની ઇંદમી આપર, સુખમય જગારો અને પડી જુગો કે મજુરોની સંખ્યા ઝાઝી છે કે કેમ? જાંથી રીતે જોતા હોદ્દામાં ઔષોગિક કાર્યના જોઈએ તેટલી મજુરોની સંખ્યા છે એમા કમ નથી.

મજુર વર્ગ જોઈએ તેટલો છે ત્યારે હવે ના અને જોઈએ તેટલો મજુરો છે કે કેમ તે તપાસીશું અન્ય દેશો સાથે સંખ્યાવત્તા હોદ્દામાં મજુર વર્ગના રોજો ઝાઝા છે. આપણા દેશમાં મજુર વર્ગ સરસો હોય તેમા મવાઈ નથી, વોડેલી મતોપ માનવો, રોડવો ને ફુંગળી અને અન્ય જેમ જેમ ઠાંકવા માટે એકાદ પરમ જગ્યા તો જાસ, આલણ આવે છે તેમ આલવા દેવું; મજુરો વર્ગમા નહીં હોમ કે બચુન; આવી સ્થિતિ હોવાથી દિંદી મજુરો ઝાઝા રોજ માગે છે, ન છુટકા વધારેનો માગણી કરે છે. મજુર વર્ગનું, રૂપતાં, પાણું જ દિંદી મરીલાઈવું કારણ તેમજ પરિણામ છે.

મજુર વર્ગ જોઈએ તેટલો છે, સરસો છે, ત્યારે એ કુશળ છે કે કેમ? આપણામાં કહેવત છે કે મજુરો તે મોંધું અને મોંધું તે સારું. આ કહેવત પછે માગે દિંદીનો મજુર વર્ગને લોગુ પડે છે. આપણા દેશમા મજુરોના રોજો ઝાઝા અને કાર્યકલ્પતા પણ ઝાઝી. એમ કહેવાય છે કે એક ઈંગ્રેજ મજુર જ દિંદી મજુર જેટલું કામ કરી શકે છે ઈંગ્રેજ મજુરમાં જ ગણું કારીવિક બાળ છે એમ જાનો અર્થ થતો નથી. ઈંગ્રેજ મજુરની રહેણી કરંણી, ન્હાતપણામાં વિલાખવાસ અને તેને ગ્રીષ્મ વિકસતા માનસિક શુણ, ઔષો-

ખિલવવા માટે ભેદનાં સાધનો યુગ પાડવા માટે સ્થાગેલી મંસ્થાઓની આપી છે. બેંગ-
લોરથી કુશળ કારીગરો, સાકચીથી યરો, લોનાવલા પામે ખગોલીથી શક્તિ, મુળધની ઘંડ-
સરીઅલ બેન્કમાંથી નાણું મળી શકે. વળી આ માધ્યમેના ઉપયોગ કરી બતાવવા માટે
ટાટા કમ્પનીએ કાપડની મીસો, ઝોર્જિન મીસો સ્થાપી છે. આ પ્રમાણે દોઝમાં ઉઘાળી
સ્થાપવા કરતાં, ઉદ્યોગો માટે પામો નાંખવો, ઉદ્યોગો માટે માધ્યમો મેળવી આપવાનું વંધારે
અગત્યનું કામ હાથમાં લેવામાં આવશે તો જલ્દીથી સારૂ પરીણામ આવશે. ટાટાનું બેંગ-
લોર ઇનસ્ટીટ્યુટ હજી જન્મ્યું જણાતું નથી વર્ગાનિક શોધયોગની વૃત્તિ વૃદ્ધિ વધવા પામે,
વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ ઉદ્યોગમાં થાય તે માટે આ મંથા સારા પાયા ઉપર ગાયે અને મારું
કામ કરી શકે તે ધાતું જરૂરનું છે. ખેતીચારીઓ માટે પુસ્તકો ખાતે ઇનસ્ટીટ્યુટ છે અને
જંગલખાતા માટે દેહરાદુન ખાતે ઇનસ્ટીટ્યુટ છે. આ ઉપરાંત ઇન્ટેરી મેટ્રીએ આરેક્ટરો
બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાન્તોમાં છે, અને ન્હાની મેટ્રી મળી એકમે ટેક્નીકલ અને હાઇમીડીઅલ
શાળાઓ છે. આવી શાળાઓ ધણે ભાગે ન્હાની ન્હાની છે કોઈમાં સુનારી કામ, કોઈમાં
વજુકરનું કામ, કોઈમાં ચિત્રકળા શિખવવામાં આવે છે. મેટ્રીમાં કારખાનાંઓમાં કામ લાગે
એવી જાતનું વ્યવહાર શક્તિ ધણે યોરે સ્થળે અપાય છે. ટેક્નોલોજીકલ ઇનસ્ટીટ્યુટો
ધણા ધોડા છે અને તે ખાસ ઉચ્ચ પ્રકારનું કામ કરવા જમાના નથી. કુનાકો સંકલ્પથી
કે આવી ઔદ્યોગિક શાળાઓની સખ્યા વધારીએ ઉચી જાતનું નિકાસ આપીએ તો કુશળ
કારીગરોની સખ્યા વધશે ખરી, પણ એ વધેલી મંથવા માટે તોડીને કપાવા લાયકી ?
મ્હોટા ઉદ્યોગો રાંઠ કરો અને ત્યાર પછી કારીગરો કેળવો, નહીતર જોઈએ તે કરતાં
કુશળ કારીગરોની સખ્યા વધી જશે, તેઓ પચતર વડું ગામશે અને તે મજી સારી તરી
એટલે ઉચ્ચ અર્થનોય દેલાશે અને ઔદ્યોગિક તત્ત્વમાં આડચણે આવશે અન્ય દેશમાં પણ
પડેલા ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને પછી ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પ્રચાર થયે હશે બીજા કેટ-
લાક એમ કહેશે કે આવા ટેક્નીકલ ઇનસ્ટીટ્યુટોમાં કેળવણી કરીગરો કારખાનામાં કામ
સારૂ કરી શકતા નથી. પગાર વધુ મળે છે અને હાથથી કામ કરતાં સરખ લાગે છે;
એટલે આવા કેળવણીવાળા મજુરો ઉત્તર નફામાં યત્ર પડે છે ઉચ્ચ કામ માટે લાયક નહી
અને હલકા કામ કરવા ખુની નહીં એવા આ કેળવણીવાળા કારીગરોની ખીલકુલ જરૂર નથી.
પરંતુ વિચાર કરતા જણાશે કે આવો ગત ધણો જીવનરસો છે. કારખાનાવાળાઓની
દાનત વધારે પગાર આપવાની છે નહીં, ઝોણ પગારમાં સારૂ કામ લેતું છે એટલે આવી
ફરીવારો કરે એમાં આશ્ચર્ય જતું નથી. રેલ્વે અને સ્ટીમર કંપનીઓમાં અનેક જાતના
કામ માટે આવા કેળવણીવાળા કારીગરો લાયક નીકળશે મીસો, બેન્કો, ઇન્જનેરી પેટ્રોલો વિ.
અરથાઓ આવા કારીગરોને કામે લગાડી શકશે, જરૂર કરતા વધારે મંથવાની ખીલ જાન-
પાયાદાર છે એમ કહેજ જણાશે. આ પ્રમાણે કેળવણી પ્રાથમિક તેમજ ઔદ્યોગિકનો
દેલાવો કરવો અને તેથી મજુર વર્ગ સુધારવો એ વર્ણ અગત્યનું પગલું છે.

પરંતુ એકલી કેળવણીથી મજુર વર્ગ સુધરી શકશે નહીં. મજુર વર્ગ નાથે એવી

રીતનુ વર્તન હોવું જોઈએ કે તેઓ પોતાની ફરજે બખ્તવામાં પોતાની સ્વર્ગી શક્તિનો ઉપયોગ કરે અને કામનો દેખાવ નહીં પણ ખરું કામ કરે. જીવ ધાણીને મન પરાયીને કામ કરાવતું હોય તો મજુરોને જોઈએ અને તેટલો જોઈએ રોજ આપવો એમાં સાચુપણ નથી. જોઈએ રોજથી મજુરો કામ કરે તો ખરા, પરંતુ દીલથી કામ ન જ કરે; તેઓની આકાંક્ષાઓ તુટી જાય; અમતોષ ફેલાય, પોતાની જવાબદારીઓ સમજે નહીં; અને કેમ-રેખ પુરતી રાખવામાં ન આવે તો કામને બદલે આગ્રસમાં વખત ગાળવાનું મન કરે. જોઈએ પગારથી આવું પરીણામ એકલા મજુર વર્ગમાં જ જોવામાં આવતું નથી; ફરેક ખાતામાં નોકરોને તેમના કામને યોગ્ય પગાર ન મળે તો એપરવાઈ, અસંતોષ વિ. સારા કામનાં ખલસ કરનારા શુભો ચિત્તે છે. કેળવણી ખાતામાં શિક્ષકોનો પગાર તેમની લાયકાત કરતાં જોઈએ હોવાથી સારું શિક્ષણ આપતું નથી, સામાન્ય પોતાની ફરજે જેમ તેમ બળવી, આવક વધારવાના અન્ય સાધનો તરફ ટુલિ થાય છે. વધારે પગાર આપવાથી ધણું સાફ કામ થઈ શકે છે એ સિદ્ધાંતની સત્યતા અનુભવથી જ જણાયેલી. કદાચ થોડો વખત વધારે રોજની સામે અસર જણાય નહીં, પરંતુ થોડી મુદત પછી તેના લાભ જણાયા વિના રહેશે નહીં. મજુરો ઉપર કેમરેખ જોઈએ રાખતી પડશે; વધારે પગારથી મજુરોની રહેણી સુધરશે, પરનાં તેઓને વિશેષ સગવડ મળી શકશે, તેથી સંતોષ અને સુખપતે હોયે મજુરોના મન પ્રકુષિત રહેશે અને કામ સાફ થશે, આગળ વધવાની, વધારે માત્ર કામ કરી વજારે પગાર મેળવવાની ટુલિ સતેજ થશે, એમાં સંદેહ છે જ નહીં. કેટલાક કારખાનાં વાળાઓ એમ ફરીઆદ કરતા જણાય છે કે થોડા વર્ષો પયા મજુરોના રોજ વધ્યા છે છતાં કામ કાર્ક સાફ થતું જણાયુ નથી, માટે વિના ફળે વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર ખીલકુલ નથી. પરંતુ આવી ફરીઆદ કરનારા જરા વિચાર કરશે તો જણાયે કે રોજ વધ્યા છે એ વાત ખરી, પણ તેથી મજુરો વધુ સગવડો અને સુખમેળવી શક્યા નથી મેળવવાની અનકદ થઈ છે. જેટલા સુખમાં મામિક રૂ. ૨૦ નો પગારદાર રહેતો તેટલાજ સુખમાં રહેવા માટે હાલ રૂ. ૩૦-૩૫ જોઈએ છે, આમ હોવાથી રૂ. ૨૦ ના પગારદારને રૂ. ૩૦ નો પગાર આપવામાં આવે તો તેનો રોજ વધ્યો છે એમ કહેવું કેવળ બુલ્લભણુ છે. વધારે ઝીંઝે ખરીદી મગાય, વધારે સગવડો મેળવી શકાય તો જ રોજમાં ખરો વધારો સમજવો જોઈએ. રોજ ખરેખરા વધારો અને પછી જુઓ કે તેની અમર યું થાય છે. કદાચ અસર થવાને થોડી વાર લાગે પરંતુ અસર થવા વિના રહેશે નહીં.

વધારે રોજની સામે મજુરો પાસે કામ કરાવવાના કલાકોમાં પણ ધટોડો થવાની અમલ ધણી છે. મનુષ્ય કાંઈ દોર નથી કે તેને કામ કરાવ્યાજ કરવું. દોરને પણ આરામ, આસાપસની જરૂર પડે છે, દોર પાસે કામ કરાવ્યા જ ફરીએ અને તેની આવજત પરખર કરવામાં ન આવે તો ધીમે ધીમે તે પણ નિર્જળ થતાં જાય છે અને અતે નકામો થઈ પડે છે. મનુષ્યને તેજ પ્રમાણે તેથી વધતા પ્રમાણમાં આરામની જરૂર પડે છે; એક સામું કામ કરાવ્યા જ કરવાથી કામની ઝડપ જોઈએ થવા વિના રહેજ નહીં અને કામની જલ પાસુ બગડવા વિના રહે જ નહીં. કેટલાક મેડો એમ માનતા જણાય છે કે જ્યાં

સુધી મજુર યાંત્રીને થોથ થોથ થઈ જાય, વધારે કામ કરવાની શક્તિ રહે નહીં ત્યાં સુધી તેની પાસે કામ લેવું. દિવસના ૨૪ કલાકમાંથી ત્રણ પંદર કલાક કામ લેવામાં કરો વાધો નથી. સાધારણ રીતે વિચારતાં એમ લાગે છે કે દિવસના ૨૪ કલાકમાંથી ત્રીજો ભાગ જોઈએ આઠ કલાક મજુરો નિદ્રામાં ગાળવો જરૂરનો છે કેમકે તે ઠગિઆન દિવસમાં નોકરો ઘસારો સમેત થઈ જાય છે; ત્રીજો ભાગ જોઈએ આઠ કલાક ખાવા પિવામાં, નંદવા પીવામાં, નિત્ય કર્મમાં, પ્રભુ મનુષ્યમાં તથા આરોગ્ય રક્ષણમાં અને આનંદિત રહેવા માટે કરના હરનામ ગાળવાની જરૂર છે; અને બાકીના આઠ કલાક હરનિર્વાહ માટે કામ કરવામાં ગાળવાના છે. પરંતુ હાલની સ્થિતિ જોતા આઠ કલાકને પાંદરે વૈધ ૫૬૨ કલાક મજુરો પાસે કામ કરવામાં આવે છે. આવી રીતથી શેડીઆઓ એમ સમજતા હશે કે તેમને લાભ છે, કામ વધારે જરૂરમાં અને છે અને તેથી નફો વધારે થાય છે. પણ દીર્ઘ-દષ્ટીથી જોઈશું તો આ રીતિ તદ્દન બુદ્ધ બરેલી જણાશે શારીરિક થાક અને ઔદ્યોગિક થાક એ બેમાં બેદ ન સમજવો એ આગળ જતાં ધણું હાનિકારક છે. અમુક કલાક કામ કર્યા પછી, શરીરની શક્તિ હજી હોય પણ મન ઉપર દંટણો, થાક લાગવાથી કામનો વેગ ધીમે ધીમે જાય છે અને કામમાં બુદ્ધિમય વધના પ્રમાણમાં થાય છે. વધારે કલાક કામ કરાવવાની તરફેણ કરનારાઓ એમ પણ કહે છે કે મજુરોને ખામ મજૂર મારીતુ કામ કરવાનું હોતું નથી જોઈએ તેમને ઔદ્યોગિક થાક અને શારીરિક થાક એક જ વખતે લાગવો જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડમાં ગયા મેદામાં કારખાનાવાળાઓ આવી જ કમીએ કરતા હતા અને યંત્રોને થાક લાગે નહીં તેથી મજુરોને પણ થાક ન જ લાગે એમ માની મજુર વર્ગના વગાફો ઘણા વધારી દેતા હતા ધીમે ધીમે આની શક્તિઓ બદલાતી ગઈ અને ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, ચિ. ગદાન દેશોમાં મજુર વર્ગને જોણ કલાક કામ કરાવવાના અનેક લાભો સ્વીકારાયા છે. લાભો વખત કારખાનાઓમાં જોડને એક સ્થિતિમાં હોવા ગેરવાધી શરીરના અવયવો વાકા ચુકા જનવાનો સખર રહે છે. સગર કટુપાં અને બળદીન થવાનો સમય ગઈ છે અને તેથી બરિષ્ઠનો મજુર વર્ગ દિનપ્રતિદિન ઉતરતા પ્રકારનો બનતો જાય છે. મજુરો પાસે વધારે કલાક કામ કરાવવાની પદ્ધતિ હોદમાં પ્રસરતી ગઈ તેથી ઇંગ્લેન્ડનો અનુભવ ધ્યાનમાં લઈ સરકાર તરફથી ૧૯૧૧ માં ફેક્ટરીઝ એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદા પ્રમાણે ૧૪ અને ૧૭ વર્ષની વચ્ચેના છોકરાઓ અને બેરોઓને બાર કલાકથી વધારે કામ કરાવી શકાય નહીં; તેથી મોટી વયના મજુરોને પણ બાર કલાકથી વધુ કામ કરાવી શકાતું નથી. દુર્ભાગ્યની વાત છે જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ જેવા દેશોમાં આઠ કલાકની વાત ચાલી રહી છે ત્યારે હોદમાં હજી બાર કલાક મજુરો પાસે કામ લેવામાં આવે છે. હોદમાં કારખાનાવાળાઓ હજી સમજતા નથી કે જોણ કલાકમાં વધારે કામ અને ઘણા કલાકમાં જોણ કામ થઈ શકે છે, તેઓ એમ ફગીઆદ કરે છે કે બાર કલાકમાં હોદ મજુરો આઠ કલાક જેટલો વખત જગાડે છે અને જો તેઓને જોણ કલાક કારખાનામાં રાખીએ તો બાકીનો વખત તેઓ હાડનાં પીડામાં ગાળશે અને તેથી પોતાને તથા પોતાના હક્કોને નસરે હસાવ કરશે. આવી જગ્યાએ વ્યવસ્થા નથી, એમ

રહેજ નજીરો. પીંડાઓ કારખાનાંઓની પાસે રહેજ દેવામાં ન આવે અને બીજી રીતે મજુરોને કેળવે તેઓનું જીવન સુધારવામાં આવે તો ઝોજા કલાકમાં ઘણું વધારે અને સારું કામ કરી ખતાવશે એમાં મદદને તો કાંઈ શક નજીરો નથી. બાર કલાકના આઠ ટકાકે આવે કરીએ, તેનું ફળ આવતી કરશે જોવાની ઈચ્છા મળીએ અને તેમાં નિષ્ફળતા પામીએ તો દોષ કોનો? સરખાતમાં ઝોજા કલાકમાં ઝોજું જ કામ થશે; પરંતુ થોડા સમય પછી તેની શુભ આસરો નજરે પડશે. અન્ય દેશોને જે વર્ષો પછી જ્ઞાન થયું છે તે જ્ઞાન મેળવવામાં આપણે ઝોજા જ વર્ષ ગુમાવતાં એ મુર્ખાઈ છે. તેઓને મજુર વર્ગને સુધારવા શ્રેષ્ઠ થયો માટે આપણે પણ સૈકા જમાડવો એ શું ટહાપણ છે? આપણે મજુર વર્ગ ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની વી. દેશોના મજુર વર્ગ કરતાં કાંઈ વિચિત્ર પ્રકારનો નથી જે ઉપાયોથી ત્યાંના મજુર વર્ગ સુધરી શક્યો તેવાજ ઉપાયોથી આપણે મજુર વર્ગ સુધરી શકે માટે, ન શકે? હજારું. આપણે દેશ ગરમ હોવાથી મજુર વર્ગને વધારે આરામની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત મજુર વર્ગના બાળકોની ખાસ સજાજ સેવાની આવશ્યકતા છે તેઓને બહેલા કામે લગાડી દેવામાં આવે છે તેથી તેઓને કેળવણીનો સામ મળી શકતો નથી, શારીરિક બંધારણ બરાબર થતું નથી. બાળકોના રોજ ઝોજા એટલે ગ્રીકીયાઓને બાળકો કામે લગાડવાની વૃત્તિ હોય પણ નરકર તરફથી અકુસ સુકાનો નોંધ્યો. ઇંગ્લેન્ડમાં કારખાનાવાળાઓ આવે અંકુશ મુકવા દેવા વિરુદ્ધ પડ્યા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે માબાપ કારખાનામાં કામ કરતા હોય ત્યારે બાળકોની દેખરેખ રાખતાં પેર કાંઈ ન હોવાથી, બાળકો વધી જાય આ વાતમાં સત્યની છે, પરંતુ તેનો ખરો ઉપાય બાળકોને બહેલા કામે લગાડી દેવાનો નથી પણ માબાપને કામના કલાક ઝોજા કરવાનો અને ફરજિયાત મરત પ્રાર્થનિક કેળવણી છે.

મજુરોને ધરમંસાર સતોવધારક રીતે યાત્રો નથી. મજુરો કામે જાય ત્યારે ધરમાં બેઠું હોય તો ધર સાફસર ગ્રેડે અને કામથી ધ્રમિત થયલા મજુરો ઘેર શાંતિમય સુખ મેળવે શકે. ઘેર પછી પુરોની આદર કામે લાગે ત્યારે બાળકોની મનાજ ન સેવાય એટલું જ નહીં પણ ધરમાં કાંઈ પણ જાતની સુવ્યવસ્થા રહી શકે નહીં અને સાંજે કંટાળેલાં સ્ત્રી પુરુષને ધર આનંદમય લાગતું નથી; અને આ પ્રમાણે જોને શુદ્ધસુખ મળતું નથી તેને સંસારમાં જીવન બોભરપ બાસે એમાં નવાઈ શી? નિત્યના કામ પર મન સ્થિરપણે એટલે નહીં; ન છુટકે કામ કર્યા કરે પણ કામ-આનંદ કે હોંસથી થઈ શકે જ નહીં. મજુરોને સુશિક્ષિત નહીં, તેમની આવક વધારી, કલાક ઝોજા કરી આવકોશ વધારે આપે તેમાંથી જ તેઓમાં સુધારો સંભવતો નથી; સુવ્યવસ્થિત આનંદ આપતાં ધર પણ આવશ્યક છે. કારખાનાઓ મોટા સહેરોમાં ધણે બાગે આવી રહ્યા છે; ત્યાં બાકુ વધારે અને ગરમી ઝોજી મળે છે. એટલે ધણે બાગે એક જ નહીં બોલીને ધર ગણી લેવું પડે છે. જેવાં કેટલાં રહેવાની કોટડી કરનાં પણ નહીં કોટડી અને બાગે વણે બારે હોવાથી,

એવી ઓરડી પણ બેઝેક જણના બામમાં હોય એટલે એવાં ઘર મજુરોને આકર્ષક ન લાગે એ રાજાસાધિક છે. નીનિર્ભરતાથી રહેવ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, તંદુરસ્તી બગડવાનો મંભવ વિશેષ રહે છે, તેથી મજુરો કારખાનામાંથી છુટવા પછી ખ્હાર રખડવા લાગ્યા છે ખીન્ન મુખના અક્ષાને, ક્ષણિક કલ્પિત મુખ અને કુખના બુખાવા અર્થે. પીડામાં કાર પીવા તરફ વૃત્તિ દોરાય છે. આવી સ્થિતિ સુધારવા મજુર વર્ગને માટે કારખાનાઓની નજીક સારી તંદુરસ્તી જળવાય, બહુ ભાડું ખર્ચવું ન પડે એવી ચાલીઓ બાંધવી જોઈએ. આવાં મકાનો બાંધવાની ફરજ કારખાનાવાળાઓની, કે મ્યુનીસીપાલિટીઓની કે સરકારની હોઈ શકે. કારખાનાવાળા શેડીઆઓ પોતાનો ખરો રત્નાઈ સમજતા જણાતા નથી; ચાલીઓ મજુરો માટે બંધાયવા કરતાં, મધ્યમ વર્ગ માટે મકાનો બાંધવા અને બાડાંઓ હલવી બહાર વધારવાનું તેઓ પસંદ કરે છે. સારા મકાનથી મજુર વર્ગની શારીરિક તેમજ માનસિક સ્થિતિમાં કેટલો આનંદાયક ફેરફાર થોડા સમય પછી જણાશે અને તેથી તેઓનાં કારખાનાઓને કેટલો લાભ થશે તે તેઓના અત્તરમાં બરાબર કમેંસુ લાગતું તથી. વળી સમજતા હોય તો એક મોટી મુશ્કેલી નડે છે. શેડીઆઓ મજુરો માટે ચાલી બંધાવે અને તેમાં રહેતા મજુરો પોતાના કારખાનાને બદલે પાને ખીન્ન કારખાનામાં કામે વળગે તો શું કરવું? આવી મુશ્કેલી ડગ કરવા સરકારનો એ જણાય છે કે પાને પાસેના કારખાનાવાળાઓએ બેગા થઈ મજુર વર્ગ માટે મકાનો તૈયાર કરાવવાં અને તેમાં સરકારે તથા મ્યુનીસીપાલિટીઓએ મદદ કરવી. કુલ ઉદ્યોગના વ્યયમાં શહેરનો તેમજ દેશનો ઉદ્ય સમાવશે હોવાથી મરકાટ અને શહેરની મતાધારી મેટ્રોની મદદ કરવાની ફરજ જ છે.

સાગ મકાનો તૈયાર કરાવ્યા ઉપરાંત, મજુર વર્ગને આનંદનાં સાધનો પુરાં પાડવાની કોશિશો થવી જોઈએ. અમેરીકા, ઇંગ્લેન્ડ જેવા મહાન દેશોમાં મજુર વર્ગ માટે 'વેલફેર વર્ક' (તેઓના બચાવ કામ) તરફ લોકોની વૃત્તિ ખેંચાઈ છે, હોટમાં તે પ્રમાણે થવાની જરૂર છે કામથી છુટવા પછી, સાહે મજુરો ઘરના પીડામાં બેગા થાય તેના કરતાં એક કપળ જેવું હોય ત્યાં બેગા થાય તો પરિણામ ઘણું સારું આવે. નિર્દોષ રમત ગમતમાં થોડાક સમય ગાળી શકે, મુંઝવે મકાન અને રવજી હવાની અસરથી સર્જરોનો શ્રમ પણ ઉતરે, મનને શાંતિ મળે, દારને બદલે ચાહ કોશી જેવા પીણાંઓ પીવાની ટેવ પડે અને ચિત્રવાળાં તેમ જ અન્ય છાંયોંઓ વાંચી શકે. વળી જેઓ સભાજયેવક તરીકે કામ કરવા રાજી હોય તેવાઓ આવી સંસ્થામાં કોઈ કોઈક વખત આવી સારી સરળ બાપમાં બાપણો આપી શકે, મેટ્રિક લેનટર્ન વિ. થી ગમન સાથે જ્ઞાન આપી શકે, રાત્રીગાળા ચલાવી શકે, એવા અનેક જન-સેવાનાં ઉત્તમ કાર્યો કરી શકે. મુખ્યમાં સર કીમભાઈ ક્રિશ્નાકીમની કમ્પની તરફથી પોતાની મીલોમાં કામ કરનાર મજુરો માટે વર્કમન્સ કનસ્ટીટ્યુટ બોલાવવામાં આવ્યું છે; અને સોશીયલ સરવોસ લીગના મેમ્બરો તે કનસ્ટીટ્યુટમાં મજુર વર્ગને લાભ થાય એવી સેવા કરે છે. યાદ સન્ન તરફથી પણ પોતાના મજુર વર્ગને માટે કોઈક આવી જાતનો બંદોબસ્ત થયો છે પરંતુ બધાં કારખાનાવાળાઓ આ બાબતમાં પોતાની ફરજ સમજતા નથી. આવા

કાર્યમાં શરૂઆતમાં પૈસાનો વ્યય કરવો પડે છે અને તેનો લાભ તાત્કાલિક નહીં પણ થોડા સમય પછી જણાય છે તેથી શેડીઆનો વૃત્તિ થતી નથી. આવી પ્રથમા કદાચ સ્થપાય તો તેનો લાભ મજૂરો તરફ ઉત્સાદથી લેવો કે કેમ તે પણ શક્યમ છે. શેડ પાસેથી જ્ઞાન રૂપે રમત મળતાં સાધનો લેવાનું મન કદાચ થાય નહીં આવી લાભથી ન થાય તે માટે કોઈ મધ્યસ્થ સ્થાને શેડીઆઓએ એકમ થઈને સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ સ્થાપવાની જરૂર છે. શેડીઆઓને કદાચ એમ બીક રહેતી હોય કે મજૂરો ભેગા થઈ કારખાનાવાળાઓની આંખે કાંપનું કરશે, વધારે રોજ માંગશે, દડતાળો પાડશે; પણ આવી ધ્રુષ્ટી સમજાવું ખામ કારણ જણાવું નથી.

મજૂર વર્ગ તરફ શેડીઆઓની ફરજે અનેક છે તે ફરજે પરાખર બખરવાથી પ્રવિણ ઉચ્ચગતિ થશે એમ અંદેશ નથી; પણ દુક સાર્થકમાં અંધ બનેલા કારખાનાવાળાઓ પોતાની ફરજે ન બાળે તો તેમને હેઠાએ કાણ આવી શકે? સરકાર કે મજૂર વર્ગ, મરકાર કેકટરી એક સુધારી ગદે અને અન્ય ફરજે કારખાનાવાળાઓને નીર સુકી શકે. પણ બધામાં સરકારથી માયુ મળી શકાય નહીં વ્યક્તિત્વતાત્પરતા જ્યાંનામાં મરકાર દેક બાબતમાં વચ્ચે પડે તે સમત્વ નથી જમાનો કરતો જાય છે એમાં વિદ્વો નજરે પડે છે; કોંગ્રેસ જેવા દેશમાં પણ ઔદ્યોગિક બાબતમાં ગત્યઅંકુશ જરૂરનો જણાતો જાય છે. પરંતુ હોદ્દામાં મજૂર વર્ગને સુધાર્યા માટે જે જે ઉપાયો આપણે તપાસ્યાં તે બધા જાન્ય તરફથી લેવાઈ ગદે એમ તથી. એક ગત્યઅંગાનથી શેડીઆને જ્ઞાન થઈ જશે એ સમત્વ નથી મજૂરો જ્યાં નથી એકમ થયા નથી અને એમણે શેડીઆઓ ઉપર અજમાવ્યું નથી ત્યાંમુકી પુરેપુરા મુદારો થશે મુકેલ છે દડતાળો પાડવી એજ ઉત્તમ ઉપાય છે એમ કાંઈ મ્હાક કહેવું નથી પરંતુ કુમમગેની મમ્થાઓ હોય તો તેઓ પોતાની અગ વડો, જરૂરીઆનો પોતાના મેક આગમ રજુ કરી તને બેઠા હુડા મજૂરોનો જુદી જુદી માંગણીઓ ઉપર લક્ષ ન આપાય પણ હજારે મજૂરોની મંડળી તરફથી જે માંગણીઓ દહીયો સાથે રજુ થાય તે ઉપર લક્ષ આપ્યા સિવાય હુડકો થાય નહીં કદાચ માંગણીઓ ન સ્વીકારાય અને તે સ્વીકારવામાં રોડનો કેરળ અન્યાય હોય તો કામદારો તે જોડે ત્યાં ન જાય એજો બંદીજસ્ત પણ આવી મડળી તરફથી થઈ ગદે.

આ ઉપરથી જણાશે કે હોદ્દામાં મજૂર વર્ગને શૈક્ષણિક બતાવવાની જરૂર છે. મજૂરની કુચગતિને સત્તા હોદ માટે અત્યત અગત્યનો છે અને તે મચાલનું નિરાકરણ કરવા માટે શેડોએ દીર્ઘદલીથી મજૂરોના કિતાયે ઉપાયો લાય ધરવા જોઈએ, સરકાર અને મજૂરની સીપાલોટીઓએ પોતાથી થઈ ગદે એવા ઉત્તરો લાય ધરવા જોઈએ, અને મજૂર વર્ગે તે તે દેડકુનીઓને મજૂરોની-મંડળીઓ) સ્થાપી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા કાવિય કરવી જોઈએ. આ પ્રેમાણે બધા મજૂરોને પ્રયાસ કરશે તો શુભપરિણામ હુંક સમયમાં આપશે; નહીતર હોદમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ થતાં ૬૭ વર્ષોના વિવંચ થશે.

સાધારણ મનુષ્ય વર્ગ વધારે કાર્યકૃશળ બન્યો તેથી એટલા વધુ ખેતી રહેવાનું નથી. તેમની પાસે કામ લેવા, તેમને કામ બતાવવા, કારખાનું ચલાવવા અને ઉદ્યોગને યોગ્ય રીતે ખિલવવા માટે હંચા પ્રકારના જ્ઞાનની જરૂર છે. આર્થિક સરકારે બતાવવા માટે સતત પ્રયાસની જરૂર છે. દેશમાં વ્યાપારી અને આર્થિક કેળવણી આપનારી હંચા પ્રકારની સંસ્થા વિશે તો ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરાંત બીજા અન્ય ઉપાયો પણ લેવાની ખાસ જરૂર છે. આર્થિક બાબતોમાં આગળ વધેલા દેશોમાં આપણા યુવકોને વધારે સંખ્યામાં મોકલવા જોઈએ તથા હંચા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેઓ દેશના ઉદ્યોગોને ખિલવી શકે. તે માટે સરકાર તરફથી રોકાવવાની વધુ આપણી જોઈએ અને ઇંગ્લંડમાં તેમ જ અન્ય દેશોમાં જેવા યુવકોને તેઓના જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કાર્યમાં સમવેગ આપવાની જોઈએ. પરંતુ કાચના ઉદ્યોગ જેવા કેટલાક ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ અન્ય દેશોમાં બરાબર મેળવી શકાતું નથી. ઉદ્યોગની ચાવીઓ બતાવવામાં આવતી નથી એટલે પરદેશથી જ્ઞાન દરેક ઉદ્યોગ માટે મેળવવું અશક્ય છે. આપણે દરેક ઉદ્યોગ માટે એક્સપર્ટ, (એક જ બાબતમાં ખાસ કાર્યકૃશળ મનુષ્યો)ની જરૂર છે તે જરૂરીયાત પરદેશ યુવકોને મોકલી આપવાથી પુરી પડશે નહીં. જરૂરિયાતમાં પરદેશી એક્સપર્ટોની આવાત કરવી જોઈએ. તેમના હાથ નીચે આપણા દેશમાં ઉદ્યોગ સ્થપાતો જાય અને દેશી યુવકો કેળવણી જાય, આ રસ્તો બહો સરળ લાગે છે, પરંતુ મુશ્કેલી ખરા એક્સપર્ટો બોલી તેને આકર્ષક પગાર આપવાની છે. ઘણા એવા દાખલા મળી આવે છે કે કહેવાતા એક્સપર્ટોને પોતાની ખાસ બાબતનું જોઈએ તેવું જ્ઞાન હોતું નથી. હોદ્દામાંથી પગાર મોટા લાભ જાય છે અને હોદ્દા પૈસાનો વ્યય કરી અખતરાઓ અજમાવી ધીમે ધીમે અહીં જ રહી કુશળ બને છે; એટલે ઉપર ચર્ચા વાનપ્રથમ થવાની સમય આવે ત્યારે જ તે એક્સપર્ટ બને છે. હોદ્દા પૈસાનો ઉપયોગ પરદેશીને એક્સપર્ટ બતાવવામાં કરવો જોઈએ નહીં, ખરા એક્સપર્ટનું આ દેશમાં કામ છે. આ પ્રમાણે ખરેખર કાર્યકૃશળ મનુષ્યોને આકર્ષક પગાર આપી હોદ્દામાં બેસાડવામાં આવે અને તેના હાથ નીચે હોદ્દા યુવકોને હંચા પ્રકારનું જ્ઞાન મળતું જશે તો જ આપણે હુલ્લર વિદ્યોગમાં આગળ વધી શકીશું.

હીરાલાલ લલિતભાઈ કાજી.

સુલેહ.

સુલેહ શબ્દ વસ્તુતઃ, યજ્ઞ—જે કે મ્હતરી બાબતમાં હજી સુધી માત્ર રતબંધુ જ છે, અને સુધમાં જોડાએલી સઘળી પ્રજાઓ એકત્ર થઈને સુલેહના કારર હજી હવે નક્કી કરશે, અને એ કારર સર્વને કબૂલ થશે ત્યારે જ સુધ પૂરૂ થયું અને સુલેહ યજ્ઞ એમ કહેવાશે, જે વાતને હજી થોડા અઢિના લાગશે. પણ તે તો, હજર કહ્યું તેમ, માત્ર મ્હતરી પરિમા-

પામી બાજુ વસ્તુના તે સુવેદ થઈ જાય છે. જર્મનિએ એવી બારે હાથ આપી લેવાયને એની સુદની સામગ્રી એવા મ્હોટાઃ જથ્થામાં આપણા પાત્રને આપણા ગ્રહ છે. કે, હવે સુવેદના અધિકારીઓની બેઠકમાં એનું ધમધમ પાદ પાડવા માટે ફરી સુદ કરવાની, ખરી-ખેટી ધમધી પણ થઈ શકે એવી સ્થિતિમાં જર્મનિ રહ્યું નથી. હા.

સમય કેવી ઝડપથી અને કેવી પૂર્ણતાથી બદલાઈ ગયો! મયા માર્ચ આખરે સુદની સ્થિતિ કેરી દત્તી! બ્રિટિશ પ્રધાન મન્ત્રી—મિ. લૅમ્બર્ટ જર્વોર્ડ—આપણા બહાઈસરોયને નાર કર્યો કે હુસ્મન પર તરફ વળે છે અને તેથી હિન્દુસ્થાને પોતાનો બચાવ કરવા સફળ થઈ જવું, આ ચિન્તાનો પડથો મૉન્ટેગ્યુ-એમ્સ્ટર્ડ રિપોર્ટમાં પણ (છેવા પરિગ્રાહમાં) પડ્યો છે. બંને અધિકારીઓ એ વખતે કહે છે કે ચતુર્વ્રતા માટેના આ સુદનું પરિણામ નો વિપરીત આગ્યુ તો હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ્ય મળવાની જો વાત કરી છે તે અણગમ થઈ ગઈ અમરચી

એ વખતે જર્મનિએ ક્રાન્સના રજુકેરમાં આપણા મન્ય ઉપર છેલામાં છેલ્લો અને તેથી મ્હોટામાં મ્હોટો ધસારો ચલાવ્યો હતો. માર્શલ ફ્રેંચ બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ લશ્કરને વધા કપાઈ મરના ન હેતાં અગમ્ય કુશળતાથી પાછા ખેંચેલા ગયો, અને જેમ જેમ એ લશ્કર માંડાં દરધા તેમ તેમ જર્મનિની ફોદ પ્રાકૃત દૃષ્ટિએ મ્હોટી થતી લાગી. અરે! સુદશાસ્ત્રનાં સ્વપ્ના પણ જેઓનાં મગજમાંથી અસ્ત થઈ ગયાં છે તેવા લોકોની દૃષ્ટિએ તો 'કુશળતાથી પાછા હકવું' એ હારને ઢાકનાર એક વહનો-આધાતમર્ણુ વામ જણવું! જર્મનિએ એમિયાં અને ઈરિમ વચ્ચે ધસી આવી, બચેના સીમાશ સુધી પહોંચી, અત્યારે એમિયાં પડેરી કે ઈરિમ એટલે જ પ્રશ્ન નાજો રહ્યો હોય તેમ આપણને કણે કણે એ બંને મુદ્દાનાં શકેરાની સલામતી બાબત અને સુદના પરિણામ બાબત બચમા નાખ્યા. આટલું જ નહિ પણ જર્મનિએ તે જ વખતે ત્રીજો ધસારો કર્યો તરફ ચલાવ્યો હતો. અને એ માર્ગે બ્રિટિશ લશ્કરને પાછું દહાવીને એવી સ્થિતિ આણી કે કહે-ડોવરની ખાડીને પીઠ આડી દેગે મેનિક પ્રાણાન્ત થતા સુધી અગમ્ય સુદ લટકે એવો બ્રિટિશ મેનાને નિશ્ચય કરવો પડ્યો. છેલ્લા ચાર વર્ષમાં, ચારભમાં, જ્યારે જર્મન દળ બેલ્જિયમમાં એન્ટવર્પે અને ઑસ્ટેન્ડ ઉપર, અને ક્રાન્સમાં જોન્સ સુધી, સમુદના મોર્લની માફક ચઢી આગ્યું હતું તે વખતે જે સ્થિતિ આવી પડી હતી, તે ક્રતા પણ આ વખતની સ્થિતિ વધારે ઘોર હતી. ચાર વર્ષ ઉપર તો બ્રિટન અને ક્રાન્સને એમ થતું કે હજી આપણી, જાસે પૂરું લગ્ગ અને લશ્કરી સગમમ નથી તેથી પાછું હકવું પડે છે પણ એ બંને આત્મારે તેવાર થાવ છે અને તે થઈ જશે એટલે હુસ્મનને આપણે જરૂર પાળ વાળી લટીયુ પણ આ વખતે તો આવી દીર્ઘનર્તી આસાના કિરેલા તેઓના કર્તવ્યપથને અવગણતા ન દત્ત, અને હિન્નિય ઉપર કેવળ થોડા અન્યસાર જ છતાંએલો દેખાતો હતો. અમેરિકાએ આપણા કહેલી મજા આપી ન પડેલે તો ક્રાન્સ અને બ્રિટનના પાપની પાવમાની હતી—જે કે બ્રિટનની સ્થિતિ, એક બાબતમાં ક્રાન્સથી જુદી

હતી તે એ કે દુશ્મન કહે સુધી પહોંચે અને સિટિંગ લશ્કરને ખાડી ઝગાળી ઇંગ્લંડ પાછા જવું પડે તો પણ શું?—બ્રિટન પોતે તો આખું સિટિંગ મોકાસેનથી રસિન અને તેથી વસ્તુતઃ અજિત રહી શકે એમ હતું, પણ ફ્રાન્સને પડખે યુદ્ધનાં જિતવાં પડી ફ્રાન્સમાંથી લશ્કર પાછું ખેંચવું પડે અને પરિણામે ફ્રાન્સને જર્મનિના પત્રામાં સોંપી દેવું પડે—એ બ્રિટનને માટે પૂરેપૂરી હાર આધા બરાબર જ ગણાય.

આ કટાકટીને વખતે ફ્રેંચ અને જર્મન યુદ્ધકળા વચ્ચેના એક મોટા ભેદ પ્રયોગની કસોટીએ ચડ્યો. જર્મન યુદ્ધકળાનું એક મુખ્ય સત્ર એ છે કે આખા લશ્કરે દુશ્મનના લશ્કર ઉપર એવા બેમથી ધમારો કરવો કે જેથી એ ગમરાઇ જાય, અને એમ કરતાં ગમે તેટલી પોતાના લશ્કરની ખુશરી ચાપ તો પણ તે સામ્રાજ્ય ને જોવું; ફ્રેંચ યુદ્ધકળાનું સત્ર એ છે કે પાછા હાલવું પડે ત્યારે હાલવું, લશ્કરની ખુશરી જેમ બને તેમ ઓછી થવા દેવી, અને કેટલુક લશ્કર એવું નિતકમા ગણવું કે જેને દુશ્મનના ધસારાનો વેગ નરમ પડતાંતી માથે એકદમ રણમાં જિતારી શકાય, અને જે, વિજય મેદાનમાં ખુશાર થઇ ગએના અને બહુ વેગથી થાકી ગએલા દુશ્મનના લશ્કર ઉપર અચાનક તૂટી પડીને, પોતાની વધુ એમ્પ્લાયી અને તાજ બાકી, એને મદાન કરી શકે. મદાન ફ્રેંચ જનગણ આર્મી દ્વારા આ બીજી પદ્ધતિથી કામ કર્યું, અને તેમાં ફ્રેંચ તરફ ઉપગત વડાજગતી નવા જિતેલા અને જિતરતા જતા અમેરિકન લશ્કરને પણ ચોટી લગી દાખલ કરાડીને ઉપયોગના લીધું એકદમ લડાઇની બાજી બંધ રાખ, જર્મન લશ્કરે પાછા હાલવા માંડ્યું અને તે માંડ્યું તે માંડ્યું જરૂર જાગળ વધવું, બહારે આમુઃ સ્થળે ટકો રહેવું, ત્થે ત્યાર પછી એનાથી બીજા સામ્રાજ્ય નહિ. સિટિંગ, ફ્રેંચ અને અમેરિકન નજે તરફરે એકજ થઇને તેમ જ જુની જુની તરફથી, ધમારો શરૂ કર્યો, અને એ ધમારો જર્મન લશ્કરથી ઝીરી શકે એ નહિ. પરંતુ આ માર્ગે પણ બાકી જ કોઇના સમાજમાં હતું કે જર્મનિના લશ્કરો જીવનની આ છેડી ધરી કે. જોને એમજ હતું કે જર્મનિ ‘હિન્ડનબર્ગ લાઇન’ સુધી, અને બહુ તો રેલાઇન નદીની પોતાના દેશની રાજાસિક મરહક સુધી પાછું હડશે, અને ત્યાં છેવડેને મુકામ કરી, ત્યાં રહી, પોતાનો બચાવ કરવા પ્રયાન કરશે.

આ અરસામાં, પૂર્વ તરફ અણુચિન્તવા બનાવ બનવા લાગ્યા હતા. બલ્ગેરિયા જેણે ત્રણ વર્ષ પર સર્મિયાને પાલખાવ કરી દીધું હતું, અને જેને આગળ વધતું અટકાવવા માટે, ગ્રામને સાંકડામાં લઇને, દત્તારાને. સોસેનિયામાં ફ્રેંચ અને સિટિંગ મૈત્ર્ય સ્થાપવું પડ્યું હતું—એણે એકદમ સુનેદની નામગીરી કરી. તે જ પ્રમાણે, આસ્ટ્રિયાએ પણ દરમિ આગળ મામ મુક્યો, અને તુર્કીએ પણ એવિવા ગાઇનરમાં આપણા લશ્કરને હાથે સમજ દાર ખાધી. જર્મનિના આ ત્રણે મિત્રોએ જર્મનિથી જુદા પડી, એક બીજાથી પચડ પચડ સુવેદની મામગી કરી, અને એવું નિનશતે આપણા પક્ષને શરૂએ થયાં. જર્મનિએ પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનને નિનિત કરી કે એમણે જો-એમ

આગળ ગયા જન્યુઆરીમાં અને તે પછી, આખરે ગઈ તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરે, જણાવેલા વિચારોને સુરેક્ષતા પાયા રૂપે લઈ, એ મંચની વાનચિત કરવા માટે પશ્ચિમ સર-
હદ ઉપર યુદ્ધ યોજાવવું, અને તેમ કરવા એમના વિચારનું એમને કહેવું. એના ઉત્તરમાં 'પ્રેસિડન્ટ વિશ્વને જણાવ્યું કે એ વિચાર 'સુરેક્ષતા પાયા રૂપે' જ નહિ, પણ નિર્વિવાદ રીતે જર્મનિને કબૂલ હોય, અને એ વિચારોને અમલમાં રાખી રીતે મુકવા એટલે જ પ્રથમ બાકી રહેતો હોય તો જ આ વિનંતિ ઉપર ધ્યાન દેવામાં આવે. જર્મનિએ નિર્વિવાદ રીતે આ શર્તો કબૂલ કરી અને યુદ્ધ યોજાવવાની મિતિ કરી. આ વિનંતિનો પ્રેસિડન્ટ વિશ્વને જોરદાર ઉત્તર આપ્યો કે એમ યુદ્ધ યોજાવાનો નહિ. જર્મન લશ્કરે ક્રાન્સ ખાલી કરી પોતાની મૂળ સરહદ સુધી—જ્યાં ૧૮૭૧ માં ક્રાન્સ પામેલી પડતી લોરેન્સ આગ્રસેમ લોરેન્સ ખાલી કરીને સ્થાપિત નહીં સુધી—પાછા વસુ, અને તે પછી જ યુદ્ધ યોજાવવાની વાત કરવી. જર્મનિએ આ શર્ત પણ કબૂલ કરી, એટલું જ નહિ પણ યુદ્ધ અટકાવવા માટે પ્રેસિડન્ટનો ફરી ઉત્તર મળતા સુધી, આગળ ઉપર આગળ કરવા માગી. પ્રેસિડન્ટ વિશ્વને ક્રાન્સ અને વિશ્વન માથે મળતી રીતે અને મંચે એકમત થઈને જવાબ આપ્યો કે તમામ પ્રતિનિધિઓએ અમામ મેનાધિપતિ આશંકા ઠીક રીતે—એ જ રસ્તે નહીં કરી આપે એ રસ્તે થઈને—મળવા જવું, અને એ જ રીતે રાષ્ટ્રો તે જર્મનિને નંદયા કબૂલ હોય તો જ—અને તે પછી જ—યુદ્ધ યોજાવાનો જર્મનિએ આ પણ કબૂલ કર્યું. અને પરિણામે માર્ચ ૨૬ માં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા, તેઓ માથે યુદ્ધવિગમની જે શર્તો નહીં થઈ તેમ જ એમ હાજરામાં આવ્યું કે—જર્મનિએ તોપો, બટકાં મંચો, આગબોટો—સર્વ અસ્ત્ર અસ્ત્ર મંચમાં—આપણા પક્ષે સ્વાધીન કરવા; રાજામાથી જર્મનિએ જે સોનું હરી આપ્યું છે તે આપણા પક્ષે જાપણું; રદિયાને અને રૂમાનિઆને હરાવીને તેઓ સાથે જર્મનિએ જે કોલરદાર મ્હો છે તે રૂ મળવા—આ રીતે કરવામાં આવશે તો યુદ્ધ યોજાવાને; પણ વિશ્વ કાપવાએ જર્મનિમાં મલતી આપણ અટકાવવા માટે જ ઘેરો નાખ્યો છે તે પછી સુલેહ ચર્ચા સુધી જણાવવામાં આવશે નહિ. જર્મનિએ આ સર્વ શર્તો પણ કબૂલ કરી—તાન છેવે સર્વ કરવાની માગણી કરી અને તે માટે તમી અને જૂખમગની રીતે ઉપર લઈ દેવા પ્રેસિડન્ટ વિશ્વને ધીનચુ. ક્રાન્સ વિશ્વન અને અમેરિકા ત્રણેએ ઉત્તર આપ્યો કે હરવાઈ પેગ તો જીપાડવામાં નહિ આવે, પરંતુ જર્મનિ તરફથી જોઈતાં વડાણો પૂરાં વાડવામાં આવશે તો જર્મનિને અર્થે પરદેશમાંથી એને અનાજ લાવી આપવામાં આવશે.

આ ઉપરાંત એક મોટી શર્ત—જે પ્રેસિડન્ટ વિશ્વને જન્યુઆરીના બાપણમાં, તેમજ ૧૯૧૭ માં એણે જર્મનિ સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું તે વખતના બાપણમાં પણ યુદ્ધના મુખ્ય હેતુ તરીકે જણાવેલી હતી, અને જે આ વખતે સુલેહની વાત કરતા પહેલાં એક આનંદપદ શર્તરૂપે મૂકી હતી—કે જર્મનિનું એકદમ અને સેનાસનાક સંબંધિત મલતી એને પ્રભુસત્તા સંબંધિત કરવું, જોયો જાવિશ્વત્તા એક વ્યક્તિ કે મંડળની આપણી

અને સરકારી ગવર્નમેંટ યુદ્ધ થવા ન જાય. આ સર્વ જમનિયા અધિકારી રહેને જાય, અને પાર્સી, જાણક કે યુદ્ધ અંધ, કાવાની, વાતચિત્ત ગદ્ડ, કાતા, પહેલો, જ એવો એને અમલમાં મુકી દીધો. જમનિયા અસાધારણ મનસ્વિવર્ત થયો. મુસ્લમાન, શાન્તિપ્રિય, અમલખીઓએ ગળવત-ન, પોતાના હાથમાં લીધું, અને જમન શર્મિ—ફેસ—ગાજપાટ છોડી રાખી સદવર્તમાન દોષદ નહીં ગયો.

ઉપર જણાવેલી યુદ્ધ અટકાવવાની યુવ પતી જમનિયા, એને આપેલી મુસ્લમા, અમલમાં મુસ્લમા માણ છે. ઝગર પ્રમાણેની સરકારી સંખ્યામાં મુસ્લમા અને નૌકામર્યાદા મિત્રરાજ્યોને સોંપાઈ ગયાં, સોનું પણ હવાતે ચર્ક ગયું—જમન સરકાર પૂર્વ અને પશ્ચિમમાંથી પોતાના દેશમાં પાછું વળી ગયું. હવે મુલેદમાં નિર્ણય કરવાની ખાખતો આટલી રહી છે.

(૧) પ્રેમિટ્ડ વિઠ્ઠલે જમનિયા આક્રમણથી વેરાન થએલા દેશોને, એની મુખ્ય સ્થિતિએ જાવી આપવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી એ મિદ્દ કરતાં માટે, જમનિયા પામેથી કુટલી નુકસાની—વાને નહ—લેવો?

(૨) છત્તીસ ગુજરાત મેંદાપોરોમિયા અને જમન આફ્રિકાનો પ્રદેશની રીતે વ્યવસ્થા કરવા? એ કરતકને મોપવો તો તે કંઈ કરારથી કે કેમ? અને હોંડે કરવા તો તે શા કરવા?

(૩) જમનિ, કાન્મ, પાનક, જાહન, ઇસ્લામ, ઓરિટ્ટવા અને મુસ્લમાનની અરદ્દ ઓરદ્દ કેવી રીતે મેદા?

(૪) મુઝી મુઝી પ્રજાઓએ એ મુસ્લમાને પ્રજા, "The People of No Nation" પ્રજાના માટે મોદાદેના વ્યવહારના વ્યવહાર ઘટના કે કેમ? શા ઘટના? અને એને પ્રમગ આન્યો પળાવવા માટે, શાન્તિ અને મુદ્દના મમલમાં, શી મોજના કરી?

(૫) જમનિના દરિયાના અને હવાના સરકારી પ્રત્યેક પ્રજાનારે કાંઈ હયાત-અર્થાત્-જાણવી કે કેમ?

(૬) દરિયા ઉપર સર્વ પ્રજાના સરખા હકનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો કે કેમ? અને તે સ્વીકારવો તો તે શા અર્થમાં?

(૭) મુઝી મુઝી પ્રજાના મસ્લમના સ્વીકારવો એન-દેમાં નહત, આટલા વચે કે કરવા દેવો કે કેમ? અને એ સિવાય જમનિ મોયે કેશ વ્યવહાર મળવો?

[વસન્ત-ઓદિમ.]

નિયમો.

- ૧ તન્ત્રીની મંદીના—ખાસ પોતે લખેલા અગર બીજા પાંસે ખાસ લખાવેલો, તેમજ વસન્ત-ઓદિસમા તેવાર કરાવેલા અને વસન્ત-ઓદિસની સદીથી પ્રકટ થતા સર્વ લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે. અને તેથી એના ઉપર હાપવા હમાવવાનો હક તન્ત્રીનો રહે છે.
- ૨ અન્ય ગર્વ લેખો માટે તે તે લેખતા કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ ભાષાન્તરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રન્થકે લેખના કર્તાની પરવાનગી, મેળવી સ્થાય તેમ હોય તો મેળવવી. તથા એ લેખ ભાષાન્તરૂપ છે અને અમુક ગ્રન્થનું ગ્રન્થના ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમોને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સમગ્રી જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને શિર રહેશે.
- ૪ કોઈ પણ લેખકનું અસલ લખાણ—જે-લેખ “વસન્ત” માં દાખલ કરવાનો યા અથવા હોય કે ન હોય—પણ પાછું લેખકને મોકલવાને અમો બધાતા નથી.
- ૫ કોઈપણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમોને લખી જણાવવું. કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનમતી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

બહાર પડી ચુકી છે.

સ્વ. દિ. અંબાલાલ સાર્કરુલાલ દેસાઈ.

ભાષણો અને લેખો.

મો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની

પ્રસ્તાવના સાથે

અંગ્રેજ અને મુસ્લમાની વૌદ્ધ્યમ. (કાઠન ૧૬ પેઠા, ૫૨૫ પાના.)

ગ્રેમર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, માડું કુંડ

રૂ. ૨-૦-૦

મુસ્લમાની વૌદ્ધ્યમ (કાઠન ૧૬ પેઠા, ૩૫૦ પાના) ગ્રેમર પ્રિન્ટિંગ

પ્રેસ, માડું કુંડ

રૂ. ૨-૦-૦

ચોરટેજ બુકું

મળવાના છેલ્લાં—

(૧) વેદકલાલ શ્રીધતરાય ઠાકોર,

ભીમરાવ આત્મારામની વીડી, ઠાકુરદાર-મુંબઈ, ૨.

(૨) “પ્રજાબંધુ” ઓદિસ,

ખાડીઆ, અમદાવાદ.

Reg No. 452

वसन्त

इदं मत्स्य संप्रदाया भूतानां मधु भक्ष्य मत्स्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । पश्चात्
वसन्ति-मत्स्ये तेतामयोऽमृतमयं पुण्यो यथावमप्यात्म सात्वस्तेजोममोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽवमात्मेदममृतमिदं प्रमेदं स्वयम् ।

उपनिषद्

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमन्तिव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् । भूते
न प्रमन्तिव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमन्तिव्यम् ।

उपनिषद्

१७, अ० ११.

[भाष्यम्]

मार्गशीर्ष, सप्तम १८७५.

नर्मदातटे सायंकाल.

अदा ! गो ... सायमान !

अभय ओम् निशान ।

अम् ।

प्रशान्तले विधायानी गिरिभाय गोमय

... शितिरभा स्थानवेगी, — अमृतलो नम थाय

अदा !

अ दियथी लुता नर्मदाथ यमि दियभा नय,

यातुभासे भविनसविधा, रोचनपु ७ १३५-

अदा !

अममदे नया धानि भाय हय हयाय

अक नयेथी निम्न न ५ पनाक नारे-१५.

अम् ।

આવ કેમ? હવે એ વસ્તુ *noirves* ના, ભીંખા, બાપા, વિકાર, કરનાં જુદી, તેની પાર મેલી સ્થિતિ તેથી જોઈએ એમ આ ઉપરથી શું નથી લાગતું? માણસના મનમાં વિચારના બાપાગની પ્રકૃતિ તે *noirves*, *noirves* કેરો? તે જ છે એમ જણાવના પદા છે તે પદની પરીક્ષા જાણવે પ્રકૃતિ; પણ હવે આપણના સંજ્ઞાનાં આ પ્રકાર એ જણાવનાં પદોથી; હવે આની પ્રકૃતિનું સમાધાન *noirve-changes*, તન્તુ-જાણનાં ફેરફાર, એ કહવાથી શી નીતે કરાયે?—મનમનું કામ કરતી વખતે તન્તુમંડળ જે સુસજ્જ, તૈયાર, હોય છે તેથી શ્રમભાર જીવવાને મનથી બને છે, અણુમનના કામ વખતે તે જ તન્તુમંડળ અસજ્જ, સ્થિતિ હોય છે તેથી શ્રમ ખમતું નથી; પૂરેકા પ્રકારમાં શ્રમેને આધાર લાગતો નથી, કલેક્ટ પ્રકારમાં આધાર લાગે છે,—આ કારણ છે; પછી જોઈએ તેથી ભૌતિક બંધારણની જલ્દર રહેલી વસ્તુને અવકાશ જ નથી.—આમ ઉપર જોઈએ તરફથી મળશે. આ શું ખરું સમાધાન છે? નથી. કારણ: આ સમાધાનમાં સ્વધર્મીકાર જેવું થાય છે. અને પદ તો એ જોઈ જ રહે છે કે તન્તુમંડળની સુખજ્જતા બંને અસજ્જતા એ સ્થિતિની પાછળ રહેલું પ્રવર્તક કારણ શું? સુસજ્જ થવા માટે *power of command*, આજ્ઞાવચન કાણ આપે છે? પોતાની મેળે જ સુસજ્જ થાય એ કહવાના અનુચિત જ બને છે. એ આજ્ઞાવચન આપનાર—હવે આ + હવે આની? જાણનાની?—અસજ્જ, અધર્મીન વાત. હવે આવા પદાર્થ કાલેક્ટ તન્તુમંડળથી બિન, જ્યાં બિન, ચેતનરૂપ વસ્તુ અવશ્ય હવિત થાય છે.

“Grounds and Principles of Religion” નામના પુસ્તકમાં જેનો જોઈને કાલેક્ટ જણાવના પ્રસ્તુત અવધાને પ્રકારમાં આમ દર્શાવે છે—

“Some thinkers, while assenting to what has now been said as to the characteristics of human nature, consider that they are all but functions and results of material organization, that thought is produced by changes in the brain, feeling is a condition of the nerves, that man is body and nothing but the body.”

(P 25).

* જણાવના પ્રકારમાં જોઈએ—હવે તે માણસના મનમાંથી નીકળતો ભૌતિક (excretion) છે, જેમ ‘નિરર’ (પ્રકૃત)માંથી (પત્તકથી આવ નીકળે છે) જે પણ એક સાવ છે એમ જણાવવા મળે છે માણસના શરીરના જીવનવ્યાપારમાંના કલેક્ટનિરપેક્ષ બાપાગમાંથી સાગ્ર લઈને આમ જણાવના સરકવાનું કરે છે પરંતુ ભૌતિક આવની પેટે આ ગાનસિક આવ, હવે, એ જણાવના પ્રયોગમાંથી પ્રકટ કરે પ્રયક્ષ જાણના ના સકે ત્યાં સુધી આ લેખના અનિર્લક્ષ્ય ઉપર અમદા જ ગામીયું. સારે માથે એટલું પૂછીયું કે અનુકૂળ પ્રકારે હવે આનો આવ થાય અને પ્રતિજ્ઞા પ્રકારે ના થાય તેનું કારણ શું? એ વળી ક્રિયા આવના જતાવશે?

ખતાવવું પડે છે. આપણા દેશના રાજ્યની સગમ જમના હાથમાં છે તેઓમાં આ સંમન્ધી એટલું બધું અજ્ઞાન છે કે એ ફેડવા માટે હું—વખત હોત તો—ધણું બોલત. જેઓને એ બધુવા દરકાર હોય તેમને દાદાબાઈ નવરોજીના “ હિન્દુસ્થાનનું દારિદ્ર્ય ” એ પુસ્તકનાં પાનાં ૫૮૧-૬૨૪ જેવા વિનંતિ છે. હિન્દુસ્થાનની છ કરોડ વસ્તી (જમીનનો ૩ ભાગ) દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં છે, અને એમાંનાં કેટલાંક તો બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રભાવમાં સારાં છે. દોઢસો વર્ષ આપણે બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે રહીને એ દેશી રાજ્યોની વસ્તી કરતાં ૫૫ પોતાનો રાજ્યવહીવટ ચલાવવાને ઓછા લાભક બન્યા કે જે પ્રજા સર જગદીશચન્દ્ર બસુ જેવો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવો કવિ, સર ભાષ્યમ આયંગર અને સર રાસવિહારી ભોપ જેવા ધારાશાસ્ત્રીઓ, સર દી માધવરાવ અને સર સલાર જંગ જેવા પ્રધાનો, ‘ સૈયદ મહમુદ અને ‘સેલમ જેવા હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશો, ‘દાદાબાઈ રાનડે અને ફીરોજશાહ અને ગોખલે જેવા સ્વદેશ ભક્તો અને લોકના નેતાઓ, જમશેદજી તાતા અને એમના પુત્ર સર દોગળ તાતા જેવા ઉદ્યોગના કારખાનોવાળાઓ, ગાંધી જેવા અનુષ્ઠાનલિતા સેવક, અને અન્યારે યુદ્ધની દરેક જુગિમાં જેમણે સરસીઈ કરી છે એવા અનેક સૈનિકો— જે પ્રજામાં પાકે છે તે પોતાનો રાજ્યવહીવટ કરવાને ના લાભક છે ! અમારા આજન્મસિક્ક સ્વરાજ્યના અધિકારમાંથી અમને બાતલ કર્યા એ હાનિમાં, નાસાયડીના આરોપ રખી અપમાન દવેથી નહિ ઉગેરાય, અને આત્મનિર્ણયના અધિકારનું ધોરણ હિન્દુસ્થાનને ૫૫ લાખ પાડવામાં આવશે એમ હું આશા રાખુ છું.”

‘ ખરેખર, હિંદીની ભૂમિમાં હિંદી એને બૂતકાળ સ્મરનારને આ દેશની પ્રજા સ્વરાજ્યને યોગ્ય નથી એમ કહેવું એ ખરેખર અમર્ષદ ધૃતતા જ લાગે.

વળી બીજું અત્યારે અમારે પ્રજા માનના ‘ આત્મનિર્ણયના અધિકાર ’ (‘ Self determination ’) નું ચોતરફ પ્રવૃત્તાલવાચન ચક્ર રહ્યું છે, ત્યારે એ અધિકારનું પૂર્ણ અધિકારી હિન્દુ જિટન પાસે શું માને છે ? જિટનના આત્મનિર્ણયના અધિકાર જેવો અધિકાર નહિ, જિટનનાં સંસ્થાનોના જેવો અધિકાર પણ નહિ, પણ એ કરતાં પણ ન્યૂન— પ્રાન્તિક વહીવટમાં અને હિન્દી વહીવટમાં હાથ કરતાં વિશેષ, પણ આખરે મર્યાદિત એવી, સત્તા ભાગે છે; અને એટલી આપવી પણ હાલના સત્તાધીશોને ખારે પડે છે ! ખરેખર, આ હૃદયબેદક સ્થિતિ છે.

‘ હિંદીની કોન્ગ્રેસ અનેક રીતે અપૂર્ણ હતી. ’ જેમ સૂતકાલ હિંદીમાં એવી વિદ્વત્તાયો મુશરો લાગે છે, તેમ વર્તમાન, વર્તમાન ‘ હિંદીના કેરિયુથી જ, ’ મેંને બંરી નાખે છે, પકડી મે છે: આ વાત આપણે સ્વીકારી નહિ; તો પછી કહેવું પડે છે કે હિંદીની કોન્ગ્રેસ અપૂર્ણ હતી.

અપૂર્ણ એવી રીતે કે એમાં પહેલી વાર જ સમગ્ર અબણ એવા પેદા વર્ગે ભાગ

લીધો હતો. કોંગ્રેસમાં, કેળવણીએ જનવર્ગને જે ગામળી કરે છે તે ઉચ્ચતા બરોડાએ (અમીરોએ) એળવેલાં મેંમા કાર્યાની મારક કાર્ય ખાતર નથી, પણ સમસ્ત દેશના દિન ખાતર છે—જેમાં અગ્રણ ખેડૂતોનું દિન પ્રથમ લક્ષમાં ગણવામાં આવે છે. * જ્યાં કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને વર્તમાનપત્રકારો એમ મનાવવા મથે છે, કે એ ખેડૂતોનું દિન તો એમને પોતાને જ હક છે અને ખેડૂતને નામે બોલવાની કેળવણી, દિન્દીએને મંદિર હક નથી! પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ આ મિથ્યા ઘણાં કરવામાં જોડાયેલ અમલ તોણી જ પ્રજાતા રહેલી છે, તથાપિ એ દિવસે દિવસે વધારે પ્રજા પડે એ કમળા ભોગ છે, અને તેથી ખેડૂત વગેરે જાતે આ મેળાવણામાં ભાગ લીધો એ ઘણી પ્રાણીની વાત થઈ છે.

આ અપૂર્વતામાંથી રક્ષિત થયેલી જીજ્ઞાસા આપણાં એ દની કે આ કોંગ્રેસમાં પણ પગે ભાવણો ગામળામાં—એટલે કે દિન્દી કે ઉડ્ડમાં—થવા દનાં દરેક દરવ ઉપરના લક્ષ્યા ખગ વક્તાઓ એ ભાષામાં બોલ્યા હતા એટલું જ નહિ, પણ પ્રયુષે પોતે પોતાનું અંગ્રેજ ભાષણ શરૂ કરતા પહેલાં દિન્દીમાં ઉપોદ્રાત કથોં હતો, અને કોંગ્રેસના સર્વ કાર્યને અન્તે પોતે જે ભાષણ કર્યું તે પણ દિન્દીમાં કર્યું હતું. માત્ર મદ્રાસના પ્રતિનિધિઓને એ ભાષા સમજવામાં મુશ્કેલી આવતી હતી એટલા કારણપર અંગ્રેજોને કુપ્રેમ આવડે સ્થક મળ્યાથી હતો. પરંતુ તે ઉપરાંત, પ્રમુખનું ભાષણ એક તરફથી દિન્દી પ્રજાને અંગ્રેજીમાં, ને બીજી તરફથી અંગ્રેજ અધિકારીઓ, અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રકારો, અને અંગ્રેજ (કોંગ્રેસની) પ્રજાના અવળ અર્થે હોઈ, અંગ્રેજમાં મચવાની જરૂર ખુદાની હતી. અંગ્રેજ ભાષણ, વિચારગોષ્ઠીના કારણથી અથવા તો જવાબદારીના વિશેષ બાનથી, ઊંચી પ્રતિનાં અને છે, અને દેશી ભાષાનાં ભાષણો, માત્ર હૃદયના ઊભરા ઉપે કે જોડી જવાબદારીની લાગણીથી નીજનાં હોઈ, નીચી પ્રતિનાં થાય છે—એમ કેટલાકનું કહેવું છે. એમાં એટલું સત્ય છે પણ કે હૃદયના ઊભરા પરમાણમાં જનાવસ જનાં જોના ઉપર એક પ્રામાણિક અંકુશ પડે છે, અને અંકુશ જો વિચારરૂપ હોય તો હૃદય અને વિચારનો અનાધાન્ય સમન્વય અંગ્રેજ ભાષણમાં સ્વયં જની આવે છે. વળી એક એ પણ ખરું છે કે અંગ્રેજ ભાષણ વધારે કેળવણી પામેલાં શ્રોતાજનને અવળગીયાર થાય છે, અને તે કારણથી, એમાં જે બોલવામાં આવે છે તે વધારે જવાબદારીના જાનથી બોલાય છે. પરંતુ આ માટે, એક મોટી સ્થિતિ જીબી છે કે દેશી ભાષાનાં ભાષણમાં જે હૃદયનું અને વિચારનું સાચું આવે છે—અર્થાત્ મૂન અને વાણીની સ્પૃહા; નિકટવાને લાભ જે એકતા આવે છે—તે આપણા અંગ્રેજમાં જાતી ચકતી નથી આ કારણથી, દેશી સાહિત્યને વધુ વધારા ખીલ.

* મદ્રાસ અને દરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી, મીડીનો કર, જંગલના કાપણ, ન્યાય અને વહીવટી ખાતાનો નિયેષ, જમીનનું મહેસલ—હત્યાદિને લગતી કોંગ્રેસની મારણીઓ ખેડૂતોના નહિ તો કોના દિન ખાતર છે? આ વાતનું વિશેષ વિભવવાર અને પ્રગળ સમર્થન જોનું હોય તો માર નારાયણ ચંદ્રાવરકર વગેરે દસ અમળીઓએ મિ. મોન્ટેગુ આગળ મુજબ કરેલો થેપ જુઓ.

રિયતિ કોઇ પણ સ્વાત્મમાન ધરાવતી પ્રજા સહન કરી શકે નહિ, અને હિન્દ એ સહન કરવા સ્પષ્ટ ના પાડે છે. આ કારણથી આ વખતની કોંગ્રેસે 'મોન્ટેગ્યુ-મેલ્મ્સ્ટર્ડ રહીમનું સ્વરાજ્યવિભાગનું દૈત ઊડાવી દીધું છે, અને દરેક પ્રાન્તે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગ્યું છે.* તે જ પ્રમાણે, કલકત્તાની કોંગ્રેસથી માંડી દિલ્લીની કોંગ્રેસ વર્ષાન્ત એક દરાવ એ થતી આવ્યો છે. કે મોન્ટેગ્યુ-મેલ્મ્સ્ટર્ડ ચોજનામાં સ્વચ્છ મુજબ સ્વરાજ્યની એક પછી એક કલાસો ચઢવા સાર હિન્દે સરકારની કમિટિ આગળ બાળકની માદક પરીક્ષામાં બેસવું એ એ પોતાને અપમાનકારક ગણે છે, અને તેથી અમુક વર્ષની મર્યાદા કરી એટલાં વર્ષમાં હિન્દનો સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળવું જ જોઇએ એમ એ આમકપૂર્વક કહે છે.

હવે, આ જ પ્રશ્ન એક બીજા—વિનીત—દષ્ટિથી જોઇએ. વિનીત દષ્ટિ એટલે અરપ સંતુષ્ટ મોજા લોકની દષ્ટિ નહિ, પણ રોતાનની સવળી દુહતા સામા પક્ષમાં જ બરાએલી છે એમ ન માનતા, મનુષ્યસ્વભાવના ગુણ અને દોષ ઉભય મનુષ્ય માત્રમાં—સામામાં તેમ જ આપણામાં—સરળી રીતે હોવા સંભવ છે એમ માનવા રૂપી માત્વિક દષ્ટિ. એ દષ્ટિએ જોતાં, બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રીઓ હિન્દુસ્થાનને એક બાળકની માદક સ્વરાજ્યની પરીક્ષામાં બેસાડવા માગે છે, અને એમા નાપાગ કરા એને બેપલી ભૂમિકાએ ચઢવું અટકાવશે—એવી અપમાનની અને ગૂઢ હેતુની કલ્પના અસ્થાને છે. મનુરમ્તિમાં બ્રહ્મચર્ય ક્યાં સુધી પાળવું એ મંબન્ધી અમુક વર્ષની મર્યાદા ગતારી છે તે સાથે જોમેરું છે કે “મ્રહ્માન્તિ-સેવ ઘા”-“અથવા વેદનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી” એમાં એનો આશય પહેલી ભૂમિકામાં જ બ્રહ્મચારીને પૂરી રાખવાનો નથી, પણ સામાન્ય જનની અભ્યાસશક્તિના અવલોકનથી જે વર્ષો સુધી તે પ્રથમ દરાવ્યાં, પરંતુ તે પછી બ્રહ્મચર્યનો પ્રધાન હોરા જે ‘વેદાભ્યાસ તે પૂરા થાય ત્યાં સુધી’-એવી કાળને બદલે વસ્તુની મર્યાદા, કૃત્રિમને બદલે સ્વાભાવિક મર્યાદા, બતાવી. તે જ પ્રમાણે મોન્ટેગ્યુ-મેલ્મ્સ્ટર્ડ ચોજના ધડનાર રાજ્યતંત્રી-ઓએ પણ કાળને બદલે વસ્તુની મર્યાદા બાધતી ચોગ્ય ગણી છે. કાળની અર્થાત્ અમુક વર્ષોની મર્યાદા બાધતી એ સ્વરાજ્ય જેવા, અનેકવિધ પરિસ્થિતિથી અને ગૂઢ ભવિષ્યની શક્તિઓથી મંકુલ, વિષયમાં અચક્ર છે—તેથી એ મર્જ ન લેતાં ‘અધિક અધિક સ્વરાજ્યની ચોગ્યતા’ એવી સ્વાભાવિક મર્યાદા બાંધી. એમાં એમનો કોઈ પણ પ્રકારનો દુષ્ટ હેતુ હોય એમ જાનવાને કારણ જણાવું નથી હિન્દ સ્વરાજ્યને ચોગ્ય નથી એવી કલ્પના એમાંથી ફક્ત થતી નથી જૂનકાળમાં એણે સ્વરાજ્ય તો કંઠી બોગવું નથી, અને તેથી એણે સ્વરાજ્યનો પાઠ બણવા દજ હવે નિરાણે બેસવાવું છે એમ તેઓ માનતા હોય તો તેમા બાન્તિ છે એમ કહેવાય, પણ એમાં અવશ્ય તુચ્છકાર સમાજોયો છે એમ કહી

* સરઆત ઉદાસ પક્ષ તરફથી જ નહિ, પણ મુંબાઇની ધારાસભાના પ્રજાપક્ષના પ્રતિનિધિઓ તરફથી—એ. મોહનદાસ પારેખ જેવા વિનીત અગ્રણીના પ્રમુખપદ નીચે થઇ. ત્યાર પછી મંચુક્ત પ્રાન્તની ધારાસભાએ પણ એ જ માગણી કરી છે, અને દિલ્લી કોંગ્રેસમાં મળેલા પંચાનના પ્રતિનિધિઓએ પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે પોતાનો દક્ દર્શાવ્યો છે—એટલે અમુક પ્રાન્તોને એ દક્ ગણવો જોઇએ અને અમુકને નહિ એવો વિભાગ રતો નથી.

લકાતું નથી. બીજું, સ્વરાજ્યનો એક પ્રકાર પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિન્દુસ્થાનમાં હતો એ ખરું, પણ આપારે સ્વરાજ્યના જે પ્રકારની માગણી થાય છે તે જ પ્રકાર પૂર્વે હતો એમ તો બાંધે જ કહેવામાં આવશે: પૂર્વે સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ હતું અને તેથી બેધડક આપણે એ માંગે જવા તૈયાર છીએ, પણ પ્રકારનો ભેદ છે એની ના પાડી શકાતી નથી અને તેથી આ બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરી બ્રિટિશ સ્વાયત્તત્ત્વની આગેયુ અને ચેલ્મ્સફોર્ડ હિન્દને અનુભવ લેતાં લેતા આગળ ચાલવાની ચોજના બતાવે છે તો તેમાં તેઓ બ્રિટિશ પ્રજાના સાવચેતી અને અનુભવ પુર સર કામ કરવાના જાતિસ્વાભાવને અનુસરે છે એટલું જ નહિ, પણ હિન્દના પોતાના કિત ખાતર, એનો વર્તમાન સ્વરાજ્યનો પ્રયોગ, માત્ર અત્યુત્સાહ અને જિતાવળના કારણથી, બમડી ન જાય એ માટે કાળજી ધરાવે છે. વખતો વખત કમિટીની તપાસના જેઓ અપમાન સમજે છે તેમને વિનીત. પણ માત્ર એટલું જ પૂછશે કે ૧૮૬૪ ના કોર્લિસ્ટન ઓફથી માંડી આજ પર્વત હિન્દુસ્થાને એક પછી એક અધિક ને અધિક સ્વાયત્તત્ત્વના જે હક અને સુધારા મેળવ્યા છે તે કોઈ પણ જાતની તપાસથી બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ અને સ્વાયત્તત્ત્વનીઓની ખાતરી કરી આપીને નહિ તો બીજી કવી રીતે? અત્યારે પ્રભુએ જે કોઈ પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે નિષ્ફળ થઈ જવાની અને દેશમાં રુધિરની નદીઓ ચલાવીને પ્રાપ્ત કરવાનું નથી એટલું જો સર્વાનુમતે સિદ્ધ છે, તો પાર્લિમેન્ટને વખતો વખત અધિક સ્વરાજ્યની ચોખ્ખા સિદ્ધ કરી આપવા માટે નોન્ટેગ્યુ-એ, સ્મિથ્ડે સ્કીમમાં જે કમિટીની ચોજના છે તે હિન્દના સ્વરાજ્યના માર્ગમાં વિવિધ નથી પણ એમાં આગળ વધવાના પ્રયત્ન છે: અત્યાર સુધી આ જાતના વિષયમાં તપાસ કરવા માટે કમિશન નીમવાને સરકારને આપણે માગણી કરવી પાતી અને જે માગણી મેળવતાં વર્ષો ને વર્ષો ચાલ્યાં જતાં અને અગુલ પગિશ્રમ પડતો, તેને બદલે સ્વરાજ્યનાં આગળ પગલાં ભરવા માટે તપાસના કમિશન કે કમિટિ નીમવાની સરકારને માથે રાખ નાંખવામાં આવે છે અને કમિટિને બલિષ્ઠમાં મંપૂર્ણ સ્વરાજ્યરૂપી દૃષ્ટિબિન્દુ નક્કી કરી આપવામાં આવે છે એ બેઈ ઉત્ક રાજ ચવાનું છે.

પણ કમિટિ આપણને અધિક સ્વરાજ્ય માટે નાલાયક ઠરાવે તો? ઉદામ પણના આપણા બંધુઓ ખરેખર આ બીજી રાજતા હોય તો પૂર્વોક્ત બાજકની પ્રતિજ્ઞાના દ્વાર ન્તનું ધ્યાન ધરીને એમનું હૃદય બાળક જેવું જ થઈ ગયું છે, અને બાળક પ્રતિજ્ઞાથી ધર-ધરે એમ એ લોક ચરચરતા જણાય છે. વિનીત પણને પોતાના બળમાં અધિક શ્રદ્ધા છે, અને તેઓ માને છે કે, તેઓ સ્વરાજ્ય માટે પોતાની ચોખ્ખાની કાંઈ પણ કસોટીમાંથી પાર જિતરી શકે એમ છે. અત્યારે સુધીની આપણી હકતના ક્ષતિહાસમાં એવું બંધુ નથી કે સરકાર પાસે આપણે એક પગલું પણ આગળ બરાબ હોય તે પાછું ખેંચી લેવા માટે સરકારને કદી પણ કારણ મળી શક્યું હોય: ધારાસભામાં, કાર્યવાહક સભામાં, કે ઉચ્ચ અધિકારને પદે જ્યાં જ્યાં હિન્દીઓએ કાલ સુધી સ્થાન મેળવ્યું હતું, તે કરતાં આજ એક પગલું આગળ, એક ભૂમિકા ચઢતી, જોવામાં આવે છે, કોઈ પણ રમણે વિપરીત ગતિ થયેલી દેખાતી નથી. એટલું જ નહિ, પણ આગળ વધવાના ક્રમમાં આગળ જો ખોટા

રિયોત કોઈ પણ સ્વાત્મમાન ધરાવતી પ્રજા સહન કરી શકે નહિ, અને હિન્દ એ સહન કરવા સ્પષ્ટ ના પાડે છે. આ કારણથી આ વખતની કોંગ્રેસે 'મોન્ટેગ્યુ-મેલ્મ્સ્ટર્ડ રફીમનું સ્વરાજ્યવિભાગનું' દેત ઊડાવી દીધું છે, અને દરેક પ્રાન્તે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગ્યું છે.* તે જ પ્રમાણે, કલકત્તાની કોંગ્રેસથી માંડી દિલ્હીની કોંગ્રેસ પર્વન્ત એક દરાવ એ થતી આભો છે કે મોન્ટેગ્યુ-મેલ્મ્સ્ટર્ડ યોજનામાં સ્વચ્છ મુળજ સ્વરાજ્યની એક પછી એક કલ્પસો ચઢવા સાર હિન્દે સરકારની કમિટિ આગળ બાજકની માફક પરીક્ષામાં બેસવું એ એ પોતાને અપમાનકારક મણે છે, અને તેથી અમુક વર્ષની મર્યાદા કરી એટલાં વર્ષમાં હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળવું જ જોઈએ એમ એ આમંદપૂર્વક કહે છે.

હવે, આ જ પ્રશ્ન એક ખીણ—વિનીત—દિલ્હી જોઈએ. વિનીત દિલ્હી એટલે અદ્ય સંતુષ્ટ મોજા લોકની દિલ્હી નહિ, પણ ચેતાનની સઘળી દુષ્ટતા સામા પક્ષમાં જ બરાએલી છે એમ ન માનના, મનુષ્યસ્વભાવના ગુણ અને હોય હિમય મનુષ્ય માત્રમાં—સામામા તેમ જ આપણામાં—સરખી રીતે હોવા મંભવ છે એમ માનવા રૂપી ચારિત્રિક દિલ્હી. એ દિલ્હીએ જોતાં, બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રીએ હિન્દુસ્થાનને એક બાજકની માફક સ્વરાજ્યની પરીક્ષામાં બેસાડવા માગે છે, અને એમા નાપાસ કરા એને બપોલી ભૂમિકાએ ચઢતું આટકાવશે—એવી અપમાનની અને ગૂઢ હેતુની કલ્પના અસ્થાને છે મનુસ્મૃતિમાં બ્રહ્મચર્ય ક્યાં સુધી પાળવું એ મંબન્ધી અમુક વર્ષની મર્યાદા મતાવી છે તે સાથે જોડે છે કે “મ્રદ્દનામિત્ત-મેચ વા” — ‘અથવા વેદનો અભ્યાસ મંપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી’ એમાં એનો આશય પહેલી ભૂમિકામાં જ બ્રહ્મચારીને પૂરી ગમવાનો નથી, પણ સામાન્ય જનની અભ્યાસશક્તિના અવલોકનથી જે વર્ષો સૂઝ્યા તે પ્રથમ દરાબાં, પગ્ત તે પછી બ્રહ્મચર્યને પ્રધાન હોદ્દા જો ‘વેદાભ્યાસ તે પૂરો થાય ત્યાં સુધી’—એવી કાળને બદલે વસ્તુની મર્યાદા, કૃતિર્મને બદલે સ્વાભાવિક મર્યાદા, બતાવી. તે જ પ્રમાણે મોન્ટેગ્યુ-મેલ્મ્સ્ટર્ડ યોજના ધડનાર રાજ્યતંત્રી-એએ પણ કાળને બદલે વસ્તુની મર્યાદા બાંધવી યોગ્ય મણી છે. કાળની અર્થાત અમુક વર્ષોની મર્યાદા બાંધવી એ સ્વરાજ્ય જોવા, અનેકવિધ પરિસ્થિતિથી અને ગૂઢ ભાવિયની શક્તિઓથી મંકુલ, વિષયમા અસાધ્ય છે—તેથી એ મ.જે ન લેતાં ‘અધિક અધિક સ્વરાજ્યની યોગ્યતા’ એવી સ્વાભાવિક મર્યાદા બાંધી. એમાં એમને કોઈ પણ પ્રકારનો કુદ્દ હેતુ હોય એમ માનવાને કારણ જણાતું નથી. હિન્દ સ્વરાજ્યને યોગ્ય નથી એવી કલ્પના એમાંથી ફક્ત થતી નથી જૂતકાળમાં એણે સ્વરાજ્ય તો કદી જોગવું નથી, અને તેથી એણે સ્વરાજ્યનો પાંદ બણવા હજી હવે નિશાળે બેસવાતું છે એમ તેઓ માનતા હોય તો તેમા પ્રાન્તિ છે એમ કહેવાય, પણ એમાં અવરય તુચ્છકાર સમાએસો છે એમ કહી

* શરૂઆત હોમ પક્ષ તરફથી જ નહિ, પણ મુળાધની ધારાસભાના પ્રજાપક્ષના પ્રતિનિધિઓ તરફથી—એ. જોન્સનદાસ પારેખ જેવા વિનીત અમલ્લીના પ્રમુખપદ નીચે થઈ. ત્યાર પછી સંયુક્ત પ્રાન્તની ધારાસભાએ પણ એ જ માગણી કરી છે, અને દિલ્હી કોંગ્રેસમાં મળેલા પંચાંગના પ્રતિનિધિઓએ પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે પોતાનો હક દર્શાવ્યો છે—એટલે અમુક પ્રાન્તોને એ હક મળવો જોઈએ અને અમુકને નહિ એવો વિભાગ રહ્યા નથી.

લક્ષ્ય નથી. બીજું, સ્વરાજ્યનો એક પ્રકાર પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિન્દુસ્થાનમાં હતો એ ખરું, પણ અત્યારે સ્વરાજ્યના એ પ્રકારની આગવી યાજ છે તે જ પ્રકાર પૂર્વે હતો એમ તો જાણે જ દહેશમાં આવશે: પૂર્વે સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ હતું અને તેથી બેધક આ-પણે એ માંગે જવા તૈયાર છીએ, પણ પ્રકારનો ભેદ છે એની ના પાડી શકતા નથી. અને તેથી આ બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરી બ્રિટિશ સભ્યતન્ત્રીઓ માન્ય અને ચેત્સુ દિનને અનુભવ લેતાં લેતાં આગળ ચાલવાની યોજના બનાવે છે તો તેમાં તેઓ બ્રિટિશ પ્રજાતા સાવચેતી અને અનુભવ પુરસર કામ કરવાના જાતિસ્વભાવને અનુસરે છે એટલું જ નહિ, પણ હિન્દના પોતાના હિત ખાતર, એનો વર્તમાન સ્વરાજ્યનો પ્રયોગ, ખાતર અત્યુત્સાહ અને હિતાવજના કારણથી, બગડી ન જાય એ માટે કાળજી ધરાવે છે. વખતો વખત કમિટીની તપાસમાં જેઓ અપમાન સમજે છે તેમને વિનિત પણ માર એટલું જ પૂછશે કે ૧૮૫૪ ના કોન્સિસ્ટ્ એક્ટથી માંડી આજ પર્વત હિન્દુસ્થાને એક પછી એક અધિક ને અધિક સભ્યતન્ત્રીઓ છે હક અને મુદ્દા મેળવ્યા છે તે કાંઈ પણ જાતની તપાસથી બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ અને સભ્યતન્ત્રીઓની ખાતરી કરી આપીને નહિ તો બીજી ક્યાં રીતે? અત્યારે પ્રભુએ જે કાંઈ પ્રામ કરવાનું છે તે નિષ્ફળ રાખી જમાઈને અને તેઓ રૂપિયની નદીઓ ચલાવીને પ્રામ કરવાનું નથી એટલું જો સર્વાનુમતે મિલ છે, તો પાર્લિમેન્ટને વખતો વખત અધિક સ્વરાજ્યની યોગ્યતા મિલ કરી આપવા માટે માન્ય-ચે-ત્સુ રીતોમાં જે કમિટીની યોજના છે તે હિન્દના સ્વરાજ્યના માર્ગમાં વિચાર્ય નહિ પણ એમાં આગળ વધવાના પ્રયત્ન છે. અત્યાર સુધી આ જાતના વિષયમાં તપ કરવા માટે કમિશન નીમવાને સરકારને આપણે માગ્યો કરી પડતી અને એ મા' મેળવતાં વર્ષો ને વર્ષો ચાલ્યાં જતાં અને અત્યુદ પશ્ચિમ પડતો, તેને બદલે સ્વરાજો આગળ પગલાં ભરવા માટે તપાસનાં કમિશન કે કમિટી નીમવાની મરકારને માધેપૂર્વે તામવામાં આવે છે અને કમિટીને બચિત્તમાં મંપૂર્ણ સ્વરાજ્યથી દૃષ્ટિનિર્મૂળ; તે આપવામાં આવે છે એ જોઈ લેવું સજી થવાનું છે

૧૩૬;

પણ કમિટી આપણને અધિક સ્વરાજ્ય માટે નાલાયક કરાવે તો? જિની દૃષ્ટિ. અપણા બંધુઓ ખરેખર આ બીજી રાખવા દોષ તો પૂરોક્ત આગળની ક્રી અગિય નહિં જ્ઞાન હતીને એમનું હજી જાણક નેનું જ કહી શકુ છે, અને અત્યુદ કરતાંનું થરે એમ એ લોક ચરચતા જણાય છે. વિનિત પડતે પોતાના બળમણું, તે જાતની અને તેઓ માને છે કે, તેઓ સ્વરાજ્ય માટે પોતાની યોગ્યતાની કામગીરી જવા પડી પાર જિતરી રાકે એમ છે. અંત્યાર' સુધરી આપણીલક્ષતા કલિદાસના સદિ-આપાર સરકાર પાસે આપણે એક પગલું પણ આગળ ભગવ્યુ દોષ તે પાળી. એક વખત કાંઈ મરકારને કરી પણ કારણ મળી રાખું દોષ: કારણમાંમાં, કારે બીજી તામ વખત અધિકારને પટે જ્યાં જ્યાં હિન્દીઓએ કાલ સુધી સ્થાન મેળવે આપણે જાણતા નથી. એક પગલું આગળ, એક જમિયા ચલતી, જોવામાં આવે છે, કેમ જાણતું જોય નહિં જોઈ જોવાતી નથી. એટલું જ નહિ, પણ આગળ વધવા

નિયમે, આજ રહેતે ચાલે; તેથી જગત્ યત્ તેજ પ્રમાણે-તેજ નિયમે-તેજ રહેતે ચાલતુ. દુકામાં જે જગતના સૂણ છે, તેજ જગતના વિધાતા પણ છે.

સૃષ્ટિ-તરતરથી ગોઠાં જાનાં ડાળા-પાદાં કાપી નાખી કેવળ મૂળ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં ઉપર લખેલી, કેટલીક બાબત સિવાય બીજાં કંઈ જણાતું નથી. જગત્ છે સદાની ઇચ્છા; જગત્ ચાલે છે વિધાતાના નિયમ વડે. આ એ બાબતમાં વાદવિવાદ નથી હુંકામા આ બાબતનો લગભગ સર્વાદિસંમત છે. ફેરવતું બીજું કેટલીક બાબતો એવી છે કે તે સર્વાદિસંમત નથી.

કોઈ કહે છે કે જગત્ મોટું છે, પ્રચ્છા છે, અપ્રસીમ છે, છતાં કેવું અપત્તુબંધાનક છે! આટે સૃષ્ટિકર્તા પણ સર્વ વ્યાપી અને સર્વ શક્તિમાન હોવો જોઈએ, દૂરનો ભૂતકાળ દૂરનો ભવિષ્યકાળ; સાચે કેવો સહ્યાયવો છે, આટે કર્તા, સર્વત્ર હોવો જોઈએ.

કોઈ કહે છે કે જગત્ નુર હોવાથી સૂણ પણ સૌંદર્યમય હોવો જોઈએ. કોઈ કહે છે કે જગત્ સુખમય હોવાથી ઇશ્વર પણ કરુણામય હોવો જોઈએ.

વળાં કેટલાક કહે છે કે જગત્માં ધર્મનો જન્મ થતો હોવાથી ઇશ્વર પણ ન્યાયનો વિધાતા હોવો જોઈએ. ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે જુદા જુદા માણસો જુદી જુદી બાબતો કહી કોલાહલ મચાવી શકે. આ કોલાહલ કેટલાય વર્ષો થયાં થતો આવે છે, અને હજી પણ તેની નિવૃત્તિ કાલુ ભણે ક્યારે થશે, તે કહી શકાય નેમ નથી. કારણ કે સામાપક્ષવાળા ઇશ્વરનાં સૌંદર્યમયત્વ, જામયાત વગેરે ઉપર કટાક્ષ કરી પ્રશ્ન પૂછે છે કે ઇશ્વર સૌંદર્યમય છે, તો પછી જગત્માં કુરુપતું અસ્તિત્વ કેમ છે? ઇશ્વર કરુણામય છે, તો પછી જગત્માં દુઃખ કેમ છે? ઇશ્વર ન્યાયનો વિધાતા છે, તો પછી દુર્જનને પીડા કેમ ચાલે છે?

પ્રથમ પણ ઉત્તર આપે છે કે 'એ બધી શયતાનની ચાલાકી છે. શયતાન વિરોધી છે; અસ્તિત્વન અસ્તિત્વનો વિરોધી છે.'

પ્રશ્ન—ત્યારે શું ઇશ્વર સર્વ શક્તિમાન નથી?

ઉત્તર—કેમ, એવી ચક્ષુ કેમ હોવાં છે, શયતાન તો કેદમાં છે.

પ્રશ્ન—કેદ કરતાં તો તેને કાંસીએ ચડાવવો વધુ સારું છે. ઇશ્વર શયતાનને વશ કેમ કરતા નથી?

ઉત્તર—ઇશ્વરની ઇચ્છા

વાદ! આતે કેવી ઇચ્છા! શયતાન વિધાતાનો ઉદ્દેશ બ્યર્થ કરવા માટે

અધો પ્રયત્ન કરે છે, તોપણ-પોતામા તેને વશ કરવાની શક્તિ છતાં વશ ન કરવો એ ઇચ્છા બહુ સારી ?

આ સિવાય પ્રતિપક્ષીને હઠાવે તેવો એક બીજો જવાબ છે તમારી સામાન્ય સુદ્ધિ આગળ ને દુઃખ, તે ઇશ્વરના અનંત જ્ઞાન આગળ દયા છે, તમારી વિકૃત દૃષ્ટિ આગળ ને કુરુષ હેખાય છે, વિધાતાની નિર્મળ દૃષ્ટિ આગળ તે સુદર છે, દુઃખમા દુઃખ અને કુત્સિત એ તમારો દૃષ્ટિ-અમ છે

પ્રતિપક્ષી સનાય હઠાવશે કે આપણી આખો આની વિકૃત કરનાર કોણ ?

ચતુર માણસ તર્ક હઠાવશે કે કુત્સિતનો અગ્નિચાર કરતા સુદર રહેશે નહિ, કે અનુ અનિત્ય ન માનતા સુખ રહેશે નહિ જે સુખ છે એમ માનો તો દુઃખ પણ માનવું જ પડશે. જે વિધાતા કરુણામય હોય તો દુઃખનો બનાવનાર પણ કોણ હોવો જ નોંધવો

વિજ્ઞાન કહે છે કે પ્રકૃતિ દયાળુ નથી ને ચોક્કસ સુખ નજરે ચડે છે, તે પણ દુઃખમાથીજ ઉત્પન્ન થયું છે, અરે છેવટે તેનું પરિણામ દુઃખમા જ આવશે ધર્મનો જય થાય છે, એ જૂઠી વાત છે, તે પ્રકૃતિનો નિયમ નથી જે કે અચૂળ દૃષ્ટિથી જોતા ધર્મનો જય થતો જણાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો છેવટે સૃષ્ટી ધર્માધર્મની ગતિ સમાન છે ઉભયનો વિનાશ થાય છે આ બાબતમા કાંઈ પણ તર્ક ચાલી શકે તેમ નથી કોઈ કહે છે કે સુખ કરો, વિધાતાને હૈરેશ *behold the void* માનવદૃષ્ટિની જગણે છે માર્ક કહે છે કે તમે અમાની છો, કોઈ કહે છે કે જીવો જીવો, આ માણસને કુમ્ભીપાક નકેનો પણ ભય નથી, ત્યાં તો ખીજો કોઈ ખીજો આની કહેશે કે 'આલો તેને સગાવી મૂકો'

સુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ બધી બાબતોની મીમાસા કરનારો યાત્ર કરે છે આવો ભાઈ, આપણે એકઠા મળી કામ કરીએ, ગરબડ કરવાની કાર્ન જરૂર નથી ઇશ્વર સદૃષ્ટિ કર્તા છે, તે તો આપણે બધા માનીએ છીએ ઇશ્વર ઇચ્છામય છે, તેનીજ ઇચ્છાથી આ જગત કોઈ કાળે પણ થયું છે નહિ તો આવકું મોટું જગત ક્યાથી ગને ? તો પણ ક્યે વખતે, કેવી રીતે, શા માટે રચ્યું, તે જણવાનો કંઈ ઉપાય નથી તે બધું અજોષ છે ઇશ્વરનું ઇચ્છામયત્વ કણુલ રાખી તેને નિરુપાધિન કહે તો મ્મ વાંચી નથી, અજોષ કહે તો વધુ સારું જગત એક પ્રકારનું પ્રચડ યત્ર છે, આ યત્ર બનાવવા માટે એક યત્રીની ઇચ્છા અવશ્યની છે, તેથી ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરવો એ જરૂરનું છે વળી આ ખૂબ જ ચલાવવા માટે કોઈપણ તરેહની શક્તિની જરૂર છે, ઇશ્વરની ઇચ્છા તેજ તે શક્તિ તમે જોને પ્રાકૃતિ નિયમ કહે છે તે ઇશ્વરની ઇચ્છાનો વિકાસમાત્ર છે આ જગત યત્ર સુગઠિત અને નિયમિત છે તેજ તેનાં બનાવનારનું માહ્યત્વ છે આ રીતે જ્યારે આપણે જગતને એક યત્ર માન્યું ત્યારે તેના ચક્રરોમા કાંઈ ચઢી જતા તેને દુરસ્ત કરવાની જરૂર પડે છે કે નહિ તે વિશે મત મેદ હોઈ શકે કેટલાક તો કહે છે કે જગત્પત્રની મરામત કરવી પડે છે, અને તે મરામત *જી પીલ્ડ નામ મિગ્ગન (અતિચાત્ર)*

ઉપગતી વાત સાબળતાં તો સારી લાગે છે મીમાસક મધ્યસ્થ થનાને યોગ્ય છે, તે ખરું, પણ યોગ્ય એના ઉદ્ધત સ્વભાવના માણસો છે કે જે આ મધ્યસ્થની વાતથી મતોષે પામતા નથી તેઓ કહે છે કે જગત યત્ર છે, માટે યત્રીની આવશ્યકતા છે, માટે ઈશ્વરને પણ સ્વીકારવો પડશે, આવી યુક્તિ ચાલી શકે તેમ નથી જેમ ઘડા માટે કુભારની આવશ્યકતા છે, તેમ આ વિષય માટે પણ એકાદ વિષયકર્તાની આવશ્યકતા છે, એ તર્ક દર્શિત છે. કુભાર તો માત્ર ઘડો બનાવે છે, અર્થાત્ તે તો માત્ર પોતાની શુદ્ધિ મુજબ તૈયાર સાધનોનો ઉપયોગ કરી ઘાટ ઘડે છે, કંઈ માટીનું ઉત્પાદન કરતો નથી. માટી તો તૈયાર હોય છે, આ પ્રમાણે તૈયાર માલ મસાલામાંથી ઈશ્વરે જગત બનાવ્યું છે. એટલું જ તમારી યુક્તિથી સમજાય છે. પરંતુ આ જઠાર ઘડવાનો મસાલો કયાથી આવ્યો, તેનો જવાબ તો તમે આપ્યો નહિ. કંઈ નહિ તેમાંથી કંઈકની ઉત્પત્તિ—અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ, એ તો મનુષ્યના જ્ઞાનની બહારની વાત છે—મનુષ્યની કલ્પનાથી અતીત છે. તમારી યુક્તિથી જ્યારે આ વાતનો ખુલાસો થતો નથી, તો પછી કહો કે તે વાતજ જુદી છે, તે બાબ તમા તર્કવિતર્ક કશું પરિણામ નિષ્પન્નરી શકે તેમ નથી.

જગત બનાવવાનો કાચો માલ કયાથી આવ્યો, તેનો જવાબ જ્યારે ન મળ્યો, તો પછી કાચો માલ તૈયાર હોય તો તેમાંથી આ જગત યત્ર કેવી રીતે બન્યું તે યુક્તિનો વિષય થઈ શકે. આ કાર્ય વિજ્ઞાનનું છે, તે પ્રથમ વિજ્ઞાનને જ વિચારવા યોગ્ય છે. અને વિજ્ઞાન પણ મળ્યું કદ વેળીને પણ તે પ્રશ્નો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વિજ્ઞાન જેને પ્રાકૃતિક નિયમ કહે છે, અને જેને તમે ઈશ્વરની ઈચ્છાનો વિકાસ કહો છો, તે વડે જ જગતની નિર્માણ-પ્રણાલી અને ક્રિયાપ્રણાલી ગંભીર ભાવે સમજવાનો પ્રયત્ન થાય છે, કેટલુંક સમજાયું પણ છે. આમ કેમ થાય છે, તે પ્રશ્નો ઉત્તર મળતો નથી, પરંતુ કેવી રીતે થાય છે તેનો જવાબ વિજ્ઞાન પાસેથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ. જે પ્રકારના ખુનાસાથી આપણું મન તૃપ્ત થાય તે પ્રકારનો ખુલાસો વિજ્ઞાન આપતું જાય છે. ખીલ કોઈ તરેહથી સમજવાની શક્તિ મનુષ્યમાં નથી, અને વિજ્ઞાન પણ તેવો પ્રયાસ કરતું નથી.

વિજ્ઞાનના મત પ્રમાણે ઈશ્વર અને પરમાણુ એ બેના મસાલાથી જગત નિર્માણ થયું છે. સ્પષ્ટતા પ્રાકૃતિક નિયમો જાણવાના જગતનું કેવી રીતે મહત્ત્વ થયું છે, કેવી રીતે ચાલે છે, અને કેવી રીતે ચાલશે, તે બધું કહેવાનો વિજ્ઞાન નિશ્ચય આપે છે, આ વિષય અને તમે વિજ્ઞાનનો ખુલાસો એમ કહી શકો આ વૈજ્ઞાનિકોમાંના એક આગેવાન વૈજ્ઞાનિક વાર્ડે એકિસલેવે એક વખત કહ્યું છે કે, ‘પરમાણુ બાજે ઢાળીઆમાં ઢાળેલાં હોય તેમ ગોઠવાયાં છે, એ કાર્ય અચેતન પ્રાકૃતિક નિયમ કરી શકે તેમ નથી, અહિં તો એકાદ શિલ્પીની આવશ્યકતા છે’ મનુષ્યની શુદ્ધિ વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણના માર્ગમાં આગળ વધી ગયા મોડી ક્ષણને માટે પાછીવળે છે, ત્યાં તે નિરાશભાવે કહે છે કે અહિં એક શિલ્પીની આવશ્યકતા છે પરમાણુને ગોઠવાના શિલ્પીની આવશ્યકતા છે કે નહિ તે પ્રશ્નો જવાબ જેઓ માનવ જિવાનો જ્યેષ્ઠજ વદન કરી કલાર્કે એકસલેવેને પગને ચાલે છે, તેઓ યોગ્ય સમયમાં આપશેજ.

એક ખીજે સમુદ્ધ એવો છે, કે તેઓ જગત અને ઇશ્વરને અભિન્ન માને છે; તેઓ કહે છે કે જગત સિવાય ઇશ્વરની જુદી કલ્પનાની દરકાર નથી. જગત ઇશ્વરમાથી ઉત્પન્ન થયું છે, દુકામાં જગત એ ઇશ્વરનીજ શ્રુતિ અથવા ઇશ્વરનીજ અભિવ્યક્તિ છે. આ મત પ્રમાણે તો યદિ શબ્દની જ સાર્થકતા નથી, સહિષ્ણુપાર અથવા સહિષ્ણુતા નામનું કંઈપણ થયું હતું, એ જણાતું જ નથી. બહુ દેશમાં આ મત દૃઢ પ્રતિષ્ઠિત હતો અને ઘણાં દર્શનશાસ્ત્રોમાં આ મત મહત્ત્વગત થઈ રહ્યો છે. આ સમુદ્ધના લોકોને અંગ્રેજીમાં સાધારણ રીતે pantheist કહે છે; આ સમુદ્ધના લોકોને નિરુત્તર કરવાનું કામ કઠિન છે, તો પણ ગાંઠો આપી પોતાનો મત ખરો કરવાનું કામ કઠિન નથી.

માનવજાતિ ઘણા કાળથી જ મસ્કારતું પોષણ કરતી આવે છે. એવું મૂળ છેલ્લું એ સદ્ગત વાત નથી. આપણને ઓટલી તો ખાતી છે કે જગત નામનો એક અસીમ, નિમિત્ત, પ્રચંદ પદાર્થ અનંત દેશ વ્યાપી અને ઘણું કરીને અનંત કાળ વ્યાપીને હજી રહેશે છે મનુષ્ય એ તો જગતનો નાનામાં નાનો અણખાત છે, મનુષ્ય જગતરૂપી અદ્ભૂત પદાર્થનો થોડો ભાગ થોડા મધ્ય સુધીજ જોઈ શકે છે. જ્ઞાનના વિકાસ અને ઉત્પત્તિ સાથે આ અસીમ જગતના પરિમિત અણતુ વર્તુલ ધીમે ધીમે મોટું થતું જાય છે ખરું, પરંતુ અસીમના તુલનામાં જ્ઞાનગત અણતુ પરિમાણ સર્વદા મુદ્દ રહેવાનું. સંપ્રત સમયમાં આપણું જ્ઞાન બ્રહ્માંડના એક અતિ સગીર્ણ પ્રદેશમાં અંધારું રહેલું છે, અને જો કે આ જ્ઞાનગત પ્રદેશની બહારના અસીમ બાહ્ય સાથે આપણે ધીમે ધીમે પરિચય વધારતા જઈએ છીએ; તોપણ સમગ્ર બ્રહ્માંડનું જ્ઞાન કદી પણ આપણા જ્ઞાનપ્રદેશમાં આવી શકે તેમ નથી. આ જગતરૂપી પ્રચંદ પદાર્થ એક મોટું આયાબુંગીવાણુ યત છે, છતાં જેમ જેમ આપણે તેનો પરિચય મેળવતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ તેની જટિલતા ઘટતી જાય છે, અને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કેટલાક સુસંગત નિયમની સાંકળથી બંધાયેલો પરસ્પરને વળગી રહ્યો છે, આ રીતે પ્રાકૃતિક નિયમોનું જ્ઞાન મેળવતાં મેળવતાં જગતવંત્રની જટિલતા ક્રમેક્રમે સ્પષ્ટ થતી જરી, વિચિત્રચાલતું કામ આ જટિલતા સ્પષ્ટ કરવાનું છે.

જરા સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં આ મત પણ અમાત્યક માલમ પડે છે. ‘હું’ સિવાય બીજા કશા પદાર્થનું અસ્તિત્વ તર્કદારા બરાબર રીતે સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. ‘હું હું,’ એ જેમ પ્રમાણુ-નિરપેક્ષ સત્ય છે, તેમ ‘બીજું કઈ છે’ તે તેવું મત્ય નથી, પરંતુ તે સત્ય આપેશિક છે.

સામ્ય દર્શન જ્ઞાતા પુરુષથી સ્વતન્ત્ર એવી જેષ પ્રકૃતિનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે; અને પુરુષ-પ્રકૃતિના પરસ્પર સંબંધથી આ બ્યક્ત જગતની અભિવ્યક્તિ કેરી રીતે થઈ, તે સૂંઢર રીતે સમજાવે છે, પરંતુ પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ એ એક પ્રકારની hypothesis અથવા કલ્પનામાત્ર છે. આ કલ્પના મિવાય પણ બીજી કોઈ રીતે જો જગતની અભિવ્યક્તિ સમજાવી શકાય, તો સામ્યમતનો સ્વીકાર કરવાને બધા વિદ્વાનો બધાવલા નથી અને થયું પણ તેમજ પાછળથી વેદાન્તે આ દંઢને સ્વીકારવા ચોક્કસી ના પારી; અને

સાંપ્રતકાલમાં બાકિલિ પછીના ધણા દારૂનિકો તથા વૈજ્ઞાનિકો પણ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. 'હું જગતનો અંશ છું' એ 'જગત મારો અંશ છે' જેટલું સાત્ય નથી. જગત ન હોત તો હું હોત, નહિ એ સાહસપૂર્વક બોલી શકાય તેમ નથી; પરંતુ 'હું ન હોત તો જગત રહેત નહિ,' એ ધણું કરીને સાહસપૂર્વક બોલી શકાય છે, મારા સિવાય બચ્ચા જગતનાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની સાબિતિ આપી શકાય તેમ નથી. આ બધી મારીજ કલ્પના અગર કારીગિરિ છે, જ્ઞાનના વિસ્તાર સાથે જગતના યોગ યોગ ભાગ સાથે બને ઝાળ-ખાણ થતી જાય છે, તે સંપૂર્ણ રીતે બરાબર નથી; પરંતુ મારીજ ચેતનાના વિકાસ સાથે માફ જગત કમેકમે વિકાસ પામતું જાય છે, એમ કહેવું એ જ બરાબર છે.

કેટલાક ચિત્પદાર્થ અથવા ચૈતન્યકણના સમવાયથી આપણી ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે. ચૈતન્યમાં એક એવી વિશેષ શક્તિ છે કે તે એક બાજુએથી પોતાના સમગ્રભાગને અર્થાત્ સમગ્ર બ્યટીબૂત ચૈતન્યકણના પ્રવાહને સમદિશે જોઈ શકે છે; સમગ્ર ચૈતન્ય-પ્રવાહને એકેની જ ચેતના બળથી ઝાળખી લે છે, આથી અહ-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે બીજી તરફથી તે પેલા ચિત્પ્રવાહની અંદર રહેતાં ચૈતન્યકણને જુદા પાડી જુદી જુદી રીતે ગોઠવવા ધમ્મિ છે; અર્થાત્ પોતાનું પોતેજ વિશ્લેષણ કરે છે; આ વિશ્લેષણ કરવાની એટલ, એ જ ચેતનાની શુદ્ધિ અગર વિકાસ મનાય છે. આ ચેતનાનાં ત્રણ સ્વ-રૂપનો ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમ છે; સુષુપ્તાવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા અને જાગૃતવસ્થા. સુષુપ્તાવસ્થામાં ચૈતન્યની આત્મવિશ્લેષણ શક્તિનો જન્મ થતો નથી, કદાચ ચૈતન્ય હોય છે, પરંતુ તે પોતે પોતાને ઝાળખી શકતું નથી; હજુ પાંચ પોતાનામાં શું છે, અને શું નથી તેમાંનું કંઈ જાણતું નથી બીજી સ્વપ્નાવસ્થામાં ચૈતન્યનો કંઈક વિકાસ થાય છે; પોતાનાં યોગ્ય પ્રમાણમાં તે પોતાનું જાણે છે. પરંતુ હજુ તે પોતાનાં પોતાની ધમ્મિ મુજબ બરાબર રીતે ગોઠવી શકતું નથી, કોની સાથે કોનો મંબંધ છે તે વિચારી શકતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ પોતાની હયાતીના મંબંધમાં પણ તેને સંદેહ છે. જાગૃતવસ્થામાં ચૈતન્ય વિકાસ પામેલું, સ્ફુટ, અને સ્ફુર્તિમાન હોય છે, તે પોતાને ઝાળખે છે, પોતાના બધાં જાણે છે; કંઈ અનુભૂતિ કંઈ સ્મૃતિને જગાડે છે, કંઈ સ્મૃતિ કંઈ આકાંક્ષાને જગાડે છે, અને પોતે પેલી અનુભૂતિ, સ્મૃતિ કે આકાંક્ષાને લીધે શુ કરશે, તેને કયાં રાખશે, ઇત્યાદિ ધાર્મમાં તે સર્વદા વ્યસ્ત રહે છે. સ્વપ્નમાત્રે સમર્જનવાતાં કૃમિદીટની ચેતના ધણું કરીને સુષુપ્તાવસ્થામાં, મચ્છર-માખીની ચેતનાને સ્વપ્નાવસ્થામાં અને ઉચ્ચતર જીવની ચેતનાને જાગૃત અવસ્થામાં મૂકી શકાય અણુશીલા જેવાં કૃમિ-દીટ જગતની સૃષ્ટિ થઈ છે કે નહિ તે જાણતમાં સંદેહવશ છે; માખી-મચ્છરનું જગત અસંબદ્ધ, અનિયમિત અને વ્યવસ્થાહીન છે; અને પશુપક્ષીનું જગત અનેક અસંબદ્ધ સુવચિત, સુસચિત અને સુ-વ્યવસ્થા અવસ્થામાં છે. વેદાન્તશાસ્ત્રમાં આ શબ્દો જે અર્થમાં લીધા છે, બરાબર તેજ અર્થમાં આપણે અહિ લીધા નથી.

આ પ્રમાણે ચેતનાની આત્મવિશ્લેષણ શક્તિ પોતાને વિશ્લિષ્ટ, -વિભિન્ન-ઉન્ન કરી બે ભાગમાં વહેંચી લે છે. એક ભાગનું નામ રાજે છે આત્મા, અર્થ 'અથવા હું; અને

ખીજી ગાગરું નામ રાખે છે પ્રકૃતિ અથવા બાહ્યજગત્. આ બંનેના પરસ્પર ઘાતપ્રતિધાત, સંબંધનિર્ણય વગરે બાબતોમાં પોતાને વ્યતિવ્યસ્ત રાખી કોતુક કરે છે; અને જે ચિત્ત-દાયોની સમક્ષિતે પોતાનાથી જુદી ખાટી વ્યક્તપ્રકૃતિ અથવા બાહ્યજગત્ એવું નામ આપે છે, તેને વળા એ પ્રકારે ગોઠવે છે.

તે એ પ્રકારની ગોઠવણીમાંની એકનું નામ દેશવ્યાપ્તિ, અને ખીજીનું નામ કાળવ્યાપ્તિ એતના કૃતલાક પદાર્થોને એકી સાથે જુએ છે, અને કૃતલાકને ક્રમેક્રમે જુએ છે. અથવા એક પ્રકારની દૃષ્ટિનું નામ દેગદૃષ્ટિ—યથા સ્થાને સ્થાપિત કરી જોવું. અને ખીજી તરફની દૃષ્ટિ તે કાલદૃષ્ટિ,—યથાકાલે વિન્યસ્ત કરી જોવું આ સિવાય ત્રીજી દૃષ્ટિ નથી, યા માટે તેનો ઉત્તર નથી દેશ અને કાલ એ એતનાની આત્મનિરીક્ષણની રીતિમાત્ર, છે. જે અર્થમાં મારી બહાર ખીજું જગત્ નથી, તેજ અર્થમાં મારી બહાર દેશ પણ નથી, કાલ પણ નથી. હું જ મારી અનુભૂતિને મારાજ સોધેલા ઉપાયો વડે દેશમાં સ્થાપુ છું, અને કાલમાં વિન્યસ્ત કરું છું, બધી અનુભૂતિને નહિ પણ કૃતલીકને. કેમકે મારી એતના હજી પૂર્ણ વિદ્યામાં પામી નથી—પૂર્ણ જગત્ યર્ધ નથી. રચના અને ભાંગતોડ તરફજ મારો પ્રયાસ છે, અને તે પ્રયાસથી જ એતનાનો વિકાસ થાય છે આ પ્રયાસમાં શક્તિમંત્રયનો અને મહેનત જોઈ કરવાનો પ્રમણ પ્રવલ્ત ચાલે છે બધી અનુભૂતિને હું જોળખતો નથી, જેને જોળખુ છું તેમાંથી પણ કૃતલીકનેજ રચના માટે સુરી લઉં છું; બનાવટ કરતી વખતે કૃતલીકનો આદર કરું છું અને કૃતલીકનો અનાદર કરી ત્યાગ કરું છું. પછી મારી ઈચ્છા પ્રમાણે તેની ગોઠવણી કરું છું. તેને પરસ્પર સુસખદ સુનિર્મિત અને સંબધ રાખી ગોઠવું છું. જેમ જેમ જરૂર પડતી જાય છે, તેમ તેમ તેને સંકેતદ્વારા બોલાવું છું. જેમ રણશીમાંના અવાજ સાથે બધું સૈન્ય પોતપોતાનાં નક્કી કરેલા સ્થાને સુસખદ સુવિન્યસ્ત યર્ધ બધું યર્ધ જાય છે, અને તેમ કરવામાં તેના ઉપગીને જરા પણ ધમ વેદવો પડતો નથી, તેમ બધી અનુભૂતિને હું સંકેતદ્વારા વિના પરિશ્રમે ગોઠવું છું બરાબર રીતે ગોઠવી બાહ્યજગત સાથે યુદ્ધ આરંભુ છું, આ પ્રમાણે મારાંજ રચેલા બાહ્યજગત સાથે મારા અતર્જગતને કાર્પનિક યુદ્ધમાં રોકી હું કોતુક જોઉં છું, તે કલ્પિત યુદ્ધમાં મારે હારવું ન પડે, તે માટે એક કુશળ સેનાધ્યક્ષની માફક બધી બુદ્ધ રચના ગોઠવું છું; બાહ્યજગતને દેશ અને ગા-ળમાં ગોઠવું છું; એ વ્યવસ્થા પણ મારી એતનાની કારીગિરી છે. આ વ્યવસ્થાનું ખીજું નામ પ્રાકૃતિક નિયમ પ્રકૃતિમાં અગર બાહ્યજગતના નિયમની સાંકળ કેમ ? જગતમાં નિય-મનું રાજ્ય આ માટે હોવું જોઈએ ? તેનો જવાબ એટલો જ કે હું જ તે નિયમનો પ્રતિ-ષ્ઠાતા છું, નિયમ વડે એતનાની જગત સ્વયંની મહેનત વણી જોઈ ચાલે છે, તેથી એતનાની વિકાસ અને પૂર્ણતા તરફ ગતિ થાય છે, મારાં કલ્પિત જીવન-સંક્રામમાં મને જય મેળવવાનો પૂરેપૂરો બરાસો હોવાથી જ મેં મારા જગતમાં નિયમની સ્થાપના કરી છે, અને તેથીજ મારું જગત નિયમને વચ છે, પૃથ્વી ફરે છે, વાયુ વહે છે, તેથીજ મારું જગત છ-દોબદ-સુલલિત કવિતા રૂપ છે, વાંચવામાં સરળ છે. સાંજનાં ગધુર લાગે છે.

નિયમની સ્થાપનાથી મારી એતનાનો વિકાસ અને જાનનો પ્રસાર થાય છે, અને

તેમાંજ મને આનંદ મળે છે નિયમની સ્થાપના કરવી એજ મારો સ્વભાવ છે. જે હજી સુધી મારા નિયમની અંદર આવ્યું નથી, તે મને બહુજ એટલું લાગે છે, માટે હું તેને દૈવતું નામ આપું છું;—અસાધારણ—ગિરિકલ વગેરેના ઉપનામોથી ભૂષિત કરું છું. તેને પાદે ભૂત-પ્રેત-પિશાચની, દેવતા ઉપદેવતાની કપના કરું છું, તેને માટે મારા સિવાય-જગત્-સિવાય-મૃદિ સિવાય એક સહિકર્તા અને દિષાતાની કલ્પના કરું છું, જે નિયમવશ નથી તેને નિયમવશ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું, એ પ્રયત્નમાં મને હંમેશ સફળતા જ મળે છે, એમ માનવાનું નથી, પરંતુ તે સફળતા પરજ મારી ચેતનાના વિકાસનો આધાર છે. આવું નામજ વિજ્ઞાન-અર્થાં તેથી જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે મારા જગતમાં પણ મેં નિયમની સ્થાપના કરી છે. ભૂખ લાગતાં હું ખાઉં છું, ગિષ આવતાં ઊંઘું છું. મારા જગતમાં રાત પછી દિવસ અને દિવસ પછી રાત એમ ક્રમવાર આવતાં જાય છે. પૈલી વ્યક્તિ કે જોને હું ગોડો ગણું છું, તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેના જગતમાં નિયમની સ્થાપના નથી, તેને ભૂખ લાગે છે છતાં ખાતો નથી, તેના જગતમાં ઘણું કરીને રાત પછી દિવસ એમ ક્રમવાર ચોજના પણ થઈ નથી; જો કે તેનું પણ એક જગત છે, પરંતુ તે જગત મારા જગત જેવું નિયમવશ નથી પણ વિચિત્ર-અમયત છે.

પ્રકૃતિ મારી અદર જ છે, પ્રકૃતિની દેશવ્યાપ્તિ તથા કાલવ્યાપ્તિ પણ મારામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, પ્રકૃતિમાં જે નિયમની સાંકળ જણાય છે, તે પણ મારી જ બનાવટ છે. જગત અનંત છે, એ વાત અર્થહીન છે; કાલ અનાદિ છે, એ વાત પણ અર્થહીન છે; દેશ અસીમ છે, એ વાત પણ અર્થહીન છે. મારે જગત સાન્ત છે; મારે જેટલું જોઉં છું, ત્યારે તેટલું જ અસ્તિત્વવાન છે; તે સિવાય બીજું કંઈ નથી. મારો કાલ પણ સ્પષ્ટ અને જ્ઞાન્ત છે; જેટલાની સાથે સાથે પરિચય છે, તેટલો જ હયાત છે. અનાદિ, અનંત એ બધાં વિશેષણો રહિતી કલ્પના—અકલ્પના અલકારમાત્ર છે; તે વિશેષણો કાલમાં શોભે તેમ છે, પરંતુ વિજ્ઞાનમાં વાપરવાં નિરર્થક છે મારા જ્ઞાત્યવિકાસ સાથે મારાં જગતનું વર્તુળ વધે છે—દેશની અને કાળની સીમા દર દર જતી જાય છે—જગતમાં નિયમની સ્થાપના દરતર થતી જાય છે. જેનું જગત નિયમવશ છે, તેના આત્મા પણ સુર્ય, સંજળ અને સાગર્થ્યવાન ગણાય છે, અને જેનું જગત નિયમવશ નથી તે ગોડો-પાગલ વગેરે વિશેષણોથી ભૂષિત થાય છે.

મારી પોતાની આ અભિવ્યક્તિ, તેનું નામ જગતની સહિ. મનુષ્યના જ્ઞાનને બીજી કોઈ સહિનો વિષય અવગત નથી.*

દેશ શેરી

રાજકોટ

મહારાજકર ઉદિલ દેવે.

ભારતવર્ષના અને યુરોપના ઇતિહાસ તથા આદર્શ.*

, જેમ બધાં માણસનાં જીવનચરિત્ર એક જાતના ન હોઈ શકે તેમ બધાં દેશના ઇતિહાસ પણ એક જાતના હોઈ શકે નહિ. એમ કહેવાય છે કે ભારતવર્ષના ઇતિહાસનાં સાધન મળ્યાં નથી. પરંતુ તેમાં ખરી વાત એટલી જ છે કે ભારતવર્ષના યુરોપીય પદ્ધતિના ઇતિહાસ માટે સાધન મળી શકતાં નથી. કારણ ભારતવર્ષના ઇતિહાસ રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ નથી ભારતવર્ષમાં એક અથવા વધારે પ્રજાઓ કોઇ દિવસ ભેગી મળીને રાષ્ટ્રના આકારમાં સંઘી નથી. તેથી કરીને આપણા દેશમાં કાણ જ્યારે રાજ્ય થયો, તેણે કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું વગેરે કહીકત ઘટનાક્રમાનુસાર સાચી રાખવાની દેશમાં કોઈના મનમાં ખટક રહેવી નહિ.

ભારતવર્ષને જો કદી એક રાષ્ટ્ર — 'નેશન' — બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેના ઇતિહાસ માટે સારાં અને ખોટાં ઘટનાં સાધનો મળી શકત અને ઇતિહાસકારોનું કાર્ય થણે દરબજો સહેલું થાત પરંતુ આમ કહેવામાં અને કબૂલ નથી કરી શકતા કે ભારતવર્ષ પોતાના જૂતને કે ભવિષ્યને અસુક એક સૂત્રથી ચૂંધી ગમ્યું નથી. તે સૂત્ર સફળ છે, પરંતુ તેનું જગ સાધારણ નથી. તે સ્વભૂતરૂપે દેખી શકાતું નથી છતાં આજ સુધી તેણે આપણને વિચિત્ર થવા દીધા નથી. તેણે સર્વત્ર એક વિનાશી એકતા આપી છે, એવું નથી; પરંતુ આપણા સપના એકામા અને અમમાનતામાં જડે જડે એક મુગ્ધતા, અપ્રત્યક્ષ યોગમુદ્ર નેણે બાંધી રાખ્યું છે તેથી ખદાભારતમાં વર્ણવેલું ભારત અને વર્તમાન ભારત જુદી જુદી અને મહદંતરી બાજનોમાં બિલ હોવા છતાં ઉભયની નાડીનો યોગ દરતો નથી.

* તે યોગજ ભારતવર્ષની ખીલ મવં બાગતો ઝરતા માયો છે અને તે યોગનો ઇતિહાસ તે જ ભારતવર્ષનો પથાર્ય ઇતિહાસ છે તે યોગ અને લાઘવે છે ? પહેલા જ કહી મયા કે રાષ્ટ્રીય કલ્યાણને લાઘવે નથી એક જ સમજમાં કહીએ તો કહેવું પાશે કે ધર્મને લાઘવે છે

પરંતુ ધર્મ શું તે મનંધે તો તજ્યારો પાર નથી અને ભારતવર્ષમાં ધર્મનું જાણકાર જુદા જુદાં પરિવર્તનોને પામ્યું છે, તેમાં પણ સન્દેહ નથી.

તેમ છતાં એ વાદ રાખવાનું છે કે પરિવર્તન એટલે વિચ્છેદ નથી. શેષવર્ષોથી બોધન માં પરિવર્તન થાય છે તેમાં વિચ્છેદ થતો નથી. યુરોપના ઇતિહાસમાં પણ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપનાં ધર્મો, પરિવર્તન થયાં છે. તે મુજબનાં પરિવર્તનમાં પરિણતિનું. દર્શન કરાવતું એ ઇતિહાસ કાર્યોનું કાર્ય છે.

યુરોપની પ્રજાઓએ તેમના વિવિધ પ્રયાસો અને પરિવર્તનોના દ્વારા સુખ્યત્વે એક રાષ્ટ્ર સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતવર્ષના લોકોએ જુદા જુદા પ્રયાસ અને પરિવર્તનો દ્વારા

* ધર્મપદ મામતરે શક્તિ અન્યથા એક સદીકે અંગ્રાણી અનુવાદનું અનુવાદન કરતાં, રવીન્દ્ર બાપુએ આ ચર્ચા કરેલી છે. તેમના મુખ્ય અંગ્રાણીનો આ અનુવાદ છે.

ધર્મને સમાજમાં મૂર્તિમંત પ્રવાના પ્રયત્નો કર્યા છે આ એક તેના પ્રયાસમાં જ પ્રાચીન ભારત સાથે અર્વાચીન ભારતની એકતા છે

યુરોપમાં ધર્મની ભાવનાએ ગૌણ કાર્ય કર્યું છે રાષ્ટ્રની ભાવનાએ પ્રધાન કાર્ય કર્યું છે ત્યાં ધર્મનો ઉદભવ સ્વતંત્ર થયેલો હોવા છતાં તે રાષ્ટ્રનું અગ્ર યજ્ઞ ગયો છે ત્યાંના જે દેશમાં દેવોએ તેમ બન્યું નથી ત્યાં રાષ્ટ્રની સાથે ધર્મને ગિરસ્તાવી વિરોધ રહી ગયો છે

આપણા દેશમાં મોગન રાજ્યના સમયમાં શિવાજીના છત્ર નીચે બ્યારે રાષ્ટ્રીય ભાવનાએ માથું ઉઠાડ્યું ત્યારે પણ ધર્મનેજ લક્ષ્ય ગણનામાં આવ્યું હતું શિવાજી ॥ ધર્મશુભ રામદાસ તે પ્રવૃત્તિના મુખ્ય મતભ હતા એટલું નહીં એ કે ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્ર ભાવના ધર્મની અગ્રીભૂત થયેલી છે

‘સોસિટિસ’ અને ‘નેશન’ નો ઇતિહાસ જેમ યુરોપનો ઇતિહાસ છે તેમ જ ધર્મનો ઇતિહાસ તે ભારતરૂપનો ઇતિહાસ છે પાવિટિઝમ અને ‘નેશન’ ની ભાવનાનો અનુરાદ જેમ આપણી ભાસમાં થઈ સમ્પત્તો નથી તેમ ‘ધર્મ’ સમ આદિ યોગ્ય સમયે યુરોપની ભાષાઓમાં શોધ્યા જ તો નથી તેથીજ ધર્મને અંગ્રેજી ‘રીનિન્સિયન’ રૂપે માનવામાં આવેલું અનેકવાર ગોથા ખાદ્યએ છીએ તેમ જ, ધર્મની ભાવનામાં એકતા તે જ ભાગતવર્ષની એકતા છે, એ વચન સ્પષ્ટ સમજાવું નથી

મુખ્યત્વે કયા રૂળ પ્રતિ લક્ષ્ય ગણીને માણસ ક્રમ મરે છે તે ઉપરથી તેના અવભાવ તો પરિચય થાય છે અને લાભ થશે એ લક્ષ્ય રાખીને ધનસમય થઈ શકે—તું કલ્યાણ કરીશ એ લક્ષ્ય ગણીને પણ ધનમય થઈ શકે જે વ્યક્તિ કલ્યાણને માનનાર છે, તેને ધનમય કંવાના ન્યાસમાં અને અપ્રાર્થનિક વિદ્યા આવે છે અને તે સમજા સાવધ રહી જ કરી તેને આગળ વધવું પડે છે જે વ્યક્તિ પોતાના લાભનો વિચાર કરનાર છે તેને આ સમજા વિદ્યા નહત નથી

હવે સવાન એ છે કે કલ્યાણને શા માટે માનવું ? સમગ્ર ભારતવર્ષ લાભ કરતા કલ્યાણને, પ્રેમ કરતા એમને શુ સમજીને અધિક માને છે, તેનો વિચાર કરોઃ બેઠક

જે વ્યક્તિ અંપૂર્ણ છે તેને સાડ નરમું કાર્ડ નથી આત્મ-અનાત્મના મોગમાં સારા નરસા સંકળ કર્યોનો ઉદભવ છે એટલે પ્રથમ આ આત્મ-અનાત્મના સત્ય સંબંધનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક છે આ સંબંધનો નિર્ણય કરવો અને તેનો સ્વીકાર કરીને જીવનકાર્ય ચલાવવું એ હમેશા ભારતવર્ષની સર્વથી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી

ભારતવર્ષમાં આર્થિક તો એ દેખાઈ આવે છે કે બિન બિન સંપ્રદાયે આ સંબંધનો નિર્ણય બિન બિન રીતે કર્યો છે, છતાં વ્યવહારમાં સર્વે એક જ રથને આવીને મળ્યા છે બિન બિન અને સ્વતંત્ર રીતે ભારતવર્ષે એક જ માન યી છે

એક મંપ્રદાય કહે છે. આત્મ-અનાત્મ વચ્ચે કાંઈ ખરો ભેદ નથી. ભેદની પ્રતીતિ થાય છે તેનું કારણ અવિદ્યા છે.

પરંતુ, જ્યારે કાંઈ ભેદ નથી ત્યારે તો સારા નરસાનો, કાંઈ મતલબ જ રહેતો નથી. પણ એમ સહેલથી તેનો ફાયદો આવતો નથી જે અજ્ઞાનથી એક વસ્તુ તે બે ૩ એમ જણાય છે તે અજ્ઞાનનો નાશ કરે એ જોઈએ, નહિ તો માયાના ચક્રમાંથી દુઃખનો અંત નહિ આવે. આ લક્ષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને અમુક કાર્ય માટે કે નરસું તે નહીં કરવું જોઈએ.

ખીજો મંપ્રદાય કહે છે: આ મંચારના આવરણમાં આપણે વામનાને લીધે બંધાયે પડીએ છીએ અને દુઃખી થઈએ છીએ. એક કર્મમાંથી ખીજા કર્મમાં એમ અનતરીન કર્મગુંજલા રચ્યા જઈએ છીએ તે કર્મપાત્રનું હેદન કરી મુક્ત થવું એ જ મતુષ્યનું એક માત્ર એવ છે.

પરંતુ, ત્યારે તો સકળ કર્મ જ બંધ કરવા પડે તેમ નથી. એટલે એવથી ફાયદો નથી આનતો. કર્મને એવી રીતે નિયંત્રિત કરવા જોઈએ કે જેથી, કર્મનાં દુઃકેદન બંધન માંમે ધીમે શિથિલ થનાં જાય. આ દિશામાં દૃષ્ટિ રાખીને કયું કર્મ ધુલ, કયું કર્મ અશુભ તે નહીં કરવું જોઈએ.

ત્રીજો મંપ્રદાય કહે છે: આ મંચાર બગવાનની લીના છે. આ લીનાના મૂળમાં જે પ્રેમ, જે આનંદ છે, તેનો અનુભવ કરી ગાંધીએ તેમાં આપણી ગાર્થકતા છે.

આ માર્ગકતાનો ઉપાય પણ પૂર્વોક્ત એ મંપ્રદાયોના કપાયથી વન્યુત. મિત્ર નથી. આપણી વામના દામી શક્તિએ નહિ તો બગવાનની ક્ષિપ્ત અનુભવી ગાંધીએ નહિ. બગવાનની ક્ષિપ્તમાં જ પોતાની ક્ષિપ્તનું મુક્તિદાન તે જ ખરી મુક્તિ છે તે મુક્તિને લક્ષ્ય રાખીને શુભાશુભ કર્મનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

જેમણે અદ્વૈતાનંદને લક્ષ્ય મળ્યું છે, તેઓ પણ વાસના મોહનું હેદન કરવા ઉદય કરી રહ્યા છે; જે કર્મની અનન્તમૂળલાભથી મુક્તિ મેળવવાની ક્ષિપ્તવાળા છે તેઓ પણ વાસનાને છેલ્લી નોખવા ઈચ્છે છે; બગવાનના પ્રેમમાં જેઓ પોતાની જાતને લીન કરી દેવામાં એમ માનનારા છે, તેઓ પણ વિવેચનાને તુચ્છ મજવાતો ઉપદેશ કરે છે.

જો આ સકળ મિત્ર મિત્ર મંપ્રદાયના ઉપદેશ જ માત્ર આપણા જ્ઞાનનો વિષય હોત તો તો આપણા પરસ્પર વિરોધનો પાટ ન રહેત. પરંતુ આ મિત્ર મિત્ર મંપ્રદાયોએ તેમનાં મિત્ર મિત્ર તત્ત્વને આચારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે તત્ત્વ ગમે તેટલું મૂઝવે અથવા ગમે તેટલું સ્પષ્ટ હોય અને તેનું વ્યવહારમાં અનુમરણ કરવાને ગમે તેટલી મુશ્કેલી પડે, તો પણ આપણા મુજબ, નિર્ભય ચિત્તે તે સર્વેનો ગ્રીહાર કરીને તે તત્ત્વને આચારમાં મરજ કરવાનો પ્રયામ કર્યો છે.

કર્તા છે. મનુષ્ય તેા માત્ર તેનું વાદન, છે જન્મથી તે યુક્ત પર્વત, આપણે એક વાચનાં પછી બીજી વાસનાને, એક-કર્મ પછી બીજા કર્મને વહન કરી રજા છીએ. આસ આવાનો પણ મમય મળતો નથી. અને જોતજોતામાં તે કર્મનો ભાર બીજા કાષ્ઠની મીઠે જાંખી મૂલ્યમાં ભરી પડીએ છીએ. આમ વામનામા ધૃતેશ્વર, આખી જીવંતી સ્ત્રી સ્વનતરીન કર્મ-કર્મ જવાનું જે અવિરામ દાસત્વ છે, તેનો ભારતવર્ષ ઉચેદ કરવા સ્વાય છે.

આ લક્ષના જોઈને સીધે જ યુરોપ વાસનાને જોઈએ તેટલી સ્વતંત્રતા આપે છે અને આપણે વાસનાને બની શકે તેટલી અંકુશમાં રાખીએ છીએ. વાસના કંઈ પંથુ શાન્તિ આપતી નથી અનતરીન કર્મમાં પ્રવૃત્તિને જામત રાખે છે. તેને આપણે વાસનાનું દેરાત્મ્ય કહી તે પ્રત્યે અમલિયકુ થઈ જઈએ છીએ. યુરોપ કહે છે: “વાસના કાઈ અન્તિમ રૂપાને પહોચાડતી નથી પરંતુ તે સદા આપણી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજિત રાખે છે, અને તેમા જ તેનું ગૌરવ છે પ્રાપ્તિમાં નહિ પણ તેની શોધમાં આનંદ છે.” ભારતવર્ષ કહે છે: “તમે જેને પ્રાપ્તિ કહો છો તેમા આનંદ નથી એ વાત ખરી કારણ તે પ્રાપ્તિથી આપણી પ્રવૃત્તિ અટકતી નથી. એક પ્રાપ્તિ આપણને બીજી પ્રાપ્તિ તરફ ખેંચી જાય છે. દરેક માણસ પ્રાપ્તિને જ અનંત માની ભ્રમમા પડે છે અને પછી જીએ છે કે ત્યાં અનંત નથી. અમુક પ્રાપ્તિથી આપણને શાન્તિ મળશે, તેથી આપણી પ્રવૃત્તિને અનંત આવી જશે એવો ભ્રમ આપણને બદલ કરે છે, આપણને કાઈ રીતે મુક્તિ આપતો નથી. વાસના જ મુક્તિની વિરોધી છે. તે વાસનાને આપણે બળહીન કરી નાખવી જોઈએ આપણે કર્મને જીતવા હેતુ જોઈએ નહિ પણ તેને જ જીતવું જોઈએ.”

આપણા મૂલ્યધર્મમાં, આપણા સંસ્કારધર્મમાં, આપણા આદરવિહારના નિયમસંગમ, આપણા વેગગી બિસ્તુકના ગાનથી તે તરંગાનીની સાજાઆખ્યા પર્વત સર્વત્ર, આપણે ત્યાં આ જ ભાવનું આધિપત્ય છે મામડીઆથી તે ઘડિત મુખી સધળા કહે છે: આપણને ફરેબ માનવજન્મ પ્રાપ્ત થયો છે; તે જીવિષ્ણુક મુક્તિનો માર્ગ અદ્ય કરવા મોટે છે, મંસારના અનતરીન ચક્રમાથી બહાર નીકળી જવા મોટે છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં ‘બવ’ શબ્દનો ધાતુગત અર્થ ‘હોવા’ છે. ભવનાં બધન અર્થાત ‘હોવા’નાં બંધન આપણે કાપવા ઇચ્છીએ છીએ. યુરોપ ‘હોવા’ને ખૂબ સ્વાય છે. આપણે એકદમ ‘ન હોવા’ને આદીએ છીએ.

આ પ્રમાણે બધકર સ્વતંત્રતાનો પ્રયામ મારો છે કે નરમો, તેની મિર્ગાસા કેરવી ધમ્મી કહણ છે આ જાતની નિરાશકિત જેમન સ્વભાવમિદ છે, તેમને આમકત લોકલ મંગમાં વિપદ આવી પડે, જોઈએ જ નહિ પણ નથી થઈ જવાનો પ્રયંગ પણ મારો. તેના જવાબમાં આપણે કહી રાખીએ કે, મરણમાંથી જાયવું એ સાધકતાની અન્તિમ પરીક્ષા નથી. કાન્સે તેના બીપણ રાષ્ટ્રવિખલમાં સ્વતંત્રતાના એક વિરોધ આદર્શને વિજયી કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી. તે પ્રવૃત્તિ તેની પડતીવું મોકલ કારણ થઈ. કાન્સ કાન્સ તેમાં મરી પણ મરું હોત.

તો પણ શું તેથી તેનું ગૌરવ કમી જાય ? એક દુષ્ટતા આણુમને મચાવવાના પ્રયાસમાં એક આણુસતો જીવ જાય અને એક આણુસ તીરે જ ઉભો રહે—તેથી શું બચાવ કરવાના પ્રયાસને, તેના પરિણામ-મૃત્યુદ્ધાર વિચાર કરીને, કહી પણ ધિક્કારી કાઢી શકાશે ? પૃથ્વી ઉપર આજે સમજા દેશોમાં વાસનાનો અગ્નિ પ્રખળ અને કર્મનું દેશાત્મ્ય ઉદ્ભવ બધાથી રહ્યું છે. આજે કદિ ભારતવર્ષ,—જડભાવે નહિ, મૃદુભાવે નહિ—પણુ જ્વલત, સચેતન ભાવે, વાસનાના બંધનમાંથી મુક્તિના આદર્શને, શાન્તિની જયપતાકાને આ પૃથ્વીઆપી રક્તરંગી વિશોભમાં અવિચલિત દૃઢ દુરતે ધારણ કરતાં ગરી જાય, તો અન્ય સકળ તેનો ગમે તેટલો તિરસ્કાર કરે, પણ મૃત્યુ તેને અપમાનિત કરશે નહિ.

પરંતુ આ તર્કનો અંગે વિસ્તાર દરવાનું ધ્યાન નથી. મુખ્ય વાત એ છે કે યુરોપના ઇતિહાસની સાથે આપણા ઇતિહાસની સરખામણીનું થઈ શકતી નથી, એ વાત આપણે વારંવાર ભુલી નરમજો છીએ. જે એકમતથી ભારતવર્ષનું જૂત અને ભવિષ્ય ગુંથાયું છે તેનું યથાર્થ રીતે અનુસરણ કરવાથી આપણાં સાત્ત્વ, પુરાણ, દાન્ય, સામાજિક અનુક્રાન વગેરેમાં પ્રવેશ થઈ શકશે. રાજવંશાવલિ માટે યથા દિલ્લગીર થવામાં વિશેષ લાભ નથી. યુરોપીય ઇતિહાસના આદર્શ પ્રમાણે ભારતવર્ષના ઇતિહાસની રચના કરવી પડશે એ વાત તો આપણે એકદમ ભૂલી ન જવી જોઈએ.

અનુવાદ કર્તા

નરહરિ હારદાદાર પરીખ.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું રહસ્ય.

(અનુસન્ધાન ૪૪ ૫૩૧ થી.)

૪.

સાંખ્ય અને યોગ

બીજા અધ્યાયના ૩૮ શ્લોક સુધીમાં ભગવાને અર્જુનના મુરકેલીઓનો દુઃખમાં જવાળા આપ્ત પછી ૩૯ માં શ્લોકમાં ભગવાન જે પ્રમાણે સાંખ્ય અને યોગનો પુવાસો કરે છે તે ગીતાનો ઉપદેશ સમજવા માટે ઘણો ઉપયોગી છે. ભગવાન કહે છે

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमांशृणु ।

बुद्ध्या युक्तो ययथार्थं कर्मबधं प्रहास्यसि ॥

તને સાંખ્ય માર્ગ મમજવાની શુદ્ધિ કે જેથી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય તે આપી. હવે યોગ એટલે કર્મમાં કેમ વર્તવું તેની સમજણ માંગણ કે જેથી હું પાર્થ તારું કર્મબંધન છુટી જશો.

ગીતા મુળ વેદાન્ત જ્ઞાનનું સાત્ત્વ છે. વેદાન્ત જ્ઞાન માટે પ્રસ્થાનત્રય ગણાય છે તેમાં એક ગીતા છે, અને બે કે વેદની શાકક સ્વતઃ સ્ફુરેલ-ઈધિરોક્તા સાત્ત્વ નથી અને ધણે ભાગે મનુષ્ય બુદ્ધિને તત્ત્વજ્ઞાન સહેલાઈથી સમજાવવા માટે છે છતાં સાત્ત્વને આધારે ઉત્પન્ન થયેલ છે. ગીતા, શબ્દબ્રહ્મની શાકક રૂપિઓની અગ્રાધ શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી છતાં તેની પ્ખ્યાતિ એટલી છે કે તે ૧૩ સુ ઉપનિષદ ગણાય છે. તેના વિચારોમાં સાંખ્ય અને યોગ બંને માર્ગના વિચાર સમાયેલ હોવાથી તે જ્ઞાન કર્મના સમુચ્ચયનાનું જ્ઞાન આપે છે વળી તે એક યોગશાસ્ત્ર છે અને તે યોગ મમજાવવા પુરતું જ્ઞાન વેદાન્તમાંથી પણ લે છે. માત્ર વેદાન્ત જ્ઞાન પણ તેમાં નથી કારણ કે જ્ઞાન અને ભક્તિનું સાધન કર્મ છે એમ કહે છે. કર્મ સાધન છે જ્ઞાન સાધ્ય છે. ભક્તિ તેનું પ્રધાન સ્વરૂપ છે કેટલીક જગ્યાએ યોગ સાંખ્યની રીતે મમજાવે છે. એકદરે ધણે ઉત્તમ માર્ગ બતાવે છે કે જ્યાં સાંખ્ય અને યોગ અને વેદાન્ત બધાનો મમાવેશ થાય છે

ત્યારે ગીતામાં બતાવેલ સાંખ્ય અને યોગના શુ અર્થ છે. ઇષ્વરપ્રજ્ઞે જેના ઉપર કારીકા લખી છે તે સાંખ્યશાસ્ત્ર નથી તેમ તે પતંજલીનું યોગશાસ્ત્ર પણ નથી. તે સાંખ્ય શાસ્ત્ર નથી કારણ કે જેમ સાંખ્ય મતવાળા અનેક પુરુષ માને છે તેમ ગીતા અનેક પુરુષ માનતી નથી. વળી એક પુરુષોત્તમ, ઈશ્વર જગતના અંતર્યામી કે જેને સાંખ્ય માર્ગવાળા જ્ઞાનતા નથી તેનું સ્વરૂપ ગીતા બહુ દૃઢ સમજાવે છે. ગીતાની દૃષ્ટિએ કપીલનું સાંખ્ય નારિતક મતવાળું છે. ગીતાનું સાંખ્ય આસ્તિક છે, તે દૈત અને અદૈત બંનેનો સમુચ્ચય કરે છે.

વળી ગીતામાં બતાવેલ યોગ તે પતંજલીનું યોગશાસ્ત્ર નથી. પતંજલીનું યોગશાસ્ત્ર ચિત્તરત્તિના નિરોધ માટે છે. તે મજ્જયોગ છે તેનો માર્ગ બાધેલો છે. અને નક્કી કરેલ કર્મ પ્રમાણે જ તે માર્ગ જવાય છે. તેનાથી ચિત્તરત્તિનો નિરોધ થયે અને મમાધિરત થવાય છે. મનશુદ્ધિના ઉપરના તત્ત્વોનો અનુભવ થાય છે, વધારે જ્ઞાન અને ચિદ્વિજ્ઞા મળે છે અને અંતે પ્રભુ સાથે માયુજ્ય સુક્તિ મળે છે. પણ ગીતાનો યોગ તેથી પણ ઉત્તમ છે, દરેક જાતની પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યને ઉપયોગી છે, પણ માર્ગનું એકીકરણ કરે છે. જીવંતમાં ફરી કર્મ ફરી અનેક માર્ગે ઉત્તિ બતાવે છે. રાજયોગ માત્ર એક જ માર્ગ બતાવે છે. અને તે પણ ઉત્તમ દશાએ પહોંચવા જરૂર છે એવો માર્ગ નથી ગીતા તેના જેવો કર્મ નક્કી કરતી નથી, પણ દરેક પ્રકારનો મનુષ્ય તેના સ્વભાવ પ્રમાણે ફરી રીતે ઉત્તમ પદને પામે તેના માર્ગે બતાવે છે. આત્મજ્ઞાનથી જાયો મજ્જુત ફરી કર્મમાં સ્વતંત્ર કરે છે. જીવનો સ્વભાવ મધ્ય પ્રકારે ફરી જાય, પ્રભુ સ્વભાવ જેવો થઈ સાધર્મ્ય સુક્તિ પણ પામે તેવો માર્ગ બતાવે છે. તેથી સમાધિનો અર્થ ગીતામાં જુદા પ્રકારનો છે. પતંજલી કર્મની જરૂરે 'કેવલ યોગ' કાંઈ માટે માને છે તે ચિત્ત શુદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી જ કર્મની જરૂર માને છે

જ્યારે ગીતા કર્મ ઉપર જ બંધાઈ કર્મ કર્મનું સ્વરૂપ મમનની જેમ પુરુષોત્તમ-પ્રજ્ઞ કર્મ કરે છે તેમ જ રસ સમજાવે છે પતંગની કર્મ દુકા વખત માટે ઉપોગી, ગીતામા તેની કાયમ જરૂરીઆત જણાવી છે રાજયોગમા કમનો હતુ પુરો થયે કર્મ છોડી દેવા પડે છે કારણ કે નાધન તરીકે તે વાળો કાળ રહી શકે નહીં, ગીતામા તે પુરુષોત્તમ પદ વ્યાપ્તિનું સાધન છે અને તે પ્રાપ્ત થવા પગી પણ ગદી શકે છે

ગીતામા આપેલ આખ્ય અને યોગ શબ્દના અર્થ બતાવત મમનના તે માટે આ જુનાસો કરમે પડ્યો છે વળી કપીલના આખ્ય અર્થ પતજનીના યોગમાત્મક થી જાણ્યો છે ઉપયોગી છે તેટલુ ગીતાએ લીધેલ છે ગીતાનુ સાખ્ય ઉપનીયને પુણિમા સમજાવેલ વેદાન્તી અર્થવાળુ છે, એકપુરુષનુ સ્વરૂપ સમજાવે છે ગીતાનો યોગ આત્મોત્તરિય માટે સ્થિત પ્રગ દશા સમજાવે છે, કે જ્યાં આત્મજ્ઞાન થાય છે. અને પ્રજ્ઞ સ્વરૂપ સાથે જોડાઈ સાધુજન્ય મુક્તિ મેળે છે રાજયોગ તે પદ માટે એક માર્ગ છે. ગીતા કહે છે, સાખ્ય અને યોગ તે બે માર્ગ જુદા તત્વ નથી સમજાવતા, પણ બને એક જ સ્થળે લઈ જાય છે. તેના પ્રકાર અને તેની શરૂઆત જુદી છે. સાખ્ય પણ યોગ જ છે માત્ર તે જ્ઞાનથી શરૂ થાય છે બુદ્ધિથી વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરી, વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી ઉત્તમ ગતિ આપે છે. યોગ કર્મથી શરૂ થાય છે. તે કર્મયોગ છે એમ સમજાવી પણ મમન ઉપર જોતાં કર્મના પણ ધણો વિશાળ અર્થ કરેલ છે. ગીતાનો યોગ એટલે નિષ્કર્મ બક્ષિયથી અદ્વરની ગ્રેષ્ઠાઓ અને બહારના કર્મ, જેની મત્તાથી બધી જાને દિઓ અને કર્મેન્દ્રિઓ આસે છે એવા જગતના પ્રભુને નિયતાને અર્પણ કરવા જ્ઞાનથી જે સય સમજાય તેના યોગથી અનુભવ કરવાનો છે. કારણ કે જ્ઞાન કહે છે કે તેજ હિતમ પદ છે

ત્યારે કપીલનુ આખ્યમાત્ર શુ કહે છે આખ્ય એ શબ્દ મખ્યા ઉપરથી નીકળેલ છે એટલે મજૂની કરી બાગ ત્યાગ લક્ષણથી, પૃથક્કરણથી આપણા ખરા જનનની પરિક્ષા કરવી કે જે જીવન પહેલાં મનના ગોટાળાથી નમજનુ નથી કપીલના આખ્યમા એકીકરણ માર્ગ નથી તે બે સ્વતંત્ર તત્વ માને છે પુરુષ અને પ્રકૃતિથી જગતની ઉત્પત્તિ માને છે પ્રત્ય અકર્તા છે, પ્રકૃતિ કર્તા છે પુરુષ આત્મા છે, અચળ છે, અચિન્તા છે સ્વયંજ્યોતિ છે. પ્રકૃતિ શક્તિ છે, કર્મ કરે છે પુરુષ કાઇ કરતો નથી પણ પ્રકૃતિના કાર્યોને અનુમોદન આપે છે. પ્રકૃતિ જડ છે પણ પુરુષના અનુમોદનથી પોતાના કાર્યમા ચેતનમય હોય તેવી દેખાય છે તેથી જન્મ, રિયતિ, લય, જ્ઞાન, અજ્ઞાન કર્મ, અકર્મ, મન, બુદ્ધિ, ક્રુષ્ણ, દુઃખ વગેરેનો અનુભવ થાય છે તે અનુભવમાં પુરુષ પ્રકૃતિને તાળે ચતો હોય તેવા દેખાવ થાય છે. ખરી રીતે પોતે અકર્તા છે અને બધા અનુભવ પ્રકૃતિનો છે.

પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે મત્ર ગુણથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ગુણનો સ્વભાવ રહેલ કરવાનો છે. રજોગુણ ક્રિયાત્મક હોવાથી પ્રકૃતિના કાર્યો કરે છે તમોગુણનો સ્વભાવ જડ હોવાથી જે રજોગુણી ઉત્પન્ન થાય છે અને સત્વગુણથી રક્ષણ પામે છે તેનો તમો ગુણ નાશ કરે છે જ્યારે આ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિની ગુણ આમત્તા યાગ છે ત્યારે સાતિ મેળે

છે, ક્રિયા રહેતી નથી, ઉત્પત્તિ હોતી નથી. અવિનાશી સ્વયં પ્રકાશ આત્માનું પ્રતિબિંબ તેમાં પડતું નથી. પણ જ્યારે પ્રકૃતિની શુણ્ણ સામ્યતા વિશેષ પામે છે ત્યારે ત્યારે શુણ્ણ બિંબ થઈ એક બીજા ઉપર અમર ફરે છે અને પદાર્થની ઉત્પત્તિ રિપતિ અને નાશ થવા કરે છે, જગતનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને પ્રકૃતિના શુણ્ણ પુરુષનું સ્વરૂપ ઢાંકી દે છે. પુરુષ પણ પ્રકૃતિને તાબે હોય તેવો દેખાવ થઈ જાય છે. પણ જ્યાં સુધી પુરુષ પોતાની સત્તાથી પ્રકૃતિના કાર્યને અનુમતિ આપે છે ત્યાં સુધી જ તેનું કાર્ય ચાલે છે અને જ્યારે તે નથી આપતો ત્યારે શુણ્ણ શાંત થાય છે અને પુરુષ પોતાના નિત્ય, અનિકાગ્રી અચળ સ્વરૂપમાં રહી શકે છે, તે પ્રકૃતિના કાર્યથી છુટે છે. પ્રકૃતિના પોતાનું પ્રતિબિંબ પડવા દેતું, તેના કાર્યને આગ્રા આપવી, ન આપવી તેજ માત્ર પુરુષની શક્તિ હોય તેમ કપીલનું સામ્ય માને છે. તે પ્રકૃતિના કાર્યમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પડવા દે છે તેથી સાક્ષી કહેવાય છે, આગ્રા આપતો હોવાથી અનુમંતા કહેવાય છે પણ તે ઇશ્વર નથી; અનુમતિ આપવી, ન આપવી અને કાર્ય પોતે શાંત રહી શકે છે. ગદ્યા કર્મ દશા ની કોટીના અથવા દસવી કોટીના હોવા-આત્માના ન હોવા તેમ જણાય છે તેને ઇચ્છા શક્તિ કે જ્ઞાન શક્તિ હોય તેમ જણાતું નથી. તેથી પુરુષ એકરો જગતને ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં અને બીજા તત્ત્વની જરૂર રહે છે. પુરુષ પોતે જ પોતાના જ્ઞાનથી, પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના આનંદ માટે જગતનું કારણ થઈ શકતો નથી, પણ પુરુષ અને પ્રકૃતિ બંને માટે મળીને જ જગત કરી શકે છે પુરુષના અધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી અને પ્રકૃતિના ક્રિયાત્મક સ્વભાવથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે કપીલનું સામ્ય જગતની ઉત્પત્તિ, રિપતિ અને લયનો ખુલાસો કરે છે.

પણ ત્યારે આપણામાં જ્ઞાનશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિ વ્યાપી આવ્યા. કે જેનાથી આપણો ધર્મો વ્યવહાર ચાલે છે. આપણે ફરીએ છીએ કે તે પ્રગમમાં છે પ્રકૃતિમાં નથી. કપીલના મત પ્રમાણે તે પ્રકૃતિમાં છે પુરુષમાં નથી પ્રકૃતિના સ્વભાવથી જ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં એક જુદી છે અને આ બંને શક્તિ જુદીની માને છે અલગ પ્રકૃતિના શુણ્ણથી એટલે તેના પદાર્થ અને પદાર્થની શક્તિથી—કારણ કે સામ્ય મતમાં પદાર્થ અને શક્તિમાં કાંઈ ફર નથી—પરંતુ મહાશ્વત-આકાશ વાયુ તેજ પાણી અને પૃથ્વી થાય છે. તે પદાર્થો તેના ખરા સ્વરૂપમાં મળી આવતા નથી કારણ કે તેઓ શક્તિથી વધુ થકુ પ્રમાણમાં ભેગા રહે છે. આ પચ મહાશ્વતથી બહુ થયું છે, તેમાંથી જ પાંચ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો નીકળે છે તે અનુક્રમે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, રૂપ, રસ અને ગંધ કહેવાય છે. તેનાથી મનુષ્યને મહાશ્વતની યાંજેનું જ્ઞાન થાય છે. આવી રીતે દસ્ય પદાર્થથી દસ્ય જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

બીજા તેર પદાર્થથી પ્રકૃતિનું પ્રથમ સ્વરૂપ થયેલ છે. તે આ પ્રમાણે છે જુદી અથવા મહત્ત, અદ્વંદ્ય, મન, પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો. મન એ સુષ્પ ઇન્દ્રિય હોવાથી બધા દસ્ય પદાર્થને જુએ છે અને તેઓને ચલાવે છે, કારણ કે તેનામાં અનુમાન કરવાની અને કાર્ય કરવાની શક્તિ છે ગીતામાં કહે છે તેમ બાહ્ય પદાર્થને જોઈ-મમજી,

મનન કરી જવાબ આપે છે. તે બાલ્ય સ્પર્શ, યૌવ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ વાળી પાંચ ઇન્દ્રિયાથી કરે છે અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયાથી તેના જવાબ આપે છે. બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે. તેમાં જ્ઞાન અને ઇચ્છા રહેલ છે તેનાથી નિશ્ચય થાય છે. અહંકારથી પુરુષને પ્રકૃતિ અને તેના કાર્ય સાથે અધ્યાસ થાય છે. આ ૧૩ દ્રષ્ટા કોટીના પદાર્થ પણ દ્રશ્ય કોટીના પદાર્થની ભાષક જડ છે. બુદ્ધિ અને ચિત પણ જડ છે એમ આધુનિક રસાયનશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થયું છે. જળ પદાર્થમાં દેખાતી સત્તા પણ જડબુદ્ધિની હોય તેમ મનાયું છે. અને પ્રકૃતિના બધા કાર્યોમાં તે જડ બુદ્ધિ કામ કરે છે. આપણે મનુષ્યની બુદ્ધિ કહીએ છીએ તે પણ જડ છે. પ્રકૃતિમાંથી થયેલ છે. ચિત પણ જડ બુદ્ધિ પરિણામ છે એમ આધુનિક શાકધર્મી નહીં થયેલ છે. કયા કારણથી જડબુદ્ધિ ચેતનમય લાગે છે તે સાયન્સ નથી મન-જન્ય પણ કપીલનું સાંખ્ય સમજાવે છે. પ્રકૃતિમાં પુરુષનું પ્રતિબંધ પડવાથી પ્રકૃતિ ચેતન-મય લાગે છે. તેથી આત્માનું તેજ-તેની મગ્ના જડ પ્રકૃતિમાં છે એવો આરોપ સુકાય છે અને તેથી જ પુરુષ પ્રકૃતિને જોઈ તેનો સાક્ષી છતાં પોતાને બુદ્ધી, પ્રકૃતિના કાર્યો પોતાના માની બેસે છે, ૫ વિચાર કરે છુ, ઇચ્છા કરે છુ, કામ કરે છુ વગેરે માને છે. ખરી રીતે તો તે બધું પ્રકૃતિના શુભાચર જ થાય છે પણ પુરુષ કાંઈ કરતો નથી. પ્રકૃતિ પુરુષની પ્રતિબિંબિત સત્તાથી બધું કરે છે છતાં પુરુષ તે પોતાનું માની બેસે છે. તે જમથી છુટવું તે પુરુષને મોક્ષને માટે પડેલું પગલીયું છે.

જગતની રચનામાં કેટલીક બાબત એવી છે કે જેનો કપીલનું સાંખ્ય પણ ખુલાસો કરતું નથી. જે આપણી બુદ્ધિને ગાલ થાય તેટલું જ જગત છે, એમ સમજી મંતોપ લેવો હોય, પ્રકૃતિથી છુટી એટલે જગતની જગજગથી છુટી આત્મા જ પુરુષમાંજ આરામ લેવો હોય-એવો મોક્ષ મેળવવો હોય તો કપીલનું સાંખ્યશાસ્ત્ર ઘણું ઉપયોગી છે જે બા-બત તે મતમાં અમને માન્ય નથી થતી તે એજ કે પોતાના જે તત્ત્વ પુરુષ અને પ્રકૃતિને હોડી ધણા પુરુષ ના માટે માને છે. દૈત હોડી અનેકત્વ સા માટે સ્ત્રીધારે છે. એક પુરુષ અને એક પ્રકૃતિથી પણ જગતનો ખુલાસો થઈ શકે છે. પણ કપીલ પૃથક્કરણ રીતિથી તત્ત્વ સમજાવતા હોવાથી તેને ધણા પુરુષ માન્યા વગર આશ્ચર્ય નહિ. આપણા પહેલા અનુ-ભવમાં પણ દરેક જન જુદા લાગે છે. દરેકને જુદી દષ્ટા કોટી અને જુદી દ્રશ્ય કોટી છે દરેક જગતને જુદી જુદી રીતે જુએ છે. જે એક પુરુષ હોય તો આવો સ્વતંત્ર અને ભિન્ન અનુભવ થવો જોઈએ નહીં દરેકને જગત એકજ જગતનું લાગવું જોઈએ. દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય એક સ્વભાવવાળા લાગવા જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃતિ એક છે. બધા એકજ જગતને જુએ છે. પ્રકૃતિના શુભાચર પણ દરેક જગ્યાએ સરખાજ છે. તેથી સર્વ પ્રાણીઓની આંતરીક અને બાહ્ય દ્રષ્ટી એક જ પ્રકારની હોવી જોઈએ. છતાં સૌને 'ભિન્ન' ભિન્ન અનુભવ થાય છે. પ્રકૃતિ તો સૌની સરખી જ છે પણ સૌનું જ્ઞાન સરખું નહીં હોવાથી દષ્ટી બિંદુઓ જુદા હોવાથી ધણા પુરુષ માન્યા વગર કપીલ ખુલાસો કરી શકતા નથી અહંકારથી પણ ખુલાસો થતો નથી કારણ કે તે પણ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. તે દ્રશ્ય પુરુષનો પ્રકૃતિ સાથે અધ્યાસ કરે છે. સૌમાં એકજ પુરુષ હોય તો સૌનો અહંકાર એક જ પ્રકારનો હોવો જોઈએ. પ્રકૃતિના શુભાચર પુરુષમાં ફેરફાર થવો ન જોઈએ. તેથી કપીલ કે જે પૃથક્કરણથી (analytic)

તત્ત્વજ્ઞાન મમજ્ઞવે છે તેને ધણા પુરુષ માન્યા વગર છુટકો નથી સાંખ્ય મત વેદાન્તને આધારે જ નીકળેલ છે અને એક જીવ અને એક પ્રકૃતિ હોત તો ખુતાસો કરી શકત પણ જમતમાં ધણા જીવ અને એક પ્રકૃતિ પડેલા અનુભવમા આવતી દોવાથી ધણા પુરુષ માન્યા વગર કપીલ ખુતાસો કરી શકતા નથી.

ખીજ પણ એક મોટી મુશ્કેલી હતી થાય છે. જમ ખીજ માર્ગવાળા મોક્ષને ઉત્તમ પુરવાર્ય માને છે તેમ કપીલનુ સાખ્ય પણ માને છે. આગળ કહ્યુ તેમ પ્રકૃતિ પુરુષના આનંદ માટે છે. જ્યારે પુરુષ પ્રકૃતિના કાર્યોનો અધ્યાસ છોડી તેને અનુભવિ આપતો નથી ત્યારે પુરુષ મુક્ત થાય છે. આ સમજણુ મોટી છે પુરુષ નિષ્ક્રિય ગાંત હોવાથી અનુભવિ આપવી ન આપવી તે પુરુષમાં થતું નથી તે પણ પ્રકૃતિનુ કાર્ય હોવું જોઈએ. તે પણ સુદ્ધિ કે જે પ્રકૃતિ છે તેનો કેશર છે સુદ્ધિ જ, મન અને અહંકાર દ્વારા પ્રકૃતિના કાર્યો સાથે અધ્યાસ કરતી હતી, જ્ઞાન દ્રષ્ટિએ તે અધ્યાસ ખોટો છે એમ માની સુદ્ધિ પાડી મળી અધ્યાસ છોડી દે છે. પુરુષને જુએ કરે છે અને સુદ્ધિ માને છે કે બધું પ્રકૃતિના શુભોની વિષમતાથી છે. જે સુદ્ધિથી ખોટો અધ્યાસ થયો હતો તે સુદ્ધિ છોડી દે છે. અને પુરુષ પણ પ્રકૃતિના કાર્યોથી જુએ હોય તેવો દેખાવ થાય છે. પ્રકૃતિ પુરુષનુ પ્રતિરિચ્છ લઇ શકશે નહીં, કારણ કે અનુભવ મળી જશે અને સુદ્ધિ પણ ખરી સમજણુ મળ્યા પછી અનુભવિ આપશે નહીં તેથી પ્રકૃતિના શુભોની રિષમતા મગડી સમાનતા થતી જોઈએ. જમનના કાર્યો નષ થતા જોઈએ. પુરુષ પોતાની અનિષ્ક્રિય શાન્તિમા પાડે જશે જોઈએ. જો એક જ પુરુષ હોય તો આવી અનુભવિ બર થાય અને અધ્યાસ કરે કે તમ જમન તમી મને કિયાએ બધ થતી જોઈએ. ખરી રીતે એવ કાંઈ થતું નથી કરોડો જીવોમા કાંઈનેજ મોક્ષ મળે છે ખીજજો જમના તેમ રહે છે તેમ જ નહીં પણ તેઓને મળે જેની ને તેની જ રહે છે. તેથી ધણા સ્વતન્ત્ર પુરુષ માનવાથી જ આ બાબતનો ખુલાસો થઇ શકે છે અને આવા મોક્ષનો વિચાર કરના પણ કપીલના સાખ્યને ટેકો મળે છે

ગીતા પોતાનો યોગ સમજવવામાં કપીલની આ પદ્યકરણ વિધાયો પહેલા મમજ્ઞવે છે. તેને સ્વીકારે છે પ્રકૃતિ અને તેના ૨૪ તત્ત્વોને માને છે. પ્રકૃતિ બધું કાર્ય કરે છે એમ માને છે. પુરુષ અકર્તા છે તે પણ માને છે. જમતમા ધણા જીવો છે તે પણ માને છે. અહંકારથી મુક્ત થવા કહે છે. હવે કહેલ સુદ્ધિનો સ્વભાવ માને છે અને પ્રકૃતિના શુભોથી અનીત થતું તે પણ માને છે. અજુનનો સમજવેલ યોગ તે પણ સુદ્ધિ યોગ છે. જમ તે છતાં તેની સાથે સાખ્ય મનની વિરુદ્ધ એક અગત્યનો જોડ બતાવે છે. ગીતા કહે છે પુરુષ એક છે ધણા નથી. પુરુષ સ્વતન્ત્ર છે શાંત છે નિત્ય છે અચળ છે અસંગ છે અનિષ્ક્રિય છે વગેરે જે સ્વભાવ વેદાન્ત માને છે તે એક ગાંધતતા અપવાદ સિવાય સાંખ્ય માને છે. જ્યારે ગીતા અપવાદ વગર તે બધા સ્વભાવ સ્વીકારે છે. તે અપવાદ એજ કે ગીતા અને વેદાન્ત માને છે કે પુરુષ એક છે ધણા નથી તેથી કપીલના સાખ્યથી ગીતાનો ખુતાસો થઇ શકશે નહીં. ગીતા એક પુરુષનો ખુતાસો વેદાન્તી સાખ્ય અને વેદાન્તી યોગથી કરે છે.

પહેલો સુખ્ય કરક તો પુરુષ સ્વરૂપ સમન્વયવામાં પડે છે. પ્રકૃતિ પુરુષના સુખ માટે કાર્ય કરે છે. પણ તે સુખ કેવી રીતે નક્કી થાય છે કપીલના સાંખ્યનો પુરુષ પોતે શાંત રહી ફક્ત અનુભવિ આપે ઝેર છે પ્રકૃતિ તેને સુખ આપવા તત્પર થાય છે. પુરુષ શાંત રહી-અલકારને પુરુષને અનુભવિ આપે છે અને શાંત રહી અનુભવિ પાછી ખેંચી લે છે. પોતે સાક્ષી છે હા, ના. ખરે છે અને પ્રકૃતિના કાર્યોને સત્તા આપે છે સ્વાક્ષી મનુષ્યતા મર્ત્ય પણ તેથી વિશેષ કાંઈ નહીં. પણ ગીતાનો પુરુષ પ્રકૃતિનો સ્વામી છે. તેનો પ્રભુ છે હૃદય છે. સાંખ્ય મત પ્રમાણે પુરુષને કાર્ય પ્રકૃતિનું છે તે બરાબર છે પણ ધૃત્યની ઉત્પત્તિ, અનુભવિનું પણ યુગ અને તેની સત્તા પુરુષની છે. ગીતાનો પુરુષ પોતાના સ્વભાવનો માલેક છે. જગતની પ્રકૃતિનો પ્રભુ છે. ચિત્તનું કાર્ય પ્રકૃતિથી થાય છે પણ ચિત્તને સત્તા અને જ્ઞાન પુરુષથી મળે છે તે જ્ઞાન સાક્ષી નથી પણ સ્વામી છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ધણી છે. જ્ઞાતા છે હૃદય છે પ્રકૃતિના બધા કાર્યો તેની સત્તાથી થાય છે મદ્ય કાર્ય ન કરવામાં પણ તેની જ સત્તા છે કપીલના મત પ્રમાણે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બંને હોય તો જ કાર્ય થાય છે. ગીતાના સાંખ્યમાં-ગીતાના યોગમાં પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિથી જગત ઉત્પન્ન કરે છે આ ઉપરથી સમન્વય કે આ અલેક બાવ સમન્વયના માટે આમારે પહેલા કપીલના દેવ મત માટે પણ કહેવું પડ્યું છે.

પણ અમળ અવિદ્યારી, નિત્ય સ્વતંત્ર આત્માનું સ્વરૂપ જે ગીતામાં પહેલું જણાવ્યું છે તે કેવું છે. તે દરેક વિકારથી રહીત છે અવિદ્યારી છે અજ છે અવ્યક્ત છે અલ છે છતાં તેનાથી જ બધું ઉત્પન્ન થયું છે તેથી એકધર્મ પણ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોવું જોઈએ. જો તે અવિદ્યારી છે તો દરેક વિકારનું કારણ પણ તે છે. દરેક વિકારનો સ્વામી પણ તે છે. કેવી રીતે? અને બધા જીવોના શરીરો પુલાસો કરવો. જીવોમાં કાંઈ પ્રજ્ઞતા દેખાતી નથી તેઓ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોને આધીન રહે છે અને અલકારથી દસાધ ગયા છે. જો ગીતા કહે છે તેમ બધું એક આત્માનું સ્વરૂપ હોય તો આવું જગત કેમ ઉત્પન્ન થયું. આવી પરત્રતા, ખોટા દેખાવ કેમ આવ્યા અને કપીલની પેઠે પુરુષને શાંત માન્યા સીવાય શી રીતે પુલાસો થઈ શકે વળી એકત્વના અનેકત્વ કયાંથી આવ્યું અને, એક જ મોક્ષ પામે છે ત્યારે બીજો કેમ બંધનમાં રહે છે. આ મુશ્કેલીઓનો પુલાસો કર્યા વગર સત્ય સમન્વય નહીં.

ગીતા આ બધા મુશ્કેલીઓનો જવાબ આગળ આપે છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સ્વભાવ વેદાન્ત-યોગને આધારે બરાબર સમન્વય છે. ગીતાનો મત સાંખ્ય મતને મળતો નથી. ગીતા પુરુષનું સ્વરૂપ તથા પ્રકારનું જતાવે છે. મુક્ત ઉપનીયમાં માંખ્યની રીતીએ સત્ય સમન્વયના માટે જો પુરુષ અંગીકાર કરેલ છે. એક નિર્મુણ અજન્મા છે બીજો નિત્ય પ્રકૃતિય સગુણ છે. બંને અજન્મા છે. બંને પુરુષ છે. એક પ્રકૃતિને જોમવે છે. બીજો તેને છોડી બેઠો છે કારણ કે તેજો જોગવી લીધી છે. બીજા મતમાં એક જાડ ઉપર બે પક્ષોનું રૂપ આપી સમન્વય છે. બંને પુરુષ સમ્મત, નિત્ય, સાધી છે. એક પ્રકૃતિમાં રહેલ

પુરુષની માફક જાડના રૂળ થાય છે જગતની પ્રકૃતિને બોળવે છે. બીજી ભોગવતો નથી પણ ફક્ત જુએ છે તે જાન છે, ગાદી છે ભોગથી નિષ્ઠ ધાય છે. બ્યારે પહેલો બીજાને જુએ છે તેનો મદિમા જાગે છે ત્યારે પોતે પણ ફળ ન ખાઈ પોતાનાં દુઃખ મટાડે છે અને મંત્રનો, અર્થાં એક જ, છે. એક, પક્ષો તે નિત્ય જ્ઞાન, સુખ, આત્મા. પુરુષ છે કે જનાથી જગત કિયવ થયું છે પણ તેમાં જાગ હોતો નથી. બીજો પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહી ગુણોને ભોગારે છે. પહેલા મંત્રમાં કહે છે કે અને એક છે કારણ કે બીજો પુરુષ પણ પ્રકૃતિને ભોગારી જન્મી અવસ્થાએ ચડેલ છે બીજા મંત્રમાં તેનો ખુલાસો થાય છે. પુરુષની જન્મી દશામાં અને એકજ સતત છે, જાત છે, અવિકારી છે તે જ પ્રકૃતિના અનેક જીવોમાં આવે છે અને કોષક ઇવમાથી પાછો વળી પોતાના સુખ પુરુષ સ્વરૂપને પામે છે. આવા બે પ્રકારના પુરુષથી કોંઈક ખુલાસો થાય છે પણ એક પુરુષથી અનેક કેમ થયા તેનો ખુલાસો થતો નથી.

ગીતા આ તરની અંગ દુઃખ એક ત્રીજી તત્ત્વ ઉમેરી ખુલાસો કરે છે તે પુરુષ ઉત્તમોત્તમ પુરુષોત્તમ કહે છે. આ જગત તેનો મદિમા છે. તેથી પુરુષ તથા છે એક કાર, બીજો અક્ષર અને ત્રીજો કિતમ. કાર પુરુષ વિકારી છે, પ્રકૃતિરૂપ છે, સ્વભાવ છે તે આત્મા અનેક રૂપ ધારણ કરે છે. તે પુરુષ એક પ્રભુનું અનેકત્વ બતાવે છે. તે પ્રકૃતિથી જુદો રહીને નદી પણ પ્રકૃતિમાં રહીને ગુણાધીન રહી અનેક રૂપ લે છે. અક્ષર પુરુષ અવિકારી છે અચળ છે શાંત છે, અકર્તા છે તે પ્રભુનું એકત્વ ધારણ કરે છે, પ્રકૃતિનો સાક્ષી છે. પ્રકૃતિમાં ગહેનો નથી. પ્રકૃતિના ગુણેશી અતીત યદ્ રહે છે. ઉત્તમ પુરુષ સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞ પોતે જ છે સ્વામી છે, પરબ્રહ્મ છે, પરમાત્મા છે. તે અવિકારી એકત્વ અને વિકારી અનેકત્વ અક્ષર અને કાર બનેને એક વખતે ધારણ કરે છે. તે પોતાના સ્વભાવથી પોતાની ક્રિયા શક્તિથી, પોતાની કૃત્ત શક્તિથી પોતાના સ્વરૂપનો જગતમાં આવિર્ભાવ કરી પોતે અવ્યક્ત યદ્ રહે છે છતાં તે પુરુષોત્તમ જગતના કાર પુરુષોથી તેમજ જગતથી અસંગ રહેલ અક્ષર પુરુષથી પણ દિર છે. આ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપનો વિચાર ઉપનીષદમાં કાષ્ઠ કાષ્ઠ જગ્યાએ આવેલ છે પણ ગીતામાં તે ઉત્તમ રીતે સમજાવેલ છે અને હિન્દુ ધર્મમાં તે બહુ માન્ય થયેલ છે. કેવળ અદૈત વેદાન્તીઓની દલીલો વાગ્યા જ્ઞાનથી ભક્તિયોગ ઉત્તમ કહેવાય તેનું કારણ આ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે. ભક્તિ પ્રધાન પુરાણો પણ આ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ ગાઈ આનંદ આપે છે.

કંપીએ પ્રકૃતિનો અભાવ જે નકી કરેલ છે તેથી ગીતાને મંત્રોપ થતો નથી. કારણ કે તેથી માત્ર અદ્ધકાર સમજાય છે. પણ અર્જન જીવેનો ખુલાસો થતો નથી. ઇવ સ્વરૂપ પ્રકૃતિનું નથી પણ તેથી જુદું છે ગીતા કહે છે કે પ્રભુએ પોતાની શક્તિથી ઇવમાવ ધારણ કરે છે બે પ્રકૃતિના ૨૪ તત્ત્વ હોય અને તેથી ૨૪નારે કોંઈ ન હોય તો આ કેમ બને. ભાગવત કહે છે કે મામાન્ય પ્રકૃતિ અને તેના ગુણોની મમજણ માટે તે જરાબર છે, અને કંપીસના સાંખ્યે, સમજાવેલ પુરુષ અને પ્રકૃતિને સ્વભાવ પણ તત્ત્વ, સમજવામાં

ધર્મો ઉપયોગી છે પણ તે અપરા પ્રકૃતિ છે જડ છે તેથી ઉપર ખીજ પરા પ્રકૃતિ છે જે ઉત્તમ છે ચેતન છે તે પ્રભુની પ્રકૃતિ છે અને તેનાથી જીવ તત્વ ઉત્પન્ન થયેલ છે આ જીવ મારો જ અંશ છે મમૈવાશો અને તેનામા આરી બધી શક્તિ છે તે સાક્ષી છે. અનુભતા છે ભર્તા છે માતા છે પ્રભુ છે. તે અપરા પ્રકૃતિમા ઉતરી કર્મથી બધાજ ગુણ-ધીન થાય છે તે માછો વળા કર્મથી છુટી પોતાને સ્વતંત્ર પુરૂષ તરીકે જોઈ શકે છે ગુણાતીત થઈ શકે છે અને કર્મથી છુટ્યા છતા પણ જેમ હું કર્મ કરૂ છું, તેમ કર્મ કરી શકે છે. પુરૂષોત્તમની સેવાથી તેના સ્વરૂપમા લીન થઈ તેની પરાપ્રકૃતિનો તેના સ્વભાવનો આનંદ લઈ શકે છે

આ પ્રથમકરણુ શાસ્ત્ર માન જન્મતને મમન્તવતું નથી પણ જન્મતની ઉપર પ્રકૃતિની ઉપર રહેલ ધર્મ ઉત્તમ ગુરુસ્ય સમન્વયે છે કે જેને આધારે વેદાન્ત સાંખ્ય અને યોગ ત્રણેના ગીતા સમુચ્ચય કહે છે જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિને એ માર્ગમા લાવે છે માન કપિળના સાંખ્યથી કર્મ અને મોક્ષ બંનેનો સાથે આનંદ લઈ શકાતો નથી કેવળ વેદાન્તથી પણ જ્ઞાન અને મોક્ષ મળ્યા પછી કર્મ અને ભક્તિ થતી નથી ગીતાના સાંખ્ય માર્ગથી આ બધી મુશ્કેલીનો રસ્તો જડે છે અને ગીતાના યોગથી તે જીતી શકાય છે

મોતીલાલ બેઠાલાલ મેહેતા

જ્ઞાનમાં ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષનાં સાધનો.

(અનુસન્ધાન ૫૪ પૃષ્ઠ થી)

૫.

માલ લાવજીવ કરવાના સાધનો.

કાચા પદાર્થો લાવ્યા, યત્રો લાવ્યા, યત્રો માટે શક્તિ મેળવી, મુડી ભેગી કરી, મજૂર વગેરે ફળવાપસો અને કુશળ બની કામ કરવા લાગે છે પરંતુ સાખનાર મેનેજરો તૈયાર થયા કાર્ય પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક થઈ એટલે માત્ર તે તૈયાર થયો પરંતુ તૈયાર થયેલો માત્ર મોટા વેપારીઓ કારખાનામા જઈ લઈ આવ્યા વેચતા નથી વેપારીને પોતાના શહેરમા માલ મોકલી આપવો પડે છે અને અન્ય દેશના વેપારીઓને માટે, કારખાનામાથી બહાર ઉપર, બહારથી બહાર મારફત માલ મગાવનાર વૈપારીના દેશના બહાર, તે બહારથી વેપા

* શ્રીયુક્ત અમરવિન્દ મોપના અગ્રેજી "આર્થિક" ગામીક ઉપરથી

રીના માગમાં, માવ મોડ્યલો પડે છે. તેમ કરવામાં ન આવી શકે તો તેમાર માલ કારખાનામાં જ રહે, અને નહીં એટલે કારખાનાને એટ નવ અને કારખાના બધ કરવા પડે. તેમજ તેમાર માલ મરતો બની શકે તો વધુ જરૂરમાં અને અને નફો સારો મળે; મારે માલ તેમાર કરનાં જોઈતા કાચા પદાર્થો, યંત્રો, કાલમો નિ, જેમ અને તેમ જોઈતા અર્થથી કારખાનાઓને મળી શકે તો લાભ થાય અને હુનર ઉદ્યોગના વિકાસને પ્રોત્તિ મળે. આ ઉપરથી રહેજ નજારો કે ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષ માટે માવ લાવભવ કરવાના સાધનો ધણ સારા અને સગવડવાળા હોવા જોઈએ; એ સાધનોના અભાવે દેશ સમૃદ્ધિવાન બની શકે નહીં અને કોઈ પણ જાતનો ઉદ્યોગ ખીલી શકે નહીં. આપણા દેશમાં આ સાધનો કેવા છે, તેમાં યુ યુ સુધારા વધાર કરવા આવશ્યક છે તે હવે આપણે તપાસીશું.

માલ લાવખર કરવાના સાધનોના બે વિભાગ પાડી શકાય; દેશમાં ને દેશમાં જ એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં, અફરના ભાગથી બહારે અથવા બંદરેથી અંદરના ભાગમાં માવ લાવખર કરવાના સાધનો અને દેશથી માન પરદેશ બધે જનારા સાધનો. પહેલાં વિભાગમાં મડકો, નીચો, નેરો, આમગાડીનો સમાવેશ થાય છે અને બીજામાં બહારો, આગમેટો, અને આમગાડીનો સમાવેશ થાય છે. આપણા દેશમાં સડકો ઠેકાણે ઠેકાણે ધમની છે અને લગભગ ૫૫ હજાર માઇલ જેટલી મડકો છે. અન્યતઃ આ કોઈ હોંદનું હેતુજન જોતાં પુરતી કહેવાય નહીં ધણા ભાગમાં હજ, સડકો છે તે મારી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવતી નથી અને જ્યાં સડકો છે જ નહીં ત્યાં સડકો બનાવવાનું કાંઈને સુખનું નથી. આ બાબત તરફ સરકારનું ધ્યાન જોડાયું અને ચોગ્ય ઉપાયો ચોળાય અને લેવામાં આવે તો હુનર ઉદ્યોગ, વેપાર વધુજનને બહો સારો લાભ યશે. હરતે જમીન ઉપર સડકો બાંધી આપી નથી પણ પાણીની સડકો એટલે નદીઓ હોંદમાં ધણી છે પરંતુ બધી નદીઓમાં મોટા બહારો ધણે દુર જઈ શકતા નથી. નદી ખાડી મુલકમાં ધમી જતી હોય તો કોઈક જગ્યાએ જળધીધ નરે, કોઈ જગ્યાએ પ્રવાહ અતિ વેગવાળો હોવાથી નરે, કોઈ જગ્યાએ નદી છાછરી હોય, મઈ જગ્યાએ ઉનાળામાં નદી સુકાઈ જાય—આવી અનેક અવસ્થાઓ નરે. હોંદની સપાટીની રચના જોતાં ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિશાળ મેદાનો હોવાથી, અને લીમાવધના બરફમાંથી ઉનાળામાં ખાણી મળતું હોવાથી, નદીઓ વ્યાપાર માટે ધણી અનુકૂળ હોઈ શકે અને દક્ષિણ હોંદની નદીઓ કુમરી મુલકને લીધે, થોડા વરસાદને લીધે, બહુ અનુકૂળ હોઈ શકે નહીં. ત્રિપુ ગંગા, બહાપુત્રા, અને તેમની મોટી શાખાઓ માલ લાવ જન કરવા માટે ધણીજ ઉપયોગી છે; બહારેશમાં (બરમા) ધરાવડી નદી એટલી લાવ જન કરવા માટે ધણીજ ઉપયોગી છે, પણ નર્મદા અને તાપી એટલે દરજ્જે કામમાં આવતી નથી, તેમના મુખથી થોડે સુધી જ બહારો જઈ શકે છે. વળી નદીઓના મુખની બરાબર સેનાંજ લેવામાં ન આવવાથી ધીરે ધીરે બડાય અને સુત જો બ્રિટીશ અમલ પહેલાં ધણા મોટા બંદરે હતા તેમની અગત્ય એટલી થવા માડી અને મોટા બહારો, આમજોટો ત્યાં સુધી પહોં જઈ શકતા બધ થયા. મહાનદી, ગોદાવરી કૃષ્ણા વિ પૂર્વ કાનારાની નદીઓ પણ એ જ પ્રમાણે માન લાવ જન કરવા માટે ખાસ ઉપયોગી નથી.

ધંભો ઉપયોગી છે પણ તે અપરા પ્રકૃતિ છે જડ છે. તેથી ઉપર બીજી પરા પ્રકૃતિ છે જે ઉત્તમ છે એતન છે તે પ્રભુની પ્રકૃતિ છે અને તેનાથી જીવ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયેલ છે આ જીવ મારો જ અંધ છે મમૈવાંશો અને તેનામાં મારી બધી શક્તિ છે તે માક્ષી છે. અનુભૂતા છે બર્તા છે માતા છે પ્રભુ છે. તે અપરા પ્રકૃતિમાં ઉતરી કર્મથી બંધાઈ ગુણધીન થાય છે. તે પાછો વળી કર્મથી છુટી પોતાને સ્વતંત્ર પુરુષ તરીકે જોઈ શકે છે. ગુણાતીત થઈ શકે છે અને કર્મથી છુટપા છતા પણ જેમ હું કર્મ કરું છું, તેમ તદતન્દાઈ શકે છે. પુરુષોત્તમની એવાથી તેના સ્વરૂપમાં લીન થઈ તેની પરાપ્રકૃતિ દોષમાં આ બાબ આનંદ લઈ શકે છે.

આ પ્રયત્નકરણુ સાથે માત્ર જગતને મનુષ્ય . હેવાથી, ખેતરોને પાણીની સગવડ ઉપર જેલ થઈ ઉત્તમ રહ્યું સમુદ્ર. સગારી ધનનેરોએ વિચાર્યું કે આવી મલોતો ગીતા મયુચ્ચ કહે છે તો વેપાર માટે પણ ગા માટે ન થાય? આપા કપિલના સાંખ્યથી કર્મ નથી આપ્યું; પણ દેખીતી રીતે નેમા ફતેહ મેગવી શક્યા નહીં. પણ જ્ઞાન અને મોક્ષ પાણીની સગવડની જરૂર હોય ત્યાં વેપાર માટે નહેરોની જરૂર હોય આ બધી મુશ્કેલી છે. વળી ઉડી પહોળી નહેરો કરવામાં ખર્ચ વધુ થઈ જાય; મોટા વેપારના મથકોમાં થઈને આવી નહેરો લઈ જવામાં આવે તો ખેતરોને કામ અને ખેતરોને લાભ મળે એવી રીતે ખોદવામાં આવે તો વેપારને અનુકૂળતા ન , તેમ જ નહેરો નદીઓને મળી ફરીયા સાથે જોડાય કરી ન શકે તો પણ વેપાર માટે ઉપયોગમાં ન આવે. આ ઉપરથી જણાશે કે આ પ્રમાણે બંને કામ સારી રીતે કરી શકે એવી નહેરો બાધવાનું મંતવનીય નથી. મોદાવગીએને કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ અનેક નહેરો બાધવામાં આવી છે. એ નદીઓમાં પાણી પુષ્ટ છે, નહેરો નપાટ અને ખેડતી જમીનમાં થઈને વહે છે, જળધોષો પડતા નથી લોકોને હોડીઓ નાપરવાની રેવ છે; સડકો નથી; મોદાવગીનું મથક દીશાચક્રમ અને કૃષ્ણાનું ખેત્રવડા નહેરો વડે જોડાયવા છે. મદ્રાસથી આવતી બકીંગહામ કેનાલ સાથે આ નહેરોનું જોડાય છે, ખેત્રોલ નાગપુર રેલ્વે અને મદ્રાસ રેલ્વે પણ પાસે જ આવી રહેલી છે, તેથી આ નહેરો વધુ ઉપયોગમાં આવે છે. કમણી ખર્ચ જેટલી જ લગભગ થાય છે. પણ થયલા ખર્ચ ઉપર સરકારને ખાસ નફો મળતો નથી. જંગાળા, બહાર અને ઝોડીઆમાં પણ નહેરો બાધવામાં આવી છે. કટકથી ડાયમંડ હારબર સુધી એક નહેર છે; પરંતુ તે નફો આપતી નથી. સોન નદીની નહેરોમાંથી નફો કાઢી મળે છે ખરો; મીડનાપુર કેનાલ બહુ લાંબી નથી. આપા પ્રાન્તમાં નહેરો છે પણ તે મારફત કલકત્તા સુધી વેપાર ચાલતો નથી. ફક્ત સ્થાનિક વેપારને માટે ઉપયોગમાં આવે છે. પંજાબની નહેરો ઘણે બાજે ખેતરો માટે ઉપયોગી છે અને ગિરનારી નહેરો પણ વેપારી ઝીંજો વાવે જાય કાંચમાં કામ લાગી શકે તેવી નથી. બ્રહ્મણી માટે આમ કામ વાગે તેવી એક રેલ્વે માર્ગ લાખી નહેર મદ્રાસથી તે કૃષ્ણા નદીનાં મુખ સુધી બાધવામાં આવી છે; તે બકીંગહામ કેનાલ તરીકે જાણીતી છે. આ નહેર ઉપયોગી તો છે

પણ સપાટ કરતો ન હોવાથી વ્હાણોને ઉંચે ચઢાવવા કે નીચે ઉતારવા માટે લૂસ (Looks) વિ. નો ખર્ચ બારે પડે છે અને તેથી આ નહેરથી ખોટા આવે છે. કલકત્તા અને ઈટન કનાલ પણ ધણી ઉપયોગી છે. નહેર પણ ઠીક આવે છે અને કલકત્તા, સુંદરબન, આસામ અને પૂર્વ બંગાળના પ્રદેશોને કામ લાગે છે. આ ઉપરથી સ્લેજ જહાજો કે હોદ્દામાં નહેરોની સગવડ જોઈએ તેવી નથી. નહેરોમાં માલ લાવ નવ કરવામાં વખત બહુ લાગે છે; એક નહેરમાંથી ખીજી નહેરમાં વ્હાણ જઈ સંકુ મુકેલ છે; રેલ્વેની મદદ નહેરને ફાંટા હોઈ શકે નહીં; કદાચ આવી નહેરો બાંધવાથી ખેતરોને પાણી પુર પાડનાર નહેરોમાં પાણી ઝોલું થાય; અને જે વ્યાપારી, રાજકીય કે લશ્કરી જરૂરીઆતો રેલ્વેથી પુરી પડી તે નહેરોથી પુરી પડી શકત જ નહીં. દુકાન વખતમા રેલ્વે જેટલી ઉપયોગી નિવડે નહીં. આટલી બાબત ધ્યાનમાં રાખીએ તો પણ વેપારના ઉત્કર્ષ માટે હડી, ખેાળા, વ્હાણોને કામ લાગે, તેવી નહેરોથી અંતે દેશને ધણો જ લાભ સમજે છે. ખર્ચ ભવિષ્યના લાભ જોતાં દેશે ખમી લેવો જોઈએ. નહેરો વડે જગ્યા વધુ રોકે એવો માલ મોકલવો કાવી શકે છે; કેમકે રેલ્વે કરતાં નહેર મારફત માલ મોકલવાનો દર ઓછો હોય છે; અને નહેરની હરીફાઈને લીધે રેલ્વેના દર પણ ઓછા થાય. આથી નહેરો બાંધવામાં આવે તો મુબાઇના રૂના વેપારીને બંગાળા, બહાર ઓઢીઆના કાસમા અને લોખડના વેપારીને તથા પંજાબના ઇડના વેપારીને લાભ થાય જ એમાં શક નથી. આ કામ સરકાર પોતે હાથ ધરે નહીં તો ખેાડી મંડળીઓને ખખર અંતર પુરી પાડવી જોઈએ અને મદદ કરવી જોઈએ; ક્યાં ક્યાં નહેરો બાંધી દાકામ, લોહનની ક્યા ક્યાં જરૂર પડે તેમ છે વિ. પુરતી માહીતી મેળવી સરકાર તરફથી ચોજનાઓ બહાર પડવી જોઈએ તો કોઇ સાહસિક મંડળી એમાંની કોઇ કોઇ ચોજના અમલમાં આણવા તૈયાર થાય.

સડકો, નદીઓ અને નહેરો કરતાં પણ અગત્યનું સાધન રેલ્વે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી બ્રિટીશ સરકારે હોદ્દામાં સત્તા લીધી ત્યાર પછી દેશમાં રેલ્વેનું કામ ધણી વેગથી ચાલવા માંડ્યું. સરકારની હીલચાલ હુંકે સમયમાં થઈ શકે, બંડ એકઠાં લાખી શકાય, ઇમ્બલન્ડના વેપારીઓ જોઇતા કાચા પદાર્થો રહેલાછથી મેળવી શકે અને ઇંગ્લન્ડમાં તૈયાર થયેલે માલ રહેલાછથી હોદ્દામાં સર્વ પ્રદેશોમાં ખપી શકે એવા એવા વિચારોથી રેલ્વે બંધાવવા માંડી. સરકારે ચોતાના ખર્ચ કેટલીક જગ્યાએ રેલ્વે બાંધી; કંપનીઓને વ્યાજની ગેરંટી આપી ખીજી જગ્યાએ રેલ્વે બાંધવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું; દેશી રાજ્યોને સમજાવી, 'રીબેટ' પદ્ધતિ લખાઈ કરી, રેલ્વે વધારી. આ પ્રમાણે ગયા સૈકાના છેલ્લાં ચાળીશ વર્ષમાં સરકારે રેલ્વે તરફ ખાસ ધ્યાન આપી, હોદ્દાને વેપાર માટે સગવડ કરી આપી. સરકારની રેલ્વે વધારવાની આગ્રહ માટે ધણી વાર ચર્ચા થતી હતી. કેટલાક એમ માનતા હતા કે હોદ્દામાં વરસાદ વખતસર કે પુરતા પ્રમાણમાં પડતો નથી ત્યારે દુકાળને લીધે લોકોને ધણી મુશીબત પડે છે, તે દુર કરવા ખેતરોને પાણીની સગવડ નહેરો વડે કરી, આપવી સરકારની પ્રથમ દરજ્જા હોવી જોઈએ. જો નહેરોનું કામ હાથ લેવામાં આવ્યું હોત તો દુકાળની ચીંતા ધણી જ ઓછી થઈ જત. બીજા કેટલાક એમ માનના હતા કે રેલ્વે દુકાળના અમ-

કરવે આવશ્યક છે અને કારખાનાવાળો એ ઉદ્યોગને પોતાના ઉદ્યોગના એક ભાગ સાથે જોડી શકે તેવા વિભાગ તરીકે ગણે તો વધુ લાભ મળી શકે. હોદ્દામાં બહારના ઉદ્યોગ પ્રાચીન કાળમાં ઘણા બિલ્લો હતો. પ્રેક્ટિસર રાધાકૃષ્ણ મુકરજીએ તે બાબત શોધખોળ કરી તેની ધૃષ્ટી સાબીતી લેગી કરી છે. એ જુના ઉદ્યોગનો નાશ થઈ ગયો છે; પરંતુ ફરીથી બિલવવાનું કામ એટલું સુરક્ષિત થશે નહીં એમ માની શકાય.

બહારના બાંધવા માટે સારું બંદર કે નદીનું પ્લોયું ઉકું મુખ, કોલસો, લાકડું અને લોખંડ આટલી સગવડોની ખાસ જરૂર છે. મુખ્યમાં કોલસો નજીકમાં મળી શકતો નથી. લાકડું હોદ્દાના પશ્ચિમ કીનારાના માગના જંગલોમાંથી મળી શકે પણ લોખંડની સગવડ સારી નથી; એટલે આગળોટો બાંધવાના ઉદ્યોગ માટે મુખ્ય બંદર ખામ અનુકૂળ પડે એવું જણાવું નથી; લાકડાના બહારના ઉદ્યોગ ચાલી શકે ખરો. પણ લાકડાના બહારના ઉદ્યોગ માટે મુખ્ય કરતાં રૂબરૂ બંદર વધારે અનુકૂળ છે. બરમાનો માગ પુરતા જગ્યામાં અને સારી જલતો અને નદી મારફતે જગલોમાંથી લોખંડ ખર્ચ મળી શકે છે અને રૂબરૂ મોટું બંદર છે એટલે આ ઉદ્યોગ ત્યાં ફાલી શકે એમ જણાય છે. કવકતાની નજીકમાં કોલસો, લોખંડ મળી શકતા હોવાથી, એ બંદર લોખંડના વહાણો માટે વધારે સગવડ વાળું છે. વહાણોના ઉદ્યોગ ડાંખાં સ્થાપવો એ બાબતે પુરતી તકાવ કરવી જરૂરી છે, અને જ્યાં અનુકૂળતા વિશેષ હોય એવા સ્થળે આ ઉદ્યોગ બિલવવા માટે સરકારે તથા હોદ્દાની સીમંતોએ પોતાનું જનતું કરવું જોઈએ. વહાણોના ઉદ્યોગના બવિષ્ય સાથે હોદ્દા ઉદ્યોગોનું બવિષ્ય ઘણું અંશે જોડાયેલું છે અને જેટલી ત્વરાથી આ કામ હાથમાં લેવામાં આવશે તેટલો હોદ્દાને લાભ બહેલો મળશે એમાં શક નથી.

ઉદ્યોગો દેશમાં ખીલી શકે તે માટે ઉપર કહેલા સાધનોનો જેમ જેમ તેમ વધુ સારો ઉપયોગ થવો જોઈએ; એટલે કારખાનાઓ કંઈ જગ્યાએ કંઠાડવા તે બાબત ઉપર દોષીઆર અવરજાવકોએ પુરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ. હોદ્દામાં ધણી વાર ખોરી જગ્યાએ કારખાનું કંઠાડવાથી ખોટા ખર્ચ પડે છે અને ઉદ્યોગને ઘેરો પહોંચે છે. જગ્યાની પસંદગી કાંઈ યોગ્ય અગત્યનો સલાહ નથી; એ સલાહના નિરાકરણ માટે પુરતી તપાસ કરવી જોઈએ અને યોગ્ય ઘણું ઉપર ટપકે વિચાર કરી ચલાવી લેવું જોઈએ નહીં. આ નક્કી કરવામાં બે ખાત્રા મુખ્યત્વે ફરીને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ; કંઈ જગ્યાએ કારખાનું કંઠાડવાથી યાવ સસ્તો જની શકે અને કંઈ જગ્યાએ કારખાનું કંઠાડવાથી માલ સરતે, સ્વેચ્છાથી અને અને મોડા જગ્યામાં લેવી શકાય. જે જગ્યાએ માલ જતાવવાનો અને જનાવેલા માલને વેચવાની સગવડ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય ત્યાં કારખાનું કંઠાડવું જોઈએ. આપણે સુતરાઈ કાપડની મીંચોનું દર્દાત લાકડાં આ સલાહ તપાસીશું. કાપડ તૈયાર કરવા માટે પ્રથમ, જરૂરની હોય, હોદ્દાના રેલો પાક મધ્ય પ્રાંતોમાં, વરાડમાં, ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં અને મુખ્ય જગ્યાઓમાં થાય છે. એટલે એ પ્રદેશોના મધ્યસ્થ સહેલોમાં અધરા એ જગ્યા પ્રદેશોના મધ્યસ્થ મધ્યકે ૩ સ્વેચ્છાથી અને સસ્તે ખાંચે મળી શકે અને તેથી ત્યાં ખીસો ચાલી શકે.

એ મથક ક્યા છે? નાગપુર, અમદાવાદ, ગોવાપુર, અને મુમ્બ. બીજું સાધન
યંત્ર છે. તે દેશમાં બનતા નથી; યુરોપથી મંગાવવા પડે છે; એટલે યુરોપની નજીકમાં નજીક
જે હોંદી, બંદર હોય તે વધુ અનુકૂળ પડે. આજ અંગે કર્ગમી અને મુમ્બ છે. હોંદીમાં
જ મથક બની ગયું તો આકસ્મી (ફ્લેશી, જમશેદપુર) જેવા સ્થળે બનશે; તો, યંત્રોની
સગવડ મુમ્બ કરતા કમકામને વિરોધ થશે. યંત્રો ચલાવવા માટે કોલસો કે, વિજ્ઞાનિક શક્તિની
જરૂર પડે છે. કોલસો કલકત્તા અને અગાના પ્રદેશમાં સ્થેવાપ્રથી મળે બાવે મળી શકે;
પણ અમદાવાદ વિ. દેશની અંદર આવેના શહેરો કરતાં મુમ્બને બંગાળાથી કે નાનાલથી
કોલસો મરતો પડે. વળી વિજ્ઞાનિક શક્તિ માટે મુમ્બને અનુકૂળતા છે. તેથી શક્તિની
બાબત જોતા કલકત્તા અને મુંબ બન્ને સમાન ગણી શકાય. નાણાનું માધન મ્હોટા શહે-
રોમાં જ મળી શકે અને તે શહેરમાં વસતા લોકો પોતાના પૈસાથી આવતું કારખાનું કુલ-
ગતી રીતે પોતાની પાસે જ ગળગણતુ વધુ પગ દરે, એટલે ન્દાના ગામ કરતાં મ્હોટા
શહેર તરફ કારખાનાઓ ખેંચાય. વળી મત્રુ વર્ગ પણ મ્હોટા શહેરોમાં જઈ શકે
અને જો કારખાનું ન્દાના ગામમાં કદાચ દોલ તો જમ જમશેદપુર જોત જોતામાં ૫૦
હજારની વસ્તીવાળુ મ્હોટું શહેર બની ગયું છે તેમ તે ગામ પણ બની જાય. એટલે પૈસો
અને મત્રુ વર્ગ એ બાબતો માટે મ્હોટું શહેર જ અનુકૂળ પડે છે. માત્ર લાવ જવ કરવા
માટે આગમણી વિ. ની મગવડ મ્હોટા શહેરોમાં વિરોધ હોય, અને ખામ કરીને બંદરો
ઉપર સર્વોત્તમ હોય. બંદરો દેશના અંદરના બાગ સાથે તેમ જ પરદેશ સાથે સ્થેવાપ્રથી
મંસંધ રાખી શકે આ પ્રભાવે જ્યાં બાબતો તપાસતાં જણાશે કે કાપાની મીન માટે
મુમ્બ, મ્હોટું શહેર, મ્હોટું બંદર કલકત્તા પ્રદેશોની મધ્યસ્થ આવેલું મથક, વિજ્ઞાનિક
બળ અને કોલસા માટે અનુકૂળ પડે તેવું, હોવાથી, પણ જ અનુકૂળ છે. વળી ત્યાં હવા
હિતાશવાળી હોવાથી સુતર કાંતવા વિ. માં વધારે લાભ થાય છે. કલકત્તા મુમ્બ કરતાં
કાચા પદાર્થની બાજતમાં જ ખામ ઉતરતું છે. બીજા માધનોમાં લગભગ સમાન જ છે.
તેથી હોંદીમાં મુમ્બ કાપડની મીલનુ મુખ્ય મથક થઈ રહ્યું છે.

પરંતુ આપણી તપાસમાં માત્ર રસ્તો ક્યાં બની શકે એ બાબત જ વિચારી છે. માલ
મરતો વેચવા માટે કંઈ જગ્યા વધારે અનુકૂળ પડે તે બાબત પણ વિચારવી જ જોઈએ.
આપણા દેશના ઉદ્યોગો હજી ઉછરતા ઉદ્યોગો છે એટલે પરદેશી માલની હરીફાઈ ભય
જોઈતી નડે તે જગ્યા આપણા કારખાનામાં બનેલા માલ વેચવા માટે વધારે અનુકૂળ પડવી
જ જોઈએ. રાજ્ય તરફથી જકાત નીતી ફરે અને પરદેશી માલની આવાત ઉપર બારે
જકાત નાંખવામાં આવે તો રક્ષણ મળે એ ખર. પરંતુ પરદેશી માલ બદલે ફરે અને
દેશના અંદરના બાગોમાં બંદરેથી રસ્તે મારફત જાય એટલે ત્યાં વધારે મોઢો પડે છે. માટે
દેશના અંદર મ્હોટા શહેરોમાં જ કારખાના કદાચમાં આવે તો ત્યાં બનેલો માલ આમવાસના
શહેરોમાં, ગામોમાં, પરદેશી માલ માથે હરીફાઈ કરી શકે એમ અંમલ વિશેષ છે. પરદેશી
માલ સાથે બાજ બીડવામાં દેશની અંદરના બાગને સરકારી રક્ષણ નહીં તો ફરતી રક્ષણ
મળે છે. માટે નાગપુર અમદાવાદ જેવા સ્થળો પણ કાપડની મીલો માટે પણ અનુકૂળ પડે

પરા; કાનપુર જેવાં પણ કાવી શકે. પરંતુ દુરબાગ્યે કારખાના વાળાઓ માલને વેચવા માટે ઘણી વાર ઉત્તમ બ્વરથા કરતા નથી. મોટા બંદરોમાં વેપાર બંદોળો ચાલતો હોવાથી, ત્યાં મોટા મોટા વેપારીઓની પેઢી હોય છે; અને તેથી કેટલીક વાર કારખાનું દેશની અંદરના ભાગમાં હોય તો પણ ત્યાં બનેલો માલ મોટા બંદરોની વેપારી પેઢીઓને વેચવો પડે છે અને તેઓ મારફત દેશની અંદરના ભાગના ન્હાના છુટક વેપારીઓને ખજે છે. આમ કરવામાં આવે તો કુદરતી રક્ષણ રહે જ નહીં અને ઉલટું નુકસાન થાય છે. માટે કારખાનાની નજીકના મોટા શહેરોમાં સાંદસિક વેપારીઓ જરૂરયાત આપી શકે તો જ આ પ્રમાણે દેશની અંદરના ભાગમાં કુદરતી રક્ષણ મળી શકે.

આવા આવા અનેક જાતના વિચારો કરી, પુરતી તપાસ કરી, કારખાનાઓ કંદાડવામાં આવે તો ખોટા આવવાનો સંભવ રહે નહીં અને ઉદ્યોગ જામતો જાય. વહી ઉદ્યોગો બરાબર નક્કાથી ચાલી ન શકવાનું એક અગત્યનું કારણ જગતની પસંદગીમાં ઉનાવળ અથવા તપાસનો અભાવ છે. ઉદ્યોગસ્થાપતાં પેલા, કયા કયા સાધનો જોઈશું, તે કયા કયાથી મેળવવા સાઈં પડશે, તેને માટે કુશળ કારીગરો અને સાધારણ મજૂર વર્ગ ક્યાંથી મળી શકશે, તેવાર માત્ર કયા કયા ખપશે અને તે પ્રમાણે ખપાવવા માટે શા શા પગલા લેવા પડશે—એ પ્રમાણે બધી બાબતો ધ્યાનમાં લઈ ચોક્કસ તપાસ કરવામાં આવશે તો જ લીધે ઉદ્યોગો જલ્દી વિકાસ પામતા જશે.

હીરાલાલ લલિતલાલ કાજી.

અંબાલાલ સાકરલાલ હેસાઈ.

(એમના સંબંધી કેટલીક જાણુવાળાં ઉકીકતાં)

(૧)

દિ. બ. અંબાલાલ ઈ. સ. ૧૮૭૨ ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખથી ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખ સુધી અમદાવાદ હાઈકોર્ટમાં હેડ માસ્ટર હતા. સને ૧૮૭૨ આખર ખીન્ન નંમરની ધ્યાય રફૂનમાંથી અને હાઈકોર્ટના ચોથા ધોરણમાં મોકલવામાં આવ્યો. એ પ્રમંગ અને સારી રીતે સાંભરે છે. મેં તે દિવસે જોખા થઈ છકકટ કરી હતી કે ધ્યાય રફૂલ પ્રજા સરકારી છે, છતાં હાઈકોર્ટમાં દાખલ કરતાં એડમોશન ફી સા માટે લેવામાં આવે છે ? દિ. બ. અંબાલાલભાઈએ મેં ફેરવી જવાન આપ્યો કે 'કુશવત્તાય'.

† આ લેખ રા. શા વેકુંદલાલ શ્રીવત્સય કાકર—જે દિ. બ. અંબાલાલભાઈના જીવન ચરિત્ર સંબંધી હકીકત એકઠી કરે છે—એમણે વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અમને મોકલ્યો છે.

તન્વી.

એ કદાપચ નહિ ચાલે.' એ કહેવાની માથે જ દું મારી જમાએ બેસી ગયો. એવો એ-
મનો દુઃખાળ હતો. અવખત, એ એકમીશન ફી ગેરવાજાની દત્તી ને પાછળથી કાઢી
નાખનામાં પથ્ય આવી છે.

૧. દિ. બ અંબાવાલબાઇએ પોતે ધીખવેલા એવો તો એક જ વિષય માત્ર છે; ને તે
ફિઝિકલ જ્યોત્સી છે. ઇકરેગ, ઇક્રિપ્ટિક, એન, મેરિડિયન વગેરેની મનઃશુષ્ક પડવા સાર
તેઓ દરેક પાસે મોખળી મંગાવતા ને તે ઉપર દરેકને હાથે જ તે તે રેખા દોરાવતા.
ઇમેજ પથ્ય પોતે વખતે લેતા તે દરમિયાન ઇકરે ગેર મહેનત લીધી છે કે નહિ તે જ
તેઓ ખામ કરીને જોતા. મહેનત લીધી છતાં જૂન હોય તો ગુસ્સે ન થતા સુખરાવતા.
પથ્ય એ તરફ જ કંઈ લીધી નથી એમ કહ્યું તો ઇમેજ-ઝિશન આપના.' ૧

એઓ શારીરિક મન કરતા કરતાં ઇંકિશની લામણી ઉપર અસર કરવાનું પધારે
પરંદ કરતા હોય એમ જણાતું આગમ્ય તોફાની, જડો એવાં ગ્રહો અમિશમાં લખી કે-
ટલાંક પાઠીઆં તેમણે તંપાર કરાવી રાખ્યાં હતા. વાંકમાં આવનારને પાછીડ પહેરાવી વર્ગ
વર્ગ કેવળતા અથવા પ્રાચી ઉપર ઊભો રાખતા.

છોકરાઓના મામાપ સાથે પણ તેઓ સારો સમાગમ રાખતા, જેને લીધે પથ્ય છો-
કરાઓ મનમાં કરતા રહેતા

ઈ. સ ૧૮૭૫ ના ચોમાસામાં જ્યારે સામગ્રમિતિમા ભારે રેલ આવી હતી, ત્યારે
સ્કૂલનાં ત્રણ પગથીયા બૂડવા ત્યાં સુધી એમણે હિમ્મત ગમી રહ્ય બધ કરી ન હતી.
આખરે છેલ્લું પગથીયું ડૂંગનાવારો આવ્યો ત્યારે ચાર વાગ્યાના સુમારમા જુદા જુદા લગાના
છોકરાઓની જુદી જુદી ટુકડીઓ પાડી અકેક આરતર અગર ગોરા છોકરાની દેખરેખ
નીચે છોકરાઓને પોતપોતાને થો મોકલો દીધા હતા.

x x x

(૭)

બાળકમ નિવેધક મંડળીના અરેખસ આગેવાન દિ. બ. અંબાવાલબાઇ જ હતા.
આગલમ નિવેધક પત્રિકા પણ તેઓ જ ચલાવતા હતા મારા જખુરા મેળે 'સપ દેશમા
દાજો' એ મથાળાનો જ લેખ છે તે દિ. બ. ની કવમનો છે.

(૪)

યુજરાત કેગવણી મંડળની યોજના થઈ કાઢવાનું જાન દિ. બ. ને જ થયે છે. એને
અસ્તિત્વમાં લાવનાર અને એમાં ચેતન પ્રેરનાર મણુ એઓજ હતા.

(૫)

ઇંકિશનરીમાં મારી મદદ કહેવા માત્ર જ હતી દિ. બ. અંબાવાલબાઇએ કેટલાંક
ઇમેજ શબ્દોની દીપ છપાવી વહેંચી હતી અને એ શબ્દો માટે સાદા રૂઢ યુજરાતી બોલ
માઆ હતા. એ દીપ મેં જરાને મોકલી હતી. ઉપરાંત મેં કાંઈ કર્યું નથી.

x x x x x

અમદાવાદ, ૧૮-૨-૧૯૧૫. } કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

ટીકા જોધી.

એક બ્રાહ્મણને એક ને એક પુત્ર હતો. પોરૂપનું જન્મ એટલે નામ ટીકા પાડયું હતું. જન્મલું નસકોરું વિધાબંધું હતું; હાથે ચળિયાં અને પગે તોડાનકડકી તથા તે ઉપર બેડી નોંદર સોનાનાં પેરાવતાં. કાલ્ય યાત્રાકાળે શું થાય એવો વિશ્વાસ નહિ એવું વિચારીને પિતાએ ટીકા બાળક હતો ત્યાંજ એને માટે ઘેર પરણાવીને લાવે લઈ લીધો; અને બન્યું પણ એમજ કે કુસવધૂનાં કુકુમ પગલાં ધરમાં નડોતાં થયા ત્યાં તો વદ્ધ બ્રાહ્મણે દેહત્યાગ કર્યો. પિતાની વર્ષો વાળ્યા પચ્છી માતાએ ટીકાને, વધુનું આણું વાળવા સાસરે જવા આજ્ઞા કરી. ટીકા સાબરો થયો, અને દિશાચળ, વારચળ યોગિની છ. ઇ. વિદ્યા કરે એવી તિથિએ પ્રાંધે ખડિયો નાંખીને પ્રમાણ કર્યું. માતાએ પુત્રને લલટિ ચાંદલો કર્યો, દુઃખડાં લીધાં, સાવધાન રેવાનો બોધ કર્યો અને હાથમા કોરી આપીને કહ્યું કે, 'જૂખો થા એ. ટલે આ કોરી ભાંગીને ખાજે.' સકુન સારાં થયાં; કુમારિકા અને ગાયમાતા સાંભાં મળ્યાં, અને ટીકાની સફળ યાત્રા વિષયે માતાના મનમાં જરાતરા સંદેહ હતો તે ભાંગ્યો. ટીકાને હાલતાં હાલતાં મધ્યાહ્ન થયો અને વીસામો ખાવાનું મન થયું. ત્યાં એક મોટી વાવ્ય આવી વાવ્ય પાસે પ્રવેશ વડ હતો, તેના યડને ફરતો એટલો બાધેલ હતો. વિદ્યાળ હાથા નીચે વણુજરાની પોરૂપ પોરો ખાતી હતી તેઓએ ટીકાને નોતર્યો. ટીકા ત્યાં રો-કાણો, અને જડરવાસી અગ્નિદેવતાને સતોખવા ધારે છે ત્યાં માતાના હેડા શબ્દ સ્મર-ણમાં આવ્યા. ગૂંજમાંથી કોરી કાઢી, કાગળીન ખાણકા ગોળો ને શિલા ઉપર કોરી ભાંગવા બેઠો વણુજરા વિસ્મય પામતા પૂછે છે કે 'આ તે તે' શું આદર્શ્ય ?' ટીકા કહે, 'મારી માથે કશું છે કે કુધા લાગે એટલે કોરી ભાંગીને ખાજે.' વણુજરાએ ઉત્તર દીધું, 'તારી માથે તો કીક કહ્યું પણ તું સગળો નહિ કોરી ભાંગીને ખાવી એટલે કોરીની કાંઈ વખત લઈને ખાવી. કોરી તારા પાસે ગમે રહી, અજે તને કોરી આપિયે તે ખાઈ લે.' આમ કહીને પોઠપગાંથી કોરી કાઢીને દીધી તે ટીકા જીભો જીભો અને ગોટલાંછોતપાંસહિત સ્વાદો કરી ગયો. ટીકા દબ્યો એટલે વણુજરાને પ્રણામ કરીને પાછું ચાલવા માંડ્યું તે દિવસ આયર્યે સાસરાને ગ્રામ પહોંચ્યો.

રાત્રિ વેળાએ છતાં યાવાનું ગોચ ન લાગ્યું એટલે છત્રો મુનો ઝોસરીમાં ધરીને કોઠી વાંસે લપાઈ રહ્યો. અર્ધો રાત્રે જળે થબ્યાં તે પચ્છી ધરચર્ગા જોવા નીસર્યો. સસરા ઝોસરીમાં સૂતો હતો તેના ખાટલા નીચે ખાંડજીયો હતો; ત્યાં પેલું ધ્યાન ગયું. ખાંડજીયામાં તેજ દિવસે ગાસ્યે ફરતાનામનો તલ્લવટ ખાંડયો હતો, અને તન તથા ગોળની કણી ચારે બાજુ ખોટી હતી. ખાંડજીયાનું મોં પગલું હતું તેમાં ગાયું નાંખીને ટીકા ઝબતા અપાટા મારી રસાળ પત્થરને આટવા મંડ્યો. મમરો જગી જાડ્યો ને આસુને જગમકીને દીવો ફરવા કન્યુ. ટીકા બાગવા સારુ ખાંડજીયામાંથી ગાયું શડવા જાય છે ત્યાં તો અવધારી રહ્યું ને કોમે કરીને નીકળ્યું નહિ. અગીરજ નજરે કામ કર્યો.

પરમેશ્વરે લાલ રાખી. માયું નીકળ્યું ને માસ દીવો શકે, તે પેલાં ફળિયામાં વહોરે મયો ને લાગ આળ્યો એટલે રેની ઉધારીને બહાર પલાપન કર્યું. રાત્રી ગામ બહાર પીપળા ઉપર ગાળા ને મવારે સાસરે ગયો. સમયે ગામમાં, હોટ બીજવા નીકળેલા ને સાસુ રોટલા ઘડતી રાંધણિયામાં બેઠેલ. રસોડાની બાજુ ઉપર, ચકીને ટીડા બિરાજમાન થયો, અને ત્યાં બેઠા બેઠાં રોટલાના ટપાકા ગરમ. પચ્છી ધરમાં ગયો. સાસુએ જમાઈને આવકાર દીધો. ખાટલી ઢાળા તે ઉપર આકળો પાચરી દીધો, પાણી પાસું અને કુચળ સમાચાર પૂજ્યા. પાતલા તમાં સાસુએ પૂછ્યું, 'કેટલું બપુના છે?' ટીડા કહે, 'ચાર વેદ બપુનો છું.' સાસુ ચકિત થઈને કહે, 'હીક તમે' કહો જોઈએ કે આજ મેં રોટલા કેટલા ઘડ્યા?' ટીડા જોષીએ સમયનો સંદુપયોગ કરેલ એટલે આ પરીક્ષા એને બારે ન પડી. ભુગળામાંથી ટીપ્પણું કાઢી બેઠેલી માયું ખજોળા તે બોલ્યો, 'ખાટી, વતરણું અને ઝીંકો લઈ આવો એટલે હું ગણિત કરીને કહું.' સાસુએ પાટી આણી તે ઉપર વીસ લીટા કર્યાં ને કહ્યું કે 'તમે આટલા રોટલા ઘડ્યા.' માસનું સાનંદાશ્વમે માયું નહિ, જમાઈના બધે બેમોહરે ગુણમાન કર્યા. ટીડા જોષીની કોઈ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ.

એવામાં પરમે કાઠ કણુખીને ઠાંડો ખોવાળો હતો એની પટલાણી ટીડા પામે જોષ જોવાડાવવા આવી. ટીડા મુગળો પણ વિદ્યવતા ખીળતે ડળાવા ન દીધી, સ્વસ્થતાનો આકંબર રાખ્યો ને વેદા ઉપર સિંહ કન્યાને રમાડી કરીને બોલ્યો 'હવણુ ચોપડિયુ બરાબર છે નહિ, ને મુહૂર્તનો અવગુણ છે, એટલે કાલ સવારે આવજો ને' પ્રજનુ ઉત્તર સર્ધ જાઓ.' લાપાટ ખસીને ગોઠકું રાતું તો રાખકું પણ આખી રાત્રી નિદ્રા ન આપી. વેલો બહીને નદીયે તાવા મયો. વિચારમાં ને વિચારમાં ગામ પામે આરા હતો તે મેલીને બીજો આરે જઈ ચડ્યો અને યન્વ ચિત્તે આમતેમ દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યાં તો ટીડા અને કીચડમાં ખુતી મયેલ બળદ જોયો. ગ્યાન તત્ત્વાળ ફર ચર્ધ અને નિત્યકર્મ કરી પ્રકુલવડને ગામમાં આવ્યો. પટલાણી તો સામરે માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી જ બેઠી હતી તેને કહ્યું કે 'તમારો ઠાંડો ઉપરવાસ આરા પાસે કાલમાં ખુતી મયો છે તે જઈને સર્ધ આવો.' જોષીને પ્રતાપે બળદ પાછો આવ્યો નમણ પટલાણી રાજ ચર્ધ ને ટીડાની વડૂને કાપક તથા આંડીવાંટી આપી ગઈ.

ટીડા જોષી બામ્મને બલે બે વારે વિવિધિ તરી મયો હતો પણ મન તો આકુળ આકુળ જ હતું. રૂપે ને વળી કાઠ પ્રસંગે તો જુડા મોગ ચાલ એ વાત ચિત્તમા રમતી હતી. નિત્ય બહીને જવાનું કરે અને માસરિયાં આમંદ કરીને રોકે. એવામાં એક દિવસ રાજકુમારીનો દાર મયો અને ટીડા જોષીને રાજ્યમાંથી તેડું આપ્યું. ટીડાનો તો શ્વાસ જ બહી ગયો, અને રાજનતા કિંકર એને પમડત લેવા લાગ્યા, પણ હવે કાંઈ ઉપાય નહોતો. કિંકર સંધાતે ગળ પાસે મયો અને થયાપૂર્વ આવતી કાલનું પગથિયું મૂકીને ઘેર પાછો આપવાનું કહે છે ત્યાં તો રાજ્યે એને પેતા માયે જતવા અને ત્યાં જ સર્ધ રેવાનું નિમંત્રણ કર્યું. યત્રીશ મતનાં મોજન અને નેત્રીશ મતનાં શાક-વિધવિધના પં-

દીડા જોધી.

‘એક આઠાણને એક ને એક પુત્ર હતો. ખોટાપણું જન્મ્યું એટલે નામ દીડા પાડ્યું’ હતું; જન્મલું નસીકાં વિધાનું હતું; હાથે જળિયાં અને પગે તોડા-કડી તથા તે ઉપર બેડી નકાર સોમાનાં પેશાવતાં. કાલ્ય ગ્રામકાળે સુ થાપ એને વિશ્વાસ નહિ એવું વિચારીને પિતાએ દીડા બાળક હતો ત્યાંજ એને માટે ઘેર પરણાવીને દાવો લાડલીધો; અને જન્મ્યું પણ એમજ કે કુલવધૂનાં કુકુમ પગલાં ધરમાં નડોતા થયા ત્યાં તો વૃદ્ધ આઠાણે દેહત્યાગ કર્યો. પિતાની વર્ષો વાળ્યા પછી માતાએ દીડાને, વધુનું આર્જુ વાળવા સાસરે જવા આજ્ઞા કરી દીડા સાબરો થયો, અને દિકાચળ, વારચળ ચોત્રિની ઇ, ઇ, વિદા કરે એવી તિથિએ ખાંધે ખાંધે નાંખીને પ્રયાણ કર્યું. માતાએ પુત્રને લલટિ આંદશે કર્યો, કુઃખમાં લીધાં, સ્થાવધાન રેવાનો બોધ કર્યો અને હાથમા કોરી આપીને કહ્યું કે, ‘બૂખ્યો થા એ. ટમે આ કોરી બાંગીને ખાન્ને.’ શકુન સારાં થયા; કુમારિકા અને ગાયમાતા સાંમાં મળ્યાં, અને દીડાની સ્વર્ણ યાત્રા રિપયે માતાના મનમા જરાતરા સદેહ હતો તે બાંચ્યો. દીડાને હાલતા હાલતા મધ્યાહ્ન થયો અને વીસામે આવાતુ મન થયું. ત્યાં એક મોટી વાઘ્ય આવી વાઘ્ય પાસે પ્રયત્ન વડ હતો, તેના ચક્રને ફરતો ઝોટશે બાધિલ હતો. ત્રિશાળ છાયા નીચે વણજરાની પોદ્ધ પોરો ખાતી હતી તેજાએ દીડાને નોતર્યો. દીડા ત્યાં રોકાણો, અને જરહરાસી આમ્નદેવતાને સંતોખવા ધારે છે ત્યાં માતાના હેથા રળદ સ્મરણમાં બાંચ્યા. શૂંભમાંથી કોરી કાઢી, કાળમીન પાંજુકા ગોમે ને શિલા ઉપર કોરી બાંધવા બેઠો વણજરા વિશ્વમ પામતા પૂછે છે કે ‘આ તે તે’ શું આદર્યું?’ દીડા કહે, ‘મારી માથે કહ્યું છે કે કુધા લાગે એટલે ઠાગી બાંગીને ખાન્ને.’ વણજરાએ ઉત્તર દીધું, ‘તાની માથે તો કીક કહ્યું પણ તું સગળ્યો નહિ કોરી બાંગીને ખાવી એટલે કોરીના કાષ્ટ વખત લઇને ખાવી. કોરી તારા પાસે બપે રહી, અને તને ફરી આપિયે તે ખાઈ લે.’ બામ કદીને પોદ્ધમાંથી કોરી કાઢીને દીધી તે દીડા બોલો બોલો અને જોડલાંકાતવાં સહિત સ્વાહા કરી ગયો. ટાંડો દલ્યો એટલે વણજરાને પ્રણામ કરીને ખાઈ ચાલવા માંડ્યું’ તે દિવસ આથમ્યે માસરાને મામ પહોંચ્યો.

રાત્રિ વેળાએ જતા ચાવાનું થોમ્ય ન વાગ્યું એટલે છાતો મુનો ઝાસરીમાં ધરીને કોડી વાંસે લપાઈ રહ્યો. અર્ધો રાત્રે જ્યે મગ્યાં તે પછી ધરધર્યાં જોવા નીસર્યો. સાસરે ઝાસરોમાં સ્ત્રો હતો તેના માટલાનીચે આડણિયો હતો; ત્યાં, પેલું ધ્યાન મધુ. આંડણિયામા તેજ દિવસે ગાસરી ફરતાં બાગનો તલવટ ખાડ્યો હતો, અને તપ તથા ગોળની કણી ચારે કાંસે મોટી હતી. આંડણિયાનું મેં, પમતુ હતું તેમાં માથું તાખીને દીડા જીભના સપાટા ગાસે રસાળ પત્થરને ચાટવા મંડ્યો. સમરે જાગી બેઠો ને સાસરે જાગીને દીવો ફરવા કહ્યું. દીડા બાગના સારા આંડણિયામાંથી ‘માથું’ કાઢવા જાય છે ત્યાં તો મયવાઈ રહ્યું ને કંપે કરીને નીકળ્યું નહિ. અગીરથ જેટલો થયું કર્યો.

રિપ્ વાન્ વિન્કલ.

જેણે હડસન નદીના મૂળ તરફ મુખ ફરી દીધું હોય તે હારખંધ આવેલા કામોદી-
રિફ્ પર્વત બૂલી નવ એ બનવું જ ન જોઈએ. આ પર્વત મહાના આખાલોચન (અલી-
ધાની) પર્વતોની ધુટી પડી ગયેલી કાળા છે. નદીની પશ્ચિમ દિશાએ ફરતે મની તળેટીથી
શરૂ કરી દક્ષિ દેશ તો તેઓ વધતા વધતા ધણે-હવે ચડી આસપાસના પ્રદેશ ઉપર અભિ-
પતિપણ બોગવતા હોય એમ લાગે છે. દરેક કાળના ફેરફારથી, દરેક કલાના ફેરફારથી,
દિવસના દરેક કલાકે આ પર્વતના બહુઈ રંગ અને આકારમાં ફેરફાર થાય છે. આથી
પાને તથા ફર રહેલી ઓછા તેમને ખરા વા-માષક (મેરોમિટર) તરીકે ઓળખે છે.
આરે હવા સિધર અને યુથુઆ હોય છે ત્યારે તેમના ઉપર ભુગોળ નીચુડી રંગ પથરા-
એલો માલમ પડે છે અને સાંજની વખતના આકારમાં તેમની હલ છપાએલી નજરે પડે
કે. પણ સૂર્ય આશ્રમની વખતે કોઇ દિવસ આજુબાજુ આકાર રવજી હોય છે ત્યારે
આ પર્વતોનાં રિપ્વોની આમવામ કાળાસ પડતી વરાળ દેખાય છે અને તેમની ઉપર
કિરણો પડતાં હોવાથી જાણે તેઓ ધીરે ધીરે જવલત મુગટ ધારણ કરતાં હોય એમ લાગે છે.

આ બહુઈ પર્વતોની તળેટી આગળ પાસેના ગામડામાંથી હવે ચડતી વૂણી ત્યાં
ચઢને જનારની નજરે પડ્યા વગર ગ્હેતી નથી જ્યાં હવે પ્રદેશનો તીલો રંગ પાસેના
જાડપાલાના લીલા રંગના મળી જાય છે ત્યાં આ ગામનો છાપરા ઝાડની વચમાં વચમાં
જળકો ઉઠે છે. બધા પીટર મિટ્ટેન્ડની કારખાનીની સરખાવતા પ્રાતની હડસન નદીની
આસપાસનો પ્રદેશ રચના કરવામાં આવી તે વખતે કેટલાક વજાઓએ આજુબાજુ
વખતનું નાનું ગામ વસાવ્યું હતું તેમાં લોકોથી લાવેલી નાની ખીણો ઉંડાથી થોડા
વરસ ઉપર બાધેલા અસવ નિવાસીઓના કેટલાક ઘર હતા બારીઓને કંઠેરા હતા તે છ-
પરાનો આગશે ભાગ મિડોલાકાર હતો. તેના ઉપર લાકડી હતી અને લાકડી ઉપર પથન
કઈ બાજુ વાય છે તે જાણીએ એવી કુકાની આકૃતિ હતી. પણ વરસ ઉપર દેશ છડતાં
ડના કંબળમાં હતો તે વખતે આ ગામના એક જુઓ ચર્ધ ગયેલા ધરમાં રિપ્વાન્ વિન્કલ
કરીને સાસ રવજાવતો બસો માણસ રહેતો હતો. સિવેન્ડના ઉજવળ દિવસોમાં મોટો
પ્રદાન કરનાર ને ફોટો દિશામાં વેસમાં રેલી સારે રૂપી લગનાર વાન્ વિન્કલના કુટુંબમાંથી
જ તે ઉતરી આવ્યો હતો, પણ પોતાના બાપદાદાનાં લડાવકે રવમાવેનો તેનામાં છોડ્યો
નહોતો. પહેલાં કહ્યું તેમ તે સાર રવમાવેનો બસો માણસ હતો. વળી તે પરગણું હતો.
રિપ્ બાપડી કહે તેમ કસો-કુંકાણમાં તે તલન સી વચ હતો. અને ખરેખર આટલા
બધા લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરાવનાર નરમાસનો યુધ્ધ તેનામાં આ કારણને લઈને આ-
વે દશે કારણ કે જેમને યોગ કરકામાં દાખમાં રહેવું પડે છે. તેઓ બહાર હાજ હા
કહેવાને દરેકા બાજતમાં નમતું આપવા વધારે તૈયાર હોય છે. તેમનો સ્વભાવ જાન-
*

* ઈંગ્લેન્ડ ઉપરથી અનુવાદ.

જાની જવન્ત મહીમા પીગળી બરોબર નરમ બને છે. અને ધિરજ અને સદન શક્તિ શિક્ષણ આપવા ધર્મ પુસ્તકોનાં ગદ્યો વાંચીએ એકાંતમાં સ્ત્રીઓ મારેલા આબખા આગ રહે છે. ત્યાંથી કંઈક સ્ત્રી કુટુંબેક અંશે સુખરૂપ મળ્યા. અને તેમ હોય તો રિપૂનાનું વિનંદુ પ્રથમગણો સુખી હતો.

ગામની સ્ત્રીઓ રિપૂ ઉપર બહુજ મમતા રાખતી. તેઓ સ્ત્રી સ્વભાવા પ્રમાણે તેના દરેક ધર કલ્યાણમાં ભાગ લેતી. અને સાંજે રિપૂનો વિષય નિકળતો ત્યારે તેઓ બધા વાંતેની સ્ત્રીઓ કદાકતી તેને દેખીને છોકરાં આનંદના પોકાર કરતાં. રિપૂ તેમને અતોમ મદદ કરતો, રમકડાં બનાવી આપતો, પતંગ ઉડાડતાં તથા લખોટીઓ અમતાં / શિખવતો અને જૂત ડાકણ ને દેશના અસહ વતનીઓ વિષે લાંબી વાતો કહેતો. જ્યારે જ્યારે તે ગામની બહાર ફરવા જાય ત્યારે ત્યારે તેની આસપાસ છોકરાંનું ટોળું હોય જ. કાંઈ તેની પિછોટી ઝાલે, કાંઈ તેની પીઠ ઉપર ચઢે એમ છોકરાં તેની સાથે હજાર જાતની છુટ લેતા. આસપાસ તેની તરફ કુતર સરખુએ બસતું નહિ.

પોતાને શાયદો થાય એવા કામ તરફ અણુમરે એ રિપૂના સ્વભાવની મોટામા મોટી ખોડ હતી. તેનામાં ખત પ્રકળ હતી, કારણ કે તુર્કી ખાલાના જેવી લાંબી ને વજનદાર લાકડીવતી કંઈ પણ બડબડાટ વગર ને હડગાર પથરા ઉપર બેસી માછલા પકડવાનું કામ કર્યા કરતો-ધિર નહિ એક પણ માછલું ન પકડાવતો. વળી તે ખખ્ખા ઉપર બંદુક લઈ ખિસકોલીઓ કે રાત્રી કબુલરોનો શિકાર કરવા જંગલોમાં બેજવાળી જગ્યાએ ચાલ્યા કરતો અને ટકરીઓ પણ ચડતો ઉતરતો. ગમે તેવી સખત મજુરી હોય પણ પોતાના પાડોશીને મદદ કરવાની તે ના પાડતો નહિ. અનાજની ફાતરાં જુદાં પાડવાની 'અથવા પત્થરની વાડ બનાવવાની ગામડાની બધી રમતોમાં તે આગળ પડતો બાક લેતો. સ્ત્રીઓ મંદિરા એકલવાનું તથા પોતાના ધણી ન કરે તેવું બહુ પરચુરણ કામ તેની પાસે કરાવતી ટુંકાણુમાં રિપૂ પોતાના શિવાય બધાનું કામ કરતો પણ ધરતું કામ કરવાનું કે ખેતરની અવરજા કરવાનું તેને તદ્દન અસહ્ય લાગતું.

ખરેખર તે કહેતો કે ખેતરમાં કામ કરવાથી કંઈ કામદો નથી. બંધા ખેતરે કરતાં તેની જમીન ધણી જ ખરાબ છે. ગમે તેટલી મહેનત કરવા છતાં તેની સ્થિતિ સુધરતી નથી ને સુધરશે નહિ. વાડો ધીમે ધીમે પડી જતી હતી. રિપૂની માથ ગમે ત્યાં ફરતી ને કાંઈ વખતે ખેતરોમાં બરાબ જતી. તેના ખેતરમાં જાડ આખરા પ્રકળ ઉગતા તેને કંઈ બહારનું કામ કરવાનું હોય ત્યારે જ વરસાદ ચર થતો. આથી રિપૂ વાનું વિનંદુની દેખ-રેખ નિચે તેના બાપ દાદાની જમીન ઓછી થતી ગઈ અને છેવટે માત્ર અનાજ ને બગ-ટાનુ એક ખેતર રહ્યું. તેની સ્થિતિ પણ ખરાબમાં ખરાબ હતી. વિનંદુના છોકરાં પણ કાંઈ મંજાળ લેનાર ન હોવાથી હરાયા દોરની માફક રક્ષણ લેતા. તેનો મોટો છોકરો રિપૂ તેની આબેહુલ થતો હતો. તેના બાપની બધી દેવો તેનામાં ઉતરી હતી. માથ પાછળ વાહરું એ પ્રમાણે તેની માની પાછળ પાછળ ચાલતો તે ધણી વાર આક્રમ પડતો. તે પોતાના બાપની સુરવાળ પદેરતો અને વરસાદમાં હિચ્ચ કુંડૂમની આંતે માનીથી નિચેની

જુલ/ઉચ્ચતાં જેટલી સુશ્કેલી પડે છે તેટલીજ સુશ્કેલી પોતાની સુરવાળ હંચી રાખતા નાના ગિપને તકલી

ગિપ વાન્ વિન્કલ્ સુખે અને આમણુ વળે અને તેમ' પેણુ વળે 'ઝેવી' પ્રકૃતિના સુખી માર્ગમેળના એક હતો. આવા માણુએ કાઈ વાતની ચિંતા ધરતાં તર્યા, વખતે જે યોડામાં થોડી મહેનત મળે તે ઉપર સંતોષ માને છે અને પાઈ મળે તે જુએ મરવું પડે તો તે હા, પણ પેસો મેળવવા મહેનત કરવાની ના. પોતાના હાથમા હોત તો રિપ પોતાનું છવન પૂર્ણ સંતોષથી આનંદમાં ચુલ્લી નાખત, પણ કેમ વાન્ વિન્કલ્ (તેની ઓ) તેના આગમ, બે દરકારી ને કુટુંબને તેને લીધે થતા મોટા તુકદાન વિષે વારંવાર તેની આગમ ટકટક કર્યા કરતો. સાજ મચાર ને ખપોર તેની જીભ ચાસ્યા જ કરતી. અને ગિપ કંઈ પણ કરતો અથવા કહેતો તેના ઉપર ધમ્મા તરત જ વાગધારા ચાલતી. વિન્કલ્ આ બધાનો એકજ જવાબ આપતો અને વારંવાર તેમ કરવાથી તેને ટેવ પડી ગઈ હતી. તે પોતાના ખબા ઉચા કરતો, માથુ દબાવતો, ઉચુ જોતો પણ કંઈ બોનતો નહિ. પણ આથી તેની પત્નીના સુખારવિદમાથી કરોને વામ્પચાદ શરૂ થતો. યાકીને તે પોતાનામાં હોય તેટલી દિમત ધરીને બદાગ જતો ગ્વેતો. ઓના મળમાં રહેતો ધુરૂપ આવા ગંભીરોમાં એમ જ વર્તે શકે.

ધરમા પુલ્ક નામે કુતરો ગિપને એકનો એક મોખતી હતો. આ કુતરો પણ તેના શેઠના જેટલોજ કેમ વિન્કલ્ના ઘણમાં હતો. તે ઓ આ ગંભીરે આગસુ મિત્રો ગણતી ને રિપના આગસતું કારણુ પુલ્ક હોય તેમ તે કુતમ તરફ કરડી નજરે જોતી. પુલ્કમાં નિમ્મલ્લવાય કુતરાને લાયક બધા ગુણો હતા. તેનામાં જબવમા શિકાર પકડવા વખતે કોઈ પણ કુતરા જેટલી બડાદરી હતી. પણ હમેશ ચાસ્યા કરતાં ને કોઈને પણ બાકી ન રાખે એવા સ્ત્રીના વાગ્માણુ સામે કાની દિમત ટકી શકે? પુલ્ક ધરમાં પેસતો કે તેનું મોં પડી જવું, તેની કુટડી બે પગ વચ્ચે બરાધ જતી; તે બીકમાં ને બીકમાં આમ તેમ જોતો ને કેમ વિન્કલ્ તરફ ત્રાસી નજર ફેંકતો ને સગાર પણ લાકી કે ધોકાનો અવાજ થાય કે ઝપાટા બધા બમતો બસતો બારણા તરફ દોડી જતો.

જેમ જેમ વરસ વીતતા ગયા તેમ તેમ રિપનો વખત વધારે ને વધારે ડુખમાં પસાર થતો ગયો. ખાટો સ્વભાવ ઉમરથી સુધરતો નથી અને વાગ્માણુ જ એવું બાણ છે કે જે વપરાશથી વધારે લીક્ષ્ય બને છે ધરની બહાર જવું પડે ત્યારે તે ધણો વખત આમના ડાઘા, તત્ત્વજાનની વાતો કરનારા ને એવા આગસુ માણુસોની મંડળીમાં જઈ પોતાનું દુઃખ ભૂલી જતો. આ નડળી મહારાજા ત્રીજા ન્યોર્મની લાલ છાત્રીથી ઓળખાતી નાની વીશીની આગમ એક પાટલી ઉપર મળતી. અહિં તેઓ ઉનાળાના લાંબા આગસુ રિવસોમાં છાંયડે બેસતા. ગામ ગપાટા ચલાવતા, અથરા વારા ફરતી લાખી લાંબી વાતાંઝા કહેતા. ત્યાં થઈને જતા કોઈ સુસાદર પામેથી જુનૂ ન્યુસ પેપર મળી આવે, તો તેઓ કંટવા રસથી ચર્ચા ચલાવતા તે માળખવા કોઈ નામની રમત રમતા અને તે તે કુદનાન છે! કાપમા ગમે તેટલો મોટો શબ્દ હોય, દની, કાઈએ ભરી પડેરી લાક, વિદાન, લીંગણો ત્રિશોળો શિકાક વાન્ જુગેડુ જે

ખાનથી સાંભળતાં તે જાહેર બનાવ બની રહ્યા પછી કંઈકે મહિને તેમના કિપર તેઓ કંટાળી આતુરતાથી વિચાર ચલાવતાં આ વીશીમાં માસિક નિઃકલસ વેડર આ મહત્ત્વના વિચારો ઉપર અધિપતિ ષડ્ધું બેઠાવતો. તે સવારથી સાંજ સુધી પોતાના પારણા આગળ બેસતો અને તરફો ન નહે ને જાણેના ઝાડની છાયામાં વહી શકાય તેટલા પુરતું જ બસતો. આથી તેના પારોશીઓ તેની ગતિથી (તેના ખમવાથી) છાયા મંત્રથી માફક ખરો વખત કહી શકતા. તે બાગ્યેજ બોલતો પણ પોતાની, ચલમ તો, કુંક્યા જ, ટરતો. તેના મળતિઆઓ (દરેક ગોટા બાણસને મળતિઆઓ હોય છે) તેનું મન બરોબર સમજતા અને તેના અભિપ્રાય કેમ જાણી લેવા તે તેમને આવડતું. કોઈ, બાળકથી તે નાખુશ થયો હોય તો તે જોરથી દમ લેતો ને જટ જટ છુમાડો કઢાડતો. કોઈ વાત પસંદ પડી હોય તો તે શાંતિથી ચલમ ખીતો ને ધીમેથી ગોટા કઢાડતો અથવા કોઈ વખત ચલમ મોંમાંથી બહાર ડાંડીને છુમાડીના મુચળ નાક ઉપર ઉઘે ફેંકી વાત પોતાને બરોબર પસંદ છે તેની નિશાની તરીકે તે પોતાનું માનુ ધીમેથી હલાવતો.

આ કોશખાંથી પણ કમનસીબ રિપને તેની કંઈકાએ જતા રહેવાની દરજ પાડી. બધા માંત બેસા હોય તે વખતે કેમ વિન્ડ્યુ ત્યાં આવતી, કોઈને ગમ્યા વગર કાંઈ તે ખોલતી અને માનવીય વેડર પણ તેના કંઈક વાક્યપ્રહારથી મુક્ત મી શકતો નહિ. તે મોરથી કહેતી કે રિપના આજસતુ કાચુ તે મહત્ત્વ જ હતું.

ખીચારો રિપ તદન ગિરણ થયો. ખેતરની મહેનત તે સ્ત્રીના કઠળાટમાંથી જુદવાને બંદુક લઈ જમખમાં દરતું એજ ઉભા રહ્યો. આદિ તે જાડ નીચે બેસતો અને તે અને નુદા જોગીમાંનું ખાવાનું ખાતા. કેમ વિન્ડ્યુના લુકમથી થતા કુખમાં આંગ લેનાર બુદ્ધિ ઉપર ગિપ દયા મળતો ને કહેતો, 'મરીજ વૃદ્ધ, તારી શોશળી તોજ ઉપર કેર વરસાવે કે પણ કંઈ નહિ, હું હું ત્યાં સુધી તને મજ કરનારની પોઠ રહેતો નહિ.' વૃદ્ધ પોતાની પુંછડી હલાવતો ને ગિપ તરફ લાગીને જોતો અને કુતરામા દયા દોઈ શકે તો' હું ખરે ખર માનુ છું કે તેનામા તેના કોઈની લાગણીઓ જેવીજ લાગણીઓ ઉત્પન્ન થતી.

ખાનખર ઝડપના એક દિવસે આગ દરતાં દરતા અજાણથી તે કાચાદરિકા 'પૂર્વે તના હયા જિખર ઉપર ચડી ગયો. તે ખિસ્કોલીઓનો સિકાર કરતો હતો અને શાંત ખીજીમાંથી તેની બડકના અવાજના પડ્યા ઉપર પડ્યા પડતા. ખેપોર પછી થાકી, તે લીલાં બાંધાંથી છવાયતી ટેકની ઉપર આડો પડ્યો. આમખામના ઝાડો વચ્ચે કંઈક જગા હતી તેમાંથી તે પણ માંદા સુધી જંગાની ફળદુપ જગીન બેઠ શકતો. દૂર નિચે સાં નિધી વહેતી દડકૂન નદીને પ્રવાહ પણ તેની નજરે પડ્યો. આ પ્રવાહમા નંખુડી જંગલ વાદળનું અથવા લેન્ડ કાચ જોવા પાણી ઉપર ધીમે ચાલતી અને છેવટે ભૂરી ટેકરીઓમ અદ્રસ્ય યમ જતી દોડીના ચાલવાનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. ખીજ ખાલુએ તેજે જગલ દેશમાં નામ નેજુ. તેનું લાગણી ઉપરથી ગતતા રેતકંકરાથી વકતિ મધું હવે ખે ખે પ્રમાણે તેની માનવથી પણ તેમાં જાગે જ અજાણ્ય થતું. રિપે આ દેખાવ પોતાના બાપની સુસ્વાગ પડેમંથી. માંજ પડનાની વેડી વાગ રૂડી જતી પાંતના લાંબ

પડાયા ખીણો ઉપર પડતા હતા રિપ્ને લાગ્યું કે માનમાં પડેલાં તે અધારે
 યદ્ય જશે પોતાની સ્ત્રી આગળ જવું પડશે એવી બીમ્બી તેણે મોટે નિશ્વાસ મુક્યો
 નીચે ઉતર । જતા તેને કોઈ જોલાનનું હોય તેમ 'રિપ્ વાન્ વિન્કલ્, રિપ્ વાન્ વિન્કલ્'
 એવે અવાજ સમજાયો તેણે આસપાસ નજર કરી પણ એક ઉડતા કાગડાંશિવાય કંઈ
 દેખાયું નહિ આ કંઈ મોટે જાણુદારો હશે એમ ધારી તેણે ફરી ઉતરવા માંડ્યું. પણ
 પાછો તેણે રિપ્ વાન્ વિન્કલ્, રિપ્ વાન્ વિન્કલ્ એજ અવાજ હવામાં ઉડતો સાંભળ્યો
 તેજ વખતે વુડ તેની પાછળ ઝડપથી ભરતો ભરતો આવી પહોંચ્યો, તે સુપડીથી તેની
 આંતરડો ભરાઈ ગયો તેણે ખીણમાં ભાગ્યો નજર નાખી રિપ્ને પણ ખી- લાગવા માડી
 અવાજની દિશામાં તેણે ચિતાતુર ચઢેરે દાઢી ફેંકી તો પી- ઉપરના વજનથી નમી જતી
 કોઈ નિશ્ચિત આકૃતિ ખડકો ઉપર મઢા મઢેનતે ચઢતો દેખાઈ આની એ ત પગજવ વિ-
 નાની જગ્યાએ મનુષ્ય પ્રાણી જેમ તેને અન્યથો યથો પણ પાડોશીને મઢેની જરૂર
 હતી એમ ધારી તેને મન કરવા તે માગે ગયો

પામે જતા તે અજાણ્યા મનુષ્યના નિશ્ચિત દેખાવથી તેને વધારે અચરો યથો તે
 ફોકો ધીંગા ને ધરડો માણસ હતો, તેના વાળ ગુળાવાળા હતા અને દાઢી ઝાંખચિત્રી
 હતી તેના પોશાક અસલના વનદા લોકોના જેવો હતો તેણે પહોંચ્યા પાંખુનમો અને
 નકીટ પહેર્યો હતા પાપનમાને છુટલો બદન હતા તેના ખભા ઉપર સજ્જત નાનું દારું
 ધીપ હતું તેણે રિપ્ને પાસે આવી પીપ ઉપકાવવામાં મન કરવાની નિરાશી કરી રીપ્
 વાન્ વિન્કલ્ને બીક લાગી હતી તેને આ માણસ ઉપર વિશ્વાસ ચોટતો નહોતો તેમ
 હતા તેણે હમેશની માફ મદદ કરનારી ખુશી દેખાવી વારા ફરતી પીપ ઉચકતા બંને
 જણુઓ પર્વતના ઝરણના મુકા તળાવમાં આગળથી સામ્રા રસ્તે ઉપર ચઢ્યા તેમનો
 નનો હંચા ખડકો વચ્ચેના ઉપા પ્રાંત કે નેળાવાળા થઈને જતો હતો તેઓ ચત્રતા
 હતા તેનામાં વારે વારે દૂર ચતી ગઈના જેવા મડમડાટના અવાજ રિપ્ના કાને પડતા
 હતા પણ વાર તે અટકતો પણ પડતી ટાચ ઉપર ગર્જના સહિત પ્રેમકવાર આપટા પડે
 છે તેના આ અનાજ હશે એમ વિચારી તે આગળ વધ્યો કોતરમાંથી આગળ જતા
 તેઓ નાની નાટકશાળા જેવી બેઠકો વાળી ગોળાકાર મુકામાં આવ્યા તેની આસપાસ
 ઉભી ટેકરીઓ હતી ટેકરીઓની ટાચ ઉપર મોટા જડો ઉગેલા હતા તેમની શાખાઓ
 શુકાને ઢાડી દેતી હતી તેથી જુરા આકાશ કે સજના ચળકતા વાદળની ઝાંખી આ જ
 ગાંધેથી બાંધે જ ચતી બધો વખત રિપ્ અને તેના સહચરે સુપડીમાં કામ કર્યા કર્યું
 પર્વત ઉપર દારૂના પીપર્તુ સુ કામ હશે તે જણુનાની રિપ્ને ધણીજ ઇચ્છા યદ્ય પણ તે
 અનુભવા માણુમતો દેખાવ એવો વિચિત્ર અને સમજ ન ચમપ એવો હતો કે રિપ્ને
 તેના ડર લાગ્યો અને તેનાથી મેલવાની છુટ લઈ ચકાઈ નહિ

ઉપર કહેલી શુકાના આવતા અચરો ખમાડે એવા નવા દેખાવ રિપ્ની નજરે પડ્યા.
 સપાટ જમીન ઉપર યથોચય નિશ્ચિત માણુનો નાનાં પીપ નામની રમત રમતા ત્યા
 તેમણે ત્યાં તરેલવાર પોશાક પહેર્યો હતા કોઈએ તરી પહેર્યો હતો કોઈએ નકીટ પહેર્યો

કમરપટામાં છરીઓ ઘોસી હતી. ધણી બરાબર પોતાનાં કપડોની મોઢક મોઢા મોઢા પાંચ બાજુમાં પહેવાં હતાં. તેમની ચહેરા પર વિચિત્ર હતાં. એકની દાદી લાંબી હતી, મોં પહેાળું હતું ને આંખો 'કુરુ' જેવી હતી. બીજાનો ચહેરો તેનો મોઢો તોંકેવી જ દેખાયો હતો. તેણે બારનાં શેરડા જેવી ઘોળા હેટનું પહેરી હતી. બીજાની દાદી જુદા જુદા રંગની હતી. તેમનો ઉપરી બળવાન વૃક્ષ માણસ હતો. તેણે કીનારી મેળાં બંડી, પહેાળા પાંચનંગો, ઉંબી પીંછાં વાળી હેટ, લાલ મોઢા અને લગ્ની એડીવાળા ઘાંઘાળાનાં ફૂલ મુકેલાં મુટ પહેવાં હતાં. આ બધા જોઈ રિપ્તે ગામના પાદરી ડોંગીની પૂના જોડના જોગડાંનાં એક ચિત્રની અંદરની આકૃતિઓ યાદ આવી. પાદરી હોવાંદથી આવનાં પોતાની સાથે આ વિચિત્ર લાંબો હતો.

રિપ્તે વધારે વિચિત્ર એ લાગ્યું કે આ લોકો અજ્ઞ હતા દેખાતા હતા તેમ જીવો તેમના ચહેરા ધણી જ બીજા હતા અને તેમનાં મોંમાંથી એક પછી સંપૂર્ણ નિકળતો નહોતો. આનંદ કરતાં શોકાતુર દેખાવ ધારમ કરનાર આનાં જેવી મંડળી દોષ બાગે જ હશે. દીક્રો ગજડતી હતી તેના અવાજ સિવાય કશાંથી આજ્ઞાતિતો બંધ થતો નહોતો. આ અવાજનો પર્વતમાંથી ગળેનાના ગડગડાટ જેવો પડ્યો પડતો હતો.

રિપ્તે તેના સહચર તેમની પામે આવ્યા કે તરતજ તેમણે પોતાની રમત બંધ કરી. તેમણે તેની તરફ જોયું ત્યાંજ તેમણે અને તેમના ચહેરા એવા વિચિત્ર સ્થાપ દેખાયા. કે રિપ્તે કાળજી રાખી ગયું અને તેના પગ એક બીજા સાથે અંધારાવા લાગ્યા પેલા માણસે પ્રીય ગોરા વાસણમાં ખાલી કંઈ મે રિપ્તે તોંછતું કરતું આપવા તથા પીતું કામ કરવા ઉભા રહેવાની નિશાની કરી. તે બીજા પુગલો પુગલો ઉભા રહ્યા પેલાં માણસોએ જોયા પગર પોતાનું પીતું પુર કર્યું અને પછી પોતાની કેમત ચૂકે કરી.

ધીમે ધીમે રિપ્તે ઠગ અને બીજાં જોણ થયાં. કોઈ જોણ ન હોય તે વખતે તેણે આ પીતું આજ્ઞાની હિમત કરી. તેને આજ્ઞા પડ્યું કે તે પીણામાં હોવાંડનાં અંધ દાડની સરેહ હતો. તેને શીય થયો હતો એટલે તેણે આ દોર કરી આપ્યો. પછી તે તેણે વારંવાર વાસણ પાસે જઈ થોડા થોડા ઘા પાવા માંડ્યા. છેવટે તેની ઉદિયો થાકી ગઈ ને આખો માથાવા માડો. તે સુધ ગયા અને તેને થતથસાટ ઉઘાડી.

(અપૂર્ણ)

અંદાસ કેરપલાસ અમીન

આ રમતમાં લોકડાના ઘરમાં નવ લોકડાઓ સુકામાં આવે છે. પછી લોકડાની અમુક કદની દી અમુક અંતરથી ફેંકવામાં આવે છે. જે માણસ જોણમાં જોણી વખતે દી ફેંકી બીજી લોકડાએ પાડી નાખે તે જીતે અમુક છે. હોંગીવાર જેવાંદી જોણી વખતે તેને લોકડાઓ પાડી સહે છે.

* માહેમ લોકડાની રાખી હતી અમુકમાંથી રાખી માટે પુરો પેલા ઉપર જોણી લોકડાની રાખી હતી.

નિયમો.

- ૧ તન્ત્રીની સહીના—ખાસ પોતે લખેલા અમર ખીળ પામે ખાસ લખાવેલા, તેમજ વસન્ત-ઓદિસના તૈયાર કરાવેલા અને વસન્ત-ઓદિસની સહીથી પ્રકટ થના સર્વ લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે. અને તેથી એના ઉપર છાપવા છપાવવાનો દર તન્ત્રીના રહે છે.
- ૨ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ ભાષાન્તરરૂપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અન્ય કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવી શકાય તેમ હોય તો મેળવવી તથા એ લેખ ભાષાન્તરરૂપ છે અને અમુક અન્યનું અન્યના ભાગનું કે લેખનું ભાષાન્તર છે એમ અમોને લખી જણાવવું. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સવળી જવાબદારી ભાષાન્તર કર્તાને ચિર રહેશે.
- ૪ પ્રાથમિક લેખનું અસલ લખાણુ—એ લેખ “વસન્ત” આ દાખલ કરવાનો” ના કચ્છે હોય કે ન હોય—પણ પ્રાથમિક લેખને મોકલવાને અમો બધાતા નથી.
- ૫ પ્રાથમિક લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો છે કે કેમ, તથા અન્ય કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો છે કે કેમ એ અમોને લખી જણાવવું. કારણ કે તેવા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા કે નહિ તે તન્ત્રીની મુનસરી ઉપર છે.

વ્યવસ્થાપક.

બહાર પડી ચુકી છે.

૨૯ દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ.

ભાષણો અને લેખો.

શ્રી બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની

પ્રસ્તાવના સાથે

અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બોલુમ (કાકિત ૧૬ પેઠણ, ૫૨૫ પાનાં)

ગ્રેમર પ્રિટિંગ પ્રેસ, પાટ ૫૫

રૂ. ૨-૮-૦

ગુજરાતી બોલુમ (કાકિત ૧૬ પેઠણ, ૩૫૦ પાના) ગ્રેમર પ્રિટિંગ

પ્રેસ, પાટ ૫૫

રૂ. ૨-૦-૦

ચોરટેજ લુદ્ધ

મળવાના ઠેકાણા—

(૧) કેશુભલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર,

‘ભીમરાવ આંભારામની વાડી, કાકુરદાર, મુંબઈ ૨

(૨) “પ્રબલબુ” ઓદિસ,

ખાડીઆ, અમદાવાદ

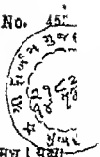
(૩) જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીગમરા રોડ—અમદાવાદ.

(૪) શ્રી શારદાવિહાર પુસ્તકાલય

“સુભ” ઓદિસ. મુરત

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यस्या-
 षमादिमन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयं
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

સત્યાન પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માન્ પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાન્ પ્રમદિતવ્યમ । મૂલ્યે
 ન પ્રમદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ ।

उपनिषद्

વર્ષ ૧૭, અંક ૧૨. [માસિક] થાપ, સપ્ત ૧૯૭૫.

હૃદય હો ! લાગણીઓ કાં લગાવે ?

લાગણીઓ કાં લગાવે ?

હૃદય હો ! લાગણીઓ કાં લગાવે ?

આખર એ હો ! લગાવે !

હૃદય હો ! લાગણીઓ કાં લગાવે ?

ભાવશૂન્ય આ જીવ દેહ પ્રેમપાથ મૂઝાવ

તન લીન થાતું-તન ઇટાતું-તન લાગાર મૂઝાવ

હૃદય હો ! લાગણીઓ કાં લગાવે ?

* સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે સ્વાભાવિક ભૌતિક આકર્ષણ (Sexual attraction)

હોય છે આ નૈમર્ગિક બાન બિન સિન સ્વરૂપોમાં રેતીત થાય છે મુઠ્ઠાલા, સ્વતંત્ર અને
 સ્ત્રીભક્તિને માટે સન્માનયુક્ત પ્રત્યક્ષોમાં સંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષોની પરસ્પર મૈત્રી નિર્દોષ અને
 સ્વાભાવિક ગણાય છે હિન્દુઓમાં એવો સંમન્ન વસ્તુત અચકચ છે સ્ત્રી સદનાસની શુદ્ધ
 વૃષ્ટિથી યુક્ત કોઈ પુરુષ તેથી મૈત્રી ગમવા પ્રયાસ કરે છે તો તે સમજી અને નિન્નાનો
 ભોગ અને છે સ્ત્રીભક્તિ પ્રતિની નિર્ભય મમતાના પ્રવાહમાં તણાતા એક હૃદયને આ સાવ
 ચેતી છે પ્રસ્થાની કસલુતા શુદ્ધ સ્નેહની જૂજ તથા રૂઢિનો ત્રાસ એ બેની વચ્ચે એવા
 ખાતા હૃદયની ગર્ભવેશક મૂઝવણ-વાચકત્વ હયા ખેંચ્યા વિના જાગે ગુરૂં

સ્નેહસુધાનુ ઝામ્બું મુમ્બું અવશ તણાયુ જાય;

નિર્મલ માની મમતા કરનાં જોજો, રમે પસ્તાય.

હૃદય હો ! લાગણીઓ કાં લડાવે ?

સખત નિયમ છે સંસારીના-રાખત વળી પ્રયોગ,

સખત ધૈર્ય આધાત હૃદય હો ! અસહ્ય થયો વિયોગ.

હૃદય હો ! લાગણીઓ કાં લડાવે ?

આપના બાગ, ગિરગામ, }
મુખાઇ, તા ૯ : ૧ : ૧૯૧૯

અન્દરીકર નર્મદારીકર પંડયા.

સુલતાન મુહમ્મદ તુલસખના ગુણદોષ.*

સર્વ તવારીખ કંતાઓ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે લોકીત આપે છે—

“આ સુલતાન મલ્લોજ દેખાવડો તેમજ વિદ્વાન હતો. તેને કસરતનાં બધા કાવ આપડતા હતા. તેના કારસી હસ્ત ધણીજ સારા હતા. વળી તે કારસી કવિતા ઉત્તમ સ્ત્રી શકતો હતો, તથા તેને તે કાપાના સાદિયનું ઉર્તમ જ્ઞાન હતું. તે ગણિત, ઔષધિશાસ્ત્ર, તંકશાસ્ત્ર તથા ન્યાયશાસ્ત્ર ધણી સારી રીતે જાણતો હતો, આ ઉપરાંત, તે ઉત્તમ વક્તા હતો, તેની સ્મરણશક્તિ ધણીજ તીવ્ર હતી, તેની વાર્તાચિત્ર વિવેકથી ભરપૂર હતી, અને તે મસ્કરીની વાત પણ સારી પેઠે સમજી શકતો હતો. તે ધણો અગમચેતી હતો, તેને કોઈ પણ જાતનું કુર્બસન નહોતું, તથા તે મિતાહરી અને મિતબ્બી હતો. તે પોતાના સર્ગાબાદા તરફ પૂરું પ્રેમભાવથી વર્તતો હતો તેમજ પોતાના આશ્રયદાતા પીર કુતુબુદ્દીનના વર્ગને તરફ ધણીજ પૂજ્યભાવ રાખતો હતો. મુસલમાન લેહો ધર્મના કાનુનો મારી રીતે પાળે છે કે નહિ તે માટે તે ધણુંજ લક્ષ રાખતો હતો—એટલુંજ નહિ પણ તે જાતે ધામજ અને કથિરપ્રેમી હતો. વળી તે લારવાર પોતાના રાજ્યના વિદ્વાનોની સભા ભરીને તેમનાં બાખ્યાન ઝોડચિતે શ્રવણ કરતો હતો. તે દાનેશરી હતો. તેણે પ્રબળે થોડા કંજવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. શોઝને પૂરેપૂરો ન્યાય આપવા માટે તે સતત પ્રયત્ન કરતો હતો એટલુંજ નહિ પણ તે પોતે પણ ન્યાયધીશો (દાઇઓ) તેના વિરુદ્ધ ને સુકાઇ આપે તે જગણર પાળતો હતો. તેને તેની પોતાની પ્રજા માન

* કન્દેહરી હોદ્દર કોલેજના સ્વર્ગવામી પ્રિન્સિપલ ગાર્ડીનર આઉને “હોદ્દર કા-સેજ મેંગેલીન”ના ઓક્ટોબર ૧૯૧૬ ના અંકમાં આપેલાં લેખનો અનુવાદ.

આયતી હતી એટલુંજ નહિ પણ તેના સમક્ષનાં બીજાં મોટા રાજ્યો—જેવાં કે મિસર, ઇરાન, ટુર્કસ્તાન, ચીન, એવા વગેરે તરફથી તેના દરબારમાં એલચીઓ આવી તેની સર્વ દૂર પ્રસંસા કરતાં હતા.

“આ પ્રમાણે જો કે સુલતાન ધણીજ નિપુણ અને આસાક હોતો, તો પણ રાજ-કર્તા તરીકે તે તદ્દન નિષ્પ્રજ નીવડ્યો; કારણ કે તેના સમક્ષમાં “અપરિદાન” ધણીજ અપાતું હતું, અને તેણે ધણી ધણી અશક્ત મોજનાઓ રચી હતી, અને લીધે તેને “ગાંડા” નું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું છે.”

ઉપરના ઉલ્લેખમાં પરસ્પર વિરોધ એવો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે સાધારણ મનુષ્ય પણ વિરમ્ય પામ્યા વગર રહે નહિ. આ વિરોધને મનમવવા માટે નીચેનાં ત્રણ કારણો આપવામાં આવ્યા છે—

૧. તે અનિયંત્રિત શામ્યકર્તા હોતો, અને તેથી મને તે વખતે તેના મનમાં જે ધુનાં આવે તે પ્રમાણે વર્તી શકતો હતો.
૨. તેનું ચિત્ત બમિત હતું.
૩. તેની પ્રજા તેની ધણીજ હ્રસ્વ પ્રતિભા વિદ્વતા અને મનઃશક્તિ સમજી શકી નહિ.

આ કારણો સળજ જણાતાં નથી; કેમકે તેવામાં પ્રજાને સુખી કરવાની હઠ્ઠા હતી, એટલે તે પણ અસાહિદીન સુલતાન અથવા અકબરે પાદશાહ પેઠે સફળ થઈ શક્યો હોત. વળી, તેની ગાંડાઈ મળેથી તત્કાલીન તવારીખકર્તાઓ એક અક્ષર પણ કહેતા નથી. આ ઉપરાંત, જગતના સર્વ મોટા ફરાર તેના જોવાજ હ્રસ્વ આશયવાળા મનુષ્યોએ કર્યા છે અને તેમનાં કામો વખોડાવાને બદલે ચિરચાથી અને દિતાવડજ નીવડ્યાં છે.

વસ્તુરિયતિ આમ હોવાથી, પ્રથમ ધણો મહન થઈ નય છે. તેમજ આવી વિગંઢિત દીકરી માનવામાં પ્રતિહાસના અભ્યાસીઓને સજોજ સંદેશ રહે છે. આમ હોવાથી તત્કાલીન તવારીખકર્તાઓ શુ લખે છે તે જોવાની ખાસ જરૂર છે. હવે દિન્દુસ્તાનના સુસલમાની સમયના ઇતિહાસ સંબંધી સાધારણ નિયમ એ છે સર્વ તવારીખ કર્તાઓએ પોતાના સમક્ષના પાદશાહોની સ્તુતિજ દત્ત છે. પરંતુ આ સુલતાનના સમયમાં તવારીખ કર્તા ઝીઆઉદ્દીન બાની તેના તરફ દોષ દર્શિયીજ જુએ છે. તેનું કારણ શું છે તે હવે તપાસીએ.

આ સમયમાં દુષલખ કુટુંબને દિન્દુસ્તાનમાં ઓળખાને ફક્ત રૂબે રૂબે જ થયા હતા. વળી તે કુટુંબ કરીના એટલે મિત્ર નાતિતુ હતું, અને તેથી અમિત્ર અંકધાન કુટુંબો તેને હલકી જાતનું મનજતા હતા. આ ઉપરાંત, સલ્તાન ધણીજ ન્યાયી હોતો, એટલે

મનો વિચાર કર્યા વગરજ એકદમ લોહિતી દિલ્હીથી દોલતાબાદ જવાનું ફરમાવ્યું એ વાત અમત્ય છે. વળી, લોહિતે દોલતાબાદ ન જાયું ત્યારે તેમને દિલ્હી જવાની પરવાનગી આપી એટલુંજ નહિ પણ રાજધાની ફરી દિલ્હી ફરી એ સુલતાનની નિપુણતા તથા પ્રબળ અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ બતાવી આપે છે.

ખીજી યોજના ત્રાંખા પીતળના સિક્કાઓ પાડી તેમને રૂપા નાણાંના જેટલીજ કિંમતે ચલાવવાની હતી. રાજધાની બેંકલવાના પ્રયોગમાં સરકારી ખર્ચ ધણેજ ઘટે એમ જણાય છે; પરંતુ તેને લીધેજ ઇ. સ. ૧૭૭૯ થી ૧૭૮૨ સુધી આ યોજના ચલાવવામાં આવી હોય તેમ જણાઈ આવતું નથી. આનું કારણ એ છે કે તે વખતે પણ રાજ્યની ઉપજ ઘણી સારી હતી, એટલે પેસાની બીડ યોગજ વખતમાં ભાગી ગંધ હોય એમ જાની શક્ય હોય. વળી આ યોજના તે વખતે પણ તદ્દન નવીન નહોતી. હાલ અત્રે ચાલે છે એવી “અવળી નોટા” તે સમયમાં ઘણા મિઠાથી ચીન દેશમાં ચાલતી હતી. તેનું અનુકરણ ઈરાનમાં પણ કરવામાં આવ્યું હતું; પણ ત્યાં આ પ્રયોગ નિર્ણય થયો હતો. સુલતાનની યોજના અત્રે વધુ વરસ સુધી અમલમાં મુકાઈ હતી એ તેની સફળતાનો મળજ પુરાવો છે. રાજ્યમાં નવા ઉમેરાપેલા દક્ષિણ અને ઈમાળા પ્રાંતોના વેપારે વમારવાની જરૂર હતી, અને તેથી દિલ્હીના જેવું રૂપા નાણું આ પ્રાંતોમાં પાડવાની જરૂર જણાઈ. પણ ત્યાં તો રૂપાની આછત હતી એટલે રૂપાનાણું કી રીતે પાડી શકાય ? આ કારણથી ત્રાંખા નાણું પાડવાનો ઉપાય કરવો પડ્યો હતો, પરંતુ આ સમયમાં લુદ્દાર, ચીની વગેરે ખાનગી લોહા પણ મિકા પાડી શકતા હતા, કારણ કે તે વખતે અંગ્રેજીની ટેકશાળની સુધરેલી અને શુચવળ્ય બરેલી રીતો નહોતી. આમ દોવાથી ત્રાંખાનાણાને રૂપાનાણા જેટલી કિંમતે ચલાવવાની છૂટ મળવાથી તેમજ ત્રાંખું સોયું દોવાથી આ લોહા ઘણી સંખ્યામાં સિક્કા પાડવા લાગ્યા. આ બધા નવા સિક્કાઓ દિલ્હીમાં આવવા લાગ્યા. ત્યાંના વેપારીઓએ સોના રૂપાના સિક્કા વાપરવાનું ગંધ કર્યું એટલે તે સિક્કાઓની અને તેની સાથે ખીજી ચીજોની કિંમત વધી ગઈ, અને આને લીધે નવા સિક્કાઓની કિંમત ઘટી ગઈ આ દુઃખમાંથી પ્રબળે મુક્ત કરવાના હેતુથી સુલતાને ત્રાંખાના સિક્કા પાછા ખેંચી લેઈ તેને બદલે રૂપાના સિક્કા આવવા બચવચા કરી. આને લીધે ત્રિજેરી ખલાસ થઈ ગઈ, પણ લોહિતે કોઈ પણ જાતની મુશીબત નહીં નહોતી. આ યોજના વધુ વખત નહિ ચાલવાનું કારણ સિક્કા પાડવાની સુગમતા તથા વેપારીઓના સંપ હતા. વળી મુહમ્મદ તુલસખ જેવા નાણાં મંત્રી સર્વ ગદન પ્રશ્નમાં નિપુણ સુલતાને પાકો વિચાર કર્યો વગર આવી યોજના કરી હોય એ સંભવિત નથી; અને આ યોજના બચ્ચારિક હતી; તેમાં જરા પણ “મ-ખાઈ” નહોતી તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ખીજી યોજના ઈરાન જીતવા માટે લડકર મોકલવાની હતી. ઈરાનના શાહ અબ્દુ-નૈયદની ખરાબ કાર્દિદિને લીધે ઇ. સ. ૧૭૨૨ માં તે રાજ્ય અધમ રિયતિએ પહોંચ્યું હતું. તુમખ રાજ્યમંત્રા નિર્માલ્ય થઈ ગયા હતા, અને અમીર ચાખાન જેવા સ્વતંત્ર અને

લડાઈએથી ઉતરવા સર્વ સત્તા પચાવી પડ્યા હતા. આવા રાજ્યને છતવાનું કામ દિલ્હીના સુલતાનને જરા પણ અશક્ય નહોતું, કારણ કે તે વખતે દિલ્હીસ્તાનનું રાજ્ય પૂર્ણ ગઢોજવાલીમાં હતું. તેમ છતાં સુલતાન સુલત્તન તુલુકાએ ઇરાનની આસપાસના રાજ્યોના મદદ લેવાનું કુરસ્ત ધાર્યું. ઉત્તર તરફથી મોંગલ બાદશાહ તમીશીરીનને આવવાનું હતું, અને મિસરના સુલતાનને પશ્ચિમ બાજુએ હુમલો કરવાનું હતું. સુલતાને આ બંને સુલતાનો સાથે આ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી. ત્યારબાદ તેણે ઇરાનના સત્તાધારી ઉતરવાને તથા ઓરાસ્તાનથી આવેલા અમીરાને પોતાની તરફ મેળવી લેવા સારું જોઈએ તેટલી લાગવગ તથા રૂપત પણ પહોંચાડી હતી. આ ઉપરાંત, સુબવસિયત લશ્કર પણ મોકલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. હવે આટલું બધું કર્યા છતાં, ઇરાન છતવા જવાનું પડતું કેમ મૂકવું પડ્યું, તે તપાસીએ. ઝીઆઉદ્દીન બાર્નીએ કહે છે કે ત્રિવેનીમાં પૈસા નહોતા, તેને લીધેજ આ યોજના મૂકી દેવી પડી હતી. આ હકીકત અક્ષરે અક્ષર ખોટી છે. ખરૂં કારણ તો એ હતું કે અહીંને વખતે મિસરના સુલતાને સુલતાન સુલત્તન તુલુકાએ મદદ કરવા ખાતરજ ઇરાન છતવા ના પાડી, અને એટલામાં તમીશીરીન તે તેની પ્રજાએ પદબદ્ધ કરે તથા તે ક્યાંય ગુમ થઇ ગયો તે જણાયું નહિ. આવી રીતે મદદગાર રાજ્યો તરફથી સહકાર્ય થઇ શક્યું નહિ એટલે એકલે હાથે ઇરાન છતવું વખતે અપ્રક પડે તેથીજ સુલતાને પોતાની યોજના મૂકી દીધી. આ ઉપરાંત, છતવાં ખરા સહનોતો વિનાશ થવાથી સુરચિત યોજના પડતી મૂકવામાં સુલતાને બાહોશ રાજનીતિ નિપુણતા જતાવી છે. તેમાં “ગાંડાઈ” જરા પણ નહરે પડતી નથી.

ચોથી યોજના ચીન દેશ પરસ્તારી કરવાની હતી. આથી એમ સમજવાનું નથી કે સુલતાને દ્વિમાલ્ય પરંતુ ઓળંગી પેકીન પર હુમ કરવાની યોજના કરી હતી. એવી યોજના તદ્દન અશક્યજ ગણાય. પરંતુ સુલતાને તો ફક્ત દ્વિમાલ્યની તળેટી પાસે આ. પેલા પ્રદેશને છતવા સારૂ લશ્કર મોકલ્યું હતું. આ લશ્કરે ઇ. સ. ૧૩૩૮માં કાંગસુ દેશની રાજધાની નગરકોટ સરૂં કર્યું હતું; પછી તેને પાસે આવેલો કરાજલ પ્રદેશ છતવાનું હતું. આ પ્રદેશ ચીનના પાદશાહના તાબામાં હતો તે ખરૂં પણ તે પાદશાહનું સ્વામિત્વ ત્યાં નામુંજ હતું વળી કરાજલ પ્રદેશ દિલ્હીથી સુલ્તાન કરતાં પણ વધારે પાસે છે. સુલતાનના લશ્કરે તે પ્રદેશ છતી તેને હમેચને માટે ખાલસા કર્યો હતો, એ હકીકત ઇ. સ. ૧૩૪૧માં આવેલા ચીનના એલચીના લખાણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તો હવે આમાં “મૂર્ખાઈ” શી થઇ તે સમજાવું નથી. લશ્કરની એક ટુકડી પોતાના સેનાપતિના હુકમનું ઉત્તરેલ કરી ત્યાંથી થણે દૂર ચાલી ગઇ, અને તેથી આનસરોવર આગળ તેનો વિનાશ થયો તેમાં સુલતાન જરા પણ દોષપાત્ર નથી.

પાંચમી યોજના ગાંગા-જમના વચ્ચેના પ્રદેશમાં કર વધારવાની હતી. આ સંબંધી ખાતી લાયક પુરાવો મળી આવતો નથી. તે સમયમાં જમાગંધો લેવાની પદ્ધતિ મારી રીતે બડી મદેવી નહોતી; અને તેથી દરેક સુલતાનને કાંતો કપજ વધારવા અગર તો આથપુર:

તર' ક' લેના પોતાની મરજી અનુરૂપ કરવું ધોરણ પણ ઓછું કરેલું પણ હવે આ સમયે ઉપજાવવાના સાડ કરનો દર વધારવાની જરૂર પડી હોય એમ સંભવિત છે, પરંતુ તેથી કરીને લોકોને નાસ પડે એવું એમ જણાવું નથી દરનો વધારો ધણેજ જુનું હતો, પણ કમનસીબે આ સમયે એક વર્ષ અનાજની યથા અંતે પડી એ ત્રણ વર્ષ લાગણીગંઠ મોતવારી અને કુદાળ પડે એટલે ખેડૂત લોકોને ક' આપવાના સાસા પડ્યા તેમના કુખ્ય કાળુ વધેલો કર નહિ, પણ મેધરાજનો કોપ હતો. પ્રજાના કુખ્ય ખીકું કાળુ અમલદારોનો નાસ હતો તેમને વિશે ડીઆઉટીન આર્ની પશુ કહે છે કે "જો સુલતાન જુનરાતથી પાછો આવવા પામ્યો હોત તો દોઆબનો એક પણ અમલદાર જીવતો રહ્યો ન હોત" આમ હોવાથી "એકના દોષને માટે અન્યને શિક્ષા" એવો ન્યાય 'યાવ છે. વળી સુલતાન કુખ્ય ખેડૂતોને મદદ કરવા ધણેજ છતેજર હતો; તેણે કુખ્યજના સમયમાં કર માફ કર્યો એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરાંત તગાવી વગેરે ખીજ મદદ પણ આપી. આ પ્રમાણિક અમલદારોએ આ મદદનો પણ ગરીબ લોકોને લાભ લેવા દીધો નહિ, પણ તેમ સુલતાનની "ગાડા" કે "મૂર્ખાઈ" યા આવી ?

આ પ્રમાણે સુલતાનની પાસે પોતાના પેડી એકે પણ અસકલ નહોતી. કાઈ કાઈ એમની ખીજ કારણેને લીધે નાસ અને વિટબજણા ધઈ તે ખઈ, પરંતુ "નફનો ટોપસો" સુલતાનને માથે મુકવાનો પ્રયત્ન તો ડીઆઉટીન આર્નીએ પોતાના ખાનગી અદાવતને લીધેજ કર્યો છે આગળ જતા ખીજ તરફથી તવારીખોનો નિનાસ થયો એટલે પછીની પેઢીએને ફક્ત ડીઆઉટીન આર્નીની આખેએ જોવાનું રહ્યું છે. આનું પરિણામ એ નીપજુ છે કે જે સુલતાનના ન્યાય અને ઉદારતા એમની ઈજ્જત અતુલ પશુ ધણેજ ઉમદા સંદોષા કરે છે, અને જેને તે સમયમાં ઘણું જા 'ન્યાયી' વું ઉપનામ મળેલું હતું તેને હાવની પ્રજા 'ધાતમે' અને 'ગાડા' ગણે છે. આનું કાળ એ છે કે પછીના પાશ્ચાત્ય તવારીખકર્તાઓએ મારાસરના વિચાર કરવાનું જાણ્યું એ મુકી ડીઆઉટીન આર્નીના એક તરફ અને અતિતયોક્તિમય લખાણને વધારે તેજાઈ માધામા અર્જાઈન રમ આપ્યું છે, એટલુંજ નહિ, પણ ગંધી રખડીને કહી પાસેના રણમાં ચરેતા સુલતાનના મોતને પણ કથા તરફથી મળેલી શિક્ષા તરીકે ગણાવી દીધું છે ।

સુલતાન મુહમ્મદ ઘુલઝખને આ પ્રમાણે સર્વ તવારીખકર્તાઓ તરફથી આરે અન્યાય મળ્યો છે તિલા દેવને સોપનામના જેટલીજ છબી છે; તેમજ જે અસત્ય સેકના સેમ સુધી વેગર દરજતે થઈ આપ્યું છે, તેમજ વિશાલ કાર્યકર્તા સામનો ઉજવળ પ્રકાર પણ કરી ચકે તેમ નથી આ જણાવે, પણ હાલના સુધરેલા સમયમાં, મુખ્યતાની ટોને પદેએની વિવેક સુક્ષ્મા પ્રજા પ્રતાપે આ નિઃશર સુલતાનના અનુપમ મુલ્યને યોગ્ય રશન આપવા માટે દિલી પ્રેમી શતિદાસના અગ્રણીઓ તથા મોધરમે આસ પ્રાપ્ત કરવાની ઝડપ છે ।

પ્રત્યાર્થા આવા અનેક પ્રવૃત્તિઓ યોગ્યતાથી હિન્દની પૂર્વ રિવાજોના સમય પ્રવૃત્તિઓ
ક્રમશઃ હતા તેમજ તે પૈકી ઘણાજ યોગ્ય ભાગ ભણેજલાલીનો હતો એમ જો અર્વા-
ચીન તવારીખકર્તાઓ ઉદ્દેશ્ય કરે છે તે સમયથી ઉદ્ભવે છે એમ જણાઈ આવશે. એટ-
લુંજ નહિ પણ પ્રાચીન આર્યાવર્તની અવનવી સમ્પત્તાનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજશે. અત્યારે તો
પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રખર વાવાઝોડાને લીધે, હિન્દની હિન્દુ સમયની ભણેજલાલીની
હકીકતમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી પણ ઘણાખરા હિન્દવાસીઓ દિગ્ભ્રમ ધરતા નથી અને તે વખતે
સર્વ અધિકારમય હતું એમ તેમના મનમાં ડસી ગયું છે. આમ હોવાથી, જ્યાં સુધી
હિન્દનો સમય ઇતિહાસ, હિન્દુઓ દિગ્ભ્રમી હિન્દવાસીઓ તરફથી, હિન્દુભૂમિ પ્રત્યે પરમ પૂજ્ય
ભાવની લાગણીથી, તેમજ અર્વાચીન સાધનો, જ્ઞાન તથા વિચાર શક્તિના બળે, નિષ્પન્ન-
પાતપણે, સારાસાર બુદ્ધિથી, લખાયો નથી ત્યાં સુધી હિન્દની સર્વ સમયની રિવાજોની ખરી
સમજણ પડવી અશક્ય છે; માટે આ પદ્ધતિએ લાલની નવીન અગ્રતિને અંગે હિન્દના
ઇતિહાસ સંબંધી સ્તુત્ય પ્રયાસો થવાની ખાસ જરૂર છે.

અનુવાદક,

પુનમચંદ કેશવલાલ શાહ.

ત્રણ અભિનન્દન.

આ માસ ત્રણ અસાધારણ આનન્દના પ્રસંગોથી ઉજાગરા બન્યો છે. સર સત્યેન્દ્ર
પ્રમથ શિંદ 'અંડર સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ ડેપુટી કમિશનર' માને હિન્દુસ્થાન ખાતાના ઉપમન્ત્રી
નીમાયા, અને અમીરની સમામા એમને સ્થાન અપાયું રા. ચિમનલાલ દુરિલાલ
એલલાવાડને નાઇટ યાને 'સર' નો ખિતાબ મળ્યો. અને સો. જી. હેન પિયાર રમણભાઈ
નીલકંઠ એમને 'એમ. બી. ઇ.'—એમ્બર ઓફ ઇન્ડિય એમ્બાસર—માને 'બ્રિટિશ'
આશ્રમના અંગ્રજી સભાસદની પદવી અપાઈ. એકી વખતે આવા ત્રણ અભિનન્દનના
શુભ પ્રસંગો ખતે લાગે છે કે આપને મહેલવહેવા આજ્ઞા છે.

કાળ કેવો આજો આજ છે! હજી આપણામાંના પણકની સ્મૃતિમાં લોડ સાક્ષ્ય-
રિએ લાલનામને લગાડેલા 'કાળ આઘી' એ સમજો ગઈ કાલના જેવા લાગે છે: આજ
બ્રિટિશ પ્રજાનું પ્રધાનમંડળ એક 'કાળ આઘી' ને—એને લાગે છે કે લાલનામ કરતાં
પણ વધારે 'કાળા' આઘીને—પોતામાં દાખલ કરે છે. એટલું જ નહિ, પણ એને ઉમરા-

૪ આ દકરો (પેરમાર) અનુવાદકનો પોતાનો છે.

વોની સભામાં પદાધિભાષે છે, અને અનેક રાજ્યાધિકારભોગવી મત તેમ જ બાહ્ય બનેલા
 એ સભામાં બેસતા બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ આ કાળા આદ્યોત્તે, મુખેથી હિન્દુસ્થાન પ્રત્યેની
 નવી બ્રિટિશ રાજ્યનીતિનું કદ્દમત્ત હણે યોદા જ વખતમાં સાંભળશે ! હિન્દુસ્થાનની પ્રજાનો
 એક મહોટો વર્ગ ઇર્ષ્યાંકતા હિન્દુસ્થાન પ્રત્યેના 'દષ્ટિકોણ' વિષે શંકાશીલ છે. પણ એકંદરે
 શાન્તિથી વિચાર કરતાં સહજે આવકુલે તે સ્વીકારવું જ નહીં કે આપણી ઉન્નતિનો માર્ગ
 પર્વતની વિષમ ભૂમિમાં ધૂમ ખાતો ખાતો જાયે ચડતો જાય છે તેનું આપણને ખાના થવું
 નથી, પણ વરણતઃ આપણાં પગલાં ધરીકે. જાયે તે ધરીકે નીચે એમ પડતાં પડતાં
 આખરે આ હુગરમાં આપણે એક એક શિલાતટ જાયે જ ચડીએ છીએ.
 સર સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહ—જે હોડાં સિંહને નામે જાણખાશે—એમણે બીણી અને જાંચા
 પ્રકારની બુદ્ધિમતાથી હિન્દુસ્થાનને બીણી સેવા કરી છે, આપણા રાજ્યબંધારણમાં 'ગોર્ડ
 મિનિસ્ટ્રા સુધારા' ને અને વ્હાઇસરોયની રાજ્યવલીધી રાજામાં પ્રથમ દેશી સમાસદ તરીકે
 અરકારે એમની નીમણુક કરી હતી પણ એમની કારકીર્દીનો સમય અનેક દેશી કલંબયથી
 છવાએલો હોય, એમનું કાર્ય સ્વયં પ્રત્યક્ષે બહુ તેજસ્વી નીવડ્યું નહિ, તે પણ બીણી
 નજરવાળા આપણા કલાકાના પ્રજાના નેતાઓએ એમની કિંમત જાણી, અને ૧૯૧૫ ની
 મુબારકની દૌઆએસમાં એમને પ્રમુખપદ આપ્યું. પ્રમુખ તરીકે એમણે કરેલું બાપણ એ સંસ્થાના
 પ્રમુખોની બાપણમાળામાં જે કેટલાંક ખાસ તેજસ્વી જવાહીરો છે તેમાંનું એક છે. તે વખતે
 મહાયુદ્ધ તુરંત જ શરૂ થયું હતું. અને પ્રસંગે અફ રહસ્ય સમજીને હિન્દુસ્થાનની પ્રજાને
 લશ્કરી કેળવણી અને લશ્કરી અધિકારનાં જાંચાં પદ 'આપવા માટે એમણે સરકાર પાસે
 ખાસ આમંત્રણ માગણી કરી હતી. તે પછી યુદ્ધને અંગે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યોના અવધોના
 પરસ્પર સંબંધ વિષે વિચાર કરવા ઇર્ષ્યાંકતા જે સભા મળી તેમાં એમને હિન્દુસ્થાન સર
 કાર તરફથી પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવામાં આવ્યા, ત્યાં એમણે બહુ બાહોશીથી અને નિર્ભય
 યતાથી હિન્દુસ્થાનનો પણ રજૂ કર્યો, જેને પરિણામે સંસ્થાનો અને હિન્દુસ્થાન સમાન
 હકથી એક ખીલ પ્રત્યે વર્તી શકે એવો હસેવ થયો. એ પ્રસંગે એમના માનમાં લંડન વગેરે
 સ્થળે જાહેર સંસ્થાઓ તરફથી આવકારના મેળાવણા બરવામાં આવ્યા તેમાં એમણે પ્રકટ
 કરેલા વિચારો એમની નિર્ભયતા અને રહસ્યશીલ શક્તિનો પુરાવો આપે છે. વિચારોમાં બે
 વિચારો કેન્દ્રસ્થાનિ હતા—એક એક હિન્દુસ્થાન તેલિવે યુદ્ધ પહેલાનું હિન્દુસ્થાન રહે
 નથી, એની સ્વાતંત્ર્યતાની દૃષ્ટિ જાણી છે, અને જાનામાં જે નહું થિતનું સુરવા માંડ્યું છે.
 તેનો સ્વીકાર કરીને જ અવિષ્મતી રાજ્યનીતિ ધણી-પણી. ખીજો એ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની
 આંતરિક સંપત્તિ વધારવાની જે યોજના સ્વવામાં આવનાર છે એમાં હિન્દુસ્થાનને પોતાનું
 કિત સાચવવાનો પૂરું અવકાશ રહેવો જોઈએ. 'વળા' 'હાલમાં' 'લાઈ' સીડનહરે મેન્ટેમુ-
 ચેલ્મ્સ્ટર્ડ રિપોર્ટની ભલામણ સામે યજ્ઞતિ મીડી એને અને આપણી સંપૂર્ણ રાજકીય હિસ-
 સાસને નવી કેળવણીવાળા 'ફુલ બ્રહ્મજીની' પોતાનાં સ્વાર્થની હિમચાલ રૂપે રજુ કરવામાં
 જે અસત્ય અને દેવશુદ્ધિ પ્રકટ કર્યો છે તે માટે બહુ ઉચ્ચતાથી એમણે પોતાનો અવાજ
 કાઢ્યો છે, અને એ ગીતે પોતાનું કર્તવ્ય કરવા સદા તૈયાર રહ્યા છે.

સાંઈ સિદ્ધ પોતાને મુજબ માનમાં હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના હક્કો સ્વીકાર નહીં હોય છે એમ એ જણાવે છે; હિન્દુસ્થાન પણ એમના માનમાં પોતાનું જ ગૌરવ થતું જુએ છે. બેઝક, હજી હિન્દુસ્થાનની પ્રજાને ધિરેનની રાજ્યસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર મળ્યો નથી એટલી એના સ્વરાજ્યમાં ખામી છે, પણ એ જાણું પૂછું થાય તે દહાડે પણ સત્યેન્દ્રસભા સિદ્ધ કરતાં આપણા પ્રતિનિધિપદને વિશેષ માંદાશીથી દીધાવે એનું કાણુ છે?

રા. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડને નાછેતું પદ પાને સરના પ્રધાન મળ્યો એ પણ એક બીજો ખરા આનન્દનો પ્રભં છે. સર ચિમનલાલ એમની આખી કારકીર્દીમાં સરકાર આગળ પ્રજાહત્તી ઘણી લઘાઈઓ લગ્યા છે, અને આજ પણ સરકારને નિષ્ઠાલસ સલાહ આપવામાં એ કાંઈથી પાછળ પડે એમ નથી. છતાં વિનીત પક્ષના આવા અગ્રેસરને સરકાર તરફથી કાંઈ પણ માન કે પદની મળે છે કે તુરત જ કેટલાક જનો તરફથી એ સંબંધી હુદ્ અને મરુચિત લક્ષના કિસ્સો કાઢવામાં આવે છે! આ તદ્દન અયોગ્ય છે. વસ્તુતઃ સરકારે હવે શ્રેયપક્ષની કદર કરવા માંડી છે અને 'નવી દૃષ્ટિકોણ'નું જ આ પરિણામ છે એ જ એનો વાસ્તવિક અર્થ છે. મૂળસત પ્રેમભર્યા હૃદયથી સર ચિમનલાલને એમના પ્રધાન માટે મુબારકબાદી આપે છે, અને જે નિષ્ઠાલસ અને સ્વતંત્ર ઇતિહાસ એમણે સરકાર સાથે આજ સુધી લમ લીધું છે. અને જે ઇતિ એમના રચનાવનો એક ભાગ હોય એમના વ્યક્તિત્વમાં વણાએલી છે તે ભવિષ્યમાં પણ કાયમ રહેશે, એવો એને પૂરેપૂરો બંધોસો છે.

આપણા અભિનન્દનનું ગીતુ આમ સૌ વિદ્યા બહેન છે. એમને મળેલું માન આપણા પ્રાન્તમાં તદ્દન અપૂર્વ છે. એ માન એમને મહાપુરુષને અંગે લક્ષરના સુખ સાર કપડા શીવવાં શીવશવવાં વગેરે જે કામ કરેલું તેની કદરમાં મળ્યું છે. આ જ્વતનું કામ કરી ચક્રમાં હિન્દુ શ્રી અન્ય કાંઈ પણ વર્ગની સ્ત્રી કરતાં જીવરતી નથી, અને એનું હૃદય એના લક્ષરી બંધુઓ માટે પ્રેમ અને દયાથી દ્રવે છે એ એમણે પોતાના લખાણથી ખતાવી આપ્યું. આવા ખરી જીવદમાના કાર્યમાં જ—જેમાં દેશ વેપ વર્ણ કેર્મોત્તમ બેઠને સ્થાન નથી તેમાં જ મનુષ્યહૃદયની વિશાળતાની ખરી કોમોટી છે, અને એમાં જ સ્ત્રીત્વનો દેવી અંશ પૂરું તેજથી પ્રકાશી છે. સા. વિદ્યા બહેનને મળેલા મિતાજમાં મરમરના માન કરતાં આ દેવી અંશનું તેજ અમારા નેત્ર આગળ વિશેષ રજા છે.

હિન્દીભૂતચિન્તક.

“પ્રભુ પાંખો” કંઈકારે આપશે ?”

My love has talked with rocks and trees,
He finds on misty mountain-ground
His own vast shadow glory-crown'd,
He sees himself in all he sees

x

x

Their hearts of old have beat in tune,

Tennyson

વાદળ જેવા પર્વતને શિખરે એ વિદ્યુત ઓછ હશે ?.....એ તો મહારા મંસારની સખી મળે એળખતી નહિ હોય કે મહારા તરફ જેવા છતાં તળેટીએ આવવા તોના પગ ઉપડતા નથી ? આ છાતી સમગ્રણ પર્વત ઉપર મહારાથી શી રિતે વ્યથા ? પ્રભુ પાંખો કંઈકારે આપશે ?

“વિશ્વની સિતાર સામળ કે પાખંદોણા આત્માએ પાખવાળા યાવ”.

એ શી રિતે સામળ ? ક્યુતરોના કલવલાટ અને લખ્ખ લખાટથી અને હનમત ઘર્ષ સમુદ્ર તરફ દોડતી નદીએ જાળીને તો મંસાર સામરે છે કિલકિલ કરતી કુદરત આત્માને જનારે છે, ચઢાવતી નથી

‘માનવી’ પુષ્પની પાખડીઓના સંગીત સામળ્યાં છે ? પશીઓના આત્મામાં ઉતરે કે લેમનું સંગીત અને ત્હારું સંગીત એકરુદી યાવ”

રોહીજન દેખાય છે છતાં હરતમત નથી. ઝોઝની ઘરેઘરાટ અને આંખોના અમહાર ફોહટ છે દેવી દેહ નીચે નહિજન ઉતરે હસ્યુ જેઈ ડોકે કખી જાય છે પ્રભુ પાંખો કંઈકારે આપશે ?

“ધીર હશે કે નહિ હોય પણ પ્રકૃતિને જાણ, પ્રકૃતિ એજ આદર્શ કલા છે. એ આદર્શકલાને વિશેષ મહાન ચિત્રકારની ત્હને શી પડી છે ? તેના ચિત્રને તો જો.”

ચિત્રમા આત્મા જડતો નથી પણ જીવન ઉભરાય છે. પર્વતને શિખરે દિપક સખી તું પસી તો પર્વતની આજુએ વહેતી આ ન્દાની મ્હોળી નદીએ ગરમામા ઉતરી હશે ? તું ત્હારો ગરખો યાર કર કે નદીએ લેતે જીવે દક્ષના પાછા તાળાએ પાડ્યા બેસુઆર મત

ખન્યાં છે. ઉપર લહેને ભેડે છે. પવનના સુમવાદથી વારે વડીએ તહાં ઝીણું ઝીણું પથ શરીર સાથે આજાય છે—કંઈક મોટી ભથ છે. તળેટીમાં વૃક્ષ ઉપર પથરાયેલી વેલ એજ સૂચન કરે છે વિશ્વના આત્માને જહાં શોધું ? પ્રકૃતિમાં તે ‘તુલ’ દેખાય છે અને હું ઉપ-રથી ઉતરતી નથી.

“આશીર્વાદ રંગોની અંતરતા ભેડવાની મંચીત્તાં ભે. પ્રકૃતિમાં શોધું મનની પ્રતિ-કૃતિ શોધું છું તો તહાં આત્માની પ્રતિકૃતિ ભે.”

આ હૃદય આવેશથી ઘડે ઘડે ધર્મ રહ્યું છે. તેને જહાં ભેટતી નથી ? પ્રજ્ઞ, પાળો જહારે આપસે ?

“કવિતા જન્મ્યાવ તહારા હૃદયમાં અને સ્વિચ્છે લેખા બુદ્ધિના નીર પ્રજ્ઞ પાળો જહારે આપસે.”

બુદ્ધિ અને હૃદયનો વિરોધ જહાં શમે છે કે બુદ્ધિનાં નીર હૃદય સરિતાને મળે ? બુદ્ધિ અને હૃદયનો વિરોધ કેમ મળવતો હશે ?

“જો સાંભળ ગીતા ભેવા ધાર્મિક મુસ્તકેતુ તરવચિંતન અક્ષરમઃ સત્ય માનવાને સમય ગયો છે. તર્કશાસ્ત્રથી ઉદ્ભવતા સત્યો પણ હૃદયને અગમ્ય જ રહેવાનાં. આથી સા-માન્ય મનુષ્યનું મન કવિતાનાં ચિન્તનને કે હૃદયનાં ચિન્તનને ભેગી પડ્યું.”

“તું નથી ભો સત્ય, તો

આત્મ મુજ, પરમાત્મને—

મર્લે છેજ અમાય, ભે

મુજ હૃદયે મનિ કહે, ના મને.”

કવિઓની એ હૃદયમતિ જનસમાજની પણ હૃદય મતિ થાય, અને ‘કૃતર્કશાસ્ત્રી’ સૃતર્કશાસ્ત્રી હોય તો પણ નિન્દાય એ માનવીના સ્વભાવનું જ પરિણામ છે. મનુષ્યના જી-વનમાં પ્રેમનું પ્રધાન સ્થાન હોવાથી, પ્રાકૃત જન્મે તેમજ ખીળતે પણ એ ‘હૃદયમતિ’ મારે પક્ષપાત થાય. આદર્શ સુખનો, સાધારણત જીવનમાં અભાવ હોય છે, એ આદર્શ જીવન આપણા વસ્તુતઃ જીવનની બહાર શોધીએ છીએ; અને તેને ઠવે કે નવનકથાકાર કુદ્દ પાડે છે. કાવો કવિતાનો ગૌણ આશય—આદર્શ ભાવનું નિરૂપણ કે ભાવનામય રસ અને વસ્તુતઃ જીવનની સપૂર્ણ પ્રતિકૃતિ—કવિતાના વિચારને—આત્માને—આપણી મતિમાં ઉતારી દે છે. આથી સમયે છે, બુદ્ધિ અને હૃદયનો કેટલોક વિરોધ.”

ત્યારે તો બાધજે કે,

“પ્રેમ ને સત્ય જો બંને અંશો એકજ ઈશ્વરના;
તમામિ કેમ દેખાતા વિરોધી ભાગે હોમના”.

હૃદય અને બુદ્ધિનો વિરોધ અને તેથી નિષ્ફળતા, પ્રેમ અને સત્યનો વિરોધ શું માન
જ હશે ? કે વિવર્તે વિલા ? હૃદયનાં તત્ત્વો બુદ્ધિ સંપત્તી નથી. બુદ્ધિનાં તત્ત્વો હૃદય
ગોસ્તા નથી. તો શામ જોતું કંઈક સમજ હશે કે કેમ ? પ્રેમ પાંખો ક્યારે આપશે ?

“હૃદય અને બુદ્ધિને એકે વાજાંત્રમાં ઉતાર.”

x x x

ખલો મને કાંઈ બોધાવે છે ? હા—એ તો મ્હારી મખી નદીમાં ન્હાતી ન્હાતી
મને જુમ મારે મેઘી સાથે નદીમાં ન્હાવા મને રોકી જવા દે.

મુજરાત કોલેજ
અમદાવાદ.

}

“ચરિત”

આરાધના—

(રસજયીત નિહાળી નમ્ર હું નમું: એ રામ.)

અહ: રક્તિ મહોજ્જવલ દિશરિત શી

ચક્ષોઃકરું ભદ્ર બરી તું રહી !

અહ: દીપ્તિ અનન્ય ચરાચર શી

અધિકાન્તિઅમેગ સુશીલી રહી !

“પ્રધર હશે કે .

આસ્ત્રોડલાને વિલોક મહા .

સામાજ્યની વદ્યે સમી વિવરતી:

સદુ રાજની વામિ સમી વિકસી

ચિત્રમાં આત્મા જડતો નય

વચી. તો પર્વતની બાજુએ વહેતી

ત્યારે મરખો રાજ કર કે નદીઓ

નિતિ રમ અણુઅણુ આપક શી

પરમેશ્વરી, પ્રેમમ બસિ જશી:

અહ: રક્તિ મહોજ્જવલ.....

જગ અન્નપૂજન જો ! ઉમરેઃ
અહઃ હોમહવિ જનનાં જાણી એ
નવયુગની ચેતનવૃત્ત ખરે !
પ્રતિભાજ હુમા સમ જો ! નીમરેઃ

અહઃ શક્તિ મહોજ્જવલ.....

૨

સહુ ધર્મનો ધાત્રી સુસત્તમથી
મુગધુગથી ,યોગવિલીન અધિ !
ઉરપ્રાણની ઓ અમ સ્મૃતિ ઉડી !
પ્રરી રચાપ હું ભારત આર્ષ ઉગી.

અહઃ શક્તિ મહોજ્જવલ.....

૩

અમ દેહસુ સ્વાસ્થ્યપરાગ પૂરી,
અમ ચિત્તસું બુદ્ધિ કુમાય જરી,
અમ અંતર ઉજ્જવલ આશ્ર જરીઃ
શુચિ ત્રેયસૂ પંથ વરાવ નરીઃ

અહઃ શક્તિ મહોજ્જવલ.....

૪

જહી કીર્તિ પુત્ર અમ પૂર્વજની,
વરીએ રમચાંચત શી જનની
જહી સત્ય સ્વરાજ્ય સનાતનની
હહીએ પ્રિય દ્વેષાણુ ભવે ભવનીઃ

અહઃ શક્તિ મહોજ્જવલ.....

૫

મંજુલાસ જમનાસાસ દેવે.

शुद्ध प्रेम.

(तोरक.)

नहीं रान्ध, सभा, सुभ, यारु विरो,
नहीं रान्ध कथो न युवाभी विजे,
नहीं अभ्युक्त, नेत्र विरो जनिजे,
शुद्ध-प्रेम इति स्थिरता धरतो-

। लव लेय दिसे—१

अधरोक्ष न रक्त प्रवाल विरो
नव आस्त्रिक सुन्दरता न दिसे,
नव यौवन शुद्धन नाश यते
मधी सुन्दरता शृङ्ग वाय तल्ली
यती नाश भरे!—२

पक्ष कथा प्रथमी अरुणा ५१टीने
दृष्टे दृष्टनी आविष्टि-न, पदे,
नहीं प्रेम शुद्धो शुद्ध रान्धु यदी
तही चलि ग्याय-र स्वर्ग सभा
। रदी प्रेम तल्ली—३

सान्ताकृत. ३ । हीराबाल भगनलाल देसाई.

११ ११ ११ ११ ११

હોદમાં ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષનાં સાધનો.*

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૦૬ થી.)

૬.

સાધનો ઔદ્યોગિક નીતિ

મર્ચ પ્રકારની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી માલ વેચાર કરીએ, તેને વાવ જાવ કરવા માટે ઉત્તમ સગવડો મેળવીએ, તો આપણને ખીજું શું જોઈએ ? તેવાર કરેલા માલનો બ્યાં અપ હોય ત્યાં મોકલી નહીં મેળવી સકીએ એટલે આપણા ઉદ્યોગો વધારે સારા પાયા ઉપર મુકાતા જાય અને દેશ આજાદ થતો જાય. અલબત્ત આપણા ઉદ્યોગો વડે ખીજા દેશોના માલ સાથે દરીદ્રાઈ કરી શકે એટલે સરતો અને જાતમાં સારો માલ ખની શકે તો આપણને ખીજા સગવડની જરૂર ખડુ રહે નહીં પરંતુ, ઉછરતા ઉદ્યોગો વડે ઉત્તમ પ્રકારનો અને સરતો માલ બનાવવાની આજ્ઞા ગખવી સકારણ્ય ગણી નકાય નહીં. ન્હાતું બાળક આજ્ઞતા શિષ્યું એટલે તેને ઉમરે પહોંચેલા યુવાન પુરૂષ આપે મરત દોડવાની આજ્ઞા રાખવી જેમ બચ્ચે છે તેમજ આપણા દેશના મુશ્કેલીથી પગ ઉપર ઉભા રહી શકતા ઉદ્યોગોને ધણા આગળ વધેલા દેશોના ઉદ્યોગો સાથે દરીદ્રાઈમાં ઉતારવાની આજ્ઞા દાસ બચ્ચે છે. શક્યાતમાં, કારખાનાંમાં જનતો માલ પ્વદેશમાં જ ખપી શકે અને તે પશુ ક્યારે કે પરદેશી માલ સ્વદેશી માલ કરેનાં મોઢો પડે ત્યારે. આધારણ રીતે પરદેશથી આવતો માલ સારો અને સરતો હોવાનો ભ્રમન રહે. માટે મરકારની જગત પદ્ધતિ વડેજ પરદેશી માલને વધારે મોઢો કરી નકાય; અને આવી રીતે સરકાર તરફથી આપણા ઉછરતા ઉદ્યોગોને ગ્રાન્યરક્ષણ મળે તો જ હોદના ઔદ્યોગિક વિકાસનો વેગ વધે.

૧. ઇંગ્લન્ડમાં ગત સૈકામાં અપ્રતિમન્ધ વ્યાપાર પદ્ધતિ લાખજ કરવામાં આવી હતી. જેમ વ્યક્તિમાં કામની વહેંચણી કરવાથી કાર્યકુશળતા વધી, ઉદ્યોગને લાભ થાય છે તેમ દેશ દેશમાં પણ કરવામાં આવે તો મર્ચને લાભ થાય; જે ચીજ જે દેશમાં બનાવવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ હોય ત્યાંજ બનાવવા દેવી જોઈએ અને ખીજા દેશોએ તે દેશમાંથી તેની આ-વાત કરી મંતોપ માનવો જોઈએ; જે ચીજ બનાવવાની સગવડ સારી ન હોય તે ચીજ તે દેશમાં બનાવવાની કોશિષ કરવી ન જોઈએ; માટે આ પ્રમાણે વ્યાપાર ઉપર અંકુશ મુકવે તે ગેરવ્યાજબી અને દેશને હાનિકારક ગણાય. આવી જાતની દલીલો ખડુ પગલ-ધર જણાતી નથી, આખું જગત એકજ મંડળ ગણાતું હોય અને દેશ દેશમાં મિતભાવ ન હોય તો આવી દલીલો સમજી શકાય; પરંતુ, દરેક દેશમાં પ્રજાકીય લાગણી જેમ જન-

* આ ૭ લેખોનો મંચદ જુદા પુસ્તક ૩૫માં—ત્રીયે દશવિંશી ટેકજોથી મળી શકશે:—
પ્રીન્સીપાલ એન્ડ્રી અયવા પ્રો. હીરાલાલ લલુઆઈ કાઢ. એમ. એ. બી., એસ. મી.
સિદ્ધનદામ કોલેજ એન્ડ પ્રામર્સ એન્ડ ઇકોનોમિક્સ મુખ્ય.

શ્રુત થતી ગઈ તેમ સામાન્ય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોમાં દેરકાનની આવરવકા જણાઈ; પ્રભુ કીય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો મનાવા જાય, એક દેશને માટે સારૂ તે બીજા દેશને મારૂં હોય કે ન પણ હોય, સત્યે વ્યાપાર ઉદ્યોગની વ્યવસ્થા કરવી જ જોઈએ અને 'યતું હોય તે થવા દો' (Laissez Faire) ની પદ્ધતિ અકારી લાગવા માંડી. આવા 'નવા વિચારો મહાન જર્મન અર્થશાસ્ત્રી લીસ્ટે પ્રસિદ્ધિમાં આપ્યા. હાલ ઇંગ્લેન્ડ સિવાય બીજા કોઈ દેશમાં અપ્રતિમંધ વ્યાપાર દાખલ થયો નથી; અને આ સંકાતની સરખાતથી ઇંગ્લેન્ડમાં પણ રૂપિ બદલાઈ છે. બ્રિટિશ ઉદ્યોગને અમેરીકાની અને જર્મનીની હરીફાઈ સખત જણાવા લાગી. બ્રિટિશ ઉદ્યોગ હરીફાઈમાં ટકી શકે, હરીફા પાછા હડે, બ્રિટિશ મંરથાનો માત્ર સંમંધથી માત્રદેશ આવે જોડાય, આવા વિચારોથી જોસફ ચેમ્બરલેને 'જઠાતપદ્ધતિ' દેરવવા માટે ચળવળ શરૂ કરી, અને હમણાજ અટકેલા મહાન વિગ્રહમાં વ્યાપાર ઉદ્યોગ પ્રત્યે રાજ્યની બેધરવાઈથી થતી ગંભીર ભુલ સાબીત થઈ છે.

હવે પણ આ બાબતમાં તકરાર અને મતદેર વિશેષ છે. અપ્રતિમંધ વ્યાપારના અનુયાયીઓ કહે છે કે દેશ દેશમાં કામની વહેંચણી અને સાત પાંચમાં ડોહળવાને બદલે એકાદ બે ઉદ્યોગોમાં ખાસ ઝેડતાથી જગતને લાભ થાયજ; હરીફાઈ સધારાને ઉત્તેજન આપે, આવાત અટકાવવાથી નિકાસને પણ નુકસાન થાય; સંરક્ષક પદ્ધતિથી હુજર ઉદ્યોગમાં જોડાયલા શેઠ રાહુકારોને લાભ મળે પણ સામાન્ય પ્રજાને વરતુઓ મોંઘી પડે અને ઉદ્યોગને આમ ટેકા આપવાથી ઉલટું નુકસાન થાય, દેશની સમૃદ્ધિને હાની થાય, દેશ દેશમાં હુશ્મનાવટ થાય, લડાઈ થાય વિ. અનેક રીતે દેશને વિધ્નિ નડે. સંરક્ષક જઠાત પદ્ધતિના અનુયાયીઓ આખા જગત તરફ દૃષ્ટી ન કરતાં સ્વદેશ તરફ નજર રાખે છે. તેઓ કહે છે કે હરીફાઈથી લાભ મળવા માટે હરીફાઈમાં રિયલિટી સમાવતા જોઈએ; હરીફાઈમાં બહુ દેર હોય અને નબળાને 'હંડીકેપ' ન મળે તો તેને જુરસો રહે નહીં; બીજા દેશો અનેક પ્રકારના ઉપાયો યોજી ઉદ્યોગો સ્થાપવા બગીચે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હોય ત્યારે આપણે બેસી રહેવું એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે; અલગત જે ઉદ્યોગ માટે આપણા દેશમાં સાધનો ન હોય તે ઉદ્યોગ જઠાત રક્ષણ મેળવી સ્થાપવા મથવું જોઈએ નહીં, પણ જોને માટે સાધનો ઉત્તમ હોય તેને જઠાતરક્ષણ આપવાથી કોઈ જાતનું નુકસાન થાયજ નહીં; દેશના હિત ખાતર કદાચ યોગ્ય મનુષ્યોને સરખાતમાં વધારે અર્થ અમલો પડે ખરો. આ પ્રમાણે બે પક્ષ વાળાઓ એકેક સામે દલીલો રજૂ કરી કરે છે અને પોતાની જ દલીલોમાં સત્ય છે એમ માને છે.

હવે, આપણે હાંદમાં કઈ પદ્ધતિ ચારે છે તે તરફ જોઈશું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમલની સરખાતમાં હાંદ પોતાનો તૈયાર માલ ઇંગ્લેન્ડ મોકલી આપતું હતું. ઇંગ્લેન્ડમાં અદારમાં સૈકાની આખરે મોટા ઔદ્યોગિક ફેરફાર થયો અને ઇચ્છે કારખાનાંઓ મોટા જગ્યામાં માલ બનાવવા લાગ્યાં; તે માલ અપાવવામાં અનુકૂળતા મેળવવા માટે હાંદી માલ ઉપર બારે જઠાત નાંખવામાં આવી હતી. અનેક કારણોથી હાંદી ઉદ્યોગો પડી ખાંચ્યા

ત્યારે ઇંગલન્ડમાં અપ્રતિબંધ વ્યાપાર પદ્ધતિ દાખલ થઇ એટલે હોદ્દાથી તેપાર માલ બહાર
તો ક્યાંથી જાય પણ ઇંગલન્ડ વિ. દેશોથી મારો અને સરતો માલ જરૂરયાનું હોદ્દામાં
આવવા લાગ્યો અને હોદ્દા પડી બાંહેવા ઉલોગો એવી સામે ટકી શક્યા નહીં. હોદ્દાની
જઠાતપદ્ધતિ હાલ અપ્રતિબંધ વ્યાપારની છે. એ પદ્ધતિ આપણા દેશને અનુકૂળ
છે કે કેમ તે નક્કી કરવામાં હોદ્દાઓનો, હોદ્દા વ્યાપારીઓનો અભિપ્રાય લેવામાં આવતો
નથી, હોદ્દાની સરકારને તે ખાબત નક્કી કરવાની સત્તા નથી; સત્તા બ્રિટિશ સરકારના હા-
થમાં છે. આજ હોવાથી, ધણી વાર, સરકારની આર્થિક નીતિ ઇંગલન્ડના કારખાના
વાળાઓ નક્કી કરે છે એમ હોદ્દાઓને શંકા રહી જાય છે. રાજ્યની ઉપજ માટે આયાત
ઉપર ૫ ટકા લેવામાં આવતા હતા; પણ સુતરાઉ કાપડ ઉપર ૩૬ ટકા લેવામાં આવતા
હતા; એટલુંજ નહીં પણ હોદ્દાની મીલોમાં જનતા સુતરાઉ કાપડ ઉપર પણ ૩૬ ટકા
લેવામાં આવતા હતા. હોદ્દામાં સુતરાઉ કાપડ ઇંગલન્ડથીજ ધણે ભાગે આયાત કરવામાં
આવે છે, તેથી આવી જઠાતપદ્ધતિ બ્રિટિશ કારખાનાવાળાના વિતાવેજ અને તેમના
દબાણથીજ દાખલ થઈ હશે એમ સંશયમાં પ્રવિ ધાય છે. આ મહાન વિશ્વદ દરમિયાન
સુતરાઉ કાપડની આયાત ઉપર જઠાત વધારી ૭૬ ટકા કરી છે અને હોદ્દા માલ ઉપર
૩૬ ટકા કાપડ રજા છે એ કાંઈક બદલાતી વૃત્તિ સચવે છે. હોદ્દા વેપારીઓ, હોદ્દા અર્થ-
શાસ્ત્રીઓ, હોદ્દા આગેવાનોનો જઠાતપદ્ધતિ જાળતમા લગભગ એક મત થયેલો છે મંરક્ષક
જઠાતપદ્ધતિ તરફ કોઇ પણ હોદ્દા નહીં હોય એમ જણાવુ નથી. પરંતુ એ હોદ્દા, એક
મતની છાપ પડવા માટે અને તે પ્રમાણે કાર્ય થવા માટે હોદ્દા સરકારને જઠાત જામનની
સ્વતંત્રતા (Imperial autonomy) મળવી જોઈએ બ્રિટિશ સંસ્થાનો પોત પોતાને
અનુકૂળ પદ્ધતિ જઠાત પદ્ધતિ દાખલ કરી ગયે છે. ખુદ ઇંગલન્ડના માલ સામે પણ
જઠાતની દીવાલ બાધી શકે છે, હોદ્દા એમાંનું કાંઈક કરી શકવું નથી હાલ સામ્રાજ્યક પર્મદર્શી
(Imperial preference) ને પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે એટલે સામ્રાજ્યમાં જનતા માલ
અને કાચા પદાર્થો ઉપર એટલી જઠાત નાંખવામાં આવશે આવી પદ્ધતિનો તેજ સામ્રા-
જ્યમાં એક વધારવાનો, સામ્રાજ્ય પોતાની જમી જરૂરીઆતો પોતે પુરી પાડી શકે એમ
કરવાનો જણાય છે. એવી પદ્ધતિથી હોદ્દાને ખાસ લાભ થશે કે કેમ તે યકમદ છે. આયા-
તનો પોણો ભાગ લગભગ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી આવે છે અને નિકાસના ૪૦ ટકા
જેટલા પદાર્થો સામ્રાજ્યના દેશોમાં જાય છે; ઇંગલન્ડમાં માલ ન જનતો હોય તેજ પર-
દેશથી આવે છે અને ઇંગલન્ડને ન જોઈતા હોય એવાજ પદાર્થો પરદેશ જાય છે, એટલે
સામ્રાજ્યક પર્મદર્શીથી આપણા પદાર્થોની કીમત ઓછી ઉપજે, અને પરદેશી માલ મોંઘો
પડે. પરંતુ જઠાતપદ્ધતિનો સવાજ સામ્રાજ્યક દૃષ્ટિથી તપાસવામાં આવશે એટલે એકવા
હોદ્દાનો લાભ કે ગેરલાભ ખાસ ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે નહીં એવી કાંઈક બ્લીક ગે છે.

હોદ્દાઓ મંરક્ષક જઠાતની જાળમાં એકમત છે એ મોન્ટેગ્યુ-એમ્મર્સડે રીપોર્ટમાં
સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. હોદ્દાઓ દુનિય ઉલોગના વિકાસ માટે સરકારની સદાય માર્ગ છે,
પરદેશી માલની આયાત ઉપર ભારે જઠાત ધરે છે અને હોદ્દા તેપાર માલ બનાવી શકે

રિપુ વાન્ વિન્કલ.

જામતાની સાથે જ લીલી ટેકરી ઉપર ખીણમાંથી ઉપર ચઢતા માણસને જોયો હતો ત્યાં જ પોતે પડેલો છે એમ રિપને માલમ પડ્યું. તેણે આંખો મોળી - ફહાડો ધણો ચઢ્યો હતો. પક્ષિઓ કુદતાં અને જાડમાં ચીંચીં અવાજ કરતાં હતા. ગરક પર્વતની ચોકાની હવા ખાતું ચકર ચકર ઉડતું હતું, રિપુને લાગ્યું કે હું અહિં આખી રાત ઉઠ્યો. પછી હવતા પહેલાના બનાવ તે માઠ લાવી ગયો. ખભે પીપવાળો વિચિત્ર માણસ-પર્વતનું કાતર ખડકોમાં જંગલી ગોળાકાર શુક્ર-નામનું પીન રમતી ચોકાચ્છાદિત મંડળી-દારનું વાસણ, અરે તે દારનું વાસણ, અરે તે દારનું વાસણ, હુદ પાખી વાસણ, હવે હું કેમ વિન્કલને શો જવાબ દઉં.

તેણે પોતાની બંદુક બોળી પણ ચકચકિત તેવ પુરેલા દધિવારને બદલે તેની આગળ અવાજ ગએલું લોડું પડેલું હતું. લોડામાં કાટ કાટ થઈ ગયો હતો ને ઉપરથી ચોપડા ખરી પડતા હતા. હાથો ઉપરના કોડા ખાઈ ગયા હતા. રિપુને લાગ્યું કે નક્કી પેલી શુક્રાના માણસો લુચ્ચાઈ રમી, દાર પાછા બંદુક લઈ ગયા પુર પુર નહોતો. પણ તે તો ખીસ-કાલી કે તિતર પક્ષી ખજવાડે ડોડતો હોઈ શકે. તેને બોલાવવા તેણે શીટી મારી અને મોટીથી તેના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો પણ બધું ફાકટ ! તેની શીટી અને અવાજના માત્ર પાયાજ સંમળાયા પણ કુતરો દેખાયો નહિ.

પછી ગઈ રાતે રમત રમાઈ હતી ત્યાં જ નહિ મંડળીમાંથી કોઈ ખભે તો તેની પાસે પોતાની બંદુક અને કુતરો માગવાં એવો રિપે નિશ્ચય કર્યો. ઉડવા જતાં તેને પોતાનાં અંગ અકડાઈ ગયેલાં લાગ્યાં અને શરીરમાં પહેલાં નેટલી ચંચળાઈ માલમ ન પડી “આ પર્વતની હવા મને માફ નથી આવતી ને જે સાધા રહી ગયા તો કેમ વિન્કલ સાથે વખત આળતાં ઠીક મળ પડશે !” કંટાળીક સુરકેલીએ તે ખીણમાં હતર્યો. ગઈ કાલે પોતાના સદા અર સાથે જ રસ્તે ઉપર ગયો હતો તે રસ્તે તેને દેખાયો. પણ ત્યાં તો શીણવાળો ઝરો એક પર્વત ઉપરથી ખીણ ઉપર જોરથી વહેતો હતો. તેના અવાજ આખી ખીણમાં ઝંમળાતો હતો. રિપુને અચ્છો લાગ્યો. તેણે પછી જાણ્યુંએથી ચઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ત્યાં તેને જુદા જુદા પ્રકારનાં જાડ અને જાડીઓ નડ્યાં. તેમાં થઈ રસ્તો કાપી આગળ જતાં હાગ્મંથ આવેલાં જાડ ને વચ્ચે વચ્ચે વેવા તથા જાડજાંખગે પાથરેલી જાળ તેના માર્ગમાં આવ્યાં.

છેવટે જ્યાં ટેકરીઓમાં થઈ કાંતરમાંથી ગોળાકાર બેઠકવાળી શુક્રામાં જવાતું હતું ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો. આ શુક્રામાં જવાનો કંઈ માર્ગ ન જાડ્યો. ખડકો ઉપર અભેદ વિચાર રૂપે દેખાયા. તેમના ઉપર ચઢતે ધોળા કોણવાળો ઝરો પહોળી ઉડી ખીણમાં પડતો હતો. આમખાસના વંગલનું પ્રતિબિંબ તેમા પડતું હોવાથી તેના રંગ કાળાશ પકડતો

હતો અહિં બિચારા રિપ્ને અટકવું પડ્યું હતું તેણે પોતાના કુતરાને લાંક મારી સીસોટી વગાડી. ઉચી ઉચી ટેકરી ઉપર ઉછેલાં ઝાડની આસપાસ હવામાં આનંદ કરતા ટોળાંબંધ ઢાંગડાઓએ માત્ર કાકા કરીને તેની જવાબ વાળ્યો. તેઓ ઉચે હતા એટલે તેમને કંઈ બંધ નહોતો તેથી આ મરીમ માણસની મુશ્કેલીઓ બોધ તેઓ તેની મરકરી કરતા હોય એમ લાગ્યું. હવે તું કરવું? સવારનો વખત સાથે જતો હતો. નારતો નહિ કરેલો હોવાથી તે ભુખે જાસ થઈ ગયો. કુતરો અને બંદુક જવાથી તેને ઘણું દુઃખ થયું. પોતાની સ્ત્રી પાસે જવાની તેને ઘણી જીક લાગી. પણ પર્વતમાં રહી ભુખે શી રીતે મરાય? તેણે માથું હલાવ્યું, ખમા ઉપર કાઠ ખાધેલી બંદુક લીધી અને ઘણા જ ચિંતાગુરુ અને દુઃખી હૃદયે પોતાના ધર તરફ પગલો બંધો.

ગામની આસપાસ દરેક મનુષ્યને હું ઝોળખુ હું એમ રિપ્ માનતો હતો તેમ છતાં તે ગામ પાસે આવ્યો ત્યારે તેને ઘણાં માણસ મળ્યા પણ કોઈ તેનું ઝોળખીતું ન નિકળ્યું. પહેલાં લોકો જે પોશાક પહેરતા હતા તેથી આ લોકોનો પોશાક પણ જુદો હતો. આ લોકો પણ તેને જોઈ આશ્ચર્ય પામતા દેખાતા હતા ને તેઓ ખાસ કરીને પોતાની હડપચી ઉપર હાથ મુકતા. આ વારેવારે બનવાથી રિપ્ને પણ તેમ કર્યું તો તેને આંતર મન પડ્યું કે તેની ઢાઢી અડધો ગજ લાંબી વધી હતી.

તે ગામની બાગોળે આવી પહોંચ્યો. કેટલા અજાણ્યાં ઊંઝાંએ તેની તરફ દોડી દુરે બોલાવી અને તેની ધોળી ઢાઢી તરફ વારવાર આગળી કરી. કુતરો - તેમાંના એકને પણ તે ઝોળખી ન શક્યો - તે આગળ ચાલ્યો તેમ તેની પાછળ ભસવા મંડ્યાં. આખું ગામ ફરી ગયું હતું. તે માટે થયું હતું ને તેની વસ્તિ વધી હતી. જ્યાં કંઈ નહોતું ત્યાં ધરો આની રહેવા હતા. જ્યાં તે પહેલાં વારવાર જતો હતો તે જગ્યાઓ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. ખારણા ઉપરનાં નામ વિચિત્ર હતાં, જારીએ ઉમેલાં માણસોના ચહેરા વિચિત્ર હતા - તે બધુંજ વિચિત્ર હતું. તે મુઝાયો. "મારા ઉપર ને આસપાસની દુનિયા ઉપર કોઈએ બંદુક તો નથી કર્યું," તેને એમ શક પડ્યો. "હું રહેતો હતો તે ગામ આજ. ગઈ કાલે હું અદિગ્ન હતો. કાઆરુસિલ પર્વત પેલા રહ્યા. રૂપેરી હડસનપણે વહે. દરેક ટેકરી ને ખીણ પહેલાં હતી ત્યાંજ દેખાવ છે". અર્ધ રીપે વિચાર કર્યો. તેની મુશ્કેલી વધી. મઠ કાસના દારૂએ માફ મગજ ફેરવી નાંખ્યું છે એમ તેણે ધાર્યું.

કેટલીક મહેનતે તેને પોતાના ધરનો રસ્તો જડ્યો. કેમ વિન્યનો તીક્ષ્ણ આગળ પળે પળે સાબળવાની ધીકને લીધે મુશ્કેલી. તે ધર નજીક આવ્યો. પણ ધર તરફ જઈ થઈ ગયું હતું - જાપર પડી ગયું હતું, ખારીએ તુટી ગઈ હતી અને ચણિઆરાં ઉતરી મ્યાં હતાં. પુલ્કના જેવો ભુખ્યો કુતરો ત્યાં ફરતો હતો રિપ્ને તેને બોલાવ્યો પણ તે કુતરો ભરણો, તેણે રિપ્ તરફ દાંતીઆ કર્યાં અને તે આવી ગયો આથી રિપ્ના હડપમાં ચિરો પડ્યો. તે નિરાસ નાંખી બોલ્યો, "આરે મારો પોતાનો કુતરો પણ મને બૂની ગયો છે."

આવા ઘરમાં તે દાખલ થયો. કહેલું જોઈએ કે તેમ વિન્કનું હમેશાં ઘર સ્વચ્છ રાખતી. તે ખાલો, તંદુરદેવાવડ અને ઉગડ હતું આથી તેને સ્ત્રીની ખીંટ જતી રહી-તેણે સ્ત્રી તથા છોકરાને જોરથી દાંડ મારી પણ ઝોગડામાં તેના અવાજનો રણકાર જ મનમાંથી અને પછી બધું શાંત થઈ ગયું.

ત્યાંથી તે આવી નીકળ્યો અને પોતાના જુના આશ્રયસ્થાન-વિશી તરફ ગયો.તેને બહેને મોઢું પડી જાય એવું લાકડાનું મહાન આવેલું હતું તેની આસપાસ ગોટી હતી કેટલીક બાગી ગાંધ હતી ને કેટલીક ઉપર જુની ટોપીઓ ને હુગડા લટકાવેલાં હતાં ખારણા ઉપર, 'જોનાયન હુલીટ્સની યુનીયન હોટલ' એમ ચીતર્યું હતું. જુના વખતની નાની શાંત વીથાને ધ્યા આપતા મોટા ઝાંઝને બહેને જામે મોટા થાભેલા હતા. તેની ટોચ ઉપર કંઈક લાકડા ટોપી જેવું સુકેલું હતું તેમાંથી એક વાવડા ઉડતો હતો. તે વાવડા ઉપર કેટલાક તારા અને પટ્ટા આવેલા હતા, તે વીથાની એકાણી બેચેન્ બહાગબની લાવાબી જેની નીચે તેણે ચાતિથી ચક્ષમ પીધી હતી-તેની તરફ તેણે નજર કરી. આમાં પણ વિચિત્ર દેશર થઈ ગયો હતો. લાવ રંગને બહેને વાદળી ને બદ રંગનો કોટ હતો હવે બહેને હાથમાં વરવાર હતી, માથા ઉપર ઉંચી આણી વાળી હેટ હતી. તેનીચે મોટા આકાર, 'બેચેન્ લોમીગટન' એમ ચિતરેલું હતું.

હમેશાની માફક ખારણા આગળ લોકોનું ટોચ હતું પણ તેમાં કોઈને રિપ્ જોખખતો નહોતો. લોકોનો સ્વભાવજ બદલાઈ ગયેલો લાગ્યો હમેશાની સુસ્તિ અને શાંતિને બદલે તેમનામાં જોસેમર વાકરિવાદ આવતો હતો મોખાયા નજીમાં થઈને બહેને અવમની હુમાડીના ગોઠ કાઢતા પડોળા ચહેરા અને એવડી દરખની વાળા નિકોવસ વેડરને અથવા જુનું ન્યુસ પેપર વાંચી સંભળાવતા મહેતાજ વાન જુમેલને ખોળરા તેણે ઘણાજ દાર્શી માર્યા. તેમને બહેને એક પાતળો પીંગચટ્ટો માણસ નજવામાં કેટલીક જાહેર ખમગના ક્ષમળીઆ લઈને જોરથી રાહેરીઓનો હક, નુટ્ટો, કોમેનતા સખામરો, સ્વનવતા, બંકરહીવતું મુઠ, ૧૯૭૬ ની લડાઈના વીર પુરોષ પોરે રિપે બાવલું કાઢતો હતો. આ બધું રિપ્ વાન વિન્કનને બેસ આગળ બાગવત હતું. તે ઘણાજ મનસરો.

રિપ્નો દેખાવ-તેની લાંબી કાળસચિત્રો મટી, કટાઈ ગયેલી બુંદ, જુના જમાનાનો પોશાક અને પાછળ છોકરા ને બાપડીઓનું ટોચ એ બધાથી આ વિવાદોનું ધ્યાન એવાનું તેઓ તેની આસપાસ વિટળાઈ વળ્યા ને ઘણી જિજ્ઞાસાથી તેને પગથી માથા સુધી નિહાળ્યો. પેલો વક્તા એકદમ તેની પાસે આવ્યો અને ખીંજતો આધા દારી પુછવા લાગ્યો, "તમે કંઈ બાજુ વોટ આપ્યો છે". રિપ્ તો તેની વરફ જોતાની માફક જોવા લાગ્યો. ખીજ એક દીગણા માથેસે તેનો હાથ ખેંચી તેને પુછ્યું, "તમે સચુક્ત રાજ્યવાદી છો કે પ્રજાસત્ત્વ વાદી". આ અવાજ સમજતાપણ રિપ્ને તેટલી જ મુઠવણ પડી એવામાં એક બાજુમાં સ્વમાની () ૧૬ માણસ ટુણીવત બધાને આધા ખસેડી ટોળામાંથી બહાર આવ્યો તેણે રિપ્ સાથા ઉભા રહી, એક હાથ લાંબો

કરી ખીજે લાકડી ઉપર રાખી, પોતાની આંખો ને યેથી બરાબર રિપ્ની સામે જાણે તેના હૃદયમાં ઉતરી પડતો હોય એમ ગમ્મી પુછ્યું, “ખજો બંદુક નાંખી લોકોનું ડોળું સાથે લઈ સુટણીમાં તમે કેમ આવ્યા છો ? તમારી કંઈ ગામમાં બળવો ઉઠાવવાની મરજી છે શું ? રિપ્ કંઈક અચંબો પામી બોલ્યો, “અરે અહરથો, હું તો ગરીબ શાંત માણસ છું, અહિંના રહીશ છું અને રાત્રીની પકાદાર પ્રજા છુ-મ્મર તેને સુખી રાખે”.

આની માથે માસે હોંઘામાં યુમરાણુ થઈ ઉઠી, “આતો રાત્રપક્ષવાદી (), નસુસ, છુપો માણસ, એને ઘડો આરી કાઢી મુકો. ઘણી મુશ્કેલીએ પેલા માણસે લોકોને શાંત પાડ્યા અને અહોરા દસગણો ગંભીર કરી અનપ્રવા યુનેહગારને ફરી પુછ્યું, “તમે કેમ આવ્યા છો ને કોને શોધે છો ?”

“હું કોઈને ધૂળ કરવા માંગતો નથી. પણ આ વીશીની આસપાસ બેગા થતા મારા પાડોશીઓને બોળું છું.” રીપે ખાતરી આપી

“વાઝ તે કાણુ છે ? તેમના નામ દો”.

રિપે પળવાર રિચાર કરી પુછ્યું, “નિકોલસ વેડર ક્યાં છે”.

ચોટાક વખત બધું યાત રહ્યું. પછી એક ઘડા માણસે ધમધી કહ્યું “નિકોલસ વેડર-તે તો અરાધ વસસ થયા ચુનરી ગયો છે. દેવળમાં તેની કબર ઉપરના ‘લાકડાના કકડા ઉપર તેને વિષે કંઈક લખેલું’ હતું પણ તે કટકો હવે ખવાઈ ગયો છે”.

“એમ ક્યાર ક્યા છે ?”

“તે પણ લકાઈની શરૂઆતમાં લશ્કરમાં જોડાયો હતો. કોઈ કહે છે કે સ્ટોની પોઈન્ટની જગા હાથ કરતા તે મજા પામ્યો. ખીજા કહે છે કે તે કોઈ ક્રમમાં હુખી મુઝો.પણ તે પાછો આવ્યો નથી.”

“મહેતાજ વાન યુમેન ક્યાં છે ?”

“તે પણ લકાઈમાં ગયો ને મોટા સરદાર બન્યો. હાલ તે કો-એસમાં છે.”

પોતાના ઘર ને મિત્રોમાં આટલા જધા દીલગીરી ઉપજાવે એવા ફેરફાર થયા તથા પોતે હવે એકલો છે તે જાણી રિપ્ને પછો મંતાપ થયો. આટલો બધો વખત વહી ગયો તે વિષેના તથા લકાઈ, કો-એસ, સ્ટોની પોઈન્ટ વગેરે તે સમજી ન શકે એવી બાબતો વિષેના દરેક સત્રાલ તેને ગમરાવતો હતો. હવે વધારે મિત્રો વિષે પુછવાની તેની હિંમત ન થાતી. તે નિરાશ થઈ બોલ્યો, “અહિં કોઈ રિપ્ વાન વિન્કલને જાણે છે ?”

એ ત્રણે જણા બોલી ઉઠ્યા, “રિપ્ વાન વિન્કલ અરે તે તો પેલો મ્લો આડની પામે હોતો રહેતો”.

તેને કહે એમ નહોતું. ફરીને તેણે વીશીના ખારણા આગળની પાટલી ઉપર પોતાની બેઠક લીધી. કાઠાઈ પહેલાની કશીકત જાણનાર ગામના વૃદ્ધ યુરૂપ તરીકે તેને માન મળ્યું. સામાન્ય વાતમાં આગ લેતાં તથા તેની ઉંઘમાં બનેલી બીના સમજતાં તેને કેટલોક વર્ષત લાગ્યો. કેવી રીતે રાજ્ય બંધારણમાં ફેરફાર કરાવનાર વિગ્રહ યદ્ય થયો, કેવી રીતે ઇંગ્લેન્ડની ધુંસરી નિકળી ગઇ ને મહારાજા ત્રીજા જ્યોર્જની પ્રજાને બાંહે તે હવે ધુનેટે સ્ટેડસનો સ્વતંત્ર શહેરી હતો તે બધું તેને ધીમે ધીમે સમજાયું. રિપ્ને રાજનીતિમાં રસ નહોતો પડતો. રાજ્ય અને સામાજિકતા ફેરફારથી તેના ઉપર કંઈ અસર થઇ નહી. પણ એક રાજ્યનો જીલમ તેનાથી વેકાયો નહોતો. તે ત્રિયા રાજ્ય હતું. સારે બાંએ તે પુરૂ થયું હતું. લમની ધુંસરી છુટી ગઈ હતી તેથી તે હવે કેમ વાન વિન્ડસના જીલમની બીક પગર પોતાની મરજીમાં આવે ત્યાં જ આવ કરી શકતો. કેમ વિન્ડસનું નામ કાઢ દેતું તો તરત તે પોતાનું માથું હલાવતો, ખમા ઉઠા કરતો ને આકાશ તરફ જોતો. આનો અર્થ એમ થાય કે તેને પોતાના બાબતી મંત્રાષ હનો અથવા દુઃખમાંથી છુટકારી તેને આનંદ થયો હોતો.

ખીસ્ટર ડુલોટકની વીશીમાં જે કાંઈ આવડું તેને રિપ્ પોતાની વાત કહેતો. તેને જાણે ઘોડાન વખત થયો હતો તેથી કાંઈ કાંઈ બાબતમાં તેનાથી ફેરફાર થઇ જતો. પણ ઉવટે વાર્તાએ ઉપર જે રૂપમાં કહેવામાં આવી છે તે રૂપ પકડ્યું. અને ગામમાં અને આસપાસ છોકરાં સુદ્ધાં દરેકે દરેકને આ વાત જોડે આવડતી હતી.

કેટલાક માણસો આ વાત ખરી છે એ વિષે અમને શક છે એવું હમેશ બોલતાં તેઓ કહેતા કે રિપ્નું મગજ ખરું હતું ને આ વાર્તાની બાબતમાં તો તેનું મગજ મરણ પર્વત ખસેલું રહ્યું. ત્યાં રહેતા ધરડા વલંદા લોકોને તો આ વાત ઉપર પૂર્ણ અદ્વા હતી. અત્યારે પણ ઉનાળામાં બપોરના કાઆરફિક્સ પર્વતની આસપાસ મળેલા ને ગડગડાટ સંભળાય તો તેઓ એમજ કહે છે કે હેન્ડીક હર્સન ને તેના ખજાસોઓ નાઈન પીનની રમત રમે છે. અને પડોરામાં સ્ત્રીના મજમાં રહેતા દરેક પુરુષની દહાડા દુઃખમાં જતા હોય ત્યારે સામાન્ય ધબ્બા એવી હોય છે કે તેમને પણ રીપ્ વાન વિન્ડસને ઉધાડી દેનાર અને તેથી શાંતિ આપનાર દારૂના વાસણમાંથી એક ઘુંટડો મળે.

ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન.

વર્ણવર્થ.

નિર્મળ સદિના નૃપેન્દ્ર તરીકે વર્ણવર્થની કીર્તિ આગળ કાવ્યકલ્પિમાં અમર છે. આગળ કાવ્યકલ્પિમાં અનેક લેખકોની સર્વ સમાન કરિવરો છે, પણ પ્રત્યેક પ્રાસંગિક ચોનાની નિરાશી કલ્પિમાં જ વિદાર કરતા. જેમકે 'નાટ્યશુભ મેલ-પીપર' જન સ્વભાવનું અદ્ભુત દિગ્દર્શન કરવામાં એકો હતો. ટેનીસન

તો એક આધુનિક મહાત્મા અને ચોની તરીકે જોગબાપ છે. રોની, નિરાશામાં લપ થતા અકળિત દરજીતવાદક ગંગીત ગાવાના પદો કરતા હતા. પરંતુ વર્ણવર્થ, તો નિર્મળ-મુદિતો નૃપેન્દ્ર અને પ્રતિભાદુહિતો રાગેન્દ્ર છે. જે આગળ માહિત્યના કાઈ પણ કવિવરે પાગમ્ય કવિના આધ્યાત્મિક વિચારોથી પરિપૂર્ણ કાવ્યો લખ્યા પિય, તો તો માત્ર વર્ણવર્થ અને ટેનીસન ઉભયનું યુગમ આપણી દ્રષ્ટિએ પડે છે. તે મિત્રાપ અને કવિઓ બહુધા જગતની કીર્તિ પુરે દોડનારા હતા તેમ જ ઐતિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા મથતા હતા. રોની તો નામિક હતા પદમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે જ તે શપ કરતા. પરિણામે સકાવાદી થયા. આગળ પણ નિરાશાનાદી હતો

ઈંગ્લંડના આદિતીય રાગનીતિ નિષ્ણાત, મહાત્મા મેગડન, વર્ણવર્થના કાવ્યો રોગ વાંચતો, દારણ કે વર્ણવર્થના કાવ્યો વાચસથી ધિર ભાવના તેનાં હૃદયમાં ભગની ભોડે મોરલી જેવા તત્ત્વચિંતક પણ વર્ણવર્થના કાવ્યો સપ્રેમ વાંચે છે. આપણી પાંચમી શુભ-રાત્રી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થીમાન્ નરમિહરાવ પણ વર્ણવર્થના જ એવા છે. સર નારાયણ ચંદ્રાઈંગ પણ વર્ણવર્થના કાવ્યનું મત્ત મનન કરે છે. એ મુખ્ય તપાસતાં આપણને મત્ત જણાય છે કે વર્ણવર્થના કાવ્યમાં પૂર્વના આધ્યાત્મિક વિચારોનું મિશ્રણ છે, તેથી જ તે અન્ય કવિ કરતા વિશેષ વંચાવ છે. પશ્ચિમની ભૂમિએ વર્ણવર્થ અને ટેનીસન જેવા અધ્યાત્મ શોધમાં પ્રવૃત્ત થયા હોય જ કવિ ઉત્પત્ત કર્યા છે. પણ પૂર્વની ભૂમિએ અનેક ઉત્પત્ત કર્યા છે. તુકારામ, નરમિહ મહેતા, ડૉ. ગવિન્દનાથ દાસેર ઈત્યાદિ અનેક છે. વળી કાશી કાવ્યના કુશી કવિઓ પણ આવી જ ભક્તિમાર્ગના છે. પશ્ચિમના લોકો આધિભૌતિક શોધમાં શા મારે પ્રવૃત્ત થયા અને પૂર્વના લોકો અધ્યાત્મ શોધમાં કેમ પ્રવૃત્ત થયાં એ પ્રશ્ન ઘણો ચર્ચાિય છે, અને હજી પણ ચર્ચાિય છે સ્વ પ્રો. મણિલાનના રહેણ મુજબ પશ્ચિમની ભૂમિ કટ સાધ્ય છે, તેથી ત્યાંના લોકો આધિભૌતિક શોધમાં પ્રવૃત્ત થયા, પણ આર્ષાવર્તની ભૂમિ સ્વજગત માધ્ય છે, તેથી ખુબ્ધની આધ્યાત્મિક ઉત્પત્તિ કરવાના કાર્યમાં આપણા લોકો નિશેષ મથન કરતા પૂર્વના આવા લોકોની કક્ષામાં વર્ણવર્થ અને ટેનીસન નાન અચકાવા વિના મુખી મહાય તો પશ્ચિમના આ કવિનું કાઈજીવન ચરિત્ર અને તેના કાવ્યનું દિગ્દર્શન કરાવ વાંચકવર્ગને વિષ ચર્ષ પડે તે આશાથી આ લેખ મેં લખ્યો છે.

વર્જવર્થનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૦૦ ના ઝોપીવની ૭ મી તારીખે કાકરમથમાં થયો હતો. વર્જવર્થ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હતો, અને એનું કુળ રાજપૂતરી જન્મ આબતમાં ભાગ લેતું એમ જણાવ છે. કવિનો પિતા મારાસાશ્રી હતો, અને અલ્પ ઓફ લોન્સડેલને ત્યાં લો-એન્ટ તરીકે કામ કરતો. કવિની માતૃશ્રી રવભાવે સુશિલ, સદ્ગુણી, અને નીતિવાન સ્ત્રી હતી. કવિની માતા કવિને આઠ વર્ષની વયે મુકી મિદેહી થઈ હતી. વર્જવર્થે આથી માતાના સ્ત્રી-શીક્ષણ હૃદયમાંથી ઉભરાતા આવ પ્રેમના મધુર મંગીત અલ્પ સંભળ્યા નહોતા પરંતુ માતાના સદ્ગુણ અને સુક્રમણ વિચાર એ સર્વ અદ્ભૂત રીતે વર્જવર્થમાં ઉતરી આવ્યા હતા માતાનું શીક્ષણ બાળક પર કેરી અસર કરે છે. તે સ્ત્રીકેળવણી અને તે પણ નૈતિક કેળવણીની કેટલી આવશ્યકતા છે તે કાંઈક આ પરથી સમજાશે. કવિ બામરનની માતાનો રવભાવ તદ્દન વિચિત્ર અને તુંદી હતો, પરિણામે બામરન પણ કેટલેક અંશે વિદ્વત બન્યો હતો. પરંતુ માતાનું શીક્ષણ જો સદ્વર્તન પ્રેરનારું, ઉચ્ચારણોના અભિવૃદ્ધિ કરનાર, વગેરે હોય તો બાળક યૌવન કાળમાં પોતાની શક્તિ કેટલે અંશે વિકસારી શકે છે, તે વર્જવર્થના જીવન અરિત્ર પરથી સમજાવ છે. નેપોલિયને ઓશીક્ષણ પર બાર મુક્યો છે તે કાંઈ વ્યર્થ નથી. નેપોલિયન રહેતો કે જગત્ જો મહાન વ્યક્તિ ઉત્પન્ન કરે તો તે ઉત્પન્ન કરવાનું સર્વે માન તેની માતાને જ ધટે છે.

વર્જવર્થને ત્રણ બન્ધુ અને એક ભગિની—દત્તાં! ભગિનીનું નામ ડોરોથી વર્જવર્થ હતું. કવિને આ બહેન પર અતિશય સ્નેહ અને બદાઈ હતો. ડોરોથી પણ માતા જેવી સુશિલ અને નિહાન હતી. વળી ડોરોથીમાં કવિત્વ શક્તિ પણ હતી. કવિની માતા કવિને સાક શીક્ષણ આપવા ખમસ કાગજ લેતી. અને તે નિરતર રહેતી કે વર્જવર્થને થોડા શીક્ષણ આપવામાં આવશે તો ભવિષ્યમાં તે પ્રાંતભાષાળી પુરુષ નિવડશે, નહીં તો ખરાબ રહેતે ઉતરી જશે વર્જવર્થની બાલ્યવસ્થામાં તેને પેનરીયની એક ન્દાની શાળામાં મુકવામાં આવ્યો હતો. થોડા વર્ષ અહીં શીખ્યા બાદ તેનો, એક સુક્રમાર, સુન્દર અને સદ્ગુણી છોકરી માથે સ્નેહ બંધાયો. અને ભવિષ્યમાં આ બોલ મેહીઓ લક્ષની સાકાર અન્યોથી બેડાવાં હતાં. ઈ. સ. ૧૭૭૮ પછી વર્જવર્થે હોકરોડની આમર-સ્કૂલ (પ્રાથમીક કેળવણીની શાળા) માં બેડાવો હતો. તે છેક ૧૪ વર્ષની વય સુધી અભ્યાસ કર્યો.

આ સમયે કાવ્ય કરવાનો થોડોક સોખ વર્જવર્થને થયો. ૧૪ વર્ષ જેટલી ન્દાની વયે તે કાવ્ય કરતો હતો. આ વયે વર્જવર્થે પ્રચુર સાહિત્યનો શેરવાનસ્થાનો અભ્યાસ. અભ્યાસ કર્યો હતો. “ડોન કવીસ્મોલ” “ગુલીવર્સ ટ્રાવેલ”,

“ટૅવ ઓફ એટલ” —ઈત્યાદિ અનેક ગ્રંથ વાંચ્યા હતા. ઈ. સ.

૧૭૮૪ ની સાલમાં વર્જવર્થના પિતાનો દેહપતન થયો. પિતાના મૃત્યુ સમયે મર્વ પૂતો પાસે દ્રવ્ય બીલકુલ હતું નહીં પણ અર્ધ ઓફ લોન્સડેલ પાસે મ્હોટી રકમ તેનો પિતા માંગતો હતો. રૂબાએ અલે તે બદલા કાઢી આપવા ના પાડી. માતા અને પિતાના મૃત્યુ પછી,

વર્ણવર્ણ અને તેના બાંધ અને ભગિનીની કાળજી તેમનો ઠાકો લેતો હતો. ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં વર્ણવર્ણ કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીની સેન્ટ જોન કોલેજમાં જોડાયો. અને આર વર્ષના, આ. ૧૭૯૫ માં બી. એ. ની ડિગ્રી મળી આર વર્ષના અભ્યાસ દરમ્યાન વર્ણવર્ણ ને કોલેજ જીવન બહુ પ્રિય હતું ત્યાં આ રહ્યા વિચિત્ર જોવા છે. કોલેજની રેસીડેન્સીમાં રહી નિર્દોષ રમત ગમત અને હાસ્યવિમોહમય જીવન ગાળવું એ તો બહુ જ સર્વને પ્રિય હોય છે. મિત્ર સમૂહમાં સ્વચ્છંદ નિર્દોષ વર્તન, કરવા માટે રેસીડેન્સીના છોકરા વિશેષ નમ્રતા હોય છે. હાસ્ય અને વિનોદ પૂરું ટોકા, અને મોટી મસ્કરી કરવામાં તો રેસીડેન્સી જીવનમાં ઘાત વિદ્યાર્થી સ્વાભાવિક રીતે પાછો હટતો જ નથી છતાં વર્ણવર્ણને આર વર્ષની મુદતમાં જોડાયે તેટલો આનંદ ન મળ્યો હતો. આનુ પ્રયોજન વૃદ્ધ હતું. વર્ણવર્ણ બાલ્યાવસ્થાથી જ નિસર્ગ પ્રેમી હતો.

કુદરતની વિવિધ રચનાનું મંદર્શન કરવું, મૃદિસૌન્દર્યનું નિરૂપણ કરવું. અને પ્રતિભા-મૃદિમા નિર્દેશ વિદાર જોવા, એ વર્ણવર્ણને પ્રિય હતું, તેથી નિસર્ગ-પ્રેમ વર્ણવર્ણને મોટી પુસ્તકશાળા, બધા પશુ કૃતિમ મકાવયો; અને વિદ્યા-લયની અન્ય સર્વ કૃતિમ વસ્તુ પ્રતિબળથી જ પ્રેમ નહતો. એકેશા આમેરિકાનો એક વિદ્વાન લેખક વર્ણવર્ણને મળ્યા આત્મે હતો વર્ણવર્ણ તે સમયે બહાર ગયો હતો. અને પ્રસંગે વર્ણવર્ણની પુત્રી હતી તે વિદ્વાન વર્ણવર્ણની પુસ્તકશાળા જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી વર્ણવર્ણ પૂત્રીએ તેની મૃદિમા સુગમ વર્ણવર્ણની ખાનગી લાવણેરી બનાવી, પણ પાછળથી ટકાર કર્યો કે વર્ણવર્ણની ખરી લાવણેરી તો જૂની જ છે. આ તો માત્ર એક પુસ્તકોનો મંદર્શ છે. પણ જે પુસ્તકોમાંથી વર્ણવર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે જૂનાં જ છે. તે વિદ્વાને પ્રશ્ન કર્યો કે આનો અર્થ શો છે? વર્ણવર્ણની પૂત્રીએ પુનઃ સ્પષ્ટીકરણ કરી કહ્યું કે વર્ણવર્ણને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું મૂળ તો નિર્મળ-કુદરત છે નિર્મળ એ જ ખરી પુસ્તકશાળા વર્ણવર્ણને મન છે નિસર્ગ સૃષ્ટિની વિવિધ દિવ્ય રચના તે જ અન્યતા પદ મમાન વર્ણવર્ણને છે. તેમાંથી જ અનન્ત જ્ઞાન કવિ પ્રાપ્ત કરે છે પુસ્તકના સતત વાંચન અને મનનથી પ્રાપ્ત કરેલું કવિનું જ્ઞાન નથી, પણ નિર્મળ પ્રેરિત જ્ઞાન છે અને તે જ્ઞાન મેળવવા ખાતર જ હાલમાં કવિ બહાર ગયા છે. આ મુગ્ધ આપણે સત્તર જોઈ શકીએ છીએ કે બાલ્યાવસ્થાથી જ વર્ણવર્ણ કુદરતનો પ્રેમી હતો. આસમીયર, વીનડરમીયર, રાઈ-હા માઉન્ટ વિગેરે અન્ય સ્થળો વર્ણવર્ણને પ્રિય હતાં. ત્યાં જોતો જ વર્ણવર્ણ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય-વારિયું પાન કરતો હતો.

“ઈવનીંગ લોક” નામક કાવ્ય કાવ્ય જીવન દરમ્યાન વર્ણવર્ણ લખ્યું હતું. ૧૭૯૦ ની સાલમાં વર્ણવર્ણ ફ્રાન્સ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ અને હિનર તરીકે ઇટાલીમાં પ્રવાસ કરવા ગયો. સ્વીટ્ઝરલેન્ડની મોહક સીનરી જોઈ વર્ણવર્ણને જે અત્યાનંદ થયો હતો તે કથાથીનો કારમીરનો પ્રવાસ જે વર્ણવર્ણનો સ્વીટ્ઝરલેન્ડનો પ્રવાસ એક સરખો છે. આ સમયે ફ્રાન્સમાં ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનની ચળવળ ચલી હતી. પ્રથમ તો વર્ણવર્ણ ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનનો પૂનરી હતો.

અને આ, રેવોલ્યુશન, વ્યક્તિ:સ્વાતંત્ર્ય તેમ જ પ્રજામત્તાના ઉદયનું સુચિન્દ છે એમ સમજીએ. પણ કાગકમે વર્જનવર્થના વિચાર દેવાયા હતા: અને આ-તમાં વર્જનવર્થ રાજની સર્વોપરિ સત્તાને માન આપતો. ઈ. સ. ૧૭૯૧ માં વર્જનવર્થ પુનઃ ક્રાન્તિ ગયો અને તે રાજની આઘ્યંશિત રિયલિટી પેરીસથી વર્જનવર્થ ઓ-લીઆ તરફ ગયો, અને ત્યાંથી બહાર ગયો. આખા ક્રાન્તિમાં તે મમ્મે, સ્વાતંત્ર્ય, બંધુત્વ અને સમાનતાનો બીજા પડ્યો પડતો હતો. વર્જનવર્થ આ પરિસ્થિતિનો ચીતાર આપતો હતો છે કે—

“To hear a voice that cried
To the whole city, sleep no more!”

સમસ્ત દેશમાં “જનરલ રૂફો” નો નાદ સંભળાતો હતો. આ મુજબ ક્રાન્તિમાં એક અણીનો અમય હતો. ધીમે ધીમે ક્રાન્તિમાં ‘રેઇન-ઑફ-ટેરર’ યાને ‘બપુલુક રાજ્ય’ વ્યાપ્યું.

ઈ. સ. ૧૭૯૩ માં “ઈનનોગ વૉક” અને “ડીસક્રીપટીવ રૂફોસ” વાચક કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં. જનસમાજમાં તે આદરપાત્ર ન થયાં. કાવ્યના શોખીન અને આદિત્ય ત્રિશસ્ત્રી પુરુષોએ આ કાવ્યો પ્રતિ બે દરકારી જતાવો. પરંતુ કોલરીજ નામક વર્જનવર્થના સમકાલિન કવિને પ્રત્યેક કાવ્ય લખ્યા ગયા. અને કોલરીજે તુર્ત ચોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે આ કાવ્યોમાં ઓરીઇના લીટી વિશેષ છે.

વર્જનવર્થ ત્યાર બાદ કોઇ પણ પત્રમાં લેખ લખ્યા માટે નોકરી માટે તેની તલાશ કરવા ત્રાંડી. આ સમયે કમિની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહતી. સુબાએ આર્થિક સ્થિતિમાં ગેલીફ્રાન્ટ નામના એક ગૃહસ્થો પૌંડ ૫૦૦ વર્જનવર્થને બદલા. આથી સુબારો કેટલીક સામાજિક અડચણો દૂર થઈ આ સુખમ બાદ વર્ષ પર્વત આ રકમમાંથી વર્જનવર્થ અને તેની બહેન ડોરોથીએ ૩૫૫ કાકુ. ત્યાર બાદ ઈર્વિન્ગ-સોન્સડેલ, ગરી ગયો. આ અર્થ પામે વર્જનવર્થનો પિતા અમુક રકમ માગતો હતો જે આ મમ્મે વ્યાજ સાથે વધીને પૌંડ ૮૫૦૦ થઈ હતી. સુબાએ આ બધી રકમ અર્વેના સગાએ યુગ્રવી દીધી. આ રકમમાંથી પૌંડ ૧૮૦૦ વર્જનવર્થ અને ડોરોથીના ભાગના હતા. તે બહેને મળનાં સર્વ સામાજિક ચિંતા વિમુક્ત તેણી થઈ ગયા.

ઈ. સ. ૧૭૯૫ માં વર્જનવર્થ એક નાટક લખ્યું. તે નાટકનું નામ “ધી ગોરડરસ” છે. ૨૧. હલાખીને આ નાટક બહુ પ્રિય હતું. ઈ. સ. ૧૭૯૭ માં વર્જનવર્થ અને ડોરોથી સમરમેટ સાયરમાં આવેલા એક એગ્રેગેટકલન નામક ગામમાં જઈ વસ્યાં. આ ગામમાં દેવાર બહુ નજીક પ્રિય હતો, અને કદાચનાચિ તે મને જ બતાવે એવો હતો. આ સ્થળે વર્જનવર્થ અને કોલરીજ નામક મિત્ર અને મમ્મલિન કવિએ મળાને “લીમ્લેસ બેન્ડસ” નામક કુસ્તક બહાર પ્રકટ. આ પુસ્તકમાંના કાવ્ય “એગ્રેટન પીરીઅડ” ના કવિની

કૃતિયા નીરાળી સેનીના હતા પોપ, ગ્રાહન-સ્થાનિક કવિની જેવી એકદમ કૃત્રિમ હતી, અને પત્થરને ઘસી ઘસી ચળાવવામાં બનાવવામાં આવે છે, તેમ પોપ, ગ્રાહનના કાવ્યો પર કૃત્રિમ ચળાવટ હતો આ પ્રકારનો લેશ પણ ચળાવટ વર્ણવર્થ અને કાવ્યરીતિ સુધે નહોતો. પરંતુ “લીમિક્વ એનડસ” ખાતા કાવ્યો તો કાચનુરત નિરુદ્ધ હતા, અને તે પર નૈસર્ગિકી પ્રભા, ગતકતી હતી. છતાં પણ તે સમયના અદિત્ય વિભાગી પુરુષો પોપ-ગ્રાહન ની છુતીમાં મસ્ત હતા, તેથી આ કાવ્યો આદરવા ન થયા વર્ણવર્થ અતિ ધૈર્યવાન પુરુષ હતા અને એની પ્રભા સંપૂર્ણ આશા હતી કે બને આ કાવ્યો હાલ પ્રસિદ્ધિ ન પામે— છતાં પણ બંધનમાં એવો સમય આવશે કે આ કાવ્યો આદરવાન થશે સમય વિતતા લોકો કૃત્રિમ બધન વિમુક્ત થયા ત્યારે જ વર્ણવર્થના કાવ્યો વખણાવવા માંડ્યાં. આથી પ્રારંભમાં તો વર્ણવર્થ લેશ પણ પંકાયો નહોતો, છતાં પણ તે નિરાશ ન બન્યો, અને દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખી પોતાનું કાર્ય કર્યું જતો.

ઈ સ. ૧૭૫૮ માં વર્ણવર્થ, કોલરીંગ અને ડોરોથી, ત્રણે માથે મળીને જર્મનીના પ્રવાસે ગયા હોમર્સ શહેર આગળ કોલરીંગ છૂટી પડી, અન્ય વિભાગ જર્મનીના પ્રવાસ ગયો. વર્ણવર્થ અને ડોરોથી ગોસ્ટેન તરફ ગયા આ મમયે વર્ણવર્થ ફ્રાંસમાં સુન્દર કાવ્યો લખ્યા હતા જેવા કે “ચ” “હુરી ઝે” “નર્દાંગ” —ક્યાદિ વળી “ધી પ્રે પુડ” નામક સ્વાતંત્ર્યરિત દર્શક કાવ્ય કાવ્ય લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. આ કાવ્યો કાવ્યમાં વર્ણવર્થ પોતાની મુશ્કેલીનું વર્ણન, પોતાની અતેજી આશા, નિરાશા, કષ્ટ, સુખ અને અન્યેક પરિવર્તનોનું દિગ્દર્શન કરાવવા ઇચ્છતો હતો.

ઈ સ. ૧૭૬૬ માં પુન તેઓ હાલમાં આગળ અને ત્યાર બાદ એક સુન્દર સ્થાને તેઓએ સુખ કર્યો. આમથીયે લેકના ગ્રમણીય કિનારે આવેલા એક નાનકડાં ખૂણાં મમાન ઘરમાં તેઓએ સુખ કર્યો.

આસમીય લેક અને વર્ણવર્થના કોળિનો દેખાવ તત્ત્વ સાદો તથાપી પણ મોહક અને ગમણીય છે. વર્ણવર્થના કોળિનું નામ ‘ડવડોટ્ટેજ’ છે.

ઈ સ. ૧૮૦૦ માં “લીરીકન એલાસ” ના અદિત્ય વિભાગ વર્ણવર્થે પ્રકટ કર્યો. આ પુસ્તક માટે વર્ણવર્થને લોગમેન કંપનીએ ૧૦૦ પૌડ આપ્યા હતા. આ પુસ્તક પણ નિમ્મ મુદ્રાળ આદરવા ન થયું. છતાં પણ વર્ણવર્થ દ્રઢ મનનો હતો એટલે એકદમ સુખથી પકડી લે.

ઈ સ. ૧૮૦૨ માં વર્ણવર્થના લક્ષ્મી જેવી હમીનસન સાથે ઉગ્રવાયા જે બાગરી સાથે નાની વયથી વર્ણવર્થે રૂસેન જેનીથી બંધાયો હતો, તે જ બાવડીને આજે વર્ણવર્થે મેનેનો સદ્યોરિષ્ટા અને રુદેની તરફ રીકારી વર્ણવર્થે જે કાવ્ય ગદ્યેની અર્પણ છે તે આજે જ બંધ

આ મુજબ આપણે કુદરતના મહાન્ શ્રીસ્તો વર્ણવ્યેનાં જીવનની આછી ઝાંખી કરી. હવે બીજી બાજુએ વર્ણવ્યે શા શા કાવ્યો લખ્યા છે, કાવ્યોની ચોટી કેવી છે, કુદરત તે કવિને ગાન થું છે, ઠંભાદિ વસ્તુનું ટૂંકે દિગ્દર્શન કરિયે.

વર્ણવ્યે કુદરતનો શ્રીસ્તો શા ચાટે દેવાય છે? જડો-જૂથી પ્રતી પ્રત્યેક વસ્તુમાં ચૈતન્ય અર્પવાની, શક્તિ કવિમાં અગ્રાધ હતી. કેટલાક કુદરતના કવિને દરતના કાવ્યો-લક્ષણ બાલસુધિ, અને તેમાં ફરતાયદ ઉપગદ ઇ. અનેક વસ્તુમાં જાં મંતોષ મળે છે. અને તેનું સુસ્થિષ્ટ વર્ણન આપી અટકી જાય છે. ત્યારે વર્ણવ્યે જેવા મમથં કવિ વર્ણન આપ્યા બાદ કાવ્યદાસ પોતાના ઉદગાર કાઠી જનસંભાળને ઐતોદિક બોધ આપે છે પુરુષ અને પ્રકૃતિનું યુગ્મ અનાદિ અને અનન્ત છે. તેનાં અદ્ભૂત સહમીયનથી સદ્ધિત્રમ ચાલે તે, તેમ જ કુદરત અને મનુષ્યનું યુગ્મ પણ અખંડ અને અનન્ત છે જે એક જડ છે તો દ્વિતીય ચૈતન્યમય છે. અને ઉભયના સંયોગથી વિશ્વ-વ્યવહાર ટકે છે. રથૂદ દેહ અને સૂક્ષ્મ આત્માનું પણ તે જ પ્રમાણ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભય મળીને જ સદ્ધિત્રમ ચલાવે છે. સ્ત્રી વિના પુરુષ પાંગળો છે, તેમ જ પુરુષ વિના સ્ત્રી પાંગળી છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનું પણ તેમ જ. કુદરત અને મનુષ્ય ઉભય સ્ત્રી-પુરુષ સમાન છે. ઉભયમાં તદાવત છે, પરંતુ તે તદાવત જ ઉભયને સદાય રૂપ ધણ પડે છે. બાલમલનાં છતેસીસના પ્રથમ પરિચેદમા લખાયેલું છે કે પ્રારંભમાં પરમેશ્વરે પુરુષ અને સ્ત્રીને એક જ જીવ-બ્યક્તિ, તરીકે જનાવ્યાં હતાં. પાછળથી પરમેશ્વરે દ્વિતીય પાડી નાંખ્યા. પરંતુ ઉભયના લક્ષણ સમાન હતા. જે પ્રકારની પ્રેમ, શોક, આનંદ-દુઃખ, લોભ-મોહ, ઇ. ની કાગણી મનુષ્યને ઉદ્ભવે તેવી જ સ્ત્રીને પણ ઉદ્ભવે. તદાવત મેં સરીરાકૃતિનો હતો. અને ન્યૂનતા બીજાથી પૂગતી. આ મુજબ જ વર્ણવ્યેને મન કુદરતનો ખ્યાલ હતો. વર્ણવ્યેના જ મખેદોમાં દલીલે તો “કુદરત એક દિવ્યશક્તિ છે, વા એક પ્રકારનો સૂક્ષ્માત્મા છે, જેની મદાયવડે જગન્નિર્મતા, મર્વે વ્યાપક સંજનદારની કૃતિઓથી ઘાત યથા સહીએ છીએ. બાલ-સુધિમાં જે અમતાર છે, તેણે નિયમીત ઉદય અને અસ્ત પામવું એ વસ્તુસ્થિતિ સત્ય બાવ તે જ કુદરતનું ગાન છે. કુદરત તે પ્રણેતા શાસ છે. વર્ણવ્યેને મન કુદરત—તે:—

“A power

That is the visible quality and shape

And image of right reason”

જના બાલસુધિના અમતાર દાસ આંતરસુધિ અને તેનાં સંજનદારનું યોગ્ય બાવ તે કુદ-ગતનું ગાન છે. અનંત અવિકૃત પરમાત્મી કૃતિમા ધીન થવું—અહીં એકતાદમય યથા જવું તે કુદરત બાવ પ્રેમીત કાવ્યનું લક્ષણ હોવું જોઈએ. જ્યાં મુંધી કવિએ આવી રિયતિ અનુ-ભવ્યા વિના જ ઉપરમોટીક અનુકરણ કરીને લખ્યું હોય તે બનુષા બબ્બ વિચાર જન્ય જ હોય છે. વર્ણવ્યેના આવી સમાધિ અવધાનો ધણે અનુભવ હતો. આવો જ લખ્યો

રેવિન્દનાથના કવનમાં છે. આરે રેવિન્દનાથ સરિતાતરે બેઠા હતા,
વર્ણવર્ણ અને ઇશ્વર ત્યારે કુદરતનું નિરીક્ષણ કરતા કરતા કુદરતમય બની ગયાં હતાં. નજી
અજા આધ્યાત્મિક તપસવાં કેમ ન આજી હોય ? ત્રી પ્રેમુકભાવી વર્ણવર્ણ
જો છે.—

Wisdom and spirit of the Universe
Thou soul that art the Liberty of thought;
And giv'st to forms and images a breath
And unflinching motion.

વર્ણવર્ણના કાવ્ય પર્વેણુવુક્ત છે. વર્ણવર્ણ રોલીના જેવો નાસ્તિક નહોતો. પરંતુ
વિચારને કોઈ અસ્તિત્વ માન્યેથી પૂર્ણ સુકાની છે, અને વડે જે વિષય વ્યવહારમાં આવે છે,
એમ માનતો, રોલી તો હાતી દોષી હોતો. પરમેશ્વર જેવું કંઈ છે જ નહીં. માત્ર આર
તાવ બેજાતાં મુદિત્તવહાત્ ગામવા માંડ્યો, એમાં વળી ઇશ્વર
રોલી અને નિરિક્ષરવાદ. આ ? ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ કોઈએ પુરવાર કર્યું નથી અને કરી શકે
નહીં એવો અભિપ્રાય રોલીનો હતો. નિરીક્ષર સાંખ્યમાં પણ
ઇશ્વર વિશે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્ધાર જ નથી. આવા મતને રોલી મળતો હતો. સાંખ્યમાં
પણ કપિલ મુનિએ પુરત અતિ પ્રતિભા રોગ માની, કર્તારૂપ ઇશ્વરને ઉરાડી મૂક્યો છે,
અને તેથી જ સાંખ્ય નિર્ગિત્ત મનાય છે. જોન સ્પ્રુઅટે મીથની રક્ષના શીવસૂત્ર
પણ સહિ ને જડ અને ચૈતન્ય રહિત, રાજાવત્ત યંત્ર તરીકે માનતા આ યંત્રમાં, પાણી
અને કાલમા પુરે ઇનજન મનાવતા આવે છે તેમ અશ્વરૂપી યંત્ર પણ એ જ પદ્ધતિ
અનુસાર આવે છે. કાલ્કાંડ સહિ વિજેના આવા તરંગી સિદ્ધાંતો વાંચી ખીનવાતા, અને
જોન સ્પ્રુઅટે ગ્રીલ અને બેન્થામ પર ચરમકી હો છે, કારણ કે
દેવવાદી વર્ણવર્ણ. કાલ્કાંડ પણ ખરે જોતાં પશિમ કરતાં પૂર્વના વિચારોને વધુ
માન આપતો. વર્ણવર્ણે તો આગળ દર્શાવ્યા મુજબ મુદિત્તના
સુકાની પ્રતિ પ્રેમ દ્રષ્ટિથી વિલોકતો. વર્ણવર્ણે વળી પ્રસ્થાપ્યવાદ કરતાં દેવને વિશેષ માન
આપતો. અલ્પજ્ઞ પ્રસ્થાપ્ય પ્રથમ, જહી દેવ તો છે જ. પણ દેવ જેવું નથી, અને મનુષ્ય
પારે તે જ કરી શકે એવું મનાવનારા પાશ્ચાત્ય નાસ્તિકોના જેવી વર્ણવર્ણની પ્રતિ ન
હોતી. જેમકે:—

"The darts of anguish pierce not where the heart
Of suffering hath been thoroughly fortified
By acquiescence in the will Supreme—"

મુદિત્તની પરાકાષ્ટાએ ચડવા વર્ણવર્ણનો યાત્ર શુભ્ય છે. પરંતુ તે માનતો કે પોતે
દેવ પણ અપૂર્ણ છે પોતાની અપૂર્ણતા પુરવા માટે પોતાથી અતિ-
શક્તિ કોઈક બીજું છે, આવા અનેક બલ્ય શીવસૂત્રીના વિચારો
થી એમનું કરકન. કાલ્કાંડમાં વર્ણવર્ણે દર્શાવેલો. "ધી એક્સકરેસન" નામક કાવ્યના

નવ ખડ છે. આ કાવ્યમાં વાર્તાની વસ્તુ તો અદ્ય છે. પરંતુ પોતાની રીયસ્ટીના વિચાર
અતિ ઉત્તમ રીતે દર્શાવ્યા છે. સ્વ કલાપીએ આ કાવ્યના અંતરરણ
કલાપી કૃત 'જદ્દ રૂપ' જદ્દ દેલીયો એ નામક કાવ્ય લખ્યું છે. પરંતુ કોણે જોઈને
દેલીયો, અને "જદ્દ દેલીયો" મા આસમાન પાતાળ જેટલો તફાવત છે.
ક્યાં એક કલાપી જેવો ઉદરતો, ચચન, બાલકવિ અને ક્યાં નિર્મળ
શૃષ્ટિના નૃપેન્દ્ર સમાન વર્ણવથે' સ્વ. કલાપી જુલે જ લખે છે કે વર્ણવથે તો કુદરતી
મહાન કાવિ છે માટે "ધી એક્સપ્રેસ" અને "જદ્દ દેલીયો" ની મરખામણી અને તુલના
કરવી અયોગ્ય જ છે. આથી એમ નથી સમજવાનું કે "જદ્દ દેલીયો" નામક કાવ્ય
સ્વ કલાપીએ સારી રીતે નથી લખ્યું, પરંતુ રૂઝવાનો બાવાઈ એ જ કે તુલના કરતા
"જદ્દ દેલીયો" એકદમ પૃથ ભાગમાં પડે છે નહીં તો, તો "જદ્દ દેલીયો" પણ સાદી
અને સરળ બાવામા લખાયેલું નથી એ એક્સપ્રેસના મનો વોકર તે વર્ણવથે પોતે જ છે
આપણે કાવ્ય 'કોન્ક્રેટ-વર્સ' મા નખાયેલું કે વર્ણવથે પોતે એક્સપ્રેસને અને પોતાના
નવાના નવાના કાવ્ય સરખાવતા લખે કે નવાના નવાના કાવ્યો નવાની દહેડીના અર્થ
કળશ સમાન છે, બ્યારે એક્સપ્રેસને કાવ્ય મનદરના વિશાળ મકઅકિત સુવર્ણ કળશ સમાન
છે. એક દીકાર આ પરથી લખે છે કે વર્ણવથેની મરખામણી મોતી છે ખડ જોતા
તો જે અસિમ આતુર્યનું દર્શન વર્ણવથે નવા કાવ્યમાં કરાવ્યું છે તે તેના મહોરા કાવ્યોમાં
નથી જ, તેથી તે દીકાર કહે છે કે એક્સપ્રેસને એક વિશાળ પર્વત છે અને નવાના
કાવ્યો તે પર્વતમાંથી ખણી કાઢેલા, ટાંચીને નવાની સમાન છે અલગત વર્ણવથેની મીતિ
નવાના કાવ્યથી જ અમર રહી છે.

વર્ણવથેના વિચાર પૂર્વ તરફના આધ્યાત્મિક વૈજ્ઞાનિક છે અને મમોષાપાત તે એક
લ. છે કે જોને આ નિર્મળ જ મનિ કે ન હોય એક કલાન
વર્ણવથે અને પૌરસત્યાના ઉપન્યા આ મત જણાવે વર્ણવથે મેરી દેવીનમનો, કમોષી
આધ્યાત્મિક વિચાર લખેલા મગીતના અત ભાગમાં વખે છે —

The reason firm, the temperate will;
Endurance foresight, strength and skill;
A perfect woman nobly planned
To warn, to comfort and command;

પોતાની શુદ્ધ મેરીને મમોષી લખેલું આ મગીત અતિરમ્ય મહુર છે. ૪૪ લાલિય
તેમ જ અર્થનો અદ્યત્ત યોગ વર્ણવથે સાધ્યો છે આ ઉપરુક લીનીઓ —

કાર્યેષુ મત્રી કર્ણેષુ દાસી ।
મોજ્યેષુ માતા શૈવનેષુ રમ્પા ॥
મનોનૃલા સમથા ચરિત્રા ।
શુણેશ્ચ માર્યા કુલમુદ રન્ની ॥

આ સંસ્કૃત શ્લોકમાં દર્શાવેલા વિચાર જેટલો જ છે. વડઅર્થની ગૃહસ્થી પણ તેટલી જ હતી. આ અને શ્લોક સરખાવનાં સત્તા સાપચને માન્ય પડે છે કે વડઅર્થ કાંઈક પૂર્વના કવિ સમાન હતો. આવા અનેક દ્રષ્ટાંતો વડઅર્થના કાવ્ય પરથી મળી શકે છે જે પરથી 'સાધીત' કરી રાકાય કે વડઅર્થ તે પૂર્વનો અધ્યાત્મ શોધમાં પ્રવૃત્ત સ્ત્રી પ્રજ્ઞને લાગે હતો. કેટલેક અંશે એમ પણ માનવા પ્રયોજન મળે છે કે વડઅર્થ પૂર્વના શ્લોકની મારફત પૂર્વજન્મના સિદ્ધાન્તો પણ માનતો વડઅર્થની આત્મ સંતિષ્ઠાત ઓડ ઓડ છનટી મેશનસ ઓડ છનમોરડે છીટી પરથી આ પુરવાર થાય છે. કેટલીક પ્રકૃતિમાં વડઅર્થ અન્યથે પણ સત્ય કથન કહે છે કે—

"our birth is but a sleep and a forgetting"

આજે ઓડમાં વડઅર્થ પોતાના આધ્યાત્મિક । આરોગ્યક કૃષી છે. આ ઓડમાં પ્લેટાની અસ્તિ ભિન્નતા વિશેના સિદ્ધાન્તો પણ સુક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યું છે પરંતુ એ સર્વ ઓડમાં અમરથાને આપતી— કિંવા આખા ઇત્રેશ સાહિત્યમાની અર્ધ ઓડમાં આ ઓડ વિશેષવચ્ચ છે. એક શેષક તો આ ઓડને (High-plateau-level), પરિવશસ્થિતના ગંપૂર્ણ વિદ્યામ રૂપ મળે છે. વડઅર્થ જે શૈલિના કાર્યો ઇત્રેશ સાહિત્યમ લખ્યા છે, તે શાંતિના કાવ્યોની યુગ-

સાતી સાહિત્યમ બુદ્ધિ યથતા છે પરંતુ ઇત્રેશ સાહિત્યના અ-વડઅર્થ અને રા ક્યામના પરિણામે આધુનિક નાકર કરિઓના કાવ્યમાં એ કાવ્યોની નરસિંહરાવ છાયા દૃષ્ય થાય છે. સા શ્રી નરસિંહરાવને વડઅર્થની કક્ષાના કવિ

ગણવામાં કોઈ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ નથી અગર જે જેટલો કાવ્યોમાં બહુમાર નિસર્ગના આ મહાન કાવિએ ઇત્રેશ સાહિત્યના વાચક વચ્ચે સમક્ષ રજુ કર્યો છે, તેટલો સા. શ્રી નરસિંહરાવની કૃષી પરંતુ આપણે ઇત્રેશ સાહિત્ય કે વડઅર્થ જેટલાં વચોવચ્ચ થઈ રા નરસિંહરાવ પણ તેટલો જ મધુર આપણી સમક્ષ રજુ કરે. જે કોઈ આ સરખાવણીને અનિરૂપીકૃતિયુક્ત ગણશે તો નેન સદગત સા. ગોવિંદનરામના ગળ્લોમાં પ્રત્યુત્તર આપીશ કે — "ન્દાના મ્હોટા વધુ મ્હોટામાં તો ન્દાના પણ મ્હોટા." જેટલે અંશે વડઅર્થ તે સમયની પ્રચલિત આદતરી અન કૃતિમ જાણા ગૈરીથી વિચુક્ત હતો તેટલે જ અંશે આધુનિક સાંસ્કૃતિક અને કાર્ત્ત્વિયમય શૈલિથી ગ. નરસિંહરાવ વિચુક્ત જ છે. સાહી મંગળ બાવાદારા બચ્ચ વિચાર બચ્ચ કરવા એમાં વડઅર્થની ખુબી હતી, અને તે રા. નરસિંહરાવ કૃત "રમણ-સંદિગ્ધ" નામક કવચ મેશસ્તિ જાંચતાર રચ્ય થાય છે. અપૂર્વતા કાંઈ નહીં સ્વરૂપ યોજવામાં નથી, પરંતુ જુનાં સુત્રોને જ નવીન સ્વરૂપ આપવામાં છે. તે જ મુજબ મુન્દર અને યવિત બાવાદારા બચ્ચ થયેલ કવચરત્ન સક્ષમ અવલોકન આરોપવામાં રા. નરસિંહરાવ અનરૂપ વડઅર્થના ચેરા છે.

રા નરસિંહરાવને કવિ વડઅર્થ સાથે અરખાસી, ઉમયની છલના, અને મુણ્લોપની પગલા કરવા બેસીએ તો એક જાંચતાર જ લેખ લખવો પડે. પરંતુ, અન માત્ર કાંઈક સમાનતા છે તેનો જ છવારો કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે.

કવચના મહાન કાવિની આખી સમારોહન, અને ઉપરખા આપી વિગમીશું.
 નાંતીકા. ૩ દીરાલાલ મગનલાલ કેમાઈ બી. એ.

કવિ પ્રેમાનન્દના વખતનાં ખતપત્રો.

મહા કવિ પ્રેમાનન્દબાઈએ રચેલા નાટ્યોની અસલ પ્રતો હજી સુધી હાથમાં પાતી નહિ, તેમજ તે પ્રતો ઉપરથી ઉતારીતે જે નકલો છાપાખાનામાં છાપવા મોકલેલી, તે પણ હજી સુધી જડી નહિ. તેમ તે પાતને પ્રશ્ન લાગી સુદૃઢ થવાથી હવે તે જડશે કે નહિ, તે પણ હવે સક પાતુ લાગે છે.

ઐત્થેનાટકોની વૃત્તિ વિષે કાંઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય દાલ તો થઈ શકે એમ જણાતું નથી. તેથી પ્રેમાનન્દના વખતમાં આપણી જાણાનું મધ કેલુ હતું, તે નહીં થાય તો તેના આધારે નાટકોના કર્તા માટે દરેક પણ અનુમાન કરવામાં આવે, તે હેતુથી તે કવિના વખતના ખતપત્રો શોધી કાઢી આ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

જો કે, તે ઉપરથી ખરો નિર્ણય તો થઈ શકે તેમ નથી, તેમ છતાં હાલના અનુમાનોમાં કંઈક વિશેષ વધારો કરવાને બની આવશે તે સિવાય બીજી કાંઈ પણ ઉદ્દેશ્ય આ પેખો નથી.

કવિના વખતની ગદ્યમાં લખાયેલી વાર્તાઓ કાંઈ કાંઈ રચયોથી મળે છે, પણ તે વિશેષ વાચનમાં આવવાથી તેમાં લઘીઆઓના હાથે કાર્યર થવાનો વધારો સમ્ભવ રહે છે, તેલુ આ ખતપત્રોમાં હોવાનો સમ્ભવ નથી. કારણ કે તે જોને લાગતા વળગતા છે, તેના વિના બીજા કોઈને તે ઉપયોગી નથી. એટલે જ તેમાં વધારા થવાનું પણ નથી.

કવિનો જન્મ સવત ૧૯૮૨ માં અને અવધાન ૧૯૮૨ નો સમય જુદા છે. તેમજ વખતના દસ્તાવેજો લેવામાં આવ્યા છે. આરમ્ભના પ્રથમ ખત, જન્મ સંબંધી પહેલાના છે, પણ તે એટલા ઘટકના છે કે તેટલી દુર્લભ તથા જાણા, બેઠેલી, ને સાચા રચનામાં બહુ અપાર થઈ સક તેલુ નથી.

આ નકલો જે અસલ દસ્તાવેજો ઉપરથી ઉતારેલી, તે દસ્તાવેજો આ લેખકના વખતના નહિ. કાંઈક કાંઈક જાણા બી આ નર્મદાજીના પ્રબાલક પામેથી મેળવી હતી, તેથી તે આપવા માટે તેમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ.

અસલ દસ્તાવેજોમાંથી ઘણાક ધુટના કપડા ઉપર છે. સાહી તે કોમળની પાનાવડે એવી ઉત્તમ છે કે તે લખાયે ઘણી મુત થઈ ગયાં હતાં જાણે તે હમણા લખાયા હોય એમ જણાય છે. કાંઈ કાંઈ લેખમાં લાગતા યાગર્તાઓ મુત કંપનારનું નામ, તેમ રૂપીયાનો આંકડો હોય ના તે.

આ અમલ દસ્તાવેજો જેમત જેવાની પ્રથમ હોય. તેમજ નર્મદાજીના પ્રબાલક (જે હાલ ઉમર ના ૧૬૦ માં ગણાતા છે) ને મળી અથવા લખીને પહેલાથી પણ ખાતરી થશે.

વડોદરા મુકામે મરાઠેલી ચોધી સાહિત્ય પરિષદમાં આ કવિનું એક નાટક મંજૂવાયું હતું, પણ તે વખતે કવિની મૂળ કૃતિમાં કેટલીક ફેરફાર કરેલો. હોવાથી, કેટલાક ગ્રંથા-
ઓના, અને ઠીક લાગ્યું નહતું. (તેમને એમ વ્યાસ હતો, કે કવિની મૂળ કૃતિ પ્રમાણે
આ નાટક મંજૂવાશે) આ વિષે કેટલીક ચર્ચા ત્યાં હતી હતી, તે વખતે કેટલાકનું કહેવું
જેવું પણ થયેલું, કે મૂળ પ્રમાણે જ નો આ નાટક મંજૂવાય તે તથા ગ્રંથાઓને તેમાં
રસ પડે નહિ, તે જ કારણથી (ગ્રંથાઓનાં મન રંજન કરવાના હેતુથી) મૂળ કૃતિમાં
જ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે તે ચોચાજ છે

આજ પ્રમાણે દસ્તાવેજોની બાબ, જોડણી, અને વાક્ય રચનાનો મુકાબલો નાટ-
કોની સાથે કરતાં મણી તફાવત માલમ પડે છે (વિશેષે દરી જોડણીમાં) તેથી એમ અતુ
માન થાય છે, કે વાંચનારાઓનાં મન રંજન કરવા સાર નહોતો ઉતારનાર શબ્દરચે (બીજો
તે નાચાર્યકર હોય, કે અન્ય શબ્દરચ હોય) વખતે અસલ નાટકોના લખાણમાં સદા
ફેરફાર કર્યો હોય.

આ પ્રમાણે થયેલું ન હોત (જો થયું હોય તે) ને અસલ પ્રમાણે જ નાટકો છ
ખાખાં હોત તેની કૃતિ ગોટે ઉઠતી ગ્રંથાઓના અર્થો અર્થ માગ, આપો આપજ
નાં પામત.

કૃતિ વિષે અનેક ખરા ખોટી કલ્પનાઓ, ઉઘાડી એક બીજાનું ખંડન માન કરનારા
શબ્દરચો, હજી પણ નમ્રતા કાઢી આવેલાં ચોવીસા શાસ્ત્રાલુના ગામોમાં તથાસ કરાયો, તો
કંઈક પુરાવા લાવક નાટકોનાં પુસ્તકો, કે તેનાં ખડ બાજો, મળી આવશે. કેમકે તે કવિના
વખતમાં વડોદરાના ચોવીસા, તેમનાં એકડામાં હતા. (સાચ જુલા પડી ગયા છે)

પ્રસિદ્ધ કરેલા દસ્તાવેજોના અસલ લખાણમાં, આ લેખકે કોઇ પણ ભાતનો ફેર
ફાર કર્યો નથી. મૂળ લખાણ, તેના ખરા રૂપમાં જ લખવામાં આવ્યું છે.

પ્રાચીન લેખમાળા.

લખ. ૧. લો. મરેજાદિ ખત.

સંવત ૧૬૮૧ વરષે શ્રાવણ સદ ૧૫ મરેજાદિ એક ખંભાત વાસત ખેખાવીવતી પોલ
શ્રી. નારખજી એવદ પારખાતુ દેવે વાસદેવ આજુદ દસ્તાખોરાખ દતાય રૂપાં રૂપ અંકે
પચીસીસદેવા પુરા અમદાવાદી અનમેરા દેવા માસપસ. ૧૧૧૧ દેવા એલા. ઉપરે દેવા
એજી ધર ૧૧ દેવે માસદેવના પાસપસ તે ઉપરે દેવા અરવર વ્યાગ નહી ધર ૧ માસ, નહી
અવધ વરસ ૫ તી. ૫૨૨ી ૭ વારા માસે તરુ આપીએ સહી.

અન મતા

- ૧ વાસદેવે આણુદ મત
૩૫૪ ૨૫ સીકહી માગ તર, આપે

અન સાખ

- ૧ હવે માહદેવ સાખ
૧ હવે અદરજી મદેવ સાખ
૧ હવે વસીઆ સંખ
૧ હવે કેસવજી બધા સાખ
૧ હવે નરોત્તમ લલુજી સાખ
૧ હવે માધવજી નેગજી સાખ
૧ હવે માહાવજી જોડેવે સાખ
૧ હવે હરીદેવ સ્વામીદાસ સાખ
૧ હવે જોસપત્ન આણુદ સાખ

આ લેખ નીચે બીજા એક અધુરો લેખ છે તેનો નકલ

સવત ૧૬૮૭ વરખે માગસર સદ ૧૦ સોમે રુપધન્યુ ૧ અકે એક સકાનો દેવો
નારાયણ ગોવંદ પારસાત લખીત વાસદેવ આણુદ હરતાપરાણા હતાવત રુપધ્યાનુ બ્યાજ નહી
ને ધરનુ ડુંબીનુ નહી

અરેણે મૂકેલુ ધર છાડાણુના લેખ.

શ્રી ગણેશં ~ ~

મવત ૧૬૮૭ વરખે કારતક શુદ્ધ ૨ અરઉ અનહ એક ગામ વાસ્તવ્ય હવે હરીદર
તથા માણુજી તથા ગગારામ પારસાત હવે વાસદેવ આણુદ તથા તથા જોસપત્ન આણુદ
તથા મહદેવ સીપા તથા બાઇ સાવ્યની તથા મધુરી તા ગોમતી હરતાપરાણા હતાજત
૩૫૫ ૧૨૫ અકે એસો પચવીસ પૂરા ચક્રાઇ જોન મેહોરા આસા ૧૧૧૧ નાં પૂરા આપ્યા
બાબત અર ૧ ખેડાવાલની મોહોવાતનુ મધેનુ હવે વસીઆ તથા માહદેવના વચનુ હવે વાધાના
પર સામુ દાર છે તે ધર અચલ હવે બમરણ તથા હવે આણુદનુ છે જે ગરેણે હપુ તે હવે
વાસુદેવ તથા બાઇ સાવત્રીને ૩૫૫ આપીને સુમતુ તેહની વમત ૩૫૫ ૬૨૧ અકે
સાદી બાસદ હવે વાસુદેવને આપ્યા તથા ૩૫૫ ૬૨૧ અકે સાદી બાસદ બાઇ સાવત્રીને
આપ્યા જમશે ૩૫૫ ૧૨૫ આપીને મૂઠાવુ તેહવે એ ધર સાથે હવે વાસુદેવને તથા
બાઇ સાવત્રીને સર સમધ નહી હવે હરીદર ગગારામનિ આપુ તા બાણુજીને આપુ સહી શ્રી

અન મતુ

- ૧ હવે વાસદેવ આણુદ મતુ

અન સાખ.

- ૧ હવે માહદેવ પનમ સાખ

૧ હવે બેસપત સીપા મત

૧ બા. સાબ્યત્રી મધૂરી ગોમતી મત

૧ હવે વાધા હરનાથ સખ

૧ હવે હમવાકર સાખ

૧ હવે કુખ્યુજ નાગજ સાખ

૧ હવે સુખદેવ સાખ

૧ હવે નરસહી સાખ

૧૧ હવે આત્મારામ સાખ ૧ હવે નરોત્તમ સુત લક્ષ્મણ લખા પ્રમાણ સાખ ૧ હવે ત્રીલોચન સુહા સાખ ૧ હવે વીરેશ્વર શ્રીચત સાખ ૧ હવે શ્રીરામ સાખ લખ પરમાણુ ૧ હવે માહાવજ જોદેવ સાખ ૧ હવે માહાવજ સાખ ૧ હવે લખમણુ ગોપાલ સખ ૧ હવે રામકૃષ્ણ ભોવત સખ ૧ હવે દેવરામ નાગજ સાખ ૧ હવે વસીઆ સખ ૧ હવે ગોહસારણુ સખ ૧ હવે મહંદ પાચડ ૧ હવે ગોપાલ સાખ ૧ હવે ગોવંદ જીસદાસ સાખ ૧ હવે હરીકૃષ્ણ સાખ ૧ હવે માહવકુપણ મખ ૧ હવે હરદેવ ગ્વામીદાસ સાખ ૧ ધરણી-ધર સાખ ૧ હવે મગા ધનજ સાખ ૧ હવે કેસવજી જધા સખ ૧ ખારોટ બંદ ભગન સાખ ૧ વજોદરણુ વહડ સાખ ૧ તવાડી માધવ સાખ ૧ હવે ધનજ સાખનું પરમાણુ

લેખ ૩ (પહેલો)

સંવત ૧૯૩૩ વરખે કાર્તિક છુદ્ડુર ભોમે અઢેલ એક મામ વાસતબ્ય હવે છંદજી શ્રીદેવ પારસપાત બા. સાબ્યત્રી તથા મધૂરી ગોમતી હરતાશરાણુ દત્તગત રૂપેઆ ૧૨૧૧ અંકે સાદી બાસદ પૂરા એહેન મોહોરા હીં છંદજી શ્રીદેવે આપા હવે માહદેવ તથા હવે વસી આના મધ્યનુ તે હવે વાધાના સાખ હાર તે ઉપેરે આપા બા સાબ્યત્રીના રૂપેઆ ૧૨૧૧ હતા તે આપા. એ ધર મલાતે બા સાબ્યત્રી મધૂરી ગોમતીનો અર અલાખો નહીં ઠસી પાનતો સહી. રૂપેઆ ૧૨૧૧ સકાના બા સાબ્યત્રીએ લીધા.

અત્ર મત

અત્ર સાખ

૧ બા. સાબ્યત્રી મધૂરી ગોમતી મત

લેખ ૪ ધર્મપત્રિકા.

સંવત ૧૭૨૦ વર્ષે માધ વદિ ૩૦ રૈયા અધેલ વાણુરસી વાસતબ્ય લિખિત હવે માહાવજ જોદેવ મત ધર ૧ મેડાવાલની પોણુ મધ્યેનુ અમાહાડ વસવાનું તે ધર અમે

૧ બા લેખ લખાતી વખતે આપણા યજ્ઞચતી આલખોની કેવાં કેવાં મામ હનાં તે જાણવા માટે આ ખતમાં સાક્ષી હરનારાના ધરેપુરાં નામ આપ્યા છે

મહોદયને દિવસે દેવે વીરેશ્વર સર્વેશ્વરને બ્રહ્મપુરીનું કરીને આપ્યું. આપ્યું દ્રાક્ષે આપ્યું એ ધરના ખુટની વ્યવસ્થા ઉત્તરદ્વાર ખડકી પૂર્વના પાસાની ભિતિ દેવે મહોદયના રસોડીમાંથી પડે છે તે પોતાની છે દક્ષિણ પાસા વાટ છે પશ્ચિમ પાસાની ભિતિ દેવે વાધાના ધરને સાધેલી છે ઉત્તરના પાસા ભિતિ પોતાની છે દેવે નરોત્તમના ધરમાંથી આવે ભિતિ ત્રણ પોતાની છે ભિતિ ૧ વાધા સાથે સાથેની છે એણી વ્યવસ્થા ધર ચતુર્ સીમા છે તે ધરમાં કોહોના સર સંબંધ નહીં મે દેવે વીરેશ્વર સર્વેશ્વરને આપ્યું કુણ્ડાપંથ એ માંદારા વચન થકે કરે તે પિતા થકે ઉત્પન્ન નહીં હદ નિર્ધારિત વિભિન્ના પાલનીય મા

(અહિંથી અક્ષર બદલાયા છે)

લખીત દેવે આવળ જોડેવ જત દાનપત્ર પાસે બેસી લખાતું છે તે ધર માર અપૂરીને મહીકર્ણકા મધે દેવે વીરેશ્વર સર્વેશ્વરને આપ્યું એ દસમત માત્ર હાથ છે મોહોદય પર્વ શ્રીકૃષ્ણારપથ કરી આપ્યું દક્ષણ ૩ ના પાવ આપી છે મહી મારી માનને માર્ગ ને યાએ તે તે દીવસ પાળુ તે દેવે વીરેશ્વર

૧ અત્ર સાક્ષી વિરેશ્વર વીરેશ્વર

અત્ર સાખ શ્રી વીરેશ્વર

૧ દેવે અવાહર નામ અ સાખ

૨ દેવે રત્નેશ્વર સાક્ષી

મરુતુ વેચાણ અર્થ ૫.

સ્વસ્ત શ્રી મદનપ વિક્રમાદ્યામિતિ પાતરાદ શ્રી ૭ ઝાર મનિય દિવાન શ્રી ૫ નંદા-ખાન એવ પાચમ ૩૧ સંવત ૧૭૨૦ વીસ વરણે ફાલગુણ સુદ ૧ બોમિત્ર અરેદ વારા ભુસિ વાસતવ દેવે વિરેશ્વર કસૂઆ બેન નામ અ તથા દેવે સરવિશ્વર તથા દેવે વિરેશ્વર સ્વર જોઅ લખિત દેવે માદવનિ જોડેવ બનવેરા- જત શ્રી ખબા-અત મધિ દવિસી વડાગોઆરા ગાખલ (અર્થ બેસતો નથી) મોહોદયત્વ ખેડાવાલનિ મધે ધર ૧ અમારુ ચોઅતાને વડાવાવાટ છે એ દવિ વાધાના-પાવાસોબુ તેવ ધરાના ખૂટનિ વચ્ચ ધર ૧ બારણુ બહાર સામુ છે આગલિ પાણિઆદાર હોદો બદલ છે ચોટક ભેમે સોસોઆત છે એ તથા મદઆલિ એક છે તે એનિ પારો ખાલ ૧ છે આમને ખડ રસોડુ છે એ ધર

ફ રાય રમીસુ તથા રાણા કુણી કરીને આપ્યું † બીત † સહીઆરી-અધીઅર્થ * કાશીમા મગાજના એક ધારતું નામ * મગાજવાર † અવટક જણાય છે - અવટક જણાય છે ૧ બેગવાવની ખડકીમાંથી આ એક ચેટા બાગ જણાય છે, ને તે બે હોવાથી આ સ્થળે 'વડાગોઆરા' જણાય છે બીજો ગોઆરા પણ આજ બેગવાગની પોગત્રા છે તેને માટે ખન ૭ મુ જોવુ ૨ બેવર અર્થ નરો ૧ ૩ અર્થ મનમતો નથી. ૪ ટાકડી, પાણીઆરા પામે આદરે આક દર બેક પાણી માવ તેથી હો બધ જમ, ૫ થો વાર તેની પાસે ને ટાક રોય છે તો લેવાથી પાણી કહીને તેમા બરી રાખે છે

મધે ખંડ ૨ આ છે આખલે ખંડ છાપર છે બીજે ખંડ પીટણી છે તે ચુપુરસ લિખ
 છુ છે એ. ઉપરયે છાપર એએ દાવિચુ છે આખલા પાલાનાં નેવ છાપરી ઉપર પડે છે
 પાછલા પાલાના નેવ દવે માહાદેવનિ છાપરા ઉપર પડે છે પૂરવ પાસાનિ બીજ દવે મા-
 હાદેવનિ ઝોરડીમાહો પડે છે તે એ પોતાનિ છે પસપ પાસાનિ બીજ દવે વાવાની
 બીજી છે. અર્થે પાસાનો બીજ પાસાનિ છે. અર્થે પાસાનિ બીજ પાસાનિ છે
 તે એ વાવામાંહા પડે છે તે એ મિતે બીજા ૪ છે બારી ૧ છે દવે દેવાનિ આ બીજ
 સાંભિ છે એ વગત્વર ૫૨ દવે વીરેસ્વર આપને વેએઆપૂ આપૂ ૨ ૧૯૧ અંકે એસોએ-
 કાણુ માટે આપૂ આ મંદારક આપૂ એ ૫૨ સાથે કોહોના દારાનો નદી એ લખૂ નાપના
 મોલ. સાથે પાંચીએ એ ૧ ૧૯૫ આપતાં આજી માવલાકોતે દોએ તો અમિ એ
 ધણીની બહોસા

અતર મત.

અન માખ

૧ દવે માહાવણ એએએવ મત ઉપરએ
 વખૂ તે કદિ

૧ દવે કમલાદત નામછ માખ.

૧ દવે રતનેશ્વર સાખી

૧ વા. શદિવ પરમાન્દ સાંખી

ઉપર લિખત સદી

૧ વિ. એકેદત ઠણુઆ સાખી

૧ ૧૦. રણુએડ દવારદોશ સાખી

૧ વિ. બાકીઆ બવાન માખ બધી બધાર

૧ વસ માદેસ્વર સાખ

૧ મુકલ વિસ્વર વીરેસ્વર માખી

૧ અરજત ૩ ગોપીનાથ સાખી.

કારમતી. લેખ ૬.

મંવત ૧૭૧૪ વરખે કારતક વદ ૮ દને અંદેહ ખર્ભેત વોસ્તંમ આપ સાવીત્રીનો
 દાંડરી ખોષ જોમતી ખારચાત રોમોષ વોષે બાષ મંયુરીની દાંડરી મોષે દેરાણી જોમતીનો
 માણેન બંસતાખરાલુ દેવાનંત આમારા દોરાર વોરા બાધકુળને ધેર અંદેપોર આપી કુતી
 બાષ સાવીત્રીએ આપી કુતી તે ખાષ જોમતીએ દવે બંધસાને આપી તે ધિર સંધોતે અ-
 મારે દરદાવો મેહી રૂપઆ ૨૦ અંકે વોસ બાષ જોમતીએ આપે અંમે કરનો કારો
 મોક અમારે ૫૨ સાથે દરદાવો નદી એએએમ નવા સદી બાષ દેરાણી તિલા વોરા
 બાલકુળ તા. એધિવણ તી રધૂ તથા રામકુળ તા. કરીકુળ જેતે અમારે ત્વર સાથે દર-
 દાવો નદી એ લખૂ બાપના મોલ સાથે.

અતર મત

અન સદક.

૧ ખાષ કંકણી મન

૧ વો. હરીશમ સીવરામ સાખ.

* અર્થે એકો નથી. † હિસાર. ‡ મુખ્ય સમયનો નથી. § આપ.

- ૧ વોરા ભાસકૃષ્ણ મદ્ર ૧ હવે ગાંધી સાક્ષ-
 ૧ વોરા આમલ મદ્ર ૧ હવે ગણેશ વાપણ
 ૧ વો. રઘુ મદ્ર ૧ સા. કુખારણ દેરચંદ સાખ

૧ મહતા ધનજી વીહત સાખ ૧ વા. ગોવલ સાખ, ૧ અ. હરખેશ્વર સાખ. ૧ વોરા
 સુખદેવ સાખ.

ગરેણાઉ ખત. લેખ ૭.

સ્થિતિ થી મેવત ૧૭૧૮ વર્ષે આમ શુદ્ધિ ૧૫ શુક્રે અર્ધિદ અધપતિ ગજપતિ તર-
 પતિ હાનપતિ એવવા પાદશાહ થી ૭ શાહા ઝોરંગજેન સર્વ મુદ્રાં રાજ્ય કરે કૃત આરિ-
 શાત ગુજરાત મધ્યે સોમે સાહેબ નવાબ થી ૫ મેહેમદ અમુખાન દીવાની થી ૫ મી ૦
 લાતીશ અમદાવાદ મધ્યે હવે ૥ અબાત મધ્યે હાકીમ થી ૫ મી ૦ લાતીઅકબમ કર્તા
 કાજ થી ૫ નંહાન મેહેમદ વાહા નિવેશ થી ૫ મી ૦ જવાબી વેમ એવં પચકુવ પ્રતી-
 પતા અબાત વાસ્તવ્ય ખેડાવાલ જાતી હવે (નામ છેડી નાખ્યાથી બરોબર વચાતું નથી)
 વિધમાન (નામ છેડ્યું છે પણ વચાપ છે) થી કૃષ્ણ પારસપાત પોત્ર સખીત એક જાતી
 હવે (નામ છેડ્યું છે) દસ્તાફરાણ દલાયત રપેઆ ૧૨૫ે આડે રપેઆ એકસો પંચવીસ .
 (રકમ છેડી નાંખી છે) પૂગ રોકડા એહેન મોહાશ માસા ૧૧૧૧ ના પીકાર એમદાવાદી
 ઠકામદના યારે જેવા યારે ત્યારે તેવા દેવાં અહેજા ઉપરે દેવા તેડ અહેજા ધર ૧ હવેથી
 ગોઆ રાત્રિ મધ્યે મોહોલત ખેડાવાલની પોલમા ધર છે તેના ખૂટની વગત્ય મરતું કાર
 દસણ સાંમ છે તે મધ્યે ઝોરડાનુ બાર પશિમ સામ છે પેર ખંડ બે છે તથા ધરમાં પેસતાં
 સાંમ રમેડુ ઉટર છે તેનું બાર દસણ સાંમ છે બીજુ બાર ઝોરડામાં પડે છે રસોડા ઉપરે
 મેડો વસલોનો છે તે ઉપરે છાપર એક લાપ છે કહરો ૧ દસણ ગમાનો ઉટર ખાસો
 પોતાનો છે તેણે રોસદનાં છે કહરો બીજો ઉતર ગમાનો રહીઆ શાંમજના અડતીએડ
 બીત્ય છે પછીત પૂર્વ ગમાનિ ખાદી છે તે હવે માહારેવની ઝોરડીમાં છે તથા ધરમાં પે-
 સતાં ડાબે પાસે પાણીહારે ટાંકુ તથા મદ્યાની છોળંદ છે તે ઉપલી બીત્ય હવે તાપા થી
 દેવના સાથે સાદીથી છે બારણે ઝોરડી છોળંદ છે તથા ખાલકોઈડતટ છે, ઝોરડા ઉપરે
 પીટણી છે તે ઉપર કોઠલો છે તે ધર પૂડે આખો છે બાકી ઉપર સર્વ અમારે હવાલે
 છે. ત્યાંકો ઉપર અઢવાનો દાદર છે તે દાદર બારી. દેશ ખૂંચે અને કહરે બારી છે ત્યાંકો
 ઘેરે ઉપર વાવરીએ એ ધરની વગત્ય એ ધરના સ્વાંગ હેલસ દલ ઉપરે દેવા. હેલસ
 ખાડુ નહી ગુઠચનુ બ્યાન નહી ધર મધ્યે વસો વસાવો વસ્ત બરો બરાવો બાડે આપો

‡ વાંસનો જોડો. ‡ અર્થ બેઠેક નથી. ‡ જુના વખતમાં મેડા ઉપર, કે ઝોરડામાં
 બીતે પાસે પાલીયાં જણતી લેછ દાણા નાખવાનો કાગર કરતા. દેડા ચૂતાથી પણ આવા
 કોઠલા થતા, તે હજુ પણ કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ થાય છે, પણ તેને કેટલાક ભાગમાં ડાહર
 પણ કહે છે.

તથા આઠ મહેસે મુકો પડૂ આખડૂ અમ્મે 'સમસારી આપુ અમે હાજર નાહું તો એ માણસ/હજુર ખરચો તે મુજબ આપુ. રાજક દેવક શુરથ જોએ ઉપર દેવો એ ખરની મઝૂદ ચાલ મોક આંગણ વાવર વારો જીહારો* ચમ હોએ તે ત્યમ વાવરો વલત બાડૂ વરસ ૧ ના દોકડા પંનર છટા કરા છે તેનાં નલીઆં ખોટો તથા મંચરામણી દવે બાંછ-
દત ખરચે ખાકી થે એમે તે અમારે માથે અવધ્ય મંધી કલકાવલ રહીત રહેઆ એકસો પચવીસ પૂગ રોકડા એકી મૂઠે આપુ ત્યારે એ ધરનુ હોલદલ રવાંગ મહેલેથી છટ સહી પમોમ ગામાંની બીલે બારી છે તે દેઈ મૂકી છે

અત્ર મત્ર

(મતાવાંજાનું નામ છેકી નોખ્યુ છે)

ઉપર લખ પરમાણે રૂ ૧૨૫ અંકે એકસો પચવીસ.

અત્ર સાક્ષિ

૧ મડી. ભગવતીદાસ રામદાસ સાખ

૧ દવે વસ્તા પ્રભરામ સાખ

૧ બટ ગણેશ પરખોતમ સાખ

ઉપર લખા પરમાણે ધણી બે હજુર કરી છે.

૧ કલાણુ જીવરામ સાખ ધણી બે હજુર

રૂ ૧૨૫ અંકે એકસો પચવીસ.

૧ કઈ સુરદાસ પાતલ સહી સાખ રૂ ૧૨૫

ની મની બે હજુર

૧ લો. આદમજી સાખ ધની બે હજુર.

૧ દવે વીરદાસ વી. કાભાઈ સાખ ધણી હ.

જુર કરી છે

૧ પટલ ગોંગળ નરસીમ સાખ ધણી હજુર.

ફારગતી લેખ ૮.

સ્વસ્તિ શ્રી સંવત ૧૭૨૮ વરખે શ્રાવણ સુદિ ૧૦ વારે ગરેહ અઘેહ પાદશાહ શ્રી શ્રી શ્રી (પ્રાં, કે, પ્રાં, તે બરાબર સમજનું નથી) મરાજ કરોતી તસ્પાદેશાત જુજરાત મધ્યે જ્વપરખાન ન્યાય કરતા છે દીવાન શ્રી સુરીઅતખાન અમરાવાદ મધ્યે સર્વશુદ્ધવે ખાલસે ખખાત મધ્યે ન્યાય કરતા શ્રી અનામુવા કાજ શ્રી મેઅદ અખદાક રહેમાન વાકાનીવેચ શ્રીનીવતી મેતા દયારામ છે દીવાન શ્રી રોખ નજમ કાટવાલ શ્રી હખીમખાં એવે પંચ-
કુલ પ્રતીપતો ખખાત વાસ્તખ ખેડાવાત મનાત બીતરા દવે રતનજી વાચા બનમેન ફસ-
વજી તથા સુત પરશોતમ તા. ભાઈ રાજુ તથા અરખાન માતા બાઈ વીર મેતા સહીઆ ધનજીની દોકરી તે દવે રતનજી બાચાની ધણીઆણી જોમ લખીત* દવે રોમજી તા. ભાઈ રમુનાધજી એ બે ભાઈ દવે રતનજી બાચાના દોકરા જત દવે રતનજી બાચાની કાત હઈ ખાલીએ સવધાનપણે ખુશ રખાએ પેરતે પોતાના સમજ પ્રીકાને પોતાને ઉપર મ દુનીઆ

* અર્થ જોરો નહી.

એવ છોં તાર કો, વડે વધગે નહી માટે પોતાનાં કર્મનને રખવંત કરીને સમગ્રમાં તેની વીચત અમારા હીસાનુ સમજાઈ છરી, છરી તથા પરવાખ તથા ત્રાણકાઈ લુગકા તથા અગે બુદ્ધિએ તથા ગુણુએ તોલાએ તા. કોટ્ટે કરી, બેખાએ, તા. ને, પરત નાંમ ધરાએ, તા. બદ વાખરો તા. ગરેણગાહ તથા રોકક, તા., લેકેણુ રેણુ તથા, બીજીખીએ ને કાંઈ અમાની કુલ મલકત મુતેલો અમારા હીનુ, વિદ્યુ, ખીતે રૂપેઆ ૧૦૫૧ એક એક હનુર, ને એકતમે અમને આપા તે અમે કણુલ કરા હવે અમારે તમારી, કુલ મતા. સાચે, તસા, ધરા, સાચે લેવું રેણુ નહી સરસમધ નહી અમે અમારું મખજી શીછી, કીધુ, છે, હવે, હવે રતનજી, વા. ચાને રાજક દેવકે પરશોતમ તથા રાણુ બે બાઈ તા ધણીઆણી નાતરીત કરે તેમા અમારે લેહેણુ રેણુ, નહી અમારી માનુ, પણ અમારે અમ પાસે, છે કુલ, અભાખ અભુ-રામ ન દાવા.

અમ મનુ

૧ હવે રામજી, રતનજી મનુ

૧ હવે રમનાથ રતનજી મનુ

ઉપર લખા પરમાને સહી

અમ સાખ

૧ મ. રેવાદાસ ગરખદાસ સાખ

૧ વીજેશમ રામજી સાખ

૧ હવે પ્રસીનાય કાળક સાખ ધની બે હનુર કરી છે

૧ હવે વરાનજી કાળાક સાખ ધણી એકહજાર

૧ હવે મીવજી શી, કુખ સાખ ૧ હવે નરસહદય શીવચકર ૧ હવે મજાજી બાથા સાખ ધણી બે હનુર, કરી છે,

આ વિનુ બીજી છરી સહીએ, છે તે સ્થળ સંકોચને લીધે ઉતારી નથી

હકાનલું ગરેણકાં અત લેખ હ મા

સ્થિતિ શ્રી સવત ૧૭૫૪ વરખે કાગણુ શુદ્ધિ ૫ વાર ચનેઉ અધેદ x x ડિઓરગ એન માજ આલમગિરિ પાદસાહ સર્વ x રાખ્ય કરીતી x તે મધ્યે સોમે સાહેન નવાખ શ્રી ૫ મુળતખાન દીવાન શ્રી ૫ મી મોહોશમકન્ય કરતા કાજ શ્રી ૫ સોમ આલમ વાકે-વાકા નિવેલ શ્રી ૫ કાજ મીર અબદલ રહીમ અમાન શ્રી ૫ (બાલી વાગ છે) અદા. જતના શરોમા શ્રી ૫ હળીબલા દીવાન શ્રી ૫ કા. મજલુખણુદાસ x પ્રં બુદ્ધિવેમ તથા દવાલદાર શ્રી ૫ કીરી નેવેર તથા રોક શ્રી પરેવાદાસ. x x x અમાતની અકરેમોર વાસતખ સલાટ ખાત ઘણુ આખા સાકર x તથા બાઈ પેરી સા. ગોમાલજી મદનજીની કં બેરી તે સા. હસમજીની ધણીઆણી સા ગોમાલજી મદન જન મામવ હસોખરાણુ દવાબા રૂપેઆ ૪૧ એક એકતાલીસ ભરે, નેવા બારી તારે તેવા માસ ૧૧૧૧ ના અમદાવાદી તથા શ્રી અમાતની દકસાલના પરખા ઉપર દેવા તેણુ ધરેણુ દાટ ૧ અકરેમોરના અકિટ મધ્યે. ઉમંજી x x x મનુ ક્ષોર માટે છે તે દાટનુ બાર પછમ સાંમું છે દાટ અક ૧ એક છે

૧ અધે બેમને નથી. સંદો અશુદ્ધ જણાય છે.

૬ તાંબા પિતલના વાસણુ

૧ ખતના છેડા ખવામ ગવાલો અક્ષરો ગરેલા છે

તે x x કરો ૧ દખળ પાસનો ધર-સાધિયો છે ૧૧૦ સવામે ધણનાર x x પાસનો ધર સાધિયો છે. તે બગવાન ત્રાપીના હાટ મધ્યે છે પછી x x x છે તે છીડા મધ્યે પડે છે નેવ છે આગલ શુદ્ધ ધર છે તે આમલ વેદી છે તે ઉપર લાખ છે તે ૧ છે પાદશાહી શરીઆત છે એ હાટ ઉપર દેવા હાટનું બાદ નહીં ચરચન વાજ નહીં વસો વસાવો બારે આપો તમા આંક ધરેણે છુટો વસ બરો બરાવો પદ આખડ અગો સમરાવી આપૂ તો જાણુ બે હજુર ખરચો તે મુજરા આપૂ સત્તક દેવક સુરથ સોપ x ઉપર છે x x ગ-વૈયા એકતાલીસ આપૂ તારે એ હાટ ધરેણીથી છટે હાટની હલ x x x મ છે તે સાથે પાવરો વલત બાદ વરસ ૧ ના દસ x કત છે તેનાં નવીઆ x x સે તે ખરચે બાકો ન બેસે તે સર્વને ધણીને ગાયે એ લખુ જાણના જોલ સાથે પાલીએ.

અત્ર મત્ર

અત્ર સાખ

૧ (અધર છેકી નાખ્યાસી બીલકલ વંચાતા નથી)

૧ (સાક્ષીઓનાં નામોમથો અર્ધી નામ ફાંટી ગયાં છે.

૧ સા છીડા x x

૧ સા પીઠલ x x x

૧ કોઠારી x x

૧ પા. જોવાન x x

૩ પીઆ ધીર્યાનું ખત લેખ ૧૦.

ધી ગણેસાખ-સંવત ૧૭૮૫ વરમે આખડ સુદ ૧૦ મુચુ દીને પંડા લાલજ રખ નાથ પારસાત હાકર હઠીજ તથા જોગી નારજી તા. પડા દેવ તા. પંડા લલજ ભાગ આર ૬ ૩૦ અકે જીમ શરા લીદ તનુ વાજ માસ ૧ ૬ ૧ દોઢક ગા ચદ સહી મજમલ દોઢકા પનર ૧૫ ગદ સહી ભાગ ચારે લીમા એકમા કોષ દગ કર તને નાથજ ચાર વાજ એક આપીઆ ભાગ આકે આપીઆ પરમેસર ૩૦ તે પરમોજી.

અત્ર મત્ર

અત્ર સાખ

પડા દેવ

પંડા આરામ

જોગી નારજી મત્ર

ખત. લેખ ૧૨.

સંવત ૧૭૮૬ વરમે ચૈત્રે રુ ૧૪ દીને પાર દેવ સુરજ પારસાત નનાલી કંઠુઆ સુત છુટા હસાઆખસાખુ દનાજલ અંગ ઉધાર ૨. ૨ અકે બ શરા દેવ તેડ વાજ માસ ૧ ૩ ૧ દોઢક ૨ અજમળ દોઢક ૪ ચદ સહી જખન બાલ સત આખઆ ધણી મામ તાર આપીઆ કલકાવલ રહીત આપ દેસ પરદેસ આખ.

અત્ર મત્ર

અત્ર સાખ

નનામ કંઠુઆ

પરમેસર સાખ

સુત છુટા

વૈલાવડા—રેવાડા.

સ. જગનસાલ વિદ્યારામ રાવજી.

ભાઈ ચંપક ને બહેન કેતકી.

એક રાજા હતો. એને બે રાણી હતી, એક માનિતી ને બીજી અણમાનિતી. માનિતીને પેલા બોલાનો પુત્રપ્રસવ થયો. પરંતુ અણમાનિતીની શીખવણી પ્રમાણે સ્વાધીન રાણીને આંખે પાટા બાંધી દીધા, રાણીને કાંઈ આંખુ નહિ સંવરણી ને સુધિયાં આવ્યાં એવી રાજાને વાત કરી અને કન્યાકુંવર જેવા કાન્તિમાન છોકરાને, વાડીમાં દાટી દીધો. બીજી અવસરે અપ્પરા જેવી પુત્રી આવતરી, એને પણ એના બાઈને પડખે દાટી. બાઈ ઉપર ચંપાનો ને બહેન ઉપર કેતકીનો છોડ બેઠો. વસન્ત ઋતુ આવતાં ફૂલ ગમ્યાં અને વાડીમાં કાંઈક અસાધક સુવાસ બહેકી રહ્યો. રાજાને ગોવાળ પાસેથી તીકળ્યો ને ફૂલ તોડવા મોકલ્યો. 'ભાઈ ચંપક !', 'હ, બહેન કેતકી', 'જે, આ બાપુનો ગોવાલ ફૂલ તોડે' આવા વાતચીતના મધુર શબ્દ પૃથ્વી માતાના ઉદરમાંથી, ગોવાળિયાને શ્રવણે પડ્યા. આંહી કાંઈક ચરિત્ર થાતું લાગે છે એવો પ્રાકૃત તર્ક કરીને ગોવાળ રાજા પાસે ગયો ને દત્તાન્તરુ નિવેદન કર્યું. રાજાએ પ્રધાન કાર્યભારીને બાબત કાઢવા મોકલ્યો. પ્રધાન એ રમા નકે આવી પોત્તે એટલે વળી પાછો અદ્ભુત સંવાદ ચાલ્યો. 'ભાઈ ચંપક !' 'હ, બહેન કેતકી' 'જે, આ બાપુના પ્રધાન સુંદર કામદાર આપણને જોવા આવ્યા.' કામદાર વિરમય પામ્યો ને જઈને રાજાને તેડી આવ્યો. રાજા આવીને બેઠો એટલે ફરીને કશ દિશાએ જળે અમૃત વર્ષતી પ્રત્યોત્તરી વાધી. 'ભાઈ ચંપક ?' 'હ બહેન કેતકી.' 'જે, આ બાપુ પધાર્યા.' રાજાએ માણસો પાસે એટલામાં બોલાવ્યું. 'આતાં ત્ય કરતાં નાઈબહેન બહાર આવ્યાં. ગુન્ય ગુન્યબુવનમાં આનંદમંગલ વર્તી ગયાં

ચર્ચા પત્ર.

મહેરબાન "વસન્ત" ના તરી સાહેબ,

"સાહિત્ય" ના ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૯ ના અંકમાં "ગોપાનીઆં ચું કહે છે !" એ મ-થાગા નીચેની "વસન્ત" ઉપરની ટીકા વાંચી આ ચર્ચાપત્ર લખવાને પ્રેરાયો છું.

ટીકાકાર એમ માને છે કે હેમણે રા!!! તું વ્યક્તિત્વ હેમની "નવી-નુની" ક્ષેત્રી ઉપરથી રોધી કાઢ્યું છે. નવી-નુની રોધી ચું અને કોની તે તો ટીકાકાર જણે. પણ જે એ એમ માનતા હોય કે એ "તિરકાર" કરતાં લાયક 'લેખ લખનાર' રા. નરસિંહરાવ રા. આણંદશંકર, રા. બ. રમણભાઈ, રા. કેદવલાલ અથવા કોઈ પણ પ્રખ્યાત, બંધાયેલી ક્ષેત્રી વાળા સાક્ષર છે, તો હેમનો આધુનિક સાક્ષરોની રોધીતો પરિચય, અભ્યાસ અથવા ક્ષેત્રીની પરીક્ષણ સક્તિ કેટલાં છે તે જણાઈ જાય છે. કારણ રા. !!! એ 'સાહિત્ય'ના ક્ષેત્રમાં એક તદ્દન અપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. અને તે કાણ છે તે જો "સાહિત્ય"ના લેખકોની કૃત્ય હોય તો "વસન્ત" ની મારફત મેને પત્ર લખશે તો હેમને ખાનગીમાં જણાવવાને મારે વાંધા નથી.

લિ. એચ.!!!

પુસ્તકોની પહેાંચ.

શ્રી સલાજી સાહિત્ય માલ્યા—

- ૧ " મનુષ્ય વિધાનો તરુના બાપાન્તરે કર્તા રા રા. મધુકમાર
શિવપ્રસાદ દેસાઈ
- ૨ " પેલેસ્ટાઈનની સંસ્કૃતિ રા રા મુરે-દ્રનાથ રંગનાથ પારેખાન
બી. એ.
- ૩ " બાલોવાન પદ્ધતિનું શુદ્ધ શિક્ષણ. અનુલેખક રા ગ. ભરતનાથ
બાનુસુખગમ મહેતા
- ૪ " મીરાબાઈ લેખક ના રા બાનુસુખગમ નિર્ગુણરામ મહેતા

વિદ્યાર્થી પાંચનમાળા—

- ૫ " કુવડાં બા ૧ રા રા અબાલાલ મોતીનાથ મદરા
- ૬ " હાલ " "
- ૭ " ચાર ભતના માણસો. " "
- ૮ " વિદ્યાર્થીનાં લાખક ધર્મ " "
- ૯ " દિલ્લે જાતો મહેતા

ચરેત્ર સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય —

- ૧૦ " મુવક રત્ન સ્વામી અખડાતલ બીમુ
- ૧૧ " સ્વામી કામલીયં એમના સંપૂર્ણ મન્ય ર વ્ગે. "

ચુજરાત કેળવણી મંડળ —

- ૧૨ " શ્રી કેળવણીની ખાનગી મરયાઓના રા રા હન્દલાલ
મુધારા વિષે નીમાએથી કરીગિતો કનેપાલાલ માનોઈ
અહેવાલ બી એ
- ૧૩ " સન ૧૯૧૭-૧૮ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ

१४८१.

वसन्त.

वर्ष १७ अं.

संवत् १९७४-१९७५.

अनुक्रमिका.